

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरभूमिका ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशमुदष्टिपुष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकौन्तिचन्द्रामात्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥ १ ॥

हुण्डारदेशे जपपत्तनेऽस्मिन्नधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ॥

दाधीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्थम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षारूपगुरुपार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानार्थीना’ इत्यत्र न केवाम-
प्यार्याणां विप्रविपत्तिः । वेदश्च “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बाद्युक्ते-
र्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादकः । तत्र—देवद्रव्योभयसाध्यो
यागादिः कर्म, ब्रह्मजीवयोरुपास्योपासकत्वदृष्टिरुपासना, जीवब्रह्मणोरभेद एवात्र
ज्ञानम् । तत्र च वेदे पूर्वापरविरोधादिना वास्तवार्थविचिकित्सायां प्रसक्त्यां तद्वार-
णाय मीमांसाशास्त्रं रचितम् । तत्र कर्मसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वका-
ण्ड—प्रथमतश्च शब्दव्यवहृतो मीमांसात्वेन प्रसिद्धो जैमिनीयत्वेन ख्यातिं गतः ।
उपासनाज्ञानसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शारीरक-
शब्दवाच्यो वैयासिकत्वेन ख्यातिं गतः । बहूनामृषीणां मीमांसकत्वेऽपि जैमिनीय-
त्व—वैयासिकत्वमात्रख्यातौ कारणं तु देवा एव जानन्ति । जैमिनीयत्वेन ख्याते
मीमांसात्वेन व्यवहृतेऽस्मिन्मीमांसाभागे मेघसूत्र (२७४५) मितानि सूत्राणि, संनिधि-
(९०७) मितान्यधिकरणानि वर्तन्ते ।

समुदितस्याप्यस्य मीमांसाशास्त्रस्योपरि वृत्तिर्व्याकरणाचार्यभगवत्पाणिनिगुरुभगव-
द्वर्षसहोदरेण कथासरित्सागरीयकपार्ष्णिठलम्बकोपवर्णितनन्दराज्यसमयवर्तिना भगव-
चोपवर्षेण कृता ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युतसवाईमाघवर्षसहजी (G. C. S. I.) वर्षेणा
सौम्यदृष्ट्या हर्षिते ।

२ रावबहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुरजी (C. I. E.) शर्मणा प्रसन्नतया ।

३ उत्कोचादिजन्यान्यायरूपान्वकारशून्ये ।

४ तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश’ इति ।

५ तथा च तत्र तत्र शबरभाष्ये—‘वृत्तिकारस्तु—अन्यधर्मं ग्रन्थं वर्णयाचकार’—
इति, ‘भगवानुपवर्षः’ इति च, “एक आत्मनः शरीरे भावात्” (ब्र. सू. ३ ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरभूमिका ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशमुदष्टिपुष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकोन्तिचन्द्रामात्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥ १ ॥

हुण्टारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्नधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ॥

दाधीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रपत्यते शोधनभूमिकार्थम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षारूपपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानार्थिना’ इत्यत्र न केषाम-
न्यार्याणां विप्रविपत्तिः । वेदश्च “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बाद्युक्ते-
र्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादकः । तत्र—देवद्रव्योभयसाध्यो
यागादिः कर्म, ब्रह्मजीवयोरुपात्योपासकत्वदृष्टिरुपासना, जीवद्रव्यगोरभेद एवात्र
ज्ञानम् । तत्र च वेदे पूर्वापरविरोधादिना वास्तवार्थविचिकित्सायां प्रसक्तायां तद्व्या-
प्याय मीमांसाशास्त्रं रचितम् । तत्र कर्मसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वका-
ण्ड—प्रथमतस्तत्राब्दव्यवहृतो मीमांसात्वेन प्रसिद्धो जैमिनीयत्वेन ख्यातिं गतः ।
उपासनाज्ञानसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शारीरक-
काण्डवाच्यो वैयासिकत्वेन ख्यातिं गतः । बहूनामृषीणां मीमांसकत्वेऽपि जैमिनीय-
त्व—वैयासिकत्वमात्रख्यातौ कारणं तु देवा एव जानन्ति । जैमिनीयत्वेन ख्याते
मीमांसात्वेन व्यवहृतेऽस्मिन्मीमांसामागे मेघसख (२७४५) मिथानि सूत्राणि, संनिधि-
(९०७) मिथान्यधिकरणानि वर्तन्ते ।

समुदितस्याप्यस्य मीमांसाशास्त्रस्योपरि वृत्तिव्याकरणाचार्यभगवत्पाणिनिगुरुभगव-
द्वर्षसहोदरेण कथासरित्सागरीयकथापीठलम्बकोपवर्णितनन्दराज्यसमयवर्तिना भगव-
द्योषेर्वर्षेण कृता ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युवसवाईमाधवांसहजी (G. O. S. L.) वर्मणां
सौम्यदृष्ट्या हर्षिते ।

२ रावबहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुरजी (C. I. E.) शर्मणां प्रसन्नतया ।

३ उत्कोचादिजन्यान्त्यायरूपान्वकारशून्ये ।

४ तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश’ इति ।

५ तथा च तत्र तत्र शबरभाष्ये—‘वृत्तिकारस्तु—अन्येषां ग्रन्थं वर्णयांचकार’—
इति, ‘भगवानुपवर्षः’ इति च, “एक आत्मनः शरीरे भावात्” (ब्र. सू. ३ ।

ततः शंवरस्वामिना भाष्यं रचितम् । ततः कुमारिलभट्टपादैर्वातिकं व्यरचि ।

३।५३) इत्यत्र शंकरभाष्ये 'अथ एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे—
आत्माभिधानप्रसक्तौ 'शरीरके वक्ष्यामः' इत्युद्धारः कृतः' इति, भाष्यरत्नप्रभायां
च—'वृत्तिकारवचनं लिङ्गमाह—अथ एवेति' इति, जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
(अ० ६ पा० ५ अधि० २) ग. छ. पुस्तकयोः—'उपवर्षस्तु वृत्तिकारः'—इति
समुपलभ्यते ॥

१ तथाच "एक आत्मनः शरीरे भावात्" (ब० सू० ३।३।५३) इत्यत्र
भाष्ये—'ननु—शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे (पू० मी० सू० १।१।५)
शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यम् । उक्तं
भाष्यकृता, न तु तत्राऽऽत्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता वदस्ति-
त्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इव एवाऽऽकृत्याऽऽचार्येण शंवरस्वामिना प्रमाण-
लक्षणे वर्णितम्' इति * शंकरभगवत्पादैरुक्तम् ।

खिस्त १८७८ वर्षीयमाचीनवृत्तप्रदर्शकपुस्तके (Indian Antiquary) ५७ मिते पृष्ठे

‘व्याढेः शंकरचन्द्रयोर्वररुचेर्विद्यानिधेः पाणिनेः
सूक्तालिङ्गविधीन्विचार्य मुगमं श्रीवर्धनस्याऽऽत्मजः ।
अव्यं व्यापि च द्वर्षवर्धन इदं स्पष्टीकृतप्रत्ययं
लिङ्गानामनुशासनं रचितवानथर्पेधसंसिद्धये ॥

सूक्तालिङ्गविधीन्विचार्य पर्यालोच्य वेभ्यः सारं गृहीत्वा मुगमं अव्यं व्यापि
चेद लिङ्गानुशासनं रचितवान् । अन्यच्च कीदृशम्—स्पष्टीकृतप्रत्ययम्, अस्पष्टाः
स्पष्टीकृताः प्रत्ययाः किन्—घञ्—टुञ्—इत्यादयो यत्र । प्रत्ययानां सोदाहर-
णानां प्रदर्शनात्सुस्पष्टतां पर्यालोच्य भन्दमवयो न भुलन्ति, इति भावः ।

इति भट्टदीप्तस्वामिसूनुर्वर्णवागीश्वरस्य शंवरस्वामिनः कृत्वा द्वर्षवर्धनकृत-
लिङ्गानुशासनटीकायां सर्ववर्णकणायां त्रिलिङ्गप्रकरणम् ।

इति पर्यालोचनेन 'द्वर्षवर्धनकृतलिङ्गानुशासनव्याख्याता शंवरस्वामो भट्टदीप्त-
स्वामिसूनुः' इति प्रतीयते । परं तु 'मीमांसाभाष्यकर्तृव लिङ्गानुशासनव्याख्याता'
इत्यत्र निश्चयस्तु न ।

२ 'कुमारिलभट्टानां शंकरभगवत्पादानां च पर्यागे समागमः समजनि'

* शंकरभगवत्पादानां जन्मसमयस्तु—कलिंगताब्दाः ३८८९ विक्रमसंवत् ८४५
(A. D. 788) तथा च शंकरमन्दारसौरभे—

‘प्रामातृ तिथिप्रशस्त्रादामतिथातवत्यामेकादशाधिकशतौनवतुःपञ्चदशम्' इति ।

सदनुसारिणी च शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रैः प्राकृत्यं नीता । एवं बहुना कालेन
रचितैर्बहुभिर्मन्यैः सागरतां गतेऽस्मिन्मीमांसाशास्त्रे दुरवगाहतामवलोक्य झटित्यवबो-
धाय श्रीकम्पराजसुत—श्रीसंगममहाराजमन्त्रिवरश्रीमौपणतनूजेन श्रीमतीगर्भजेन
इति शंकरदिग्विजये व्यक्तमेव ॥ श्रीवर्धमानविरचितगणरत्नमहोदधिवृत्तौ—

‘संपिण्डिताकूतवयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकिवोर्ध्वदण्डाः ।’

अन्तर्जलावासविवृद्धसीवन्नस्ता वसन्तावपकाम्ययेव’ ॥

इति श्लोकस्य कुमारिलीयत्ववर्णनेन ‘काव्यमग्नयेन विरचितम्’ इति प्रतीयते ।
परंतु ‘काव्यकर्तृव वाचिककर्तृ, अन्यो वा कश्चित्’ इत्यत्र विनिगमकगवेयणा कर्तव्या ॥

१ तथा चास्मिन्नेव ग्रन्थे प्रारम्भे—‘भाष्यटीकादीनां बहुत्वादुरवगाहत्वाच्च
मीमांसा सागरसभा पूर्वमासीत् । क्रियमाणेनानेन ग्रन्थेन दोषद्वयं बहुत्व—दुरव-
गाहत्वं रूढिघेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदृष्ट्या पुष्करिण्या
समा भविष्यति’ इत्युक्तम् ।

२ तथा च माधवीयधातुवृत्तौ प्रतिगणसमाप्ती—‘इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमस-
मुद्राधीश्वरश्रीकम्पराजसुतसंगममहाराजमहामन्त्रि(णा) मायणसुतेन . माधवसहो-
दरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ’ इति, प्रारम्भश्लोकेषु—

‘अस्ति श्रीसंगमक्षमापः पृथ्वीतलपुरंदरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शं त्रिलोक्या प्रतिविम्बयते ॥

तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसौवर्णः ।

----- ॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आरूपया माधवीपेपं धातुवृत्तिर्विरच्यते’ । इति समुपलभ्यते ॥

३ तथा च पराक्षरमाधवीये—

‘श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मापणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥

बोधायनं यस्य सूत्रं शाखा यस्य च पालुपी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः’ इत्युपलभ्यते ।

अन्यत्रापि तत्संप्रदायविदामुक्तिः—

“निधिनागेभवहृदये (३८८९) विमवे मासि माधवे ।

शुद्धे तिथौ दशम्या तु शंकरायोदयः स्मृतः” इति ॥

अधिकं तु—मध्यशेखरप्रणीत आर्यविद्यामुपाधारे दृश्यम् ॥

* गणरत्नमहोदधिनिर्माणसमयस्तु—

‘सप्तमवत्यधिकश्लोकादनुसृज्यते’ इति ।

यस्याऽपि विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्निर्दिष्टः ॥

इतिवदता श्रीगोविन्दसूतिशिष्यश्रीवर्धमानेन स्वयमेव संवत् ११९७ (A. D. 1140) लिखितः ॥

† इदं सायणपदं वचनामत्यन्तमवगमयति । तथा च सर्वदर्शनसंग्रहे—

‘श्रीमत्सायणमुखाभिधौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवायैण सर्वदर्शनसंग्रहे’ । इत्युपलभ्यते ॥

सायण—भोगनाथाग्रजेन चैन्द्रवंशभूषणश्रीसंगममहाराजात्मज—

१ तथा च—तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये (कलिकावानगरे १८६० मिते सिक्खान्दे मुद्रिते) भूमिकायां तैलङ्गलिपिलिखितपुस्तकपाठभेदो दर्शितः—

‘आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’ । इत्युत्तरम्—

‘सं ह्याह त्रपतिं राजन्सायणापौ ममानुजः ।

सर्वं वेत्त्येव वेदानां व्याख्यातृत्वे निपुण्यताम् ।

इत्युक्तो माधवाचार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’ इति ॥

२ तथा च काव्यमालान्तर्गतमाचीनलेखमालायां चतुश्चत्वारिंशो (४४) लेखः—

‘कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ।

मातामहमहाशैलं मदस्तदपितामहम् ॥

क्षेमं वः प्रचुरीकुर्यात्क्षोणीमभ्युद्वहन्हरिः ।

क्रोडाकृतेरभूद्यस्य क्रीडापल्वलमम्बुधिः ॥

अस्ति क्षीरार्णवोद्भूतमपां पुष्पमनुत्तमम् ।

अम्लानं यदनिर्मल्यमाधत्त शिरसीश्वरः ॥

सदामोदनिधेस्तस्य संताने पदुसंज्ञिते ।

अभूदाश्चर्यमाधुर्यं वसुधापास्तपःफलम् ॥

संगमो नाम राजाऽभूत्सारभूते तदन्वये ।

रेजे यस्य यशःसिन्धोः सरणीव सुरापगा ॥

सर्वरत्ननिधेस्तस्य सम्राडासीत्तनूभुवाम् ।

मध्ये बुक्कमहीपालो मणीनामिव कौस्तुभः ॥

तस्य गौराम्बिकाजानेस्तनयोऽभूद्गुणोन्नतः ।

हारगौरयशःपूरहारी हरिहरेश्वरः ॥

यत्पौण्ड्रशमहादानपशसां दिग्विहारिणाम् ।

भूपसामभवन्नालं भुवनानि चतुर्दश ॥

प्रतापदेवरापोऽस्य पुत्रोऽभूद्विविधश्रुतः ।

प्रमोद इव मूर्तोऽयं प्रजानां स्वर्गुणैरभूत् ॥

प्रत्यर्धिसमिधो हुत्वा प्रतापाम्नौ रणाङ्गणे ।

विदितो येन वीरेण विजयश्रीकरग्रहः ॥

तस्य हेमाम्बिकाजानेस्तनपो विनयोन्नतः ।

विद्यानिधिर्विशेषज्ञो वीरो विजयभूपतिः ॥

असौ विजयभूपालः पित्रा दत्तं स्वतेजसा ।
 समस्तं द्राविडं देशमासिन्ध्याः पर्यपालयत् ॥
 बुक्कक्षितीशसदने हरितान्ववायः
 श्रीसिंहस्यारिभवत्प्रथमानकीर्तिः ।
 पद्मारपञ्चरथकाः किल सर्वशास्त्र-
 सिद्धान्तभञ्जनसमर्थनकेलिलोलाः ॥
 तत्पुत्रस्तार्किकाचार्यः पदवाक्पप्रमाणवित् ।
 सर्वं हरिहरक्षोणीभुजां पद्धर्ममब्रवीत् ॥
 तत्पुत्रो हम्पणाचार्यः सर्वविद्याविशारदः ।
 निजेन चरितेनाऽऽसीद्वसिष्ठ इव पूजितः ॥
 राज्ञा हरिहरेणापि देवरायेण भूमुजा ।
 अचीकरदसौ विद्वान्महादानानि पोटश ॥
 सोऽयं विजयभूपालो हम्पणार्पाय धीमते ।
 स्वदेशे चेद्दुपेचारुणं ग्रामं मान्यं प्रदत्तवान् ॥

'स्वस्ति श्रीविजयाम्बुदयशकवर्षे १३३८ वर्तमानदुर्मुखसंरत्तरद भाद्रपदवौळ'
 (इत्यादि तु केवलमेकदेशमापात्वेन सक्तम्)

एकैव भगिनी लोके सर्वेषामेव भूमुजाम् ।
 न भोज्या न करग्राह्या विमदत्ता वसुंधरा ॥
 दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम् ।
 दानात्स्वर्गमवाप्नोति पालनादच्युतं पदम् ॥
 स्वदत्ताद्भिगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
 परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्कलं भवेत् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 पश्चिर्वर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्रियः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ।

सर्वानेत्तान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो पावते रामचन्द्रः' इति ॥

एवं च १३३८ शके (A. D. 1416) विजयभूपतेर्वर्तमानत्वेन ततः पाङ्कपुरषद्वय
 ५० वर्षव्यवहितो बुक्कक्षितीशसमयः १२८८ शककालः (A. D. 1366) प्रतीयते ॥

श्रीविद्यातीर्थपति—शिष्यश्रीवीरबुक्कमहीपतिमैहामात्येन श्रीभारतीतीर्थपति—शाङ्ग-

१ तथाच—वेदभाष्यप्रारम्भे—

‘यस्य नि.श्वसितं वेदा वेदेभ्यो योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः’ इति ।

अयं श्रीविद्यातीर्थः श्रीभारतीतीर्थपतेरपि गुरुरेव प्रतीयते । अत एव काल-
माधवव्याख्याता मुदर्शनमाधुरः—

व्यामूढानामिह तनुभृतां जाह्नवीतीर्थमेकं

विद्यातीर्थं प्रकृतिविमलं सद्बिवेकोदयानाम् ।

सर्वेषां तु प्रथममुत्सवं भारतीतीर्थमाहु-

स्तद्भावान्मे विमलमनसो निर्णये शक्तिरस्ति ॥

इतिश्लोकव्याख्यायाम्—‘तीर्थपदावसानानि च गुरुवरगुरुवमनामानि स्मृतानि ।

यथा हि वेदान्ताधिकरणमालादौ भारतीतीर्थस्य पथम्—

‘प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैपासिकन्यापमाला श्लोकैः संशुद्ध्यते स्फुटम्’ इति ॥

२ तथाच स्वयमेव ग्रन्थप्रारम्भे चतुर्थश्लोके—

‘इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-

र्धौभ्यो धर्मसुतस्य वैन्यश्रुपतेः स्वोजा निमेर्गौतमिः ।

प्रत्यगृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो

पद्मचस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥

इति व्यक्तमेवोपलभ्यते ॥

३ तथा चात्रैव विस्तरारम्भे सप्तमश्लोके—

‘स वन्द्याद्भारतीतीर्थपतीन्द्रचतुराननात् ।

कृपामव्याहतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत् ॥ इति,

सर्वदर्शनसंग्रहे—

‘पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकः ।

पाणितनयसर्वज्ञविष्णुशिष्येण श्रीमाधवाचार्येण पुराणसार—पराशरस्मृती व्याख्याय
चैदम्भाष्यतः प्राक्श्रौतधर्मप्रकाशिकेयं जैमिनीयन्यायमाला विरच्य वीरबुक्कोशयेन
विस्तीर्णा ॥

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इति समुपलभ्यते ॥

१ तथा चात्रैव ग्रन्थे—

‘श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः’ ॥

इति पञ्चमश्लोकं ‘सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार—पराशरस्मृतिव्याख्याना-
दिना स्मार्तों धर्मः पूर्वं व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्या-
ख्यानाय प्रवृत्तः’ इति स्वयमेव व्याख्यातवादः ॥

२ तथा च वेदभाष्यप्रारम्भे—

‘ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कपालः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः’ ॥

इति समुपलभ्यते । अत्रोत्तरमीमांसाया व्याख्यातत्वकथनेन ‘वैयासिकन्यायमाला
स्वयं रचयित्वा गुरुनाम्ना स्थापिता’ इति, ‘व्याख्याय’ इति न्यया ‘य एव मीमां-
साव्याख्याता स एव वेदव्याख्याता’ इत्यपि प्रतीयते ॥

३ तथा च विस्तरारम्भे पञ्चमपष्ठश्लोकयोः—

‘स सल्लु भ्रातृजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोज्जैमिनिमते न्यार्थमालां गरीयसीम् ॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वर्णितं माधवमादिशत्’ ॥ इति समुपलभ्यते ॥

* तथा च ताण्ड्यमहाभाष्यभाष्ये—

‘व्याख्याताभूयजुर्वेदी सामवेदेऽपि सहिता ।

व्याख्याता, ब्राह्मणव्याख्या कौत्स्यौताग्रमुदये’ इति ।

निम्नलिखित 'इण्डियन ऐनण्टोकिरो' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निष्कर्षस्तु—'अय बुक्कणराजकुमारो विजयनगरस्य राज्य पञ्चवर्षाणि (इ० सन १३६५-१३७०) चक्रे इति लेसनूपण्डितकथनानुसारेण प्रतीयते ।

पर तु पाराशरस्मृतिव्याख्या—कालनिर्णय—जैमिनीयन्यायमाला—विस्तर—यजुर्वेदभाष्य—ऋग्वेदभाष्य—सामसंहिताभाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—पट्टिंशब्राह्मणभाष्य—इतीयत्सु ग्रन्थेषु राज्ञो बुक्कणस्य बुक्कस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चभ्यो वर्षेभ्योऽधिककाल कदाचिद्राज्य कृत मवेत्' इति संभावये ।

सामसंहिताप्रथमभागभाष्यप्रारम्भश्लोकेषु माधवः स्व श्रीनारायणात्मजत्वेन वर्णयति—

'पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणमनुना' इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162.

According to Lassen, Ind Alt IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned "from about 1365—1370 " Madhava, in the introduction to the Kalaniraya mentions that, after completing his commentary on the Dharma Paras'ara (see Aufrecht, Catalogus, p 264 a) he began to compose this work, the Kalaniraya From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sayana their later composition, or rather the following order of them, further appears —The first place is occupied by the explanation of the two *Mimansa*, *Purvottaramimansa* (conf V. 9 of the Intro to the *Jaiminiyananyayamali*, and the *Vistara* thereto, pp 13, 15, Ed Goldstucker), then follows the commentary on the Yajurveda on the Rigveda on the Samhita of the Samaveda on the Panchavins abrahmava on the Shadvins a As in the beginning of all these works or rather commentaries, king *Bukka* (or rather *Bukka*) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years' At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the *Samasamhita*, Madhava calls himself the son of Sri Narayana (Panchagnina Madhavana Sri Narayanasūnuna Berl Ms Orient fol No 452)

परतु—पराशरस्मृतिव्याख्याप्रारम्भे, अ-येष्वपि ग्रंथेषु तस्य (माधवस्य) पितुर्नाम 'माधव' इति वर्णितमस्ति ॥

‘ २४ पण्डितब्राह्मणमण्डल्या युगपत्परिश्रमं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धाः’ इति जैकबमुद्रापितृदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवृत्तमिदमन्यदपि प्रतीयते—‘यदा जयन्ती उत्तराणिगतग्रामांश्च शासितुं
क्रियन्तं समयं नियोजितः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कोट्टणदेशराज-
धानी विजित्य स्वाधीनीकृता. यत्र तेन कूचोरग्रामस्य परिगणे २५ ग्रामाः शासन-
पत्रपूर्वकं दत्ताः, येऽद्यापि संप्रदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके
१३१३ (A. D. 1391) अर्थात् (पोर्चुगालदेशीय) वासकोडीग्रामासंज्ञकपुरुषस्य
तत्र प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधवकृतैतद्देशविजयस्मरणाय ‘माधवपुर’
इति स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यापरतस्तु काव्यप्रकाश(सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
मूमिकायां २२ पृष्ठे—‘माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः सन १८३५ ई० वत्सरे रचितः’
इति संमन्यते । परं तु ‘केन प्रमाणेन स त्रयाऽमन्यत’ इति मम न ज्ञातम् ।

अस्मिन्विषये पण्डितकोलब्रूकरचित-कुसुमाञ्जलिमूमिकायां १० पृष्ठे लिखितमपि
विलोकनीयम् ।

१० जरमानमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थवास्तविकनाम्नो माधवस्य (शके ११२१
(A. D. 1196) उत्पन्नस्य) तादात्म्यमनेन माधवेन मन्यते’ इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the *Páras'arasmriti* (*Aufrecht: loco citato*), and in
other places his father is called *Máyana*. On a colony of 24
learned Brahmans who co-operated in the composition of the
works bearing the name of *Madhava*, see Roth in the *Munchener*
Gel: Anz: 1853 p. 464 or rather the inscription communicated by
Major Jacob in the *Jour: Bo: Br: R: As: Soc: vol IV. p 115*.
As, moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of *Jayanti*, he had conquered *Gova* (now *Goa*), the
capital of the *Konkana*, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of *Kuchara* (now *Kochra*),
and which were henceforth to be called “*Mádharma-town*,” as a
monument of his conquest in the 1313th *S'aka* year (A. D. 1391,
just 107 years before *Vasco de Gama's* arrival), the question is
not out of place whether an acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmáshami. There was according to all appearances,

निम्नलिखित 'इण्डियन ऐनष्टीकेरी' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निष्कर्षस्तु—'अय बुक्कणराजकुमारो विजयनगरस्य राज्य पञ्चवर्षाणि (इ० सन १३६२-१३७०) चक्रे इति लेसन्पण्डितकथनानुसारेण प्रतीयते ।

पर तु पाराशरस्मृतिव्याख्या—कालनिर्णय—जैमिनीयन्यायमाला—विस्तर—यजुर्वेदभाष्य—ऋग्वेदभाष्य—सामसंहिताभाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—शुद्धिशब्राह्मणभाष्य—इत्यादिषु ग्रंथेषु राज्ञो बुक्कणस्य बुक्कस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चभ्यो वर्षेभ्योऽधिककाल कदाचिद्वाज्य कृत भवेत्' इति समावये ।

सामसंहिताप्रथमभागभाष्यप्रारम्भश्लोकेषु माधवः स्व श्रीनारायणात्मजत्वेन वर्णयति—

‘पञ्चाग्निना माववेन श्रीनारायणसूनुना’ इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162

According to Lassen Ind Alt IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned 'from about 1365—1370' Madhava, in the introduction to the Kalaniraya mentions that, after completing his commentary on the Dharma Parasara (see Aufrecht, Catalogus, p 264 a) he began to compose this work, the Kalaniraya From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sayana their later composition, or rather the following order of them further appears —The first place is occupied by the explanation of the two *Mimansa*, *Puriottaramimansa* (conf V. 9 of the Intro to the *Jaiminiyanyayamala*, and the *Vistara* thereto pp 13, 15 Ed Goldstucker), then follows the commentary on the Yajurveda on the Rigveda, on the Samhita of the Samaveda on the Panchavins abrahmava on the Shadvimsa As in the beginning of all these works or rather commentaries, king Bukkava (or rather Bukka) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years' At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the *Sāmasamhita*, Madhava calls himself the son of Sri Narayana (Panchagnina Madhavana Sri Nārāyavasūnuna Berl Ms Orient fol No 452)

परतु—पराशरस्मृतिव्याख्याप्रारम्भे अयेत्वापि अ येषु तस्य (माधवस्य) पितुर्नाम 'माधव' इति वर्णितमस्ति ॥

२४ पण्डितब्राह्मणपण्डल्या युगपत्परिश्रमं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धाः' इति जेकबमुद्रापितदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवृत्तमिदमन्यदापि प्रतीयते—'यदा जयन्तो तत्परिगणगतग्रामांश्च शासितुं
क्रियन्तं समयं नियोजिवः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कोङ्कणदेशराज-
धानी विजित्य स्वाधीनीकृता. यत्र तेन कूचोरग्रामस्य परिगणे २५ ग्रामाः शासन-
पत्रपूर्वकं दत्ताः, येऽद्यापि संप्रदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके
१३१३ (A. D. 1391) अर्थात् (पोर्तुगालदेशीय) वासकोडीग्रामासंज्ञकपुरुषस्य
वत् प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधवकृतैवदेशविजयस्मरणाय 'माधवपुर'
इति स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यापरसत्तु काव्यप्रकाश(सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
भूमिकायां २२ पृष्ठे—'माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः सन १८३५ ई० वत्सरे रचितः'
इति संमन्यते । परं तु 'केन प्रमाणेन स तथाऽमन्यत' इति सम न ज्ञातम् ।

अस्मिन्निषये पण्डितकोलब्रूकरचित्त—कुसुमाञ्जलिभूमिकायां १० पृष्ठे लिखितमपि
विलोकनीयम् ।

५० जर्मनमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थशास्त्रविक्रान्तो माधवस्य (शके ११२१
(A. D. 1196) उत्पन्नस्य) तादात्म्यमनेन माधवेन मन्यते' इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the *Pāris'arasmriti* (*Aufrecht: loco citato*), and in
other places his father is called *Māyana*. On a colony of 24
learned Brahmins who co-operated in the composition of the
works bearing the name of *Madhava*, see Roth in the *Munchener*
Gel. Anz. 1853 p. 464 or rather the inscription communicated by
Major Jacob in the *Jour. Bo: Br: R: As: Soc.* vol IV. p 115.
As, moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of *Jayanti*, he had conquered *Gora* (now *Goa*), the
capital of the *Konkan*, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of *Kuchara* (now *Kochra*),
and which were henceforth to be called "*Mādhava-town*," as a
monument of his conquest in the 1313th S'aka year (A. D. 1391,
just 107 years before *Vasco de Gama's* arrival), the question is
not out of place whether an acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmāshtami. There was according to all appearances,

मिस्रलिखित 'इण्डियन ऐनष्टीकेरी' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निष्कर्षस्तु—'अय बुक्कणराजकुमारो विजयनगरस्य राज्य पञ्चवर्षाणि (इ० सन १३६२-१३७०) चक्रे इति लेसनूपण्डितकथनानुसारेण मतीयते ।

पर तु पाराशरस्मृतिव्याख्या—कालनिर्णय—जैमिनीयन्यायमाला—विस्तर—यजुर्वेदभाष्य—श्रुग्वेदभाष्य—सामसंहिताभाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—परिशिष्टब्राह्मणभाष्य—इत्यादिषु ग्रन्थेषु राज्ञो बुक्कणस्य बुक्कस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चम्यो वर्षेभ्योऽधिककाल कदाचिद्भाष्य कृत भवेत्' इति समावये ।

सामसंहिताप्रथमभागभाष्यप्रारम्भश्लोकेषु माधवः स्व श्रीनारायणात्मजत्वेन वर्णयति—

‘पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणमुनुना’ इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162

According to Lassen Ind Alt IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned "from about 1365—1370 " Madhava, in the introduction to the Kalaniraya mentions that, after completing his commentary on the Dharma Parasara (see Aufrecht, Catalogus p 264 a) he began to compose this work, the Kalaniraya. From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sayana their later composition, or rather the following order of them, further appears —The first place is occupied by the explanation of the two *Uimansd*, *Purrottaramimanse* (conf V. 9 of the Intro to the *Jaimin yanyayamala*, and the *Vistara* thereto, pp 13, 15, Ed Goldstucker), then follows the commentary on the Yajurveda on the Rigveda on the Samhita of the Samaveda on the Panchavins abrahmava on the Shadvims a. As in the beginning of all these works or rather commentaries, king Bukkava (or rather Bukla) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years'. At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the Samasamhita, Madhava calls himself the son of Sri Narayana (Panchagnina Madhavana Sri Narayavasununa Berl Ms Orient fol No 452)

परतु—पराशरस्मृतिव्याख्याप्रारम्भे, अ-येष्वपि ग्रन्थेषु तस्य (माधवस्य) पितुः नाम 'मायण' इति वार्णितमस्ति ॥

‘ २४ पण्डितब्राह्मणमण्डल्या युगपत्परिश्रमं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धाः’ इति जेकबमुद्रापितृदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवृत्तमिदमन्यदपि प्रतीयते—‘यदा जयन्तीं उत्परिमणगतग्रामांश्च शासितुं
क्रियन्त समयं नियोजितः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कौटुणदेशराज-
धानी विजित्य स्वाधीनीकृता यत्र तेन कूचोरग्रामस्य परिणमे २५ ग्रामाः शासन-
पत्रपूर्वकं दत्ताः, येऽद्यापि संपदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके
१३१३ (A. D 1391) अर्थात् (पोर्चुगालदेशीय) वासकोडीग्रामासक्तपुरुषस्य
तत्र प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधवकृतैतद्देशविजयस्मरणाय ‘माधवपुर’
इति स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यायरत्नस्तु कान्यप्रकाश (सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
भूमिकाया २२ पृष्ठे—‘माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः सन १८३५ ई० वत्सरे रचितः’
इति संमन्यते । परं तु ‘केन प्रमाणेन स तथाऽमन्यत’ इति मम न ज्ञातम् ।

अस्मिन्विषये पण्डितकोलभूकरचित—कुसुमाञ्जलिभूमिकाया १० पृष्ठे लिखितमपि
विलोकनीयम् ।

५० जर्मानमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थवास्तविकनाम्नो माधवस्य (शके ११२१
(A. D 1196) उत्पन्नस्य) तदाऽभ्यमनेन माधवेन मन्यते’ इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the Paras'arasmṛiti (Aufrecht: loco citato), and in
other places his father is called *Mayana* On a colony of 24
learned Brahmins who co-operated in the composition of the
works bearing the name of Madhava, see Roth in the Munchener
Gel. Anz. 1853 p. 464 or rather the inscription communicated by
Major Jacob in the Jour. Bo. Br. R. As. Soc. vol IV p. 115
As, moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of Jayanti, he had conquered *Gola* (now Goa), the
capital of the Konkans, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of Kuchara (now Kochra),
and which were henceforth to be called “Madhava town,” as a
monument of his conquest in the 1313th Saka year (A. D 1391,
just 107 years before Vasco de Gama's arrival), the question is
not out of place whether in acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmashtami. There was according to all appearances,

just in this Southern part of India, where at that time also the Jainas exerted considerable influence, a peculiarly favorable soil for a certain synecrasy of religious systems at that period; as appears, among other circumstances, also from the commingling of the Vishnu-cultus with S'iva-worship as manifested in the name Harihara borne by a brother and a nephew of King Bukka: conf: Lassen, IV pp 171, 172. This may have been in a measure commendable simply on patriotic and political grounds, as in opposition to the invasion of Moslems, against whom these princes had to contend. According to *Mahes'achundra* (introduction to the *Kavya Prakash* Calc : 1866 p. 22), Mád'hava composed the *Sarva-darshanasangraha* A. D. 1335; it is unknown to me, on what this statement rests. Conf: also *Colebrooke*, Misc. Ess Vol. I. p. 301; Cowell, Introduction to the *Kusamánjali* p. 10. Germann in his Edition of Ziegenbalg's *Genealogie der Malabar. Götter* (p 118) has confounded our Mád'hava with an older Namesako (born Saka 1121,—A. D. 1199), who appears as a very zealous promoter of Krishna-worship (but whose real name is Ánandatírtha).

तस्यैतस्य सविस्तरस्य जैमिनीयन्यायमालाग्रन्थस्य श्रीमत्सिद्धपदार्थानां करामल-
कवदनायामदर्शकस्य सकलविद्वद्गुणैर्युक्तमवलोक्य यूरोपदेशे, कलिकातानगरे च
मुद्रितेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे न्यूनतामवेक्ष्य 'सकीये "आनन्दाश्रमे" प्रकाशनमुचितम्' इति
वाञ्छाद्विः सकलप्राचीनदुर्लभग्रन्थप्रकाशनशौलेः सकलसुमनःसौमनस्यैः 'आपटे'
इत्युपाख्यैः 'चिमणाजी' इत्याख्यया प्रसिद्धानां विप्रवर्याणां वनयैर्महादेवशर्मभिरस्य
जैमिनीयन्यायमालावस्तरस्य शोभनायानुमोदितोऽहमपि ग्रन्थधिकरणं नियतसूत्रैः
संपूर्य, कुञ्चचिद्युपोपयोगं शब्दरमाप्येण, शास्त्रदीपिकया च, उपस्कृत्य यथामति
शोधनमकार्षम् ॥

तस्यैतस्याखिलकोविदोपादेयस्य ग्रन्थस्य शोभनार्थं यैर्महात्मभिर्यथाधोनन्दाश्रम-
विशायिभ्य उक्तमहाशयेभ्यः पुस्तकप्रेषणेन माहात्म्यमकारि. तेषामुपकारार्थनायोरग-
राजेन शक्यम्, किंवा देहयात्रिणेन ॥

पुस्तकदातृणा नामानि	विहम्	पत्राणि	वर्णनम्
१ जयपुरराजगुरु—श्रीपुतमैथिलनरहरिशर्मणम्	क.	३५५	शुद्धप्रायम् ।
२ " " " " " "	ख.	५१८	अशुद्धप्रायम् ।
३ जयपुरराजगुरु—श्रीपुतनारायणमहानाम्	ग.	०	६ अध्यायपर्यन्तम् ।
४ " " " " " "	घ.	०	१ अध्यायपर्यन्तम् ।
५ यूरोपमुद्रितम्	ङ.	०	३ अध्यायपर्यन्तम् ।
६ कलिकातामुद्रितम्	च.	०	शुद्धप्रायम् ।
७ अलवरराजपण्डितवर—उदयानन्द—रामचन्द्र- शर्मणाम्	छ.	०	६ अध्यायपर्यन्तम् ।
८ 'मोरोपादावा फडणवीस' इत्येतेषाम्	ज.	४०९	अशुद्धप्रायम् ।
९ 'नारायण बाबाजी जोशी' इत्येतेषाम्	झ.	३८४	शुद्धप्रायम् ।
१० 'अनन्ताचार्य गजेन्द्रगडकर' इत्याख्यानाम्	ञ.	४३२	अशुद्धप्रायम् ।

एवं पुस्तकदशकाधारेण यथामविशोषितेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे यदि मनुजधर्मत्वात्ममादौ भवेत्तर्हि सन्तव्यम् । यतः—

गच्छतः स्मृतं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

इसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः'

इति निवेदयति विदुषामनुचरः

शिवदत्तशर्मा ।

सूत्रेषु भीमांसकानामृषीणां नामानि ।

अपिनाम	सूत्राणि	अ०	पा०	सू०
आश्रेयः 'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये तत्संबन्धः ऋतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्याश्रेयः'	६	१	२६
पेतिशायनः 'सर्वेषां वैकर्मण्यभैतिशायनस्य भक्तिपावन- त्वात्सवनाधिकारो हि'	३	२	४३
कामुकायनः 'तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः'	११	१	५७
काष्णार्जिनिः 'स कुलकल्पः स्यादिति काष्णार्जिनिरेक- स्मिन्नसमवाय'	६	७	३५
जैमिनिः 'कर्मोप्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्'	३	१	४
बादरायणः 'भौतपतिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञान- मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे वरप्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्'	१	१	५
बादरिः 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः'	३	१	३
लावुकायनः 'विप्रविषेधात्तु गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः'	१	७	३७
इत्यादि ।				

न्यायमालाविस्तरस्थग्रन्थानां ग्रन्थकृतां च नामानि ।

	पृष्ठानि
भाष्यटीकादीनां	४
शास्त्रदीपिकादौ	११
भट्टपतेन	११
शुक्रमत्तमाह	१३
भाट्टपामाकरमत्तमेदः	१७
वैयाकरणाः	१९
नैयायिकाः	११
मन्वादिमणीवस्मृतिरवात्	२१
वार्तिककारः	२१
बीधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रग्रन्थाः	२४
तैत्तिरीयकब्राह्मणे	२७
पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो	११
बह्वृचब्राह्मणे	१०५
भाष्यकार(शबर)स्याभिमतः	१७०
याज्ञवल्क्यः	३१०
श्रुतिकारमतमारचयति	४७३
सूत्रकारः	४९२

इत्यादि ।

अधिकरणानुक्रमणिका ।

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अंशदाभ्यप्योरपि सादनादिधर्मवत्त्वस्य	३	६	३२-३४	१८५
अमये लुप्तमिति मन्त्रेऽग्निशब्दस्य विकृताबूहस्य	९	१	३८-३९	४२८
अग्निचयनस्य संस्कारतायाः	२	३	२१-२३	१००
अग्निचयने-अग्निविमोक्तस्य मतभेदेन व्यवस्थायाः	११	३	१७-२०	६४५
प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानस्य	१०	३	२३-२९	५१७
अग्निचिद्वर्षणादिब्रतानां कृत्वन्तेऽनुष्ठानस्य	५	३	२६-२८	२९२
अग्निपागस्पारादुपकारकतायाः	१०	१	१६-१८	४८७
अग्निमूर्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगस्य	९	२	३०-३१	४४३
अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगस्य	३	२	१०	१२४
अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकारस्य	१०	४	४९	५४७
अग्निष्टोमे-उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वस्य	९	१	२०-२५	४२३
अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशस्य	७	३	१-४	३८०
अग्निहोत्रादिपावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकर्तव्यतायाः	६	२	२३-२६	३१५
अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयतायाः	१	४	४	४५
अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	१	४१८
अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आहृतेः	६	२	२७-२८	३१६
अग्नीधोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगस्य	३	२	२०-२३	१२८
अग्नीषोमीयपशौ-उरुक्शब्देन वर्षाप्रधानस्य	९	४	२२	४६९
अग्नीषोमीयपशौ-दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१२	३९६
अग्नीषोमीयपशौ-राशेरुत्तरपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्रविकल्पस्य	९	३	१५-१९	४५७

अधिकरणे .	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अग्नीषोमीयपशौ-प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदस्य	९	२	१६	२८२
॥ -लौकिकयूपस्पर्शमापश्चित्तस्य	९	३	९	४५६
॥ -सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्दे- नाग्नेरभिधानस्य	१०	४	३६-३७	५४४
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशोपकारस्य	१२	१	१-६	६६६
अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	३-४	६४२
अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्वि- सर्गस्य	११	३	१६	६४४
अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थतायाः	३	७	३९	२०१
अग्नी धूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपा- दानस्य	१०	५	१४	५५२
अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशस्य	१०	८	२३-२८	६०९
अग्न्यादौ नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादिसमुच्च- यस्य	१०	४	१-२	५३०
अङ्गकमस्य मुख्यक्रमानुसारितायाः	५	१	१४	२६८
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावृत्त्यस्य	१२	२	२५	६८१
अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वस्य	६	३	८-१०	३१८
अङ्गानाम्-अन्यद्वाराऽनुष्ठानस्य	३	७	१८-२०	१९५
अङ्गानाम्-अपि समदेशादिनियमस्य	११	२	३-१०	६२९
अङ्गानाम्-ऐककार्यस्य	११	१	५-१०	६१९
अङ्गापूर्वभेदस्य	२	२	१	७२
अङ्गिरसां द्विरात्रे पौर्वाशिनः परिसंख्यायाः	१०	५	५३-५४	५५८
अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठक्रमस्य बलव- त्त्वस्य	५	१	१५	२६९
अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानविकारस्य	६	१	४२	३०८
अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयस्य	५	२	७-९	२८०
अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौगुल- वादिभिः समुच्चयस्य	१०	४	१०-१२	५३५
अतिजगत्पामभ्यस्यमानायां त्रिशोकगानस्य	९	२	२१-२४	४३९

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताभिधा-				
नस्य १०	४	२५	५४०	
अदाभ्यादीनां ग्रहनामतायाः २	३	२०	९९	
अदृष्टफलस्पावघातादेः सकृदनुष्ठानस्य ११	१	२८	६२३	
अध्यूषा इहाभक्षविकारतायाः १०	७	१२-१६	५८६	
अभिगौ-प्रशंसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वस्य ९	४	२३-२४	४७०	
अभिगौ-इपेनादिशब्दानां कात्स्न्येवचनस्य ९	४	२५-२७	४७०	
अध्वरकरूपायां त्रिषु संघेष्वङ्गानां भेदेनानु-				
ष्ठानस्य ११	२	१८-२२	६३१	
अनाहिताग्निपूजनपनहोमस्य ... ६	८	११-१९	३६८	
अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमाधिकारस्य ६	८	१-१०	३६७	
अनाहितेऽग्नौ-अवकीर्णपश्वनुष्ठानस्य ६	८	२२	३६९	
अनाहितेऽग्नौ-स्थपतीष्ट्याः ३	८	२०-२१	३६९	
अनाहुतिर्बै जर्तिलाञ्चेत्यादिनिषेधस्यार्पणवाद-				
तायाः १०	८	७	६०३	
अनिरुप्तेऽपि-अभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापस्य ६	५	१६-१७	३४०	
अनिरुप्तेऽपि-अभ्युदयेष्ट्याः ६	५	१२-१५	३४०	
अनुनिर्वाप्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्नि-				
स्वस्य १२	३	३-८	६८६	
अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयावाधस्य १०	१	५	४८२	
अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालतायाः ४	३	३६	२५०	
अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षयोः ५	१	२३-२४	२७२	
अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मतायाः १०	४	३८	५४४	
अनुष्टुग्गापन्थोः प्रग्रथनेन इयावाश्वान्धीगव-				
योगानस्य ९	२	२५-२८	४४३	
अवृतवदननिषेधस्य क्रतुघर्मतायाः ३	४	१८-१९	१५८	
अनेन्द्राणाममन्त्रकमक्षणस्य ... ३	२	३८	१३५	
अन्तर्वेदेषूपपाङ्गतायाः ३	७	१३-१४	१९४	
अपच्छेदयोगपक्षेऽपि प्रापश्चित्तस्य ६	५	४९-५०	३४८	
अपरात्रे ऋतस्यानिपमस्य ६	८	२९	३७१	

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अपरिमितशब्दस्य संख्यान्तरत्वस्य	६	७	२१-२२	३६३
अपरिमितशब्देन सहस्राधिकग्रहणस्य	६	७	२३-२५	३६३
अपञ्चादिशब्दानां मवादिप्रशंसार्थतायाः	१	४	२६	५६
अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धस्य (श्व- रमते)	३	८	३१	२१३
अपूर्वस्य—अस्तित्वायाः	२	१	५	६४
अपूर्वस्य—आख्यातप्रतिपाद्यतायाः	२	१	१-४	६१
अपूर्वस्य—निमित्ततायाः	९	१	१	४१९
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमाम्नाङ्गतायाः	३	१	१९-२०	११६
अभिधारणे शेषधारणतत्प्राज्ञयोरननुष्ठानस्य	४	१	३३-३९	२२८
अभिज्ञस्यैव वाच्यपितृव्यतायाः	३	८	१८	२०९
अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गतायाः	३	७	८-१०	१९२
अमियेचनीयदशवेययोर्भेदेन प्रयोगस्य	११	२	५५-६०	६३८
अभिषवादीनां सोममात्रधर्मतायाः	३	६	३६	१८७
अभ्युदयेष्टौ दधिगृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४१-४२	४७४
अभ्युत्थितसोमभक्षणे, इन्द्रस्याप्पुपलक्षणस्य	३	२	२९-३१	१३१
अर्पं सहस्र—इत्पृचा प्रगीतयैवाऽऽहवनीयोप- स्थानस्य	६	२	३०-३१	४४६
अर्थवादप्रामाण्यस्य	१	२	१-१८	२१
अवगोरेणादीनां पुमर्थतायाः	३	४	२३	१६०
अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थतायाः	४	२	२६	२३९
अवघातादीनामा तण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासस्य	११	१	२७	६२३
अवघाते त्रीहिरूपाविवक्षायाः	९	१	१	४१८
अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रार्थनिष्पादानस्य	६	४	१-२	३२९
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयस्य	५	२	६	२८०
अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	२०-२२	२३७
अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशस्य	७	३	१२-१५	३८३
अवभृथे—अग्नीविरुणयोः सस्विष्टकृच्छ्रवदेना- भिधानस्य	१०	४	३४-३५	५४३
अवभृथे—अपूर्वकर्मतायाः	१०	७	४७-५०	५९३

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारवि-				
धानस्य	१०	८	२०-२२	६०८
अवेष्टावद्भानां भेदस्य	११	४	९-११	६५३
अवेष्टेः—अन्नाद्यफलकत्वस्य	२	३	२६	१०३
अवेष्टेः—कृत्वन्तरतायाः	२	३	३	९३
अव्यक्तपञ्चतौ सौमिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१६	३९८
अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्ट-				
भेदस्य	११	४	३९-४१	६५१
अश्वमेधे 'ईशानाय परस्वतः' इत्यनेन यागा-				
न्तरविधानस्य	९	४	५१-५५	४७६
अश्वमेधे 'प्राकाशौ' इत्यनेनाध्वर्षुभागवाधस्य	१०	३	६३-६४	५२६
अष्टरात्रे चत्सत्त्वगहतवाससोः समुच्चयस्य	१२	३	१-२	६८६
अस्थियज्ञे—अस्थिर्ना—काम्यकर्माद्यनुष्ठानानु-				
ष्ठानस्य	१०	२	५१	५०५
अस्थियज्ञे—जपाद्यननुष्ठानस्य	१०	२	४९	५०४
अस्थियज्ञे—शास्त्रामानश्रुकस्पर्शानुष्ठानस्य	१०	२	५०	५०४
अस्थियज्ञे—सूक्तवाक्यगताशासनाननुष्ठानस्य	१०	२	५२-५४	५०५
अस्थियज्ञे—होतृकामभावस्य	१०	२	५५-५६	५०६
अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानस्य	६	७	१४-१७	३६१
अहर्गणे—अपच्छेदे सर्वेषामनावर्तनस्य	६	५	५६	३५१
अहर्गणे—अर्थाद्वासोन्तरोत्पादनस्य	१०	६	७७	५८२
अहर्गणे—कृष्णविषाणाश्रासनस्यान्त्याह-				
नियमस्य	११	३	१३-१४	६४३
अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१७	३९९
अहीने—उक्ष्णामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थ-				
तायाः	११	२	५२-५४	६३७
अहीने—श्रुकस्पर्शादौ यस्य कस्यचिच्चज-				
मानस्य कर्तृत्वस्य	१२	४	३३	७०१
आकृतिशक्तेः	१	३	३०-३५	३९
आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थतायाः	२	३	२७-२९	१०४

जा

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
आग्नेपादिकाम्येष्ट्याः	२	३	२५	१०२
आग्नेपादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थतापाः	१	४	२४	५५
आग्नेपादीनामनामतायाः	१	४	९	४८
आग्नेपादीनां प्रधानानां—तन्त्रस्य	१२	२	१—२	६२८
आग्नेपादीनां प्रधानानां—भेदेऽप्याधारादीनाम- ङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	१	५३—६६	६२६
आग्नेपादीनां—समुद्दितानां तन्त्रेण स्वर्ग-				
फलकत्वस्य	११	१	१—४	६१२
आग्नेपाष्टाकपालचरोर्ध्वबदानमात्रस्य होतव्य-				
तापाः	३	४	४३—४७	१६४
आग्नयणादेव षोडशिश्रहणस्य	१०	५	४२—४३	५५६
आग्नयणे—प्रसूनवर्हिषामेव ग्रहणस्य	१२	२	३४	६८४
आग्नयणे—वत्से पाकाभावस्य	१०	३	३६	५२०
आग्नयणे—वाससि पाकाभावस्य	१०	३	३७	५२०
आग्नयणे—वासोवत्सपोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानस्य	१०	३	३५	५१९
आग्नयणे—वासोवत्सपोरभिधारणामावस्य	१०	३	३८	५२१
आग्नयणे—वासोवत्साम्भ्यामन्वाहार्यस्य निवृत्तेः	१०	३	३४	५१९
आधारादीनामङ्गतापाः	४	४	२९—३८	२६१
आधाराद्यपूर्वतापाः	२	२	१३—१६	८४
आधाराधाग्नेपादीनामङ्गाङ्गिभावस्य	२	२	३—८	८२
आधारे मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य	१२	३	२८	६९२
आज्यभागो यजति—इत्यनेनापूर्वश्रद्धेधीय-				
विधानस्य	१०	७	२४—३३	५८८
आज्यस्य सोमादनुत्कर्षस्य	५	४	१९—२१	३००
आज्येन शेषं संस्थापयति—इत्यनेन कर्मान्त-				
रविधानस्य	९	४	५६—६०	४७७
आतिथ्यायां—वर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्य-				
भावस्य	१२	१	४२—४३	६७४
आतिथ्यायां—स्तरणमन्त्रस्याऽऽश्रुतेः	१२	१	४४	६७५

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
आधानस्य-तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	२	६४१
आधानस्य-पवमानेष्टचनङ्गतायाः	३	६	११-१३	१८१
आधानस्य-विधेयत्वस्य	२	३	४	९४
आधानस्य-सर्वार्थतायाः	३	६	१४-१५	१८१
आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानस्य	१०	४	३०-३१	५४१
आधाने-अग्नेः सगुणेनाभिधानस्य	१०	४	२६-२९	५४१
आधाने-‘अपरिमितं देयम्’ इत्यनेन संख्या- न्तरविधानस्य	६	७	२१-२२	३६३
आधाने-उपवादस्य विकल्पतायाः	१०	८	९-११	६०४
आधाने-गानस्योपांशुतायाः	३	३	९	१३८
आधाने-पुरुषद्वयकर्तृत्वनिराकरणस्य	६	१	२२-२३	३०६
आधाने-विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पस्य	१२	४	९	६९७
आध्वर्षवादिष्वध्वर्वादीनां कर्तृतानियमस्य	३	७	३९-४२	२०१
आनुपूर्व्येणापच्छेदे-उत्तरापच्छेदनिमित्तमा- यश्चित्तानुष्ठानस्य	६	५	५४	३५०
आमनहोमानां सांग्रहायण्यङ्गतायाः	४	४	७	२५६
आमिक्षामपुक्ततायाः	४	१	२२-२४	२२४
आमिक्षायाः पयोधर्मातिदेशस्य	८	२	१९-२३	४०६
आयुर्दादिमन्त्राणां यजमानतायाः	३	८	१५-१६	२०८
आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमस्य	६	२	१३-१५	३१२
आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तेरनियमस्य	६	२	१६-१८	३१३
आरम्भणीयायामारम्भणीयावाधस्य	१०	१	६-८	४८३
आरम्भणीयेष्टेः पुरुषसंस्कारतयाऽनावृत्तेः	६	१	३४-३५	४२६
आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णतायाः	३	१	१२	११२
आर्षम्लेच्छयोः	१	३	८-९	३१
आश्रयिणामहृष्टार्थतायाः	४	१	१८-२०	२२३
आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य ‘न चतुर्विंशत्’ इत्यनेन समस्ताया ऋचो निषेधस्य	९	४	१८-२१	४६८
आश्विनामादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षणस्य	१०	५	६७-६९	५६३

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्ता- त्पतिकर्षस्य	१०	५	७०-७२	५६३
आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगस्य	३	२	५-९	१२३

इ

इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दानूहस्य	९	१	४०	४२९
इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवाद- तायाः	६	७	२६-३०	३६४
इन्द्रपीतस्पेत्पादिमन्त्राणां सर्वेषु मक्षणेपूर्वेन विनियोगस्य	३	२	२७-२८	१३१
इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगस्य	३	२	३-४	१२२
इरापदस्य प्रगीततायाः	९	१	५४-५८	४३४
इयौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशस्य	७	१	१३-१६	३७६
इष्टकामु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानस्य	९	१	२६-२८	४२५
इष्टिसंस्कृताग्रावमिहोत्राद्यनुष्ठानस्य	५	३	२१-२५	२९१
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनिपमस्य	५	४	५-९	२९७
इष्ट्यमिहोत्रसोमानां मूलप्रकृतितायाः	८	१	३-१०	३९२

उ

उक्थयानुरोधेन पोहश्युत्कर्षस्य	५	१	३५	२७७
उत्थायां काम्येन नित्याग्नेर्विकारस्य	१२	४	१७-२५	६९६
उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	३	४२०
उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मतायाः	३	३	१-८	१३७
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मतायाः	१०	१	१४-१५	४८३
उत्तमान्यानामद्वां पत्नीसंयाजसंस्थायाः	९	१	२९-३२	४२५
उत्तरदक्षिणविहारयोः—आषराग्रिकहोमानां (पत्नीसंयाजादीनां) भेदेनानुष्ठानस्य	११	२	४७-४८	६३५
उत्तरदक्षिणविहारयोः—कर्त्रेभेदस्य	११	२	४२-४६	६३५
उत्तरदक्षिणविहारयोः—भेदेनाह्वानानुष्ठा- नस्य	११	२	३३-४१	६३५
उत्तरयोः स्तोभातिदेशस्य	९	२	३४-३८	४४८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
उत्तरयोगीपति, इत्यत्रोत्तराग्रन्थसमधीतयो- रेवचोर्ग्रहणस्य ९ २ २३-२४ ४३८				
उत्तरा दोहपति, इत्यत्र सर्वगोदोहनविधा- नस्य ११ १ ४६-५२ ६२५				
उत्तरावर्णवेशेन गानस्य ९ २ ३२-३३ ४४७				
उदवसानीयस्य—ऋत्विजायेकैकेनानुष्ठानस्य १० २ ४३ ५०२				
उदवसानीयस्य—सन्नानङ्गताया तत्र दानस्य परिक्रपार्थतायाः १० २ ३९-४० ५००				
उदवसानीये सन्निभ्योऽन्वेधामृत्त्विकत्वस्य १० २ ४१-४२ ५०१				
उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानस्य ६ ५ ४२ ३४६				
उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानस्य ६ ५ ५५ ३५०				
उद्गानृणां सह सुब्रह्मण्येन भक्षस्य ३ ५ २३-२६ १७१				
उद्दिदादिशब्दानां—यागनामतया प्रामाण्यस्य १ ४ १ ४०				
उद्दिदादिशब्दानां—यागनामधेयतायाः १ ४ २ ४०				
उपगस्यापृथक्त्वस्य ३ ७ ३० १९८				
उपभृति द्विचतुर्द्वितीयाचरणस्य ४ १ ४६-४८ २३०				
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयस्य १२ ४ ८ ६९७				
उपरवमन्त्रस्याऽऽवृत्तेः ११ ४ ५३-५४ ६६३				
उपवीतस्य—दर्शपूर्णमासाङ्गतायाः ३ ४ १०-११ १५४				
उपवीतस्य—शक्रणिकाङ्गतायाः ३ १ २१ ११७				
उपवीतस्य—विधित्वस्य ३ ४ १२ १५५				
उपवीतोदग्रत्वपोऽनुवादतायाः ३ ४ १३-१४ १५५				
‘उपशपो यूपो भवति’ इत्यत्र यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकतायाः ७ ३ ३३-३४ ३८९				
उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानुष्ठा- नस्य ११ ३ २१ ६४६				
उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्त- व्यतायाः ११ ४ २८-२९ ६५६				
उपसदामपूर्वार्थतायाः १० ७ ४३-४६ ५९४				
उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहेव चतुरवदानस्य १० ८ २९-३२ ६१				

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
उपहृत्वे श्पावाभेन कृत्स्नकतुदाक्षिण्यबाधस्य	१०	३	६५-६७	५२७
उपांशुयाजस्य—धीवाज्यद्रव्यतायाः	१०	८	४७-४८	६१४
उपांशुयाजस्य—माकृतदेवतानियमस्य	१०	८	४९-५०	६१४
उपांशुयाजस्य—विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्णमा- सीकर्तव्यत्वयोः....	१०	८	५१-६१	६१५
उपांशुयाजापूर्वतायाः	२	२	९-१२	८३
उपांशुयाजेऽपि—चतुरवत्तस्याऽऽवश्यकतायाः	१०	८	३३-३४	६११
उपांशुयाजेऽपि—देवतापनयस्य	६	५	१०-११	३३९
उपकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मतायाः	३	६	१८-२७	१८३
उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनस्य	१०	६	७८-७९	५८३
उभयसांनि बृहद्रथंतरयोः समुच्चयस्य	१०	६	२४-२६	५७४

ऊ

ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयतायाः	९	२	१-२	४३६
ऊहाद्यमन्त्रतायाः	२	१	३४	७२

ऋ

ऋग्लक्षणस्य	२	१	३५	७३
ऋचा स्तुवते, सांज्ञा स्तुवते' इतिविधिना सांज्ञैव स्तवविधानस्य	९	२	३०-३१	४४६
ऋणत्रयापाकरणस्य बाह्यलक्षणवैश्यानां नित्यतायाः	६	२	३१	३१७
ऋतयेये सोमचमसेन कृत्स्नकतुदाक्षिण्यबा- धस्य	१०	३	६८-७३	५२७

ऋत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामितायाः	३	७	३२-३५	१९९
ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वस्य	३	७	३८	२००
ऋत्विजामेव शेषभक्षणस्य	६	४	४-९	३३०

ए

एककपालेन्द्राग्रयोः सार्थवादविध्यतिदेशस्य	७	१	२२	३७७
एकत्रिक आद्ये तृचे गानस्य	१०	५	७-९	५५०
एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणस्य	१०	५	१-६	५४९
एकपात्राणामनुज्ञापनस्य	३	५	४३	१७६

आधिकरणे	म०	पा०	मूत्राणि	श्ले
एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजस्य	१०	८	६२-७०	६१७
एकवाक्यत्वलक्षणस्य	२	१	४६	७५
एकस्यामृचि धूर्गानस्य	१०	५	१०-११	५५१
एकस्यैव पुंस आधानाधिकारस्य	६	१	२२-२३	३०६
एकहविरातविषि पञ्चशरावनिर्वापस्य	६	४	२२-२३	३३२
'एकां गाम्' इत्यनेन गोगतसंख्याव्याधस्य	१०	३	५९	५२५
एकादशिन्यामेकवचनान्तमेघपतिशब्दोहस्य	९	३	४३	४६४
'एतद्वाक्ष्यानि' इत्यादिना पञ्चहविःपु सार्थ-				
वादविध्यतिदेशस्य	७	१	१७-२१	३७६

ऐ

ऐकादशिनगतवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानस्य	११	२	२४	६३३
ऐकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशस्य	८	१	१४	३९७
ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणस्य	३	५	१८	१६९
ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षस्य	१०	५	६२-६४	५६२
ऐन्द्रामभक्षस्यामन्नकतायाः	३	२	३९-४०	१३६
ऐन्द्रामादवेष्टिकधर्मातिदेशस्य	८	१	११	३९६
ऐन्द्रावार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्वि-				
कल्पस्य	१२	४	३-४	६९६
ऐन्द्रा गार्हपत्ये विनियोगस्य	३	२	३-४	१२२
ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशस्य	८	२	१-९	४०४
ऐष्टिकेषु—अग्न्यन्वाधानाननुष्ठानस्य	१२	१	२४-२८	६७२
ऐष्टिकेषु—अन्वाहार्यदानाभावस्य	१२	१	३२	६७३
ऐष्टिकेषु—आरण्यभोजनाभावस्य	१२	१	३०	६७३
ऐष्टिकेषु—पत्नीसंहनाननुष्ठानस्य	१२	१	२९	६७२
ऐष्टिकेषु—शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्त-				
व्यत्वस्य	१२	१	३३-३४	६७३
ऐष्टिकेषु—शेषभक्षानुष्ठानस्य	१२	१	३१	६७३
ऐष्टिकेषु—होतुर्वरणसद्भावस्य	१२	१	३५-४१	६७४

औ

औपभूतजौहवपोः क्रमेणोभपार्पतायाः	४	१	४२-४५	२३०
--------------------------------------	---	---	-------	-----

क

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
कण्डूपनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगस्य	११	४	४२-५०	६६२
कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ गानस्य	१०	४	४३-४६	५४६
कण्वरथंतरस्य स्वयोन्पुत्तरयोगानस्य	१०	४	४७-४८	५४७
कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरधर्मसमुच्चयस्य	९	२	४८	४५१
कपालानां सुपोषवापामधुक्ततायाः	४	१	२६	२२६
'कपिप्ललान्' इति बहुवचनस्य त्रित्वपर-				
त्वस्य	११	१	३८-४५	६२५
करणमन्त्रेषु-कर्मार्षफलस्य ऋत्विग्धर्मतायाः ३	८	२८	२१२	
करणमन्त्रेषु-स्यामिफलस्याऽऽशासितव्यतायाः ३	८	२५-२७	२१२	
कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थतायाः	४	२	२३-२४	२३८
कर्मकालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगस्य	१२	३	१८-१९	६८९
कर्मणां गुणप्रधानभावविभागस्य	२	१	६-८	६६
कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणस्य	१२	३	२०-२२	६९०
कल्पसूत्रास्वतःप्रामाण्यस्य	१	३	११-१४	३४
कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्याऽऽदावप्रतिकर्षस्य १०	५	६५-६६	५६२	
कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थतायाः	१०	२	४४-४५	५०२
काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासस्य	११	१	२०-२६	६२२
काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्रा-				
ज्ञतायाः	३	२	१९	१२७
काम्यानाम्-ऐहिकामुष्मिकफलवत्त्वस्य	४	३	२७-२८	२४८
काम्यानाम्-पयोक्तकाम्यफलकत्वस्य	४	३	२०-२४	२४६
काम्येष्टिपु-उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थतायाः ३	८	३४-३५	२१५	
काम्येष्टिपु-प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्तेः ...	१०	७	५८-६०	५९६
काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानस्य	५	३	३२-३६	२९३
किंचिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णीनिर्वा-				
पस्य	६	५	१८-२०	३४१
कुम्भ्या अपि तन्नतायाः	११	४	३३-३६	६५८
कुलापादौ प्रतिषदोरुत्कर्षस्य	३	३	१७-१९	१४७
कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य	६	४	१०-१६	३३०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
कृष्णग्रीवयोः प्रथमवृत्तीययोर्भेदेन प्रदानस्य	११	१	६७-७०	६२७
कृष्णलचरौ—'एकधा ब्रह्मणे परिहरति'				
इत्यनेन सहपरिहारविधानस्य	१०	२	१७	४९५
कृष्णलचरौ—ब्रह्मणे सर्वभक्षमागार्पणस्य	१०	२	१८-१९	४९५
कृष्णलचरौ—भक्षसद्भावस्य	१०	२	१३-१६	४९४
कृष्णले—भवधातवाधस्य	१०	१	१-३	४८०
कृष्णले—उपस्तरणाभिधारणयोरभावस्य	१०	२	३-१२	४९३
कृष्णले—चरौ पाकानुष्ठानस्य	१०	२	१-२	४९३
कौण्डपापिनामयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते				
श्रपणस्य	१२	१	१३	६६९
कौत्सादिभिर्व्यवस्थयैकादिवाधस्य	१०	४	१८-१९	५३७
कत्वर्थपुरुषार्थलक्षणस्य	४	१	२	२१८
क्रमनियमस्य	५	१	१	२६४
क्रमस्य—कचित्पाठानुसारितायाः	५	१	४-७	२६६
क्रमस्य—कचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारितायाः	५	१	८-१२	२६७
क्रमस्य—कचित्स्थानानुसारितायाः	५	१	१३	२६८
क्रमस्य—कचिदनियमस्य	५	१	३	२६६
क्रमस्य—कचिदार्थिकत्वस्य	५	१	२	२६५
क्रमस्य—विधेयतायाः	५	१	१	२६५
क्रमस्य—विनियोजकतायाः	३	३	१२	१४०
क्रमस्य—समाख्यापेक्षया प्राबल्यस्य	३	३	१४	१४५
क्रमस्य—स्वामिकर्मतायाः	३	८	१	२०४
क्रमाद्यपेक्षया प्रकरणप्राबल्यस्य	३	३	१४	१४५
क्षामे सर्वदाहे प्रापश्चित्तानुष्ठानस्य	६	४	१७-२१	३३१

स्व

खलेवालीतण्डुलयोः स्तादिरत्वमैहत्वानिय-

मस्य	१०	२	७०	५११
खलेवाल्यां—तक्षणाद्यननुष्ठानस्य	१०	२	७१-७२	५१२
खलेवाल्यां—पर्वहणादिसंस्काराणामनुष्ठानस्य	१०	२	७३	५१२
खलेवाल्यां—पूपादुविवाधस्य	१०	१	९	४८४

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
स्तलेवाख्या-स्थाप्याहुतिवाधस्य	१०	१	१०-१३	४८५

ग

गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्रातुपनिधानस्य	७	३	३०-३२	३८८
गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामे- बोस्त्वावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानस्य	१०	४	३२-३३	५४२
गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्ततायाः	४	१	२५	२३५
गवामयनिके दृष्टव्यपदहे बृहद्रथंतरयोर्विमा- गस्य	१०	६	४-५	५७१
गवामयने-पेकाहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानस्य	७	४	१३-२०	३२२
गवामयने-मध्वशानवृत्ताशनयोः प्रतिमासमा- वृत्तेः	१०	६	३१	५७६
गवामयने-माघपौर्णमास्याः पुरस्तादीक्षायाः	६	५	३०-३७	३४४
'गायत्रच्छन्दसः'-इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छ- न्दस्के विनियोगस्य	३	२	४१-४३	१३६
'गायत्रमेतदहर्भवति'-इत्यादावुत्पत्तिगायत्री- णामागमस्य	८	३	१२-३९	४१२
गीतिसंपादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पस्य	५	२	२६	४४५
गीतीनां सामनामतायाः	९	२	१-२	४३५
गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशस्य	८	१	२३-२५	४०१
गुणानां मिथोऽसंबन्धस्य	३	१	२२	११८
शुर्वनुगमनादीनाम्-उपनयनोत्तरकालकर्त- व्यतायाः	६	२	२०-२१	३१४
शुर्वनुगमनादीनाम्-प्रतिनिमित्तमावृत्तेः	६	२	३०	३१६
सहमेधीये-अपूर्वाज्यभागविधानस्य	१०	७	२४-३३	५८८
सहमेधीये-शाशित्रादिमत्तणामावस्य	१०	७	३५-३७	५९१
सहमेधीये-स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य	१०	७	३४	५९१
गोदोहनस्य पुरुषार्थतायाः	४	१	२	२१९
गोदोहनादीनां प्रकृतिगामितायाः	३	६	१०	१८०
गोसव उपवत्प्रभवत्योरभावस्य	१०	५	५९-६१	५६१
ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गतायाः	२	३	१-२	९२

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
ग्रहेष्टकादीनां ऋत्वग्निशेषतायाः	५	२	१५-१६	२८९
ग्रहेकत्वस्याविवक्षायाः	३	१	१३-१५	११४
ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षणस्य	३	५	२७-३०	१७२

च

चतुर्धाकरणस्याऽऽग्नेयमात्राङ्गतायाः	३	१	२६-२७	१२१
‘चतुर्भिरभ्रिमादत्ते’ इत्यादौ मन्त्राणां समुच्च- यस्य	१२	३	३०	६९३
चतुर्दोहोर्मेऽनादिताग्नेरेवाधिकारस्य	६	८	१-१०	३६७
‘चतुर्विंशद्वातिनः’ इत्यनेनाऽऽश्वमेधिकसवनी- याश्चस्य चतुर्विंशत्पङ्क्तिरूपविशेषवचनस्य	९	४	१७	४६७
चमसहोमे-अध्वर्योः कर्तृतायाः	३	७	४६-४९	२०३
चमसादौ संमार्गाद्यमयोगस्य	३	१	१६-१७	११४
चमसाध्वर्युणां-दशसंख्यानिपमस्य	३	७	२७	१९७
“ -पृथक्त्वस्य	३	७	२५	१९६
“ -बहुत्वनिपमस्य	३	७	२६	१९७
चर्मासनां शेषभक्षणस्य	३	५	२२	१७०

चातुर्मास्येषु-भाज्यशब्दस्याविकारेणाऽऽवाह- नस्य	१०	४	५०-५९	५४८
चातुर्मास्येषु-सोमेष्टयासादननिषोजनयोः माकृतगुणविधित्वस्य	१०	३	१८-२२	५१६
चातुर्वर्ण्यातिरिक्तस्य रथकारस्याऽऽधानेऽपि वा- रस्य	६	१	४४-५०	३१०
चित्रादशब्दानो वागनामधेयतायाः	१	४	३	४२
चित्रिष्पादीनां मध्यमघितावुपधानस्य	५	३	१७-१९	२९०
चित्रिष्पादीष्टकानामध्यङ्गतायाः	३	६	३५	१८६

छ

छागस्यैवाक्षीर्षादीपपशुतायाः	६	८	३०-४२	३७२
छेदनस्य शास्त्रामपुक्ततायाः	४	२	८-९	२३३

ज

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
जगत्सामेतिशब्देन विपुवतो ग्रहणस्य } जगत्साम्नो जगत्पृगुत्पन्नसामतायाः } १०	५	५८	५६०
जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशस्य ३	४	२०-२२	१५९
जनकसमरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्माति- देशस्य ८	३	३-५	४०९
जपस्तुत्याशीरभिधानां समुच्चयस्य १२	४	१-३	६९५
जयादीनां वैदिककर्माङ्गतायाः ४	४	३१-३३	१६२
जाघन्या अनुत्कर्षस्य ३	३	२०-२३	१४८
जीवतामस्थियज्ञस्य १०	२	४७-४८	५०३
जुह्वादीनां साधारण्यस्य ६	६	३३-३५	३५६
ज्योतिष्टोमविकाराणामभिष्टोमपूर्वेकतायाः ५	३	३९-४२	२९४
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतायाः ३	३	१०	१३९
ज्योतिष्टोमाङ्गयाच्चाक्रयपोनित्यतायाः ६	८	२६-२७	३७०
ज्योतिष्टोमादिषु पयोमतादीनामपि नित्यतायाः	६	८	२८	३७१
ज्योतिष्टोमे—अनिज्याशेषैरुपह्वैः स्विष्टकृद्धो- मस्य १०	७	१०-११	५८५
ज्योतिष्टोमे—ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थतायाः १०	२	२२-२८	४९७
ज्योतिष्टोमे—गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणा- त्वस्य १०	३	३९-४९	५२१
ज्योतिष्टोमे—दीक्षणीयादीनामङ्गतायाः ४	४	३९-४१	२६२
ज्योतिष्टोमे—दीक्षापरिमाणानां वैकल्पिक- त्वस्य ६	५	२८	३४३
ज्योतिष्टोमे—प्रत्पङ्क्तं हविर्भेदस्य १०	७	१-२	५८४
ज्योतिष्टोमे—भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थतायाः १०	२	२९-३३	४९८
ज्योतिष्टोमे—श्रयणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४५-५०	४७५
ज्योतिष्टोमे—समारयानुसारेण दक्षिणाविभा- गस्य १०	३	५३-५५	५२४
ज्योतिष्टोमे—स्वप्नादिषु यज्जानादृक्तेः ११	४	५१	६६३

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
उपोत्तिष्ठोमोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानस्य (शवरमते)	६	५	४०-४१	३४६

त

तण्डुलावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योदस्य....	९	१	३८-३९	४२८
तपसो याजमानतापाः	३	८	९-११	२०६
तप्ते पयसि दध्यानपनस्याऽऽमिक्षाप्रयुक्ततापाः	४	१	२२-२४	२२४
‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ पशुगवसंख्याभि- धानस्य (शवरमते)	१०	३	४५-४९	५२२
‘तस्यै गृतम्’ इति मन्त्रेऽनूहस्य	९	१	४२-४४	४३१
तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मा- नुष्ठानस्य....	१२	२	२३-२४	६८१
तृचे प्रत्यूचं कृत्स्नसाम्नः समापनस्य	९	२	१४-२०	४३७
तृतीयसवन एव षोडशिश्रहणस्य	१०	५	४४-४८	५५७
तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्तेः ...	१२	२	१२-१३	६७८
‘त्रिः प्रथमामन्वाह’ इत्यादिषु स्थानधर्मतापाः	९	१	३३	४२६
‘त्रिवृदग्निष्टोमः’ इत्यत्र स्तोमगतसंख्यावि- कारस्य	१०	६	२२-२३	५७४
त्रैपम्बकादावभिघारणानभिघारणादीनामर्थवाद- तापाः	१०	८	८	६०३
त्रैवर्णिकभिन्नस्य निषादस्य रौद्रयागेऽधिका- रस्य	६	१	५१-५२	३१०
रूपनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थ- तापाः	१०	५	७७-७८	५६५
स्वाष्ट्याजीवितस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वस्य	२	३	१९	९८

द

दक्षिणाग्निकहोमानपकर्षस्य	५	१	२८	२७५
दण्डदानस्यार्थकर्मतापाः	४	२	१६-१८	२३६
दक्षिश्रहस्य नित्यतापाः	४	४	८-११	२५७
दध्यादिद्वयसफलत्वस्य	२	२	२५-२६	८९
दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोपपार्थतापाः....	४	३	५-७	२४३

अधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
दार्वेहोमशब्दस्य-अपूर्वेतायाः	८	४	१०-२८	४१५
॥—कर्मनामधेयतायाः	८	४	१, ५-९	४१४
॥—गुणविधिपरस्त्वनिराकरणस्य	८	४	५-९	४१५
॥—लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयतायाः	८	४	२-३	४१४
॥—होमनामधेयतायाः	८	४	४	४१५
दर्शपूर्णमासयोः—आग्नेयेन्द्राग्नयोरनुवादतायाः १०	८	३५-४६	६१२	
॥—न्यापेयस्यैवाधिकारस्य	६	१	४३	३०९
॥—द्विपत्नीके प्रयोगे 'पत्नी संनख' इति- मन्त्रानुहस्य	९	३	२०	४५८
॥—द्वेष्याय दानस्यादृष्टार्थतायाः १०	२	४६	५०३	
॥—पाज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्म- तायाः	१०	४	३२-४१	५४५
॥—होमद्वयस्य व्यवस्थायाः	९	२	५७-५८	४५३
दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारस्य ११	१	११-१९	६२०	
दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानस्य ४	३	२७-२८	२४७	
दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थतायाः ४	३	२५-२६	२४६	
दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमन्त्रावृत्तेः ११	४	४५-४६	६६१	
दर्शपूर्णमासेष्टिमश्रुतिषु संघभेदेनाङ्गानां भेदे- नानुष्ठानस्य	११	२	११-१७	६३०
दर्शादौ—कर्त्रिकपनियमस्य	६	२	३-१२	३१२
दर्शादौ—भेदाद्यावृत्त्या होमावृत्तेः	६	२	२९	३१६
दर्शार्थेऽस्पोद्धरणस्यामन्त्रकत्वस्य	९	४	३१	४७२
दर्शार्थोद्धृताग्निलोपे शयश्चित्तरूपज्योतिष्मत्य- नानुष्ठानस्य	९	४	२८	४७१
दर्शेऽभ्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनपस्य	६	५	१-९	३३८
दर्शपेयाभिषेचनीययोर्भेदेन प्रयोगस्य ११	२	५५-६०	६३८	
दाक्षपणादीनां गुणतायाः	२	३	५-११	९५
दातुर्वाक्यीष्टेः	३	४	३६-३७	१६३
दिविभागस्थार्थवादतायाः	३	४	१६	१५७
दीक्षणीयादिधर्माणामष्टिोमाङ्गतायाः	३	६	४१-४७	१८८

आधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
दीक्षणीयादिपु-अग्न्यन्वाधानाभावस्य	१२	१	१९	६७१
दीक्षणीयादिपु-आरम्भणीयावाधस्य....	१०	१	४	४८२
दीक्षणीयादिपु-व्रतोपायनाभावस्य	१२	१	२०-२३	६७१
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थतायाः	३	७	११-१२	१९३
दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां सप्तद- शस्तिवत्त्वस्य	३	७	३६-३७	१९९
दीक्षानुवृत्तौ प्रतिहोमनिराकरणस्य	६	५	४०-४१	३४६
दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहस्वनियमस्य (शव- रमते)	६	५	२९	३४४
दीक्षाया इष्टिसिद्धतायाः	५	३	२९-३१	२९२
दीक्षितस्य-प्रयाणे मन्त्रानावृत्तेः	११	४	५२	६६३
दीक्षितस्य-स्वप्नादिमन्त्रानावृत्तेः	११	४	५१	६६३
‘दीक्षितो न ददाति’ इत्यादिनिषेधस्य पर्यु- दासतायाः	१०	८	१२-१५	६०५
दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षस्य	६	५	३८-३९	३४५
दृष्टद्वारभेदाद्विज्ञोपकारकार्णा गुणानां समुच्च- यस्य	१०	३	९	६८७
दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्यस्य	१	३	४	२९
देवताभेदकृतकर्मभेदस्य ...	२	२	२३	८८
देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावस्य	६	३	१८-१९	३२१
देवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गतायाः	४	४	३-४	२५५
देशपात्रास्तिजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्यै- च्छिकत्वस्य	११	३	३३	६४७
दैवकर्मणामुदगयनादिकालतायाः	६	८	२३-२४	३७०
देवताधवदानेषु पदार्थानुसमयस्य	५	२	१०-१२	२८१
द्यावाष्टाधवीपादीनां सर्वेषामेव तन्नित्वस्य	१२	२	३५-३७	६८५
द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थतायाः	४	२	२५	२३९
द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरतायाः	२	३	१२-१५	९६
द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदस्य	६	३	११-१२	३२०
द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मस्यस्य	२	२	२४	८८

अधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

पृष्ठे

द्रव्यसंस्कारकर्मणां कर्तव्यतायाः	४	३	१—३	२४१
द्रव्यसंस्कारस्याद्भ्यधानार्थतायाः	३	८	३०—३१	२१३
द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानस्य	६	३	२८—३०	३२४
द्रव्यार्जनस्य पुरुषार्थतायाः	४	१	२	२१९
‘द्वयोः प्रणयन्ति’ इत्यनेन—मध्यमयोर्द्वयोः				
प्रणयनस्य	७	३	२३—२५	३८५
॥—सौमिकधर्मानतिदेशस्य	७	३	१९—२२	३८५
द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवस्त्वस्य	३	८	१९—२०	२०९
द्वादशाहे—ऋतुपाज्याद्यनुष्ठानस्य	१०	२	६२	५०८
द्वादशाहे—कृष्णविषाणप्रासनस्यान्त्याह एव				
कर्तव्यतायाः (शबरमते)	११	३	१३—१४	६४३
द्वादशाहे—दीक्षापरिमाणनियमस्य	६	५	२९	३४४
द्वादशाहे—दीक्षोपसत्सुत्यानां मध्येकस्य द्वाद-				
शदिनतायाः	११	४	१६—२३	६५४
द्वादशाहे—सत्राहीनयोर्व्यवस्थाया धर्मातिदेशस्य	८	२	२४—२८	४०६
द्वादशाहे—सत्रिभिरपि मध्वशनस्य	१०	६	३२—३३	५७७
द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गतायाः	३	३	१५—१६	१४७
द्विपत्नीके विकृतिपागेऽपि ‘पत्नी संनष्टा’ इति—				
मन्त्रानूहस्य	९	३	२१	४५९
द्विपशुपामे—अभिगुपे ‘एकधा’ इत्यस्य				
शब्दस्याभ्यासस्य	६	३	२९—३१	४६१
द्विपशुपागे—पाशमन्त्रपोरेकवचनान्तबहुवच-				
नान्तपदयोर्द्विवचनान्तेनोहस्य	९	३	१०—१४	४५६
द्विपशुपागे—‘सूयं चक्षुर्गमयतात्’ इतिमन्त्रा-				
नूहस्य	९	३	२७—२८	४६१
द्विपश्वादिपशुविक्रतौ मेधपतिशब्दस्य देवता-				
नुसारणोहस्य	९	३	३२—४०	४६२
द्विरात्रादिपु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानस्य	१०	५	१२—१३	५५२
द्विसामके वृहद्रथंतरधर्मयोर्व्यवस्थायाः	९	२	४२—५०	४५२
व्याघ्रातस्योभयप्रयोज्यतायाः	३	८	१७	२०८

ध

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
धर्मजिज्ञासा (विचारशास्त्रारम्भ)प्रतिज्ञायाः	१	१	१	११
धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वस्य	९	१	६-१०	४२१
धर्मे—प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य	१	१	४	१७
धर्मे—प्रमाणस्य परीक्ष्यतायाः	१	१	३	१६
धर्मे—लक्षणस्य	१	१	२	१४
धर्मे—विधेः प्रामाण्यस्य	१	१	५	१७
धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्पननुष्ठा-				
नस्य	९	४	२९-३०	४७२
धेन्वादिशब्दानां गोवाचितायाः	१०	२	६८	५१०
ध्रुवाज्यादिभिः स्वष्टकृदादिशेषाननुष्ठानस्य	३	५	१-१२	१६७

न

‘न सो पशौ करोति’ इत्यादिनिषेधस्यापेक्षा-				
दतायाः	१०	८	५	६००
‘नर्तुं प्रतीक्षेत्’ इत्यादिना सोमकालबाधस्य	५	४	१५-१८	२९९
‘नातिरन्त्रे’— इत्यादिनिषेधस्य विकल्परूप-				
तायाः	१०	८	६	६०२
नानाबीजेष्टौ—उलूखलादीनां तन्त्रतायाः	५	२	१३-१५	२८२
नानाबीजेष्टौ—प्रतिग्रहारे मन्त्रावृत्तेः....	११	४	४४	६६०
नानाहीने षोडशग्रहग्रहणस्य	१०	५	५५-५७	५५९
नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वतायाः	५	२	१७-२०	२८३
नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयस्य	१०	४	१-२	५३०
निकापिनापुत्तरेषु पूर्वनिकापिधर्मातिदेशस्य	८	१	१९	४००
निगदानां पञ्चदशस्य	२	१	३८-४५	७४
नित्यकर्मणोऽनित्यकर्मणश्च-द्रव्यापचारे प्रति-				
निधिना समापनस्य	६	३	१३-१७	३२०
नित्यस्योख्यस्याग्रेधारणस्य	१२	४	३०-३१	७००
नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानस्य	६	३	१-७	३१८
नित्यपनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१४-१५	२३५

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
निर्मेऽथ्यशब्दस्य योगिकतायाः	१	४	१२	५१
निर्मेऽथ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य	७	३	१८	३८५
निर्वपणादीनामधनुसारेण व्यवस्थितविषय- तायाः	३	१	७-१०	११०
निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनुदस्य	९	१	३६-३७	४२७
निर्वीतस्पर्धवादतायाः	३	४	१-२	१५३
निशिपक्षेऽभावास्यातन्त्रप्रयोगस्य	१२	२	१४-१८	६७८
निपादस्यपत्यधिकारस्य	६	१	५१-५२	३१०
नीवाराणां ब्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे ब्रीहिशब्दा- मूहस्य	९	३	२३-२६	४६०
नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४०	४४२
नैमित्तिकमायश्चित्तानां समुच्चयस्य	१२	३	१७	६८५
नैमित्तिकसाधदशस्य प्रकृतिगामितायाः	३	६	१०	१८०
नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वस्य	४	३	४	२४२
नैवारचरोराधानार्थतायाः	२	३	१८	२८

प

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य	८	२	२२-३२	४०८
पञ्चशरापनिर्वापस्य कर्मान्तरतायाः	६	४	२८-२९	३३४
पञ्चशरावपागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गतायाः	६	४	३०-३१	३३४
पञ्चहविषु सार्धवादविद्यतिदेशस्य	७	१	१७-२१	३७६
‘पञ्चावत्तैव वपा कार्या’ इत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानस्य	१०	७	७२-७३	५९८
पञ्चावदानतायाः सर्वाङ्गसाधारणतायाः				
पत्न्या पावदुक्ताशीर्षस्त्रचर्पादावेवाधिकारस्य (शबरमतेन)	६	१	२४	३०६
पदार्थकरणमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानु- ष्ठानस्य	१२	३	२५	६११
पदार्थमादस्यस्य	१	३	५-७	३०
पपोब्रतादीनां क्रतुधर्मतायाः	४	३	८-९	२४३
परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषानियमस्य	३	७	२१-२४	१९६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
परिधौ—परिधिपूर्वोभयधर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२६	६८२
परिधौ—यपधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४१-४३	४५०
परिधौ—विरोधिपूर्वधर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२७-२९	६८२
परुपि दितादीनामनुवादतायाः	३	४	१६	१५७
पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां				
सामावापोद्वापस्य	१०	४	२१-२२	५३८
पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानस्य	११	४	१२-१५	६५४
पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यतायाः	३	६	१६-१७	१८२
पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानस्य	१०	२	६३	५०८
पवित्रस्य परिभोजनीयवर्हिषा कर्तव्यतायाः	३	८	३२	२१४
पथकामेष्टौ दधिगृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४३-४४	४७५
पथगणेषु—ऐकादशिनधर्मातिदेशस्य	८	१	१५	३९८
पथगणेषु—जाघनीनां विकल्पस्य	१२	४	१०-१६	६९८
पथपुरोडाशपागस्य देवतासंस्कारकतायाः	१०	१	१९-३३	४८८
पथलिङ्गविवक्षायाः	४	१	१७	२२३
पथसोमापूर्वतायाः	२	२	१७-२०	८५
पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्पागानुष्ठानस्य	१०	७	३-९	५८४
पशौ—पयोधर्मातिदेशस्य	८	२	१५-१८	४०५
पशौ—सर्नाद्यधर्मातिदेशस्य	८	२	१०-१४	४०५
पश्वादौ सामिधेन्यादिमाकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठा-				
नस्य	१०	३	१-१२	५१४
पश्वेकत्वादेर्विवक्षायाः	४	१	११-१६	२२२
पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्विलब्धतायाः	५	४	१	२९६
पात्राणाम्—आकर्मसमाप्तिधारणस्य (शवरमते)	११	३	३४-४२	६४८
पात्राणाम्—आधानमारभ्य धारणस्य	११	३	४३-४५	६४९
पात्राणाम्—तन्त्रनियमस्य	११	३	३४-४२	६४८
पात्रीवतभक्षणे, इन्द्रादीनामनुपलक्षणस्य	३	२	३२-३३	१३३
पात्रीवतशेषभक्षे—त्रिंशतामनुपलक्षणस्य	३	२	३६	१३४
पात्रीवतशेषभक्षे—त्वष्टुरनुपलक्षणीयतायाः	३	२	३४-३५	१३३
पात्रीवतस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वस्य	२	३	१९	९८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
पादप्रग्रधनेन ब्रह्मसामगानस्य	९	२	२५-२८	४४५
पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गतायाः	४	४	१९-२१	२५९
पितृयकर्मणोऽपरपक्षकालतायाः (श्वरमते)	६	८	२५	३७०
पुंस एवोपस्थानाद्यधिकारस्य (न्यायमालामते)	६	१	२४	३०६
पुनराधानं प्रति बह्वचनुगमद्वयस्य निमित्ततायाः	६	४	२६-२७	३३३
पुनराधानेऽन्याधानदक्षिणानां निवृत्तेः	१०	३	३०-३३	२१८
पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थतायाः	३	४	५४-५७	१६६
पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्ततायाः	४	१	२८-३२	२२७
पुरोडाशाभिव्यक्तान्तस्य दर्शेऽनपकर्षस्य	५	१	२९	२७५
पुरोडाश आज्यभागयोः कर्तव्यतायाः	१२	१	७	६६७
पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वस्य	६	३	३१	३२४
'पूषा वाम्' इत्याद्येककार्पाथिमज्जाणां विक-				
ल्पस्य	१२	३	२९	६९२
पृष्ठशमनीये-प्रत्येकं यष्टतायाः	१०	२	४३	५०२
'पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते' इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्र-				
व्यवाचितायाः	७	३	३५-३६	३८९
पौण्डरीकेषु चर्दिःषु स्तरणमश्रोहस्य	९	३	३-८	४५५
पौण्डरीके-सक्रुदेव दक्षिणादानस्य	१०	६	६१-६७	५८०
पौण्डरीके-सर्वासां दक्षिणानां विमज्ज नय-				
नस्य	१०	६	६८-७१	५८१
पौष्णपेषणस्य-एकदेवत्ये निवेशस्य	३	३	३९-४६	१५२
पौष्णपेषणस्य-चरादेव निवेशस्य	३	३	३५-३८	१५२
पौष्णपेषणस्य-विकृतौ विनियोगस्य	३	३	३४	१५१
प्रकरणस्य विनियोजकतायाः	३	३	११	१४०
प्रकरणाद्यपेक्षया वाक्यप्राचल्यस्य	३	३	१४	१४४
प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थतायाः	४	१	३-६	२२०
प्रणयनशब्देन सौमिकधर्मानतिदेशस्य	७	३	१९-२२	३८५
प्रणीतावाग्यमनस्य परमापूर्वप्रयुक्ततायाः	९	१	२०-२५	४२४
प्रतिज्ञायाः	३	१	१	१०९
प्रतिज्ञायाः	४	१	१	२१८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
प्रतिज्ञायाः	४	१	२१	२२४
प्रतिज्ञायाः	८	१	१	३९४
प्रतिनिधिप्रारब्धकर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि— प्रतिनिधिनेव समापनस्य	६	३	३७	३२७
प्रतिनिधिप्रारब्धकर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि— श्रुतद्रव्येणैव समापनस्य	६	३	३६	३२६
प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानस्य	३	६	३७—३९	१८७
प्रतिनिध्यपचार उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वस्य	६	३	३२	३२५
प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावस्य	१०	७	२२—२३	५८८
प्रतिपिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्टापातस्य	६	२	१९—२०	३१३
प्रतिपिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावस्य	६	३	२०	३२१
प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भस्य	६	५	४३—४४	३४७
प्रथमादीनां तिसृणामुपसर्गा स्वस्थानावृत्तेः	५	३	३	२८६
प्रदानस्याप्रतिकर्षस्य	१०	५	७५—७६	५६४
प्रदेशानारम्भविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासतायाः १०	८	१—४	५९९	
प्रधानकर्मलक्षणस्य	२	१	७	६६
प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानस्य	६	३	४०—४१	३२८
प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२२	६७९
प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ११	४	२४—२७	६५६	
प्रयाजादीनाम्—अपूर्वप्रयुक्ततायाः	७	१.	१—१२	३७४
प्रयाजादीनाम्—एकादशादिसंख्यायाः सर्व- संपाद्यतायाः	५	३	१—२	२८६
प्रयाजादीनाम्—सक्रदनुष्ठानस्य	११	१	२९—३७	६२७
प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञायाः	४	१	२१	२२४
प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वस्य	५	१	१७—१८	२७१
प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनि- ध्यादानस्य	६	३	३९	३२७
प्रयोजनेऽप्ये गुणानां विकल्पस्य	१२	३	१०—१५	६८७

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयतायाः	३	३	३२-३३	१५०
प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावितायाः	५	१	२५-२६	२७३
प्रस्तरप्रहरणकरणासूक्तवाके यजमानशब्दो- हस्य	९	१	४१	४३०
प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानस्य	३	८	३३	२१४
प्राजापत्यवसाहोमानां सन्नेणानुष्ठानस्य	११	२	२३	६३२
प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थतायाः	१	४	२८	५८
प्राथमिकशेषात्स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य	३	४	५२-५३	१६६
प्रायणीयचरौ प्रधानधर्माणामनुष्ठानस्य	९	४	३२-४०	४७३
प्रायणीयनिष्कासे-उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्म- तायाः	११	२	६४-६६	६४०
प्रायणीयातिथ्ययोः-पूर्वाभ्यामेव शंखिडाभ्यां संस्थायाः	१०	७	४०-४२	५२३
प्रायणीयातिथ्ययोः-शंखिडान्ततानियमस्य	१०	७	३८-३९	५२२
प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य	१२	१	१७	६७०
प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशस्य	७	३	५	३८१
प्रायणीयोदयनीयपोरैकादशिनानां विभागस्य	१०	६	६-१२	५७२
प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१९	२३६
प्रेषमुच्चाणामाध्वर्यवतायाः	३	८	२३-२४	२११
प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	२-३	४१५
प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	११-१९	४२२
प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकतायाः	१	४	११	५०
प्रोक्षण्यासादनादीनामनाध्वर्यवतायाः } प्रेषप्रेषार्थयोः-पृथक्कर्तृतायाः (शवरमते) }	३	८	२२	२११
प्रेषप्रेषार्थयोः यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रतायाः (शवरमते)	३	८	२३-२४	२११

फ

फलचमसस्वेज्याविकारतायाः	३	५	४७-५१	१७७
फलदेवतासंबद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्ततायाः	९	१	४-५	४२०

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
फलादीनामनतिदेशस्य	८	१	२०-२२	४००
ब				
बहिर्वादिशब्दानां जातिवाचितायाः	१	४	१०	४२
बहिर्वादीनां दर्शपौर्णमासतदङ्गोभयाङ्गतायाः	३	७	१-५	१९०
बहिर्वेत्सयोः कालोपलक्षकतायाः	६	४	३४-४०	३३५
बहिर्व्य आतिथ्यादिसाधारण्यस्य	४	२	२९-३०	२४०
बहिर्वेत्त्यादिश्रुतेर्वेतकालविधानार्थतायाः	६	४	३४-४०	३३५
बहिर्वेत्त्याद्युक्तकालस्य संनयदसंनयदुभयसा- धारणतायाः	६	४	४१-४२	३३६
बहिर्व्यो देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रयोरम- योगस्य	१२	१	४५-४६	६७५
बहिर्व्यवमान आगन्तूनां पर्याप्तोत्तरकाल- तायाः	५	३	७-१२	२८८
बहिर्व्यवमान आगन्तूनां-साम्राज्ये निवे- शस्य	५	३	१३-१४	२८९
बहिर्व्यवमाने-ऋगागमस्य	१०	५	२६	५५४
बहुदेवस्यपशावप्येकवचनान्तमेधपतिशब्दवि- कल्पस्य	९	३	४१-४२	४६४
बाधस्य युक्ततायाः	३	३	१४	१४६
बाहुल्येन छष्टिव्यपदेशस्य	१	४	२७	५७
बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन रथंतरगानस्य	९	२	२५-२८	४४०
बृहतीविस्तारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन रोखपोषाज- यसाम्नोर्गानस्य	९	२	२५-२८	४४१
बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थायाः	९	२	४६-४७	४५१
बृहस्पतिसवादी बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृते- न्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयस्य	१०	४	३-५	५३२
ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावस्य	१०	२	२१	४९६
ब्रह्मवर्चसकामैर्वीहिभिरेव यागस्य	१०	७	६४-७१	५९८
ब्राह्मणनिर्वचनस्य	२	१	३२	७१
ब्राह्मणपाठात्मन्त्रपाठस्य बन्धीपस्त्वस्य	५	१	१६	२७०

अधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

पृष्ठे

ब्राह्मणविहितानाम् 'उरु मथस्व' इत्यादिम-

ब्राह्मणां विकल्पस्य	—	—	—	—	१२	३	३१-३५	६९३
----------------------	---	---	---	---	----	---	-------	-----

ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानिधमस्य	५	४	१०-१४	२२८
---	------	---	---	-------	-----

ब्राह्मणस्यैवाऽऽर्त्विज्येऽधिकारस्य	१२	४	४२-४७	७०३
-------------------------------------	------	----	---	-------	-----

ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुग्रसर्पणस्य	३	५	५२-५३	१७८
--	------	---	---	-------	-----

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य भाषिकस्वरेणैवोच्चारणस्य	१२	३	२२-२४	६९०
--	----	---	-------	-----

भ

भक्षणोऽनुवपट्कारदेवताया अनुपलक्षणस्य	३	२	३७	१३४
--------------------------------------	---	---	----	-----

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियो-				
---	--	--	--	--

गस्य	३	२	२४-२५	१२९
------	------	---	---	-------	-----

भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वस्य	३	५	४०	१७५
----------------------------	------	---	---	----	-----

भक्ष्यभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणस्य	१०	२	२०	४९६
--	----	---	----	-----

'भद्रम्' इत्यस्पोभयगामितायाः	३	८	२९	२१३
------------------------------	------	---	---	----	-----

भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणैवोच्चारणस्य	१२	३	२३-२४	६९०
--	----	---	-------	-----

भिन्नकल्पयोरपि राहः पुरोहितस्य च कुलाय-				
---	--	--	--	--

यज्ञेऽधिकारस्य	६	६	१२-१५	३५३
----------------	------	---	---	-------	-----

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानस्य	११	४	३७-३८	६५६
--	----	---	-------	-----

भिन्नदेवताकेष्वपि कुम्भ्यादीनां तन्त्रतायाः	११	४	३१-३२	६५८
---	------	----	---	-------	-----

भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य	१२	३	९	६८७
------------------------------------	------	----	---	---	-----

भूर्नामकाद्दे 'तस्य धेनुः' इत्यनेन कृत्स्नकतु-				
--	--	--	--	--

दक्षिणावाधस्य	१०	३	५६-५८	५२४
---------------	------	----	---	-------	-----

भूजः	१	४	२७	५७
------	------	---	---	----	----

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्क-				
---	--	--	--	--

तायाः	६	५	४५-४७	३४७
-------	------	---	---	-------	-----

म

मधूदक उषांशुयाजीयाज्यघर्मातिदेशस्य	८	१	४०-४३	४०३
------------------------------------	------	---	---	-------	-----

मध्यमयोर्द्वयोरेव प्रणयनस्य	७	३	२३-२५	३८६
-----------------------------	------	---	---	-------	-----

मध्वशनघृताशनयोः षट्दहान्तेऽनुष्ठानस्य	१०	६	२७-२८	५७५
---------------------------------------	------	----	---	-------	-----

'मनोर्द्धचः' इत्यनेन यावदर्थमृचाभुपादानस्य	१०	६	७२-७५	५८१
--	----	---	-------	-----

मनोतायांमूहाभावस्य	१०	४	४२	५४२
--------------------	------	----	---	----	-----

अविवरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
मन्त्रनिर्वचनस्य	२	१	३२	७०
मन्त्रलिङ्गस्य	१	२	३१-५३	२५
मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य	१२	३	२५	६९१
'मन्त्राभिभूतिः' इत्यादेः 'भक्षयामि' इत्यन्त-				
स्वैकमन्त्रतायाः	३	२	२६	१३०
मन्त्राविधायकत्वस्य	२	१	३०-३१	७०
मलवद्भासःसंवादनियेषधस्य पुरुषधर्मतायाः	३	४	२४-२५	१६०
महापितृयज्ञे-धानासु, अवधातानुष्ठानस्य	१०	२	७४	५१३
महापितृयज्ञे-मन्थे पेयणस्य प्राकृततायाः	१०	२	७४	५१३
महाव्रते-अहतवाससस्तार्यादिभिः समुच्चयस्य	१०	४	१३-१५	५३६
महाव्रते-ऋत्विगुपगानस्य पत्युपगानेन समु-				
च्चयस्य	१०	४	८-९	५३५
महाव्रते-रथंतरादिसान्ना श्लोकादिसामभिः				
समुच्चयस्य	१०	४	१६-१७	५३६
मातुलकन्याविवाहादिस्त्रिष्टाचारस्याग्रामाण्यस्य	१	३	८-९	३२
मानवीपु पञ्चदशानामेव सामिधेनीत्वस्य	१०	६	७२-७५	५८१
मानसस्य दशमाहाङ्गतायाः	१०	६	३४-४४	५७७
मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मतायाः	३	६	३६	१८७
मासामिहोत्रादीनां कृत्वन्तरतायाः	२	३	२४	१०१
मुख्यक्रमेणऽऽग्रेयस्य पूर्वभवदानाद्यनुष्ठानस्य	५	४	२-४	२९७
मुख्यस्य कार्यासाधकत्वे प्रतिनिधेरेवोपादे-				
यतायाः	६	३	३९	३२७
मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानस्य	६	३	३५	३२६
मुख्ये विनियोगस्य	३	२	१-२	१२१
मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयस्य	५	२	४-५	२७९
मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नमाकरणिकाङ्गतायाः				
(शबरमते)	३	१	२४-२५	१२०
मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वस्य	१०	७	१८-१९	५८७
मैत्रावरुणस्यैकभागतायाः	१०	७	२०-२१	५८८
म्ह्येच्छप्रसिद्धार्थग्रामाण्यस्य	१	३	१०	३३

य

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थतायाः	१	४	२३	५४
यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समाप- नस्य	१०	२	५७-५८	५०६
यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शा- दियोग्याङ्गानुष्ठानस्य	१०	२	५९	५०७
यजुर्लक्षणस्य	२	१	३७	७३
यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकतायाः	५	३	३७-३८	२९३
यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थान इरापदस्यैव कर्तव्यतायाः	९	१	५०-५३	४३३
यज्ञायुधानामनुवादतायाः	४	१	७-१०	२२१
'यस्य सोममपहरेषुः' इत्यादौ 'एकां गाम्' इत्यादिना गोगसंख्याबाधस्य	१०	३	५९	५२५
यामस्वरूपनिरूपणस्य	४	२	२७	२३९
यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनतायाः	६	१	१-३	३०३
यागादिषु-अशक्तानामधिकाराभावस्य (न्यायमालामते)	६	१	४-५	३०२
यागादिषु-मनुष्यस्यैवाधिकारस्य (शबरमते)				
यागादिषु-त्रिषा अनधिकारनिराकरणस्य (न्यायमालामते)	६	१	६-१६	३०२
यागादिषु-त्रीपुंसपोरधिकारस्य (शबरमते)				
यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानस्य	१०	४	२३-२४	५३९
यागे-अङ्गहीनस्याप्यधिकारस्य	६	१	४१	३०८
यागे-दंष्टयोः सहाधिकारस्य	६	१	१७-२१	३०५
यागे-निर्धनस्याप्यधिकारस्य	६	१	३९-४०	३०८
यागे-शूद्रस्यानधिकारस्य	६	१	२५-३८	३०७
याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिशोकात्पूर्वमा- वितायाः	५	२	२३	२८५
याजमानां त्विज्यपोरां त्विज्यस्यैव बलवत्तायाः	१२	४	३२-४१	७०२

अधिकरणे

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
षाड्यापुरोनुवाक्ययोः समुच्चयस्य	१२	४	३—४	६९६
यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृद-				
नुष्ठानस्य	९	१	३४—३५	४२६
यावज्जीविकाग्निहोत्रस्य	२	४	१—७	१०५
यूपशब्दस्य संस्काराग्रयोजकतायाः	७	३	३३—३४	३८९
यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	५—७	६४२
यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थतायाः	१	४	२५	५५
यूपेकादशिन्यां तन्त्रेण यूपाहुत्यनुष्ठानस्य	११	२	२५—२७	६३३
यौगपद्येऽदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पस्य	६	५	५१—५३	३४९

र

रथकारस्याऽऽधानेऽधिकारस्य	६	१	४४—५०	३१०
‘रथंतरमुत्तरयोगापति’ इत्यादौ उत्तरावर्ण-				
वशेन गानस्य	९	२	३२—३३	४४७
रथंतरादिशब्दानां गानविशेषार्थतायाः	७	२	१—२१	३७६
रथंतरादीनां साम्नां नृचे गानस्य	१०	६	१—२	५७०
रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वपशुधर्मतायाः	३	६	३१	१८५
रशनाया यूपाङ्गतायाः	४	४	२२—२४	२६०
राजसूये—अन्त्य एव हविष्कृत्काले वाग्वि-				
सर्गस्य	११	३	१५	६४४

राजसूये—आग्रावेष्णवादिकेऽङ्गानां भेदेना-

नुष्ठानस्य	११	४	१—३	६५२
राजसूये—कर्तुस्तन्नतायाः	११	४	४—८	६५२
राजसूये—नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य वरम-				
कालनियमस्य	११	३	१५	६४४
राजसूयेज्यानां विदेवनायङ्गकत्वस्य	४	४	१—२	२५४
रात्रिसत्रस्याऽऽर्थवादिकफलकत्वस्य	४	३	१७—१९	२४५

ल

लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुखे विनियोगस्य	३	२	१—२	१२१
लिङ्गस्य विवक्षितत्वस्य	४	१	१७	२२३
लोकंष्टनातः पूर्वं चित्रिण्याधुपधानस्य	५	३	२०	२९१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
लोकवेदयोः शब्दैक्यस्य	१	३	३०-३५	३७
लौहिताण्णीपादीनां सर्वस्त्विग्धमतायाः	३	८	१२	२०७
लौकिककर्मणि समाप्त्यनियमस्य	६	२	१६-१८	३१३

व

वत्सापाकरणकालस्य संनपदसंनयदुभयसाधा-

रणतापाः	६	४	४१-४२	३३६
वत्सालम्भनादीनां संस्कारतायाः	२	३	१६-१७	९७
वनिष्टोर्भक्षविकारतायाः	१०	७	१७	५८७
वपनादिर्संस्काराणां याजमानतायाः	३	८	३-८	२०५
वरदानस्याध्वर्युकर्तृतायाः	३	८	२	२०५
वरुणमघासेष्वाग्नेयादीनां मारुत्या भेदेनानुष्ठा-				
नस्य	११	२	३३-४१	६३४
वर्त्महोमादिभिराहवनीयबाधस्य	१०	८	१६	६०६
वषट्करणस्य मक्षनिमित्ततायाः	३	५	३१	१७२
वषट्कर्त्रादीनां वमसे सोमभक्षस्य	३	५	३३-३५	१७३
वसाकुम्भ्या अपि तन्नतायाः	११	४	३३-३६	६५८
वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानस्य (शबरमते)	११	२	२३-२४	६३२
वसोर्धाराणां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य	१२	३	२६-२७	६९१
वाक्यभेदस्य	२	१	४७	७६
वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणस्य	१	४	२९	५८
वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गभावस्वरूपस्य	३	३	१४	१४३
वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादिघर्मानु-				
ष्ठानस्य	५	२	१-३	२७८
वाजपेयादिशब्दानां नामधेयतायाः	१	४	६-८	४७
वाजपेयादीं पूषादीनां स्वादिरत्वादिनियमस्य	१०	७	५१-५७	५९६
वाजपेये-वाजापत्यपशुभिः ऋतुपशूनां समुच्च-				
यस्य	१०	४	६	५३३
वाजपेये-वाजापत्यपश्वालम्भशेषस्य ब्रह्मसा-				
मकाल उत्कर्षस्य	११	२	४२-५१	६३६
वाजपेये-वाजापत्येषु कुम्भ्यादीनां तन्नतायाः	११	४	३०	६५७

आधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
वाजपेये-ब्रह्मसाम्यालम्भस्य कर्मशेषप्रतिषे-				
धार्थतायाः....	११	२	४९-५१	६३६
वाजपेये-मुष्टिलोपस्य	१०	२	६४-६७	५०९
वाजपेये-रथघोषदुन्दुभिघोषाम्भ्यां दर्भमन्त्रयो-				
रुभयोरेव बाधस्य	१०	४	२	५३१
वाजपेये-रथस्य भागनियामकतायाः	१०	३	७४-७५	५२९
'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यन्नाजस्यैवाऽऽलम्भ-				
नस्य	१०	२	६९	५११
वायव्यपशौ 'हिरण्यगर्भः' इत्यादिमन्त्रस्योत्त-				
रस्मिन्नाधारे गुणत्वस्य	१०	३	१३-१७	५१५
वारणवैकङ्कतादिपान्नाणां कृत्स्नपागुणतायाः	३	१	२२	११८
वारवन्तीपादीनां कर्मान्तरतायाः	२	२	२७	९०
वारुणप्राधासिकावभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्य-				
कत्वस्य	७	३	१६	३८४
'वारुणेनैककपालेन' इत्यादिनाऽपूर्वस्यावभृ-				
थस्य विधानस्य	१०	७	४७-५०	५९५
'वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृथमभ्यवयन्ति'				
इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशतायाः	११	२	६१-६३	६३९
वार्भध्न्याचनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गतायाः	३	१	२३	११९
वासांस मानोपावहरणयोरनुष्ठानस्य	१०	६	७६	५८२
'वासो ददाति' इत्यादौ वासआदिशब्दानामा-				
कृतिनिमित्ततायाः	७	३	२८-२९	३८८
विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकारस्य	६	६	३६-३९	३५७
विकृतानामेन्द्राग्रादीनां सद्यस्कालतायाः	५	४	२२-२४	३००
विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्रा कौत्सादिभिर्वाधस्य	१०	४	१७	५३७
विकृतपुष्प्यारम्भणीषानुष्ठानस्य	१२	२	१९-२१	६७९
विकृतौ—अग्निशब्दोदस्य	९	१	३८-३९	४२८
विकृतौ—कचित्पक्वावधर्मानतिदेशस्य	५	१	१९-२२	२७१
विकृतौ—ग्रहाणामाग्रयणाग्रतायाः	१०	५	५८	५६०
विकृतौ—मन्त्रगतव्रीह्यादिशब्दानामूहस्य	९	३	१-२	४५४

अधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
विकृतौ—लुप्तार्थानां प्राकृतानां बाधस्य	१०	१	१--३	४७२
विदेवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गतायाः	४	४	३--४	२५५
विदेवनादीना मभिपेकपूर्वतायाः	५	२	२१	२८४
विधिवन्निगदस्य	१	२	१९-२५	२३
विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्त- व्यतायाः	३	८	३२	२१४
विमज्ज गोदक्षिणाया दानस्य	१०	३	५०-५२	५२३
विद्वद्धस्तोमकेऽप्राकृतानां साम्नामागमस्य	१०	५	१५-२५	५५३
विद्वद्वाविद्वद्धस्तोमककलुषु यथाक्रमं प्राकृतसा- मवाधाबाधस्य	१०	४	२०	५३८
विशेषकर्मणो धर्मातिदेशस्य	८	१	२	३९४
विशेषचिन्तायाः	८	१	१	३९४
विश्वजिति—अविद्यमानसर्वस्वदाननिराकर- णस्य	६	७	५	३५९
विश्वजिति—अश्वादीनामदेयतायाः	६	७	४	३५९
विश्वजिति—दक्षिणाफाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयतायाः	६	७	७	३६०
विश्वजिति—दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानस्य	६	७	८-१३	३६०
विश्वजिति—द्वादशशतम्पूजधनस्यानधिका- रस्य	६	७	१८-२०	३६२
विश्वजिति—धर्मार्थसेवकगृहस्थादेयतायाः...	६	७	६	३५९
विश्वजिति—पित्रादीनामदेयत्वस्य	६	७	१-२	३५८
विश्वजिति—पृथिव्या अदेयत्वस्य	६	७	३	३५८
विश्वजिति—सर्वस्वदानस्य	६	७	१४-१७	३६१
‘विश्वजित्सर्वशृष्टः’ इत्यत्रैकस्यैव शृष्टदेशे निवे- शस्य	१०	६	१३-१४	५७३
विश्वजिदादीनाम्—एकफलतायाः	४	३	१३-१४	२४४
विश्वजिदादीनाम्—सफलत्वस्य	४	३	१०-१२	२४४
विश्वजिदादीनाम्—स्वर्गफलतायाः	४	४	१५-१६	२४५
विहारभेदे मन्त्रभेदस्य	१२	१	१८	६७०

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
विहारोग्रैर्वेदिककर्ममात्रार्थतायाः	१२	२	१—७	६७६
वृष्टिकामनाया याजमानतायाः	३	८	१३—१४	२०७
वेदस्य—अपौरुषेयतायाः	१	१	२७—३२	२०
वेदस्य—अर्थप्रत्यापकतायाः	१	१	२४—२६	२०
वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्तिमञ्जानावृत्तेः	११	४	४७—४८	६६१
वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यतायाः	११	३	१	६४१
वैकारिकाग्रेः—आधानिकसंस्काराभावस्य	१२	४	२८—२९	७००
वैकारिकाग्रेः—आहवनीयत्वाभावस्य	१२	४	२७	६९९
वैकृत्यूपकर्ममात्रापर्यस्य	५	१	२७	२७४
वैशुष्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विक-				
ल्पस्य	१२	३	१६	६८८
वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानस्य	३	४	३८—३९	१६३
वैदिकवचनेनानुज्ञापनस्य	३	५	४१	१७५
वैदिकवाक्येन प्रतिवचनस्य	३	५	४२	१७५
वैदिफाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यतायाः	३	४	३४—३५	१६२
वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषतायाः	१०	८	१७—१९	६०७
वैमृधादेः पौर्णमासाद्यङ्गतायाः	४	३	३२—३५	२५०
वैष्णवसामवेराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशस्य ...	१०	६	१५—२१	५७३
वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयतायाः	१	४	१३—१६	५१
वैश्वदेवे चरो विष्णोरावाहनवाद्यस्य	१०	१	१—३	४८०
वैश्वानरस्य नेमित्तिकत्वस्य	४	४	१२—१३	२५८
वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादतायाः	१	४	१७—२२	५३
वैश्वानरोष्ट्रेः—आशीचापगमोत्तरकालतायाः	४	३	३९	२५३
वैश्वानरोष्ट्रेः—जातकमोत्तरकालतायाः	४	३	३९	२५३
वैश्वानरोष्ट्रेः—पुत्रगतफलकत्वस्य	४	३	३८—३९	२५१
वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशस्य	७	३	१७	३८४
व्यवेताननुपङ्गस्य	२	१	४९	७८
व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयस्य	६	५	४८	३४८
व्युद्वद्वादशादस्य समुदाविकारत्वस्य	१०	५	७९—८२	५६६
व्युद्वे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमस्य	१०	५	८८	५६८

आधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

पृष्ठे

ब्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानावृत्तेः ११ ४ ४२-४३ ६६०

श

शकृच्छोहितपोः पशवप्रयोक्तृत्वस्य	४	१	२७	२२७
शतकृष्णलारूपहिरण्य औषधघर्मातिदेशस्य	८	१	३५-३९	४०३
शतोक्थपादौ उपोतिष्ठोमात्स्तोत्रोपचयस्य....	८	३	१०-११	४११
शब्दस्य नित्यतायाः....	१	१	६-२३	१८
शमितुरष्टपक्त्वस्य	३	७	२८-२९	१९७
शरमर्षवर्हिषा कौशवर्हिर्वाधस्य	१०	४	२	५३१
शाक्योक्तानां धर्मत्वाभावस्य	१	३	५-७	३०
शास्त्राग्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१०-१३	२३४
शास्त्रापा आहार्यतायाः	४	२	७	२३२
शास्त्राहरणादीनामुभयदोहधर्मतायाः	३	६	२८-२९	१८४
शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणाभावस्य	१२	१	१२	६६८
शास्त्रप्रतिद्वपदार्थग्रामाण्यस्य ..	१	३	८-९	३१
शुचिदेवते, आग्नेयस्याऽऽग्रावैष्णवे चाग्रापोमी-				
यस्य धर्मातिदेशस्य	८	३	१-२	४०९
श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४४-४५	४५०
शेषत्वकारणसहितशेषलक्षणस्य	३	१	२	१०९
शेषलक्ष्यस्य	३	१	३-६	११०
इषेनवाजपेयमोरनेककर्तृकतायाः	३	७	५०-५१	२०३
इषेनाङ्गानां नवनीताज्यतायाः	३	८	३६-३८	२१६
इषेनादिशब्दानां यागनामधेयतायाः	१	४	५	४६
श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वस्य	६	३	२७	३२४
श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे, उपात्तसदृशस्य				
पुनः प्रतिनिधित्वस्य	६	३	३३-३४	३२५
श्रुतिमादल्यस्य	१	३	३	२८
श्रुतिमादल्यस्य	३	३	१४	१४२
श्रुतेर्बलीयस्त्वस्य	५	१	१	२६४
श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानस्य	३	६	४०	१८८
श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वस्य	३	३	१४	१४२

प

अविकरणे

अ० पा० सूत्राणि पृष्ठ

पट्टत्रिंशद्वात्रे पट्टहधर्मातिदेशस्य	८	३	६—७	४१०
पट्टहावृत्तावपि भव्यशनधृताशनयोः सकृदनु-				
ष्ठानस्य	१०	६	२९—३०	५७६
‘षडुपसद उपसाद्यन्ते’ इत्यादिनाऽपूर्वोपस-				
त्कर्मविधानस्य	१०	७	४३—४६	५९४
‘पाँड्विंशतिरस्य वड्कयः’ इत्यादौ समस्पोहस्य	९	४	१—१६	४६५
पष्ट्याश्रितेनैमित्तिकत्वस्य	४	४	१४—१८	२५९
पोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रतायाः	१०	५	४९—५२	५५७
पोडशिनां प्राकृतत्वस्य	१०	५	३४—४१	५५५
पोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानस्य				
(शवरमते) ...	६	५	४४	३४७

स

संख्याकृतकर्मभेदस्य	२	२	२१	८६
संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयस्य	१२	३	३०	६९३
संज्ञाकृतकर्मभेदस्य	२	२	२२	८७
संवत्सरसन्नेऽनीकादीनां विवृद्धेः	१०	५	८३—८७	५६७
संवत्सरसन्नेषु गवामपनिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१८	३९९
संसव उपवत्यप्रियवत्योरभावस्य ...	१०	५	५९—६१	५६१
संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्यैवोपादानस्य	६	३	३८	३२७
सस्यागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य	८	३	८—९	४११
सत्यपि संस्कारयोग्येऽमुख्ये मुख्यस्यैवोपा-				
दानस्य	६	३	३८	३२७
सत्रस्य बहुफर्णकत्वस्य	१०	६	४५—५०	५७८
सत्राय—आगूर्पाप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यक-				
तायाः	६	४	३२—३३	३३५
सत्राय—प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजितः	६	५	२५—२७	३४२
सत्राहीनयोः—विवेकस्य	१०	६	५९—६०	५७९
सत्राहीनयोः—शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमानक-				
र्णकत्वस्य ...	१२	४	३२	७०१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सत्रे—अञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वस्य	१२	४	३५-३८	७०२
सत्रे—आहिताग्नेरेवाधिकारस्य	६	६	२७-३२	३५६
सत्रे—ऋत्विग्वरणाभावस्य	१०	२	३४	४९९
सत्रे—कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्या- दानस्य	६	३	२२	३२२
सत्रे—परिक्रपामावस्य	१०	२	३५-३८	४९९
सत्रे—प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वस्य	६	३	२६	३२३
सत्रे—प्रतिनिहितस्यास्वामित्वस्य	६	३	२३-२५	३२३
सत्रे—प्रत्येकस्य सन्निः फलसंबन्धस्य	६	२	१-२	३११
सत्रे—ब्राह्मणमात्रस्याधिकारस्य	६	६	१६-२३	३५४
सत्रे—यजमानानामेव त्वित्त्वस्य	१०	६	४५-५०	५७८
सत्रे—याजमानां त्वित्त्वयोरां त्वित्त्वस्यैव बल- वत्तायाः	१२	४	३९-४१	७०२
सत्रे—विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिका- रस्य	६	६	२४-२६	३५५
सत्रे—शुक्रस्पर्शादौ ग्रहपतेरेव कर्तृत्वस्य	१२	४	३४	७०१
सत्रे—समानकल्पानां सहाधिकारस्य	६	६	१-११	३५२
सदाचारस्य प्रमाणतायाः	१	३	५-७	३१
संतर्दनस्य संस्थानिवेशस्य	३	३	२४-३१	१४९
संनपदसंनपदुभयस्यैवाभ्युदये प्रापश्चित्तस्य	६	५	२१-२४	३४२
सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मितायाः	३	१	१८	११५
'सप्तभिराद्युनोति' इत्यनेनाग्नौ धूनाधार्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानस्य	१०	५	१४	५५२
समाख्यायातकर्तृत्वस्यापि क्वचिद्भाषस्य	३	७	४३-४५	२०२
समाख्याया विनियोजकतायाः	३	३	१३	१४१
समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानु- ष्ठानस्य	१२	२	३३	६८४
'समानमितरच्छेदेन' इत्यनेन, इषो इयेनी- यविशेषधर्मातिदेशस्य	३	१	१३-१६	३७६
समानपनस्याऽऽज्यधर्मप्रयोजकतायाः	४	१	४०-४१	२२९

अधिकरणे

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
समास्वेव तिसृष्वक्षु मानस्य....	९	२	२१-२२	४३७
समिदादीनां यागनामधेयतायाः....	९	२	५९-६०	४५३
समिदाद्यपूर्वभेदस्य....	२	२	१	८०
समिद्वारणस्य विधितायाः....	३	४	१५	१५६
संमार्जनादीनामप्रधानतायाः....	२	१	९-१२	६७
सर्वपृष्ठशब्देन पट्टपृष्ठानामतिदेशस्य....	७	३	६-११	३८२
सर्वपृष्ठे देशविशेषव्यवस्थायाः....	१०	६	१३-१४	५७३
सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानस्य	३	५	१६-१७	१६९
सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मतायाः....	२	४	८-३२	१०६
सर्वज्ञेयैः स्विष्टकृदनुष्ठानस्य....	३	४	४८-५१	१६५
सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचारस्य....	११	३	४६-५२	६४२
सर्वस्वारे—कार्यबाधव्यवस्थायाः....	१०	२	५९	५०७
सर्वस्वारे—यजमानस्य दिष्टगतावप्यापुराशं- सनस्य....	१०	२	६०-६१	५०७
सर्वेषाम्—एकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वक- तायाः....	५	३	४३-४४	२९५
सर्वेषामेव श्पेनाङ्गानां नवनीताज्यतायाः....	३	८	३९-४१	२१६
सर्वेषाम्—ग्रहादीनां संमार्गादेः....	३	१	१३-१५	११४
सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्नित्वेन पाशुकतन्नस्येवाऽऽदानस्य....	१२	२	३०-३२	६८३
सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे 'मास्मै अग्निम्' इति मन्त्रेऽनूहस्य....	९	३	२२	४५९
सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तृतायाः....	१२	२	८-१०	६७७
सवनीयपुरोडाशो हविष्कृदाह्वानस्याभावस्य	१२	२	११	६७७
सवनीयादिपशावग्नीषोमीयधर्मातिदेशस्य....	८	१	१३	३९७
सवनीयानां मांसमपतायाः....	३	८	४२-४४	२१७
सवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षस्य....	११	३	५३-५४	६५०
'सह शास्तया' इत्यस्य कालविधानार्थतायाः	६	४	४३-४७	३३७
सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरतायाः....	६	७	३१-४०	३६४
सहस्राश्वमतिग्रहणस्थल एकैकस्यैकदा सर्वध- मानुष्ठानस्य....	५	२	३	२७२

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
साकमेधे चारुणप्राधासिकैककपालातिदेशस्य	७	१	३२	३७८
साकंप्रस्थाप्ये शेषकर्माननुष्ठानस्य	३	५	१३	१६८
साङ्गस्यावधृतस्यास्त्वनुष्ठानस्य	११	२	२८-३२	६३३
सांग्रहणीष्टावामनहोमैरनुष्ठानानां समुच्च- यस्य	१०	४	७	५३४
सादनस्यापि प्रतिकर्षस्य	१०	५	७३-७४	५६४
सादनादीनां सवनत्रयधर्मतायाः	३	६	३०	१८४
साद्यस्के—चित्रायां च सलेवाल्पास्तण्डुलस्य च यथाक्रमं स्वादिरत्वमैहत्वनिपमाभावस्य	१०	२	७०	५११
साद्यस्के—त्रिवत्सेन सर्वेषां कृपार्यानां बाधस्य	१०	३	६०-६२	५२६
साद्यस्के—स्थाण्वाहुतिबाधस्य	१०	१	१०-१३	४८५
साधुपदप्रयुक्तेः	१	३	२४-२९	३६
सातपनीपाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकतायाः	५	१	३०-३४	२७६
सांनायपरहितस्य शाखाहरणनिराकरणस्य	६	४	४३-४७	३३७
सामर्थ्यानुसारेणाव्यवस्थितानां व्यवस्थायाः	१	४	३०	५९
सामलक्षणस्य	२	१	३६	७३
सामान्यश्रुतिफलपनायाः (शबरमते)	१	३	१५-२३	३४
सामिधेनीनाम्—अभ्यासस्य स्थानधर्मतायाः	५	१	३३	४२६
सामिधेनीनाम्—सप्तदशसंख्याया विकृतिगा- मितायाः	३	६	९	१७२
सामिधेनीपु—अवशिष्टानामागमेन संख्यापूर- णस्य	१०	५	२७-३३	५५५
सामिधेनीपु—आगन्तूनामन्ते निवेशस्य	५	३	४-६	२८७
साम्न ऋक्संस्कारकर्मतायाः	९	२	३-१३	४३६
सारस्वत्यां मेष्पामाधिशुबचनाभावस्य	५	१	४५-४९	४३२
सावित्रहोमादीनां दीक्षणीपपूर्वप्रयोगस्य	५	२	२२	२८४
सुत्याकालीनसुव्रक्षण्याह्वानस्य मेदेनानुष्ठानस्य	११	३	२२-३२	६४६
सुव्रक्षण्याह्वाननिगदे हरिवच्छब्दस्यानूहस्य	५	१	४२-४४	४३१
सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मत्वस्य	३	४	२६-३०	१६०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गतायाः	३	२	११-१४	१२५
सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगस्य	३	२	१५-१८	१२६
सोमकपसाधनानामजादीनां समुच्चयस्य	१२	४	५-७	६९६
सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधस्य	१०	३	६८-७३	५२७
सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्प्रागकर्तव्यतायाः	५	४	२६	३०१
सोमविक्रेतुः पृथक्त्वस्य	३	७	३१	१९८
सोमात्सान्नाय्यविकारादीनामुत्कर्षस्य	५	४	२५	३००
सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालतादेः	४	३	३७	२५१
सोमे—ऐष्टिकधर्मानतिदेशस्य	८	१	३-१०	३९५
सोमे—दार्शिकवेदेरकरणस्य	१२	१	८-९	६६७
सोमे—दार्शिकैः स्तुवादिभिः पात्रैः सावनपञ्चा- दिहोमस्य	१२	१	१०-११	६६८
सोमे—शेषभक्षणस्य	३	५	१९-२१	१७०
सौत्रामण्यां शेषकर्मानुष्ठानस्य	३	५	१४-१५	१६८
सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गतायाः	४	३	२९-३१	२४९
सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यतायाः	४	३	४०-४१	२५३
सौमरनिधनयोः कामैक्यस्य	२	२	२८-२९	९१
सोमापौष्णपशौ स्वादिरूपनियमस्य	१०	७	६१-६३	५९७
सौमिकवेद्यादीनामङ्गमधानोभयाङ्गतायाः	३	७	७-९	१९१
सौमेन्द्रचरोर्पजमानपानव्यापद्विषयतायाः	३	४	४०-४२	१६२
सौम्यचर्वाद्विहोमस्यैष्टिकपात्रैरनुष्ठानस्य	१२	१	१०-११	६६८
सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वस्य	४	४	५-६	२५६
‘सौर्यं चरुं निर्वपेत्’ इत्यत्र चरुशब्दस्पोदन- वाचितायाः	१०	१	३४-४४	४२०
सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकस्य	१०	१	४५-४८	४२१
सौर्यचरो—अभिमर्शनद्वयविकल्पस्य	८	१	२६	४०१
सौर्यचरो—अभ्युदवाधस्य	१०	१	५६	४९२
सौर्यचरो—अवज्वलनबाधस्य	१०	१	५७	४९२
सौर्यचरो—आग्नेयधर्मातिदेशस्य	८	१	२७-३१	४०१
सौर्यचरो—इतिकर्तव्यतावस्त्वस्य	७	४	१	३९०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सौर्यचरौ—उपधानवाधस्य....	१०	१	५४	४२२
सौर्यचरौ—वृष्टुश्चक्षणाधस्य....	१०	१	५५	४२२
सौर्यचरौ—पेपणवाधस्य....	१०	१	४२-५०	४२२
सौर्यचरौ—वैदिकेतिकर्तव्यतायाः....	४	४	२-१२	३९१
सौर्यचरौ—वृष्टुत्पत्तासादनवाधस्य....	१०	१	५८	४२२
सौर्यचरौ—संतापनवाधस्य....	१०	१	५३	४२२
सौर्यचरौ—संपवनवाधस्य....	१०	१	५१	४२२
सौर्यचरौ—संवपनवाधस्य....	१०	१	५२	४२२
सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानस्य....	९	२	५१-५६	४५२
स्तोत्रादिमाधान्यस्य....	२	१	१३-२९	६८
स्तोभलक्षणस्य....	९	२	३९	४४८
स्पर्धादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थिततायाः	३	१	११	१११
स्मृतिप्रामाण्यस्य....	१	३	१-२	२७
स्रुवादिषु स्वादिरत्ताविधेः प्रकृतिगामितायाः	३	६	१-८	१७९
स्वयंपदुर्भक्षास्तित्वस्य....	३	५	४४-४६	१७६
स्वरसामादिशब्देन घर्मातिदेशस्य....	७	३	२६-२७	३८७
स्वरोः—छेदनाद्यमयोजकतायाः....	४	२	१-६	२३२
स्वरोः—पञ्चङ्गतायाः....	४	४	२५-२८	२६०
स्वरोः—साधारण्यस्य (तन्त्रेणानुष्ठानस्य)....	११	३	८-१२	६४३
स्वर्गादिकलस्याविधेयतायाः....	४	१	२	२१९
स्वर्ह्रस्वशब्देन वीक्षणस्य कालार्थतायाः....	१०	६	३	५७०
स्वामिनः प्रतिनिध्यभावस्य....	६	३	२१	३२२
स्वामिसंस्कारार्णा प्रधानार्थतायाः....	३	७	६	१९०
स्विष्टकृदर्थवित्तनाशे पुनरवदाननिराकरणस्य	६	४	३	३२९

ह

हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसामान्यस्य बली-

यस्त्वस्य.... ८ १ ३२-३४ ४२०

हविर्धानयोः शकटयोरन्येन शकटेनौपधद्रव्य-

काणां पुरोडाशानां निर्वापस्य.... १२ १ १४-१६ ६७०

हविर्धानस्य सामिधेयनङ्गतायाः.... ३ ७ १५-१७ १९४

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्तेः	११	४	५५-५७	६६४
हस्तावनेजनादीनां क्रस्त्रभाकरणिकाङ्गतायाः ३	३	१	२४-२५	१२०
हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराधारगुणतायाः —	१०	३	१३-१७	५१५
हेतुवन्निगदस्य	१	२	२६-३०	२५
हेतुः प्रथमभक्षस्य	३	५	३६-३९	१७४
हेतुराध्वर्यवकरणानुष्ठानृत्वस्य	३	८	२१	२१०
होमस्वरूपनिरूपणस्य	४	२	२८	२३९
होमाभिपवयोरपि भक्षनिमित्ततायाः....	३	५	३२	१७३
होमाभिपवोभयकर्तुरेव भक्षणस्य	६	४	२४-२५	३३२
होलाकादिशिष्टाचारस्य साधारणतायाः	१	३	१५-२३	३५
हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयस्य	१२	३	३६-३८	६९४

समाप्तेयमधिकरणानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमाधवप्रणीतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्त्वं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
शुक्तिं मानवर्तो विदन्तिस्पर्धृतिर्भेदे विशेषार्थमा-
गाप्तोद्दः क्रमकृतप्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिवेङ्गोन्नतिः ॥
नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदाचापः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्तुं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणस्मापतिः ॥ २ ॥
यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां
वज्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्कणस्मापतिः ॥
विद्यावीर्यमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिं त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञमुद्घोषते ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याऽऽङ्घ्रिस्तो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधाविधि-
र्षौम्यो धर्मसुतस्य वैन्वनृपतेः स्वौजा निमेगीतविः ॥
प्रत्यावृष्टिरुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्सल्य विमोरमूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
स सख्यु माज्ञानीवातुः सर्वज्ञानविशारदः ॥
अकरोजैमिनिमते न्यार्यमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
तौ प्रज्ञस्य समामध्ये वीरश्रीबुक्कणपतिः ॥
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥
सं मव्याह्वारवीर्यवीर्यवीन्द्रचतुराननात् ॥
रूपामव्याह्वतो लब्ध्वा परार्घ्यमितिभोऽमवत् ॥ ७ ॥
निर्भाय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ॥
जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

१ क. 'इ स्वाराज्यम्' । २ ग. 'वैश्यम्' । ३ क. घ. ग. द. 'मुद्योत' । घ. 'मुज्जृम्भते'
४ द. 'यसिद्धान्तमञ्जरीम्' । ५ क. प्रज्ञस्य स समामध्ये । ६ क. स कन्वाह्वो । ग. घ. द. भव्या
भार । ए-पुस्तके लयं श्लोक एव न । ए-पुस्तके पूर्वोत्तरार्धव्यत्यासोऽपि ।

न्यायमालाया आदौ सवीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवतानम-
स्कारमविपादैकं श्लोकं पठति—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनार्थं पालके स्वामिनि विद्यमानं महि-
मानमनुस्मरति—

युक्तिं मानवतीं विदन्स्परधृतिर्भेदे विशेषार्थभा-

गासोदः क्रमकृत्ययुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ॥

नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो

जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ २ ॥

अत्र चिकीर्षिते धर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्थाः,
ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्मोः, ते सर्वेऽप्यस्मिन्भूषतावुपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे—युक्ति-
योगः संधिः । सा च युक्तिर्मानववी । मानः सत्कारश्चतुर्थं साम—भेद—दान—
दण्डेषूपायेषु प्रथम उपायः । वैरिणो बुद्धिभेदो द्वितीयः । एताभ्यां दानदण्डावप्यु-
पलभ्येते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति । एतावता क्षत्रियः
कथितः । अवशिष्टेन स्वार्थ्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते—आसेष्वमात्यप्रभृतिषु
पुरुषेषु ‘अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो, नान्यस्य’ इत्येवमूहापोहकुशलः ।
‘राजसभायामेते वपस्विनः पूज्या विमा दक्षिणभाग उपवेशनीयाः, एते च भृत्या
वामभागे’ इति क्रमं कैरोति तत्तद्ग्रामेष्वधिकृतान्पुरुषानुचितबुद्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं
निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वेनाति बहलस्य देशस्योन्नतिः समस्वेवंस्तुसंपत्तिः । सा च
परराष्ट्रनिवासिभिः सकलमाणिभिः श्लाघ्यते । ‘इदं कर्तव्यम्, इदं न’ इत्येवं कार्या-
कार्यविषया स्फूर्तिस्तस्याधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः सर्वत्रापतिहृतबुद्धित्वात् । गतो
निवारितः सदा वपस्विनामाबाधो विप्रो येनासौ गतसदाबाधः । देशान्तराधिपतीनां
राज्ञामेतदधीनत्वेनापरमेष्ठ्यत्वादयं स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तिस्त्वे-
नायमीश्वरः । यस्य सभायां गोष्ठिरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमान् । यदीयं
श्रितमपि निरन्तरं वेदोक्तहस्त्यार्थध्यानरूपत्वेन श्रुतिमद्भवति सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्ग-
चरितः । एवंविधो बुक्कैर्भूषितरन्तः परमेश्वरध्याने, बाहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति ।
यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिष्वयं कुशलः, तथा सर्वज्ञावतारत्वाद्धर्मशास्त्रोक्तेषु
प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेष्वध्यायार्थेषु कुशलः । ते चाध्यायार्थो उपरिष्ठात्प्रदर्श्यन्ते ॥

१ क. ‘रक्षो’ । २ ख. ‘दक्षो’ । ३ क. ख. ड. ‘ति वागीशाद्या इति वा’ । ४ क. ‘य नि’ ।
५ क. ‘मानम’ । ६ घ. ‘नुस्मरयन्ति यु’ । ड. ‘नुस्मारयन्ति’ । ७ क. ख. ड. ‘ति युक्तिं मानवतीमिति पु’ ।
८ ग. ‘जयता’ । ९ घ. ‘रोतानि क्रमकृत’ । त’ । १० घ. ड. ‘स्तभोग्यव’ । ११ क. घ. ड. ‘क्षम’ ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सौपत्तिकं प्रकटयति—

यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीवृक्षणक्षमापतिः ॥
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञ्यमुदघोतते ॥ ३ ॥

सर्वसूपनिषत्सु प्रतीयमानं यत्परं ब्रह्म तदेव शैवामेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोध-
नानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्यसिद्ध्यर्थमोक्तानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजावलक्षणानां पञ्चानां
मूर्तिनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्वारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र
वासु मूर्तिद्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं पते । तस्या मूर्तेरात्मनि लसन्विद्यातीर्थमुनिः
कृत्स्नस्य जगदोऽनुग्राहिका मूर्तिरित्युच्यते । यस्मादर्थं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म,
यस्माच्चाऽऽगमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिः, यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि
संनिधाय प्रकाशते, तस्मात्सर्वज्ञत्वस्य राज्ञ उक्तपेणाऽऽविद्वद्ब्रह्मनामोपालमविवादेन
प्रतिमासते ॥

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तेर्हितकारितया प्रशंसति—

इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-
धौम्यो धर्मसुतस्य वेन्यन्तपतेः स्वीजा निमेर्गौतमिः ॥
प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहचरो रामस्य पुष्पात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्गङ्गी तथा माधवः ॥ ४ ॥

चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धाविशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति—

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ॥
स्मार्ते व्याख्याय सर्वार्थे द्विजार्थं श्रोत उद्यतः ॥ ५ ॥

सर्ववर्णाग्रमानुग्रहाय पुराणसारसारस्वरस्मृतिव्याख्यानादिकं स्मार्तार्थं धर्मः पूर्वं
व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ॥

अन्यमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तकत्वेनात्रोचितवेष्टदेवदारूप परमेश्व-
रमादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयस्व ग्रन्थं प्रतिजानीते—

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ॥

जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संश्लेषाते स्फुटम् ॥ ६ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः । तेष्वस्य ग्रन्थस्य विषयः ।

१ क. ख. घ. ङ. 'ति यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना । २ 'वेदेनोक्तं । ३ ख. ङ. 'ति
इन्द्रस्याऽऽङ्गिरस इति । चि' । ४ क. ख. घ. घ. श्रोते धर्मं ज्ञा' । ५ ख. 'द्वयार्थे वि' । ६ क. घ. 'ने
नि' ।

पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्रोत्रैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्यायमाला संग्रह-
इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका मविज्ञा ॥

करिष्यमाणस्य ग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति—

एको विषयसंदेहपूर्वपक्षावभासकः ॥

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रापेण कथ्यते ॥ ७ ॥

चत्वारोऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः कचित्कचित् ॥

यत्र कापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ८ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, संदेहः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चाव-
यवाः । यत्र संगतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवो-
द्दिष्टं शक्यते । अवाशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः कचिद्बहुवः श्लोकाः, कचि-
देक इत्यावापोद्भाषाम्यामन्तवः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति । अतो
बहुत्वाद्विभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या ॥

तमेव ग्रन्थगौरवामाव स्फुटीकुर्वन्कल्पकन्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति—

सर्वथाऽपि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ॥

मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ९ ॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासंभवं न्यायः संग्रह्यताम् । सर्वथाऽपि सहस्रन्याय-
संग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्वैरवांगेव समोपस्यते, न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति ।
माप्यटीकादीनां बहुत्वाद्बुद्धवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत् । क्रियमाणेर्ना-
नेन ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदृष्ट्या
पुष्करिण्या सम्य मविष्यति । यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ कचित्कचित्संग्रहश्लोकोऽस्ति,
तथाऽपि न सर्वत्र विद्यते । यत्रास्ति, तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहान्न श्लोकपाठमा-
त्रेणाधिकरणमुपन्यासितुं शक्यते । अतो न कापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम् ॥

संगतिं व्युत्पादयति—

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यापसंगतपञ्चिधा ॥

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरुद्धताम् ॥ १० ॥

शास्त्रसंगतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति त्रिधा संगतिः । सा च शास्त्रा-
दीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोद्दिष्टं शक्यम् ॥

शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति—

१ स सुगमैः । क. 'वैरेव' । २ ग विस्तराः । ३ क. घ. 'बोद्धवितुं' । ४ क. घ. कार्यो ।
५ क. घ. घ. द 'न्यायबुद्ध्याम्' । ६ ग 'वं स्पष्टीकु' । ७ ल. 'मत्वेन न्या' । ८ घ. संग्रह्यते ।
९ क. घ. घ. क 'माप्यते' । १० क. घ. 'हर्मह' । ११ ग. 'मेन तेन' । घ. 'मेन त्वनेनैव प्र' ।
१२ क. घ. 'रमावात्र' । १३ ख. ग. तत्र संग' । १४ क. घ. 'बोद्धवितुं' । १५ घ. घ. शक्यते ।

धर्मो द्वादशलक्षण्या न्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ॥

प्रमाणभेदशेषत्वमयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ११ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ॥

ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गशोदिताः क्रमात् ॥ १२ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशलक्षणोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः ॥

प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः ॥ प्रथ-
मेऽध्याये—विध्यर्थवादविरूपं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये—यागदानादिकर्मभेदः ।
तृतीये—प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे—‘गोदोहनस्य
पुरुषार्थत्वमयुक्त्याऽनुष्ठानम्, न तु कर्त्तव्यत्वमयुक्त्या’ इत्येवमादयः । पञ्चमे—क्रम-
नियतविवेच्यत्वादयः । षष्ठे—‘कर्तुरधिकारो, नान्वादेः’ इत्यादयः । सप्तमे—
‘सामान्यितरच्छयेनेन’ इत्यादिप्रत्यक्षवचनेन, अभिहोत्रादिनाम्नाऽनुमितवचनेन च
सामान्यबोऽतिदेशः । अष्टमे—‘सौर्यं चरुं निर्वपेत्’ इत्यत्र निर्वपस्त्वद्वितेन देव-
पानिर्देश एकदेवत्वात्त्वमौषधद्वयत्वमिति लिङ्गे नाऽऽद्येयपुरोडाशेतिकर्तव्यतैव, नान्यस्य
इत्येवमादिर्विशेषबोऽतिदेशः । नवमे—प्रकृतौ ‘अग्नये जुष्टं निर्वपामि’ इति पठिते
मन्त्रे विकृतौ सौर्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदमक्षेपेण ‘सूर्याय जुष्टं निर्वपामि’
इत्येवमाधूहः । दशमे—कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्याववातस्य विदुषीकरणासंभवेन लोप
इत्येवमादिर्बाधः । एकादशे—बहुनामाग्रेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्य-
ङ्गनोपकार इति वक्ष्यम् । द्वादशे—प्रधानस्य पक्षोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन
पक्षङ्गपुरोडाशोऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः ॥

पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति—

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ॥

प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ १३ ॥

प्रथमे पादे—विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीये—अर्थवादरूपम् । अर्थवादो मन्त्र-
स्याप्युपलक्षकः । तृतीये—स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे—
चञ्चिच्चित्रादिनामरूपम् ।

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ॥

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—आख्यातमेवापूर्वबोधकम्, अपूर्वमेवावश्वेत्यादिकः

कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्गातो वर्णितः । द्वितीये—चातुर्भेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये—स्यंतरादीनां कर्मभेदमामाण्यापवादः । चतुर्थे—नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ॥

श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तयः ॥

अनारभ्योक्तिवह्नर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १५ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्वि-
चारिता । द्वितीये—लिङ्गम् । तृतीये—वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे—निर्वीतोपरी-
तादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसंदेसद्वावः । पञ्चमे—
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठे—अनारभ्याधीतानि । सप्तमे—बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि ।
अष्टमे—याजमानानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ॥

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्पेते चतुर्थगाः ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे—प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि
प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये तु—अप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाछेदे प्रयो-
जकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये—जुहुपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफल-
भावभावचिन्ता । चतुर्थे—राजभूयगतजघन्याङ्गास्यूतादिचिन्ता ॥

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धचवर्धने ॥

श्रुत्यादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे—श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये—
वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये—पञ्चमया-
जादीनामावर्धनेनैकादशमित्यादिवृद्धिः, अदाम्यग्रहचित्रिभ्योरनावृत्तिरित्यादि वृद्धय-
भावः । चतुर्थे—क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलबुधेर्बलभावः ॥

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ॥

दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १८ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे—कर्माधिकारः कर्तुरस्ति, अन्वादेर्नास्ति, स्त्रिया अस्ति,
स च पत्या सह, इत्येवमादिनाऽधिकारी निरूपितः । द्वितीये—सम्प्राधिकारिणां
प्रत्येकं कृतं फलम्, दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रेक्यनियमः, काम्यं कर्म समापनीयम्, इत्ये-
वमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये—द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति, देवादीनामग्न्या-
दीनामाविकारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे—प्रदार्थलोपनं विचारितम्,
'अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत्, इडाज्यस्य नाशे सवि शेषाज्जं ग्राह्यम्' इत्यादिकम् ।

पञ्चमे—कालापरार्धेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः, द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षाः, इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे—सत्राधिकारिणस्तु-
न्यकल्पा एव, सत्र विमस्यैव, इत्येवमादिकं चिन्वितम् । सप्तमे—पित्रादिकं न देयम्,
महामूर्तिर्न देया, इत्येवमादिदेयविचारः । अष्टमे—लौकिकाग्रावुपनयनहोमः, स्थप-
नीष्टिस्तथैव, इत्येवमाद्यभिविचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् ॥

नार्मलिङ्गातिदेशो द्वौ सप्तमाध्यापपादगाः ॥ १९ ॥

सप्तमाध्यापस्य प्रथमे पादे—‘समानमितरच्छन्नेन, इत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेशः ।
द्वितीये—रथंतरदाब्देने गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येवाहशः पूर्वोक्ता-
तिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीये—अग्निहोत्रनाम्नाऽतिदेशः । चतुर्थे—निर्वापौष-
धद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ॥

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात्मबलादपवादतः ॥

अतिदेशविशेषाः स्फुरष्टमाध्यापपादगाः ॥ २० ॥

अष्टमाध्यापस्य प्रथमे पादे—स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । वैद्यथा—सौर्यचरा-
दीतिदेशकानि निर्वापः, वदित्वेन देवतानिर्देशः, एकदेवत्वम्, औषधद्रव्यकत्वम्,
इत्यादीनि स्पष्टान्यायेयलिङ्गानि । द्वितीये तु—अस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । वैद्यथा—
वाजिने हविसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यैन्वोऽविदिश्यते । वैद्य लिङ्गमस्पष्टम्,
शीघ्रं बहुलञ्चर्तुःपादनात् । तृतीये—मबलेन लिङ्गेनातिदेशः । वैद्यथा—आभिचा-
रिकेष्टेवाग्निद्विष्णवसारस्वतचारैस्त्येषु हविषु नित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेया-
दिविध्यन्ते प्राप्तं द्विदेवत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथमं आग्निर्विष्णोर्वे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य
विध्यन्वोऽविदिष्टः । मबलं च द्विदेवत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभा-
सात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । चतुर्थे—द्विहोमेष्वातिदेशोऽपीयते ॥

ऊहारम्भोऽथ सागोही मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥

नवमाध्यापपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

नवमाध्यापस्य प्रथमे पादे—उपोद्गाढपूर्वकमूहविचारैर्भारम्भः । तत्र प्रयाजादयो

१ क. ख. ग. घ. 'मे ज्यो' । २ क. ख. विचारितम् । ३ क. ग. घ. 'पणात्' । ४ क. 'नपे-
याति' । ५ क. 'न साममा' । ६ क. 'नस्य वा' । ७ ख. विदेश्यो । ८ क. ल. ग. घ. 'ष्टमस्य' ।
९ क. स. यथा । १० क. 'यतिदेशकानिर्देशकानिर्देश एक इति' । ११ क. ख. घ. 'त्वम्' । १२ क.
'धमे' । १३ क. 'स्पष्टलिङ्गे' । क. 'स्पष्टेन लिङ्गेन' । १४ क. स. यथा । १५ क. 'ध्यन्तानिर्दिश्य' ।
१६ घ. तद्य । १७ क. 'मुपादना' । १८ क. 'शः' । आ । १९ क. 'के वर्मण्यामा' । ग. 'केष्वामा' ।
२० क. 'मे म' । २१ क. 'एतस्तृती' । २२ क. 'र आत्म्' । त । ख. 'रसह' । त ।

यमो अपूर्वमेयुक्ताः । अवघातमग्रादिष्वविवक्षितं त्रैलोक्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं
विवक्षितमित्यादिरूपोद्भावेः । सविभक्षिपूपशब्दानां विरुतिषु नास्त्यूहः । अग्रिशब्द-
स्यास्त्यूहः, इत्यादिक ऊहविचोरास्मः । द्वितीये—सपरिस्वरः सामोहः । तृतीये—
मग्नोहः । चतुर्थे—मग्नोहमसंज्ञापवितो विचारः ॥

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यकत्वं समुच्चयः ॥

ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ २२ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे—बाधहेतुर्द्वारलोपो विरूपितः । तद्यथा—‘स्वयं-
कृत्वा वेदिर्भवति’ इत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धनना-
दीनां बाधः । कृष्णलेपु विपुलीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये—
संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये—बाधकारण कार्यकत्वम् ।
तद्यथा—प्रकृतौ गवाभ्यादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिष्कृत्यः कार्यम् । तथा विरुतिरूपे
भूर्नीम्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाभ्यादिदक्षिणा
विरुतौ चोदकमाप्ता बाध्यते । चतुर्थे—नञर्थेऽपि विहित्वा उपहोमाश्चोदकमाप्तेनारिष्ठ-
होमैः सह समुच्चयन्ते, इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे—षोडशिमहः प्रवृत्तिगामी । सै-
चाऽऽग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः, इत्यादिर्बाधमसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे—
‘साम वृत्ते गेयम्’ इत्यादिर्बाधमसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे—पश्वङ्गेषु—
प्रत्यङ्ग हविर्भेदः, न कृत्स्नः पशुर्हविर्भेदः । ग्रहमेधीयमपूर्वं कर्मेत्यादिर्बाधमसङ्गागतः
प्रकीर्णविचारः । अष्टमे—‘नानुयाजेषु’ इति पर्युदासः, ‘न सोमे’—इत्यर्थ-
वादः, ‘नाविरात्रे’ इति प्रतिषेधः, इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः ॥

उपोद्घातस्तथा तन्नावापो तन्नस्य विस्तृतिः ॥

आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ २३ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—वन्नस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये—तन्नावापो
संक्षेपेणोक्ता । तृतीये—वन्नमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे—तथैवाऽऽवापः
प्रपञ्चितः ।

१ क. ‘प्रयुक्ता’ । २ क. ‘तथर्मादिष्व’ । ३ क. घ ग्रीष्मादि’ । ४ क. ‘रिक्तोऽवघातः ।
५ क. ‘तः सवित्राभिः’ । ६ क. ‘चार द्वि’ । ख. ‘चारसभयः द्वि’ । ७ ख. ‘सङ्घर्ष’ । ८ घ. ‘यम’ ।
९ क. ‘यमप’ । १० क. ‘धद्वारा लो’ । ११ क. ‘न तमिष्णा’ । १२ क. ‘नामक एता’ । १३ ख.
ग घ स स्वाम’ । १४ क. षष्ठे पृष्ठ—‘इदामृद्धमपतर सामेत्यन केपुचिदह सु रथतर केपुचिदह इति
स्यात् । तत्र प्रत्यहं समुच्चय । सप्तमे अग्रोभोगीये प्रत्यङ्ग हविर्भेदेन कृत्स्नः पशुरेव हविः पशोर्ह-
वयायज्ञाना हविष्टेन सकीर्तनमितराहृपरेसह्यार्थमित्यादि । १५ स. ट ‘पु ह’ । १६ घ. क ‘दः
पु’ । १७ क. अष्टमे नानुयाजेषु ये यज्ञमहं करोति इत्यादावनुयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञतिषु ये यज्ञमहं
करोतीति पर्युदासः । नस्तित्यादि’ । १८ ख. घ इत्यादि ।

प्रसङ्गस्तेननिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ॥

द्वादशाध्यापपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ २४ ॥

द्वादशाध्यापस्य प्रथमे पादे—पशुवर्गोणां पशुपुरोडासो प्रसङ्गः, सौमिकवेदेरुत्तर-
कालीनकर्मसु प्रसङ्गः, इत्यादिविचारः । द्वितीये—सवनीयपशोस्त्वत्रित्वम्, न तु
सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्त्वत्रिणी, न प्रकृतिः अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि
स्यात्, न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये—त्वग्वाससोः समुच्चयः । आघारा-
गानामृजुत्वसंवत्त्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन, यववीहोर्विकल्प इत्यादिकं
समुच्चयापवादत्वेन, इत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे च—ऐन्द्रावार्हस्पत्यान्यानुवाक्या-
द्युगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन, यान्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विक-
ल्पापवादत्वेनेरेषुभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यापगतेषु पष्ठिसंख्याकेषु पादेषु
प्रतिपाद्या अर्थोः संगृहीताः ॥

ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽन्यथा बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते, तेषां कथं
तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह—

उपोदात्तापवादान्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ॥

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २५ ॥

यथोक्तपादमविषाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोदात्तः, कश्चिदपवादः, कश्चि-
त्प्रसङ्गपठितः, कश्चिदनुप्रसङ्गपठितः, इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः ॥

ननु सन्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थोः । तदीयस्तु क्रमः कथमव-
गन्तव्य इत्यत्र आह—

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यापानामभिधास्यते ॥

पादानां तु तमत्रैव लेशाद्व्युत्पादयामहे ॥ २६ ॥

प्रक्रमिन्नध्याये समाप्ते सति, अध्यायान्तरारम्भे, तयोरेध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो
वक्ष्यते ॥

प्रथमाध्यापगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति वद्व्युत्पत्त्या पादान्दरेष्वपि
वस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया उमुदाहरति—

विधिः साक्षान्मितिर्धर्मो तस्य शेषोऽर्थवादगीः ॥

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽधीष्वतः क्रमः ॥ २७ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्प्रमाणमिति यद्विचारः प्रथमे पादे
युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्याद्विध्यनन्तरमावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य

१ क. 'स्तत्र निर्णीतः स' । २ क. 'त्पत्ता । द्व' । ३ ग. 'कं विकल्पाय' । ४ क. 'तेनोभ' ।

५ क. 'नेत्येतदुपवि' । ६ क. ख. ग. 'भ्यः पदा' । ७ क. 'न प्रसङ्गान्त' । ८ घ. 'न लब्ध्वा न्युत्प' ।

सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यादर्थवादोत्तरभावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेश-
त्वेन पूर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपा-
दानां परस्परं क्रम उन्नेयः ॥

इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानाममाधारणप्रतिपाद्यमर्थ-
निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति—

ऊहित्वा संगतीस्तिस्त्रस्तथाऽवान्तरसंगतिम् ॥

ऊहेताऽऽक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २७ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसंबन्धितयाऽविकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसं-
गतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तद्यथा—प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य
तत्सद्भावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य धर्मसंबन्धितया धर्मविचारशास्त्रे संगतिः ।
प्रमाणविचाररूपत्वात्प्रथमाध्याये संगतिः । विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात्प्रथम-
पादे संगतिः । यथैतत्संगतित्रयमूहितम्, तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसं-
गतिरुद्घनीया । सा चानेकरूपा—आक्षेपसंगतिः, दृष्टान्तसंगतिः, प्रत्युदाहरणसं-
गतिः, मासङ्गिकसंगतिः, उपोद्घातसंगतिः, अपवादसंगतिश्चेत्येवमादिरूपा ॥

वासामाक्षेपादिसंगतीनामूर्हं व्युत्पादयति—

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तगुक्तिं वीक्ष्य परे नये ॥

पूर्वपक्षोक्तगुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादि योजयेत् ॥ २८ ॥

तदेतत्सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते—प्रथमेऽध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगठौ
' धर्मविचारशास्त्रं वैधर्म्यं ' इति सिद्धान्तः । ' अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः
संभवात् ' इति तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे—' धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्ति '
इति पूर्वपक्षः । ' लौकिकाकारहेतुत्वात्, प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्च ' इति तद्युक्तिः । तथा
युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यत्वे सति नराविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य
विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसंगतिः । यथा प्रथमाधिकरणे नियमत्रिविधसंभवेन हेतुना
विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहेतुत्वप्रत्यक्षाद्य-
प्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसंगतिः । यथा प्रथमाधिक-
रणसिद्धान्ते पूर्वोक्तगुक्तिरवलोक्यते, तथा द्वितीयाधिकरणे कानिदेपि युक्ति न पश्येयम्

१ क. 'लत्तेन प्रा' । २ क. 'तविधिया' । ३ क. 'निरूपणम्' । ४ ड. 'या चान्त' ।

५ ख. ग. 'शास्त्र' । ६ ख. ग. 'ध्यायसं' । ७ ख. घ. 'तिः प्रसङ्ग' । ८ ड. 'धमाध्या' । ९ घ.
'रहितत्वा' । १० क. 'प्रमाणराहित्यं वक्तव्यम्' । ११ क. 'विशुक्ति' । १२ घ. 'इयमीति' ।

इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसंगती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रे-
क्षितुं शक्येते । पञ्चमाधिकरणे विविधात्म्यस्य निरपेक्षत्वात्पामाण्यं वर्णितम् । तस्य
च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्ध्वे शब्दकोटिनिविष्टत्वाद्वाक्यमसङ्गेन शब्दनित्यत्वं पञ्चाधि-
करणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसंगतिः । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन
सौर्वादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातैरुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं
साधितम् । तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्धातः । सेयमुचराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्यो-
पोद्धातसंगतिः । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणे—अष्टकादिस्मृतेः पामा-
ण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे—सर्ववेदनस्मृतेः पूर्ववत्प्राप्तपामाण्यमपाद्यते । सेयमपवा-
दसंगतिः । अनया दिक्षा सर्वत्र संगतिरुहनीया ॥

(प्रथमे धर्मशास्त्रारम्भप्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इत्थं संगतीव्युत्पत्त्याय प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान्सं-
लिप्युः प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणं महमतेनाऽऽरचयति—

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तिः ॥

विचारशौचं नाऽऽरम्भमारम्भं वेति संशयः ॥ २९ ॥

अर्थधीहेतुताऽधीतेलोकसिद्धावघातवत् ॥

नियामकं न चेवातो वैद्यारम्भो न संभवी ॥ ३० ॥

दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ॥

अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरम्भतां विधेः ॥ ३१ ॥

“ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” इत्यारभ्य “ अन्वाहार्यं च दर्शनात् ” इत्येव-
दन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेवस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः
‘ स्वाध्यायोऽध्येयव्यः ’ इत्यध्ययनाविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते ।
अपरे त्वेवमाहुः— ‘ अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजननायेदमध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं
विचारमन्तरेण न संभवति । ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजकः ’ इति । तत्रैवं
संशयः—‘ इदं विचारशास्त्रं विविचयुक्त्या नाऽऽरम्भणीयम्, उताऽऽरम्भणीयम् ’ इति ।
तत्र ‘ अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिः ’ इति वदन्वादी प्रष्टव्यः— ‘ किमेत्यन्तमप्राप्तम-
ध्ययनं विधीयते, किंश पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यते ’ इति । नाऽऽद्यः— ‘ विमतं

१ क. ‘ तिभेदेपु । २ क. प. ‘ तमसिदे । ३ क. ‘ न उपोद्धातसंगतिः । से । ४ क. ‘ तामा ।
ख. क. ‘ तामे प्रा । ५ क. ‘ ताम प्रा । ६ क. द. ‘ धमपा । ७ ख. घ. ‘ आरम्भमारम्भं नाऽऽरम्भं ।
८ क. ‘ कं च मैवा । ९ क. अतो । १० द. ‘ किमेतद्वत् । ११ क. ‘ प्राप्तत्वादव ।

वेदाध्ययनमपेक्षानहेतुः, अध्ययनत्वात्, भारताध्ययनवत्, इत्यनुमानेनैव विधि-
निरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तस्मैस्तु द्वितीयः पक्षः । अवघातवन्नियमविधित्वसंभवात् ।
यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसंभवात्पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनाऽवश्यं
कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वाऽर्धज्ञानसंभवात्पक्षेऽ-
प्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डु-
लैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः, नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासा-
पूर्वमवघातस्य नियमहेतुः । अथ तु लिखितपाठजन्येनैवार्धज्ञानेन ऋतुनु-
ष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्यसंभवादर्थज्ञानहेतुविचा-
रशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति । तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्, स्वर्गाया-
क्षरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिज्ञ्यायेन कल्पनीयः “ स
स्वर्गः स्यात्सर्वान्मनस्यविशेषात् ” [पू० मी० सू० ४ । ३ । १५] इति सूत्रेण
विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं संपादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफल युक्त्या स्थापितम् ।
तेद्वदध्ययनेऽप्यस्तु । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“विनापि विधिना दृष्टलामानाहि तदर्थे वा ।

कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिज्ञादिवत्” ॥

इति । एव च सति ‘ वेदमधीत्य स्नायात् ’ इति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मिन्शास्त्रे
वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते । त्वैतत्पक्षे तु—अधीतेऽपि वेदे धर्मविचारणाय
गुरुकुल एवाधिवासः कर्तव्यः । तथासति तन्नैरन्तर्यं बोध्यते तस्माद्विचारशास्त्रस्य
धत्वाभावात्पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं नाऽऽरम्भणीय-
मिति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—‘ लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिः ’ इति । तत्तथैवास्तु ।
नियमविधित्वं तु न वारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमवघातानिय-
मजन्यस्यावा-तरापूर्वस्य कल्पकम्, एवमर्थोपक्रतुजन्यमपूर्वजातं ऋतुज्ञानसाधनाध्ययन-
नियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पक मविष्येति । नियमादृष्टाङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिरन-
र्थकः स्यात् । नच विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम्, दृष्टफलेऽर्थज्ञाने संभवत्यदृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात् । अत एवोक्तम्—

१ क दर्शापूर्व । २ क ग. “शास्त्रस्य । ३ क. नैषम्य । ४ क. निर्णीतम् । ५ क. छ. ग. घ.
तद । ६ क. “गृहीत स्यात् । अ । ७ ड तत्पक्षे । ८ क. एव निवासः । ९ क. बाध्यते । १० क.
“हस्यविधेयत्वात् । ११ क. “च स्वर्गादिति । १२ क. “च ना । १३ क. “मन्त्राद्वये । १४ क.
“व्यतीति । १५ क. “रेयम् ।

“लभ्यमाने फले हृष्टे नादृष्टपरिकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वात्ताऽऽनर्थक्यं मतिष्यति” ॥

इति । नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यद्वास्यावीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसंभवाद्विचारशा-
स्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत् । न, ज्ञानमात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । ‘अक्ताः
शर्करा उपदधाति’ इत्यत्र ‘घृतेनैव, न वेलादिना’ इत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निरु-
क्तेन निगमेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु ‘वेजो वै घृतम्’ इति वाक्यशेषादर्थं
निर्णयति । अतो विचारो वैधः । ‘वेदमधीत्य स्नायात्’ इति शास्त्रं स्वध्ययनसमाप्त-
यैनयोः पूर्वपरिभाषावसमानकर्तृकत्वे एवाऽऽचष्टे, न त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव
विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अथवाऽध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्यापने विधिः ॥

तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ यसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ३२ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद्भालस्यार्थधिपं विना ॥

तेन निर्विपर्यं शास्त्रं निष्कलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ३३ ॥

स्वतःप्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ॥

विषयादि सुसंपादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥ ३४ ॥

‘अदृष्टं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयतीत’ इत्यध्यापनं विहितम् । न चात्र
निधोन्यामावः, आचार्यत्वकामिनो नियोन्यत्वात् । ‘उपनयीत’ इत्यनेनाऽऽचार्यकरणे
“संमाननोत्सृजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” [पा० सू० १।३।३६] इति
पाणिनिमुक्तेन विहितेनाऽऽत्मनेपदेन नियोन्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो
नियोन्यः, ॥ एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजनत्वात् । एवंस्तथाचार्यकर्तृकमध्यापनं
माणवकर्तृकेनाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसि-
द्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः । श्रूयमाणं निर्वैवाक्यं निरयानुवादत्वेनाप्युप-
पद्यते । ततोऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ । विषय-
संशययोस्तु नास्ति विप्रविषयः । विचारशास्त्र विषयः । अनेधं, वैधं वेति संशयः ।
तत्र वैधत्ववादी मष्टव्यः—विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयु-
जीव, किंवा पाठमात्रम् । नाऽऽद्यः, अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः । पाठमात्रे तु

१ क. ख. ‘ज्ञानार्थं’ । २ क. ‘पूर्वोत्तरौ’ । ३ क. ‘न शालस्यार्थपरिहृता वि’ । ४ क. अतो ।
५ क. विधादिषु च संपादं । ६. विषयवित्तमुत्पादं । ७ ख. ‘लक्ष्ययनं’ । ८ ग. ‘यैरुपगतं’ । ९ क.
‘योगता’ । ख. ‘योग्यता’ । १० ग. ‘ज्ञानं सिध्येत् पृ’ । ११ क. ‘सिद्धिः’ । १२ क. ‘मध्ययनं’ ।

विचारस्य विषयो न भवति' । आपाततः प्रवीतः संदिग्धोऽर्थो विषयः । तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा । निर्णयो विचारस्य फलम् । सोऽपि विषयवद्गुरापेतः । अतो विषयप्रयोजनाभावाद्विचारशास्त्रं नाऽऽरम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते—मौ नामाध्यापनेनार्थोपबोधः प्रयुज्यताम् । तथाऽपि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणैर्व्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थोपबोधैः स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा 'विषं मुहूस्व' इत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः, तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्तद्वस्य इति चेत् । न, विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात् । विषमोजनवाक्यस्याऽऽसम्पत्तिवत्त्वेन बाधो मा भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु—कुतो न विवक्षितार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सदेहः स, सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः । तन्निर्णयैः प्रयोजनम् । ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन लुप्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ॥

(द्वितीये धर्मलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणं महामतेनाऽऽरचयति—

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ॥

मानेन वाऽधवोपेतस्ताभ्यामिति विविन्स्पते ॥ ३५ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ॥

मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यवर्तनात् ॥ ३६ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्पत्वे सति लक्षणम् ॥

अत एव प्रमाणं च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ३७ ॥

लक्षणप्रमाणान्या हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाऽऽहुः—

“मानाधीनः मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात्” ।

इति । सजातीयविजातीयव्यावर्तको लक्षणगतः कश्चिन्नोक्तप्रेसिद्ध आकारो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि संभावनाबुद्धौ जावायो प्रमातुर्मुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा—‘सालादिमयी गौः’ इत्युपश्रुत्य चतुष्पातसु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्य ‘इयं गौः’ इति चक्षुषोऽवगच्छति । एवं च सत्यलौकित्वाद्-

१ ग. 'ति । एवमात्रा' । २ घ. 'माऽस्तु' । ३ क. 'रूपेषु व्युत्प' । ४ क. 'वयोऽन्यग्रन्थे' । ५ क. 'धः स स्त' । ६ ख. 'स्थाप्यवि' । ७ क. 'भेदध प्र' । ८ क. 'न न तु' । ९ क. ग. 'तीय भ' । १० क. 'नेनाप्यय' । ११ घ. च । १२ क. 'कप्रयोगगम्य आ' । १३ क. 'सुयतः प्र' । १४ क. 'क्षिं तदर्थं निधित्य 'इ' । १५ क. 'वा पश्यति' ।

धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः । कथंचित्तदुपयोगेऽपि न तत्र प्रमा-
 णसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते, धर्मस्य रूपादिरहितत्वात् ।
 अत एव व्याप्तिग्रहणायानुमानम् । प्रत्यक्षाद्यनुमानमूलश्च शब्दस्य संगति-
 ग्रहः । ततो व्युत्पत्त्यमावात्राऽऽगमोऽपि तत्र भवति । तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित-
 इति प्राप्ते ब्रूमः—मा मूचक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः । तथाऽपि चोदनागम्यः
 स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । तेन 'अर्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्मः' इति
 लक्षणं भवति । 'अर्थो धर्मः' इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः
 तद्व्यवच्छेदाय 'चोदनागम्यो' इत्युक्तम् । चावलेखोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थ-
 रूपे इयेनापमिचारकर्मण्यविन्याप्तिः, पञ्चवच्छेदाय 'अर्थः' इत्युक्तम् । यद्यपि
 इयेनस्य शत्रुषवः फलम्, ननु नरकः । तथाऽपि तस्य ववस्य नरकहेतुत्वाद्वषद्वारा
 इयेनोऽनर्थः । नचैवमपीपोमीयपञ्चाहिसाया अपि ववत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति
 शङ्कनीयम् । तस्याः ऋत्वङ्गत्वेन ऋतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तरमावात् । यवव्यो-
 दनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्, अत एव गम्ये धर्मो गमकं विधिवाक्यं प्रमाणम् ।
 यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः । तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः
 संभवति । तस्माद्वलक्षणप्रमाणान्यामुपेतो धर्मः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमवगाह—

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ॥

सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ ३८ ॥

सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः ॥

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का सतिः ॥ ३९ ॥

हर्षहेतुबहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ॥

दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ ४० ॥

“अथातो धर्मजिज्ञासा” [पृ० मी० सू० १।१।१] इत्यत्रायशब्देन
 कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतु-
 क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्नं वेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे 'वेदार्थो
 जिज्ञास्यः' इति प्रविज्ञा कृता । तत्र संशयः—किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि
 वेदार्थो भवति, किंवा विविधाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव वेदार्थः, इति । तत्र—

“लोकान्नगवसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः”

१ क. शक्यते । २ ख. द. 'शाल्लु' । ३ ख. 'मूलश्रुता' । ४ क. 'पि वषद्वारा' । ५ क.
 'दपलम्' । ६ ख. 'धर्मैव' । ७ क. प्रसिद्धे । ८ क. दुर्लभा । ९ ख. सुलभा । १० क. अतःशब्दः
 कृत्स्नोऽतः । ११ द. हेतुः किं ।

इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः । व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्येऽप्यस्ति ।
 'पुत्रस्ते जातः' इति वार्ताहरव्याहारजन्ये श्रोतुर्हर्षमनुमाय हर्षहेतोः पुत्रजन्मनि
 संगतिं प्रतिपद्यते । अतो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—पुत्रज-
 न्मवद्धर्षहेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्यैवार्थे इति निर्णयो
 दुर्लभः । 'गामानय' इति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धमवृत्तिमवलोक्य संगति-
 ग्रहणं सुलभम् । तस्मात्कार्यरूप एव वेदार्थ इति ॥

(तृतीये धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनाऽऽरचयति—

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ॥

एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात्किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम् ॥ ४१ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया ॥

मेवं विचारशास्त्रेऽस्मिन्परीक्षोपेक्षते कुतः ॥ ४२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताऽथवा ॥

वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्ष्यताम् ॥ ४३ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ॥

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ ४४ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते ।
 चोदनाप्राप्तेषु तु प्रथमाध्याये परीक्ष्यते । तदेवेदयुक्तम् । कुतः—वेदार्थस्य प्रधा-
 नत्वेनाऽऽदौ परीक्षणीयत्वात् । प्रधानमूवो हि वेदः । पुरुषार्थत्वेमानुष्ठेयत्वात् । प्रमाणं
 तु वद्वोधनाय प्रवृत्तं सत्तच्छेपतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अस्त्यनुष्ठानोपाधौ
 वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनमावः । प्रमाणप्रमेयमात्रोपाधौ तु प्रमाणस्यैव मुख्यत्वं
 निरपेक्षत्वात् । नहि स्वतःप्रामाण्यवादिना भवे सापेक्षता प्रमाणस्यास्ति । प्रमेयं तु
 सापेक्षम् 'मानाधीना मेयासिद्धिः' इत्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः

१ 'तस्तिस्तु सि' । २ क. 'ज-यप्रोतुर्हर्षविकारम्' । ३ क. 'रूपो वे' । ४ क. 'तत्किमय' । ग.
 'त्किं वाऽय' । ५ क. 'रीक्षाऽय' । ६ क. यतः । ७ क. 'प्रमे त' । ८ छ. ग. घ. ङ. 'रीक्षणम्' । ९ ग.
 तस्या । १० क. 'यस्य' । ११ छ. ग. घ. ङ. 'माध्यस्य तु' । १२ क. परीक्ष्यम् । छ. ग. घ. ङ.
 परीक्षा । १३ क. तदयुक्तम् । १४ ङ. 'त तत्' । १५ क. अयम् ।

प्रमाणपरीक्षाभादौ चकारेति युज्यते । अथान्यत्प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवाऽऽदौ कस्मात् कृतः । नै कृतः—अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याऽऽश्रयासिद्धेः ॥

तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनार्थं माहप्रामाण्यमतपेदे उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भट्टमतमेवोपन्यस्यते—

(चतुर्थे धर्मे प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्र-
त्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिर्नैव वा ॥

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ ४५ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ॥

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ॥ ४६ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात्प्रमेयावभासकत्वं वावदविवादम् । धर्मश्च प्रमेयः, असंदिग्धाविषयस्त्वत्वे सति बुध्यमानत्वात्, यदादिवत् । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यते इति शङ्के—

भूमः—धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् । येस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयः, तत्रानुमानादीनां केव कथा । क्वचित्प्रत्यक्षेण एहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद्विधिर्नैव धर्मो गम्यते ॥

(पञ्चमे धर्मे विधिप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः, तस्य
ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्र-
माणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ॥

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ ४७ ॥

समभिग्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ॥

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ४८ ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति, तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्ति-
ग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ
गृह्यते । धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् । तस्माद्विधेरबोधकरत्वात्
धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

श्रूमः—यथा ‘प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति’ इत्यत्र मधुकरपदस्यार्थ-
मजानेन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिग्याहारात् । कमलस्य मध्यगते मधुपानं कुर्वति
दृश्यमानभ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते, तथा ‘कारीयां
वृष्टिकामो यजेत’ इत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिग्याहारादलौकिकभावनायां
विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं
मास्ति । न च संवादाभावादप्रामाण्यम्, समनन्तरमाविप्रतिनियतफले वृष्ट्यादौ संवा-
दस्यापि संभवात् । अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ, प्रतिनियतजन्मान्तरफले
ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत् । एवं तर्हि स्वतःप्रामाण्योभ्युपगमनास्ति
कापि संवादाद्यपेक्षा । तस्मादबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतः-
सिद्धं प्रामाण्यं नापन्होषुं शक्यम् ॥

(पष्ठे शब्दान्तिताधिकरणे सूत्राणि ६—२३)

कमेके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥ अस्थानात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥ सत्त्वान्तरे च यौग-

पद्यात् ॥ ९ ॥ प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥ समं तु तत्र

दर्शनम् ॥ १२ ॥ सतः परमदर्शनं विषयाना-

गमात् ॥ १३ ॥ प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

१ क. ‘धस्य हि वि’ । २ क. ‘स्ति । श’ । ३ क. अतः श’ । ख. ग. अतस्तच्छक्ति’ ।
४ क. ‘रस्या’ । ५ क. ‘नजितगणदायार्थ’ । ६ क. ख. घ. ङ. ‘तम’ । ७ ख. ग. घ. ङ. ‘माने
भ’ । ८ त. सवन्धाभा’ । ९ क. ‘तच्छेफले चित्रयागादौ च संवादस्य भ’ । १० ख. ‘तरुज’ ।
११ ख. ‘ज्याभा’ ।

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥ वर्णान्तरम-
 विकारः ॥ १६ ॥ नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥
 नित्यस्तु स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥
 सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥ संख्याभावात् ॥ २० ॥
 अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ प्रख्याभावाच्च
 योगस्य ॥ २२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः ॥
 अनित्यो वर्णरूपत्वाद्गर्णे जन्मोपलब्धनात् ॥ ४९ ॥
 अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्गर्णस्य नित्यता ॥
 उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ ५० ॥

शब्दानित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते—वर्णसमूहश्रवणानन्तरम् ‘इदं
 मेकं पदम्’ इति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः
 कश्चित्स्फोटनामकः पदार्थो विषयः । स च नित्यः । स एव शब्दः, न तु वर्णो
 इति । तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते । वर्णेष्वेवैकार्थ्यावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धे-
 रपेक्षौ वर्णाविरिक्तस्फोटकरूपना निरर्थिका । तस्माद्गर्णानामेव शब्दत्वम् । वर्णाश्च
 प्रतिपुरुष प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः ।
 यस्य च कारणदोषसमवाद्धिचेरप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे ‘त एवेमे गकारादयो वर्णाः’
 इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते । तद्वलान्नित्या वर्णाः । न चे वर्णानां जन्माभावे बहु-
 कृत्व उच्चारणप्रयत्नो व्यर्थ इति सङ्गनीयम्, तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाद्गर्णकारात् ।
 एवं सति पुरुषभेदादुच्चारणभेदाश्च यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादिभेदैश्चोपेवान्ध-
 निविशेषानुत्पाद्य चरितार्थो भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावाच्चास्त्यमा-
 माण्यम् ॥

(सप्तमे वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणे सूत्राणि २४—२६)

उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्
॥ २४ ॥ तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥ लोके संनियमनात्म-
योगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ॥
पृथक्संगस्यपेक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ ५१ ॥
वेदेऽपि लोकवैश्वैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ॥
ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ ५२ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्य पदस्यापि वर्णरूपतया नित्यत्वाद्वर्णपद-
द्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति । तथाऽपि ‘आग्नेहोत्रं जुहुयात्सर्गकामः’ इत्यादि-
वाक्यस्य वाक्यार्थे संगतिग्रहणमपेक्षितम् । ततो नैरपेक्ष्यमावात्प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते—

ब्रूमः—लोके ‘गामानय’ इत्यादिवैद्वपयोगे पदपदार्थयोरेव संगतिर्लभते । वाक्यं
त्वाकाङ्क्षायोग्यतासंनिविवक्षात्तार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदैवाक्यस्यापि
प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम् ॥

(अष्टमे वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे सूत्राणि २७—३२)

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥ अनि-
त्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्
॥ २९ ॥ आख्याः प्रवचनात् ॥ ३० ॥ परं तु
श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥ कृते वा विनि-
योगः स्यात्कर्मणः संबन्धात् ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ ख. ग. घ. ङ ‘यवसंवेतवीक्षा’ । २ क. ‘वैश्वैव वाक्यार्थे नैव संगतिः । प्र’ । ३ ग. घ निरपे-
क्षतः । ४ द. ‘कस्यापि पदस्य व’ । क. ‘कस्य पदस्य व’ । ५ ख. ग. घ. ङ ‘दिपदप्रयोगेषु प’ ।
६ क. वेदस्यापि ।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ॥

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ ५३ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु परादत्तम् ॥

तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ ५४ ॥

‘काठकम्, कौथुमम्, वैत्तिरीयकम्’ इत्यादिसमाख्या तत्तद्वेदविषया लोके दृष्टा । यद्विषयस्यैव “तेन प्रोक्तम्” [शाणि० सू० ४ । ३ । १०१] इत्यर्थे वर्तते । तथा सति ‘व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं मारुतम्’ इत्यादाविष पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किंच ‘विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्, वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत्’ इति प्राप्ते—

द्वूमः—अध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्योपपद्यते । कालिदासादिग्रन्थेषु तत्तत्सर्गावसाने कर्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्रोपलभ्येत । न चोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धिदोषरुतस्यापामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्विधिवान्यस्य धर्मं प्रामाण्यं सुस्थितम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आहितः
अधिकरणानि	<	<
सूत्राणि	३२	३२

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमेऽर्थवादाधिकरणे सूत्राणि १—१८)

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्,
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ शास्त्रदृष्टविरोधाच्च
॥ २ ॥ तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥ अन्यान-
र्थक्यात् ॥ ४ ॥ अभागिप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥ विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥ तुल्यं च
सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥ अप्राप्ता चानुपपत्तिः
प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत-
स्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥ गुणवादस्तु ॥ १० ॥
रूपात्प्रायात् ॥ ११ ॥ दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥
अपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥ आका-
लिकेप्सा ॥ १४ ॥ विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥
सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥ फलस्य कर्म-
निष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः
स्यात् ॥ १७ ॥ अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ॥
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवाऽसौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिहृतात् ॥
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥
विध्यर्थवादी साकाक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ॥
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादी श्रूयते । ‘वायव्यं श्वेतमालभेव भूतिकामः’ इति
विधिः । ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्तेन भागवेयेनोपधावति, स एवैन भूतिं
गमयति’ इत्यर्थवादः । तत्र विविक्वाक्यगता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्ये-
णैव विशिष्टमेतै विदधति । अर्थवादशब्दाश्चेत्तरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाच्यसते । ‘क्षिप्र-
गामी वायुः स्तोत्रितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छति’ इत्युक्ते रामाय-
णभारतौदाविव वृत्तान्तः काश्चित्प्रतीयते, न त्वनुष्ठेयं किंचिद् । अत एकवाक्यत्वामावा-
न्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

द्रूमः—मा भूत्पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विधये । विधिवाक्यं तावत्पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राप्तस्त्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थवबोधपर्यवसिताध्ययनविधिरिच्छावत्त्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । तत्र पुरुषार्थपर्यवसितविध्यपेक्षितं प्राप्तस्तं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्पवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । 'यतः क्षिप्रगामिस्त्वमावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पद्मोदेवता, ततः प्रशस्तोर्मैमं वायव्यं पद्ममालभेत्' इति वाक्ययोरन्वयः । तस्मादर्थवादा धर्मं प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह—

बोदोक्तहस्त्वपेक्षत्वात् विधेर्मानसेति चेत् ॥

सत्पन्वपे स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगो ॥ ४ ॥

'यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः, अतो वायव्यमालभेत्' इत्येवमर्थवादोक्तं हेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्के । ततः सापेक्षत्वादप्रमाणमिति पूर्वपक्षः ॥

'विमर्षं कर्मानुष्ठेयम्, फलप्रददेवतोपेतत्वात्, राजसेवादिवत्' इत्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते, तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । नत्वेवं विवक्षितम् । किंतु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राप्तस्त्यमुपलक्ष्यते । तथा सति 'प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयम्' इत्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत्र कुतः सापेक्षत्वम् । तस्मात् 'विधिः प्रमाणम्' इति सिद्धान्तः ।

(द्वितीये विधिवन्निगदाधिकरणे सूत्राणि १९—२५)

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥ न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ विविधश्चान-

र्थकः क्वचित्, तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत, तत्सा-

मान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥ प्रकरणे संभ-

वन्नपकर्षो न कल्प्येत, विध्यानर्थक्यं हि तं

प्रति ॥ २४ ॥ विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

१ क. घ. 'धियस्त' । २ छ. ग. घ. ड. ततः । ३ छ. घ. घ. ड. 'क्षितमा' । ४ क. 'मिदं वा' । ५ क. 'वेदो' । ६ क. 'प्रपल्लवः' । ७ ग. 'पेक्षते' । ८ छ. 'ति प्राप्ते द्रूमः' । ९ छ. 'मप्रमाणस्य' । १० छ. घ. घ. ड. 'स्य मानान्त' । ११ छ. 'लक्ष्यते' । १२ घ. ततु । १३ तत्तुतः । १३ छ. घ. ड. राद्धान्तः ।

ऊर्जोऽवरुध्या इत्येय विधिवन्निगदो न किम् ॥

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभायूपौदुम्बरताफलम् ॥

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ॥

अर्थद्वेधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमाम्नाये—‘औदुम्बरो यूपो भवति, ऊर्जा उदुम्बरः, ऊर्कपेशवः, ऊर्जैवास्मा ऊर्जै पशूनाप्रोति, ऊर्जोऽवरुध्या’ इति^१ । अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूत्रमोऽ-
न्नरसैर्गुञ्ज्यते । उदुम्बररूपेयोजो यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपाभूर्जमाप्रोति । त्वो
यूपस्यौदुम्बरत्वमूर्जः सपादनाय भवतीत्यर्थः । अत्र ‘अवरुध्या’ इति तादर्थ्ये चतुर्थी ।
तथा फलत्वं गम्यते । ‘वनलाभाय राजमेवा’ इत्यादौ तद्दर्शनात् । न च फलपर-
स्य वचनस्य स्तावकत्व युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गशब्दस्यापि ज्योति-
ष्टोमैस्तावकत्वमसङ्गादिति प्राप्ते—

भूमः—अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलं स्यात्—किमविहितस्यौदुम्बरत्वस्य, उत विहि-
तस्य । नाऽऽद्यः,—अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किमत्र विधिः
प्रत्यक्षः, उतोन्नेयः । नाऽऽद्यः,—‘औदुम्बरो यूपो भवति’ इत्यत्र लिङ्प्रत्यया-
श्रवणात् । द्वितीये स्तुत्या सै उन्नेयः । न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि । अथोच्येत
‘विधौनायोदुम्बरत्वं स्तूयते तत्फलं चावबोध्यते’ इति । तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः
फलं विधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव ॥

अत्रैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह—

आप्रोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ॥

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

‘ऊज पशूनाप्रोति’ इत्यपूर्वार्थत्वाद्विधित्वं प्रतिभासते, लिङ्ढाद्यभावादर्थवादत्वम् ।
अतः सदिग्धत्वात्तत्र प्रामाण्य चोदनाया इति पूर्वपक्षः ॥

एकवाक्यत्वंलाभेनार्थवादत्वं निर्णयिते । अतः, प्रमाणं चोदना’ इति राक्षान्तः ।

१ क. ख. यूपोदु । २ क. ख. ‘यूपोदु’ । ३ ख. ग. ‘यत्तथ’ । ४ क. अशुती । ५ क. अप
वेपेन वाक्येन तेन । ६ क. ‘ति । ऊर्कशब्दा’ । ७ क. ‘स उच्यते’ । ८ क. ‘स्युपयागैः’ । ९ ग. घ.
‘पथा जात्या य’ । १० ख. ग. घ. ङ. इत्यस्यापि । ११ घ. ‘मह्य स्ता’ । १२ ख. ग. घ. ङ.
‘लम्-कि’ । १३ घ. उदुम्बरस्य । १४ ग. ‘तीयस्तु स्तु’ । १५ ङ. समुभे । १६ ख. ‘रोपि’ । अं ।
१७ ङ. विधिमा यूपोदु । १८ क. ‘उवाचि’ । १९ क. अस्मिन्नेवाधिकरणे मतात्तरेण पू । २० क.
‘तादृश’ । २१ ख. ‘त्वमेव’ । २२ क. तन । ख. क. अन इति ।

(तृतीये हेतुवन्निगदाधिकरणे सूत्राणि २६—३०)

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥
 स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्, अचोदना तस्य ॥ २७ ॥
 अर्थे स्तुतिरन्याप्येति चेत् ॥ २८ ॥ अर्थस्तु
 विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ २९ ॥ यदि च
 हेतुस्वतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेदव्य-
 वस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति—

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वाक्यो हेतुरुत स्तुतिः ॥
 हिना श्रुता हेतुताऽतः शूर्पमन्यच्च साधनम् ॥ १ ॥
 शूर्पसाधनता श्रुती नाश्रुतेः सा विकल्प्यते ॥
 अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात्प्रवर्तिका ॥ २० ॥

इदमन्नायदे—शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते । अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतु-
 त्वेनान्वेति । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । ‘यस्मादन्नसाधनं, तस्माच्छूर्पेण होतव्यम्’
 इत्युक्ते ‘यद्यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यम्’ इति लभ्यते । ततः
 ‘पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्ते’ इति श्राप्ते—

धूमः—शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्, तृतीयाया तदवगमात् । पिठरादीनां त्वानु-
 मानिकम् । अतोऽसमानबलवान्न विकल्पो युक्तः । ततो हेतुत्वर्थः । स्तुतिः प्रोच-
 नाप्योपयुक्ता, तस्मात्स्तुतित्वेनान्वयः ॥

(चतुर्थे मन्त्रलिङ्गाधिकरणे सूत्राणि ३१—५३)

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥ वाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥
 बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥ अविद्यमानवचनात्
 ॥ ३४ ॥ अचेतनेऽर्थवन्धनात् ॥ ३५ ॥

१ छ. प्राप्ते । २ क. गहि । ३ छ. स्तुता । ४ क. शूर्पाद्यन्नत्वसा । ५ घ. द. शूर्पादित्य ।
 ६ छ. ग. घ. द. ‘कल्पते’ । ६ घ. ‘ते चातुर्मास्येषु-शू’ । ७ छ. ग. घ. द. ‘दि ते’ । ८ क.
 स. ‘नां चानु’ । ९ क. ‘कल्पते’ । तं । १० छ. गतो । ११ घ. घ. स्तुतिस्तु प्र । १२ क.
 तस्याः स्तु ।

अर्थविप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ स्वाध्यायवद्वच-
नात् ॥ ३७ ॥ अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥ अनि-
त्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३९ ॥ अविशि-
ष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥ गुणार्थेन पुनः श्रुतिः
॥ ४१ ॥ परिसंख्या ॥ ४२ ॥ अर्थवादो वा
॥ ४३ ॥ अविच्छिन्नं परम् ॥ ४४ ॥ संप्रैपे
कर्मगर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥
अभिधानेऽर्थवादः ॥ ४६ ॥ गुणादप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४७ ॥ विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥
सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥ उक्तश्चानित्यसं-
योगः ॥ ५० ॥ लिङ्गोपदेशश्च तदर्थत्वात्
॥ ५१ ॥ ऊहः ॥ ५२ ॥ विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

मन्त्रा उरु मथस्वेति किमदृष्टकहेतवः ॥

यागेऽपूत पुरोडाशमथनादेश्च भोसकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ॥

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

‘ उरु मथस्व ’ इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः—‘ भोः पुरोडाश, त्वमुहं
विपुलता यथा भवति तथा प्रसर ’ इति । एवमादयो मन्त्रा यागप्रयोगेऽपूजार्थमाणा
अदृष्टमेव जनयन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशमथनलक्षणस्यार्थस्य
ब्राह्मणवाक्येनापि भोसनात् । ‘ उरु मथस्वेति पुरोडाशं मथयति ’ इति हि ब्राह्मण-
वाक्यम्, (इति चेत् ।)

नैवद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलाददृष्टस्य कल्पयि-
तुमशक्यत्वात् । तस्मादृष्टमर्थानुस्मरणमेव, यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् ।
ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे ‘ मन्त्रेणैवानुस्मरणीयम् ’ इति यो नियमः, तस्य
दृष्टासंभवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु ॥

१ क. ‘ गेयु तु पु ’ । २ क. वाचकाः । ३ ख ग. घ. तज्ज्ञानम् । ४ ग. तज्ज्ञान ।
५ क. ‘ ति । प्रथना-मन्त्रा । ६ क. भासमानत्वात् । ७. प्रसत्त्वात् । ८ क. दशानुस्मरणाद ।

अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने ॥

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्यमनुवर्त्तीतरचतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येत । इत्युभयोरविरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वं पक्षः ।

नायं विशेषः, प्रबलेन हि लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिविरोधान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	४	१२
सूत्राणि	५३	८५

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे स्मृतिप्रामाण्याधिकरणे सूत्रे १—२)

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात् ॥ १ ॥

अपिवा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमास्त्यच्यति—

अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे न मात्वं मानताऽथवा ॥

निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥ १ ॥

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्संभाष्या वेदमूलता ॥

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात्सार्थत्वादस्ति मानता ॥ २ ॥

“अष्टकाः कर्तव्याः” इत्यादि स्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणम्, पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, विप्रलम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणैवत्वाय वेदार्थ एव स्मृतिमिरुच्यत इति मन्येयाः । तर्हि वेदेनैव वेदार्थस्यावगत्त्वादियं स्मृतिरनर्थो स्यात् । वेदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिव प्रोक्षे—

ब्रूमः— विषया स्मृतिवेदमूला, वैदिकमन्त्रादिमणीतस्मृतित्वात्, उपनयना-

ध्ययनादिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं, शङ्कनीयम्. अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु च नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मप्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह—

न मा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वाद्यां जना इति मन्त्रगीः ॥

तन्न स्मृतैर्मूलवेदेऽनुमिते मात्वसंभवात् ॥ ३ ॥

‘यां जनाः प्रतिनन्दन्ति’ इत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम् । तच्च श्राद्धं स्मार्तैर्मन्त्रैः । न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मप्रमाणमिति चेत् ।

न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानं च दर्शितम् । तस्मादसौ मन्त्रो धर्मप्रमाणम् ॥

(द्वितीये श्रुतिमात्रव्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्, असति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येवा स्मृतिमितिः ॥

अभितिर्वेति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औदुम्बरीं स्पृशन्गापेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥

विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदानामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी ज्ञात्वा निस्त्रय्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते—‘औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या’ इति । सो स्मृतिः प्रमाणम्, अष्टकादिस्मृतिष्विव मूलवेदस्यानुमातुं शक्यत्वादिति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘औदुम्बरीं स्पृष्टोद्रायेत्’ इति प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः समवति । अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापादिष्टम् । अतो विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमाह—

१ ख. ग. घ. ‘यर्थ्यम्, अ’ । २ क. च वे’ । ३ क. ‘भवाधिकरणे म’ । ४ क. ‘त्वदर्शनात् । ५ क. तत्र । ख. घ. तच्च स्मार्तधाद्रम् । ६ क. ‘तमेव । न । ७ घ. सर्वा शेषा । ८ ख. ग. घ. क. ‘नाम मा’ । ९ ख. ग. घ. ड. सा पूर्वव्यायेन प्रमाणमिति प्राप्ते । १० ख. ग. घ. ड. इत्यनेन । ११ ख. ग. घ. ड. अत्रैव म’ ।

प्रत्यक्षानुमितं श्रुत्योपेक्षा व्याघातदर्शनात् ॥

अेमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत् ॥

अेस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितं श्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥

अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टवया विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् । यदि पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्यते, तर्हि मा भूत्स्या अप्रामाण्यम् । तथाऽपि परप्रत्यक्षारत्नप्रत्यक्षस्याभ्याहृतत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो, नतु सर्ववेष्टनम् ॥

(तृतीये दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वैसर्जनारूपहोमीयवांससो ग्रहणस्मृतिः ॥

प्रमा न वा श्रुत्यव्याघातप्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ॥

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ॥ ९ ॥

न्योविष्टोमेऽधोपोमीयस्य पशोस्त्वन्ने प्रक्रान्ते वैसर्जेनहोमो विहितः । तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृंश्चाहतेन वाससा प्रेच्छाद्य वाससोऽन्वे स्तुग्दण्डमृपनिघस्य जुहोति । चरिन्वासस्येवं स्मर्यते—‘वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्येक्षाति’ इति । सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत्प्रमाणमिति प्राप्ते—

यूमः—कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्लोभादेवद्वासो जग्माह । वन्मूर्ध्वेषा स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवेति । दृष्टानुसारिणी चैषा कल्पना । दक्षिणया परिक्रीवानास्मृतिर्जातोमदर्शनात् । तेषां सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाऽप्युपपत्तावष्टकादिभ्योविज्ञानमूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलभेदाभावाच्चेयं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

१ य. 'तस्मृतिः' । २ क. 'अमेत्याह' । ३ क. 'अस्तेव' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'तयोः पु' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'दत्तेन वि' । ६ ख. ग. घ. ङ. अथ । ७ ख. ग. घ. ङ. 'वासोमहर्गस्मृ' । ८ क. 'वायो' । ९ ख. ग. घ. ङ. संज्ञाय । १० ख. ग. घ. ङ. 'वतीति । ङ' । ११ क. ग. घ. ङ. 'ये' । १२ ख. यथा । १३ क. ग. घ. 'दिस्मृति' । ङ. 'दि' । १४ ग. घ. ङ. 'वाक प्रमा' । १५. 'वासाप्रामाण्यम्' ।

(चतुर्थे पदार्थप्रावल्याधिकरणे सूत्राणि ५—७)

शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ न,
शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ अपि वा कारणा-
ग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति—

आचान्तेनेत्यमा मा वा स्मृतिरेपा न मा भवेत् ॥

वेदं कृत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आचान्त्पादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ॥

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादवाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

‘क्षुत् आचामेत्’ इति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा तु क्रतुमध्ये क्षुवादि निमित्तं प्राप्नोति, तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रतुङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते ‘आचान्तेन कर्तव्यम्’ इति । सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । ‘वेदं कृत्वा वेदिं करोति’ इति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते । वेदो नाम धर्ममयं संमार्जनसाधनम् । वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखावा भूमिः । तयोर्मध्ये यदि क्षुवादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात्, तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुध्येत् । तस्माद्वेदनस्मृतिवदाचमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते—

ब्रूमः—वेदवेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः । क्रमेस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपजीवति । तव उपजीव्यविरोधात्क्रम एव बाध्यते । नतु क्रमेणाऽऽचमनस्य बाधोऽस्ति । तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव वार्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति—

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ॥

न धर्मो नहि पूतं स्पाद्रोक्षीरं श्वहतौ घृतम् ॥ १२ ॥

‘ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेत्’ इति श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वेनोक्तः । स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः । तस्मान्छाक्यस्मृतिर्धर्मं प्रमाणमिति चेत् ।

न । स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शाक्यसंबन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात् । तदीयग्रन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न सो स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् ॥

विचारान्तरं दर्शयति—

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्भूलत्वादप्रमानता ॥

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता ॥ १३ ॥

श्लोकोत्सवादिसदाचारस्य मूलमूलत्वेनाष्टकादिबद्धमूलत्वात् । अत्र एव मन्वादिभिर्मन्त्र-
गौरवभयाद्विशेषाकारेणानुषादिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः “श्रुतिः स्मृतिः
सदाचारः” इत्येवं धर्मं प्रमाणोपन्यासात् । तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् ।

(पञ्चमे शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणे (आर्यम्लेच्छाधिकरणे) सूत्रे ८-९)

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्

॥ ८ ॥ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

यथादिशब्दाः किं अर्था नो वाऽऽर्यम्लेच्छासाम्यतः ॥

दीर्घशूकमियंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यत्रान्या इति शास्त्रेऽस्या मसिद्धिस्तु बलीयसी ॥

शास्त्रीयधर्मं तेनात्र मियंग्वादौ न दृश्यते ॥ १५ ॥

‘यवप्रयश्चरुर्भवति’ ‘वराहो उपानहावुपमृञ्चते’ इति श्रूयते । अत्र यवशब्दमार्था
दीर्घशूकेषु प्रयुज्यते वराहशब्दं च सूकरे । म्लेच्छास्तु यवशब्दं मियंग्गुषु, वराहशब्दं
च रुष्णशकुनी । तथासति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दाद्येऽप्यर्थम्लेच्छप्रसिद्धयोः
समानचलत्वाद्बुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते—

ब्रूमः—शास्त्रीयधर्मवबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी मत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारंप-
र्यागतत्वाच्च । शास्त्रे यवविध्यर्थवाद एव श्रूयते—‘यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते, अपिष्टे
मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति’ इति । इतरोषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु
मियंग्गुषु, तेषामितरोषधिरिषाकात्पूर्वं पच्यमानत्वात् । वराहोपानद्विध्यर्थवादश्चैवं
भवति—‘वराहं गावोऽनुधावन्ति’ इति । गवामनुधावनं शूकरे संभवति न तु रुष्णश-
कुनी । तस्मादीर्घशूकादिर्येवादिशब्दार्थः ॥

अत्र वार्तिककारः पिलुशब्दमुदाहरति । ‘तं च म्लेच्छा इति नि मयुञ्जते,
आर्यास्तु वृक्षे । तस्मात्पिलुव्यवहारस्याऽऽर्येषु संभवादृश एव पिलुशब्दार्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुपठमाह—

१ स. ‘लवे’ । २ क. घ. ‘छन्न’ । घ. ‘छत्त प्र’ । ट. ‘छत्तप्र’ । ३ प. ट. ‘दिने ए’ ।
४ स. ‘दुषेते इ’ । ५ स. ‘द्विच्छिदि’ । ६ स. प. ट. ‘धिया’ । ७ स. प. ट. ‘त्वाद’ । उपा. ८ क.
घ. ग. ‘द्विच्छ’ । ९ क. वं ‘म्ले’ । १० प. ‘यन्नेव सं’ ।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ॥

न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्ध्याऽर्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति—

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ॥

इतराचारवन्मात्वममात्वं स्मार्तवाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ॥

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिदक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणं, शिष्टाचारत्वात्, होलाकाद्याचारवत्, इति चेत् ॥

न । स्मृतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तया च स्मृतिः—

“मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरा चैव त्येक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

इति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात्समबलत्वमिति शङ्कनीयम् । होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्देदानुमापकत्वायोगात् । नहीदानीतनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति । येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमार्पयेत् । शक्नोति चे यः कोऽपि शिष्टो यत्र कापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कंचनापि होलाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्माच्छिष्टा-
चारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते, ननु श्रुतिः । अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाऽऽहुः—

“आचाराणु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते” ॥

इति । तस्मादीदृशस्याऽऽचारस्याप्रामाण्यमभ्युपेयम् ॥

तत्रैवापरं वर्णकमारचयति—

लौकिको वाक्यगो वाऽर्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः ॥

उभो विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥ १९ ॥

‘त्रिवृद्विष्ण्वमानम्’ इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः । वाक्यशे-

१ ख. घ. ‘सिद्धार्थः’ । २ ख. ‘नप्रदे’ । ३ ख. ‘न विधिः’ । ४ क. ख. ग. घ. ‘दका’ । ५ ग. ‘गता’ । ६ ख. ग. द. वाच्यम् । ७ ख. ग. ‘विशिष्ट’ । ८ क. ‘पवितुं श’ । ९ ख. ग. घ. द. तु । १० क. ‘क्षस्मृ’ । ११ ख. ग. घ. द. ‘स्मादप्रामाण्यमीदृशस्याऽऽचारस्यावपेय’ । १२ ख. घ. ‘सिद्धार्थः’ ।

पाटकत्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणाम्
'उपास्मै गायत्रा नरः'—इत्यादीनामृचां नवक्रमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबल-
त्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुपार्थप्यर्थो विकल्पेन ग्रहीतव्या-
विति चेत् ।

मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विविवैवाक्येऽर्थैस्त्रैगुण्यम्, अर्थवादवाक्ये स्तोत्रिया-
णामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवाक्येर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अतः
एकवाक्यत्वापि स्तोत्रियाणां नवकमित्येव विविवाक्ये नियतोऽर्थः ॥

(षष्ठे म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा म्लेच्छकूटितः ॥

कैल्प्य आर्येष्वसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् ॥ २० ॥

ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ॥

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्योः पिकादिशब्दं न कल्प्यर्थे प्रयुज्यते, म्लेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्मान्नि-
गमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् ।

मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् ।
कल्प्यमानादन्यवस्थितादृषां द्वारं म्लेच्छकूटितः । यत्रेदृश्या अपि कूटेरभावस्तत्र निरु-
क्ताद्यश्वरिषार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः, नेमशब्दोऽर्थवाची, वाम-
रसशब्दः पद्मवाची, इत्येवं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अर्थावोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना ॥

मेवं म्लेच्छप्रसिद्ध्याऽपि तद्वोधादविरुद्धता ॥ २२ ॥

सप्तोऽर्थः ।

(सप्तमे कल्पसूत्रास्वतःप्रामाण्याधिकरणे सूत्राणि ११—१४)

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ नासंनियमात्

॥ १२ ॥ अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥ सर्वत्र च

प्रयोगात्संनिधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ॥

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ॥

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रग्रन्थाः, निगमनिर्हृ-
क्तादिषडङ्गग्रन्थाः, मन्वादिस्मृत्यवस्थापौरुषेयाः, धर्मबुद्धिजनकत्वात्, वेदेवत् । न च
मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति झङ्कनीयम् । उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतःप्रामाण्या-
ङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् ।

मैवम् । उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बौधायनसूत्रम्, आपस्तम्बसूत्रम्,
इत्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते । न च काठकादिसमाख्यावत्प्रवचननिमित्तत्वं
युक्तम् । तद्वन्धनिर्माणकाले तदानीं तैः कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तथाविच्छिन्नपारंपर्ये-
णानुवर्तते । ततः कालिदासादिग्रन्थवत्पौरुषेयाः । तथाऽपि वेदमूलत्वात्प्रमाणम् ॥

अथैव गुरुमतमाह—

कल्पे सर्वविधौ दर्शकार्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा ॥

न कल्पे साध्यवेदत्वमहाणाहुर्बलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वविधौ दर्शयामकर्तव्यता कल्पसूत्रकार आह—“सर्वासु विधिष्वमावास्या
कर्तव्या” इति । श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव विधौ कर्तव्यता ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररू-
पेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् ।

मैवम् । कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम् । किंतु यत्नेन साध्यम् । न च वत्सा-
धयितुं शक्यम् । पौरुषेयत्वस्य समाख्यया, तत्त्वैरुपलम्बेन च, साधितत्वात् ।
अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम् ॥

१ क. वा अहं । २ ख. ग. घ. ङ. 'सूत्रादिप्र' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'वेद' । ४ ख.
देवराजवत् । ५ ख. 'णानु' । ६ ख. 'लकृता' । ७ ख. ग. घ. ङ. 'तु प्र' । ८ ख. ग. घ. ङ.
साधयितुम् । ९ क. 'त्वात् । क' ।

(अष्टमे होलाकाधिकरणे सूत्राणि १५—२३)

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्
॥ १५ ॥ अपिवा सर्वधर्मः स्यात्तन्व्यायत्वादि-
धानस्य ॥ १६ ॥ दर्शनादिनियोगः स्यात्
॥ १७ ॥ लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥
आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥ न स्यादे-
शान्तरेष्विति चेत् ॥ २० ॥ स्याद्योगाख्या हि
माधुरवत् ॥ २१ ॥ एकधर्मो वा प्रवणवत्
॥ २२ ॥ तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात्साधारण्यमुताग्रिमः ॥

देशभेदेन दृष्टत्वात्साम्यं मूलसमत्वतः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीवादिस्मृतिविवेकाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं
प्रामाण्यम् । कुतः, देशविवेके तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते,
वसन्तोत्सवो होलाका । आहूतैर्बुकादयो दाक्षिणात्यैः, स्वस्वकुलागतं करञ्जार्कादि-
रुषावरदेवतापूजादिकमाहूतैर्बुकान्धेनोच्यते । उद्बृषभयज्ञादय उद्गीच्यैः, ज्येष्ठमा-
सस्य पौर्णमास्यां बलीवर्द्धनम्यर्च्यं धावयन्ति सोऽयमुद्बृषभयज्ञः । एवं हारीवादिस्मृतिः
काचित्काचिद्देशविवेके दृश्यते । तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् ।

भैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् ॥

अथैव गुरुमवमाह—

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितिं पदे ॥

अर्यावोपादमात्वं चेन्न सामान्यानुमानतः ॥ २७ ॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठायमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपद-
युक्तवानुमादय्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कंचित्कालं
प्राच्यो निवसन्ति, त एव कालान्तरे प्रतीच्यो निवसन्त उपलभ्यन्ते । तत्र श्रौतमा-
न्यादिपदस्याप्योपादादप्रमाणं श्रुतिरिति चेत् ।

* कलिहस्तानगरप्रदीपतन्त्राभाष्यपुस्तके “कर्मधर्मो वा” इति टिप्पणे ।

१ ग. 'दिदिदि' । २ प. 'धिरध' । ३ क. 'मिने प' । ४ क. 'दोकाया' । ५ क. 'व्यं
दिदि नि' । ६ छ. घ. ड. 'या दिदि नि' ।

मेवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिवत्प्रकृतात् । अतः प्राच्यादिपदराहिते
सत्यर्थबोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम् ॥

(नवमे साधुपदप्रयुक्तपधिकरणे सूत्राणि २४—२९)

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था
स्यात् ॥ २४ ॥ शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपरा-
धस्य भागित्वम् ॥ २५ ॥ अन्यायश्चानेकश-
ब्दत्वम् ॥ २६ ॥ तत्र तत्त्वमभियोगविशेषा-
त्स्यात् ॥ २७ ॥ तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्
॥ २८ ॥ एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये
स्यात् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

गोंगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ॥

नियमोऽप्राप्तिर वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥ २८ ॥

साधूनेव प्रयुज्यीति गवाद्या एव साधवः ॥

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः साम्नादिमद्वस्तुनि 'गौ.' इत्येष शब्दः प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु
स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावी, गोणी, गोपौतलिका, इत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
तत्र—'ईदृश एव शब्दः साधु', नेहृशः—इत्यस्मिन्नर्थे नियामक नास्ति । तथा प्रयोगेऽपि
वन्नास्ति—'ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यः, नेहृशः' इति । न तावद्बुद्धेर्व्यवहारो नियामक,
तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात् । नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका, तस्या निर्मूलत्वेना-
प्रमाणत्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्त-मूलम्, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृत्योः
प्रामाण्यसिद्धौ वदनुसारेण प्रयोक्तृणामभियुक्तत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलवया
व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयोनिरनियमः, इति भाष्ये—

ब्रूम.—'साधूनेव प्रयुज्यीत, न त्वर्षभंशाद्' इत्यस्ति नियमः । उभयत्र
क्रमेण दोषगुणवादिर्नैवेदवाक्ययोः श्रवणात् । "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः

सर्गे लोके कामधुम्भवति” इति गुणवाक्यम् । “तस्माद्वाङ्मनेन न म्लेच्छितवै
नापमाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोगे नियमः,
तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः—‘गवाद्या एव साधवः, ननु गाव्यादयः’ इति ।
अस्मिन्नर्थे व्याकरणस्य नियामकत्वात् । न च निर्मूलत्वम्, पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मू-
लत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—“तत्र यूप्यादिकरणवद्वाकरणपरंपरानादित्वादनृपा-
लम्पः” इति । व्याकरणमामार्थ्यं वेदेनैव साक्षादुपन्यस्तम् । तथाचाऽऽथर्वणिना आम-
नन्ति—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविद्यो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
छन्दो ज्योतिषम्” इति । तैत्तिरीयकवाङ्मनेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते—
“वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवर्द्धत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्—‘इमां नो वाचं व्याकुरु,
हेति । तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुचते” इति ।
व्याकर्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः । तस्मात्माधूनामेव प्रयोगे
गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात् ॥

अर्भास्वेऽदन्त्यनिर्णोतिराप्तोक्तव्याकृतेर्बलात् ॥ ३० ॥

“अश्वमालमेव” इत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे ‘स्वं धनम्,
पद्मद्वितं दरिद्रमालमेव’ इत्यर्थो भवति । तालव्यत्वे तुरंगमवाचिस्त्वम् । ततः संश-
यादप्रामाण्यमिति चेत् ।

न । व्याकरणानुसारेण “अञ्चू व्याधी” इत्यस्माद्वातोरीणादिके वप्रत्यये सति
तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम् ॥

(दशमे लोकवेदयोः शब्दैक्याधिकरणे, आकृत्यधिकरणे वा सूत्राणि ३०-३५)

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥ अन्यदर्शनाच्च

॥ ३२ ॥ आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

१ ल. ग. घ. “वे म्ले” । २ ग. घ. ट. “अथ साक्षादेव वेदेनोच” । ल. “अथ साक्षादेव वेदेनो-
क्तम् । ३ ल. ग. घ. ट. “यत्र” । ४ ख. ग. घ. “दन्” । ते । ५ ट. इति । सोऽप्रवीत—“वरं द्रुपे
धामं वेदेन वाचने च सह गृह्यते” इति । तस्मादेन्द्रवाचनः सह प्रगृह्यते । ६ क. अमा नो अन्य” ।

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं न द्रव्य-
मिति चेत् ॥ ३४ ॥ तदर्थत्वात्प्रयोगस्यावि-
भागः ॥ ३५ ॥

दशमाधिकरणे प्रथम वर्णक्रमारचयति—

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवाऽत्र तौ ॥

रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटं ॥ ३१ ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ॥

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकी पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ । कुतः । रूपभेदात् । पदे
चावद्व्यपभेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः । वेदे तु कचिदाकार-
रहितः पठ्यते—“प्रयत पुरुषं त्मना” इति । ‘ब्राह्मणा,’ इति लोके, वेदे त्वन्यथा
पठ्यते—“ब्राह्मणासः, पितरः सोम्यासः” इति । अर्थभेदोऽपि स्फुटः । “उत्ताना वै
देवगवा वहन्ति” इति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्वेषाञ्चो वहन्ति । वेदे वनस्पतिर्हिरण्य-
पर्णः । तथा च श्रूयते—“देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्पम्”
इति । तस्मात् ‘लोकवेदयोः पदपदार्थावन्वयौ’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः— य एव लौकिकाः पदार्थाः, त एव वैदिकाः । तथा हि—वर्णानां
चावन्नित्यत्वं प्रथमपादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य
बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि ‘त एवामी वर्णाः’ इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम् । तथा
‘यानि लोके गवांदिपदानि, ता येव वेदेऽधीयमानानि’ इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाया
पदैकत्वमभ्युपेयम् । ‘त्मना, देवासः’ इत्यादिपदभेदस्तु काचित्कः । नैतावता बहु-
तरप्रत्यभिज्ञावगद पदैक्यमप्योक्तं शक्यम् । अन्यथा ‘सोऽयं देवदत्तः’ इति प्रत्यभि-
ज्ञाया देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोद्येत । पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यभावि ।
अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“लोकावगतसामर्थ्ये शब्दो वेदेऽपि बोधकः” ।

इति । स्वरूपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभि-
व्याहाराद्व्युत्पत्तिः समवति । उत्तानवहनादिक त्वर्थवादः । अस्तु वा तथावहनम्,

१ घ भिन्नरूपता । २ क प्राकृतेन । ३ क स. ‘रुपात्मः’ । ४ क ‘स्त्वयो वः’ । ५ स ग घ.
‘भ्यो हः’ । ६ क स. ग ‘नो भे’ । ७ क ‘वाग्यादि’ । ८ स ॥ ६ ‘दे विधी’ । ९ क ‘दैक्यम्’ ।
१० क ॥ ‘शान दे’ । ११ क ‘यैक्यम्’ । १२ क सिध्यति ।

तथाऽप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थोऽत्र लोकसिद्धा एव । तस्माच्च एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ॥

द्विर्वाच्यवर्णकमाश्चयति—

व्यक्तिर्ब्रह्मादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ॥

व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेर्यतोचिता ॥

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तन्नोपलक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

“ब्रहीनवहन्ति,” “पशुमालमेव,” “गामानय,” “ब्राह्मणो न हन्तव्य.” इत्यादिप्रयोगेषु ब्रह्मादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः । कुतः । अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तैरन्वेतुं शक्यत्वात् । न ह्यकृतिरवहन्तुमालब्धुमानेतुं वा योग्या । नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति, अनन्ता हि व्यक्तयः, अवीतार्नागवैनामनेकदेशवर्तेनां गवामित्याया नैनवधारणात् । किंच शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थे व्यभिचरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते—

ब्रूमा—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थैरेव तस्या एवोच्यते । किंच गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत् । तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम् । यथाकृतवत्तवहननादिक्रिया न पर्यवस्येत्, तर्हि व्यक्तिस्तन्नोपलक्षणीया । किंच “इयेनर्चितं चिन्वीत” इत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रविशोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मात्—आकृतिः शब्दार्थः ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

गवादिचोदना नो मा जातिव्यत्तयोरनिर्णयात् ॥

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमा-

ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१०	२२
सूत्राणि	३५	१२०

१ क. ‘र्यावालीकिञ्चः पदपदार्थ ए’ । २ क. घ. ‘क्तिवीक्षा’ । ३ क. घ. ‘क्तिव्युत्प’ । ४ घ. ‘र्तेनोचि’ । क. ‘र्तेता चि’ । ५ क. ‘योग्यत्वात्’ । ६ घ. ‘व्युत्पत्ते’ । ७ त. ग. घ. ड. हि ‘गोत्य’ । ८ ग. घ. ड. ‘चामनम्’ । ९ घ. ‘ताने’ । १० क. अभावात् । ११ घ. ‘व्यक्तिव्युत्पत्तौ व्यु’ । १२ घ. ‘जिति चि’ ।

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथम उद्दिष्टादिशब्दानां यागनामतया प्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

उक्तं समाम्नायेदमर्थं, तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं *वार्तिककारोक्तविचारचयति—

उद्दिष्टादिपदं धर्मं किममानमुत प्रमा ॥

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न या ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्दिष्टा यजेतेति दृश्यते ॥

नामन्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

“उद्दिष्टा यजेते” “चतुर्भिदा यजेत” “विश्वं त्रिषु यजेत” इत्येवं समाम्नायवे । तत्रोद्दिष्टादिपदं न धर्मं प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि—त्रिविः साक्षात्प्रमाणम्, अर्थवादमन्त्री तु विध्य-
ग्वयेन । यद्य न तावदुद्दिष्टादिपदं विधावन्तर्भवति, विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु
माव्यकरणेति कर्तव्यत्वरूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम्, स्तुतिषुद्धेरमा-
वात् । नापि मन्त्रत्वम्, उत्तमपुरुषादीनां मन्त्रलिङ्गानामभावात् । तथाचोक्तम्—

“उत्तमामन्त्राण्यन्तर्धान्तरूपमभावात् ।

मन्त्रमिदं च भावाच्च मन्त्रेणां न युज्यते” ॥

इति “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्युत्तमपुरुषः । “अग्ने यशस्विन्यशसे मम-
र्षय” इत्यामन्त्रम् । “उर्वी चासि, वस्वी चामि” इत्यन्यन्तरूपम् । “इषे त्वा,
ऊर्जे त्वा” इति त्वान्तरूपम्, आदिशब्देन—आशीर्देवतामतिपादनादयः ।
एवमाद्यनन्तर्भावादमानमिति चेत् । न । विध्यंशे करणेऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्-
प्रत्ययेन समानपदोपात्तो यजिधात्वर्थः करणम् । तथाऽपि तस्य यजेर्नामत्वेनोद्दिष्टादि-
पदमन्वेति । तस्मात्प्रमाणम् ॥

(द्वितीय उद्दिष्टादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

* भाष्यकारस्तु प्रथमसर्वं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य द्वितीयत्वं सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्य सूत्रद्वयेनैकमेवा-
धिकरणमङ्गीकृतवान् ॥

१ क. ‘मै’ किं प्रमाणमुनाप्रमा । २ ख. ग. घ. ङ. ‘त’ ‘वि’ । ३ क. ‘ध्यर्थत्वेन । ४ क.
‘ना तद्विदा’ । ५ ख. ग. घ. ङ. लिङ्प्रत्ययेन ।

गुणोऽयं नामधेयं वा स्वनिर्देशस्य निरुक्तिः ॥

ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पञ्चमं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोद्देशेदात्समानैषा निरुक्तिर्योगानामपि ॥

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

“उद्दिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्र तृतीयान्त्येनोद्दिद्यदेन योऽप्यो विवक्षितः, सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । “दध्ना जुहोति” इत्यनेन गुणाविधिना समानत्वात् । अपोच्येत—‘दधिसन्धाधो लोकप्रसिद्धः, उद्दिच्छन्दाधस्तत्त्वप्रसिद्धः’ इति । तत्र । कृत्स्नमावेऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । ‘उद्दिष्यते भूमिरनेन’ इति व्युत्पत्त्या स्वनिर्वाच्यसौ शब्दः । न चान्न पशुकलकः कश्चिदागो विधीयते इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा “गोदोहनेन पशुकामस्य” इत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्, तथेह स्वनिर्वाच्यगुणस्य फलमस्तु । यदि “चमसेनापः प्रणयेत्” इति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते, तर्ह्यत्रापि “ज्योतिष्टोमेन यजेत” इति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य स्वनिर्वाच्यं विधीयताम् । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते,—

प्रमः—“पशुकामो यजेत” इत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः—‘पशुरूपं फलं यागेनं कुर्यात्’ इति । तत्र ‘केन यागेन’ इत्यपेक्षायाम् ‘उद्दिदा’ इति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेनान्वेति । ‘उद्दिष्यते पशुकलमनेन यागेन’ इति निरुक्त्या नामत्वमुक्तिरप्यस्योपपद्यते । एवमपि गुणाविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचने सामान्याह निर्णय इति चेत् । भैवम्, सामानाधिकरम्यस्य निर्णायकत्वात् । ‘उद्दितामकेन यागेन फलं कुर्यात्’ इत्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु ‘स्वनिर्वाच्यं साध्यो यो यागः, तेन’—इत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि ‘स्वनिर्वाच्यं यागेन’ इति सामानाधिकरण्यं योज्येत’ तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । तस्मादुद्दिदादिपदं नामधेयम् । ‘दध्ना जुहोति’ ‘व्रीहिमिथजेत’ इत्यादिषु द्वयविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासंभवाद्गत्या गुणत्वमाश्रितम् । ‘सोमेन यजेत’ इत्यत्रापि ‘अप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनावो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणम्’ इत्यभिप्रेत्य ‘सोमद्रव्यवत्ता यागेन’ इति मत्वर्थलक्षणा स्तीरुता । उद्दिच्छन्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थमात्रादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनं तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार

१ म. ‘लोद्दानसमा’ । २ क. ‘तप्तता’ । ३ क. ‘योच्यते-द’ । ४ क. द. ‘न फलनेन क’ ।

५ स. ग. ‘क्षया कृ’ । ६ स. ‘यनेन छ’ । ७ स. ‘होतीत्य’ । ८ ग. ‘मर्या’ ।

एव । न हन्तरेण नामधेयमृत्विम्वरणादिषु 'अनेनाहं यस्ये' इत्याख्यानोंरायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मात्—उद्भिदादिकं नामधेयम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ॥

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता ॥ ५ ॥

'उद्भिदा यजेत' इत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते । ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः । तस्मिन्प्राप्ते गुणोऽयं विधी-
यते । तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्वोदनाया इति चेत् ।

भैवम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात् ॥

(तृतीये चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे सूत्रम् ॥)

यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम ता भवेत् ॥

चित्रस्त्रीत्वगुणो रुद्धेरग्नीषोमीयके पशो ॥ ६ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ॥

स्यान्नाम पृष्ठाज्यबहिष्पवमानेषु तत्तथा ॥ ७ ॥

"चित्रया यजेत पशुकामः" इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दव-
द्यौगिक, किंतु कक्ष्या चित्रत्वे स्त्रीत्वं चाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् ।
तथा सति "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्" इति विहितं पशुयागेमात्रं 'यजेत' इत्यनेन
पदेनानूय तस्मिन्पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वे गुणो विधीयते इति प्राप्ते,

श्रूमः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत् ।
तथाचोक्तम्—

"प्राप्ते कर्मणि मानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येक्येतनतः" ॥

इति । अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविवर्तिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते
तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववचनिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं

१ द. 'ह्यातोषा' । २ क. इत्येव । ३ क. 'ये गुणधयत्वेन गु' । ४ क. 'भेदे वै' । ५ स.
'वत्स्त्रीत्वयोऽभिधायक' । तं । ६ स. ग. घ. ङ. 'गमत्र य' । ७ क. स. चित्रत्वस्त्रीत्वगुणो विधीयते ।
ग चित्रस्त्रीत्वे गुणो विधीयते । ८ स. ग. घ. ङ. 'धीयेत-बह' । ९ क. 'कञ्जलत' । १० क.
'शिष्टपशुद्रव्यक कर्म वि' ।

भवति । चित्रत्वं तु तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । 'दधि, मधु, घृतम्, आपः, धानाः, वण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नावानि । तदेवचित्रानामकस्य यागस्योत्पात्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादि-
द्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्यते । अग्नीषोमीयप-
श्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानामकृतप्राप्तये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्यान्वानु-
वादकत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्यते । तस्माच्चित्रापद नामधेयम् ॥

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा बहिष्पवमानशब्दे, आज्यशब्दे, पृष्ठशब्दे,
अ तन्नामधेयत्वं योजनीयम् । एवं हि श्रूयते—“त्रिवृद्बहिष्पवमानम्” “पञ्चद-
क्षान्याज्यानि” “सप्तदशानि पृष्ठानि” इति । अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते—
‘सामगानामुत्तरामन्ये वृचात्मकानि सूक्तान्याज्रावानि । तत्र “उपास्मै गायता नरः”
इत्याद्यं सूक्तम् । “दधिघृतत्या रुँचा”—इति द्वितीयम् । “पवमानस्य ते कवे”
इति तृतीयम् । ज्योतिष्ठोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने वेधे त्रिधेः सूक्तेषु गायत्रं साम गाय-
व्यम् । तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्य स्तोत्रं बहिष्पवमानैर्मित्युच्यते, तत्रावस्थिताना-
ममृचां पवमानार्थत्वात्, बाहिःसंवन्धात् । न खल्विदं स्तोत्रैर्मितरस्तोत्रवत्सदोनाम-
कस्य मण्डपस्य मध्य औदुम्बराः सैम्बशाखायाः संनिधौ प्रमुञ्च्यते, किंतु सदसो-
बाहिः प्रसर्पद्भिः प्रमुञ्च्यते । तस्य च बहिष्पवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमो भवति ।
तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाग्रायते—“विसृभ्यो हिकरोति
स मध्यमया, विसृभ्यो हिकरोति स मध्यमया, विसृभ्यो हिकरोति स उत्तमया,
उच्यते त्रिवृवो विष्टुतिः” इति । अयमर्थः—‘सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां
गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये—त्रिषु सूक्ते-
ष्वपावस्थितं ऋचः, द्वितीये पर्याये—मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः ।
विसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी । हिकरोति गायति’ इत्यर्थः । सेयं यथो-
क्तप्रकारोपेता गाविस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः । तस्मा विष्टुतेरुच्यते
नाम, इति । एवं परिवर्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुवो । तयोः परिवर्तिन्येवमाग्रायते—
“विसृभ्यो हिकरोति स पराचीभिः, विसृभ्यो हिकरोति स पराचीभिः, विसृभ्यो
हिकरोति स पराचीभिः, परिवर्तिनी त्रिवृवो विष्टुतिः” इति । पराचीभिरनुक्रमेणाऽऽ-

१ क. ग. घ. ङ. च । २ क. य. ङ. लभ्यते । ३ ग. घ. ‘इत्या’ । ४ क. ल. ‘कयस्या’ ।
५ क. ल. विधीयते । ६ क. हल्लेक । ७ घ. ग. घ. कषा । ८ घ. वेगवे । ९ ङ. पु. मू. । १० य.
‘पु. ग’ । ११ क. ‘न इत्यु’ । १२ क. ‘प्रमन्यस्तो’ । १३ ग. ग. ङ. सप्तमज । १४ ङ. घ. ल.
‘पराची’ ।

ज्ञाताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमाज्जायते—“तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीमिस्ति तिसृभ्यो हिं करोति, या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः” इति । अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव । द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः । तृतीये वृत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः । यदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् । त्रिवृत्तुब्दस्येदृशं स्तोमस्वरूपमर्थो, न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णोतम् ॥

उत्तराग्रन्थे बहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याज्जातानि—“अग्न आ याहि वीतये”—इत्याद्यं सूक्तम्, “आ नो मित्रावरुण”—इति द्वितीयम्, “आ याहि सुषुमा हि ते”—इति तृतीयम् । “इन्द्राग्नी आ गतं सुवम्”—इति चतुर्थम् । तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते—“यदाजिमीयुः, तदाज्यानामाज्यस्वम्” इति । तेष्वान्यस्तोत्रेषु पञ्चदशानामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाज्जायते—“पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः” इति । एकं सूक्तं विरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ।

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तराग्रन्थे त्रीणि माध्यंदिनपवमानसूक्तान्याज्जायते तत्र ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याज्जातानि—तेषु “अभि त्वा शूर नोनुम”—इत्याद्यम्, “कया नश्चित्र आमुवत्” इति द्वितीयम् । “त वो दस्ममृवीपहम्”—इति तृतीयम्, “वरो भिवो विदद्वसुम्” इति चतुर्थम् । एतानि क्रमेण रथं तरवामदेव्यनौषसकाळेयसामभिर्माध्यंदिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । “स्पर्शानात्पृष्ठानि” इत्येवं निरुक्तिर्दृष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोत्रो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाज्जायते—“पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः” इति । अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । सोऽयं सप्तदशस्तोमः । अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन संभवाः । यदि बहिष्पवमानान्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम् । गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि । तैर्नामभिः कर्माभ्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते ॥

१ स. ‘रुपायो’ । २ ग. घ. ‘वन्ते । त’ । ३ क. ‘त्याद्यं सूतम्, क’ । ४ स. ‘श्रीवमाजानि’ ।

५ स. ‘लोकेषु’ । ६ घ. ‘पि वि’ ।

(चतुर्थेऽग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे (तत्प्रख्यन्याये) सूत्रम् ॥)

तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्रं जुहोत्योधारमाधारयतीत्यम् ॥

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित्कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अग्नये होत्रमग्नेति बहुव्रीहिगतोऽनलः ॥

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात्सरमृते ॥ ९ ॥

संस्क्रियाऽऽधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीया ॥

आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निज्योतिरिति प्राप्ते मन्त्रादेवस्तथा घृतम् ॥

चतुर्थ्यहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वयं गतिः ॥ ११ ॥

नासाधते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ॥

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाऽऽशङ्क्यः क्रियात्वतः ॥ १२ ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति” “आधारमाधारयति” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । तस्मादग्निदेवत्वाक्यौ गुणोऽग्नेनेदं विहिते विधीयते । आधारशब्दश्च “घृ क्षरणदीप्तयोः” इत्यस्माद्धातोस्तत्पन्नः क्षरदृढमाचष्टे । तस्मिन् घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपागुयाजे (गे) द्रव्यं भवति । तस्मात् ‘अग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विवाचकौ’ इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“अग्निज्योतिरिति प्राप्तेः स्वाहेति मायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः” इति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वादेव वा न विधेया । ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणः ‘अग्निहोत्रम्’ इति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । “चतुर्थ्यहीतं वा एतद्भूतस्याऽऽधारमार्थम्” इत्यनेनैवाऽऽन्यद्रव्यस्य प्राप्तवया क्षरदृढसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैर्ऋत्यां दिशामारभ्यैशानां दिशामवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षायते, तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामधेयत्वे सति “तद्विदा यजेत” “ज्योतिष्टोमेन यजेत” इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याय ‘अग्निहोत्रेण जुहोति’ ‘आधारेणाऽऽधारयति’ इति तृतीयाया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं

धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुम् 'अग्निहोत्रम् , आधारम्' इति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण 'त्रीहीन्मोक्षवि' इत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । त्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियान्नाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मात्—अग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोत्रोपाश्रयाजयोगुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः, किन्तु कर्मन्तरयोर्नामनी ॥

(पञ्चमे श्येनादिशब्दानां पागनामधेयताधिकरणे (तद्व्यपदेशन्याये) सूत्रम् ॥)

तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

श्येनेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः ॥

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमवाधया ॥

न चित्रावद्वाक्यभेदो रूढेश्चैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्ता हुपमानोपमेयता ॥

नैकस्मिन्नेन गोण्याऽस्य वृत्त्या स्यात्कर्मनामतौ ॥ १५ ॥

“श्येनेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति” इत्यत्र कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरमावाद्यागत्यरूपमपि न सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते । तथासति श्येनशब्दस्य पाक्षिणि लोकासिद्धा कृद्भिरेनुपपद्यते । न च गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चित्रत्वस्तीत्यवहुणद्वाभावादिति प्राप्ते,

श्रूमः—“यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमयं द्विपन्तं भोतृव्यं निपत्याऽऽदत्ते यमाभिचरति श्येनेन” इति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन् युज्यते । तस्मात्पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्वीतिं श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम् ॥

“संदर्शेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति” “गवौऽभिचर्यमाणो यजेतेति” इत्यत्र संदर्शोशब्दयो-

* शबरभाष्ये तु ‘अथैष गवाऽभिचरन्मर्त्यो यजेतेति’ इत्येतादृशपाठ उपलभ्यते ।

१ क. श्रुतौ । २ क. ‘ता ॥ १५ ॥’ नेवस्य शक्यते वक्तुं नाम गोण्या ततो भवेत् । “श्ये” । ३ ख. ग. घ. ङ. ‘श्रुता’ । ४ क. ततो लतासौमहर्षं बाधित्वा पक्षिमांसगुणे विधीयते । ५ ख. ‘रभ्युपेता भवति । न । घ. ‘रभ्युपेता न । क. ‘रभ्युपेता न । ६ ख. ग. घ. ङ. ‘तृणमाद’ ।

नामत्वं इयेनशब्दवद्गुण्यम् । “यथा संदंशेन दुरादानमादत्ते” “यथा गावो गोपायन्ति” इति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयमावाभिधानात् ॥

(षष्ठे वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताधिकरणे सूत्राणि ६—८)

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥६॥

तुल्यत्वात्क्रिययोर्न ॥७॥ एकशब्दे परार्थवत् ॥८॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थोत्पत्तौ गुणः ॥

नाम वा गुणता तन्नयोगाद्गुणफलद्वये ॥ १५ ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्नता ॥

त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्नतायां फलं प्रति ॥ १६ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वारूपं त्रिकं यजेः ॥

उद्देश्यान्तुक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १७ ॥

त्यक्त्वा तन्नं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ॥

वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १८ ॥

“वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अत्रवाची वाजशब्दः । तच्चात्तं पेयं सुराद्रव्यम् । तच्चात्र गुणः, सुरामहागामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे ‘वाजपेयेगुणवत्ता यागेन स्वाराज्यं भावयेत्’ इति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सहृदुचरितस्य ‘यजेत’ इत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्नेण संबन्धाद्गीकारात् । ‘वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेत’ इत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति ‘वाजपेयगुणेन यागं कुर्यात्’ इति यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसंबन्धे तु ‘यागेन स्वाराज्यं संपादयेत्’ इति करणकारकत्वम्, तत्कथं तदुभयसंबन्ध इति चेत् । नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । ‘यजेत’ इत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता, तयोस्तु समभिन्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्य करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुपाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितसंबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्नेण संबन्धाद्गीकारे ‘वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यात्’ इत्यर्थस्य लभ्यमानत्वादगुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्यद्विदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्, तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य वदीयः सिद्धान्तः पुनरासिध्यतामिति प्राप्ते—

ब्रूम — येजेस्तन्नेणोभयसबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपदेयत्व, विधेयत्व, गुणत्व, चेत्येक त्रिकम् । उद्देश्यत्वम्, अनुवाद्यत्व, मुख्यत्व, वेत्तत्वं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः सारान्यफलनिष्ठा धर्मो, उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्मो । फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते । फलमनूय यजिर्विधीयते । फलप्रधानम् । यजिरूपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्व नाम मानसापेक्षो विषयत्वाकार । यजेरुपादेयत्व नामानुष्ठीयमानत्वाकार । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातव्यं कथनमनुवादः । अज्ञातस्थानुष्ठेयत्वकथनविधिः । फलयागयो साध्यसाधनस्वरूपतया प्रधानत्वोपमर्जनत्वे । एव सति फलवत्साधनयोः स्वाराग्ययागयो स्वभावपर्यालोचनाया यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिक, यागस्योपादेयत्वादित्रिकं न्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनाया यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकम्, वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं च पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत्सबन्धे सति विरुद्ध त्रिकद्वयमापद्यते । ननु तर्हि मा भूत्तन्नेणोभयसबन्धः, पृथक्सबन्धाश्च यजिरावर्त्येकमिति चेत् । वाक्यभेदमसङ्गात् । 'द्रव्येण याग कुर्यात्' इत्येक वाक्यम्, 'यागेन फल कुर्यात्' इत्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामधेयम् ॥

(सप्तम आग्नेपादीनामनामताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तदुणास्तु विधीयेन्नविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टाः ॥९॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽध्वरा ॥

नामाग्निहोत्रवन्मेवं नामत्वे देवता नहि ॥ १९ ॥

अग्नौऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धितादेवताविधिः ॥

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्, पूर्णमास्यां चाच्युवो भवति” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्दः 'अग्नये होत्रमत्र' इत्यमुर्ध्वं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम् । तथाऽऽग्नेयशब्दोऽग्निसबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनामस्यादिति चेत् ।

१ इ द शस्तेत् । २ अ य इ पेक्षानि । ३ क य 'वर्ता' । ता । ४ इ 'नपटस्यो' । ५ स इ 'त । न वा' ।

मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यमसङ्गत् । अग्निहोत्रे तु “अग्निन्योति-
न्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति” इत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः
प्रत्यक्षविहित इति मान्नवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न वादशो मन्त्रोऽस्ति ।
आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । ‘अग्निदेवताऽस्य’ इत्यस्मिन्नर्थे वदितव्यो-
त्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोर्युगविधानाद्वाक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणोऽ-
प्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात् । तस्मात्—आग्नेयशब्देन
देवतागुणो विधीयते ॥

अत्र गुरुमतमाह—

यदाग्नेय इति श्रुतं न मानं विध्यसंभवात् ॥

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥ २१ ॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यमसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्य-
संभवादप्राप्तमिति पूर्वपक्षः । गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसंभवात्प्राप्तमिति सिद्धान्तः ॥

(अष्टमे बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणे सूत्रम् ॥)

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ॥

जात्यर्था वा शास्त्रदृष्टे स्तुः संस्कारवाचिनः ॥ २२ ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेवेदयोः ॥

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“बर्हिर्लुनाति” “आन्यं विलापयति” “पुरोडाशं
पर्यग्निं करोति” इति । अत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेषु तृणादिषु मयो-
गात्, पीलवादिशब्देषु शास्त्रायकदिप्रामाण्यस्योक्तत्वात्, यूषाहवनीयादिशब्दवत्संस्का-
रवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवम् । अन्यव्यतिरेकाम्यां जातिवाचित्वात् ।
‘यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगः’, तत्र तत्र जातिः’ इत्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति
व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेर्लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । कचिद्देशविशेषे लौकि-
कव्यवहारो जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते—‘बर्हिरादाय
गावो गवाः’ इति, ‘क्रय्यमान्यम्’ इति, ‘पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददाति’ इति

१ ख. ‘व्यवे च त’ । २ घ. ‘द्वार्यामे’ । ३ घ. ‘भेदप्रसङ्गान्’ । ४ द. ‘तेष्वेव तृ’ । ५ घ.
द. ‘हेतु लौकिक’ ।

च । तस्माज्जातिवाचिनः । प्रयोजनं तु “बार्हिषा यूपावदमवस्तृणाति” इत्यत्र विना संस्कारेण स्तरणमिद्धिः ॥

अत्र गुरुमतमाह—

बार्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत् ॥

जातेस्तत्र निमित्तत्वात्तद्युक्ता चोदना यथा ॥ ३४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(नवमे प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकताधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

नवमादिप्रत्ययस्यैव—

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ॥

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूदेः प्रबलत्वतः ॥ २४ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः ॥

योगः स्यात्कृष्टशक्तित्वात्कृष्टिर्वाकरणाद्भवेत् ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“प्रोक्षणीरासादय” इति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभि-
मन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः—सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृ-
तानामेवापि प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलक्रीडायां ‘प्रोक्षणी-
भिरुद्वेजिताः स्मः’ इत्यसंस्कृतात्पसु प्रयोगाद्बार्हिरादिशब्दवज्जातौ कृत्वा दुदकत्व-
जातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च ‘प्रकर्षेणोह्यत आभिः’ इति योगोऽत्र शङ्कनीयः ।
कृदेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न वावत्संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् ।
विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः ।
तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्यामिमर्शणसिद्धिरिति । नापि जातिपक्षो युक्तः ।
उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमकृष्टत्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् ।
ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च कृदो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कृष्टः, सोप-
सर्गाद्धातोः करणे न्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात्—प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः ।
धृवादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ॥

(दशमे निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

रूढियोगो योगरूढिर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्तनम् ॥

आद्यो पूर्ववदेन्त्योऽचिरजातेर्नावनीतवत् ॥ २६ ॥

अभिचयने श्रूयते—“ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ” इति । सत्र ‘निर्मन्थ्यशब्दस्य स्वायं कीदृशी वृत्तिः’ इति संशये, बहिरादिशब्दवद्भौतिकवैदिकसाधारण्याद्वह्निजातौ रूढिरित्येकः पक्षः । प्रोक्षणाशब्दवद्भूतेरक्षयत्वादरणिनिर्मन्थ्यजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् । लौकिकनिर्मन्थ्येन चिरनिर्मन्थ्येन च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पञ्चजादिवदाश्रयणीया । आधानकाले निर्मन्थ्य गार्हपत्ये नात्य धृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । अयनकाले निर्मन्थ्योखासु धृतोऽग्निरचिरनिर्मथितः । सप्त पत्र लौकिकमथनेन जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पचन्त्ये । यथा पुराणनूतनयोर्धृतयोर्नावनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूतनमेव ‘नावनीतम्’ इति व्यवहियते, तद्वत् ॥

(एकादशे वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकरणे सूत्राणि १३—१६)

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ न वा

प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च, नहि प्रकरणं .

द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ मिथश्चानर्थसंबन्धः

॥ १५ ॥ परार्थत्वादुष्णानाम् ॥ १६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सातुर्मास्याद्यपर्वशोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके ॥

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २७ ॥

नामत्वे रूपराहित्यादावधिर्गुणता ततः ॥

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तम् ॥ २८ ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ॥

अविधित्वेऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ २९ ॥

इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ॥

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टं ॥ ३० ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि—वैश्वदेवः, वरुणमघासः, साकमेधः, शुनासी-
रीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति,
सौम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं सप्तक-
पालम्, वैश्वदेवो मामिक्षाम्, द्वावाष्टपिण्यमेककपालम्,’ इति । तेषामष्टानां यागानां
संनिधाविदमाम्नायते—“वैश्वदेवेन यजेत” इति । तत्राऽऽग्नेयादीन्यागान् ‘यजेत’
इत्यनूष्णं वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामिक्षायां
विश्वे देवाः प्राप्ताः, तथाऽप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वप्याग्या-
दिदेवताः सन्तीति चेत्, तर्हि गत्यमावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु
नाममात्रस्याभिधेयत्वाद्भूयदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्चूयमाणो विधि-
रनर्थकः स्यात् । तस्मात्—‘गुणविधिः’—इति प्राप्ते,

धूमः—उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् ‘यजेत’ इत्यनूष्णाष्टानां संघे
वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वांसंभवेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्,
“प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत” इत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यव-
हृतव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा—आमिक्षायागे विश्वेषा देवानामि-
ज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छिन्न्यायेन वैश्वदेवत्वम्, अथवा ‘विश्वे देवा
अष्टानां कर्तारः’ इति वैश्वदेवत्वम् । तथाच ब्राह्मणम्—“यद्विश्वे देवाः समयजन्त,
तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावात् युज्यते ।
अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रचलाः, विश्वे देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद्बुर्धलाः । तस्मात्—
वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ॥

अत्र गुरुमतमाह—

गुणनामत्वसंदेहादप्रमा चोदनेति चेत् ॥

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ३१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(द्वादशे वैश्वानरेऽष्टत्वाध्वर्यवादताधिकरणे सूत्राणि १७—२२)

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥

॥ १७ ॥ गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे

स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥ अविभागाद्वि-

धानार्थं स्तुत्यर्थं नोपपद्येरन् ॥ २० ॥ कारणं

स्यादिति चेत् ॥ २१ ॥ आनर्थक्यादकारणं,

कर्तुर्हि कारणानि, गुणार्थो विधीयते ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमाह्वयति—

यद्वादशकपालेष्टे वैश्वानर्या अनन्तरम् ॥

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३२ ॥

अन्तर्भावादष्टत्वादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ॥

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्ताहिं फले त्वसौ ॥ ३३ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तच्च बाध्यते ॥

मानागुणविधौ तस्मादंशद्वारैर्ऽंशसंस्तुतिः ॥ ३४ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” “यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यद्वक्त्रकपालस्त्रिवृत्वास्मिंस्तेजो दधाति, यदृशकपालो विराजैवास्मिन्नमाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति, यस्मिज्जाव एवामिष्टिं निर्वराति पूव एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवति” इति । अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यापुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकरुपना कृता । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यासष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्द-यदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानात्येकः पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः, किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः ‘द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः’ इति व्युत्पत्तेः । पूर्वमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथासति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावात्तामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत्, एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । नचोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादिरनवकाश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिफलाय यद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः, नहूनां गुणानां विधौ वाक्यमेदापत्तेः ।

न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम् “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्” इति विहितस्य “यस्मिञ्जात पठाम्—” इत्युपसहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिर्दंशैः द्वादशकपालः स्तुयते ॥

अत्र गुरुमतमाह—

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ॥

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयाऽन्वयात् ॥ ३५ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वं च न समवति । उक्तमपुरुषामन्त्रणाद्यमात्रात् मन्त्रत्वम् । अष्टोऽष्टाकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । मैत्रम् । स्वावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात् ॥

(त्रयोदशो यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्पर्थत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ॥

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्येनामता ॥ ३६ ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ॥

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३७ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रहियेत सः ॥

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ३८ ॥

इदमन्नायते—“यजमानः प्रस्तर ” इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम्, प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम्, कुत —‘उद्दिष्टा यागेन’ इत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदाऽपि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावोद्गुणत्व नास्ति । प्रस्तरकार्ये स्तुतिवारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एव सार्वे पञ्चाङ्गुलस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भवेति । नचात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः समवति, अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वमावात् । “वायुर्वे क्षेपिष्ठा देवता” “ऊर्जोऽवरोच्यै” इत्यादिनस्तुतिरिति चेत् । न, क्षिप्तत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्यापचीते । तस्मात्—“नामगुणयोरन्यतरत्वम्, इति प्राप्ते,

१ क. ख. “श्री श्रूयते ॥” । २ ख. “यता मता । ग. “यनामता । ३ क. घ. “मानस्तु ।

४ क. घ. “नस्यासा” । ५ क. ख. ग. घ. “वात् । प्र । ६ ग. ड. “भविष्यति ।

द्रुमः—गोमहिषयोरिवार्थमेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वाज्ज्ञातत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे तु—अग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद्यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात्—विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते, तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते ।

एवं "यजमान एककपालः" इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

(चतुर्दश आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

जातिः ॥ २४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ॥

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ३९ ॥

इदमात्रायते—“आग्नेयो वै ब्राह्मण” इति । अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् । नाप्यग्निदेवताकूपो गुणो विधीयते, 'आग्नेयं सूक्तम्' 'आग्नेयं हविः' इत्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तविविधयत्वात् । नहि ब्राह्मणः सूक्तम्, नापि हविः । अतः संबन्धवार्थितद्धितान्ताग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नामिसंबन्धः, तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथाचाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कचिदर्थवादे समास्रायते—“प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेय” इति, स मुखवस्त्रवृत्तं निरमिमीत्, तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत्, गायत्री छन्दः, रथंवरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अजः पशूनाम्, तस्मात्ते मुख्या मुखवो ह्यसृज्यन्त” इति । तस्मात्—आग्नेयशब्दः स्तावकः ॥

एवम् “ऐन्द्रो राजन्यः” “वैश्यो वैश्वदेवः” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(पञ्चदशो यूप्यादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

सारूप्यात् ॥ २५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः ॥

द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति वत् ॥ ४० ॥

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तच्चूपेऽप्यस्ति, घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वाव्य-
वसायात् । ततः—आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते ।

एवं “यजमानो यूपः” इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानशब्देन
यूपः स्तूयते ॥

(षोडशोऽपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसाप्रशंसाधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रशंसा ॥ २६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ॥

अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादोऽथवाऽस्तु तत् ॥ ४१ ॥

स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ॥

अशक्यत्वाभिषेधस्य घटाद्यर्थाभिर्घातिना ॥ ४२ ॥

पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्पत्तः ॥

लक्ष्यास्तत्र निमित्तं तु प्रशंसेव गवाश्वयोः ॥ ४३ ॥

इदमन्नायते—“अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोश्वेभ्यः” इति । तत्रा-
जादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति, पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरेष-
विमानात् । ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो विधीयते इति चेत् । मैवम् । अजादिप-
शुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थ-
जातमभिदधाति । हरिमन्घटादौ गवाश्ववत्प्राशस्त्यं नास्ति । सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽ-
जादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशु-
शब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमानकार्यसिद्धिः, आग्नेये मुखजन्यत्वम्, आदित्यवत्ते-
जस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्-
रादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसेव निमित्तं फलं च ।
द्विप्रकारा हि प्रशंसा—वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः, स्तार्थकेन शब्देन
संपादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्वयोरंजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यैः सोऽत्र
निमित्तम् । ‘अजादयः सभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः संपन्नाः ।
इदृशो गवाश्वयोर्महिमा’ इति स्तुतिफलम् । तस्मात्—“अपशवो वै” इत्ययमर्थवादः ।
अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः—“अयज्ञो वा एष योऽसाम”

१ क. ‘वाचावभासनात्’ । २ क. घ ‘धापिता’ । ३ ख. ग. ड. ‘गोश्वे’ । ४ ग. ‘इत्यत्र’ ।

५ ख. ग. ड. ‘रमावात्’ । ६ ख. ‘वक्त्र’ । ७ क. घ. ग. ‘स्तोत्रनि’ ।

इत्येकमुदाहरणम् । “असत्त्वं वा एतच्चद्वन्द्वोऽगम्” इत्यपरमुदाहरणम् । ‘अग्नि-
दोषदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति । ईदृशः साम्नो महिमा । छन्दो-
गशब्देन चतुर्विंशः, चतुश्चत्वारिंशः, अष्टाचत्वारिंश इत्येव त्रयः स्तोमा उच्यन्ते ।
अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्रीत्रिष्टुब्जगवीछन्दोभिर्गीयमानत्वात् । तेषां च विष्टुतिः
सामवाक्षणे द्रष्टव्या । अतः सत्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोगसहितत्वादसत्रं भवति ।
ईदृशश्छन्दोगानां महिमा । इत्येवं स्वावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

(सप्तदशे भूमाधिकरणे बाहुल्येन सृष्टिशब्दपदेशाधिकरणे सूत्रम् ॥)

भूमा ॥ २७ ॥

सप्तवक्त्राधिकरणमारचयति—

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ॥

विधेयस्ते गुणत्वेन वादो वाऽत्र गुणे विधिः ॥ ४४ ॥

आख्यातेनाभिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ॥

लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

ताननूचेष्टकाद्यानं विदध्यास्तोष्पते यतः ॥

यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादमीः ॥ ४६ ॥

एकपांऽस्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे कचिन्नहि ॥

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४७ ॥

अग्निचयने श्रूयते—“सृष्टीरुपदधाति” इति सृष्टिशब्दोपेतो मन्त्रा यासामि-
ष्टकानामुपधाने विद्यन्ते वा इष्टकाः सृष्टय उच्यन्ते । ‘सृष्टिमानासामुपधानो मन्त्रः’
इति विरल “तद्दानासामुपधानः” [पा० सू० ४ । ४ । १२५] इत्यादिव्याकरणसू-
त्रसिद्धमक्रियया तज्जिष्वादिनात् । सृष्टिशब्दोपेतोऽप्युपधानमन्त्राः “एकपांऽस्तुवत”
इत्यस्मिन्ननुवाके समाप्ताः । “ब्रह्मासृज्यत” “भूदान्यसृज्यन्त” इत्यादिना सृज-
तिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् । ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते,
कुतः—“उपदधाति” इत्यनेनाऽऽख्यातेनाभिसंबन्धात् । मन्त्रार्थवादत्वमस्य संभवति,
विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वामात्रादिति प्राप्ते,

धूमः—अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यवर्धयनसंबन्धोऽवगम्यते
विशेषसंबन्धः सृजतिविलिङ्गादवगम्यन्त्यः । तथासति प्राप्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र विधी-
यन्ते । किंतु—दानमन्त्राननूचेष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमा-

णार्थवादोपपत्त्यर्थः । “यथामृष्टमेवावरुन्धे” इति हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात्, तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्रयोगाद्विध्यर्थवादयोर्वैयर्थिकस्य भ्रमः स्यात् । तस्मान्मन्त्रानुवादो सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः, किंत्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । किंतु दधातिधातुः प्रयुक्तः । “एकयाऽस्तुवत” ‘प्रजा अधीयन्त’ इति तत्पाठात् । बाढम् । तथाऽपि द्वितीयवृत्तीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्यमस्ति । ‘यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमता, तथाऽत्रापि’ इति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः ॥

(अष्टादशे लिङ्गसमवायन्याये (प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थत्वाधिकरणे) सूत्रम् ॥)

लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ॥

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ४८ ॥

“प्राणभृत् उपदधाति” इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः । “एतस्यैव प्राणान्दधाति” इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र—द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु—प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्गमाज्ञायते—“अयं पुरोमुवस्तस्य प्राणो भौवायनः” इति । एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि ‘छविगो गच्छति’ इतिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथाचोक्तम्—

“वत्सिद्धिजातिसारूप्यमसंशालिङ्गभूमेभिः ।

पद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता” इति ॥

(एकोनविंशे वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

१ क. ख. घ. ङ. ‘नि व’ । २ क. घ. ‘माणार्थ’ । ३ ख. ‘सृष्टिशब्द’ । ४ ङ. ‘क्तः’ । “ए” ।

५ क. ख. घ. ‘भूमिभिः’ ।

शर्करा उपपद्यतेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ॥
 तैलादिनाऽञ्जिता अक्ता घृतेनैवायवाऽञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ॥
 अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्भलित्वतः ॥ ५० ॥
 सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ नहि ॥
 घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५१ ॥
 अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ॥
 बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ५२ ॥

“ अक्ताः शर्करा उपपद्यते ” “ तेजो वै घृतम् ” इति श्रूयते । सूक्तिका-
 मिश्राः सुद्रपापाणाः शर्कराः । वाच्यं घृततैलवसादीनामन्यवमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः ।
 कुषः—अञ्जनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थादात्प्रयत्नत्वात् ।
 तत्प्राचल्ये च मुख्यत्वादयत्नयो हेतवः । स्वार्थतया विशेषमुख्यत्वम्, प्रथमश्रुतत्वाच्चा-
 संजातविरोधित्वम्, अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम्, अर्थवादस्तु—विधिस्तावक-
 स्तेन मुख्यः, चरमश्रुतत्वात्संजातविरोधी, ज्ञातार्यानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्मात्—
 ‘येन केनाप्यञ्जनम्’ इति प्राप्ते,

ब्रूमः—विधिवाक्येन किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते, तद्विशेषो वा । नाऽऽद्यः,
 सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः, घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात् । तत्र
 उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये विशेषे संदेहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवा-
 दमपेक्षते, नतु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीति चेत् । न ।
 विधैरुज्जेषत्वात् । “तेजो वै घृतम्” इत्येवं वेजस्तत्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं
 गम्यते । “स्तूयते स विधीयते” इति न्यायात् । तेन च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः
 कल्प्यते—‘घृतेनाक्ताः’ इति । तस्मात्—घृतेनैवाञ्जनम् ॥

(विशेषे सामर्थ्येनाव्यवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ ३० ॥

विशाधिकरणभारचयति—

सुवेणाय स्वधितिना हस्तेनावधतीत्यमी ॥

आज्ये मांसे पुरोवाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५३ ॥

१ ख. ‘पधानेऽक्ता’ । २ ख. ग. ‘त्वात्’ । ३ ख. ‘तैलवसादीनां वि’ । ४ क. घ. द. ‘कत्वाविर्ण’ । ५ क. ग. घ. ‘ते । “यः छू’ । ६ ख. ‘स्तिविः ॥ ५३ ॥ व्य’ ।

व्यवस्थापकराहित्यात्सुवाद्या अव्यवस्थिताः ॥

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५४ ॥

“सुवेणावधति” “सधिविनाऽवधति” “हस्तेनावधति” इति श्रूयते । तत्राव-
देयेष्वान्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी सुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः—व्यव-
स्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत् ।

भैवम् । शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् ।

“आख्यायानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”

इति न्यायात् । ‘कटे मुञ्जे’ ‘कांस्यपात्र्यां मुञ्जे’ इत्यत्र लौकिकास्तद्वस्तुशक्त्य-
नुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति—‘कट आसीनः,’ ‘कांस्यपात्र्यामोदनं निधाय’ इति ।
वेदेऽपि—“अञ्जलिना सकृन्मदाय जुहुयात्” इत्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः,
तथाऽपि गुरुदेववादिमसादनार्थोऽञ्जलिर्ब्रह्मसंयोगो न भवति । वाद्वद्वोऽञ्जलौ सकृन्ना-
मवकाशमावाप् । अतः सामर्थ्यात्संयुक्तमसृविद्वयात्मको मध्यगवावकाशोपेतोऽञ्जलिर्गृ-
हीतः । एवमत्रापि—द्रवद्रव्यस्याऽऽज्यस्य सुवो योग्यः, छेदनीयमांसस्य कालविशेष-
स्वधिविः, संहतस्य पुरोडाशस्य हस्तः, इत्यनेन प्रकारेण सुवाद्या व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	४२
सूत्राणि	२०	१५०

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(प्रथमः पादः)

प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय ईरितम् ॥

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोः अध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपादिहः ॥

(प्रथमेऽपूर्वस्याऽऽख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणे सूत्राणि १—४)

मावार्थाः कर्मशब्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रती-
येत, एष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥ सर्वेषां
भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥ येषामुत्पत्तौ
स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,
तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात्स्वे
प्रयोगे ॥ ३ ॥ येषा तूत्पत्तावर्थे स्वे
प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि, तस्मा-
त्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणे प्रथमं वर्णकमारचयति—

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ॥

प्रत्येकमयत्वेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयप्रसङ्गः ॥

लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ ३ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम् । विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि
सर्वाणि क्रियाकारकसंबन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः—अपूर्वस्य
फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः
परस्परान्वयोऽस्त्येवेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि प्रधानान्वयो लभ्येत । फलं हि प्रधा-
नम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति भागे,

ब्रूमः—अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयेव वाक्यस्थोपपत्तावनेककल्पने गौरवं

स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते । पदान्तरं तु तच्छेषतयाऽन्वेति । ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्व-
गुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि, तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धात्रिकद्वयापत्तिरिति चेत् । मैवम् । “उद्भिदा यजेत पशु-
कामः” “इयेनेनाभिचरन्त्यजेत” इत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति याग-
साधनवाचित्वामवेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव पदमपूर्-
वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्तयत इद्वि-
वाच्यम् । अपूर्वस्यैव धर्मत्वात् ॥

द्वितीयं वर्णकमारचयति—

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्यपदादुत ॥

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ४ ॥

क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन नहि युज्यते ॥

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ५ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ॥

सर्वधात्वर्थसंबद्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ६ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ॥

द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते—“सोमेन यजेत” “हिरण्यमाज्जेयाय ददाति” “तस्मात्सुवर्णं
हिरण्यं धार्यम्” “इयेनेनाभिचरन्त्यजेत” “चित्रया यजेत पशुकामः” इत्यादि ।
तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ, सुवर्णशब्दो गुणवाची, इयेनचित्राशब्दौ कर्म-
वाचिनौ । तैरेवेन्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति । कुतः—द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं
फलं प्रति साधनत्वसंभवात् । यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूप-
त्वान्न साधनं भवितुमर्हति । ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा
अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते—

ब्रूमः—क्रिया विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न समन्ते । पचिक्रियामन्तरेण
काष्ठस्थाव्यादीनामोदनसाधकत्वाददर्शनात् । अतो भावनावाचिना यजति ददातीत्या-
ख्यातेनापूर्वं प्रतीयते । ननु धात्वर्थे एव भावना, तदन्या वा । न तावद्धात्वर्थः ।
तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः, धात्वर्थव्यतिरेकित्याः क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वा-

१ क. त. ग. “वन्धः क” । २ क. “न्दौ नामवा” । ३ क. ख. ग. “नी” । तैत्तिरीयं । ४ क. ननु
केयमाख्यातप्रत्ययवाच्या क्रियारूपा भावना, किं यागदानादिरूपा, किंवा ततोऽतिरिक्ता । नाऽऽप्य,
तस्य धात्वर्थत्वात् । न द्वितीयः, क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति ।

दिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसंबन्धस्य करोतिरूपस्य लक्षयितुं शक्यत्वात् ।
तदुक्तमाचार्यैः—

“धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते ।

तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते” इति ।

अन्यैरप्युक्तम्—

“सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्त्वयोः ।

अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी” इति ।

‘पचति’ इत्युक्ते ‘पाकं करोति’ इत्येतदर्थं सर्वे जनाः प्रतिपद्यन्ति ।
तत्र ‘पाकाः, पाक्तिः, पचनम्’ इत्येतैः शब्दैर्व्यवहियमाणो लिङ्गाकारकसंख्यायोग्यो
धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । ‘करोति’ इत्यनेन व्यवहियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्व-
भावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञप्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभा-
वद्योतनायाऽऽख्यातप्रत्ययविधिः । स चाऽऽख्यातप्रत्ययार्थं ओदनोत्पत्तेरनुकूलः । ततो
भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापारत्वाणिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यते—इति । अन्ये
भावनापक्षा अयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न, ‘रथो गच्छति’ इत्यत्र तदभाव-
मसङ्गात् । स्पन्द इति चेत् । न, मानसस्याग्नौ यजतावव्याप्तिः । उभयसाधारण-
मुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् । न, शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि
शब्दस्य विभोरेवेतनस्य स्पन्दः प्रयत्नो वाऽस्ति । लिङ्-लेट्-छोट्-वन्त्यप्रत्ययमात्रगता
शब्दभावना । सर्वाख्यातगताऽर्थभावना । तदुक्तम्—

“अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङ्छादयः ।

अर्थोत्पन्नभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते” इति ।

किञ्च स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः, किंत्व-
न्योत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मादस्पन्दुर्केव भावना । यथा ‘पचति’ इत्यत्रोदनफलो-
त्पत्त्यनुकूला, तथा ‘यजति’ इत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च फलभा-
वनार्या प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि,
तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृतत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननि-
ष्पादितः सञ्ज्ञेक्रीति फलं साधयितुम् । द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोप-
कारः, द्रव्यादिनिष्पादितेन धातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां
येयमनुकूलव्यापारात्मा कृतिशब्दामिवेया फलोत्पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यत-

मेन केनापि नाभिधीयते । सर्वधात्वर्थानुयायित्वात् । अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थ-
त्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि—धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत् । न, प्रति-
धात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात् । अन्यद्वि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम्, अन्यच्च चलनस्य
संयोगविभागी प्रति । अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्व-
सामान्यमनुवर्ततां नाम, नैवावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्वदति । तस्माद्विशेषरूपात्सामान्य-
रूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाऽऽख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथासति 'यजेत्'
इत्यात्राऽऽख्यातस्य 'भावयेत्' इत्यर्थो भवति । तत्र 'किं भावयेत्, केन भावयेत्, कर्षं
भावयेत्' इत्याकाङ्क्षायां 'स्वर्गं भावयेत्, यागेन भावयेत्, अश्वयन्वाधानप्रयाजावधा-
तादिभिरुपकारं संपाद्य भावयेत्' इत्येव भाग्यकरणेति कर्तव्यतासमर्पणेनाऽऽकाङ्क्षापूर्-
णात्प्रकरणान्नातः सकलः शब्दसंदर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः । भाग्यार्थ-
ज्ञानयवती सेयमार्थी भावनेत्युच्यते । सा सर्वाऽपि शब्दभावनाया भाग्या, विधायको
लिङ्ङादिः करणम्, अर्थवादसंपादिषा स्तुतिरिति कर्तव्यता । सेयं शब्दभावना लिङ्-
ङादिभिरेव गम्यते । 'अर्थभावनां सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यते' इत्युक्तम्, तस्या
स्वार्थभावनाया स्वर्गस्य भाग्यात्वं कमिषोमादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं वृत्तीया-
श्रुत्या । तथा च श्रूयते—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “चित्रया यजेत
पशुकामः” इति । तत्र करणत्वमपूर्वकल्पनामग्रेण न संभवतीत्यभिधास्यते ।
तस्मादाख्यातप्रत्ययान्वाद्वावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयोजनं तु—‘पूर्वपक्षे
द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः, सिद्धा-त्वे तु तत्सद्भावः’ इति ॥

(द्वितीयेऽपूर्वस्यास्तित्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणप्रारम्भयति—

अपूर्वसदसद्भावसंशये सति नास्ति तत् ॥

मानाभावात्फलं यागात्सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥ ८ ॥

क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ॥

विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ९ ॥

अवान्तरव्यावृत्तिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ॥

अपूर्वमिति तद्वेदः प्रक्रिपातोऽवगम्यताम् ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाम्या यदिदमुक्तम्—“अपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकम्” तच्च

‘यजेत’ इत्याख्यातान्तमावार्थपदम्, इति । तदनुपपन्नम्, अपूर्वसद्भावे मानाभावात् ।
 ‘यजेत’ इत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वाभावे काला-
 न्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न, शास्त्रप्रामाण्येन
 वदुपपत्तेरिति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘दशैर्पूर्णमासाभ्याम्’ इति तृतीयाश्रुत्या चावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमि-
 तम् । तद्यथोपपद्येत, तथाऽवश्यं भवताऽपि कल्पनीयम् । तत्र किं यावत्फलं यागस्या-
 वस्थानं कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम् । नाऽऽद्यः, यागे क्षणिकत्वस्य
 प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, मृतयोर्दशयोः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्त-
 रविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्ञायः । कल्पितेऽप्यपूर्वं तस्यैव
 स्वर्गसाधनत्वाद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येवेति चेत् । न, ‘यागान्तरव्यापा-
 रोऽपूर्वम्’ इत्यङ्गीकारात् । न सुधमननिपवनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य
 साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न विद्येत । तर्हि यागजन्या
 काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु । शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । औष्ण्य-
 व्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकारात् । यथाऽङ्गनरजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गनरेषु जलेऽ-
 नुवर्तते, तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तव्यत्वेनानुवर्तव्यम् । तस्मादस्त्यपूर्वम् ।
 तद्विशेषस्तु संप्रदायसिद्धयागप्रक्रिययाऽवगन्तव्यः । तथाहि—प्रक्रिया पूर्वाचारैरित्यं
 दर्शिता—“प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनत्वा बोध्यते—‘यागेन स्वर्गं
 कुर्यात्’ इति । ‘कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यम्’ इत्यपेक्षायाम् ‘अपूर्वं कृत्वा’ इत्यु-
 च्यते । ‘कथमपूर्वं क्रियते’ इत्यपेक्षायां ‘यागानुष्ठानप्रकारेण’ इति” तच्चापूर्वं दर्श-
 पूर्णमासयोरनेकविधम्—फलापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, सत्पत्त्यपूर्वम्, अङ्गनापूर्वं चेति ।
 येन स्वर्गं आरभ्यते तत्फलापूर्वम् । अभावास्याया त्रयाणां यागानामेकः समुदायः,
 पौर्णमास्यामपरः, त्रयोभिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वसंभवायोगात्तदारम्भाय समुदा-
 यद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम् । तयोरेकेकस्याऽऽरम्भायैकेकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां
 यागानां भिन्नेक्षणवर्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प-
 नीयानि । तेषां चाङ्गोपकारमन्वरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासंभवा-
 दङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः—संनिषेयात्प्रकारकाण्यवधातादीनि
 द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवाविश्याधानेन वदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्ती व्याप्ति-
 यन्वे । वद्वारेण फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयानादीन्युत्पत्त्यपूर्वम्यः फलापूर्व-
 निष्पत्ती साक्षादेव व्याप्तिर्यन्ते । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वोपपन्नान्यपूर्वनिष्पत्तावनु-

ग्राहकाणि—इत्येककपेणेत्यभावेन सीक्रियन्ते । अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वक्रियाऽ-
वगन्तव्या ॥

अथ गुरुमतमाह—

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाण्वात्मसंश्रिता ॥

यावत्फलं नियोगारूपं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ ११ ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं निधोगस्तु लिङ्गादिना ॥

अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्यमस्त्यतः ॥ १२ ॥

गुरुणा यन्नियोगारूपमपूर्वमभिधेयते । तन्नास्ति, कुत.—अन्तरेणैव तदपूर्वं फल-
निष्पत्ते । न च यागनाकात्कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया सर्वा-
त्मना नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती सर्वदेहारम्भकेषु यागसबन्धिद्रव्यगत-
परमाणुषु यागकवैर्यात्मनि वाऽवस्थाय फलमारमत इति पूर्वपक्षः ।

नैवद्युक्तम्, उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात् । न च नियोगेऽपि प्रमाणाभावाः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थातिरिक्त कालान्तरभाष्यकाश्च फ-
लसाधनमपूर्वमस्ति ॥

(तृतीये कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणे सूत्राणि ६—८)

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥ यैर्द्रव्यं न

चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुण-

भूतत्वात् ॥ ७ ॥ यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुण-

स्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ॥

यजत्पादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १३ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ॥

स्याद्यजत्पादिवैयर्थ्यं नियमापूर्वकद्वयः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते—“ब्रीहोन्वहन्ति” “तण्डुलापिनष्टि” इति । तत्र
अवघातपेपणे अपूर्वजनके, विहितधात्वर्थत्वात्, यजत्पादिधात्वर्थत्वात् । विपक्षे—विधि-
वाक्यवैयर्थ्यरूपो बावकस्तकोऽवगन्तव्यः । तुषविमोक्चूर्णत्वयोर्दृष्टप्रयोजनयोर्योर्लोक-

सिद्धत्वेन चादर्थ्येऽवघातपेणयोर्विधिव्यर्थः स्यात् । तस्मात्—अस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते,
ब्रूमः—दृष्टफले संभवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यज्ञत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः । तत्र
हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम् । इह तु
'ग्रीहीन्' इति कर्मकारकविभक्त्या ग्रीहीणामीप्सितवतत्वेन प्राधान्यावगमाद्द्रव्यपरत-
न्त्र्येऽवघातो द्रव्य एवातिशयं कुर्यात्, न त्वपूर्वं जनयति । न च विधिवैयर्थ्यम्,
न खनिर्भेदनादिना तुपविमोकसंभवेऽपि 'अवघातेनैवासौ कर्षव्यः', इति यो नियमस्तस्य
नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ॥

अत्र गुरुमतमाह—

द्वितीयां सक्तुवद्भङ्गत्वा नियोगेऽन्वीपतां क्रिया ॥

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ १५ ॥

“सक्तुञ्जुहोवि” इत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्रा-
धान्याय “सक्तुमिर्जुहोवि” इति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते, तथा—“ग्रीहिमिर-
वहति” इति विपरिणामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियो-
गेऽन्वेतव्येति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । तत्र 'होमेन सक्तुषु संस्कारो न भवति' मस्मीभूतानामन्यत्र
विनियोगसंभवाद्, इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् । इह दृष्टस्तुपविमोकसंस्कार
उपपत्त्या, विरुपाणां तेषां पुरोडासो विनियोगसंभवात् ॥

(चतुर्थे संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्देतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

ब्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥ न तदर्थत्वा-

लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

अतुर्थोधिकरणमारचयति—

संमार्ष्टिं सूच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ॥

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १६ ॥

गुणत्वं नहि संभाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ॥

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोजुह्वादीनां दर्भैः संमार्जनमाभ्युपेतम्—“सुचः संमार्ष्टि” इति । तत्र—समार्जनं प्रधानकर्म, कुतः—गुणकर्मलक्षणराहितत्वात्, प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्रकारो हि कर्मणा राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक्सूत्रयामास—“तानि द्वेध गुणप्रधानभूतानि” “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्” “यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते, तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्” [पू० मी० सू० २।१।६-८] इति । ये, कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं सस्कर्तुं वेद्यते, तेषु कर्मसु गुणत्वम्, कुतः—तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । ‘द्रव्यं प्रधानमस्य, इति बहुव्रीहिः । “यूपं वक्षति” “आहवनीयमादधाति” इत्यादौ यूपाहवनीयादि-द्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते, । “ग्रीहीनवहन्ति” “तण्डुलान्पिनष्टि” इत्यादौ ग्रीहादि-द्रव्यं सस्कर्तुमिष्टम् । प्रयाजादिपुक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । एव सत्यवघातेन यथा ग्रीहीणा तुपविमोको दृष्टः संस्कारः, तथा समार्जनेन जुह्वादिषु कचिदतिशयं न पश्याम । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते,

द्यूमः—‘सुच’ इति द्वितीया कर्मकारके विहितकर्मत्वं चेत्सितवत्तत्वे सति भवति “कर्तुरीप्सितवत्तमं कर्म” [पा० सू० १।४।४९] इति कर्मसंज्ञाविधानात् । ऋतुसाधनत्वेन च सुचा युक्तमीप्सितवत्तमत्वम् । अतः प्रधानभूता, सुचः । तथासति संमार्जनक्रियायां गुणकर्मत्वमवघातवद्विष्यति । यदि सुक्षु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्, तत्पूर्वं कल्पनीयम् ॥

(पञ्चमे स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणे सूत्राणि १३—२९)

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥ १३ ॥ अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥ वशवद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥ न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥ व्यपदेशमेदाच्च ॥ १७ ॥ गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥ तथा याज्यापुरोहचोः ॥ १९ ॥ वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥ यत्रेति वाऽर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २१ ॥

न त्वाम्रातेषु ॥ २२ ॥ दृश्यते ॥ २३ ॥ अपि
वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियो-
त्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥ शब्दपृथक्त्वाच्च
॥ २५ ॥ अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥
अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥ अभिधानं च
कर्मवत् ॥ २८ ॥ फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ॥

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १८ ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तोतिशंसोर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ॥

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये यत्तम् ॥ १९ ॥

पयोविद्योने श्रूयते—“प्रउगं शंसति” “निष्केवल्यं शंसति” “आज्यैः स्तुवते”
“दृष्टैः स्तुवते” इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्ठशब्दौ तु
व्याख्यातौ । अग्रणीतमन्नसोध्या स्तुतिः शस्त्रम् । अग्रणीतमन्नसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् ।
तयोः स्तुतशस्त्रयोरुगुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः—तुषविमोक्तवृष्टार्थलाभात् । पञ्चमानेषु
मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते,

ब्रूमः—स्तोतव्याया देवतायाः स्तावैकगुणैः संबन्धकीर्तनं स्तौतिशंसविधात्वोर्वा-
च्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसंबन्धाभिधानपराणि, तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रु-
तिरनुपहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतोत्तरूपप्रकाशनपराणि
मन्त्रवाक्यानि स्युः, तदा धात्वोर्मुख्योऽर्थो न स्यात् । लोके हि ‘देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञः’
इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूप-
परता ‘यश्चतुर्वेदी तमानय, इत्यादौ, तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारा-
रेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वामावात् । ततश्च—‘आज्यैर्देवं प्रका-
शयेत्, दृष्टैर्देवं प्रकाशयेत्, इत्येवं विषयपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाध्येत । ततो
धातुश्रुतिमवाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमप्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति
चेत् । तर्ह्यपूर्वमस्तु ॥

(५ष्ठे मन्त्राविधायकत्वाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दत्वात् ॥ ३० ॥ अपि वा
प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

देवांश्च याभिर्पूजते इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ॥

विधायकं न वाऽन्येन समत्वात्तद्विधायकम् ॥ २० ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिसिद्धिर्न ततः ॥

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी ॥ २१ ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“देवांश्च याभिर्पूजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचदे गोपतिः सह” इति । अयमर्थः—‘गोपविर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव तामिः सह परलोकेऽवविष्टते’ इति । तत्र यथा ब्राह्मण-
गतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम्, तथा मन्त्रगतमपीति चेत् ।
मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्या-
नुवादकत्वं प्रतीयते, न तु विधायकत्वम् । ‘यच्छब्दादेः’ इत्यादिशब्देनोत्तमपुरुषाम-
न्त्रादयः । “वर्हिर्देवसदनं दामि” इत्युत्तमपुरुषः । “अमोदमीन्विहर” इत्यामन्त्र-
णम् । एवं ब्राह्मणेऽपि “यस्योभयं हविरारविमर्छेत” इत्युदाहरणीयम् । तस्मात्—
‘आख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं, गुणविधायकत्वं च’ इत्येवं द्वावेव प्रकारौ न
भवतः, किंतु—‘अभिधायकत्वम्’ इत्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्रगवा-
ख्यातस्य विधायकत्वम् ॥

(सप्तमे मन्त्रनिर्वचनाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अहे बुध्निय मन्त्रं य इति मन्त्रस्य लक्षणम् ॥

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरेवारणात् ॥ २२ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ॥

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते ॥ २३ ॥

आधान इदमाप्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं ये गोपाय” इति । तत्र मन्त्रस्य

लक्षणं नास्ति, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । 'विहिताधीमिवायको मन्त्रः' इत्युक्ते "वसन्ताय कपिञ्जलानालेमेव" इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । 'मन-
नहेतुर्मन्त्रः' इत्युक्ते—ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् 'असिपदान्तो मन्त्रः' 'उत्तमपुरु-
षान्तो मन्त्रः' इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यान-
स्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति ।
“उरु मधस” — इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “अग्निमीळे पुरोहितम्” इत्यादयः
स्थुतिरूपाः । “इये त्वा” — इत्यादयस्त्वान्ताः । “अग्न आ याहि वीतये” इत्यादय
आमन्त्रणोपेताः । “अग्नीदग्नीन्विहर” — इत्यादयः प्रेररूपाः । “अवः सिदासीदुपरि
सिदासीत्” इत्यादयो विचाररूपाः । “अग्ने अम्बिके अम्बालिके न मानयति
कश्चन” — इत्यादयः परिदेवनरूपाः । “पृच्छामि त्वां परमन्तं पृथिव्याः” इत्या-
दयः प्रश्नरूपाः । “वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः” इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यद-
प्युदाहर्तव्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो
धर्मोऽस्ति, यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

“नृपयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः” इति ।

तस्मात्—अभियुक्तानाम् “मन्त्रोऽयम्” इति समाख्यानं लक्षणम् ॥

(अष्टमे ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ॥

नोस्तीयन्तो वेदभाग इति छन्देरभावतः ॥ २४ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ॥

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २५ ॥

चातुर्भास्येष्विदमाम्नायवे—“एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि” इति । चतु—ब्राह्म-
णस्य लक्षणं नास्ति । कुतः—वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु
च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोभयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः ।
भागान्तराणि च कानिचित्पूर्वरूदाहर्तुं संरहीतानि—

“हेतुर्निर्वचन निन्दा प्रशसा सशयो विधि ।

पराक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना” इति ।

“तेन सप्त क्रियते” इति हेतुः । “तद्वधो दधित्वम्” इति निर्वचनम् । “अमेध्या वै माषा ” इति निन्दा । “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इति प्रशसा । “तद्वध-चिकित्सञ्जुदवानि, मा हौषम्” इति सशयः । “यजमानेन समितौदुम्बरा भवति” इति विधिः । “मापानेव मया पचत” इति पररुति । “पुरा ब्राह्मणा अमैषु ” इति पुरा-कल्पः । “यावदोऽश्वाः प्रतियक्षायात्, तावदो वारुणाश्चतुष्कपालास्त्रिर्वपेत्” इति विशेष-पात्रधारणकल्पना । एवमन्यदस्युदाहार्यम् । न च “हेत्वादीनाम-यैतम ब्राह्मणम्” इति लक्षणम् । मन्त्रेभ्यश्चि होवादिसञ्ज्ञावात् । यथाहि—“इन्द्रो वायुशान्ति हि” इति हेतुः । “उदानिपुर्महीरति तस्माद्दुद्वमुच्यते” इति निर्वचनम् । “मोघमन्न विदते अम-चेदा ” इति निन्दा । “अग्निर्मूर्धा दिव वैकुत्पावि ” इति प्रशसा । “अथ स्निदा-सीदुपरि स्निदासीव्” इति सशयः । “कपिजलानालभेत्” इति विधिः । “सहस्रम-युव ददत्” इति पररुति । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा ” इति पुराकल्पः । “इवि-करणबहुल ब्राह्मणम्” इति चेत् । न, “इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्” इत्यस्मिन्-ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽविव्याप्ते । “इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिषद् ब्राह्मणम्” इति चेत् । न, “राजा चिद्य मम भक्षित्याह,” “यो वा रक्षा शुचिर-स्मृत्याह,” इत्यनयोर्मन्त्रयोरविव्याप्ते । “आख्यायिका रूप ब्राह्मणम्” इति चेत् । न, यमयभीसवादसूक्तादाववि-व्याप्ते । तस्मात् ‘नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणम्’ इति प्राप्ते,—
ब्रूम —“मन्त्रब्राह्मणरूपी द्वावेव वेदभागी” इत्यङ्गोक्तारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमाभि-
तत्वात् ‘अवशिष्टो वेदभागी ब्राह्मणम्’ इत्येतल्लक्षण भवति—इति ॥

(नवमे ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणे सूत्रम् ॥)

जनान्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ऊहप्रवरनाम्ना किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ॥

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वात् तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २६ ॥

* एतत्तरम्—‘उपमान दर्शते तु विषयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्वै सर्वत्रेण निश्चय विधिलक्षणम्’ । इत्यधिक शशरभाष्ये वर्तते ।

१ स ग ट ‘हा’ इ । २ स ग ‘ता’ । ‘स-याच’ । ३ क स ग घ. ङ ‘यममन्त्र’ ।
४ स ग ङ कङ्गिनि । ५ व ‘व्याप्त’ । ६ ।

“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्यस्य सौर्ये चरौ ‘सूर्योय जुष्टं निर्वपामि’ इत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । “अदीक्षिष्टाय ब्रौह्मणः” इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदोवैषवरं चैवं पठन्ति—‘असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नष्टाऽमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नष्टा’ इति । ‘आङ्गिरसवार्ह-
स्पत्यभारद्वाजगोत्रः’ इति च । एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः—
मन्त्रेण सहेकवाक्यत्वादिति चेत् । नैवम् । याज्ञिकमसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणैस्तैवेष्टवभा-
वात् । न ह्यन्येवार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽर्चयिते । वस्मात्—नास्ति मन्त्रत्वम् ॥

(दशम अंगलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

(एकादशे सामलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

(द्वादशे यजुर्लक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

दशमेकादशद्वादशाधिकरणमारभ्यति—

नक्सामयजुषां लक्ष्य सांकर्यादिति शङ्किते ॥

पादश्च गीतिः प्रश्निष्ठपाठ इत्यस्त्वसंकरः ॥ २७ ॥

इदमाम्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः—ऋचः
सामानि, यजुषि” इति । “आन्वेदान्विदन्ति” इति त्रिविदः, त्रिविदां संचन्विनोऽ-
ध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्रमाममृगादिरूपेण त्रिविधमाहुः, तं गोपाय’ इति योजना ।
तत्र त्रिविधानामृकसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः—सांकर्यस्य दुष्परि-
हरत्वात् । ‘अध्यापकमसिद्धेर्होवेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिः’ इति हि लक्षणं वक्त-
व्यम् । तत्र सांकीर्णम्, “देवो वः सवित्रोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः”
इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टमस्ति । वैद्वा-
क्षणे “सावित्र्यर्चा” इत्युक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । “एतत्साम गायत्रास्वे” इति पवि-

१ ख. ‘स्य सूर्ये’ । २ क. ब्रह्मणः । ३ ख. ग. क. ‘दीर्घं प्र’ । ४ ख. ग. क. ‘त्वावगमाद’ ।
५ ड. ‘नस्त्योहादिष्व’ । ६ क. ‘क्षेत्रवे’ । ७ क. पाणिष्ठो । ८ ख. ग. ड. मन्त्रः । ९ ड.
‘पत्रो य’ । १० क. तत्र ग्राह्यः ।

ज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतम् । “अक्षितममि” “अच्युतमसि” “प्राणसंशिव-
मसि” इति त्रीणि यजूषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रय-
भूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मात्—नास्ति लक्षणम्—इति चेत् ।

न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । ‘पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः’
गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगोविवाजितत्वेन प्रच्छिष्टपठित्वा मन्त्रा यजूषि’ इत्युक्ते
न कापि संकरः ॥

(त्रयोदशे निगदानां यजुष्ट्याधिकरणे सूत्राणि ३८—४५)

निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥ यजूंषि वा तद्रूपत्वात्

॥ ४० ॥ वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥ अर्थाच्च

॥ ४२ ॥ गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥ सर्वेषा-

मिति चेत् ॥ ४४ ॥ न ऋग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रोक्षणीरामादयेति निगदस्तिविधाद्बहिः ॥

यजुर्वेदैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २८ ॥

परमत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ॥

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २९ ॥

“प्रोक्षणीरामादय” “इधं बहिरुपसादय” “अग्नीदग्नीन्विहर” “बहिः स्तृणी-
हि” “इन्द्र आगच्छ” “हरिष आगच्छ” इत्यादयो निगदा आम्नाताः । परमत्या-
यनार्थो मन्त्रा निगदा । एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थमकाराः ।
कुतः—पादगीत्योर्नृकसामलक्षणयोरमावात् । प्रच्छिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि
धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । ‘उपांशु यजुषा’ उच्चैर्निगदेन इति हि धर्मभेदः—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्’ परिव्राजकास्त्वनतः, इत्यत्र सत्येव परिव्राज-
कानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा’ तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेतत्वेन यजुषा-
मेव सत्वा परमत्यायननिमित्तं चैस्त्वधर्मः । ततो मन्त्राणां चैविध्यं सुस्थितम् ॥

(चतुर्दश एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥४६॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथैकता ॥

एक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ ३० ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ॥

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुस्तोऽवधार्यते ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“देवस्य त्वा सविबुः प्रसवे. अभिनोर्बाहुभ्याम्, पूज्जेः हस्ताभ्यां, अग्नये जुष्टं निर्वेषामि” इति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः—एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न, एकस्मिन्पदेऽविव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे, समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्यमेदा स्यात्—इति चेत् ।

मैवम् । ‘यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थम्, तदेक वाक्यम्’ इति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वात् । ‘विभागे साकाङ्क्षम्’ इत्युक्तेऽविव्याप्तिः स्यात् । ‘स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया मुंसेवं कल्पयामि, वस्मिन्सीदामृते प्रतिविष्ट ब्रीह्यणा मेध मुमनस्यमानः” इत्यत्र ‘वस्मिन्’—इत्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचित्वच्छब्दार्थनिर्णाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति, अतस्तद्व्यवच्छेदुम् ‘एकार्थम्’ इत्युच्यते । नहि तत्रैकार्थत्वमस्ति—पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः, उत्तरसमूहस्य पूरोडाशमविष्ठापनम् । स्योन समीचीनम् । मुंसेवं मुष्टु सेवितु योग्यम् । मेध सारभूतपुरीडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वैक्यद्वयमुभयवासिद्धम्, चेत् ‘एकार्थम्’ इत्यनेन व्यावर्त्यते । ‘एकार्थम्’ इत्युक्तेऽविव्याप्तिः स्यात् “भगो वा विमजतु, पूषा वा विमजतु” इत्यनयोर्विमजनमश्रत्वेन समतयोः पदसमूहयोस्त्वात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थैकत्वात्, तद्व्यवच्छेदुं ‘विभागे साकाङ्क्षम्’ इत्युक्तम् । प्रकृते तु “अग्नये जुष्टम्” इत्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वं ‘देवस्य त्वा’ इति समूहः साकाङ्क्षो भवति । प्रकीरुते तु कृतस्मस्यैक एव निर्वाणोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ॥

(पञ्चदशे वाक्यभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

इये त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ॥

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३२ ॥

छेदने मार्जने चेतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ॥

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३३ ॥

“इये त्वौर्जे त्वा” इति श्रूयते । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः । कुतः—अस्य मन्त्रस्यादृष्टत्वे त्वेकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् । न च “उरु प्रथत्”— इत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं संभवति, क्रियापदामात्रेण तदर्थप्रतीत्यभावात्— इति प्राप्ते,

श्रूमः—‘इये त्वेति छिन्नमिति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि’ इति पलाशशाखायाश्छेदनमार्जनयोरेवौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण ‘छिन्नमि’ इति क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद्यनुमन्त्रभेदः । ‘इष्यमाणायाम्नाय मोः पलाशशाखे त्वा छिन्नमि’ ‘ऊर्जे रसाय बलाय वा त्वामनुमार्जिम्’ इत्यर्थभेदः । एवम् “आयुर्यज्ञेन कल्पताम्” “प्राणो यज्ञेन कल्पताम्” इत्यादौ कृत्तिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भेदत्वादर्थभेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात्, “कृषीर्वाचयति” इति कृषिबहुत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः ॥

(षोडशे, (सप्तदशे च) अनुषङ्गाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुपञ्जनम् ॥

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥ ३४ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुपञ्जनम् ॥

‘अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३५ ॥

न्योतिष्ठोमै उपसद्धेमिष्वेवमाम्नायते—“या ते अग्नेऽयाशया वनूर्वर्षिषा गह्वरेषा । उग्रं वचो अपावधीत्त्वेवं वचो अपावधीत्साहा । या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने

हरादाया” इति । अयमर्थः—“अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्रेस्तिस्त्रस्त-
नवः, वास्ताद्या येयमुक्ता वनूः साऽविशयेन वृद्धा, गह्वरे वीर्येण द्रव्ये लोहेऽवैस्थिता
वया वन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकम्, वीरहत्यादि महापातकं च हृतवानस्मि” इति ।
वधा च ब्राह्मणम्—“यदुग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहेति । अशना-
यापिपासे हवा उग्रं वचः, एनश्च वीरहत्यं च त्वेषं वचः” इति । तत्र स्वादान्तः
प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयवृत्तार्थमन्त्रयोराकाङ्क्षा पूरयितुमु-
चिषो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्षव्यः । न हि ‘वनूर्वापिष्ठा’ इत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं
योग्यः, तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वात्, इति प्राप्ते,

ब्रूमः—वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया । ततः ‘वनूर्व-
पिष्ठा’ इत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते । यद्यप्यसावर्त्यशेषः, तथाऽपि बुद्धिस्थः
सन्कल्पनीयादध्याहारसंनिरूप्यते । तस्मात्—अनुषङ्गः कर्तव्यः ॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति—

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ॥

चित्पातस्तत्वेत्पनाकाङ्क्षावतो नानानुषज्यते ॥ ३६ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ॥

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३७ ॥

ज्योतिषोमे वीक्षामकरणे पठ्यते—“चित्पविस्त्वा पुनातु” “वाक्पविस्त्वा पुनातु”
“देवत्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । तत्र वृत्तीय-
मन्त्रशेषः ‘अच्छिद्रेण’—इत्यादिभागः प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरानुषज्यते । कुतः—
निराकाङ्क्षत्वात् । न हि “चित्पविस्त्वा पुनातु” “वाक्पविस्त्वा पुनातु” इत्यनयोः
शेषिणोः संपूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षाऽस्ति,—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा, तथाऽपि शेषस्याऽऽकाङ्क्षाऽस्ति’ इति ‘पवित्रेण
रश्मिभिः’ इत्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । क्रिया च ‘पुनातु’ इत्येषा भिष्वपि मन्त्रे-
ष्वेका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा वृत्तीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽन्वेति,
तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति । तस्मात्—अत्यनुषङ्गः ॥

* ‘वर्गकान्तरमारचयति’ इति तु युक्तम् । अत एव शाबरभाष्य—आजरीपिकयोरप्यस्यार्थस्य
षोडशाधिकरणोदाहरणत्वमेवाङ्गीकृतम् ॥

१ प. ‘तस्मिन्’ । २ क. ‘वसिता’ । ३ ख. ग. ड. ‘ययो’ । ४ ड. ‘नमन्त्रस्य शेषः’ । ५ ख.
ग. ड. घ. ‘यमन्त्र’ । ६ ख. ‘शेषावर्त्ये’ ।

(अष्टादशे (सप्तदशे) व्यवेताननुपङ्गाधिकरणे सूत्रम् ॥)

व्यव (वा) यान्नानुपज्येत ॥ ४९ ॥

अष्टादशा (सप्तदशा) धिकरणमास्चयति—

गच्छतामिति शब्दस्यानुपङ्गोऽस्ति न वोपरि ॥

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

तदेकवचनं मध्यमश्लोकादानीत्यनेन हि ॥

नान्वेति तद्व्याख्येयं नोपर्यप्यनुपज्यते ॥ ३९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“स वेदः प्राणो वातेन गच्छताम्, समङ्गानि यजत्रैः, सं यज्ञपतिराशिषा” इति । अयमर्थः—‘मो. पशो तव प्राणो वातेन ब्राह्मेन वायुना संगच्छताम्, तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम्’ इति । यत्र “यज्ञपतिः” इत्यस्मिन्तृतीये^१ मन्त्रे ‘सम्’ इत्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात्वात्प्रथममङ्गगतस्य ‘गच्छताम्’ इति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्ववद्बुद्धिस्थित्वेन सनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वात् सद्भावेन क्रियापदमनुपज्यते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—मध्यममन्त्रे बहुवचनान्वेन ‘अङ्गानि’ इत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्याख्येयबुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनुपङ्गः । तत्र द्वितीयवृत्त्यमन्त्रयोरेषोचितं वाक्यशेषोऽध्याहृतव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१८	६०
सूत्राणि	४९	१९९

* ‘क’ पुस्तके आबरभाष्ये च ‘ति वायुर्यतेन’ इति दृश्यते ।

१ क ‘यो मायुर्वायवा’ । २ ख ग. घ. ङ. ‘तीयमन्त्रे’ । ३ ॥ ‘क्षमयोग्यतासंनिधित’ । ग. घ ‘तास’ । ४ ख. ‘द्वितीयध्याया’ । ५ क. ‘चित्ते वा’ ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमेऽङ्गापूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुक्तान्येता ॥

आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ॥

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्विद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इद्वैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति, ददाति, जुहोति, इत्यादीन्युदाहरणम् । धानि चैवं श्रूयते—“सोमेन यजेत” “हिरण्यमाभेयाय ददाति” “दाक्षिणानि जुहोति” इति । तेषु भावनावाचिन आख्यातैक्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः । तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्याप्रयोजकत्वात्—इति प्राप्ते,

श्रूमः—अस्त्वाख्या तमेव भावनायाः प्रयोजकम् । तस्माऽऽख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपयैक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहा-
वेकमाख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनैवोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं मिथ्यन्ते ॥

अथ गुरुमतमाह—

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ॥

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥ ३ ॥

‘कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः, किंतु शास्त्रभेदचिन्ता’ इति गुरोर्मतम् । तत्र ‘यजेत, दद्यात्, जुहुयात्’ इत्येषु लिङ्प्रत्ययवान्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्धानां नियोगवाचकत्वामवेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्वं शास्त्रमेकम्—इति पूर्वपक्षः ॥

प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्वात्पर्यानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽपि भेदस्य वारमितुमशक्येतया नियोगानुसारि शास्त्रं भिन्नम्—इति सिद्धान्तः ॥

(द्वितीये समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ॥

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वं भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वाच्च विधिगुणे ॥

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“समिधो यजति” “वनूनपातं यजति” “इडो यजति” “बहिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” इति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजति-पदे पूर्वोक्तेषु ‘यजति, ददाति’ इत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति, येन भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्माद्भास्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेत् ।

मैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत—‘समिधो यजति’ इत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं याग-मुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य वनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते, ततोऽनुवादार्थत्वाभ्यासवैयर्थ्यम्—इति । तन्न । वनूनपा-दादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः, चतुर्थीव-द्धितयोरश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः, तृतीयान्तत्वाभावात् । ततः “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यत्तु—चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वम् । तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा ‘समिधो यजति’ इत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते, तथाऽभ्येष्टवपि चतुर्थे पदे विधित्वं श्रूयम् । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य ‘समिधो यजति’ इत्यस्य संनिधिनाऽवगम्यते । संनिविश्व श्रुतेर्देहेलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्वि-धानायोगात्वनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदा-त्कर्मभेदः सपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथासति सत्यमणिनाधिकरणेन सङ्कीर्णते । धैर्यम् । वैपम्यात् । “अथैष ज्योतिः” इत्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्पागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु—विधायकैर्यजतिपदैर्योगेष्वावगतेषु, भेदे चाभ्यासादवगते, भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अभ्यासात् संज्ञा अपेक्षिता इति वनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मात्—अभ्यास एवात्र भेदहेतुः ॥

(तृतीये आधाराद्यग्नेषादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणे सूत्राणि ३-८)

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः

स्यात् ॥ ४ ॥ गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि

तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥ व्यपदे-

शश्च तद्वत् ॥ ७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

पृथीयाधिकरणमारचयति—

एवं विद्वान्पौर्णमासीमवास्यामितीरितम् ॥

कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्भौवं ब्रुव्यं हि देवता ॥

वार्त्तमीत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न पुज्यते ॥ ७ ॥

वार्त्तमीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ॥

पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥

अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ॥

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥ ९ ॥

विद्वद्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना ॥

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमस्माद्यते—“य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते” “य एवं विद्वानमावास्यां यजते” इति । अथ यजतिना कर्मान्तरं विधीयते, न तु प्रकृता आग्नेयादयः पङ्-
यागा अनूद्यन्ते । आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्त्वस्मिन्प्रकरणे एवमस्माद्यन्ते—“यदा-
ग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चान्युतो भवति” इति, “वावृत्तामग्नीपो-
मावान्यस्यैव नावृत्तांशु पौर्णमास्यां यजन्” इति, “वाभ्यामेतमग्नीपोमायमेकादश-
कपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति, “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” इति, “ऐन्द्रं
पयोऽमावास्यायाम्” इति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः पङ्क्त्य आग्नेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यवि-
हितस्य, कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वोक्तप्रकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मा-
न्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः, प्रीवान्यसद्भावात् । अत एवोक्तम्—

* ‘स्यैषोपाधिति’ पुनरुक्तान्तरे ।

१ क. ‘या च या’ । २ ग. ‘पौर्णमासे’ । ३ क. ‘वादिष’ । ग. ‘वाज्यदिष’ ।

“ध्रौव साधारणं द्रव्यं देवता मात्रवर्णिकी ।

रूपवन्तो ततो यागो विधीयेते पृथक्तया” इति ।

“सर्वस्मै वा एवघज्ञाय श्रूयते यद्गुहायामाज्यम्” इति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मात्रवर्णिकत्वमित्यमुन्नतव्यम्—“तस्माद्वात्रेघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वतो अमावास्यायाम्” इति वात्रेघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चर्चो क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयेते । तत्र—“अग्निर्वृत्राणि जह्वनत्” इत्येको वात्रेघ्नो मन्त्रः, “त्वं सोमासि सत्पविस्त्वं राजोत् वृत्रहा” इत्यपरः । तयोरुक्तावर्गोपौ पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरान्नातयोर्वृत्रिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावर्गोपौमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्या रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद्दर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थक स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम्, किंतु “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत्, अमावास्यायाममावास्याय यजेत्” इत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकम्, “यदाग्नेयः”—इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्याति । तस्मात्—कर्मान्तराविवेकः—इति प्राप्ते,

भूमः—आस्तां तावद्द्रव्यम् । देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वात्रेघ्न्योर्वृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । हात्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्राश्चाऽऽन्नाय प्रयाजानन्तरमाविनोराज्यभागयोः क्रमे वात्रेघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चाऽऽन्नाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु—“वात्रेघ्नी पौर्णमास्याम्”—इत्यादि वाक्यम्, तल्लिङ्गक्रमकृष्योरान्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु मूतनकर्माङ्गतामनयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि—पूर्वप्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपी ॥ समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः, तत्कालविहितयोर्योगत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः समुदायद्वित्वसिद्धेर्लक्ष्यप्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्मिन्फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यद्व्युत्तम्—अनुवादपक्षे “पौर्णमास्याम्”—इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम्—इति । तदयुक्तम्, कालविधानासंभवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविवानात् । आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां घ्राणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः ‘पौर्णमास्या’ इत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमिदमपि । ननु—विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादेकत्वम्, तस्य यागविधाय-

१ क. स. ग. ‘वता । ए’ । २ म. ग. ‘वता । आ’ । ३ ड. ‘पत्ताया’ । ४ ड. ‘चिदं’ ।

५ क. यजते । ६ क. यजते । ७ ख. ड. ‘भागयो’ । ८ क. ‘तत्र प्रयो’ । ९ ख. ‘रत्वम्’ ।

कत्वाभ्युपगमात् । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन
 द्रव्यदेववालक्षणगुणविधायकानि—इति चेत् । न, तथासत्येकेन वाक्येनानेकगुणवि-
 ध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधाय-
 कत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्व-
 द्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीना-
 माग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत । तथाहि—“समिधो यजति” “आधा-
 रमाधारयति” इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः । “यद्वाग्नेयोऽष्टा-
 कपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां
 प्रकृतत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ये सर्वेषां फलसंबन्धो बोध-
 नीयः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्य-
 विहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति । एतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च
 फलसंबन्धे राजसूयगवेष्टिपशुसोमवत्समप्राधान्यात्प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् ।
 वदमावे चानङ्गत्वात्सौम्यादिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे
 तु भिकपोः कालयोगेन दर्शपूर्णमाससम्बन्धार्हत्वात्, समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाऽऽ-
 ग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः ।
 तस्मात्—विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

(चतुर्थ उपांशुप्राजापूर्वताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

पौर्णमासीवदुपांशुप्राजः स्यात् ॥ ९ ॥ चोद-
 ना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ गुणोपबन्धात्
 ॥ ११ ॥ प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

चतुर्थोपधिकरणकारवचनम्—

उपांशुप्राजमित्येषोऽनुवादोऽप्राथवा विधिः ॥

विष्ण्वादिकाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधी ॥

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्त्वैकूपं प्रौढमन्त्रतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते—“जामि वा पृथग्ज्ञस्य क्रियते । यदन्वञ्चो पुरोडासावुपांशुया-
 जमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय । प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजा-

* प्रायवचनाचेति पुस्तकान्तरे ।

कत्वाभ्युपगमात् । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन
द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानि—इति चेत् । न, तथासत्येकेन वाक्येनानेकगुणवि-
ध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधाय-
कत्वे तु विशेषविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्व-
द्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादत्वमभ्युपगम्य कर्मान्तराविधिं वदतः प्रयाजादीना-
माग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथाहि—“समिधो यजति” “आघा-
रमापारयति” इत्यादयः कालयोगरहिताः केचित्त्रिषथ आम्नावाः । “यदाग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां
प्रकृतत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ये सर्वेषां फलसंबन्धो बोध-
नीयः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्य-
विहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति । एतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च
फलसंबन्धे राजसूयगवेष्टिपशुसोमव्रतसमप्राधान्यात्प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् ।
तदभावे चानङ्गत्वासौर्यादेविकृतिष्वग्नेयादीनामिवाविदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे
तु विक्रयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात्, समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाऽऽ-
ग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः ।
तस्मात्—विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

(चतुर्थ उपांशुप्राजापूर्वताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

पौर्णमासीवदुपांशुप्राजः स्यात् ॥ ९ ॥ चोद-
ना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ गुणोपबन्धात्
॥ ११ ॥ प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

उपांशुप्राजमित्येषोऽनुवादोऽत्रापवा विधिः ॥

विष्ण्वादवाक्ये विस्पष्टविधेरस्थानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ॥

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्त्वेद्रूपं धौवमन्नतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायवे—“जामि वा एतच्चक्षस्य क्रियते । यदन्वत्रौ पुरोडाशाकुपांशुप्रा-
जमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजायित्वाय । मजाश्विरुपांशु यष्टव्योऽजा-

* प्राक्वचनाच्चेति पुस्तकान्तरे ।

“धौव साधारणं द्रव्य देवता मात्रवर्णिकी ।

रूपवन्तो ततो यागी विधीयेते पृथक्तया” इति ।

“सर्वस्य वा एतच्चक्षाय एहते यदुपायामाज्यम्” इति धौवस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मात्रवर्णिकत्वमित्यमुज्ज्वल्यम्—“तस्माद्द्वान्त्री षौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वतो अमावास्यायाम्” इति वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चर्चो क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयेते । तत्र—“अग्निर्वृत्राणि जह्वनत” इत्येको वार्त्रेणो मघ्नः, “स्व सोमासि सत्पतिस्त्व राजोत वृत्रहा” इत्यपरः । तयोरुक्तावग्नीषोमौ षौर्णमासदेवते । एवमन्तराम्नातयोर्विधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । पद्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम्, किंतु “षौर्णमास्या षौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यायया यजेत” इत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकम्, “यद्वाग्मेयः”—इत्याद्युत्पत्तिवाङ्मयेरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु काल विधास्यति । तस्मात्—कर्मान्तरादीनि—इति प्राप्ते, ब्रूमः—आस्ता तावद्भव्यम् । देवता तु विवित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वेषां न लभ्यते । वार्त्रेण्योर्वृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रविषादकत्वात् । हान्ते मघ्नकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगद प्रयाजमन्त्राश्चाऽऽज्ञाय प्रयाजानन्तरधाविनोराज्यभागयोः क्रमे वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चाऽऽज्ञाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रममाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु—“वार्त्रेण्यौ षौर्णमास्याम्”—इत्यादि वाक्यम्, तल्लिङ्गक्रमकृतयोरान्यभाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थानाच्छेदः । न तु नूतनकर्माङ्गतामनयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि—पूर्वमरुतेष्वाग्नेयादिषु पदसु त्रिकरूपी ह्यं समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां षौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः, तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो ध्यर्थः समुदायवित्त्वसिद्धेर्लक्ष्यप्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्मिन्फलवाक्ये पदुपागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तम्—अनुवादपक्षे “षौर्णमास्याम्”—इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम्—इति । तदयुक्तम्, कालविधानासमवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहमयोगविधानात् । आग्नेयोपाकुयाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां षौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः “षौर्णमास्या” इत्यनेन तृतीयैकवचनात्तेन विधीयते । एवमिदमपि । ननु—विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादेकत्वम्, तस्य यागविधाय-

१ क. ल ग. 'वता । ए' । २ ख. ग. 'वता । आ' । ३ ड. 'पलास्या' । ४ ड. 'विदं' ।
५ क. यजते । ६ क. यजते । ७ ख. ड. 'आगये' । ८ क. 'स्तत्र प्रया' । ९ ख. 'इत्यम्' ।

कत्वाभ्युपगमात् । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन
 ब्रह्मदेवतालक्षणगुणविधायकानि—इति चेत् । न, तथासत्तेकेन वाक्येनानेकगुणवि-
 ध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधाय-
 कत्वे तु विशिष्टविधित्वात्तास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्व-
 द्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादैतन्मन्युपगम्य कर्मान्तराविधिं वदतः प्रयाजादीना-
 माग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथाहि—“सामिधो यजति” “आघा-
 रमाधारयति” इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः । “यदाग्नेयोऽष्टा-
 कपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां
 प्रकृतत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ये सर्वेषां फलसंबन्धो बोध-
 नीयः । “दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्य-
 विहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति । एतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च
 फलसंबन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्सममाधान्यात्मयाजादीनां गुणभावो न स्यात् ।
 यदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकतिष्वाग्नेयादीनामिवाविदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे
 तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात्, समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाऽऽ-
 ग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्रधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः ।
 तस्मात्—विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

(चतुर्थ उपांशुयाजापूर्वताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥ चोद-
 ना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ गुणोपबन्धात्
 ॥ ११ ॥ प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽप्राथवा विधिः ॥

विष्ण्वादिवक्त्रे निस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ॥

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्गुणं धौवमन्त्रतः ॥ १२ ॥

इदमात्रायते—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते । यदन्वञ्चौ पुरोडाशवुपांशुया-
 जमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय । भजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजा-

* प्रायवचनाधेति पुस्तकान्तरे ।

१ स. ‘कत्वधि’ । २ क. स. ग. ‘दमन्यु’ । ग. ‘दस्म’ । ३ क. ‘स्तत्र रूपं च म’ ।

मित्वाय । अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति । तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवादः—इति चेत् ।

मैत्रम् । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनेरन्तर्यरुतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सितम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र ‘यजति’ इति वर्तमानापदेशः शङ्कनीयः, पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् । अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपोश्याजनामकत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः, समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमात्, अजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च “जामि वै” इत्यादेः “अजामित्वाय” इत्यन्तरस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतेः । न खल्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयमाहुल्यं संभवति । न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः, धीरस्य तद्भ्रव्यत्वात् । नापि देवताया अभावः, नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे षष्ठिवैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमग्नैर्विकल्पेन देव-वात्रयस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्मात्—यजतीत्येतद्विधायकम् ॥

(पञ्चम आधाराद्यपूर्वताधिकरणे सूत्राणि १३—१६)

आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥ संज्ञोप-
बन्धात् ॥ १४ ॥ अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥
चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, तत्सं-
निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ॥

अरूपत्वाच्च दध्यूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूयते ॥ १३ ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ॥

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमग्रायते—“अग्निहोत्रं जुहोति” “दग्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” इति च । इदमपरमग्रायते—“आधारमाधारयति” “ऊर्ध्वमाधारयति” “ऋजुमाधारयति” इति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः,

आधारवाक्यं चोर्ध्वादिवक्तव्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः—
द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावात्—इति चेत् ।

तत्र वक्तव्यम्—किं द्रव्यादिवक्तव्येन गुणमात्रं विधीयते, किंवा गुणविशिष्ट-
कर्म । नाऽऽद्यः, अग्निहोत्रादिवक्तव्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचि-
दसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् ।
यच्च सत्यां गतावयुक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवक्तव्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं
द्रव्यादिवक्तव्यैर्लभ्यते । देवता तु मात्रवर्णिकी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उल्लेख्ये ॥

(पष्ठे पशुसोमापूर्वताधिकरणे सूत्राणि १७—२०)

द्रव्यचोदना पशुसोमयोः, प्रकरणे ह्यनर्थको
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥
अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥ तद्वेदात्कर्म-
णोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्याद्वेदो
द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥ संस्कारस्तु न
भिद्येत, परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

यजत्यालभतीत्येतावनुवादौ विधी उत ॥

यद्वात्पवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ ॥ १५ ॥

नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः ॥

ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रया ॥ १६ ॥

“सोमेन यजेत” इति श्रूयते । तत्र “ऐन्द्रवायवं यद्वाति, मैश्वारुणं यद्वाति”
इत्यादीन्यपि श्रुतानि । एवम् “अग्नीषोमीत्यं पशुमालमेत” इति श्रूयते । तत्र “हृद-
यस्याग्नेऽवद्यति । अथ जिह्वायाः । अथ वक्षसाः” इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तत्रैन्द्र-
वाय्वादिवक्तव्यैर्योगा विधीयन्ते । इन्द्रवाय्वादिव्यातिपदिकैर्देवतानां, तद्धितेन सोमस-
द्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् । एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः
“सोमेन यजेत” इत्यनेनानुच्यते । तथाऽवदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम् । ततो
द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते । तदनुवादेन पञ्चालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता

विधीयते । तस्मात्—अवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः “पशुमालभेव” इत्यनेनानूद्यते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति । न चात्र पुरोवादोऽस्ति, “सोमेन यजेत” इत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतेः । नहि ग्रहणं यजनं भवति । नापि तद्विषयस्योक्तो रसः सोमलता । न च—तद्विषयस्यः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं भूते, न तु रसम्—इति शङ्कनीयम् । “धारया यद्वाति” इति रसस्यैव प्रकृतत्वात् । तथा “पशुमालभेव” इत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते । ततः पुरोवादाभावेनानुवादासंभवाद्यजत्यालम्बित्यां कर्मणी विधीयते । ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च पशुसंस्कारः ॥

(सप्तमे संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मक्यमुत भिन्नता ॥
 एकत्वं सकृदाख्यातात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥
 आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ॥
 आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥
 पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ॥
 विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥ १९ ॥
 बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ॥
 रूपस्य तेन कर्मक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥
 देवतासंगतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ॥
 बहुत्वसंगमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

“तिष्ठ आहुतीर्जुहोति” इति श्रूयते । तत्र ‘जुहोति’ इत्येतदाख्यातं “सोमेन यजति” इत्यादिवन्नाभ्यस्तम्, किंतु सकृदेवाऽऽभ्यासम् । यत् एकमिदं कर्म । त्रित्व-संख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेऽप्येकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता, तद्वत्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मक्ये प्रमाणम्, उक्त पदान्तरान्वि-
 दम् । नाऽऽद्यः, वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिव्यजनकत्वाभावात् । द्वितीये—त्रित्वसं-

स्यया विशोपितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्ध-
त्वादावृत्तिमन्त्रेणैकादशत्वं दुःसंवादम् । इह त्वेवद्विधिवः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्याव-
रोधो नास्तीति वैषम्यम् ॥

तदेतद्रसिकारोदाहरणं माष्यकारो नानुमन्यते, कर्मवाचिन आहुतिवाक्यस्य विशो-
षणेन त्रिकाब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वनोदाहरणम्—
“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति । अत्र ‘प्राजापतिर्देवता येषां पशूनां ते
प्राजापत्याः’ इति तद्वित्युत्पत्तौ बहुत्वोपेक्षाः पञ्च एकं ब्रवीम्यम् । ततो ब्रवीक्या-
देवैक्याश्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु ‘सप्तदश’ इति संख्या, सा
पशुब्रवीगता, न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मात्—‘न कर्मभेदमापा-
दयति’ इति प्राप्ते,

श्रूयः—अत्र ‘प्राजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्यः’ इति तद्वित्यान्वं प्राति-
पदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्वित्यान्वप्रातिपदिकार्यस्य प्राजापतिर्देवताविशिष्टपशोः कर्मैवब-
हुत्वविवक्षायामुत्पत्ते इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथममाविन्या द्वितीयाविभक्ते-
रेव तद्वितोत्पत्तिवैलायाभन्वयो नास्ति, कुतः पश्चाद्भावितो बहुवचनस्यान्वयः । एवं-
सति ‘प्राजापत्य’ इत्यनेन तद्वित्यान्वप्रातिपदिकेनैकपशुब्रवीमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं
समर्प्यते । तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च ‘सप्तदश’ इति
निर्दिश्यते । तस्मात्—अत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं च सति, अष्टमे वक्ष्यमाणं सप्त-
दशपशूनामैकादशिनपशुगुणविरुद्धित्वमुपपद्यते ॥

(अष्टमे संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

अष्टमादिकरणमारचयति—

अथैष ज्योतिस्त्विष्य शुणो वा कर्म वा पृथक् ॥

शुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे दानूदिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽग्रं वदेत् ॥

संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

“अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः, अनेन सहस्रदशभिजेन

१ क. (स. ग. एषां) । २ स. ग. ड. ‘मेष’ । ३ स. ग. ड. ‘नक्षत्र’ । ४ क. ड. ‘मर्थेति’ ।

५ स. ‘संख्या’ ।

यजेत” इति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोमम् “एष ज्योतिः” इत्यनूद्य तस्मिन्स-
हस्रदानलक्षणो गुणो विधीयते—इति चेत् ।

न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य ‘अथ’ इत्यनेन विच्छिन्नत्वात् । न चैवं सति
“अथैष ज्योतिः” इत्युक्त एवच्छब्दोऽनुपपन्नः, इति वाच्यम् । संनिहितवाचिनवच्छ-
ब्देनार्वाकसंनिहितस्येवाऽऽगामिसंनिहितस्यापि परामर्शसम्भवात् । आगामिमं निहितश्च
ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽवीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चि-
त्कर्माभिधत्ते । ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः, तथाऽत्रापि संज्ञया कर्म मिधत्ते ।
विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः ॥

(नवमे देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

गुणः कर्मान्तरं वा स्पाद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ॥

गुणो देवाननूद्योक्तसमुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिक्षोत्पात्तशिष्टत्वात्मबलां तत्र वाजिनम् ॥

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

“तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
श्रूयते । घर्नाभूते, पयःपिण्ड आमिक्षा, जलं वाजिनम् । तत्र—आमिक्षाद्रव्यभाजो
ये विश्वेदेवा उक्ताः, ते ‘वाजिभ्यः’ इत्यनेनानूद्यन्ते, ‘वाजोऽन्नमाभिक्षारूपमेवाम-
स्ति’ इति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमाभि-
क्षाद्रव्येण सह समुच्चयता विकल्प्यता वा इति ग्राप्ते,

सूत्रम्.—उत्पात्तशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशि-
ष्टस्य प्रवेशाभावाद्वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरमापादयति । ततो द्रव्यदेवताल-
क्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्कर्मन्तरम् ॥

(दशमे द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मक्याधिकरणे सूत्रम् ।)

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वाऽन्यत्तु पूर्ववत् ॥

निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

“दध्ना जुहोति” इति श्रूयते । तत्र—“अग्निहोत्रं जुहोति” इत्येतस्मात्प्रकृता-
त्कर्मणोऽन्यदग्निहोमरूपं कर्म—इति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्र-
व्येण कर्म मिद्यते, तथा दधिद्रव्येणेति चेत् ।

न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग आगमिणागुणावरुद्धः, तथाऽग्निहोत्रं न
गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत—निर्गुणत्वादगुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं
“पयसा जुहोति” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नाशिष्टतयां समव-
लम्बादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च ब्रूहिद्यववद्विकल्पः ॥

(एकादशे दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणे सूत्रे २५—२६)

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

यद्भेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ॥

गुणो वा मिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म फलाय तु ॥

गुणे विधेये धात्वर्थो विहितत्वादनुच्यते ॥ २८ ॥

“यद्भेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति श्रूयते । तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म, न
त्वत्रविधिः । कुतः—‘इन्द्रियकामस्य’ इत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रा-
दनिष्पत्तेः—इति चेत् ।

मैत्रम् । कर्मान्तरविधौ ‘दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेत्’ इति मत्वर्थलक्षणाप्रस-
ङ्गात् । गुणविशिष्टक्रियाविधौ, गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतप्राप्तक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुण-
मात्रं तु फलाय विधीयते । यद्यपि ‘दध्ना जुहोति’ इति प्राप्तम् । तथाऽपि फलसंयन्त्रो
न प्राप्तः । धात्वर्थाभावे फलासंभव इति चेत् । न । “अग्निहोत्रं जुहोति” इति
विहितस्य धात्वर्थस्यानुद्यमानत्वात् ॥

(द्वादशे वारवन्तीपादीनां कर्मान्तरताधिकरणे सूत्रम् ॥)

समेपु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

उक्त्वाऽग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीपसाम हि ॥

रेवतीष्वृक्षु क्रत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥

रेवत्यादिगुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ॥

रेवतीवारवन्तीपसंबन्धारूपः पशुभेदः ॥ ३० ॥

साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां संबन्धे वाक्यभिन्नता ॥

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्त्वृक्ष्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत” इत्यस्य संनिधौ श्रूयते—“एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत” इति । अस्यायमर्थः—‘अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामक । स च पृष्टस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया ‘त्रिवृत्’ इत्युच्यते । अग्निष्टोमोर्क्थादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूपत्वात् ‘अग्निष्टोमः’ इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । तेन च साम्नाऽग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वात् ‘अग्निष्टोमसाम’ इत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञा वो अग्नयः” इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते । आग्निस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्त्वृक्षु तत्साम गातव्यम् । तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीनैः सधमादः”—इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेत्—इति । तत्र रेवतीनामृचा वारवन्तीयनामकेन साम्ना य. संबन्धः, सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते, ‘एतस्यैव’ इति प्रकृतपरामर्शकेनैवच्छब्देन, अन्यव्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः सैमर्त्यमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः, तद्वत् । इति प्राप्ते,

ब्रूम.—विषमो दृष्टान्तः, दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम्, तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फलसबन्ध एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः । इह तु—रेवत्यागधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्पुन्यस्य शास्त्रिकबोध्यत्वाद्दुर्वीरो वाक्यभेदः । तेन पशुफलक यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयो ॥

१ ख. ड. उक्ताग्निः । २ क. ‘दिगुणः । ३ ख. ‘मो ह्येतेन यः’ । ४ ड. ‘भोक्त्र्यादी’ । ५ ख. ग. ड. ‘इत्युच्यते’ । ६ ग. ‘यं फलम्’ । ७ क. ‘समाप्यमानत्वात्’ ।

(त्रयोदशे सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणे सूत्रे २८—२९)

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सर्वस्य वक्तुकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यात्,

निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

अयोदशाधिकरणमारचयति—

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ॥

निधनान्यपि हीदूर्ग इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीपादीनामुतोदिते ॥

सौभरे फलसंभिधे निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिवि ॥

सौभरस्य फलं वृष्टिर्हीपित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ॥

नियमेऽपि चतुर्थ्येवा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

“यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुर्वीतै, सर्वे वै कामाः सौभरे” इति समान्नाय पुनः समान्नायम्—“हीषिवि वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय” इति । सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य साम्रोऽन्तिमो भागः । तस्मिन्निधने हीपादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः—हीपादिविधिवान्ये ‘वृष्टिकामस्य’ इत्यादिना चतुर्थीभवणात् । तादर्थ्यं भुवती (चतुर्थी) हीपादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषश्रेयसत्वं गमयति । तच्छेधत्वं च पुरुषाभिलषितेफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य हीपिविनिधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः । तदुभयमेलनान्महती वृष्टिः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीपादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयः, त एव हीपादिवान्येष्वनूद्यन्ते, इति न फलान्तरम् । अपोच्येत—नूतनफलान्तराभावात्, हीपादीनां च नानाशाखाभ्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिः—इति । तन्न । फलव्यकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीपादियु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तिं विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं तु फलान्तर-

१ फ. ‘प्योक्तवृष्टिः’ । २ फ. ‘यतीति स’ । ३ ख. ग. तादर्थ्यं श्रेयसं गमयति । ४ रु. ‘पत्वेन’ । ५ फ. ‘वितं फ’ । ६ फ. तत्र । ७ ग. ‘प्राप्तेर्विधे’ ।

रामावेऽपि सौमरवाक्योक्तवृष्ट्यादिकलसावने सौमरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुप-
पद्यते । तस्मात्—अयं निधनविक्षेपनियमनविधिः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१३	७३
सूत्राणि	२९	२२८

(अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः)

(प्रथमे ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणे सूत्रे १—२)

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मन्तरं प्रयोजयेत्संयोग-
स्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥ एकस्य तु लिङ्गभेदा-
त्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

रथन्तरं साम सौमे भवेत्तद्वृहज्जगत् ॥

ऐन्द्रवायवश्चक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत्कर्मभिवा गुणः ॥

गापेन्नादियुतात्पूर्वादन्पद्यावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥

सौमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ॥

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“यदि रथन्तरसामा सौमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्य-
ह्नीयात् । यदि वृहत्सामा शुक्राग्रात् । यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रात्” इति । तत्र—
सौमशब्देन सौमलतासाधनकौ यामोऽभिधीयते । तस्मिंश्च यामे मास्यंदिने सवने वृष्ट-
स्वोत्रे रथन्तरवृहज्जगतामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । “अभि त्वा शूर”—
इत्येतस्या योनावुत्पन्नं रथन्तरम् । “त्वामिद्धि हवामहे”—इत्येतस्यामुत्पन्नं वृहत् ।
जगत्तिलिन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, शुक्रः,
मन्थ्याग्रयणः, उरुध्यः, ध्रुवः, इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु

सोमरसस्य ग्रहणाद्ब्रह्मा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्र-
वायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्ष आग्र-
यणः प्राथमिकः—इति विषयवाक्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्र्यादिसामो-
पेतः, तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथंतरादयो गुणाः क्लीर्यन्ते । तस्मात्—ऐन्द्रवायवादिगुणो-
पेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्ते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्” इत्युक्तो यः सोमशब्दः, तेन प्रकर-
णेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । समर्पिते तस्मिन्पथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते ।
न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति, तस्य प्रातःसवनादौ
गायत्र्यादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्त्वोत्रे रथंतरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्येत
इति चेत् । रथंतरमृद्वक्ष्यतां परस्परव्यावृत्तिः—इति वक्ष्यामः । रथंतरादयः पृष्ठस्त्वोत्रे
विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते । एवमितरत्रापि । तस्मात्—
गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । नहि
प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं सामं विहितमस्ति । अत्र एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चद-
शाधिकरणे प्रथमवर्णके “यदि जगत्सामा” इति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ
विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् । बाहम् । तथाऽपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आग्रय-
णाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम्, किंतु ‘अन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम
संभवति तत्र गुणविधायकम्—’इत्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

(द्वितीयेऽवेष्टेः कृत्वन्तरताधिकारत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

राजसूयं प्रकृतयेष्टिरवेष्टिनामिका श्रुताऽत्र तु ॥

विप्रसत्रियविद्धमेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वाऽनुवादगीः ॥

व्यत्ययाय त्रयाणां च राजत्वामाप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः ॥

अमाप्तप्रापणं तस्मान्न रथंतरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्,
हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमेकादशकपालम्, ऋषभो दक्षिणा । वैश्वदेव चरुम्, पिशङ्गि

मंथीही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षाम्, वशा दक्षिणा । चार्हस्पत्यं चरुम्, शिविष्टो दक्षिणा” इति । तस्यामेवेष्टौ हविषा क्रमव्यत्ययः श्रूयते—“यदि ब्राह्मणो यजेत, चार्हस्पत्यं मध्ये निधायोऽऽहुतिं हुत्वा तमभिधारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे—ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिदशब्दयुक्तेन वाक्येन रथंवरं निमित्तत्वेनानुद्धितम् । एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं चार्हस्पत्यं अहं मध्ये तृतीयस्थाने स्थापयितुं “यदि ब्राह्मणः”— ईत्यादि निमित्तत्वेनानुधत्ते । द्वितीयस्थाने अतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं “यदि राजन्यः” इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तु तत्र एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधान-
विधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यमाधानानुवादी युक्तः—इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुराजशब्दार्थत्वात्, इति प्राप्ते,

श्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियजातौ कूटः, न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत—राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्, ‘राज्ञः कर्म’ इति विष्टस्य राज्ञमा-
विपक्षिकस्योपरि ःप्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राज्यशब्द उपैचरितः । तस्मात्—अवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तयात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तम्—इति चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्वाहिः प्रयु-
ज्यमानायामवेष्टौ तत्संभवात् । तस्मात्—अथ ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिदशब्दस्तु निपातत्वादनपैकौऽ-
र्थान्तरवाची वेत्तुन्नेयम् ॥

(तृतीय आधानस्य विधेयत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वसन्ते विप्र आदध्यात्तजैवोपनयीत तम् ॥

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

* “पर्यन्तपुरोहितदिभ्यो यक्” (पा० सू० ५।१।१२८) इत्यत्र “राजाऽसे” इति गणसूत्रेण यक्प्रत्यययोऽसमासे समाले च प्राप्तस्य ध्यभ्यो शायक इति यक् । एतेन ध्यभ्यप्रत्ययं वदन्भाष्य-
कसः श्रवः प्रत्युक्तः ।

१ क. क्ष. ग. पृथीही । २ क्ष. ग. “याऽऽहुतिमाहुति । ३ व. हव्येतिनिभि । ४ व.
“अपतिपत्तक” । ५ द. “पचारि” । ६ क. “वेष्टेस्तद” ।

अन्तरेणाभिविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसंभवात् ॥

कृषे आधानोपनीती प्राप्ता विषादयस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ॥

कालविषादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः । शरदि वैश्यः” इति श्रूयते ।
 “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयोत । ग्रीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यम्” इति च । तत्र वस-
 न्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणाद्व्योऽनूचन्वे । न च तेषां प्राप्त्यभावः, ऋत्वनुष्ठा-
 नान्यधानुपपत्त्या कृत्स्नत्वात् । न साहस्यधारभूतमग्निम्, अनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विधां
 च विना कर्मानुष्ठानं संभवति । अग्निश्च नाऽऽधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं
 कल्पयति, विद्या उपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासंभवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्प-
 यति—इति तत्र प्राप्तिः—इति चेत् । यवम् । लौकिकाग्नीं होतुं, पुस्तकपाठेनाधि-
 गन्तुं च शक्यत्वेनाऽऽधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्मात्—वसन्ता-
 दिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयते ॥

(चतुर्थे दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणे सूत्राणि ५—११)

अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥ समाप्तं च फले

वाक्यम् ॥ ७ ॥ विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥ गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमाह्वयति—

पदाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ॥

कर्मन्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्तसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ॥

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामाहस्याख्यो न नाम तत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इति । तत्र—
 दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्धमभावादुद्दिष्टादिव्यजिसामानाधि-
 कारणेन कर्षनामत्वात् “अथैष ज्योतिः” इत्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मन्तरविधिः—इति
 चेत् । न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽनृचित्राचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाद्वाऽप्यव-

म्यवे । तथाहि—‘अयनम्’ इत्यावृत्तिरुच्यते । ‘दक्षस्येमे दाक्षाः, तेषामयनम्’ इति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथाचाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायण-यज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “द्वे पौर्णमास्यौ यजेत । द्वे अमावास्ये” इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वाददर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् ।

एवं “साकंप्रस्योप्येन यजेत पशुकामः” इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्योप्यः । तद्युक्तो यागः साकंप्रस्योप्यः । तथासापि प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्योप्याख्यो गुणो विधीयते ॥

(पञ्चमे द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणे सूत्राणि १२—१५)

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंब-

न्धात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वायव्यः श्वेत आलम्ब्यो भूत्पे सौर्यं चरुं तथा ॥

निर्वपेद्देह्यतेजोर्धमीषामुष्टिनिरुपयोः ॥ १२ ॥

गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ॥

फलार्थे अथवा यागे विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

श्वैत्यं वायुसृष्टीषायामाग्रेये च रविप्रभे ॥

धैरुर्गुणश्चरुः स्याली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलदानेर्न तर्त्तिकं तु यावच्चोदितकर्म तत् ॥

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्य श्वेतमालमेव भूतिकामः” इति, “सौर्यं चरुं निर्वपेद्देह्यवर्चसकामः” इति च । तथा—दर्शपूर्णमासयोर्दिदमाम्नायते—“इषामाल-

१ ड. ‘रयी’ । द्वे । २ ड. ‘स्यायीयेन’ । ३ ग. ‘स्यायः’ । तं । ड. ‘स्यायः’ । तं । ४ ग. ड. ‘स्यायीयः’ । तं । ५ ग. ‘स्याय्याख्यो’ । ड. ‘स्यायाख्यो’ । ६ क. ग. ‘पेद्भिदा’ । ७ ग. चतुर्गुणधनुः-स्या’ । ८ ग. ड. ‘भ्रातम्—“ई”’ ।

मेत" इति, "चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इति च । ईषा शकलग्नो लाङ्गलदण्डवर्दीर्यः काष्ठविशेषः । तस्या मालम्भः स्पर्शः । तमेतं दक्षपूर्णेमासगतमीपालम्भमनूद्य तस्या-मालम्भायामीषायां श्वेतत्वगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना सृश्यमा-नत्वाद्वायव्यता समवति । तथा—चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासं-बन्धासौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दक्षपूर्णेमासयोः पूर्वासिद्धे एवा-नूद्येते । तस्मात्—गुणविधी—इत्येकः पूर्वपक्षः ।

नाहि फलपदयोर्वित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पात्रिकानुवादत्वम्, आन-र्थक्यं वा युक्तम् । तस्मात्—गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदाऽपि यागस्या-श्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

श्वेतपशुचरुद्रव्ययोः, वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवदोर्यागयोरा-धिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवत्ताविशिष्टयोर्द्यागयोर्विशिष्टरभ्युपगन्तव्यः । 'भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत', 'ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेत' इत्येवविधोऽ-र्थासिद्धो विधिः । द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गप्रत्ययेन कर्तव्यत्वाविधा-वालम्भनिर्वापयोर्धार्तव्ययोः का गतिः—इति चेत् । 'अनुवादः' इति द्रूमः । परमाक्षिस्तवार्पिकी, निर्वापालम्भावन्तरेण वत्तद्यागासिद्धेः । तस्मात्—यागविधिः—इति सिद्धान्तः ॥

(पष्ठे वत्सालम्भादीनां संस्कारताधिकरणे सूत्रे १६—१७)

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवचजिः ॥

स्पर्शः स्यादेवराहित्यात्संस्कारः प्रायपाठतः ॥ १६ ॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते—“वत्सालम्भेत्” इति । तत्र 'विमवो वत्सा-लम्भो यजिः स्यात्, प्राग्निद्रव्यकालम्भत्वात्, वायव्यालम्भवत्' इति चेत् । न । देव-र्षादित्येन वद्रेषम्यात् । किंच—‘अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गमस्कारः, वत्प्राये षड्विधत्वात्, इतरसंस्कारत्वात्’ । तस्मात्—अयं स्पर्शमात्रविधिः ॥

१ ग. ग. क. सदान्तः । २ क. 'स्पर्शेन देव' । ३ ग. 'मन्त्रत्वा' । ४ ग. द. 'ताष्टे तत्वेन' । ५ ग. 'त, परमा' ।

(सप्तमे नैवारचरोराधानार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ॥

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ॥

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरी स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भवति” इति, “चरुमुपधाति” इति च । तत्र—
नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः “बृहस्पतेर्वा एत-
दन्नं यन्नीवाराः” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः
सिष्टवृत्तादिवत्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषवलादेव वा-
स्तुतिः, इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चयः । इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मात्—
इहोपधानमात्रं विधीयते ॥

(अष्टमे पात्नीवतस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पर्याग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ॥

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयावधानतः ॥ १९ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालम्ब्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ॥

गुणं पर्याग्निकृत्यारूपं वक्त्युत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्याऽत्र चोदकात्प्राग्विधौ सति ॥

पर्याग्निकरणान्ताङ्गीतिः ऋगोपकारतः ॥ २१ ॥

“त्वाप् पात्नीवतमालम्बेत्” इति प्रकृत्येदमाग्रावम्—“पर्याग्निकृतं पात्नीवतमु-
त्सृजन्ति” इति । तत्र—पर्याग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नी-
वन्नामकदेवतामन्वयस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्याग्निकृतपात्नी-
वतशब्दयोरन्यवहितावयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु ‘पर्याग्निकृतमुत्सृजन्ति’ इत्यन्वय

वाञ्छन्ति । तदा व्यवहिवान्वयो दुर्यारः । तस्मात्—वायव्यपशुवद्यागविधिः—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन
प्रकृतः पशुः पात्नीविवशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमन्ध पर्यग्निकृतशब्दान्वितेन 'उत्सृ-
जन्ति' इत्याख्यातेन पर्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यग्निक-
रणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननु-
वृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोषत्रयदृष्टा । त्वार्थ-
स्यागः, अन्यार्थस्वीकारः, प्राप्तत्वावश्वेति त्रयो दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये त्वार्थो विधि-
त्वग्येव, अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेव, चोदकप्राप्तानुपरितनाङ्गानि वाच्येरन् ।
मैवम् । 'पर्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानि' इत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गी-
कारात् । कथं तर्हि तन्निवृत्तिः—'आर्थिकी' इति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं
विधिः प्रवर्तते, प्रत्यक्षोपदेशस्य शोभबुद्धिजनकवया कल्प्याविदेशात्प्रबलत्वात् । तथा-
सत्युपदिष्टैरेवाङ्गीरित्वाकाङ्क्षाया विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्तैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते ।
नचानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात्प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमा-
नस्य पर्यग्निकरणस्य भूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यस्मिन्प्रकारं पर्यग्निक-
रणं, तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्वरमात्रिन एवोपकारः
ऋष इत्यत्रापि वादशस्यैव विधानात्पर्यग्निकरणान्वाङ्गीरित्विः मिष्यति । एवं च सति
'उत्सृजन्ति' इत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरणविधिवर्षसिद्ध उपरितनाङ्गोत्तमर्गो धावु-
नाऽनूपते । तदेवमत्र गुणविधिः ॥

(नवमे, अदाम्यादीनां ग्रहनामताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

यददाम्यं गृहीत्वेति शृङ्गात्पंशमिति द्वयम् ॥

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाम्याद्युत्तमामतः ॥ २२ ॥

अदपोरेव नाम स्यादानन्तर्पाद्विधिस्तयोः ॥

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिना ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“एष ये हविषा हविर्यजते, योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते”
इति, “परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एव, योऽङ्गुं पृच्छति” इति च । वक्ष—अदा-

भ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वाच्चानामको यागो 'यजते' इत्याख्यातेन विधीयते । 'अंशुम्' इत्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । नचात्र द्रव्यदे-
वतयोरभावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविरुद्धित्वावगती तदीयविध्यन्ताविदेशेन
तत्सिद्धेः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—भवत्त्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरेव स्याताम्, न तु
यागयोः । 'एहीत्वा' इतिशब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यजतिस्तु व्यवहितः । ताह-
शोऽपि यजिरशुशब्दे नास्ति । तस्माद्ग्रहयोरेवान्न विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य
सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः, पेन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात् । यद्यप्यन न प्रकृतो
ज्योतिष्टोमः, तथाऽपि तत्संबन्धिग्रहणद्वारा वाक्यस्य ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव
'सोमायाद्वाभ्यं एहीत्वा' इति निर्दिश्यते । अथवा—तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठे प्रपा-
ठके प्राकरणिक विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्मात्—ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ॥

(दशमे, अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणे सूत्राणि २१—२३)

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनाक्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥
द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ तत्सं-
योगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥ २३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः ॥

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रूढया द्रव्यस्य नामैतद्वद्वेराधानवच्चितिः ॥

संस्कारः संस्कृते बद्धावगमिष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

“य एव विद्वानग्निं चिनुते” इत्येव विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुय-
जति, तनुद्वयेन, उं शोडशित्वा, त्पजिराज्जेण” इत्यादि । अत्र—अग्निरुद्धो ग्राह-
वाची, स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—“अग्नेः
स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम्” इति, “गृध्रपक्षदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति” इति च । यदि लिङ्गं
प्रापकापेक्षम्, तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । “अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति”
इत्येतस्मिन्वाक्ये 'अग्निं यजति' इति यजिसामानाधिकरण्यात् “उपाशु यजति”

१ छ. 'तित्त्वव्य' । २ ग. 'नरूपत्वा' । ३ छ. ग. 'जक्वा' । ४ छ. ग. ड सत्कृतिः ।

५ छ. 'ष्टोमे वि' । ६ क. छ. ग. 'जतीति' ।

इतिवधागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद्यन्यवयोऽग्निष्टो-
मस्य इति । तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्याग्निष्टोमस्यानुयजनं सभवति । ‘देवदत्तमनु-
गच्छति यज्ञदत्तः’ इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मात् “अग्निं चिनुते”
इत्यत्राग्निनामको याग आस्त्याखेने विधीयते । चिनोविस्तु “इष्टकाभिरग्निं चिनुते”
इति वाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविरुद्धित्वेन प्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्यैवानुवादः—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अग्निशब्दो रुद्ध्या बहिर्द्रव्यमापद्ये । रुद्धिश्च ऋषयया जिज्ञादिकल्प्या-
द्यागवाचित्वाद्ब्रह्मण्यसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयो-
रसिद्धेः । अतः “अग्निमादधीत” इत्युक्ताधानवत् “अग्निं चिनुते” इत्युक्तं चयनम-
ग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगाभावः, “अग्निमग्निष्टोमेन यजेते” इत्या-
दिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मात्—संस्कारविधिः ॥

(एकादशे मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ॥

अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ।

उपसद्विश्वरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ॥

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“उपसद्विश्वरित्वा” “मासमग्निहोत्रं जुहोति” “मामं
दक्षौर्णमासान्यां यजेत” इति । अत्र—प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मामलक्षणी गुणोऽ-
प्राप्तत्वाद्विधीयते—इति चेत् ।

यैवम् । किं मास एव विधीयते, उत “उपसद्विश्वरित्वा” इत्युक्तोपसद्वोऽपि ।
माऽऽद्यः, उपसदापि नित्याग्निहोत्रमाधिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वि-
र्घयिः, प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूदहिं गुणविधिः ।
कर्मोन्तरात्वे किं प्रमाणम्—इति चेत् । ‘प्रकरणान्तरम्’—इति ब्रूमः । न हेतुनि-
त्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्, असंनिहितत्वात् । अथैनैस्यै हेतुत्पकरणम्, अयनमारभ्या-

धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्का—इति चेत् । प्रकरणस्यासम्-
 पत्कत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देनैव तत्सम्पन्नादेया शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
 कृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधाप-
 यितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवश्यः प्रकरणभेदो नित्याग्निहो-
 त्रादिदं कर्म भिनास्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सधमे वक्ष्यते । ननूपस-
 न्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्मभेदः, न
 प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । ‘उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनम् ।
 मासस्त्वनुपादेयः’ इत्येकं वैषम्यम् । ‘द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम्, मासो न तथा’
 इत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतत्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुण-
 भेद उपोद्बल्यति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ॥

(द्वादशे, आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिकरणे सूत्रम् ॥)

फलं चाकर्मसंनिधौ ॥ २५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम् ॥

कर्मान्यद्वा फलं भानात्पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा भूद्भिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः ॥

अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वेष्टेरुक्कामः” इति । रुक्कामस्तेजस्कामः ।

अत्र—इष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमाग्नेययागमनूय तत्र तेजस्कामरूपं फलं
 विधीयते । कुतः—वाक्येनाऽऽग्नेयफलसंबन्धस्य भासमानत्वात् । न च पूर्वोक्तमासा-
 ग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम्, वैषम्यात् । तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्-
 रत्वम् । इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति, कुतोऽत्र प्रकरणान्तरत्वम् ।
 किंच मासोऽनुपादेयः, अग्निहोत्रानुसारेण संपादयितुमशक्यत्वात् । फलं उपादेयम्,
 दार्शपूर्णमासिकाग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्—फलविधिः—
 इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिरस्त्येव । य एवात्र कर्म
 भिनास्ति । नचात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः, अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभ-

यन्नैकविधत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्वमन्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रकर्म-
भेदहेतुः, तर्हि तस्यैवायं प्रश्नोऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् । अन्यथा साधने-
वदफलत्वमसङ्गात् । कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात्स्वत एवोत्पद्यते, न तु विविधव-
णात्संपद्यते । यद्यधिकरणयोन्यायभेदः, यदि वा न्यायैक्यम् । सर्वथा तेजस्कमेष्टिः
कर्मन्तरम् । काम्येष्टिकाण्डपठितेषु “ऐन्द्राग्नेमकादशकपालं निर्वपेत्तमाकाशः” इत्यादि-
व्ययमेव न्यायो ब्रह्मव्यः ॥

(अथोदशे-अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संनिधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

यजेत्समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतथा ॥

अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽथवा गुणः ॥ ३० ॥

विधुपादानपौरेकपादेशादेरनुपपत्तिः ॥

आवश्यकं कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः ॥ ३१ ॥

देशादिपोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न लोकता तयोः ॥

पुंशब्दयोर्व्यापृतिवत्त्वात्पुनरुक्तत्वा त्वनूद्यते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याप्तयन्त्रे—“समे यजेत्” “पौर्णमास्यां
यजेत्” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्” इति । अवेष्टिप्रकरणे फलमाम्नातम्—
“एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्” इति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे समाम्नातः—“क्षेपं स्विष्टकृते समवचति” इति । तत्र—देशकालनि-
मित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादनुपादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिश-
ब्दयोः पर्याप्तत्वात् । ततः—कर्मविधिः—इत्यवश्यमभ्युपेयम् । तत्र—प्रकरणिनो
दर्शादेः पूर्वविहितस्यैवेभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने “समिवो यजति” इत्यादिवदभ्यासादेव
कर्मभेदः—इति प्राप्ते,

भूमः—देशादीनामविवेयत्वेऽपि त्रिहितकर्मणा सह तेषां संबन्धो विधीयताम् । स
च कर्मवत्पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वादिविगर्हति । यदुक्तम्—उपादानविधिशब्दो
पर्यायो—इति । तदसत् । ‘अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानम्, तच्च पुरुषविषयः शब्दव्या-

* पुस्तकान्तरे नूयदितः ।

पार । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम्, तच्च कर्माविषय पुरुषव्यापार' इति महान्भेद । योऽपि—दर्शादीना पुनर्विधि सोऽपि देशादिसबन्ध विधातु कर्मानुवाद — इति न कर्मभेदमावहति । “समिधो यजति” इत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादा-सभवात्पुनावधान भेदहेतु —इति वेपथ्यम् ॥

(चतुर्दशे, आग्नेयद्विरुक्ते स्तुत्यर्पताधिकरणे सूत्राणि २७—२९)

आग्नेयस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

अविभागात्तु कर्मणा द्विरुक्तेर्न विधीयते ॥

॥ २८ ॥ अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेय केवलोऽप्यसौ ॥

दर्शं यदिति वाक्याभ्या कर्मान्यद्वाऽनुवादमी ॥ ३३ ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्व दर्शेष्टौ द्विः प्रयुज्यताम् ॥

एकत्वमत्यभिज्ञानादनूक्त्येन्द्राग्रसस्तुति ॥ ३४ ॥

“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णिमास्या चाच्युवो भवति” इति कालद्वये विहितम् । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति” इत्येकस्मिन्काले पुनर्विहितम् । तत्र—अविशेषपुन श्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयोजानामिव भेद । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्वि प्रयोग —इति चेत् ।

न । मत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात् । न चानुवादो व्यर्थ, विधेयैन्द्राग्रस्तुत्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति । तथाऽपि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्र समीचीनतर । तस्मात्—“ऐन्द्राग्र कर्तव्य” इति विधेयस्तुति । प्रयोजवैषम्य तूक्तमेवानुसंधेयम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायशालाविस्तरे द्वितीया-
ध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदिव
अधिकरणानि	१४	८७
सूत्राणि	२९	२५७

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।)

(प्रथमे यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणे सूत्राणि १—७)

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात्
॥ १ ॥ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोत् ॥ २ ॥ लिङ्गद-
र्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत, तत्रा-
नर्थकमन्यत्स्यात् ॥ ३ ॥ अपवर्गं च दर्शयति,
कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥ अनित्यत्वात्तु
नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥
कर्तुस्तु नियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ॥

कालत्वात्कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ॥

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बहुषयाप्तये श्रूयते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति । अत्र—यावज्जीव-
शब्दो मरणावधिकालपरः । तत्कालसंबन्धश्च प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वात्
‘जुहोति’ इत्यनूद्दिष्टे कर्मणि विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य निरयप्रयोगविधाय-
कत्वामात्रेण वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्यवस्यति । ए च
काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः, सरुदनुष्ठानस्य “अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्वकामः” इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । ‘यावज्जीवम्’ इत्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यमसद्भात् । तस्मात्—अयं काम्य-
कर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिः । इति प्राप्ते,—

द्रूमः—यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः, किंतु लक्षकः । वाच्यायेस्तु—
छात्रजीवनम् । नच—जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यम्, तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तं
च पुरुषधर्मं निमिषीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते । नच—अत्र कर्मभेदः, तद्धे-
यतां शब्दान्तरादीनामभावात् । नच—अभ्यासस्तद्वदुः, निविचविशेषतद्भावेना-
विशेषपुनःश्रुतेरभावात् । अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति, जीवनस्यात्र निमित्तत्वात् ।

सति निमित्ते नेमित्तिकस्य त्यागायोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । नच—जीवननिमित्तैर-
न्तर्येण प्रयोगेनैरन्तर्यापत्तिः, सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात् । तस्मात्—जीवनस्य
पुरुषवर्मेत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगी भिन्नो ॥

(द्वितीये सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्मताधिकरणे सूत्राणि ८-३२)

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिव-
चनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्म-
भेदः स्यात् ॥ ८ ॥ एकं वा संयोगरूपचो-
दनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥ न नाम्ना स्याद-
चोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥ सर्वेषां चैक-
कर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥ कृतकं चाभिधानम्
॥ १२ ॥ एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥ विद्यायां
धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥ आग्नेयवत्पुनर्वचनम्
॥ १५ ॥ अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात्
॥ १६ ॥ अर्थासंनिधेश्च ॥ १७ ॥ न चैकं
प्रति शिष्यते ॥ १८ ॥ समाप्तिवच्च संप्रेक्षा
॥ १९ ॥ एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमा-
प्तिवचनानि ॥ २० ॥ प्रायश्चित्तं निमित्तेन
॥ २१ ॥ प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥ समाप्तिः
पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥ २३ ॥ लिङ्गम-
विशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्मा-
द्द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥
द्रव्ये चाचोदितत्वादिधीनामव्यवस्था स्यान्नि-
र्देशाद्व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात्
॥ २५ ॥ विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात्

॥ २६ ॥ सारस्वते विप्रतिषेधाद्येति स्यात्
 ॥ २७ ॥ उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः ॥ २८ ॥ गुणार्था
 वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ प्रत्ययं चापि दर्श-
 यति ॥ ३० ॥ अपि वा क्रमसंयोगाद्दि-
 धिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥
 विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्येऽतत्संयोगा-
 द्विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥

द्वितीयाधिकरणमात्तयवि—

शास्त्राभेदात्कर्मभेदो न वा, कर्मात्रं भिद्यते ॥

दृष्टं काठकनामादि बहु भेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थद्वारादिना ह्येते पुष्पन्ते भेदहेतवः ॥

रूपादिग्रन्थभिन्नानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककापवमाध्वंदिनवैत्तिरीयादिशास्त्रासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्माऽऽघ्रातम् ।
 एष शास्त्राभेदात्कर्म भिद्यते । कुतः—भेदकारणानां नामभेदादीनां बहूनामुपलम्भात् ।
 काठक—काण्वादिर्को नामभेदः । कारीरीवाक्यान्यधीयादाः केचिच्छाखिनो भूमौ
 भोजनमाचरन्ति, शास्त्रान्तराध्यायिनो नाऽऽचरन्ति, इति धर्मभेदः । एकस्यां शास्त्रा-
 यामधीताः “इषे त्वा” इत्यादयो मन्त्राः, पलाशशाखाच्छेदादयः क्रियाश्च, शास्त्रा-
 न्तरेऽप्यधीयन्व इति पुनरुक्तिः । पूर्वमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहार्याः । न ह्यन्पा-
 युषा मनुष्येण सर्वशास्त्राध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । यस्मान्न—शास्त्रा-
 भेदेन कर्मभेदः । इति भाषे—

* रूपभेदः—एकस्यां शास्त्राध्यायीकोपधिमैकादशरूपात्मम्, एतस्यां द्वादशरूपात्ममिति ।
 निन्दावचनम्—‘केषांचिदुदितहोमस्य, केषांचिदुदितहोमस्य, इति । समाप्तिवचनम्—‘केषां-
 चिद् अग्राह्यारुमभिः परितमाप्यते, अपरेषां रान्यपरितमाभिः’ इति । प्रायश्चित्तवचनम्—‘केषां-
 चिदनुदितहोमप्यतिक्रमे, केषांचिदुदितहोमन्यतिक्रमे, इति । अन्यार्थदर्शनम्—“यदि पुनरिरी-
 क्षणाः स्मः, यदि वैश एतपतिर्हृषतेर्वाऽनुतात्रिणः” इति, “न एवमेव वृत्तात्मानं व्रतमुपेयुः,
 उपेतं होरां रपन्तम्, अप यदि “अदेरीक्षाणाः” इति, दृष्टव्यमनेष्टपूर्वोक्तं च द्वादशादे दर्शनम् । इति
 शबरभाष्ये विवरः ॥

ब्रूमः—रूपाद्यभेदादेकं कर्म । आग्नेयाष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखा-
याम्, तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते । “दर्शपूर्णमासस्यां यजेत” इति यागरूपः पुरुषव्यापा-
रश्चैकविधः । ‘दर्शपूर्णमासौ’ इति कर्मनामाप्येकम् । ‘स्वर्गकामः’ इति फलसंबन्धोऽ-
प्येकः । तस्मात्—अभिन्नं कर्म । पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा संगच्छन्ते । काठकादिकं
ज्योतिरादिवन्न कर्मनाम, ‘काठकेन यजेत’ इत्यश्रवणात् । ‘काठकमधीते’ इति प्रयो-
गाद्व्यनयनामेत्यवगन्तव्यम् । भूमोजनादिरध्ययनधर्मः । पुनरुक्तिरध्येतृभेदान्न दुष्यति ।
अल्पायुषाऽपि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते ॥ तस्मात्—अन-
न्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	२	९९
सूत्राणि	१२	२८९

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम् ॥

बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽप्राभिधीयते ॥ १ ॥

अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ॥

* नाहं निन्दां निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तर्हि—निन्दितादितरत्प्रसंगितम् । तत्र न निन्दितस्य
प्रतिषेधो गम्यते । किंतु—इतरस्य विधिः, तत्रैकस्मिन्नभिहीने द्वौ कालौ विहितौ निरूप्येते । अतो
न कश्चिदोषः ॥ तथा—असमर्थानामेकस्मिन्वेदे विहितकृत्स्नमङ्गातमुपसंहर्तुमशक्तिरस्ति; समर्थानां तु
सर्वशाखाभ्योऽप्यगमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शक्तिरस्ति, इति तेनैककर्पतेऽपि न विरुद्धम् ॥ तथा—
एकस्मिन्नपि कर्मणि किंचिद्वस्तु समाप्तमिति कृत्वा समाप्तिशब्दः प्रयुज्यते. यथा—आध्वर्यवे समाप्ते
ज्योतिशोमस्य ‘समाप्ते ज्योतिशोमः’ इति भवति । “उदिते होष्यामि” इति प्रकान्ते, अन्यथा क्रिय-
माणे भवति दोषः । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति कर्मकृतेऽपि न दोषः—रत्यादि शास्त्र-
भाष्ये विस्तरः ॥

(प्रथमे प्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतिः ॥

क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसंभवात् ॥ २ ॥

गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्पत्तौ ॥

व्युत्पत्तिसंभवात्तत्र शाब्दता स्यात्क्रियादिबत् ॥ ३ ॥

यदिदमस्मिन्तृतीयाध्याये प्रतिपाद्य शेषत्वम्, न तच्छाब्दम् । कुतः—केनापि शाब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात् । व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न शेषशेषिभावे क्वचिद्दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात् । अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय चेत् ।

भैवम् । अन्वये शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः संभवति । द्वयोर्गुणयोः परस्परकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोरत्यक्त्वाभावात् । एव द्वयोः प्रधानयोरपि । अतो व्युत्पत्तिसम्भवात्क्रियाकारकत्वद्वयैवा यथा शाब्दाः, तथा तदन्वयान्वर्गितः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः । तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः ॥

(द्वितीये शेषलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वरूपहेतु न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ॥

पाराध्यै शेषताहेतू रूपे तेनोपलक्षितम् ॥ ४ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते । तथाहि—शेषत्वं नापि किम्—अविनाशूतत्वम्, प्रयोन्यत्वं वा, विध्यन्तविहितत्वं वा । नाऽऽद्यः, पद्यागानापाविनाशूतानां परस्परशेषत्वममङ्गात् । न द्वितीयः, “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपवि” इत्यत्र तुषोपवाप मति शेषस्यापि कपालस्य क्षमप्रयोन्यत्वाभावात् । न तृतीयः, विध्यादिविहितस्य पलाशाशाखान्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्मान्नामिदं शेषताया स्वरूपम् । नापि हेतुरस्ति, ‘निमित्तः शेषः’ एवेत्यात् इति कस्यचिदेतोरनिरूपणात्—इति भाषे,—

ब्रूमः—‘विमतः प्रयाजादिः शेषः, परार्थत्वात्, मृत्यादिवत्’ इति हेतुः सुनिरूपः । अविनाशतत्वादीनां लक्षणानां दुष्टत्वेऽपि ‘परार्थः शेषः’ इति लक्षणस्यादुष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् । न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च सांकर्यम्, आकारभेदेन तद्वेदात् । दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्षणम् । तस्माच्छेषतया हेतुस्वरूपे विद्येते ।

(तृतीये शेषलक्षणाधिकरणे सूत्राणि ३-६)

द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥ कर्म-
ण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥ फलं च
पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥ पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषोऽथवा फलम् ॥

पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावादेयौ मतभेदतः ॥ ५ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह बादरिः ॥

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ६ ॥

स्वयकपालादिकं द्रव्यम्, अरुणिमादिको गुणः, अवघातपोक्षणादिकः संस्कारः, एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वम् । स्वर्गः फलम्, तत्कामी पुरुषः, दर्शपूर्णमासौ कर्म, । न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति, उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावात्— इति बादरेर्मतम् । पारार्थ्यं लक्षणमभिप्रेत्य ‘फलदयोऽपि शेषाः’ इति जैमिनेर्मतम् । तथा च श्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते—“कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्,” “फलं च पुरुषार्थत्वात्,” “पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्” इति । तत्रोपकारित्वमविव्याप्तम्, प्रधानभूतेऽपि स्वाभिनि गर्भेदासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यः सिद्धान्तः ॥

(चतुर्थे निर्वपणादीनां व्यवस्थितविषयताधिकरणे सूत्राणि ७-१०)

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥ विहितस्तु सर्वधर्मः

स्यात्संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥ फलं तु सह चेष्टया

शब्दार्थोऽभावादिप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

चतुर्थोपकरणमारचयति—

श्रुता ग्रीष्मोऽज्यसानाद्यधर्माः सांकर्यभाविनः ॥

व्यवस्थिता वा सांकर्यं फलापूर्वेण संगतेः ॥ ७ ॥

अवान्तरापूर्वसत्त्वात्साक्षात्तेनैव संगतौ ॥

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥ ८ ॥

ग्रीहिधर्मा अवधातप्रोक्षणादयः, आज्यधर्मा उत्पन्नान्वेक्षणादयः, सानाज्यधर्मा दोहनातश्चनादयः । ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्मा यस्मिन्कस्मिन्नापि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं जनयन्त्येव—इति सांकर्यं प्राप्ते,—

श्रूयः—आग्नेयादयः षड्यागा भिन्नक्षणवर्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति । तत्तत्स्वजननमर्थान्याग्नेयादिजन्यानि षडवान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि । तेषु पुरोडासद्रव्यकयागजन्यापूर्वं ग्रीहिधर्माणां प्रयोजक, मत्स्यासन्नत्वात् । फलापूर्वं तु तेन व्यवहितम् । एवम्—आज्यधर्माणां सानाज्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वैरेव साक्षात्संगतिः । तथासति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वमाधनप्रकृतिद्रव्यैरेव व्यवविष्टन्ते । ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव सांकर्यम् । अथोच्येत—‘तुषविप्रोक्षस्य ग्रीहिष्वेव संभवात्तेष्वेवावधातः, न त्वाम्यसानाज्ययोः । एव विलापनमाज्य एव । दोहनादिकं सानाज्य एव’—इति । वाटम् । दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थः प्रोक्षणादयः सकीर्येत्—इति चेत् । भैवम् । “ग्रीहीन्प्रोक्षति” “आज्यमवेक्षते” इत्यादिद्वितीयाश्रया व्यवस्थापितत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वर्त्तयतीति । तस्माद्व्यवस्थिता धर्माः ॥

(१३ अमे स्फपादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

१३ अमाधिकरणमारचयति—

द्रव्यस्य स्फयकपालादेः सांकर्ष्यं वा व्यवस्थितिः ॥

यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समं तेनात्र संकरः ॥ ९ ॥

वाक्पस्पोद्धननादेः स्पाद्वैयर्थ्यं संकरे सति ॥

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्ध्ववस्था तेन पूर्ववत् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्फयश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णा-
जिनं च शम्भा चोलूखलं च मुसलं च हृषद्वपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि”
इति । स्फयशब्देन खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठ-
पात्रम् । शम्भा मुसलाकारकाष्ठम् ॥ तत्र—अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वे-
क्ये निराकृत्येऽपि स्फयकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाघङ्गाक्रियासु सांकर्ष्यं
निराकर्तुमशक्यम्, येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यांचित्क्रियायां कृत्यामपि श्रूयमा-
णस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न ह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैति—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“स्फयेनोद्धन्ति” “कपालेषु अपयति” “अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वे-
क्यति” “शूर्पेण विविनक्ति” “कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति” “शम्भयै
हृषद्वपुपदधाति” “उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति” “हृषद्वपलाभ्यां विनष्टि” इत्येतेषां
विक्षेपसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्ष्यपक्षे प्रसज्येत ॥ व्यवस्थापक्षेऽपि संब-
न्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकम्—इति चेत् । न । उद्धननादिवाक्यासि-
द्धार्थानुवादत्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेशानुवादत्वमिति वाच्यम्,
अहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात् । न चान्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम्, “यज्ञायुधानि
संभरन्ति” इत्यासाद्वनविधानाद्योपप्लुक्तत्वात् ॥ तस्मात्—अवधावादिसंस्कार इव
स्फयकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ॥

(पष्ठे, आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

क्रीणात्यरुणयेत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकभाक् ॥

क्रमेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥ ११ ॥

द्रव्यद्वारा कये योगात्तद्वागे धान्वयः पुनः ॥

साक्षात्कये गुणस्यार्थाद्रव्ये संनिहिते त्वसौ ॥ १२ ॥

* ‘अभ्यां हृषद्वपुपदधाति’ इति शबरभाष्ये पाठः ॥

१ क. ख. ग. सर्वाङ्गित । २ ख. ‘वारका’ । ३ ग. शम्भाया । ४ क. ख. ग. ‘वदित्वा’ ।

५ क. ख. ग. ‘वदित्वा’ ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणावि” इति ॥
 तत्र—अरुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि “नाष्ट-
 हीतविशेषणा त्रिकीष्टे बुद्धिः” इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां
 गुणभावे तद्व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीय-
 धि वच्चानुपपन्नम्, अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्क्रयसाधनत्वासंभवात् ॥ तत-
 स्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च
 ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । नचानेन न्यायेन पिङ्गाक्ष्यैकहायनी-
 शब्दार्थयोरापि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम्, तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्ग-
 लवर्णे अक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनी
 शब्दौ, तथाऽपि विशेषणभूतवर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च युगपत्प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं
 गौद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदुषावि । न चेतरद्रव्यमितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम् ।
 अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात्तेषु निवेशयते । तत्रैवाऽक्षरयो-
 जना—“अरुणया” इत्येतत्प्रथमाश्रयम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि साधन-
 द्रव्याणि सर्वाण्यनूच प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते—“यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि,
 यानि सर्वाण्यरुणानि, कर्तव्यानि इति । तस्मात्—गुणः सर्वांगैः—इति प्राप्ते,—

धूमः—यद्यप्यमूर्तो गुणः, तथाऽपि हायनवदक्षिणश्च गौद्रव्यमवच्छिनाति । तच्च
 द्रव्यं साधनमिति तद्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति । एव सति वाक्यभेदो न भवि-
 ष्यति । ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्बारा, गुणवाचिनः शब्दस्य गुणित्वव्यपरात्वा-
 द्वाकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्त-
 रेण न संभवतीत्यर्थापरया द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते ।—तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यम-
 न्यवच्छिद्यताम्—इति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदे
 गुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः ।—तर्हि ‘वामसा क्रीणावि’ ‘अजया क्रीणावि’
 इति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदोऽस्तु—इति चेत् । न, तेषां क्रयान्तरसाध-
 नत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत्क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यावकल्प्यो
 विधीयते । अनुशास्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यनाविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्य-
 विशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । नहि स्वार्थक्रयगतमेकहायनीद्रव्यमुपेत्य वस्त्रापवच्छेदो
 युक्तः । तस्मात्क्रयेण मासादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थोपत्त्या परस्परवच्छेदक-
 त्वेनान्वयः । तथासति ‘आस्त्यविशिष्टैकहायन्या क्रीणावि’ इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
 तस्मात्—आस्त्यगुणः क्रयदेवमेकहायनीमेव भजते ॥

(सप्तमे ग्रहसंमार्जनाधिकरणे (ग्रहैकत्वन्याये) सूत्राणि १३-१५)

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलः ॥

एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात् ॥ १३ ॥

प्राधान्यात्तद्गुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् ॥

तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोयनम् ॥ १४ ॥

सोमे श्रूयते—“दशापवित्रेण ग्रह संमार्ष्टि” इति । दक्षपवित्रं वाम स्वर्ण्डः । तत्र—
यथा “पशुना यजेत” इत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम्, तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्ये-
कत्वं विवक्षितव्यम् । किंच ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जाते संस्कार्यत्वे सति तदा-
श्रयभूते यस्मिन्स्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मात्—
एक एव ग्रहः शोधनीयः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘ग्रहम्’ इति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्य
गम्यते । ग्रह इति गुण समार्गः । ‘प्रतिप्रधानं च गुण आवर्तनीयः’ इति न्यायेन यावन्तो
ग्रहाः सन्ति, ते संमार्जनीयाः । एव निश्चये सति समार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अभु-
त्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अधोच्येत—नेदमुद्देश्यगतम्, किंतु
द्वैतं विधेयम्—इति । तत्र । वाक्यभेदापत्तेः । ‘ग्रह समन्यात्, त चैकम्’ इत्येव
विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः । ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र तु याग प्रति गुणभूतः पशुः । नहि
‘प्रतिगुण प्रधानस्याऽऽवृत्तिः’ इति कश्चिन्न्यायोऽस्ति । तत्र इयत्ताया बुभुत्सितत्वाच्चू-
यमाणमेकत्वं विवेक्ष्यत इति वैषम्यम् । न च जातिः संस्कार्या, तस्या अमूर्तत्वात् ।
ततो जातिद्वारा द्रव्यैलक्षको गुणशब्दः । तत्र चाऽऽवृत्तिरुक्ता । तस्मात्—सर्वे ग्रहाः
समार्जनीयाः ॥

(अष्टमे चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्

१ ख ग. ‘खिला. ॥ ए’ ॥ २ क. ग. द. च सय । ३ ख. ग. द. च ‘वक्षितमिति ।

४ ग. च. ‘न्यायश्रुतिः ।

॥ १६ ॥ व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयो-
गात्, तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

चमसादि च संयुज्यान्नो वा तस्यास्ति मार्जनम् ॥
एकत्वं वद्वहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १५ ॥
अवाधोऽत्राऽऽदरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ॥
चमसादौ न संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १६ ॥

‘ग्रहम्’ इत्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम्, तथा प्राविपदिकार्थस्य
ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा संभाव्यते । ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वाद्ग्रहाणामिव
चमसानामपि संमार्गेण सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनसंभवाच्चमसादयोऽपि मार्जनीयाः—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वादविवक्षितम् । अदुष्टं तु ग्रहत्वं कुतो न विव-
क्ष्येत । ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः । न च विषया-
पेक्षया वृत्तरूपनम्, ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात् । तस्मान्नास्ति संमार्गः ॥

(नवमे सप्तदशारतितायाः पशुधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

भवेत्सप्तदशारतिर्वाजपेयस्य यूपकः ॥
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १७ ॥
आनन्तर्पात्रिकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ॥
ऊर्ध्वपात्रे स्वादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १८ ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ॥
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १९ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“सप्तदशारतिर्वाजपेयस्य यूपो भवति” इति । तत्र-
यूपद्रव्यगतं सप्तदशारतिशब्दोद्दिष्टं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम्, सप्तदशारति-
शब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुष्ठेयम् । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न

संभवेत्, तर्हि वाजपेयगतं स्वादिरमूर्ध्वं यत्पौत्रशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं प्रथमं संबध्य तद्वारा कर्मणाऽन्वेति—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘सप्तदशारत्निर्यूपः’ इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य यूपस्य पश्वङ्गत्वौदुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशु-
द्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति, तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात्पशुन्यवधानमभ्युपेयम् । ‘वाजपेयस्य’ इति पष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते । ‘देवदत्तस्य नम्रा’ इति प्रयोगात् । यच्च—सप्तदशारत्निवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यम्, यच्च—प्रकरणम् । तदुभयमप्यविरुद्धम्, पश्वङ्गत्वेऽप्यन्तवो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंच—पूर्वपक्षे यूपशब्देन पौत्रशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ॥

(दशमे, अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रे १९-२०)
कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥
साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वण ॥ २० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्माऽस्तिलस्य तत् ॥
यिं वा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ॥ २० ॥
प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि ॥
मिथः संबन्धराहित्यान्मैवं तेऽपि समत्वतः ॥ २१ ॥
कर्तृयोगाददोषश्चेत्समोनेयं समादितिः ॥
ततः प्रयाजसोनिध्यात्तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते—“अभिक्रामं जुहोति” इति । यत्र—
होमकाले यदेतदाहवनीयेमभिधः सचरणं, तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रा संबध्यते, न तु
प्रयाजमात्रकर्त्रा । कुतः—अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रि-
यया सबन्धासंभवात्—इति चेत् ।

मैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययाऽपि संबन्धासंभवात् । अथोच्येत—
अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते, उद्दारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यते—

इति । तदेवस्समाधानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समानम् । अतः संनिधिवलात्प्रयाजकर्त्री संबध्यते ॥

एतदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

यद्वा बलित्वं सांनिध्यादस्ति प्रकरणे ततः ॥

दर्शोदिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २३ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ॥

तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गं तद्वारा दर्शशेषता ॥ २४ ॥

अस्मिन्नपि ऋते तावेव विषयसंशयौ । पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्यत् । प्रयाजमंत्रिवि-
धौऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात्प्राकरणिकेषु कृत्तेष्वप्यभिक्रमण निविशते—
इति पूर्वः पक्षः ।

“समिधो यजति” इत्यारभ्याऽऽघ्रातमवान्तरप्रयाजप्रकरणम् । तन्मध्येऽभिक्रमण-
मात्रात् । तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संहृष्टत्वादभिक्रमणं
प्रयाजमात्रे निविशते—इति राद्धान्तः । अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते,
प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात् ॥

(एकादशे, उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

संदिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽथवा ॥

दर्शाङ्गता प्रक्रियेपाऽवान्तराऽतोऽस्त्विहाग्रिमः ॥ २५ ॥

लिङ्गादग्रेरङ्गभूतेर्निवित्संज्ञकमङ्गकेः ॥

विच्छेदे सात दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः”—इत्यास्मिन्प्रपाठके सप्तमाष्टमयोर-
नुवाकयोः—सामिधेन्यग्राहणमात्रात् । नवमे—निवित्संज्ञकानाम् “अग्रे महौ अंसि
ग्राहणमारत”—इत्यादीनां मन्त्राणां ग्राहणम् । दशमे—काम्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तु—उपवीतमेव विहितम्—“निर्वीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितॄणाम्,
उपवीतं देवानाम्, उपव्ययते देवलस्ममेव तत्कुरुते” इति । यत्र—पूर्वन्यायेन सामि-
धेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात्सामिधेन्यङ्गमुपवीतम्—इति चेत् ।

न । निविद्वाहणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च—निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात् तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वम्—इति वाच्यम्, लिङ्गेन निविदामन्यङ्गत्वावगमात् । आहुत्याधिकरणमूवमार्गे संबोध्य “महानसि”—इत्यादिभिर्निविद्वाक्यैरभेरुत्साहजननाय वद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—“निविद्भिर्न्येवेदयत्, वज्रिविदा निवित्वम्” इति । ननु—‘सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्भग्मिस्ताः सामिधेन्यः’ इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणान्यथा एव—इति चेत् । सन्तु नाम । नैवावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यता सामिधेनीप्रकरणम्, निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यात्—इति चेत् । न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात्—सन्निधिना वदङ्गत्वम्—इति चेत् । न, काम्यसामिधेनीभिर्व्यवेवानात् । न च—काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया, सन्निधितः प्रकरणस्य प्रचलत्वात् । तस्मात्—इह प्रयोजन्यायाभावौन्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

(द्वादशे गुणानां मिथोऽसंबन्धाधिकरणे सूत्रम्—)

गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ॥

यज्ञेऽस्थिले प्रकरणादाधानेऽन्वितयेन तत् ॥ २७ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ॥

नाऽऽधानहविर्पा साम्पाद्वाक्याद्यज्ञेऽस्थिले भवेत् ॥ २८ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्र होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते—“तस्माद्धारणो यज्ञावचरः स्यान्नत्वेन जुहुयात्, वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादेवैवेन” इति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः । तत्र—धारणवैकङ्कतादिपात्र प्रकरणबलादाधाने प्रथममन्वेति । एतेन पात्रेणाऽऽधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत्पात्र निविशते । अस्ति हि पवमानहविर्पासाधानाङ्गत्वम्, तत्प्रकरणे पाठात् । “कृत्तिकास्त्रिमादधीत” इत्यस्मिन्प्रकरणे “प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत्” इत्यस्मिन्ननुवाके “त्रीणि हवींषि निर्वपति” इत्यादिना तानि विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाजपेये साक्षादसंभवेत्तदङ्गपशोरङ्गे निविशते, वद्विदमपि—इति प्राप्ते,—

ग्रूमः—अग्निमुद्देश्याऽऽधानं यथा विहितं, तथा पवमानहवीष्यपि । “यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः” इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मादग्निसंस्कारत्वेन समाम्नातानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः । तथा सति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावात् “वैकङ्कतो यज्ञावचरः” इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद्विनियुज्यते ॥

(अयोदशे वार्त्रेष्टयधिकरणे सूत्रम्—)

मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ २३ ॥

अयोदशाधिकरणमारचयति—

वार्त्रेष्टयौ पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ नु दर्शगे ॥

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २९ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याख्यभागयोः ॥

क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥ ३० ॥

न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधारत्वादिकालयोः ॥

दर्शादेरव्यवस्थित्याऽप्राप्तौ वाक्याव्यवस्थितिः ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“वार्त्रेष्टी पूर्णमासेऽनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति । तत्र—इदं वार्त्रेष्टीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्ड आख्यभागयोः क्रमे “अग्निर्वृत्राणि जह्वनत—” इत्यनुवाकेनाऽऽम्रावम् । उदाहृतेन तु ग्राहणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्त्वद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रयत्नत्वादेर्षां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाद्भत्वम्, न त्वाग्यभागाद्भत्वम्,—इति प्राप्ते,—

ग्रूमः—“अग्निर्वृत्राणि जह्वनत” इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रेष्टी, “एवं सोमासि सत्पतिः” इति सौम्या द्वितीया वार्त्रेष्टी । “अग्निः प्रत्नेन जन्मना”—इत्याग्नेयी मथमा वृधन्वती, “सोम गीर्भिष्टा वयम्” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासेयागमोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयोद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथंचिद्वत्तु । सौम्ययोस्तु तन्न संभवाति, सोमदेवताया अमावात । नह्यग्नेयोभीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच ‘पूर्णमासे अमावास्यायाम्’ इति सप्तमीम्यामाधारत्वं गम्यते । तद्य यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वात्त संभवाति । कालस्य धूपमग्नेयत्वाद्यद्वाचित्वं युक्तम् । किंच—प्रयाजमभ्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पाठितः ।

स चाऽऽज्यभागयोद्भयोः क्रमः । न तु मुख्ययोर्दशपूर्णमामयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाद्भत्वम्, किं त्वान्यमागाद्भत्वम् । ननु—एतत्क्रमेणैव लब्धम् । तत्रापि 'आग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः । सौम्ये द्वितीये सौम्यः' इत्येषा व्यवस्था लिङ्गे-
नेव लभ्यते—चाटम् । तथाऽपि 'वार्धघ्नीयुगलं पीणंमार्मिकाले, वृधन्वर्तीयुगलममावा-
स्यायाम्' इत्येषा व्यवस्था पूर्वममावा ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयते—इति न वैयर्थ्यम् ॥

(चतुर्दशे हस्तावनेजमादीनां कृत्स्नमाकरणिकाङ्गताधिकरणे सूत्रे २४-२५)

**आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ वा-
क्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥**

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

हस्तौ द्वाववनेनिके स्तृणात्पुलपराजिकाम् ॥

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तयुद्धिरुतासिले ॥ ३२ ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादामन्तर्यात्मकात्क्रमात् ॥

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“हस्ताववनेनिके,” “उलपराजि स्तृणावि” इति ।
वेद्यामास्तरितुं संपादितस्तृणस्त्वम्ब उलपराजिः । तत्र—हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्य-
योर्मेरन्वर्थेण पाठित्वात्क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गम्—इति चेत् ।
मैवम् । अवनेजनं हस्तसंस्कारः । ‘संस्कृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यौ’ इत्येता-
दृशं सामर्थ्यं लिङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रबलाभ्या लिङ्गप्र-
करणाभ्या क्रमबाधासर्वशेषो हस्तशुद्धिः ॥

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः—
“मुष्टी करोति” “वाचं यच्छति” इति । तदनन्तरमेवेदं श्रुतम्—“दीक्षितमावेदयति”
इति । आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः—“अदीक्षिताय ब्राह्मण इति त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य
एवेनं प्राह, त्रिरुक्षैस्त्रयेभ्य एवेनं देवमनुष्येभ्यः प्राह” इति । अत्र मुष्टीकरणवा-
ह्नियमाभ्या हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्व
लिङ्गम् । तेन क्रमो बाध्यते ॥

(पञ्चदशे चतुर्धाकरणादीनामाग्नेयमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत

मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥ व्यव-
स्था वाऽर्थसंयोगालिङ्गस्यार्थेन संब-
न्धालक्षणाया गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

पञ्चदशाविकरणमारचयति—

चतुर्धा कार्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ॥
चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमात्रगम् ॥ ३४ ॥
उपलक्षणताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ॥
अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्वाग्नेयता ततः ॥ ३५ ॥
नाऽऽग्नेयत्वं तपोर्मूर्खं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ॥
तैनेकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ॥ ३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“आग्नेय चतुर्धा करोति” इति । उत्र—आग्नेयवदे-
न्द्राग्न्याग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते ।
यत्तस्त्रयाणां शेषः—इति चेत् ।

मैवम् । नहि ‘आग्नेयः’ इत्ययं वद्वितः संबन्धमात्रे विहितः, किंतु देववासंबन्धे ।
अग्निश्च केवलो द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता । यतो देवत्वकदेशेन कृत्स्नदेवतोपल-
क्षणत्वादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-

पाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	१०४
सूत्राणि	२७	२१६

(अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे मुख्ये विनिर्योगाधिकरणे (चर्हिर्न्याये)—सूत्रे १-२)

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मा-
दुत्पातिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

संस्कारकत्वादचोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

देवोपसदनं वह्निर्दामिगीमुख्यगौणयोः ॥

तल्लिङ्गमर्थयोर्मन्त्रं निपुङ्गे मुख्य एव वा ॥ १ ॥

शब्दार्थत्वाद्योस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ॥

प्रथमावगतत्वेन मुख्ये तद्विनियम्यते ॥ २ ॥

“वह्निर्देवमदनं दामि” इति लवनप्रकाशको मन्त्र आत्रातः ॥ तत्र—लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनाय मन्त्रो लवनाक्रियायां विनियुज्यते । लवितव्यं च वह्निर्द्विविधम्—मुख्यं गौणं च । मुख्यं—कुशकाशादिदशविधदर्भरूपम् । गौणं तु—तत्सदृशं तृणान्तरम्, तस्मिन्वह्निःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् । तथासति मुख्यवद्गौणस्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोगः—इति प्राप्ते,—

। घूमः—मुख्यस्य शीघ्रप्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं विलम्बप्रतीततया गौणप्रतीक्षां न करोति ॥ तस्मात्—मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो नियम्यते ॥

(द्वितीये (ऐन्द्रीन्याये) ऐन्द्या गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणे सूत्रे ३-४)

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥ गुणाद्वाऽप्यभि-

धानं स्यात्संवन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्या निवेशनेत्याग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ॥

प्रकाशये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्येऽस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥

एकस्य गौणताभिव्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ॥

गौणताऽतोऽन्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या निपुज्यते ॥ ४ ॥

अग्निचपने “निवेशनः संगमनः”—इत्यादिका काचिदैन्द्री समाम्नादा, तस्या उत्तरार्धे “इन्द्रो न तस्यौ” इति पठ्यमानत्वात् । तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवाम्नायते—“निवेशनः संगमनो वसूनामित्येन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति ॥ एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थे प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्यश्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः, तन्नेन्द्रशब्दस्य कूटत्वात् । गौणस्त्विन्द्रो गार्हपत्यः,

तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रम-
वीत्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेण प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विभवाद् वारयितुं गार्हपत्यशब्देन
मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीयः—इति प्राप्ते,—

। वृमः—इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवा-
क्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको
मन्त्र एवेन्द्रशब्देन बहिर् लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रम् 'ऐन्द्र्या'
इति वृदीयाभुविगार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते ॥

(तृतीये, आह्वानविनियोगाधिकरणे सूत्राणि ५—९)

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ न कालविधि-
श्वोदितत्वात् ॥ ६ ॥ गुणाभावात् ॥ ७ ॥
लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ विधिकोपश्वोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

हविष्कृदेहीत्यामन्त्रय निरवग्रन्तमाह्वयेत् ॥
विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वाऽवघातके ॥ ५ ॥
ऐन्द्रीवेन्मात्रमाह्वानं गौणं हन्तिर्ह्याऽन्यथा ॥
पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्यपतेरुपचारगीः ॥ ६ ॥
निरम्यासो विधातव्यो नित्यप्राप्तेरभावतः ॥
हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्यपतिस्तथा ॥ ७ ॥
विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ॥
नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्बहिर्न्यापेन मुख्यगः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“हविष्कृदेहीत्याह निरवग्रन्ताहयति” इति । देवानामर्थे
या हविः संपादयति सा हविष्कृत्, वापेनां संबोध्याध्वर्युः ‘एहि’ इति ब्रूते । तथा
चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृत्-
संज्ञानाहयति” इति । तमिषं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाहयतीत्यर्थः ।
अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते । ननु—आह्वाने यमर्थः, न स्ववधाते—
इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृत्यापेन्द्र्यामृचान्द्रशब्दो

गौणः, तद्वत् 'एहि' इति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भाविष्यति, अन्यथा मन्त्रवा-
ह्ययोराह्वानपरत्वाच्छ्रयमाणम् 'अवघ्नन्' इति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमु-
द्दिश्य मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ वाक्यभेदः—इति चेत् । न । त्रित्वस्य प्राप्तत्वेना-
नुवादकत्वात् । कस्याचिच्छाखायामयं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रिवारमभ्यस्याऽऽप्तातः ।
आह्वयतिपदं तु 'एहि' इतिवदवघातपरतयोपचरणीयम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—त्रिरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति, कस्याचिच्छाखायां
द्विःपाठात् । कस्याचित्सकृत्पाठात् । अवोऽसौ नित्यवद्विधीयते । न च 'अवघ्नन्'
इत्यस्य वैयर्थ्यम्, तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेदः—इति चेत् ।
नै । प्राप्तत्वात् । न स्रवघाते सहायाह्वानमन्यास्मिन्काले भवति । ततोऽर्थप्राप्तः कालः ।
आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वात् विधेयम् । न हि 'एहि' इति मन्त्रपाठ आह्वान-
मन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम्, तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः—'अवघात-
काले यदाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः कर्तव्यः' इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाह्वाना-
नुवादेनाभ्यासो विधीयते—“त्रिराह्वयति त्रिःसत्या हि देवाः” इति । एवं सति मन्त्र-
स्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन स्वाह्वाने विनियुज्यते, नावघाते । न
चैन्द्रान्यायोऽत्र प्रसरति, वृत्तीयाश्रयभावात् । “बर्हिर्देवसदनं दामि” इत्यश्रोक्तेन
तु न्यायेन मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगः, न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने ।
तस्मात्—आह्वानशेषोऽयं मन्त्रः ॥

(चतुर्थे—अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्रविनियोगाधिकरणे सूत्रम्—)

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

उत्तिष्ठन्मवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ॥

ऋणुत व्रतमित्येवं पठन्वाचं विमुञ्चति ॥ ९ ॥

मन्त्रो विधेयो कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः ॥

विनियोज्यो न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वपात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ॥

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति—“उत्तिष्ठन्वाहाग्नीदग्नीन्विहर”—इति । तथा—

१ क. 'पर एवोप' । २ ड. न कालस्य प्रा' । ३ क. न. च. त्रिवारः । ४ त्रिसत्या ।

४ घ. 'देताग्नी' ।

“ब्रवं कृणुतेति वाचं विसृजति” इति । तत्र—आग्नीमं संबोध्यामि विहरणादिपैष-
रूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्पानशेषतया विनियुन्यते । तथा—मुष्टं कृत्वा नियमित-
वाचो दीक्षितस्य वाग्विके “ब्रवं कृणुत” इति मन्त्रो विनियुन्यते । न चात्र पूर्वोक्ता-
वधतशब्दवदुत्पानविमोक्तशब्दौ काललक्षकौ, तत्कालयोरवधतकालवदर्थप्राप्त्यभावेन
विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अग्निविहरणमैषे पयःपानरूपब्रतसंपादनमैषे चान्विठोवेतौ मन्त्रौ, न
तूत्पाने वाग्विके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासंभवाद्गत्या लक्षणामप्यङ्गलित्य कालो
विधीयते ॥

(पञ्चमे,— { सूक्तवाकस्य प्रस्तरमहरणाङ्ग- }—मन्त्राणि ११-१४)
{ ताधिकरणे (प्रस्तरमहरणन्याये) }

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥ प्रतिपत्ति-

रिति चेत्स्विष्टकृद्बुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं सूक्तवाकेन महरेदिति कालधीः ॥

अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽनुपतेत्पाचनन्वयात् ॥ १२ ॥

महतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः ॥

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासपोराध्यायते—“सूक्तवाकेन प्रस्तरं महरवि” इति । “इदं चापावृ-
थिषी मद्रमभूत्” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य ‘त्वं सूक्त-
वागसि’ इत्याम्नानात् । प्रस्तरं दग्धमुष्टिः, तस्य महरणमग्नी प्रक्षेपः । तत्र—‘सूक्त-
वाकेन’ इत्येतत्पदं कालं लक्षयति । होत्रा मन्त्रेऽस्मिन्पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः
प्रस्तरं महरेत् । न तत्र महरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः, पूर्वोक्तमैषमश्रवदन्वान्-
यामावात् । “अग्निं हविरनुपतावीवृधत महो न्यायोऽकृत” —इत्यादिकं मन्त्रे
पठ्यते । ‘पुरोडाशसेवया वृद्धोऽग्निस्त्वस्मिन्यजमाने तेजोमाहृत्यं कृतवान्’ इति
वस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरमहरणेऽन्वेष्टुं शक्यः—इति प्राप्ते,—

ग्रूमः—‘सूक्तवाकेन’ इति तृतीयाश्रुत्या महरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्त्रव्याभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरमहरणं चेष्ट-देवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रमहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु—महरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः, यजिधतोरश्रवणात् । वयासावि देवतानामत्राभावात्तद्वाराऽपि नान्वयः—इति चेत् । मैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या महरणाद्भूतं बोध्यते । यदि प्रकरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुः, तदा तत्प्रकाशनेन हेष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो देवताकल्पनेन तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्मात्—देवताद्वाराऽस्त्येवान्वयः ॥

(पष्ठे— { सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनि- } —सूत्राणि १५—१८)
{ योगाधिकरणे (सूक्तवाकन्याये) }

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १६ ॥

वचनादिति चेत् ॥ १७ ॥ प्रकरणावि-

भागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १८ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

महतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ॥

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमयोर्देवाननुष्ठत्य विभज्यताम् ॥

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्ने पच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि महरणाद्भूतः—इति चेत् ॥

न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताज्ञानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते—“अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्” इति । भागान्तरे तु दर्शदेवताज्ञानम्—“इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम्” इति, “इन्द्र इदं हविरजुषत” इति, “महेन्द्र इदं हविरजुषत” इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शो व्यवस्थिताः ।

तथासति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाक्यशब्दश्च भागे यौगिकः
 'सूक्तं वक्ति' इति बहुवचने । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं वक्तीत्यर्थः ।
 अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“अग्निरिदं हविरजुषवेत्याह, यो अयास्म देव-
 तास्ता अरीरधामोति वा वे वदाह” इति । अरीरवाम्यऽऽराधितांस्तुष्टानकुर्मेत्यर्थः ।
 तस्मादयं विभक्त्य विनियुज्यते ॥

(सप्तमे काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नातम् ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्राग्राहीष्टयः काम्या याज्या अण्डुदिताः क्रमात् ॥

काण्डपोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं क्रमसमारूपाभ्यां प्रबलं बह्वशादम् ॥

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥ १७ ॥

समाख्यानात्काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ॥

अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्येकमास्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्तरकाण्डे क्रमेणाऽऽम्नाताः—“ऐन्द्राग्रेमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य
 सजावा वीयुः” इत्यादिना । सजाता ज्ञातयः । वीयुर्ब्रिगता विपतिपत्ता इत्यर्थः ॥ इन्द्राग्री
 रोचन—इत्यादिके मन्त्रकाण्डे यान्यानुवाक्याः क्रमेणाऽऽम्नाताः ॥ तत्र ‘इदं
 काम्ययाज्यानुवाक्यकाण्डम्’ इति याज्ञिकानां समाख्ययोऽवगम्यते । तयोर्लिङ्गका-
 ण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायामिष्टी प्रथमपठिते यान्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण
 क्रियते । मन्त्रगतं त्वेन्द्राग्रलिङ्गं काम्यायां नित्याया चैन्द्राग्रेष्टी ते याज्यानुवाक्ये
 विनियुक्ते । लिङ्गं च प्रबलमिति सर्वत्र तयोर्विनियोगः—इति प्राप्ते,—

धूमः—नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये यानिर्तुं शक्यते उपजीव्यत्वात् । इन्द्राग्री-
 देवतास्वरूपमाद्यप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः ।
 ततः समाख्याचलान्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबन्धावगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः
 संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्तु ‘अस्मिन्प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथमः’ इति
 क्रमादवगम्यते । ननु—‘ऐन्द्राग्रेष्टावेन्द्राग्रमन्त्रैः, वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्रः’
 इत्येवाप्तौ विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यते—इति चेत् । न । लिङ्गमाधारये

क्रमपेक्षणात् । “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वातृव्यषात्” इति द्वितीयेष्टि-
रपि । तत्रेन्द्राग्री पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपि “इन्द्राग्री भवतिम्” इत्यादिकमपरमे-
न्द्राग्रं याज्यानुवाक्यायुगलमाप्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न
च क्रमेणैव तत्सिद्धेर्लिङ्गमयोजकमिति वान्यम् । कचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् ।
ऐन्द्राचार्यस्पत्येष्टिरेकैवाऽऽप्नातम्—“यं कामयेव राजन्यमनयोद्धी जायेव वृत्रान्ध्र-
रेत्—इति, तस्मा एनमैन्द्राचार्यस्पत्यं चरुं निर्वपेत्” इति । यं राजपुत्रं जायमानं
मति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवति—‘अयं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्र-
विचक्षो जायताम् । जातश्च शत्रून्मारयन्संचरेत्’ इति, तन्नात्रपुत्रार्थेयमिति । मन्त्र-
काण्डे तदिष्टिक्रमे^१ याज्यापुरोनुवाक्ये इन्द्राग्रहस्पतिदेवताके द्विविधे आप्नाते । “इदं
वामास्ये हविः”—इत्येकं युगलम् । “अस्मे इन्द्राग्रहस्पती”—इत्यादिकमपरम् ।
तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम् ।
तस्मात्—क्रमसमाख्यासहकृतेन काम्येष्टिष्वेवैवा याज्या नियम्यन्ते ॥

(अष्टमे, आग्रीधोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणे सूत्राणि २०-२३)

अधिकारे च मन्त्रविधिस्तदाख्येषु शिष्टत्वात्
॥ २० ॥ तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम्
॥ २१ ॥ अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फ-
लवता ॥ २२ ॥ सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आग्नेय्याग्रीधमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ॥

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ २९ ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ॥

विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीप्सताम् ॥ २० ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“आग्नेय्याऽग्रीधमुपतिष्ठते” इति । तत्र—आग्रीधनामकस्य
मण्डपस्य यदुपस्थानं तत्, यथा कयाचिदृचा दाशतर्थागतयाऽग्निसंघन्धिन्या कर्त-
व्यम् । ‘अग्निर्देवता यस्या ऋचः साऽऽग्नेयी’ इति साधारणोक्तावृत्तिशेषस्याप-
तीतेः—इति चेत् ॥

१ ग. पठिता । २ ग. च. “रेसाऽऽग्री” । ३ ग. “योऽग्री जा” । ४ छ. “मेग या” । ५ क.

१ “कये ऐन्द्राग्री” ।

मेवम् । ऋतुप्रकरणपठितानामग्रेयोनामृचां ऋतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादे-
धावगतम् । 'कोऽसौ व्यापारः' इति विशेषबुधुत्तायाम् 'आमीधोपस्थानरूपोऽयम्',
इति बोधयन्नयं विधिविशेषमात्रे संक्रमणीति लाभवम् । अमरुतानां ऋतुप्रयुक्तव्या-
पारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्रे-
योभिस्त्वदुपस्थानम् । एवम् "ऐन्द्रा सदो वैष्णव्या हविर्धानम्" इत्यत्र सदो हविर्धानना-
मकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेन्द्राणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

(नवमे भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणे सूत्राणि २४-२५)

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवा-
कस्य ॥ २४ ॥ तस्य रूपोपदेशाभ्या-
मपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणगाम्पुत ॥
ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥
अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलोऽस्तु सः ॥
अर्थाक्षिपेपु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

उपोतिष्ठोमे हुतस्य सोमस्य होपमक्षणं विहितम् । अत एवाऽऽज्ञातम्—“भभि-
धुत्वाऽऽहवनीये हुत्वा मत्तञ्चः परेत्य सदसि सोमे मक्षयन्ति” इति ॥ तस्मिन्मक्षणे
ग्रहणावेक्षणनिर्गणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च “भक्षेहि”—
इत्याद्यनुवाके समाज्ञातः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं, न तथा ग्रहणावेक्षण-
निर्गणसम्यग्जरणानि चोदितानि । नचाविहितेषु मन्त्रो विनियोगमर्हति । समाख्या
तु ‘भक्षानुवाकः’ इत्येवंप्रकारा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्प्रकृतस्याप्यनुवाकस्य भक्षण
एव विनियोगः—इति भाष्ये,—

धूमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाभिधानि, तद्व्यतिरेकेण भक्षणमात्रमात्र ।
अतस्तेष्वनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोज्यः । तत्र “भक्षेहि”— इत्यारम्य
“भक्षिनोस्तवा वाहुभ्यां सज्जामम्” * इत्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति, ‘पदि’ इत्याहो-
पस्य ‘वाहुभ्यां स्तीकरवाणि’ इत्येतस्य च दर्शनात् । “नृचक्षम त्वा देव सोम

* ‘भक्षे हि मा मित्र दोर्ध्वान्नाय दग्धुनाय राक्षसोपय नयेते मुवतास्तार । पदि वनो पुरो
पयो दिने मे इदोऽस्याभिनोस्तवा वाहुभ्यां सा ज्ञानम्’ इति, उपरभाष्ये मन्त्रगतः ॥

सुचक्षा अवस्येयम्” इत्ययं मागोऽवेक्षणं प्रकाशयति, ‘शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्षिष्यामि’ इत्यभिधानात् । “हिन्व मे गात्रा”—इत्यादिः “मा मेऽवाहूनामितिगाः” *इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति, गात्रपीणनेनाधोभागे नाभ्यति-
क्रमणनिषेधेन च तदवगमात् । जरणं नार्थोक्षिप्तम्, तेन विनाऽपि भक्षसिद्धेः—इति चेत् । न । जरणपर्यन्तस्यैव सार्धकभक्षणत्वात् । न च—जरणे पुरुषव्यापाराभावः—
सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात् । “मन्द्रामिभूतिः”—इत्यादिः “भक्षयामि” इत्यन्तो
भक्षणं प्रकाशयति । तस्मात्—लिङ्गेन समाख्यां चाधित्वा विनियोगः कर्तव्यः ॥

(दशमे मन्द्राभिभूतिरित्यादेरेकमन्त्रताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः
स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

मन्त्रेति वसुमन्त्रेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ॥

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गाद्विभागो भैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः ॥

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

“मन्द्राभिभूतिः”—इत्यादिः “तृपाणा सोमस्य तृप्त्यु” इत्यन्तो भागो दृष्टाया
अरुचिमभिभवन्त्याः सोम सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । “वसुमन्त्रस्य”—
इत्यादिः “भक्षयामि” इत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्ववलिङ्गेन विभज्य विनि-
योगः—इति चेत् ॥

मेवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादभ्येन व्यापारेण जायते । किं तर्हि—भक्षणानुवि-
प्पादिनी हि सा । तथासति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येव । ततो
लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्वक्षणेनाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तश्च
तत्रात्यं भागः । तृप्तिमहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजननात् । तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो
भक्षणे विनियुज्यते ॥

* ‘हिन्व मे गात्रा हरिषो गन्धामे मा वितीतृषः, शिरो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मा मेऽवाहूनामि-
मितिगाः’ इति शबरभाष्ये मन्त्रपाठः ।

† ‘मन्द्राभिभूतिः केतुर्गङ्गाया वसुजुपाणा सोमस्य तृप्त्यु, वसुमन्त्रस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः—
सवनस्य गायत्र्यच्छन्दसोऽभिहन् इन्द्रपीतस्य मधुमन उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि’ इति शबरभाष्ये लिखितः ।

१ क. द. ‘महेति’ । २ ग. च. भैव । ३ ग. च. ‘शेषः सर्वो’ । ४ क. ख. विनियुज्यते ।

५ क. ‘णमात्रा’ । ख. द. ‘णमन्त्रा’ । ६ ग. च. ‘न मन्त्रग पु’ ।

(एकादशे—इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां विनियोगाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥ यथादेवतं
वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहेन्द्रके ॥
केवलेऽन्यत्र बोधाच्च सर्वत्रोक्तं यथाश्रुतम् ॥ २५ ॥
ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तृष्णीमेवान्यभक्षणम् ॥
ऊहो वाऽन्येषु कर्मैक्येऽप्यस्त्यूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥
इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ॥
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंशः “इन्द्रपीतस्य” इत्येवंविधः श्रूयते । तत्र—‘इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य क्षीपं भक्षयामि’ इत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रमन्त्रान्नक्षीपभक्षण एव समर्थत्वाच्चनैवायं मन्त्रो विनियुन्यते, न तु मैत्रावरुणादिकेष्वभक्षणे । तस्मादमन्त्रकमेव तद्वक्षणम्—इत्येकः पूर्वपक्षः ॥

‘इन्द्रपीतस्य’ इति पदस्यासमर्थत्वेऽपि ‘मित्रावरुणपीतस्य’ इत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । ननु—आग्नेययागस्य प्रकृतिवाच्यत्वस्य “अग्नये जुष्टम्”—इति मन्त्रस्य विकृतौ सौम्ये चरौ “सूर्याय जुष्टम्” इत्येवमूहः क्रियते । इह तु कर्मैक्यान्नोहः—इति चेत् । न, कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युहिर्बुं शक्यत्वात्—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

‘इन्द्रपीतस्य’ इत्यत्र बहुमीहिर्द्वैष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे “समामस्य” [पा० सू० ६ । १ । २२३] इति सूत्रेणान्वोदात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं होतृपदमाज्ञायम् । इन्द्र-माविषदिकं तु सत्त्वं आद्युदात्तम् । तथा सति “बहुमीही प्रकृत्या पूर्वपदम्” [पा० सू० ६ । २ । १] इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तपदमप्याद्युदात्तमेव संप-पद्यते । ‘इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने’ इति विग्रहात्सवनपरत्वे सति ‘ऐन्द्रभक्षण एव’ इति नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽनूहेनैवायं मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति राद्धान्तः ॥

(द्वादशे, अम्युनीतसोमभक्षणाधिकरणे सूत्राणि २९—३१)

पुनरभ्युनीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात्

॥ २९ ॥ अपनयाद्वा पूर्वस्यापनुलक्षणम्
॥ ३० ॥ ग्रहणाद्वाऽपनयः स्यात् ॥ ३१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

ऊहपक्षे यदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ॥

इन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥ २८ ॥

सोमोऽभ्युज्जीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ॥

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥

उज्जीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरेः ॥

अत इन्द्रस्य सिद्धयर्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहकूपो द्वितीयः पूर्वपक्षः, उत्पसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण न्याय-
पञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते । मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय आत्विजो होत्रकाः ।
तेषां च सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैर्वैषट्कारानुवपट्का-
रयोर्होतव्यम् । चमसानामेन्द्रत्वाद्वोतुर्वपट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः, अनन्तरं चमस-
स्थिते हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युज्जीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका अनुवपट्कारे जुह्वति ।
तत्र मित्रावरुणः “मित्रं वयं हवामहे”—इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणा-
च्छंसी “इन्द्र त्वा वृषमं वयम्”—इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोवा “मरुतो यस्य
हि क्षये”—इति मन्त्रेण मरुतो यजति* । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो मक्ष्यते । चास्मिन्म-
क्षणे ‘मित्रावरुणपीतस्य’ इति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीम् ‘इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य’
इत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः—इन्द्रशेषे पुनरभ्युज्जीतस्य
तेन सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्—पुनरुज्जीतस्यैवान्या-
र्थत्वम्, न पूर्वस्य—इति चेत् । न । उन्नयनकाले ‘मित्रावरुणाद्यर्थोऽयम्’ इति संक-
ल्पाभावात् । मदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रेदीयते । तस्मात्—
इन्द्रसंबन्धराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीयः—इति प्राप्ते,—

धूमः—मा भूत्संकल्पः, तथाऽप्युन्नयनं करिष्यमाणं मित्रावरुणादियार्थमेव । न तु
तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति । तस्मादुज्जीतो मित्रावरुणादिसंबद्धशेष इन्द्रसं-
बद्ध एवेत्युभयमक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहनेन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः ॥

* नेत्र स्वयं पत्नीय “अग्ने पत्नीरिहाऽऽवह”—इति (मन्त्रेण यजति) आग्नीध्रोऽग्निम् “उक्षा
मायवशानाय”—इति (मन्त्रेण यजति—) इति आचरभाष्येऽधिकमुपलभ्यते ।

१ क. ध. इ. ऐन्द्रे । २ ख. ग. च. संवन्धो । ३ ग. च. ‘विषयचिन्त्यते । मै’ । ४ ख. ग.
च. ‘सस्ये हु’ । ५ क. ख. प्रतीयते । ६ क. ग. च. ‘बन्धः शेष’ । ख. ‘बन्धशेष’ । ७ ग. च. ‘ने मित्रा’ ।

(त्रयोदशे पालीवतमक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)
 पालीवते तु पूर्ववत् ॥३२॥ ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥३३॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधाम् ॥

स्थालीं यावत्ततः पालीवतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

सद्रक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पालीवतेन ते ॥

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अन्य आग्रयणात्पालीवतो नैतस्य विद्यते ॥

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पालीवानेव लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

पेन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति, पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पालीवतो गृह्यते । तस्य पालीवतस्य भक्षण इन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितः, तद्वत्—इति याज्ञे,—

ब्रूमः—“यदुपांशु पात्रेण पालीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति” इत्याग्रयणपात्रस्यापादान-
 त्वश्रवणात्ततो निःसृतसोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेक्षे सवि पश्चात्पालीवदेवतायै ग्रहणं
 भवति । तपासत्यत्यन्तभिन्नस्य पालीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्युज्जी-
 तस्तु सोमै पेन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि
 संबन्धो नापैवीति वैषम्यम् । तस्मात्पालीवतमक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ॥

(चतुर्विंशे पालीवतशेषभक्षे त्वष्टरनुपलक्षणीयताधिकरणे सूत्रे ३४-३५)
 त्वष्टारं तूपलक्षयेत् ॥३४॥ अतुल्यत्वात् नैवं स्यात् ॥३५॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

सह पालीवता त्वष्टा तद्वद्दे लक्ष्यते न वा ॥

सह त्वष्टा पितेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्देनात् ॥

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पालीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पालीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयाः । कुतः—
 त्वष्टरपि तदेवत्वात् । तच्च होममग्रादवगतम् । “अग्रा ३३ पत्नीर्वैन्सजुर्देवेन त्वष्टा

१ छ. ग. घ. च. “तस्य सो” । २ ग. च. “म इन्द्र” । ३ छ. ग. घ. “के देव” । ४ छ.
 “गतः ॥ चो” । ग. घ. “न्दवत्” । ५ छ. “तोऽत्र ल” । ६ छ. अस्मि । ७ घ. “वत्सजु” ।
 घ. “वत्सजु” ।

सोमं पिव स्वाहा” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन संबोध्य ‘त्वष्टा देवेन सह पिव’ इत्यभिवानात्पातृत्वेन पत्नीवत् इव त्वष्टृदेवत्वम् । ततः—‘पत्नीवत्त्वष्टृ-
वस्य’ इत्युपलक्षणम्—इति माप्ते,—

ब्रूमः—पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः ‘सजूः’ इत्यनेन पदेन प्रतीयते । न तु पातृत्वम्, असंबोधितस्य त्वष्टुः ‘पिव’ इत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम्,—

“सहैव दशभिः पुत्रिभारं वहति गर्दमी” ।

इत्यत्र पुत्राणां वोढृत्वाददर्शनात् ।—आस्तां मैत्रः, त्रिविबलास्त्वष्टुर्देवत्वम्—इति चेत् । न । “पत्नीवत्तमाग्रयणाद्रूढाति” इत्यत्र त्वष्टुरप्रवृत्तेः । तस्मात्—अदेवत्वा-
त्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ॥

(पञ्चदशे पत्नीवत्तशेषभक्षे त्रिंशत्तामनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशदेवास्तान्मादयेत्यमी ॥

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ॥

अतोऽग्रेरेव देवत्वान्मादयेत्तामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पत्नीवत्तमस्य चान्यायामग्निं संबोध्य ‘पत्नीवन्तमधारिणस्त्रयस्त्रिंशदेवा-
न्मादय’ इत्यभिधीयते—“पत्नीवत्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व” इति ।
अनुष्वधमनुप्रदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाद्यस्त्रिंशतां वदेवत्वम् ।
अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीयाः—इति चेत् ॥

न । यजमानेन मादनीयस्याग्रेरेव वदेवत्वात् । त्रयस्त्रिंशदेवास्तु वह्निना माधन्वे
इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् ॥

(षोडशे भक्षणेऽनुष्वट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

वषट्कारश्च पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सोमस्याग्र इति प्रोक्ताऽनुवपट्कारदेवता ॥

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुदेशादलक्षितः ॥

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

“सोमस्याग्रे वीर्हात्यनुयजति” इति श्रूयते । तत्र—अनुवपट्कारस्य मात्रावर्णि-
कोऽग्निदेवता । न च ययस्त्रिंशद्विलक्षणा वक्ष्यते देवतात्वम्, मन्त्रे वद्विं संबोध्य सोमपावृ-
त्ताभिधानात् । तस्मात्—अग्निलक्षणीयः—इति चेत् ॥

न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः, इतरे विकृतिरूपाः । तथाहि—
ऐन्द्रश्च सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेष्वेव सोमः, अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति
सर्वे सोमधर्मो ऐन्द्रेष्वेव । अनेन्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाकाङ्क्षाश्चोदकेन सधर्मका इति
विकृतित्वम् । एहमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वम् “इन्द्राव स्वा वसुमते”—
इत्यादिग्रहणमन्त्रावगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य मक्षणेऽग्निरनुवपट्कार-
देवो नोपलक्षितः । कुतः—ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं
विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मात्—अग्निर्नोपलक्ष्यः ॥

(सप्तदशे (कृत्वाचिन्तारूपे) अनेन्द्राणाममन्त्रकर्मक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ॥

छन्दोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥ ४० ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ॥

अविकारेऽप्यनूहोऽतो नेन्द्रे निर्मन्त्रमक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्तार्थः पञ्चम्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाविकरणे योऽयम् ‘अनेन्द्रेष्वम-
न्त्रकं मक्षणम्’ इत्येवं रूपः प्रथमः पूर्वपक्षः, तमेव मनसि निवाय पुनः कृत्वाचिन्तानां
प्रथममिदं यते—अनेन्द्रेषूक्तरीत्या विकृतिवत्तेनोहसंभवादस्त्यूहः—इति चेत् ॥

न । अनेन्द्राणां विकृतिवत्तासंभवात् । “सोमेन यजेत” इत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः
धर्मणोऽद्भ्यम् । न तु प्रदानविशेषस्य कस्याचिदद्भ्यम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्य-

* ‘तनुवपट्कारेति’ इति शबरभाष्यपूतगणः ॥

१ घ. ग. घ. ‘न्द्रस्य सो’ । २. ‘न्द्रस्य सो’ । ३. ग. घ. ‘पु च सो’ । ४. घ. ग. घ.
‘एवम्’ । ५. घ. ‘प्रथ’ । ग. घ. ‘प्रवद्वि’ । ६. ‘प्र म’ ।

स्यव इति सर्वाणि समप्रधानानि । अत एन्द्राणामनेन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिमावासं-
भवान्नास्त्यगोहः । “इन्द्राय त्वा वसुमते” इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादेन्द्रविषयोऽस्तु ।
नेवावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्मादुक्तमश्रस्य लिङ्गादेन्द्रविषयत्वाद्नेन्द्रे-
ष्वमन्त्रकं भक्षणम् ॥

(अष्टादशे-ऐन्द्राग्रमक्षस्यामन्त्रकताधिकरणे सूत्रे ३९-४०)

ऐन्द्राग्रे तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

एकस्मिन्वा देवतान्तरादिभागवत् ॥ ४० ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्रादिभक्षणम् ॥

ऐन्द्राग्रेऽपीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

न पानमशरीरस्य पुक्तं दानं तु मिश्रणम् ॥

मन्त्रोऽयं तु न मिश्राहस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ॥ ४३ ॥

यदेतत् “ऐन्द्राग्रं गृह्णाति” इति विहितं शेषभक्षणम्, तत्र—“इन्द्राग्रिभ्या
पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवति” इति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्त्रकं भक्षणम्—
इति चेत् ॥

मेवम् । नवमाध्याये षष्ठ्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्थेन्द्रस्य पानासंभवात् ।
अथ—पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत, तदानीम् “इन्द्राय दत्तः सोमः” इति मन्त्रार्थो
भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददाति, किंत्विन्द्राग्री उद्दिश्य । तस्मात् “दानं
मिश्रविषयम् । मन्त्रस्तु न मिश्रविषयः” इत्यमन्त्रकं भक्षणम् ॥

(एकोनविंशे ‘गायत्रच्छन्दसः’ इत्यादिमन्त्रविनियोगाधिकरणे सूत्राणि ४१-४३)

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥ सर्वेषु वाऽभावा-

देकच्छन्दसः ॥ ४२ ॥ सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैति-

शायनस्य भक्तिपावनत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु—एकादशाधिकरणोपसंहाराधिकरणत्वमस्य सूत्रस्याऽऽश्रित्य विवक्षितार्षे-
करणन्यस्मिन्पादे स्वीकृतानीव सन्ति ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरेः ॥

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न कचित् ॥

नानाच्छन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्धाटनमीरितम् ॥

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे “गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य” इति श्रूयते । ‘गायत्रमेव छन्दो यस्य’ इति मन्त्रपदे समार्सामिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षेमन्त्रः— इति चेत् ॥

मेवम् । बहुच्छन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वात् । एवकारं परित्यज्य ‘गायत्रं छन्दो यस्य’ इति विग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न काप्यस्ति । तस्मान्ना-
नाच्छन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः, नान्यत्र ॥

तदेवं कृत्वाचिन्तान्नयं समाप्तम् । द्विविधकृत्वाचिन्तोद्धाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	१२३
सूत्राणि	४३	३५९

(अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः)

(प्रथमे—उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणे सूत्राणि १—८)

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ वेदो वा

प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥ धर्मो-

पदेशाच्च नहि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥ त्रयी-

विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥ व्यतिक्रमे

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥ न सर्वस्मिन्निवेशात्
॥ ७ ॥ वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कर्तव्यमुच्चैः सामगर्भ्यामुपांशु यजुपेत्पमी ॥

मन्त्राणां वाऽथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः ॥

ऋग्वेदोऽग्रेः समुत्पन्न इत्युपक्रमवेदगीः ॥ २ ॥

असंजातविरोधाऽतस्तद्वशादुपसंहृतेः ॥

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥ ३ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः साम्ना” इति । तत्र—विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथामति यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्युच उच्चैरेव पठितव्याः— इति चेत् ॥

मैत्रम् । असंजातविरोचित्वेन प्रबलमुपक्रममनुमृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः—“अथो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः । आदित्यात्सामवेदः” इति । अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामप्युगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्युचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः । ननु—उपक्रमोऽध्वार्यवादत्वादुर्बलः, उपसंहारे विध्युद्देशत्वात्प्रबलः—इति चेत् ॥ बाढम् । लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम् । इह तु प्रथमतो बुद्ध्युत्पादक उपक्रमः । तदानीमलब्धात्मत्वात् तस्य बाधकत्वम् । पश्चात् वाक्यैकत्वाय तदविरोधेनैवाऽऽत्मानं लप्स्यते । तदेवमुपक्रमोपसंहारिकवाक्यताबलेन निर्णयाद्वाक्यविनिर्योगोऽयम् ॥

(द्वितीये—आधाने गानस्योपांशुताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वा-
न्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

यजुर्वेदस्यमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ॥
 उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्रप्रतीतिवः ॥ ४ ॥
 उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुसृतिर्यतः ॥
 मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या तस्माद्गान उपांशुता ॥ ५ ॥
 आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताऽथवा ॥
 विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणताऽस्तिह ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादिसामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र—यद्यप्येतानि यजुर्वेदग-
 तस्याऽऽवानस्याङ्गानि, तथाऽपि सामवेदे वेषामुत्पन्नत्वात् । उत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वा-
 त्सामवेदधर्मेण गेयानि—इति चेत् ।

न । विनियोगस्य प्रबलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः—“य एवं विद्वान् वामदेव्यं
 गायति” इति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् ।—को गुणः, किं मुख्य-
 म्—इति चेत् । अत्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम्, सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तथा सति
 “धर्मः शिरः”—इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यपोपांशु पठ्यन्ते, तथा सामा-
 न्यप्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि । अथवा विनियोगोऽनुप्रापकविधित्वान्मुख्यः, उत्प-
 त्तिविधिरथवाविधत्वाद्गुणः ॥ तस्मात्—अत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि ॥

(वृषीये ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदिकताधिकरणे सूत्रम्—)

भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ १० ॥

वृषीयाधिकरणमारभयति—

ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम् ॥
 उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभावादिनिर्णयः ॥ ७ ॥
 यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ॥
 तद्वशात्स्वरनिर्णोतेरुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

“ज्योतिष्टोमेन सर्गकामो यजेव” इत्येवद्वार्त्तयं वेदद्वये समाम्नातम् । तत्र—
 ‘को विधिः, कश्च गुणविधानायानुवादः’ इति जिज्ञासायां नियामकहेतोरप्रविधानात्
 ‘एतस्म वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेयः’ इत्यनिर्णयः—इति चेत् । न । सोमद्रव्यस्य, इन्द्र-
 वाय्वादिदेवतायाश्च यजुर्वेदेऽविगतत्वादङ्गत्वाद्गुण्यश्रवणाच्च तत्रैव विधिः’ इति—
 उपांशुप्रयोगः ॥

(चतुर्थे प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणे सूत्रम्—)

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

न कृत्वङ्गं प्रयाजादि कृत्वङ्गं वा न चाङ्गता ॥

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्ष्येण वाक्ययोः ॥ ९ ॥

प्रयाजादेः फलेऽपेक्षा कथंभावेऽपि च कृतोः ॥

तेन प्रकरणान्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि, तेष्व्योऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित्प्रमाणं न वेदे पश्याम. । नहि पदवत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्वेदभागः केनचिदाम्नायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यममूहः प्रकरणम्—इति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । न हि “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्ग-
कामो यजेत्” “समिधो यजति” इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येन वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत । तस्मात्—न प्रयाजादीना दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्—इति भावे,—

सूत्रम्—प्रयाजादयः फलहेतवः, पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्, सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासादुपकरणैरुपकार्यौ, करणत्वात्, प्रदीपोपकृतचक्षुर्वत् । तथासति ‘किं प्रयाजादेः फलम्, किंवा दर्शपूर्णमासरूपकरणम्’ इत्याकाङ्क्षायां संपन्नवाक्यैकवाक्यत्वरूपं प्रकरणम् । तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते ॥

(पञ्चमे क्रमस्य विनियोजकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

दधिर्नामेति मन्त्रोऽङ्गमुपांशुपजतेर्न वा ॥

साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां कर्मणा चात्र क्रमेणाऽऽन्नानमीक्ष्यते ॥

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थोच्च पाठतः ॥

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धध्वामिति सानार्यपात्राङ्गं संनिधेर्यतम् ॥

पशुधर्मोऽर्थसादेदपादग्रीयोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासपोषाजमाने—मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—“दन्धिरस्यदन्धो भूयासम्, अमुं दमेयम्” इति । अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते । ब्राह्मणे विनियोगमनाम्नायार्थविवरणस्यैवाऽऽम्नातात् । “एतया वै दन्ध्या देवा अमुरानदभ्रुवन् । तयैव भ्रातृव्यं दम्रोवि” इति ब्राह्मणम् । दन्धिवर्तुकमायुधम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरन्यनिष्ठनिवारकत्वाल्लिङ्गं साधारणम् । प्रकरणं च त्रयाणामेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गम्—इति भाष्ये,—

ब्रूमः—आध्वर्यवे काण्ड आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेणाऽऽम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नाताः—“अग्नेरहं देवयज्ययाऽम्नादो भूयासम्”, “दन्धिरस्यदन्धो भूयासममुं दमेयम्”, “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं वृथक्प्रमाणम्, तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात् । नचास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः, द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वामावात् । तस्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । ‘समानदेशत्वं क्रमः’ इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधम्—पाठकृतमर्थकृतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम्—यथासंख्यं संनिधिश्वेति । तयोराद्यस्य दन्धिमन्त्र उदाहरणम् । “शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे”—इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो मासते । तत्र सान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशास्त्रापवित्रादीन्यनन्तरेषु “मातरिश्वनः”—इत्यादि मन्त्रेष्वेवमासन्व इति संनिधिना तत्पात्रप्रोक्षणे “शुन्धध्वम्” इति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य धैविध्यं द्रष्टव्यम् ॥

(पष्ठे समारुपाया विनियोजकताधिकरणे सूत्रम्—)

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ॥

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥ १५ ॥

द्वौ तत्त्वादिसमारूपानं निपतेर्ममकं स्वतः ॥

निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

याग्यापुरोनुवाक्यैषाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे । आन्यस्तोत्रपृष्टस्तोत्रादयः सामवेदे । तत्र ‘अस्यैवेते धर्माः’ इति नियामकस्य दुर्नि-

रूपत्वाद्येन केनाप्युत्तिजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छते—इति चेत् ॥
 मैवम् । 'दौत्रम्, आध्वर्यवम्, औद्राजम्' इति समाख्यानानि नियतिर्बोध्यते । न
 च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित्पश्यामः तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारण-
 योरभावान्छ्रुतिलिङ्गादिष्वशक्यत्वप्रमाणेन समाख्यानानि धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

(श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्ववलीपस्त्वाधिकरणेषु [७—१२] सूत्रम्—)

श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानानां
 समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

सप्तमा (श्रुतिमात्रस्या) धिकरणमारचयति—

ऐन्द्रोपस्थीयतां वाङ्मरितीन्द्राद्र्योर्विकल्पनम् ॥

समुच्चयो बोधे शक्त एवाग्निः केवलोऽपवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणादुत्पत्त्या समुच्चयः ॥

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्त एकोऽत्र लिङ्गतः ॥ १८ ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ॥

नैराकाङ्क्षयात्मके बोधे श्रुत्याऽग्नौ केवले स्थितिः ॥ १९ ॥

“ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति श्रूयते । “कदाचन स्वरिरसि नेन्द्र सन्धाति
 दाशुषे” इत्यसावृगैन्द्री । तत्रैन्द्रस्य प्रकाशनात् । ‘मो इन्द्र, कदाचिदपि घातको न
 भवसि । किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय ग्रीयसे’ इत्यर्थः । तत्र—इन्द्रप्रकाशनसा-
 मर्थ्यरूपालिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रि-
 यायाः साधको न भवेत्, तदानीमनेन मन्त्रेणैन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् ‘एव-
 न्मन्त्रकरणक्रिया प्रतीन्द्रः प्रधानम्’ इत्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः ।
 ‘काऽसौ क्रिया’ इति विशेषाजिज्ञासायाम् ‘ऐन्द्रोपतिष्ठते’ इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण
 वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथासति ‘ऐन्द्रमन्त्रेणैन्द्रमुपतिष्ठेत्’ इत्य-
 यमर्थः पर्यवस्यति । तथा ‘गार्हपत्यम्’ इति द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य
 प्रधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूता यत्किञ्चित्करणक्रियामन्तरेण न संभवति । ततः
 ‘तादृशी वाञ्छिक्रियां प्राति गार्हपत्यः प्रधानम्’ इत्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनि-
 योगः । ‘ऐन्द्रा, उपतिष्ठते’ इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषाक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति ।

वयासति 'ऐन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपविष्टत्वे' इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविकोषाद्धीहित्यववत्किल्पः—इत्येकः पूर्वपक्षः—

इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविकोषानुपस्थानस्य च गुणत्वात् "प्रतिप्रधानं गुणः" इति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः—

श्रुतिर्विनियुक्तानां वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुक्ते । अन्यथा 'वद्विना सिञ्चेत्' 'वारिणा दहेत्' इत्यपि विनियुज्येत् । तत्र चपजीन्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेयः—इति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥

ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति "निवेशनः"—इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथासति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावा-
निर्विघ्ना श्रुतिः क्लृप्तं विनियुक्ते । लिङ्गं तु विलम्बते । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत्र ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववा-
चिनी प्राधान्यवाचिनी च श्रुतिः कैल्पते । सा च श्रुतिः 'मन्त्रेणेन्द्रमुपविष्टे' इति विनियुक्ते । तथासति प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविभियोगयोर्मेध्यवर्तिनौ साम-
र्थ्यनिरूपण—श्रुतिकल्पनव्यापारौ न सन् इति प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते । न च—
प्रेत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येत—इति शङ्कनी-
यम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पुनर्वि-
नियोगाकाङ्क्षायां अनुदयात्कथं विनियोजकं लिङ्गं प्राप्स्यति । तस्मात्—गार्हप-
त्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

अष्टमा (वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गस्य प्रबलत्वा) धिक्करणमारचयति—

स्पोनं ॥ इति पूर्वार्धं तस्मिन्सीदेति चोत्तरम् ॥

सदने सादने चाप्यं सर्वो वाधे व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्ददादेकवाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ॥

लिङ्गस्य संनिकृष्टत्वाद्वाक्येर्वाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहृतिरियं वाक्यवाधे न त्वैन्द्रियेत्यसौ ॥

वाधादूर्ध्वं निरर्थत्वादप्रामाण्यमसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्योनं वे सदनं कृणोमि धृतस्य धारया स्येवं कन्वयामि ।
धस्मिन्सीदामृते प्रतिविष्टं ब्रीहीणां मेष मुमनस्यमानः” इति । 'भोः पुरोडाश, तव
सर्वाचीनं स्थानं करोमि । तद्य स्थानं धृतस्य धारया मुमु सेवितुं योग्यं कन्वयामि ।

१ ए. ग. ड. य. गुणश्रुतिः” इ” । २ ड. एम्बेन म” । ३ ए. ग. घ. वा । ४ ग. ड. घ.
कल्पे । ५ ए. प्रगमं श्रुतिर्विनि” । ६ ए. कथेन । ७ ड. "तदेव म” । ८ घ. घ. ड. "वैज्याये ।
९ ए. "वाक्य म” । ग. च. "वाक्यं म” । १० घ. "व२ भेदे व्य” । ११ क. ग. ड. घ. मुते ।

भो ब्रीहिसारभूत, त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन्समीचीने स्थान उपविश । तत्र स्थितो भव' इत्यर्थः । तत्र—'तस्मिन्' इत्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्थयोरेक-
वाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयमावात्सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरेणेऽङ्गं स्यात् । मन्त्रविनियोजिका
श्रुतिरेवं कल्पनीया—'सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यम्' इति । तथा 'सर्वेण मन्त्रेण
पुरोडाशः स्थापनीयः' इत्यपि कल्पनीया । सदनाङ्गत्ववत्प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वा-
क्यबोधितत्वात् । तथा सति सदनस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा निजे-
च्छया भविष्यति—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यदेतत्पूर्वोत्तरार्थयोः परस्परान्वयेन संपन्नमेकं वाक्यम्, तदेतदुत्तरार्थस्य
सदनकरणे शक्तिमत्कल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदने विनियोजितं नार्हति । तथा—पूर्वा-
र्थस्य स्थापने शक्तिमत्कल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं
श्रुतिं प्रति विप्रकल्प्यते । प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं संनिरूप्यते । तथासति लिङ्गेन वाक्य-
बाधादर्धद्वयमुभयोर्व्यवस्थितम् । ननु—“ऐन्द्रा गार्हपत्यम्”—इत्यत्रापि पदद्वयान्व-
यरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीतिर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियताम्—इति
चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैकपदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृ-
विनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्रसज्येत । इह तु महावाक्ये बाधितेऽ-
प्यवान्तरवाक्ययोरर्थप्रतीतिर्लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ॥

नवमा (वाक्यस्य प्रकरणाद्यपेक्षया प्राचुरूप्या) प्रकरणमारचयति—

अग्नीषोमाविदं हव्यमजुपेतामितीरितात् ॥

अपच्छिद्येदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता त्रिभिः ॥

वाक्यं द्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्गति ॥ २४ ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“अग्नीषोमाविदं हविरजुपेताम्, अवीवृषेताम्, महो ज्यायोऽ-
क्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेताम्, अवीवृषेताम्, महो ज्यायोऽक्राताम्” इति ॥
तत्र—देवतावाचकमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवं विभज्य प्रयोक्तव्यम्—
इति पूर्वपादे निर्णीतम् । यस्तु 'इदं हविः'— इत्यादिकमवाशिष्टं पदजातं, तदग्नीषो-
ममन्त्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवम्—इन्द्राग्निमन्त्रगतमपि
पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथासत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबो-
धको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुष्ठिते—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गम् 'अनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषयक्रियाऽनुष्ठेया' इति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिमिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते ॥

दशमा (प्रकरणस्य क्रमाद्यपेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

राजसूयेऽभिषेच्यारूपयागे ये देवनादयः ॥

तच्छेषास्तेऽखिलायां वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥ २५ ॥

राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ॥

फलप्याकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चिष्टिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयारूपः कश्चित्सोमपागः । तस्य संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते—“अक्षैर्दाव्याति । राजन्यं जिनाति । शौनःशेषमाख्यापयति” इति । जिनाति जयति । बहुचत्राक्षणे समानात् शूनःशेषविषयमुपाख्यातं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवलादेवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गम्—इति चेत् ॥

मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तथैवसर्वथागशेषत्वम् । नचाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति, ज्योतिष्टोमविरुद्धित्वेनाविदिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।—संनिहितविषयलादाकाङ्क्षोत्थाप्यते—इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया संनिधिर्विप्रकृत्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महामकरणं कृतत्वादेकयो कक्षया संनिरूप्यते ॥ तस्मात्—प्रकरणेन संनिधिवाचात्सर्वशेषा देवनादयः ॥

एकादशा (क्रमस्य समारूपपेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

शुन्धध्वामिति मैत्रोऽङ्गं पौरोडाशिकशोधने ॥

सांनाट्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोस्तु समारूपया ॥ २७ ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ॥

संनिधयनुक्तिः फलप्यः कृतत्वाच्चरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

१ पा ग. क. घ. 'प्या कि' । २ ग. घ. 'ततच्छेषस्तत्र तत्रे' । ३ क. 'दवादे वा' । ४ ग. घ. 'तमवि' । ५ ग. घ. 'स्य दवावि' । ६ घ. 'वाऽऽकाङ्क्षया' । ७ क. 'मन्त्रेय यी' । ८. 'मन्त्रोऽयं यी' । ८ घ. 'प्रहता' ।

“शुन्धध्व देव्याय कर्मणे” इत्यय मन्त्र ‘पैरोडाशिकम्’ इति याज्ञिके समा-
ख्याते काण्डे पठितत्वात्समाख्याया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लखलजुह्वानामपि शोध-
नेऽङ्गम्—इति चेत् ॥ मैवम् ‘पैरोडाशिकम्’ इति समाख्याया प्रकृति पुरोडाश-
मात्रमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययश्च काण्डम्, न चैतावता कृत्स्नपुरोडाशपात्राणा मन्त्रस-
न्निधि प्रत्यक्षो भवति । किं त्वर्थापत्त्या कल्प्यते—यद्युक्तसन्निधिर्न स्यात्, तदा मन्त्र-
प्रतिपादकग्रन्थस्य पैरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्ययसन्निहितानाम् “इषे
त्वा—” दिमन्त्राणामग्रेयकाण्डसमाख्या भवति । सन्निहिताना तु “युञ्जान प्रथम
मन्त्र—” इत्यादिमन्त्राणा भवत्येषा समाख्या ॥ तस्मात्—काण्डममाख्याया सन्निधिं
परिकल्प्य तत्सन्निध्य यथाऽनुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूप कृत्स्न पात्रप्रकरण कल्प-
यित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुती कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्याया
विप्रकर्षः । सान्नाय्यपात्राणा शोधने मन्त्रमनिविस्तु प्रत्यक्षः । इध्मावर्हि सपादनस्य
मुष्टिनिर्वापस्य चान्दराल सान्नाय्यपात्राणा देश उक्तः । मन्त्रश्वेध्मावर्हिर्निर्वापविष-
ययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीना
चतुर्णामेव कल्पनात्सन्निधि सन्निकृष्यते । तस्मात्—क्रमेण समाख्या बाधित्वा
‘सान्नाय्यपात्रशोधनशेषा मन्त्र’ इत्यय चरम पक्षोऽभ्युपेयः ।

द्वादशा (बाधयोग्यता) धिकरणमारचयति—

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्त्यप्राप्त्योर्न युज्यते ॥

अप्रवृत्त प्रसक्त यद्विद्या तस्यास्तु बाध्यता ॥ २९ ॥

प्रमाणत प्रसक्तस्य बाधो दाशमिकोऽत्र तु ॥

विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्तबाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरेस्तीति न तन्निवारण शक्यम् । अप्राप्तस्य बाधविषयत्वेनावस्थान
मेव नास्ति । तस्मात्—न युक्तो वा २—इति चेत् । मैवम् । बुद्ध्या विषयीकृतस्य
वारयितुं शक्यत्वात् । न चैतदत्येव प्रवृत्तम्, अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानमावात् ।
नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम्, तद्बुद्धेरुन्नत्वात् । अतो नाक्तदोषद्वयम् ॥ दशमे चोदकप्र-
माणनावबुद्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः ।

इह तु पूर्वपूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरात्तरैः प्रमाणाभावेरवबुद्धस्येत्यप्राप्तबाधः ॥

(त्रयोदशे द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणे (अहीनन्याये) सूत्रे १५-१६)

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १५ ॥ असंयो-
गात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

तिस्र एव हि सान्धे स्पृहहीने द्वादशेत्यतः ॥

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाऽहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ॥

प्रकृतिस्त्वात्र केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥ ३२ ॥

सान्धाद्भिन्नाहीनसंज्ञा रुद्रेयाऽहर्गणे भवेत् ॥

पृथीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रकियातोऽपकृष्यताम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“तिस्र एव सान्धस्योपसदो द्वादशाहीनस्य” इति । एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात्सान्धो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमामिषवदिवसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निवेशते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशो सति तदुपदेशविकलविकृतीनामिव हीनत्वामावाह । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्पः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—भावृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन्नाहीनशब्दो कृतः । यौगिकत्वे तु ‘न हीनः’ इति विग्रहसमाप्ते कृते सत्ययज्ञादिकाशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्योदात्तत्वाप्रायते । कृदिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वान्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः सान्धशब्दाद्भिन्नेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्भिन्नमहर्गणमभिवक्षे । तस्मिन्महर्गणे पृथीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेद्यते । तस्मिन्महर्गणे प्रकरणादिदमपने-
व्यम् ॥

(चतुर्दशे कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि १७—१९)

द्वित्ववहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

युवं हीति द्वयोः कर्त्रोर्बिहूनां चैत इत्यमूम् ॥
 कुर्यात्प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहगर्णेऽथवा ॥ ३४ ॥
 एकस्य शक्तिरादित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ॥
 ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात्मकृतेऽत्रैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥
 यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ॥
 उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलापादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“युवं हि स्यः स्वर्गवी” —इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् ।—एते असृग्मिन्दवः—इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः” इति । स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रतिपच्छब्दोऽभिषेचे । सा चोदाहृता प्रतिपत्प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमे निविशते । न च तत्र यजमानद्वित्वबहुत्वयोरसंभवः, एकस्य यजमानस्य द्रव्यालामादिना तदशक्तौ नित्यकर्मणः परित्यागासंभवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यजमानद्वित्वं कुलायनामके यज्ञे साक्षादाम्नातम्—“एतेन राजैर्पुतो-
 द्विषौ सायुग्यकामौ यजेयाताम्” इति । यजमानबहुत्वं सत्रेष्वाम्नातम्—“चतुर्वि-
 शतिपरमाः सत्रमासीरन्” इति । तयो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं
 बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्तप्रतिपदोरुत्कर्षः कर्तव्यः । न चाशक्तावपि यजमानद्वि-
 त्वबहुत्वे संभवतः, अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभा-
 वात् । ‘यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति’ इति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते
 तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्यात्, न त्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् । तस्मात्—श्रूय-
 माणस्य यजमानैकत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् ज्योतिष्टोमे
 यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संभवतः ॥

(पञ्चदशे जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि २०—२३)

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ चोदना वाऽ-
 पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ एकदेश इति चेत्
 ॥ २२ ॥ न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावुत ॥

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ॥

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति” इति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते—“यश्च प्रयाजा इज्यन्ते, चत्वारः पत्नीसंयाजाः” इति । अत्र तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । अत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेदा न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्क्रष्टव्यं पशौ निवेशनम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुपागत्वाभावेऽपि क्रियादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानायां जाघन्या पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम्, तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मात्—न प्रकरणादुत्कर्षः ॥

(पौडशे संतर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणे सूत्राणि २४-३१)

संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥ कर्तृतो वा

विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥ क्रतुतो वाऽर्थ-

वादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥ संस्थाश्च कर्तृव-

ह्वारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥ उक्थ्यादिषु

वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २९ ॥ अविशेषात्स्तु-

तिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥ स्यादनित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

पौडशाधिकरणमाश्चयति—

संवृत्तेर्दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत ॥

दीर्घस्य सोम इत्पुक्ते प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३२ ॥

सामानाधिकरण्यस्य पृथीतो बलवत्त्वतः ॥

दैर्घ्यपुक्तोक्थ्यसंस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“दीर्घसोमे संवृधेदृत्ये” इति । सोमयामविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन्सोमाभिषवाधारयोरधिषवगफलकयोः संवर्द्धनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन शीथिरूपं मा भूदिति दृढसंश्लेषः संवर्द्धनम् । तदेतत्प्रकरणबलात्प्रकृतौ निविशते । न च तत्र दीर्घसोमत्वानुपपत्तिः । ‘दीर्घस्य सोमः’ इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेः—इति प्राप्ते,—

धूमः—‘पृथीसमासात्कर्मधारयो बलीयान्’ इति (निपादस्थपत्यधिकरणे) वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः, न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिष्वपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येव—इति चेत् । न । सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न ह्येष्टिष्वपेक्षया हस्तः कश्चिस्सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात्प्रकृतिरूपं हस्तं सोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दः । विकृतिषूक्त्यादिषु ग्रहाधिक्यादीर्घत्वम् । द्विरात्रादिषु चाऽऽवृत्त्या दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संवर्द्धनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते—“हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संवृणन्ति, असंवृणन्ते हि हनू” इति । तस्मात्—न प्रकृतौ निवेशः ॥

(सप्तदशे प्रवर्ग्यनिषेधाधिकरणे सूत्रे ३२—३३)

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात्
॥३२॥ नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगा-
ल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

न प्रवृत्त्यादाद्यप्यज्ञे क्रतो सोऽनुष्ठितावुक्त ॥

प्रतिषेधः क्रतो युक्त उक्ता ह्यस्याऽऽद्यज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रवृत्तपुपसदभ्यः प्रायिति वाक्यात्क्रतौ विधेः ॥

आद्यप्रयोगे प्राथम्यानिषेधः कचिदेव स्तः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यारूपं कर्म प्रकृत्य श्रूयते—“न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्” इति । सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमप्रकृतौ द्रष्टव्यः, न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः—“एष

* ‘संवृन्धात्’ इति शास्त्रभाष्यपाठः सार्धवान् ।

१ स. ग. ह. ‘धिवयेन दीर्घ’ । २ ग. च. ‘वृज्यादुप’ ।

वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः” इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यै प्रवृणक्ति” इति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न च विधिनिषेधवाक्ययोः समानबलत्वादनर्णयः, निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिर्णयात् । प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्यः, तत्संबन्धाद्वस्तुपूषचर्यन्ते । प्रथममध्येतल्यत्वात्प्रथमं काण्डम्, तदनन्तरमध्येतल्यत्वाद्वितीयं काण्डम् । एवम्—आदावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः, तदनन्तरमुत्पन्नाद्वितीयः । तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः । तदावृत्तिविषयत्वा यज्ञे छासणिकः । स्वल्पेऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः, प्रयोगे छासणिकः स्यात्—इति चेद् । बाढम् । तथाऽप्यसंज्ञाविरोधिनि छासणिकत्वकल्पनाद्वरमुत्तरपदे तत्कल्पनम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः । ननु—सप्तसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाकूपोऽग्निष्टोमः, तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति । विविधं तत्र श्रूयते—अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति” इति । एवं तत्संधिकोरिमेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थाऽस्तु । तथा हि श्रूयते—“कामं तु योऽनूचानः स्यात्, तस्य प्रवृञ्चयात्” इति । तस्मात्—अनूचानव्यातिरिक्तकर्तृकेऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोग एवायं निषेधः ॥

(अष्टादशे पौष्णपेपणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणे सूत्रम्—)

पौष्णं पेपणं विकृतौ प्रतीये-
ताचोदनात्मकृतौ ॥ ३४ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

प्रपिष्टभागः पूपेति प्रकृतौ विकृतावुत् ॥

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥ ४३ ॥

संतर्दनादिवद्वाक्याद्विकृतौ पूपसंभवात् ॥

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि” इति । तद्वदन्तरद्विवस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनमतिषदादिवत्सिद्धम् । तथाऽप्युत्तराधिकरणे तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते ॥

* तात्पर्यवचनम् ।

१ ग. प. “मो गहा” । २ क. “न प्र” । ३ ग. प. “देर्वा प्र” । ४ स. “हे तु ला” । ५ ग. च. “कारमे” । ६ छ. ग. द. च. “कृतौ विनिपु” । ७ क. स. ग. च. “स्ते त” ।

(एकोनविंशो पौष्णपेपणस्य चरावेव निवेशाधिकरणे सूत्राणि ३५—३८)

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ चरौ वाऽर्थोक्तं
पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ स्यात् ॥ ३६ ॥
चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥ न पक्तिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोक्त पेपणम् ॥
विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥
प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ॥
न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेपणम् ॥ ४६ ॥

“पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत्” इति चर्चावहितः । “पौष्णं श्याममालमेतान्नकामः” इति
पशुविधिः । ‘पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति’ इत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम् ।
तत्रै—‘यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः’ इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूजा देवता ।
तत्र पूर्वोक्तं पेपणं विपर्ययकृत्योच्यमाना संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ॥

(विंशो पौष्णपेपणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणे सूत्राणि ३९—४६)

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥ धर्मविप्रतिषे-
धाच्च ॥ ४० ॥ अपि वा सद्वितीये स्याद्देवता-
निमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥
वचनात्सर्वपेपणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादार्थाभावा-
द्द्विचरावपेपणं भवति ॥ ४३ ॥ एकस्मिन्वाऽर्थध-
र्मत्वादैन्द्राग्रवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥
हेतुभात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥ वचनं परम् ॥ ४६ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

द्विदेवकेऽपि किं पिण्यादुक्त एवैकदेवके ॥
द्विदेवकेऽपि तत्पौष्णः सत्त्वात्पेपणभागिनः ॥ ४७ ॥
देवता विफलत्वेन पेपणं न प्रयोजयेत् ॥
यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगाभि तत् ॥ ४८ ॥

निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैपोऽर्थवादकः ॥

अपूर्वत्वात्प्रकरणान्तुः कतोर्वा विधीयते ॥ १ ॥

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ॥

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“निवीतं मनुष्याणाम् । मार्चीनावीतं पितृणाम् । उपवीतं देवानाम् । उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र—निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं ‘मनुष्याणाम्’ इति पृथ्वा पुरुषार्थत्वेन विधीयते—इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—‘सुवर्णधारणवत्सर्वपुरुषसंबन्धः’, इत्येकः प्रकारः । ‘उपवीतमार्चीनावीतयोः ऋतु-मवेशारहितयोः स्वतश्चैविकपेतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतश्च आचार्या-विद्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतम्’ इत्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलात्प्रयाजादि-वधागर्धमः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तुमंश्वानुवादः । पृष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन ऋतुसंबन्धिमनुष्यधर्मः’ इति पक्षान्तर-मुदेति । तच्च द्विविधम्—‘लोहितोष्णीपादिवद्विधर्मः’, इत्येकः प्रकारः । ‘ऋतावेव यन्मनुष्यमधानं कर्मान्वाहार्यदानादि, तद्धर्मत्वे सत्युपवीतंसाहचर्यमप्यनुगृह्यते’ इत्य-परः प्रकारः ॥ सर्वथाऽपि निवीतं नार्थवादः—इति प्राप्ते,—

धूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम् । न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम्, “अग्निं वासो वा दाक्षिणत उपवीय” इत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । मार्चीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पठेत् । अतः प्राप्तेऽर्थे ‘मनुष्याणाम्’ इति पृष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्ऋत्वङ्गत्वेन विधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा “देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति प्रशस्तौ वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्श्चोपवीतविगर्धवादत्वेन निवीतमार्चीनावीतयोरैकवाक्यत्व-संभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीतमार्चीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वादवैविके कर्मण्य-योग्ये, उपवीतं तु योग्यम्—इति व्यतिरेकमुखेन स्वावकं निवीतम् । तस्मात्—अर्थ-वादः ॥

(द्वितीये, उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणे सूत्रे १०—११)

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ ११ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थमुक्त दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ॥

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाच्छिद्धे स्यात्तिद्धिरन्यथा ॥

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ॥ ४ ॥

“यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनु-
वादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतम्—इति चेत् ॥

न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्येन हूयते । तत्र “प्राची-
नावीती दोहयेत्” इति विधौ तस्य स्तुवये “यज्ञोपवीती”—इत्याद्यनूदिषम् ।
अथो लिङ्गभासेन वायासंभवात्प्रकरणादर्शपूर्णमासात्तमुपवीतम् ॥

(तृतीये, उपवीतस्य विधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽऽद्यो यतः स्मृतौ ॥

मासं मेवमपूर्वत्वात्कवी लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

“नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती” इति स्मृत्या प्राप्तस्य “उपव्ययते” इत्ययमनु-
वादः—इति चेत् ॥

नैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि कर्तव्यस्य प्राप्प्यमावात्प्रथमलकारेण दर्शपूर्णमासा-
द्भव्या विधीयते ॥

(चतुर्थे—उपवीतीदगत्रत्वयोरनुवादताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

उदकत्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदश्चो द्वयं विधिः ॥

वादो वास्यान्यतोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

हियच्छब्दद्वयाद्वादः स्मृत्युपव्यानतो द्वयम् ॥

संप्राप्तं दक्षिणाग्रत्वमाचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—“माचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इति, “ये पुरोदश्चो दर्भाः, वान्दक्षिणाग्रान्स्तृणीयात्” इति । तत्र—मृतस्याग्निहोत्रे दोहने माचीनावीतम्, दर्भास्तरणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते, तथा मरणात्पूर्वं जीवतोऽग्निहोत्रे दोहनाद्भुपवीतम्, दर्मास्तरणाद्भुमुत्तराग्रत्वं च विधातव्यम् । ‘देवेभ्यो यज्ञोपवीती दोहयेत्’ ‘मरणात्पुरा ये दर्भास्त उदञ्चः कार्याः’ इति वचनव्यक्तिः । न होतुमुपव्यानतः प्राप्तम् । तस्मात्—अपूर्वार्थो विधीयताम्—इति चेत् ॥

मैवम् । हिशब्देन यच्छब्देन चोभयत्रानुवादत्वप्रतीतेः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । “अग्रवन्त्युदगग्राणि”—इति स्मृत्या सर्वस्मिन्दैविके कर्मणि प्राप्तमुत्तराग्रत्वमनूद्य विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते । तथा—दर्शपूर्णमासयोः “उपव्ययते” इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतमनूद्य विधेयं माचीनावीतं स्तूयते । तस्मात्—अनुवादः ॥

(पञ्चमे समिद्धारणस्य विधिताधिकरणे सूत्रम्—)

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

धारयत्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ॥

विधिर्वाऽऽद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ॥

अतो हिशब्दसंत्पागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते—“अधस्तात्समिधं धारयन्ननुग्रवेत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयति” इति । अत्र—पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन्त्यद्वा मन्त्रं पठति, तदानीं स्तुग्दण्डस्याधस्तात्समिधं धारयेत्—इति यद्विधीयते, तदेव दैविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । हिशब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतेः—इति चेत् ॥

मैवम् । दैविके हविषि स्तुग्दण्डस्योपरि समिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेन विधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमको हिशब्दोऽसंभवादुपेक्षणीयः ॥

(पष्ठे दिग्विभागस्यार्थवादताधिकरणे सूत्रम्—)

दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

पञ्चाधिकरणमास्त्वयति—

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यमजन्तेत्यसौ विधिः ॥

वादो वाऽत्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिमर्हति ॥ १० ॥

माचीनवंशवाक्योक्तेर्विधावस्यैकवाक्यतः ॥

दिग्विभागोऽर्थवादोपप्लव्यते निवीतवत् ॥ ११ ॥

उपोत्तिष्ठोमे श्रूयते—“पाचीनवंशं करोति । देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त—माचीं देवाः, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उद्दीचीं रुद्राः, यत्पाचीनवंशं करोति देवलोकेष्वेव तद्यजमान उपावर्तये” इति । तत्र—देवादीनां कर्मानधिकारात् तत्र विधिः शब्दा । ‘मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुः’ इत्येवं विधिः स्यात् । कुतः—पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूपमानस्वात् । पूर्वपुराचारितत्वाभिधानं पुराकल्पः । ‘व्यमजन्त’ इत्यनेन मूर्तार्थवाचिना उदभिधीयते । तस्मात्—विधिः—इति पूर्वपक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरिवंशः प्रागग्रा भवन्ति स माचीनवंशः । तद्विध्यैकवाक्यत्वावगमादर्थवादः । सार्यकालीनाध्यादौ प्रतीचीं प्राप्ता ॥

(सप्तमे परुषि दितादीनामनुवादताधिकरणे सूत्रम्—)

परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सप्तमाधिकरणमास्त्वयति—

परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या बहिर्वस्तु समूलताम् ॥

घृतं देवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्वताम् ॥

स्तौति पूर्वोत्तरो पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते—“यत्परुषि दितं वदेवानाम्, यदन्तरा वन्मनुष्याणाम्, यत्समूलं तपिष्वृणाम्, समूलं बहिर्मेवति व्यावृत्त्यै” इति । परुः पर्व । दितं खण्डितम् । तथा ज्योतिष्टोमे दीतार्थाम्यङ्गे श्रूयते—“घृतं देवानाम्, मस्तु पितृणाम्, निष्पकं मनुष्याणाम्, तद्वा पृथक्सर्वदेवत्वं यज्ञवर्जितम्, यज्ञवर्जितेनाम्यङ्गे सर्वो एव देवताः प्रीणाति” इति । मस्तु दधिभवं मण्डम् । निष्पकं शिरसि प्रसेमुमीपदि-

छीनं नवनीतं तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशप्रपणे श्रूयते—“यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽशृतः ॥ रौद्रः, यः शृतः स देवः, तस्मादविदग्धत्वा अपायितव्यः स देव-
त्वाय” इति । विदग्धोऽत्यन्तपक्वः । अशृतोऽपक्वः । तत्र—अहिंषि समूलच्छेदस्य,
अभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपाकस्य, च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् ।
निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः । एवम् “यत्पूर्णे तन्मनुष्याणाम्” इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे “पितृभ्योऽग्निज्वालेभ्योऽभिधान्या गोर्दुग्धे मन्यम्” इत्यत्र
वत्सरहिताया अभिधानोऽशब्दाभिवेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणे मन्थने
श्रूयते—“यत्पूर्णे तन्मनुष्याणामुपरि, अर्धो देवानाम्, अर्धः पितॄणाम्, अर्ध उपम-
न्यति, अर्धो हि पितॄणाम्” इति । तत्र पात्रस्याधोभागरूपेणाधेन परिमिते दुग्धे मन्थ-
नस्य कर्तव्यत्वासोऽर्धो विधीयते । स च पूर्णोद्दिवाक्येन स्तूयते ।

(अष्टमे—अष्टतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणे सूत्रे—)

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्
॥ १८ ॥ विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अष्टतं न वदेद्वैधः पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ॥
सक्रतो पुंसि धंद्वे वा क्रतो यद्वा विधिः क्रतो ॥ १४ ॥
अष्टतार्किकैः पुमर्थत्वात्तन्निषेधस्तथाविधैः ॥
स्मार्तानुवादः पुंस्कृत्योः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥ १५ ॥
नाऽऽरूपाते पुरुषानुक्तिः क्रतावेव प्रयोजवत् ॥
सत्प्रोक्तिनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतो विधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“नाष्टतं वदेत्” इति । तत्र—पुरुषधर्मत्वेनायं प्रति-
षेधो विधीयते । कुतः—प्रतियोगिनोऽष्टतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुष-
धर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । ‘वदेत्’ इत्याख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽख्यातेन
कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरु-
षधर्मत्वं युक्तम् । “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन”
इति शाब्दिकैरुद्धोपणात् । वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् ।

* पुंस्कृत्योः, इति पाठः सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि स्वस्य नित्यत्वादसंगतः ।

१ स. ह. ‘स्तोऽर्थो वि’ । २ ग. च. पुमर्थो ३ ग. च. धर्मो । ४ ग. च. ‘वेषे तथा’ । ५ ग.
च. विधिः ॥ स्मा’ । ६ ग. च. ‘नुक्तेः क्र’ । ७ ग. च. ‘त्ययार्थे स’ । ८ स. तत्प्रतिषे’ ।

अन्यथा भिन्नविषयत्वे बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते—अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेधः—इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्—पुरुषार्थः—इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय ऋतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं स्मृतेर्मूलम्, भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रोतृपनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृत्यं प्रतिषेधति । तन्मध्य-पतितत्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तत्र उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यते—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावनाऽभिधीयते । कर्ता तु तद-विनाभूतोऽर्थोऽस्मर्तयते । अतः श्रुत्याभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधीयते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनुद्यते—इति तृतीयः पूर्वपक्षः । 'सत्यमेव वदेत्, न वनृत्वम्' इति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगः, तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वा-द्विधीयते । पूर्वद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम्, न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र ऋतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगु-ण्यम् । तत्र स्मार्तं प्रायश्चित्तम्—इति विशेषः ॥

(नवमे जज्ञम्पमानघर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥ प्रक-
रणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत्
॥ २१ ॥ व्यपदेशादपकृष्येत ॥ २२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

जज्ञम्पमानेमन्नोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत्त ॥

वाक्यादायः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धपा ॥ १७ ॥

दशोपेमासप्रकरणे श्रूयते—“प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः । तस्माज्जम्प-मानो भूयात्—मयि दक्षः क्रतु—इति, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्यधत्त” इति । गार्ग्यनामेन विदारिवमुखः पुरुषो जज्ञम्पमानः । तस्य वाक्यान्मन्नोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्वर्जितम् । तस्मात्—केवलं पुंसर्धः—इति चेत् ॥

धर्मम् । क्रतावपि जज्ञम्पमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सः पुमाभ्यां ऋतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात् ॥

(दशमे—अवगोराणादीनां पुमर्थताधिकरणे सूत्रम्—)

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ २३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

विभायावगुरेन्नेति कत्वर्थो वा पुमर्थता ॥

फल्ग्वत्क्रतुसानिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ॥

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्मक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥ १९ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयेत् । तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत्” इति । तत्र—यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रवावद्भूतं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य कत्वद्भूतम्—इति चेत् ॥

न । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि—आत्मानि प्राणापानधारण मन्त्रोच्चारणफलं न संभवति, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह तु—अवगोराणे शतसंवत्सरयातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाघातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मात्—निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः ॥

(एकादशे मलवद्वासःसंवादनिषेधाधिकरणे सूत्रे २४-२५)

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ २४ ॥ अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

न संवेदत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ॥

पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥ २० ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवद्वासमा न संवेदत” इति ।—अस्य निषेधस्य प्रकरणात्कत्वद्भूतम्—इति चेत् ॥

मेवम् । अप्रसक्तप्रतिषेधमसद्भात् । यस्य ब्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका भवति, तामपुरुष्य यजेत” इति रजसलाया निःसारणेन कतौ तत्संवादस्याप्रसक्तिः । तस्मात्—केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

(द्वादशे सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणे सूत्राणि २६-३०)

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २६ ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २७ ॥ वेदसंयोगात्
॥ २८ ॥ द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २९ ॥ स्याद्वाऽस्य संयो-
गवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैतिशायनः ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हिरण्यं वर्णवद्भार्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत् ॥

हिरण्यसंस्कृतिर्वाऽत्र वर्णो वोत पुमर्थता ॥ २१ ॥

वैदिकत्वात्क्रतुस्मृत्या तदङ्गं कर्मकारके ॥

प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणोऽस्तु विधिलाघवात् ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रुतत्वेन निपता न क्रतुस्मृतिः ॥

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वाऽस्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“तस्मात्पुनर्वर्णं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्णं एव भवति । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति” इति । तत्र—यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रि-
पारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात्क्रत्वङ्गं धारणम्—इत्येकः पक्षः ।—क्रत्वङ्गत्वेऽपि नाऽऽ-
रादुपकारकम् । किंतु क्रतुगर्तं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते । ‘भार्यम्’ इत्यत्र ण्यत्प-
त्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमात्—इति द्वितीयः
पक्षः— । वर्णविशिष्टधारणविधाने गौरवान्धारणसहितं हिरण्यमनूय शोभनवर्णमात्रं
विधेयम्—इति तृतीयः पक्षः । त्रैधाऽपि—क्रत्वर्थो त्रिविः, न तु पुरुषार्थः—
इति प्राप्ते,—

धूमः—याद्वे क्रतुप्रकरणे श्रुतम्, तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वना-
रभ्याधीतम् । न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत्क्रवावध्यभिचरितम्, येन क्रतुस्मृतिर्निय-
म्येत । ननु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशः स्यात् । नहि धारणेन संस्कृतस्य
हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्ति—इति चेत् । न । क्रवावप्युपयोगाभा-
वात् ।—क्रतूपयोगोऽपि कल्प्यते—इति चेत् । न । ‘क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम्,
येन च क्रतूपयोगः’ इत्यन्योन्याश्रयत्वात् । न च कर्मकारकत्वात्संस्कार्यत्वम्, पर-
समवेत्क्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतो नियन्तुमशक्यत्वा-
त्पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलमात्रः, विश्वजिज्ञासयेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् ।
अथवा रात्रिसधे यथा वाक्यशेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता, तथाऽ-
त्रापि “सुवर्णं एव भवति, दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः” इत्यर्थवादमेवं फलमस्तु । तस्मा-
त्—पुरुषार्थो धारणविधिः ॥

(त्रयोदशे जयादीनां वैदिकरुमाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३१-३३)

शेषाः प्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३१ ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेन्नाहवनीयसंयोगात्

॥ ३२ ॥ शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

येनेत्सेत्कर्मणा तत्र जयाहोमेऽस्त्रिलार्थता ॥

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ॥

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“येन कर्मेत्सेत्, तत्र जयां जुहुयात् । राष्ट्रभूतो जुहोति । अभ्यातानाजुहोति” इति ॥ ईत्सेत्तद्विमिच्छेत् ॥ “चित्तं च स्वाहा” इत्यादयो जयाः । “अवापाङ्” —इत्यादयो राष्ट्रभूतः । “अग्निर्भूतानाम्” —इत्यादयोऽभ्यातानाः ॥ तत्र—वैदिककर्मणैव लौकिककृष्यादिकर्मणाऽप्युद्देरिष्यमाणत्वात्, संकोचे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेषः—इति चेत् । मैवम् । “यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रातः” इति वाक्येन होममुद्दिश्याऽऽहवनीयविधानात् । कृष्यादौ तदभावाद्द्वैदिकेष्वेव जयादिहोमः ॥

(चतुर्दशे वैदिकाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे ३४-३५)

दोषात्विष्टिलौकिके स्यात्, शास्त्राद्धि वैदिके

न दोषः स्यात् ॥ ३४ ॥ अर्थवादो वाऽनुप-

पातात्, तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ॥

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद्वयोर्द्वौ न देयः केसरीत्यतः ॥

निषेवाल्लौकिकात्तत्र प्रापश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जन्तोदरहेतुत्वं प्राप्यतं लौकिके क्वचित् ॥

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रापश्चित्तयेऽत्र सा ॥ २८ ॥

इदमाम्नायते—“यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणोऽश्वतुष्कपालान्निवेपेत्” इति । तत्र ‘प्रतिग्रहशब्दो दानपरः’ इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र—विशेषाश्रवणा-
लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिः—इत्येकः पक्षः । “न केसरिणो ददाति” इति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तद-
नुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

“वारुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति” इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिकृषो
वृषदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वं प्रमितम् ।
वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् ।
अस्ति हि वैदिकमश्वदानम् “वडवा दक्षिणा” इत्यादिश्रवणात् ॥

(पञ्चदशे दातुर्वारुणीष्ट्याधिकरणे सूत्रे ३६—३७)

अचोदितं कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥ सा
लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यावतः प्रतिग्रह्णीयादश्वान्स्तावत्प इष्टयः ॥

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाचोऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजातविरोधपर्यवादादातुः प्रज्ञपतेः ॥

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्निजार्थेऽपि विधिं नपेत् ॥ ३० ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये ‘प्रतिगृह्णीयात्’ इति विधिपदश्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिति—इति
चेष्टः । न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते—“प्रजा-
पतिर्वरुणायाश्वमनयत्, स सां देवतामार्छत् । ॥ पर्यर्हीर्यत्, स एतं वारुणं चतुष्क-
पालमपश्यत्, तं निरवपत्, ततो वै” स वरुणपाशादमुच्यत” इति । अनयदत्तवान् ।
॥ च, दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च
रोगेण म्रस्तः स प्रजापतिर्विद्विषो भूत्वा रोगपरिहारायेष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यत’ इत्य-
न—दातुरिति—इत्यवगम्यते । असंजातविरोधोपक्रमानुसारेण विधार्थकपदमपि
‘प्रतिग्राहयेत्’ इत्येवमन्तर्भावितानिजार्थपरतया न्यास्येयम् ॥

(षोडशे वैदिकपानव्यापदधिकरणे सूत्रे ३८—३९)

पानव्यापन्न तद्वत् ॥ ३८ ॥ दोषात्तु वैदिके

स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ॥ ३९ ॥

पोडशाधिकरणमारचयति—

सोमवामिचरुल्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ॥

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनापैव लोके पात्रं श्रुतो पुनः ॥

जरणाप ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ३२ ॥

इदमाध्यायते—“सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छध्यामाकं सोमवामिनः” इति । तत्र—
लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः—“वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते
यः सोमं वमति” इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्यै चरुविधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लोके धातुसाम्यार्थिनो वमनापैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतु-
त्वाभावात् । वेदे तु “हिन्व मे गात्रां हरिवः” इत्यनेन मन्त्रेण जरायितुं सोमः पीयते ।
तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ॥

(सप्तदशे सौमेन्द्रचरोर्षजमानपानव्यापद्विपपताधिकरणे सूत्राणि ४०-४२)

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ४० ॥ स्वामिनो वा तद-

र्थत्वात् ॥ ४१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजां वमनेऽप्येव कर्तुरेवोत वर्जनात् ॥

विशेषस्याग्रिमो मैवं कर्तुरेव निरुपितः ॥ ३३ ॥

‘इन्द्रस्य सोमस्य वमने चरुः’ इति विशेषस्याभावाद्ऋत्विजां यजमानस्य च वमने
सर्वत्रासी चरुः—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘यो वमति स निर्वपति’ इति निर्वभुर्वमनं चरुनिमित्तम् । निर्वप्या च यज-
मानः । ऋत्विजो निर्वभृत्वेऽधिकार्येन्तरत्वमसङ्गात् । तस्मात्—यजमानस्यैव वमने
चरुविधिः ॥

(अष्टादशे-आग्नेपाष्टकपालचरोर्ध्वदानमा-

त्रस्य होतव्यताधिकरणे सूत्राणि ४३-४७)

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥ निरव-

दानात्तु शेषः स्यात् ॥ ४४ ॥ उपायो वा तद-
र्थत्वात् ॥ ४५ ॥ कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्-
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४६ ॥ शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

यागे हविस्त्वजेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यनेऽपि वा ॥

वेवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवचतः ॥ ३४ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्वितेन
कृत्स्नस्याभिदेवतासंबन्धावगतेः । त्यागमन्त्रेणैवदनुपपांति—इति चेत् ॥

मैवम् । “द्विर्हविषोऽवचति” इत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेय चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् ।
तथा च कल्पसूत्रकारः—“आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरस्त्री-
नमवचति” इति । ततो हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वद्वयमात्रं स्रज्जयित्वा त्यक्तव्यम् ।
इतरच्छेषणीयम् । देवतासंबन्धादष्टादशारेणाप्युपयुज्यते ॥

(एकोनविंशो सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ४८-५१)

अप्रयो जकत्वादेकस्मात्क्रियेरन्, शेषस्य गुण-
भूतत्वात् ॥ ४८ ॥ संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥
सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् ॥ ५० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृते ॥

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“शेषात्स्विष्टकृते समवचति” इति । तत्र—आग्नेया-
दीना अयाणा हविषा मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदाव्यम् । दावदैव
शास्त्रोर्गान्ध्यानेसिद्धेः—इति चेत् ॥

मैवम् । उपयुक्त हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः ।
वत्पात्—सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

(विशेष प्राथमिकशेषास्त्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ५२—५३)

एकस्माच्चैद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ ५२ ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

यदेकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नोत विद्यते ॥

नाश्रुतेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः ॥ ३६ ॥

‘एकस्मादेव हविःशेषास्त्विष्टकृत्’ इति यः पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः, तस्मिन्पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वात्—यस्मात्कस्माच्चिद्धविःशेषात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रथमातिक्रमे मानामावात्प्रथमहविःशेषेणैव संस्कारसिद्धावितरत्र प्राप्त्य-
भावादस्ति नियतिः ॥

(एकविंशो पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणे सूत्राणि ५४—५७)

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ५४ ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ५५ ॥ भक्षार्थो वा द्रव्ये

समत्वात् ॥ ५६ ॥ व्यादेशादानसंस्तुतिः ॥ ५७ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा ॥

भक्षाश्रुतेः क्रयार्थोऽतो यथेष्टं तैर्निपुज्यताम् ॥ ३७ ॥

देवतायै समस्तस्य कृत्स्नत्वात्स्वामिता न हि ॥

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थे भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ३८ ॥

चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य भागान्यजमान एवं निर्दिशेत्—‘इदं ब्रह्मणः, इदं होवुः, इदमध्वर्योः, इदमग्निः’ इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः, भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भूतिदानेनैवानृत्तिजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः । ऋयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्सकीया मागास्तैरिच्छयोपयोस्तुं शक्याः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“अग्नये जुष्टं निर्वपाभि” इति कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वाभित्वाभावाच्च युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणाद्वैत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च भक्षणार्थोऽयं निर्देशो युज्यते ॥

१ ख ‘क्ष’, अस्मि । २ ख. नियमः । ३ द. ‘त्यर्थे म’ । ४ ख. भक्षणे । ५ क. ‘न जातान्’ । ६ क. ‘योऽयमदेशो । ख. ग. घ. ‘यो नि’ ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-
याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	१६४
सूत्राणि	५७	४६२

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः)

(प्रथमे ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १—१२)

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ कारणाच्च
॥ २ ॥ एकस्मिन्समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥
आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥
अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता
॥ ५ ॥ साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥
अक्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात्
॥ ७ ॥ चमसवदिति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदना-
विरोधाद्धविःप्रकल्पनाच्च ॥ ९ ॥ उत्पन्नाधि-
कारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥ जातिविशे-
षात्परम् ॥ ११ ॥ अन्त्यमरेकार्थे ॥ १२ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमास्त्वयति—

उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ॥
भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्ववैः ॥ १ ॥
उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिक्रत् ॥
अतो न प्रतिपत्त्यर्थः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

धीवादान्याहुषाशुयाजार्थमवदाने कृते उच्छेपेण ध्रांवेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं
शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः—“तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्याति” इति वाक्येन
प्रापितत्वात्—इति चेत् ॥

मेवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तिमर्हति । धौवं^१ त्वाज्यं न कृता-
र्थम् । तेन कर्तव्यानामुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मात्—न तेन शेषकार्यं भवति ॥

(द्वितीये साकंप्रस्थाय्ये शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

साकंप्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिदं च तद्वत् ॥ १३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ॥

जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय्यकर्मणि ॥

न स्विष्टकृदिदं कार्यमग्नीधः सुक्प्रदानतः ॥ ४ ॥

“साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः” इति विहिते कर्मणि श्रूयते—“सह कुम्भीभि-
रभिक्रामन्नाह” इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशोऽभिक्रमण-
मार्गं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथासत्यस्य कर्मणः सानाट्यविक्रान्ति-
त्वाच्चुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सानाट्यशेषेणैव
कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिध्यति, सानाट्यवच्चुह्वा तदवदानाभावात् ।
“अग्नीये सुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्” इत्युक्त्वा जुहूपभृतोः मैत्रत्वादभिक्र-
मणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते । न तु
हविःशेषः । तत्र कुतः शेषकार्यम् ॥

(तृतीये सौत्रामण्यां शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १४—१५)

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १४ ॥ तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न नार्धस्ति सत् ॥

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते—“पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च यत्नन्ते” इति । तत्र-
प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः,
“उच्छिन्नानि, न सर्वं जुहोति” इत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणात्—इति चेत् ॥

मैवम् । अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्रवणात् । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेपणस्य पावारम्” इति श्रूयते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत्, वल्मीकवपायामवनयेत्” इति च । “शतावृणायामवनयेत्” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतावृणा । तस्मात्—
नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

(चतुर्थे सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिवादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रिये-
रन् ॥ १६ ॥ अविभागाच्च शेषस्य,
सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ॥
पुरोडाशस्तेषां शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥ ६ ॥
भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ॥
शेषस्य सर्वतुल्यत्वाच्चत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥ ७ ॥

“य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्, तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्” इति विहि-
तायामिष्टौ पडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—“इन्द्राय रथंतराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय
वैराजाय, इन्द्राय शाकराय, इन्द्राय रैवताय” इति । तत्र स्वरूपेणैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्त्वो-
भेदु पटसु विहितानां यन्ना रथंतरादिसाम्ना संबन्धेन विशेष्यमाणः योडा भिद्यते ।
तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—“द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवापि वैश्वदेवत्वाय” इति । तस्मिंश्च पुरोडाशो मोक्षदेवताभ्यः पृथक्पृथक्प्रदानाय
बहुभ्यः मन्त्रेशोभ्योऽवदानं श्रूयते—“समन्तं पर्यवधावि” इति । तत्र देवताभेदेन मन्त्रा-
नभेदेन च कर्मणा भेदे सति चोदकैः पृथग्विदेशास्स्विष्टकृदिवादि शेषकाय पट्कृत्वः
पृथक्कर्तव्यम्—इति चेत् ॥

मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासंभवात् । तस्मात्—सकृदेव कार्यम् ॥

(पञ्चमे-ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्रवायवशेषस्य सऋद्धक्ष उतासकृत् ॥

पूर्वन्यायात्सकृत्प्राप्तौ द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ॥ ८ ॥

उपोतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रहेः । तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव शेषका-
यम्—इति चेत् ॥

मेवम् । “द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्लैवस्य वपट्करोति” इति वचनाद्विर्भ-
क्षणम् ॥

(पष्ठे सोमे शेषभक्षणाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ वचनानि

त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः ॥

अल्पोक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्ववचोबलात् ॥ ९ ॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति, “यद्वहाङ्गुहोति” इति कृतमग्रहेणाऽऽहुतिश्रवणात्कु-
म्भीष्विव शेषाभावात्—इति चेत् ॥

मेवम् । “अल्प जुहोति” इति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति । तद्वक्षणं त्वपूर्वार्थ-
प्रतिपादेकवचनेभ्योऽवगम्यते । “आश्विन भक्षयन्ति” “द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति”
“सदासि भक्षयन्ति” इत्यादीनि वचनान्यपूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति । ततो भक्षविधानादस्ति
सोमेषु भक्षः ॥

(सप्तमे चमसिना शेषभक्षाधिकरणे सूत्रम्—)

चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

किं भैतु होतुश्चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम् ॥

अभक्षोऽनुक्ततो होतुश्चमसेत्पारुषयाऽस्तु तत् ॥ १० ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“भैतु होतुश्चमस”, पत्रक्षणः, मोद्रावृणा, मयाजमानस्य,
प्य-तु सदस्यानाम्” इति । तत्र—वचनाभावादभक्ष—इति चेत् ॥

मैवम् । समारूपागवे चमसशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । 'चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्पात्रविशेषे' इति हि तद्व्युत्पत्तिः । तस्मात्—अस्ति तद्वक्षणम् ॥

(अष्टमे—उद्गातृणां सह सुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणे सूत्राणि २३—२६)

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥ सर्वे
वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥ स्तोत्रकारिणां वा
तत्संयोगाद्बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥ सर्वे तु वेद-
संयोगात्कारणादेकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रोद्गातृणामिति होक् उद्गाता भक्षयेदुत ॥
सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्येनोक्ताः सामगायिनः ॥ ११ ॥
सहितास्तेन ते वाऽऽद्य उद्गातृश्रुतितोऽखिलाः ॥
बहुत्वाद्गानयोगेन तृतीयो रूढिबाधिते ॥ १२ ॥
योगे समारूपया दण्डिन्यापोदन्त्योऽत्र भाष्यगः ॥
सदसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये “प्रोद्गातृणाम्” इत्यत्रैकस्यैव भक्षः । उद्गीधशब्दाभिधेयायाः
सामभक्तेरुद्गातृयुद्गातृमातिपदिकस्य रूढत्वात्—इत्येकः पूर्वपक्षः । ‘उद्गातृणाम्’ इत्यस्य
बहुत्वस्यैकस्मिन्नसंभवादुद्गातृपक्षविताः षोडशात्विजः सर्वेऽपि भक्षयेयुः—इति द्वितीयः ।
उद्गीधप्रस्तावप्रतिहारान्साममागानुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारः प्रयोगकाले गायन्ति । ‘उद्गु-
रक्केण गायन्ति’ इति योगेन्द्रोद्गातृशब्दो भक्षयेयुः—इति तृतीयः पक्षः ॥

“रूढिर्योगमपहरति” इति न्यायादेक एवोद्गाता । तेन च बहुवचनोपपत्तये
प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्तारिव सुब्रह्मण्यर्थाप्यस्ति ।
सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदीयकर्मण्यर्थाद्वात्रसमारूपायाः सत्त्वात् -
तस्मात्—‘सुब्रह्मण्येन सहित्वाश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुः—इत्ययमन्तर्यः पक्षो भाष्या
कारस्याभिमतः ॥

वार्तिककारस्तु—सदसो भक्षणस्थानत्वात्सुब्रह्मण्यस्य सदस्यप्रवेशात्तेन विरहिता
अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्ति—इति तृतीयं पक्षमद्वीचकार ॥

(नवमे ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षणाधिकरणे सूत्राणि २७—३०)

ग्रावरतुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥

चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥ सर्वेषां

तु विधित्वात्तदर्थं चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ॥

सर्वेषां वाऽग्रिमस्तेषां पूर्ववाक्येन संनिधेः ॥ १४ ॥

लिप्सन्ते सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः ॥

ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम् ॥ १५ ॥

“हरिरास्ति हारियोजनः” इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृ-
ब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुन्नामकोऽस्ति, नासौ
चमसी । तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् । कुतः—“यथा चमसमन्याश्चमसाश्च-
मसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते” इत्यत्र पूर्ववाक्ये
चमसिनो संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति
ग्रावस्तुतस्तत्र भक्षः—इति प्राप्ते,—

श्रूयः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्रशङ्काद्वैयर्थ्ये वाक्येन विहितस्य सर्वभ-
क्षणस्य संनिधिमात्रेण सकोचायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्मात्—चमसित्व
न भक्षणे कारणम् ॥

(दशमे वपट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिरूपे सूत्रम्—)

वपट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

आद्यभक्षो वपट्कर्तुर्विधिः प्राथम्य एव किम् ॥

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वपट्कारनिमित्तके ॥ १६ ॥

अप्राप्तेर्ग्रासो भैवं समासस्थित्यसंभवात् ॥

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वपट्कारोऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

“वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्येव श्रूयते । वपट्कर्ता होता । तस्य भक्षण समा-
रयया प्राप्तम् । प्राथम्य त्वमाप्तमिति वदेवात्र विधीयते—इति चेत् ॥

मैवम् । 'प्रथमभक्षः' इत्यस्य समस्तपदत्वेन 'यो भक्षः, स प्रथमः' इत्येवं विच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्यविशिष्टभक्षणमत्र विधीयते । तस्मिन्भक्षणे वषट्कारः कारणम् ॥

(एकादशे होमाभिषवयोरपि भक्षनिमित्तताधिकरणे सूत्रम्—)

होमाभिषवाम्यां च ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

आख्यावचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ॥

किं वाऽभिषवहोमौ च तत्राऽऽद्योऽस्तूक्तया दिशा ॥ १८ ॥

हविर्धानेऽभिपुत्पाऽथ ह्रत्वा सदसि भक्षयेत् ॥

इवि श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

"मैवु होतुश्चमसः" इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, शारियोजने वाक्यम्, "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र वषट्कारः, इत्येवमुक्तत्वाच्च एव भक्षहेतवः—इवि चेत् ।

मैवम् । "हविर्धाने आबभिरभिपुत्पाऽऽहवर्णये ह्रत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्मक्षयन्ति" इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीर्चने सदमः प्राचीने मण्डलेऽभिषवः । उत्तरवेद्या होमः । सदसि भक्षणम् । तत्र—अभिषवहोमयोर्वचनान्तरमाप्तयोरविधेयतया यौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते । तस्मात्—समाख्यादिवदेतयोरपि भक्षणहेतुत्वमस्ति ॥

(द्वादशे वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षाधिकरणे सूत्राणि ३३—३५)

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

स्याद्वा कारणभावादर्निर्देशश्चमसानां कर्तुस्त-

द्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥ चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हेतुसंघे विकल्पः किं बाधो वाऽथ समुच्चयः ॥

साम्प्राद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया ॥ २० ॥

नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागशः ॥

सिद्धे विकल्पो नो युक्तः स्वीकार्योऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

“मैतु होतुश्चमसः, प्रयज्ञाणः”—इत्यत्र चमसिषु समारूपा भक्षणो हेतुः । “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः । “हविर्धाने ग्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा सदसि भक्षयन्ति” इत्यत्राभिपवसहितो होमोऽध्वर्योर्भक्षहेतुः । तत्र चमसवट्कारयोः संबो होतारि प्राप्तः । चमसामिवसंबोऽध्वर्यो प्राप्तः । तत्र हेतुद्वयस्य समानबलत्वाद्विकल्पे सत्यन्यतरनिमित्तकृतमेव भक्षणम्—इत्याद्यः पक्षः । वषट्कारादिहेतोश्चमसेतरग्रहेषु सावकाशत्वान्निरवकाशया चमसिसमारूपया उद्धाधे सति चमोसिषु पाशिकमपि वषट्कारादिहेतुकं भक्षण नास्ति—इति द्वितीयः पक्षः ॥

“वषट्कर्तुः”—इत्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात्समारूपया बाधो न युक्तः ।—निरवकाशतया साऽपि प्रबला—इति चेत् । तर्हि प्रमाणद्वयेन पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयोऽभ्युपेयः । न च श्रीश्रियवद्विकल्पः, तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टमयो जनस्यैकत्वात् । इह तु नियमादृष्टार्थं भक्षणम् । तच्चादृष्टं यथावचनं द्विविधम् । तस्मात्समुच्चयः ॥

(त्रयोदशो होतुः प्रथमभक्षाधिकरणे सूत्राणि ३६-३९)
 एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥
 होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥ वचनाच्च
 ॥ ३८ ॥ कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

एकपात्रे किमध्वर्युर्यात्पूर्वमुत्तेतरः ॥
 तद्धस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथमभक्षणम् ॥ ३६ ॥
 पाहि होतेव नः पूर्वमिति मन्त्रेण पूर्वता ॥
 वषट्कर्तुस्तदुक्तेश्च न्यायवाध्यं वचो नहि ॥ ३७ ॥

एकस्मिन्पात्रे बहूनां कचिद्विहितं भक्षणम् । तत्र—अध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत्पात्रसंनिधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमभक्षावगमात् । “होतेव नः प्रथमः पाहि” इति ऋत्विजोऽध्वर्युं संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते—“यथा होतोऽस्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेषमदानेनास्मा-पालितवान्, तथा त्वमपि पाहि” इति । तदेतद्द्वयोः प्रथमर्पणे लिङ्गम् ।

वाक्य चैवमात्रात्—“वषट्कतुः प्रथममक्षः” इति । तत्र विशिष्टविधानात्प्राथम्य-
मपि सिध्यति । न चैवद्वचनं पात्रसन्धिकरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम् ॥
तस्मात्—होता प्रथम मक्षयेत् ॥

(चतुर्दशे भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वाऽत्र लाववात् ॥

आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्पुक्तितोऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाभक्षयोर्द्वयोरनुष्ठिगौ गौरवाद्भक्षमात्रम्—इति चेत् ।

मैवम् । “तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेयः” इति वचनेनानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ॥

(पञ्चदशे वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणे सूत्रम्—)

तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा यथा तथा ॥

अपिशेषादुपह्वानमल्लिङ्गात्तु वैदिकी ॥ २५ ॥

“उपहूत उपह्वयस्व”—इत्यय मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञाया विनियुक्ते । तस्मात्—
वैदिकोक्त्या तदनुज्ञानम् ॥

(षोडशे वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उपह्वयस्वोपहूत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत् ॥

अनुज्ञानुज्ञापनयोरप्यवाऽसौ विभज्यते ॥ २६ ॥

विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गत ॥

उपह्वयेत्यनुज्ञाबनुज्ञाने तथेतरः ॥ २७ ॥

“उपहूत उपह्वयस्व”—इत्यस्मिन्मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्वो मागः पश्चात्पाठि-

तोऽपि प्रश्नसमत्वात्प्रथमभाविन्यनुज्ञापने समर्थः । प्रथमेकवचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽ-
न्युत्तरसमानत्वात्प्रश्नाद्भाविन्यामनुज्ञायां समर्थः । तस्मात्—लिङ्गेन विभज्य विनियु-
ज्यते ॥

(सप्तदशे—एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणे सूत्रम्—)

तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

उपह्वानमशेषाणामुत स्यादेकपात्रिणाम् ॥

अदृष्टहेतोराद्यः स्याद्दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम् । तच्च विभिन्नपात्रेष्वपि समानम्—इति चेत् ॥

न, दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । साधारणे वस्तुनि कथञ्चिद्वागाधिक्येऽपराधो भवति ।

अतो न्यूनाधिकत्वपरिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

(अष्टादशे स्वयंपृष्ठर्भक्षास्तित्वाधिकरणे सूत्राणि ४४-४६)

याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत्

॥ ४४ ॥ यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

होतुर्याज्यापनीतो किं न वषट्कारभक्षयोः ॥

अपनीतीरुतापायो नापनीतिर्विभेदतः ॥ २९ ॥

यजमानेन यष्टुर्व्यं न विनोष्ट्वपट्कृतिम् ॥

वषट्कारो याज्ययाऽतः सहापेत्यदनं तथा ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोम ऋतुयाजनामकेषु यागेष्वाग्रायते—“यजमानस्य याज्या सोऽग्निमे-
ष्यति—होतरेतद्यज—इति, स्वयं वा निपद्य यजति” इति । होत्रे काण्डे समा-
भ्राता याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः । तासु काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमा-
नस्य विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति, स्वयं वा याज्यां
पठति । तत्र स्वपाठपक्षे र्याज्या होतुरपनीयते । न तु वषट्कारभक्षावपनीयेते ।
तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात् । अतो होता वषट्करोति भक्षयति च—इति प्राप्ते,—

दूमः—“स्वयं वा निषद्य यजति” इतिपक्षस्वीकाराद्यजमानेन स्वयं यागः कर्तव्यः । स च यागो वषट्कारमन्त्रेण न संभवति, “याज्याया आवि वषट्करोति” इति तद्विधानात् । ननु—यजमानो याज्यां पठतु, होवा वषट्करोतु—इति चेत् । मैवम् । “अनवानं यजति” इति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये आसनिषेधेनैककर्तृकत्वा-द्वगमात् । अतो याज्यया सह वषट्कारो होतुरप्येति । तदप्राये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य यजमाने निविशते ॥

(एकोनविंशो फलचमसस्येज्याविकारताधिकरणे सूत्राणि ४७-५१)

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयो-
गात् ॥४७॥ इज्याविकारो वा संस्कारस्य तद-
र्थत्वात् ॥ ४८ ॥ होमात् ॥ ४९ ॥ चमसैश्च
तुल्यकालत्वात् ॥५०॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥५१॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य स्थाने सन्निधयैश्च योः ॥

भक्षमात्रे यिकुर्पातत्सोमयामेऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥

त्रिभक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंहृतम् ॥

भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ॥

इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्थो भक्षसंस्कृतिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं त्रिभक्ष-
यिषेत्, न्यग्रोवस्तिभिनीराहृत्य वाः सपिष्य दधन्पुन्यमृज्य तगस्यै भक्षं यच्छेत्, न
सोमम्” इति । स्तिमिन्यो मुकुलानि । तत्र—उपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद्भक्ष-
मात्रे सोमः पिष्टेन विक्रियते—इति चेत् ॥

मैवम् । “यदाऽन्याश्चमसाज्जहति, अथैतस्य दर्भतरुणकेनोपैहत्य जुहोति” इति
श्रुतम् । तत्र फलचमसकूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणकगुणो विधीयते ।
किंच—इष्टद्रव्यसंस्कारो हि भक्षः । स च यागमन्त्रेणानुपपन्नः । तस्मात्—यागेऽपि
विकारः ॥

(विंशे ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणे सूत्रे ५२—५३)

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

राजसूये कचित्कर्तुंश्चमसो दशमिर्जनैः ॥

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥ ३४ ॥

आद्यो भानात्संख्ययैकजातेर्विंशः शतं दश ॥

चमसानुप्रसर्पित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ ३५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते—‘दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति’ इति ।
तत्र—यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः, सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणियः । कुतः—
‘दश’ इति संख्यया जात्येकत्वमतिमानात् । तथाहि—दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृ-
तिस्त्वारमाकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च—यजमानचमसस्य भिन्नजाति-
भिर्भक्षणं नास्ति, इत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यदि—अत्र ‘दश’ इति विशेषो विधीयत ।
तर्हि प्राकृतं भक्षसंख्यामात्रं निवर्तताम् । न त्वेकजातिस्त्वम् । तस्मात्—राजन्यो यज-
मानोऽन्यं राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेत्—इति भाषे,—

ब्रूमः—प्रकृतितः भाषेपु दशसु चमसेषु भक्षणायानुप्रसर्पणां पुरुषाणां ‘दश, दश’
इति वीप्सया प्रतिचमसं दशसंख्यां विवायार्थसिद्धौ शतसंख्यामभूद्य संख्येयानां सर्वेषां
ब्राह्मण्यं विधीयते—“शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति” इति । तथा सति—यजमान-
स्यापि राजन्यस्य यत्र चमसमक्षो नास्ति, तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्मात्—
ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य

पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	१८४
सूत्राणि	५३	५१५

* “शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” इति शबरभाष्ये पाठः ।

१ स. भक्षः । २ स. ‘संख्ये’ । ३ स. जात्येकं । ४ क. तथाऽपि । ५ स. ग. घ.
विधीयते । ६ क. वीप्साया । ७ क. स. द. ‘व म’ ।

(अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः)

(प्रथमे सुवादिषु स्वादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणे सूत्राणि १-८)

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ प्रकृतौ वाऽ-
द्विस्तृत्वात् ॥ २ ॥ तद्वर्जं तु वचन-
प्राप्ते ॥ ३ ॥ दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥ न
चोदनैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥ उत्पत्तिरिति चेत्
॥ ६ ॥ न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥ चोदनार्थका-
स्त्वर्यास्तु मुख्यविप्रतिषेधात्मकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः ॥

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनाद्भयोरसौ ॥ १ ॥

जुहुमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः ॥

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥ २ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति, न स पापं शोकं गृणोति” इति ।
तत्र—अन्यभिचरितक्रतुसंघन्धवर्ती जुहुमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृत्तौ वाक्येन विधी-
यते—“या जुहुः सा पर्णमयी” इति । वाक्यं च प्रकृतिविकृतयोस्तुल्यमेव प्रवर्तते,
उभयर्थाऽऽश्रयभूताया जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात्—प्रकृतिविकृतयोरुभयोरप्ययं विधिः—
इति प्राप्ते, —

श्रूमः—किमयं विविर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते, पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः, आश्रय-
भूताया जुह्वाश्चोदकमन्वरेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनावि-
दिश्यते । तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं “यस्य स्वादिरः सुवो
भवति” इत्युदाहरणीयम् ॥

(द्वितीये सामिधेयिनीनां सप्तदशसंख्याया विकृतिगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

प्रकरणाविशेषात् प्रकृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ॥

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्प्यते ॥ ३ ॥

विकृतौ सप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियावत्तात् ॥

पाञ्चदशपावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥ ४ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति । “प्रवो वाजा अभि चव” — इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां सप्तदश्य पूर्व-
न्यायेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ ‘पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाह’ इति विधिः स्यात्,
तर्हि पाञ्चदश्यसप्तदश्ये विकल्पेयाताम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—विकृतावेव सप्तदश्य निविशते, प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधे-
नीनां सख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च—पाञ्चदश्यसप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वा-
दवरोधाभावः—इति दाङ्कनीयम्, पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मात्—
मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सप्तदश्यमवतिष्ठते । न चान पूर्वन्यायोऽस्ति, सप्तद-
श्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ॥

(तृतीये नैमित्तिकसप्तदश्यस्य प्रकृतिगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥१०॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ॥

पूर्ववच्चैत्र संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तिः ॥ ५ ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ॥

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ६ ॥

“सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य” इति विहितं वैश्यनिमित्तं सप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृ-
तिगतम्—इति चेत् ॥

मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यति-
रिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्य सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम् ।
नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्मात्—वैश्यनिमित्तकं सप्त-
दश्यं प्रकृतौववतिष्ठते ॥

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाहरणम्—“चममेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य”
इति । तत्र—प्रणयेत्प्रसेनावरुद्धत्वाद्वोदोहनेन विकृतौ—इति पूर्वपक्षः । कामनानि-

मित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव
गोदोहनम्—इति राद्धान्तः ॥

(चतुर्थे, आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणे सूत्राणि ११-१३)
इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ न वा तासां
तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ॥

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद्वाराऽस्य तदङ्गता ॥ ७ ॥

अनारभ्य विधानात् नङ्गं कस्यचिदाहितः ॥

अग्न्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्रपस्त्वग्निहोत्रगाः ॥ ८ ॥

इदमाज्जायते—“अग्नये पवमानायाष्टादशकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय,
अग्नये शुचये” इति । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इति च । एष—आधानं
पवमानादीदीनामङ्गं भवेत् । कुतः—दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चीदकमा-
यानामाहवनीयाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा वत्संस्काररूपस्याऽऽधानस्यापि वद-
ङ्गत्वाया अनिवार्यत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । न हेतुदाधानं कस्यचित्कृतोः प्रकरणे पठितम् । किंतु—अनारभ्याधी-
तम् । अतो न कस्याप्येतदङ्गम्, किंत्वाधानवादेदीनौमन्यमिसंस्कारार्थत्वात्परस्परं
नास्त्यङ्गाङ्गिभावशङ्का । ननु—पवमानेष्ट्यङ्गत्वामावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वारा तद-
ङ्गत्वं युक्तम्—इति चेत् । न । संस्कृतानांमग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरफल्गुषु वत्तद्वाक्ये-
विनियोगावगमात् । तस्मात्—नाऽऽधानमङ्गम् ॥

(पञ्चमे, आधानस्य सर्वार्थताधिकरणे सूत्रे १४-१५)

तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम् ॥

संस्कृताग्निप्रनाह्यैतत्पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात्प्रकृतौ युतिः ॥

पर्णस्याऽऽहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारम्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहुप्रनाह्या प्रकृतौ निविष्टम्, तथैवाग्निप्रनाह्या
वरसंस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशते—इति चेत् ॥

मेवम् । वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आकारः—लौकिकः शास्त्रीयश्च । अर-
तिनामग्नैर्घ्यहंसमुखत्वत्वग्विलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु
शास्त्रीयः । तयोरपूर्वीयत्वं ऋतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे
पर्यवस्यति, तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपाद-
त्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णः प्रविष्टः । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्री-
याकारः । स च विविधलाभाधानेनैव जन्यते, नान्यथा । तस्मादाधानस्य ऋतुप्रवेशं
विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनं समर्थत्वादग्निहोत्रेण वरसंयुज्यते । तथा सति
पर्णवैषम्यात्प्रकृतावमविश्याग्नीनुत्पाद्य ऋतुवत्स्वातन्त्र्येणावविष्टवे । ततो लौकिको-
पायसंपादितमुवर्णैर्वासादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाऽऽहवनीयाद्यग्नीनां
पश्चाद्वाक्यैः ऋतुषु विनियोगोऽस्तु ॥

(षष्ठे पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यताधिकरणे सूत्रे १६—१७)

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात्

॥१६॥ न वा तासां तदर्थत्वात् ॥१७॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिर्न वेष्टयः ॥

वह्नौ तत्संस्कृते कार्पाशोदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ॥

अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिर्म्यामिष्टपस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवमानादीभिर्आहवनीयाद्यग्रयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्वग्निष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-
सादिकृतवः प्रवर्तन्ते । तथासति—विमत्ताः पवमानेष्ट्यस्तामिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ
कर्तव्याः, इष्टित्वात्, इवरेष्टिवत्—चोदकोऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति । एतामिरि-
ष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानात्—इति प्राप्ते,—

श्रूमः—यद्यपि पवमानेष्टिविकृतिः, तथाऽपि चोदको न तस्या पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टुं ममवति । प्रकृतौ प्रयाजादिवत्पवमानेष्टेरङ्गत्वामावात् । किं च—‘एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्धयर्थं पवमानेष्टचन्वराङ्गीकारे तत्रापि तथा’ इत्यनवस्थाया-
मिष्टिरेव न सिध्येत् । तस्मात्—तामिरिष्टिमिरसंस्कृते बह्वी पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

(सप्तमे-उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणे सूत्राणि १८-२७)

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्
॥ १८ ॥ स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥ श्वस्त्वे-
केषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥ तेनोत्कृ-
ष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥ नैकदेश-
त्वात् ॥ २२ ॥ अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥ न
श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥ स्थानाच्च पूर्वस्य
संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ २६ ॥ अचोदना वा गुणार्थेन ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयसवर्नीयानुबन्ध्यपशुध्वमी ॥

उपाकरणमुख्यारतु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

‘ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी ॥

पशुधर्माग्रहात्सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात्प्रसिध्यति ॥

द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः, सवर्नीयः, अनुबन्ध्यश्च, इत्येते त्रयः पक्षत्रो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समा-
न्नाताः । पशुधर्माश्चोपाकरणपर्याग्निकरणादयस्त्वत्राऽऽन्नाताः । “पञ्चापदेर्जायमानाः”
“इमं पशुम्”—इत्याभ्यामृग्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम् । दर्भेज्वालयति प्रदक्षि-
णीकरणं पर्याग्निकरणम् । त एवे धर्मोऽस्मिन्नपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । अया-
णामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठमाभ्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेताव-
धर्मोऽस्य एव ग्रहीष्यति, न तु पशवः—इति चेत् । न तस्य सोमयागत्वात् । सोमो

समिपवादीन्धर्मानाकाङ्क्षति, न तु श्रूपनियोजनविशसनादीन् । तस्मात्—अद्विन्य-
नर्थकाः सन्तोऽङ्गेषु निविशमाना अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुष्ववविशन्ते—इति प्राप्ते,—

धूमः—अस्त्यत्र विशेषः संनिधिलक्षणः । सौत्यनामकादिकः प्राचीन औपवस्य-
नामकेऽद्वि धिष्ण्यानिर्माणदूध्वमेवे धर्मा आम्रावाः । अग्नीषोमीयस्यापि तदेव
स्थानम् । सवनीयस्तु सौत्येऽहनि श्रूयते—“आश्विन ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृदा स्यं परि-
वीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति” इति । अनुषन्ध्यस्त्ववमृथान्ते समाम्रावः । ततः
संनिधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये सषड्यन्ते, सवनीयानुषन्ध्ययोस्तु चोदकादविदि-
श्यन्ते ॥

(अष्टमे शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मताधिकरणे सूत्रे २८—२९)

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ प्रक-
रणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

शाखाछेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ॥

मातश्च सन्ति वा सायं स्थानात्ते पूर्ववत्स्थिताः १६ ॥

आनर्थक्यमतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते ॥

बलिनोऽतः प्रकरणात्मातर्दोहेऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—पलाशशाखाछेदनम्, तथा शाखया वत्सापाकरणम्,
इत्यादयो दोहधर्माः समाम्रावाः । दोही च द्वौ विद्येते—अमावास्यायां रात्रावेको
दोहः, प्रतिपदि मातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमशु-
चास्ते धर्मा व्यवविशन्ते—इति चेत् ॥

मैवम् । वैपम्यात् ॥ पूर्वत्र हि सोमे विशसनादिधर्माणामनुव्याप्तप्रकरणानर्थक्य-
मतिहृतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यमतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थानं धाधित्वा द्वयो-
र्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ॥

(नवमे सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणे सूत्रम्—

तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ३० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ॥

त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्येन्द्रवायवादयो ग्रहाः, मातृयादने सवने मरुत्वतो-
यादयः, तृतीयसवन आदित्यादयः । तत्र सादनसंभारोदयो धर्मोः प्रातःसवनीयग्र-
हसंनिधावान्नायन्ते—“उपोसेऽन्ये ग्रहाः साधन्ते, अनुपोसे ध्रुवः” इति । “दशाप-
विज्ञेयं ग्रहं संमार्ष्टि” इति च । ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं कृत्वा
तत्र सादनम्, ध्रुवस्य तु न तथा । पूर्वोधिकरणे शाखाहरणादयः प्रधानयोर्दधिपयसो-
र्धर्मोः समान्नाताः, तत्र दधि पूर्वेषुः सायदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं
केवलं सायं कुसते, न तु सायं दोहस्यासाधारणत्वेन धर्मः सहेकस्मिन्देशे पाठोऽस्तीति
स्थानं न निश्चितम् । इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन एव ते धर्मो इति चेत् ॥

मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्व, प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्व चावगम्यते ।
तैस्मिन्निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणभ्यां चापित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽव-
विष्टन्ते ॥

(दशमे रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

एकत्रैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः ॥

अग्नीषोमीय एवैते क्रमाल्लिङ्गादितोऽन्तिमः ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशुसंनिधौ रशनाया यूपस्य वेष्टनम्, रशनायात्रिवृत्त्वं धर्ममयत्वं च,
इत्यादयो धर्मो भान्नाताः—“परिव्यापति, उर्वै रशना” इति, “त्रिवृत्त्ववि” इति,
“धर्ममयी भवति” इति च । तत्र ‘येय रशना, ये च वेष्टनादयः, ते सर्वे संनिधेरवा-
न्तरप्रकरणोद्भाऽग्नीषोमीय एव स्युः—इति चेत् ॥

मैवम् । सवनीयेपक्षावपि वरसद्भावो लिङ्गादवगम्यते । “त्रिवृत्ता यूपं परिवीयाऽऽ-
ग्रेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति” इति त्रिवृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम् । किंच
वृवीयाश्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता, न तु पशुधर्मता यूपस्य भयाणां
पशूनां वज्रम्, इति वक्ष्यते । तस्मात्—सर्वेषु पशुष्वेते धर्मोः स्युः ॥

(एकादशे, अंशदाम्पपोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणे सूत्राणि ३२—३४)

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात्
॥ ३३ ॥ निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तांश्च दाम्यद्वयेन हि ॥

विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ १९ ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुताः—“अंशुं गृह्णाति” इति, “अंशुं दाम्यं गृह्णाति” इति च । तयोः सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्ते । कुतः—आरभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “ग्रहाः साधन्ते” इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । नचैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः । ज्योतिषोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

(द्वादशे चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ॥

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥ २० ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ॥

अखण्डत्वादयोऽग्न्यर्थचित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २१ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“चित्रिणीरुपदधाति” इति । अग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः—“अखण्डामृच्छा कुर्यात्” इति । पूर्वत्र—अंशुदाम्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यमप्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्के । अखण्डत्वादिधर्मोस्तु षण्णां चिदानां मध्ये प्रथमचितावाप्ताः । तस्मात्—ते चित्रिण्यादिषु नोचिताः—इति प्राप्ते,—

श्रूमः—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति, तथाऽपि “य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव

चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अस्त्यष्टत्वादयश्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः, नतु प्रथमचित्तिधर्माः । तस्मात्—अग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादी-ष्टकास्तपि ते सन्ति ॥

(त्रयोदशे—अभिषवादीनां सोममात्रधर्मेताधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलारूपे क्षमसे न वा ॥

नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादास्तद्विधिः ॥ २२ ॥

नित्ये क्रतुार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे ॥

न विधेयाः किंतु तत्र प्राप्यन्तामविदेशतः ॥ २३ ॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचमसः । स च नैमित्तिकः, राजन्यवैश्यौ निषिद्धीकृत्य विहितत्वात् । सोमस्तु नित्यः, उपाधिक्रममप्यनुपजीव्यैव “सोमेन यजेत” इति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागसाधनत्वम्, तथा फलचमसस्यापि तदस्ति । तस्मात् “सोममभिपुणोवि” “सोमं क्रीणावि” इत्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसेऽपि प्रवर्तन्ते—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—नित्या अभिषवादि संस्कारा नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्त्ये नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते फलचमसस्तु सोमविकारत्वात्पश्चाद्भावी । ततो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्तन्ते । न चैवावता संस्काराभावः, चोदकेन वृत्तिद्वेः । तस्मात्—सोममात्रसंबन्धिनो विधयः ॥

(चतुर्दशे प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३७-३९)

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ तद्वत्प्रयोजनैक-

त्वात् ॥ ३८ ॥ अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः ॥

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद्विहिता यतः ॥ २४ ॥

“मीहिभिर्यजेत” इति विहितानां मीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वी-

कार्यो इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वन्यायेनावघातादिविधयो ब्रीहिषु रुचायाः पश्चाद्भाविनि नीवारादौ न प्रवर्तन्ते—इति चेत् ॥

मेवम् । ब्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणाऽऽकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । नीवारेषु जातिवो ब्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारवो ब्रीहिशब्दार्थत्वेन “ब्रीहीनवहन्ति” इति विधिः प्रवर्तते । यथा ब्रीहिजातावेव समीचीनानां ब्रीहीणामभावे जलवह्न्याद्युपधा-
त्वेन सारविकलेष्वपि विधिः, तथा जातिविकलेष्वपि ब्रीहिषु मुख्यैकदेशरूपत्वा-
द्विधिरस्तु ॥

(पञ्चदशे श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पूतीकामिपवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमस्तुल्यता ॥

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २५ ॥

यदि सोमं न विन्देत्, पूतिकानमिपुण्यात्” इति श्रूयते । तत्र सोमामावं निमि-
त्तीकृत्य पूर्वाविलताखण्डानां विहितत्वात्फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमामिपवक्रयादि-
विधिः पूर्वोक्तेषु न तुल्यः—इति चेत् । मेवम् । नीवारवत्प्रतिनिधित्वात् । ननु—
प्रतिनिधित्वे स्वयमेवोपादित्सत्त्वाद्द्विधिर्नापेक्षितः । अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुतः—
इति चेत् । न । विधेर्नियमार्थत्वस्य दृष्टे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्—अमिपवक्रया-
दिविधिः सोमपूर्वोक्तयोस्तुल्यः ॥

(षोडशे दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ४१-४७)

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात्

॥ ४१ ॥ व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

विकारास्तु कामसंयोगे नित्यस्य समत्वात्

॥ ४३ ॥ अपिवा द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भ-

विष्यन्तीति ॥ ४४ ॥ वचनात्तु समुच्चयः

॥ ४५ ॥ प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उक्त्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा ॥

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २६ ॥

उक्त्यादयः कामयोगाद्विकाराः प्रक्रिया ततः ॥

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममाने च तद्विधिः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमः—सयमेकोऽपि समाधिभेदाद्विधते । यज्ञायज्ञियस्तोत्रेण समाप्तौ 'अग्निष्टोमः' इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्त्यस्तोत्रेण समाप्तौ 'उक्त्यः' इत्युच्यते । एवं षोडश्यादयोऽपि । तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयेधिपाचणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराम्नातः । स च विधिज्योतिष्टोमस्य मध्यमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः, तथैवोक्त्यादिष्वपि प्रवर्तते । कुतः—प्रकरण-संबन्धस्य समानत्वात् । किञ्च—यथाऽग्निष्टोमः फलत्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते । पञ्च-मुक्त्यादयोऽपि । तेषां च फलमेवाम्नायते—“पशुकाम उक्त्यं पृथ्नीयात्” “षोड-शिना वीर्यकामः स्तुवीत” “अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्” इति । तस्मात्—सप्तस्वपि संस्थासु समानोऽङ्गविधिः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यदेवमुक्त्यादीनां फलमुदाहृतम्, तेषु तेषां विकारत्वं गमयति । “काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थे विकृत्य निविशते” इति न्यायाद्यया गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकमपां मण्यनं विकृत्य निविशते, एवमुक्त्यगुणो नित्यामग्निष्टोमस्य संस्थां विकृत्य संस्थान्तरत्वं गमयति । ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्त्यादय इति न सर्व-संस्थासाधारणं प्रकरणम्, किंतु—अग्निष्टोमस्यैवासाधारणम् । ननु—“ज्योतिष्टोमेन यजेत” इत्युक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमस्येवं प्रकरणम्, न त्वग्निष्टोमसंस्थायाः—इति चेत् । बाह्यम् । असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति, उक्त्यादीनामप्यन्व-र्भाविवाग्निष्टोमकत्वात् । उक्त्यादीस्तु व्यभिचरति, विनाऽपि वैरग्निष्टोमदक्षायां ज्योति-ष्टोमवसंभवात् । अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येवं प्रकरणं सप्तमैव दीक्षणीयाद्य-ङ्गविधिं निवेक्षयति । उक्त्यादिषु चोदकादङ्गान्यविदिश्यन्ते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अथ पादे	आदिवः
अधिकरणानि	१६	२००
सूत्राणि	४७	५६२

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः)

(प्रथमे बर्हिषादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणे सूत्राणि १-५)

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥ न तद्वाक्यं हि

तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

मुख्याङ्गैस्तेव वेद्यादेः प्रयाजाच्चङ्गताऽपि वा ॥

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ॥

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“वेद्या हवींष्यासादयति” “बर्हिषि हवींष्यासादयति”

इति । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते—“वेदिं खनति” “बर्हिर्लुनाति” इत्यादयः । मुख्य-

हवींष्यामेवपुरोडाशादीनि । अमुख्यहवींषिषु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र—स्वतन्त्रधर्मस-

हितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि—“वेद्यां हवींष्यासादयति”

इति वाक्यात्सर्वहविरङ्गता—इति चेत् । न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् ।

अदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात्, तदा सादनमात्रपर्यवसानेन यगाभावे

वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामप्येतद्वेद्योसादनं प्रसज्येत । तस्मात्,—मुख्यहविरङ्गं

वेद्यादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम् ।

प्रयाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्या-

देर्युक्तम् । एव' सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति ॥

(द्वितीये स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रम्—)

फलसंयोगात्तु स्वाभियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

१ ग. च. 'पादे प्र' । २ ग. च. 'इताया वे' । ३ ग. च. 'आदिषु वाऽङ्गता ॥ त' । ४ ग. च. 'मुख्यानि ह' । ५ ग. च. 'यामासा' । ६ ग. च. 'आद्यर्थानि ह' । ७ क. छ. 'व च स' । त. 'वे च संभवति ।

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत ॥

मुख्य एव द्वयोरस्तु कृत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥ ३ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारी मुख्यस्य फलभोजिनः ॥

विनाऽपि संस्क्रातं दष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । ग्रहैः सोम-
होमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपञ्चादिकमङ्गम् । वज्र—द्वयोर्मुख्याङ्ग-
योरेवै वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः—कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया वपना-
दिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विधये, तथाऽङ्गं प्रत्यप्यस्ति ।
तस्मात्—उभयोरुपकारः—इति चेत् ।

मैवम् । द्वौ हि यजमानस्याऽऽकारौ—क्रियाकर्तृत्वम्, फलभोक्तृत्वं चेति । वयोर-
दृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पात्तिश्च दृष्टा । तथासति—वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृ-
ष्टत्वाद्भोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्कारर-
हितैरन्यत्विग्भिः कर्षविलादिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । तवस्तत्र कर्तृत्वा-
कारे वपनादिकर्तृः स उपकारो नास्ति । तस्मात्—अदृष्टफलभोजिनोऽस्य यजमा-
नस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽय मुख्ये कर्मणि युक्तो, नाङ्गेषु । नात्र
पूर्ववद्वाक्यमस्ति, येन परपराफलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । मकरणं तु
मुख्यस्यैव, न त्वङ्गानाम् । तस्मात्—न तेषूपकारः ॥

(वृत्तये सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे ७-९)

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ तद्युक्ते तु

फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

गृहीयानिकरणमारचयति—

मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थोऽत मुख्यता ॥

चिकीर्षितत्वात्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतसंभवात् ॥ ५ ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात्तदङ्गं च चिकीर्षितम् ॥

मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ६ ॥

दादिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्माद्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि
सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । ततः सदःप्रमृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्यु-

१ स. 'पञ्चमा' । २ ग. य. 'ते पञ्चमा' । ३ द. 'त उ' । ४ द. 'क्षपेति मु' । ५ द.
'परान्तरं वि' ।

च्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम् । कुतः—मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न च—अङ्गान्यपि चिकीर्षितानि—इति वाच्यम्, चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवामिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“पट्विंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिशब्दघनेन, इयति शक्यामहे” इति । अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते मूभागे फलहेतुसोमयागं कर्तुं शक्यामहे” इति निश्चित्य तथैव कुर्यात्—इति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया “इयति शक्यामहे” इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टानां च सप्तो-
हविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात्स उपन्यास-
स्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति, न त्वन्यत्र । तस्मात्—सा
वेदिमुख्यस्यैवोपकरोति—इति प्राप्ते,—

धूमः—“इयति शक्यामहे” इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता, वादशस्यैव फलं प्रपि पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देविरुभयार्थो । न च—अत्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम्, दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु—
हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

(चतुर्थे—अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे, ८-१०)

तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ गुणाभिधा-
नात्सर्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने ॥

मन्त्रो मुख्य उताङ्गोऽपि मुख्ये तद्वाचि शब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात्तत्र मर्शनवर्जनात् ॥

विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयोः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमाता-
स्याम्” इति । “पृथिवी होवा”—इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा, तस्मिन्मन्त्रे यज्ञा-
ङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वात् । अथवा—तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनाऽऽत्ममूतः कश्चित्पुरुषः
प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः । तदीयनाम्ना
मन्त्रोऽपि ‘चतुर्हूतः’ इत्युच्यते । ‘पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तम्’ इत्यभिप्रायेण
हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते—

१ छ. ‘स्थितो’ । २ छ. छ. ‘हेतु सो’ । ग. च. ‘हेतु सोमं या’ । ३ ग. च. ‘दिरष्ट’ । ४ ग.

च. ‘त्रा पूर्ण’ ।

“आत्मेन्द्रात्मन्नित्यामन्नयत् । तस्मै चतुर्हूतः प्रत्यगृणोत् । स चतुर्हूतोऽभवत् । चतुर्हूतो ह वै नमैषः । तं वा एनं चतुर्हूतं सन्तं ‘चतुर्होवा’ इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिया इव हि देवाः” इति । “अग्निर्होवा”—इत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोवा । तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र—योऽयमाग्न्यादिहविष उपस्पर्शनाथो मन्त्रः, असौ मुख्य एव हविषि निविशते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविविषयत्वात्— इति प्राप्ते,—

धूमः—पौर्णमास्यमावास्याशब्दी कर्मवाचिनौ, न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणोरुपस्पर्शनसंभवः । अथ कालविवेक्षायां विमत्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत, तदा कालसंबन्धस्य मुख्याङ्गचोरुपयोत्पुल्यत्वादुभयविषयविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते ॥

(पञ्चमं दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे—)

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य
॥११॥ निवृत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ॥

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्पुक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥

मुख्याङ्गद्वयगं मेवं पारंपर्यविदम्बना ॥

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

उपोतिष्ठोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गचोरुपकरोति, तथा दक्षिणाऽपि । न च वाच्यम्—“दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य” इति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंबन्ध एवावगम्यते, न त्वङ्गसंबन्धः—इति । दीक्षादक्षिणे सोमिनेव साक्षात्संबन्धीताम्, स सोमः पुनरङ्गः संबद्ध इति परंपरया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मात्—उभयार्थं दीक्षादिकम्—इति प्राप्ते,—

धूमः—अन्यवद्वितसंबन्ध एव षष्ठ्या अभिवेयोऽर्थः । तदसंभवे तु—परंपरा-संबन्धः कथंचिद्रूपते । इह तु उरसंभवात्पारंपर्यं न युक्तम् । तस्मात्—प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ॥

१ क. ख. ‘समि’ । २ छ. एव । ३ ख. ग. च. छ. ‘दीवं सभवति । अ’ । ४ ख. ग. व. ‘वक्ष्या वि’ । ५ क. ‘क्षिणा श्रू’ । ग. च. ‘क्षिणे श्रू’ । ६ ख. ग. घ. छ. ‘दीक्षमयो’ । ७ छ. ‘वध्येशताम्’ ।

च्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम् । कुत — मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न च—अङ्गान्यपि चिकीर्षितानि—इति वाच्यम्, चिकीर्षाम्बरूपस्य वेदेनैवामिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“पट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशच्च घनेन, इयति शक्ष्यामहे” इति । अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन त्रिर्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुसोमयागकृतं शक्ष्यामहे’ इति निश्चित्य तथैव कुर्यात्—इति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया “इयति शक्ष्यामहे” इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टिना च सशोऽहविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठारुं शक्यत्वात्स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेधामेव समवति, न त्वन्यत्र । तस्मात्—सा वेदिमुख्यस्यैवोपकरोति—इति प्राप्ते,—

धूमः—“इयात् शक्ष्यामहे” इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता, तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अथो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देविरुभयार्थः । न च—अत्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम्, दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु—हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

(चतुर्थे—अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे, <-१०)

तथाऽभिधानेन ॥ < ॥ गुणाभिधानात्मवार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने ॥

मन्त्रो मुख्य उताङ्गोऽपि मुख्ये तद्वाचि शब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात्तत्र मर्शनवर्जनात् ॥

विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयोः ॥ < ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमास्याम्” इति । “पृथिवी होवा”—इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा, तस्मिन्मन्त्रे यज्ञाङ्गानां चतुर्णां भुवत्वात् । अथवा—तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनाऽऽत्मभूतः कश्चित्पुरुष प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्द्वयः । तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि ‘चतुर्द्वयः’ इत्युच्यते । ‘पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तम्’ इत्यभिप्रायेण हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि सैत्तिरीपब्राह्मणे श्रूयते—

१ छ. ‘श्यसी’ । २ छ. छ. ‘हेतु सी’ । ग. च. ‘हृत् सोम या’ । ३ ग. च. ‘द्विरष्ट’ । ४ ग. च. ‘या पूर्ण’ ।

“आत्मज्ञातमज्ञितान्मयत् । तस्मै चतुर्हूतः प्रत्यशृणोत् । स चतुर्हूतोऽभवत् । चतु-
र्हूतो ह वै नामैषः । तं वा एनं चतुर्हूतं सन्त्वं ‘चतुर्हूता’ इत्याचक्षते परोक्षेण ।
परोक्षमिमां ईव हि देवाः” इति । “अग्निर्हूता”—इत्यादिको मन्त्रः पञ्चहूता ।
तच्चाप्युक्तमकारो द्रष्टव्यः । अत्र—योऽयमाज्यादिद्विविध उपस्पर्शनाथो मन्त्रः, असी
मुख्य एव हविषि निविशते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वात्—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ, न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणो-
रुपस्पर्शनसंभवः । अथ कालविवेक्षायां विभक्तिन्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत, तदा
कालसंबन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयाविषहविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते ॥

(पञ्चमे दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे—)

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य

॥११॥ निवृत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ॥

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्पुक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥

‘मुख्याङ्गद्वयं मेवं पारंपर्यविदम्बना ॥

वचनस्य न पुक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

उपोतिष्ठोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशशतं
दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुपकरोति, तथा दक्षिणाऽपि । न च
वाच्यम्—‘दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य’ इति वाक्ये पञ्चम्या मुख्यसंबन्ध एवा-
वगम्यते, न त्वङ्गसंबन्धः—इति । दीक्षादक्षिणे सोमेनैव साक्षात्संबन्धोवाप्य, स सोमः
पुनरङ्गैः संबद्ध इति परंपरया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मात्—उम-
पार्थ दीक्षादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अन्यवहितसंबन्ध एव दृष्ट्या अभिषेयोऽर्थः । तदसंभवे तु—परंपरा-
संबन्धः कथंचिद्रह्यते । इह तु तत्संभवात्पारंपर्यं न युक्तम् । तस्मात्—प्रधानार्थं
दीक्षादिकम् ॥

१ क. ख. ‘तानि’ । २ छ. एव । ३ ख. ग. च. छ. ‘उतं’ सभवति । अ. । ४ ख. ग.
च. ‘वक्ष्या वि’ । ५ क. ‘क्षिणा वृ’ । ग. च. ‘क्षिणे वृ’ । ६ छ. ग. च. छ. ‘योरुभयोः’ ।
७ छ. ‘वध्येयताम्’ ।

(पष्ठे, अन्तर्वेदेयूपानङ्गताधिकरणे सूत्रे १३-१४)
 तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ देशमात्रं
 वा शिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

पश्चादधिकरणमारचयति—

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं यूपानङ्गमुत लक्षयेत् ॥
 देशं यूपानङ्गभावेन वेदिभागोऽत्र चोच्यते ॥ ११ ॥
 वहिर्वेद्यर्धमत्येतद्वाक्यं मिथेत तद्विधौ ॥
 मीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ “यूपं मिनोति” इति प्रकृत्य श्रूयते—“अर्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्धं वहिर्वेदि” इति । ‘यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तरवानवटोऽपेक्षितः’ इति शुभ्रुत्सायां तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थौल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम् । तस्य च मीयमानस्य यूपस्य वेद्येभ्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयते—इति चेत् ॥

मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्येभ्यन्तरभागः ‘अर्धमन्तर्वेदि’ इत्यनेन वाक्येन विधीयते, तद्वदसंस्कृतो वहिर्भागो “वहिर्वेदि”—इत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं मिथेत यदा तु वेद्येभ्यन्तरबाह्यभागाभ्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो ‘लौकिको’ देशो मीयमानयूपोच्यते विधीयते । तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्मात्—लौकिकदेश एवात्र यूपानङ्गत्वेन विधीयते, न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

(सप्तमे हविर्धानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणे सूत्राणि १५-१७)

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयो-
 र्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ देश-
 मात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकम् सोमस्य
 ॥ १६ ॥ समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात्सामिधेनीरिहाङ्गता ॥
 हविर्धानस्य तास्वाहो तदेशोऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥
 वाक्यात्स्थादङ्गता भैवं प्रकृत्या पश्चिमेऽग्रितः ॥
 देशः प्राप्नो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ॥ १४ ॥

१ ख. ‘मुपल’ । २ छ. बोध्यते । ३ ग. च. ‘पस्य मूलस्थौ’ । ४ क. ‘यन्तरभा’ । ५ छ.

छ. ‘यन्तरभा’ । ६ ग. च. ‘नस्थित आहो’ । ७ ग. च. ‘वाक्यैक्याद्’ । ८ छ. ‘धिमोक्तितः’ ।

[अ० ३ पा० ७ अधि० ८] जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।

१ ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः”—इति ।
 धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागावस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं
 शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिपतः । ‘उत’ इत्ययं
 शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते । ‘अथ यस्मिन्हविर्धाने सोममभिपुण्वन्ति, तस्मिन्सामिधे-
 नीरनुब्रूयुः’ ॥ इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्र
 पूर्ववद्वाक्यभेददोषः शङ्क्यः, एकवाक्यवायाः स्पष्टं प्रतिमासात्—इति प्राप्ते,—
 द्रूमः—सामिधेनीनामिष्टयज्ञतया दर्शपूर्णमासावन्न प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनी-
 याग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहवनीयत्वात्तदपेक्षया हवि-
 र्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात् । स देशश्चोदकेन प्राप्तः—इति न देशस्य सामिधेन्य-
 ङ्गत्वं दिवातव्यम् । किंतु दक्षिणोत्तरहविर्योनिसमीपदेशयोरनियमेन प्राप्तौ—दक्षिण-
 स्यैव हविर्धानस्य समीपदेशः—इति नियन्तुं हविर्धानेन संनिधिर्लक्ष्यते । तथा सति
 नियममात्रविधानाद्व्याप्यं भवति । त्वत्पक्षे स्वमिषदोषलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धा-
 नस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद्देशलक्षणा ॥

(अष्टमे—अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १८-२०)

शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्, तस्मात्स्व-
 यंप्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ उत्सर्गे तु प्रधान-
 त्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं
 वा स्यात् ॥ १९ ॥ अन्यो वा स्यात्परि-
 क्रयाम्नानादिप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

यजमानेन कर्तव्यं निखिलं त्याग एव वा ॥

कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता ॥ १५ ॥

प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत्क्रयो वृथा ॥

कार्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ १६ ॥

“स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गमोक्त्युक्त्याङ्कर्तुं च सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते ।
 पाणिनिश्च “स्वरितत्विष्यः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” [पा०सू० १।३।७२] इति सूत्रेण

* ‘स’ पुस्तके शास्त्रदीपिकायां च “नुकृता” । † तत्र सध्यः—के हविर्धाने सामिधेन्यङ्गम्,
 उत तल्लक्षितो देशः—इति । इति शास्त्रदीपिका ॥

१ ख. उप । २ ख. ग. च. ॥. उद्धृतं श्रूयते । ३ ग. च. “मिद्वत्” । ४ छ. “नीयाधिकरण-
 त्यात्” । ५ ग. च. “निर्हि” “स” ।

क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति । अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण फल-
संभवात्निखिलं यजमानेन कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

द्रुमः—निखिलानुष्ठानामावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति । ‘यद्भि-
हँलैः कर्षेति’ इत्यत्र तेषादर्शनात् । यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत्, तदानीमृत्विजां परि-
क्रयो वृथा स्यात् । तस्मात्—यजमानेन त्यागमात्रं कार्यम् । अन्यत्र साङ्गप्रधाने
क्रीतस्यत्विजोऽनुष्ठानम् । यथा सति साक्षात्परंपरया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने संप-
वात्तस्य फलं न विरुध्यते ॥

(नवमे परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमाधिकरणे सूत्राणि २१—२४)

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥ एकस्य

कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥ नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

न क्रीतकर्तृसंख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा न हि ॥

अविशेषादस्ति यावत्कार्यं तावन्त एव हि ॥ १७ ॥

ये यजमानेन क्रीताः कर्तार ऋत्विजः, तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतः ।
यथाऽपि कार्यानुसारेण सोऽवगन्तव्यः । ते च कार्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते—
“पुरोऽध्वर्युर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमुदानयति, उन्नेता
चमसानुन्नयति, प्रस्वोता प्रस्वोति, उद्गातोद्गायति, पतिहर्ता पतिहरति, सुब्रह्मण्यः
सुब्रह्मण्यामाह्वयति, होता यावदनुवाकमनुब्रूते, मैत्रावरुणः प्रेक्षति, अच्छावाको
यजति, ग्रावस्तुद्ग्रावस्वोत्रायमन्वाह,” इति । एवं ब्रह्मब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपौत्राणां
चैतुषां कर्माण्युदाहार्याणि । तस्मात्—यावन्ति कार्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः ॥

(दशमे चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथवाऽग्निमः ॥

योगिक्या संज्ञया मेवं पष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“चमसाध्वर्युन्वृणीते” इति । ये पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्वर्यु-
प्रमुखा ऋत्विज उक्ताः । तेभ्यो न न्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः—यौगिकसं-
ज्ञया तदभेदप्रतीतिः । तथा देवदत्त एव प्रतिक्रियायोगात्पाचको भवति, तथाऽध्वर्यु-
प्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यवः—इति चेत् ॥

मैवम् । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः, इति षष्ठ्या
भेदावभासात् । मध्यतःकारिणोऽध्वर्युहोत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणा-
दयः । वस्माद्विद्भिर्भ्योऽन्ये ॥

(एकादशे चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनिपमाधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ॥

नेति चेन्नात्र वैपम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ १९ ॥

“चमसाध्वर्युन्वृणीते” इति यद्वहुत्वं श्रुतम्, तन्न विवक्षितम्, ‘ग्रहैकत्वबहुदेश्य-
गतत्वात्— इति चेत् । मैवम् । ग्रहवैपम्यात् । “ग्रहं संमार्ष्टि” इत्येतद्वह्नाणां
नोत्पत्तिवाक्यम् । चमसाध्वर्यूणां त्वेतेदेवोत्पत्तिवाक्यम् । ततस्तेषामुपादेयत्वात्तद्वत्
बहुत्वं विवक्षितम् ॥

(द्वादशे चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानिपमाधिकरणे सूत्रम्—)

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

नेपत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न निषामकवर्जनात् ॥

चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्यवो दश ॥ २० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(त्रयोदशे शमितुरष्टयवत्त्वाधिकरणे सूत्रे २८-२९)

शमिता च शब्दमेदात् ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

* शास्त्रदीपिकायां तु—‘वृषकभुत वरण तदभेदेऽचरिताभे सत्तेषां तेभ्यो भेदं कारयति’ इति
प्रसाध्य “एतेन सदस्यो व्याख्यातः, तस्यापि वरणाग्रानात्” इत्युक्तम् ।

अयोदशाधिकरणमारचयति—

तेभ्योऽन्यः शमिताऽनन्यो वाऽन्यः संज्ञापृथक्त्वतः ॥

वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

“शमितार उपेत न यज्ञम्” इत्यस्मिन्मन्त्रे श्रुतायाः शमितृसंज्ञायाः पृथक्त्वादुक्ते-
भ्योऽन्यः शमिता—इति चेत् ॥

मैवम् । पृथग्वरणाभावात् । संज्ञाभेदस्तु पञ्चमंज्ञपनयोगादुपपद्यते । यद्यप्ययं
मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे पठितः, तथाऽप्यध्वर्योः परावृत्तिश्रवणादध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थाप्तादयः
शमितारः । अत एव श्रूयते—“परावर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्” इति ॥

(चतुर्दशो-उपगस्यापृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अन्ये स्युरुपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ॥

लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्युरितिलिङ्गतः ॥ २२ ॥

यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायिकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उपगातारः, तथाऽ-
त्रापि—इति चेत् ॥

मैवम् । यद्युक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगातारोऽन्ये भवेयुः, तदानीमध्वर्योः प्रसङ्गपभा-
वात् “नाध्वर्युरुपगायेत्” इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव यौगिकः
संज्ञाभेदः ॥

(पञ्चदशे सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सोमविक्रय्येक एषु न वा वरणवर्जनात् ॥

एकः कत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते ॥ २३ ॥

अथ एव न्योतिष्ठोमाङ्गत्वेन श्रुतः, न विक्रयः । न चाविहितमृत्विजः कुर्व-
न्ति । तस्मादन्यो विक्रेता ॥

* ‘शमितारमुपनयीत यज्ञम्’ इति शाबरभाष्ये पाठः ।

१ क. ग. च. ‘राडाव’—शाखदीपिकायामप्ययमेव पाठः । २ ग. च. ‘दकेभ्यो गायका-

भ्यः । ३ ग. च. ‘भोऽपमव’ । ४ स. ‘अथ ए’ ।

(षोडशे 'ऋत्विक्' इति नाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणे सूत्राणि ३२—३५)

कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥

न वा परिसंख्यानात् ॥ ३३ ॥ पक्षेणेति

चेत् ॥ ३४ ॥ न सर्वेषामधिकारः ॥ ३५ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

किमृत्विग्राम सर्वेषु समानमुत केषुचित् ॥

क्रतो यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त स्युर्दश चेत्पादिसंख्यया ॥

न सर्वेषां समं नाम केषांचिद्योगरूढितः ॥ २५ ॥

ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमृवौ यजनम् । तत्र ब्रह्मादिष्विव चमसाध्वर्युष्वप्यस्ति । तस्मात्—सर्वेषामृत्विग्राम समानम्—इति चेत् ॥

मैवम् । संख्याश्रुतिविरोधात् । “सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विजः” इति श्रूयते । तस्मात्—योगमेनाविक्रम्य शास्त्रीयकृद्विमर्श्याश्रित्य केषुचिदेवैतन्नामेत्यवगन्वन्त्यम् ॥

(सप्तदशे—{ दीक्षादक्षिणावाक्योक्तब्रह्मादी- }—सूत्रे ३६-३७)

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

संख्यातान् अपि ये केचिद्विधयता वा विशेषतः ॥

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषतः ॥ २६ ॥

ये सप्तदश संख्याताः, ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्युषु च ये केचिदिच्छया ब्रह्म-
ध्वयाः । विशेषपर्याश्रवणात्—इति चेत् ॥

मैवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् । “ऋत्विग्न्यो दक्षिणां ददाति” इत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते—“अग्नीध्रे ददाति” “ब्रह्मणे ददाति” इत्यादिना । दीक्षा-
वाक्यं च तत्र प्रकरणे “ये यजमानास्ते ऋत्विजः” इत्युक्त्वाऽनन्तरमेवमाध्यायते—
“अध्वर्युरेहपि दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत्र उद्रातारम्, ततो होतारम् ।
ततस्तं प्रतिप्रस्थावा दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रत्तो-

चारमुद्रावुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्त नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—अग्नीवं
ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्रावुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्त्वमुन्नेवा दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष-
यति—पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्रावुः, ग्रावस्तुवं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो
दीक्षयति” इति । अस्यायमर्थः—“अध्वर्युर्यजुर्वेदप्रोक्तं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—
प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेवा चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः । ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्य-
वेक्षणं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीत्, पोता चेति । उद्रातोद्गान
करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रस्तोता, प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्यश्चेति । होता शंसनं करोति,
तस्य पुरुषास्त्रयः—मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ग्रावस्तुदिति । चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथ-
मास्ते दक्षिणा संपूर्णा प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्ते तदर्थं प्राप्नुवन्ति—इत्यर्थिनः । ये
तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्ति—इति तृतीयिनः । ये चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्ति—
इति पादिनः । तानेतानुक्तक्रमेण स ॥ पुरुषः सस्करोति” इति । अत्र—दीक्षा-
वाक्ये निर्दिष्टो अध्वर्युर्मभूतव्य ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यवः—इति नियमो
ब्रह्मव्यः ॥

(अष्टादशे—ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सदस्ये यजमाने वा साप्तदश्यं वृत्तत्वतः ॥

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युर्ब्रह्मादिषु षोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसंख्यापूरकः कश्चिद्विगपेक्षितः ।
सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्यवस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणाभावः, केना-
चिच्छाखायां तद्वरणस्याऽऽघ्रातत्वात् । ततः साप्तदश्य सदस्ये पर्यवसितम्—इति चेत् ।

मैवम् । असौ सदस्य किञ्चिदपि न करोति ‘सदस्य इदं कुर्यात्’ इति विध्यभा-
वात् । न च विना क्रियामृत्युयजननिमित्ते ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते । यजमानस्तु
त्याग करोतीति तस्मिन्नपपद्यते । तस्मात्साप्तदश्य यजमाने युक्तम् ॥

(एकोनविंशे-आध्वर्यवादिष्वध्वर्यवादीनां कर्तुस्तानियमाधिकरणे,
विंशे-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे, च सूत्राणि ३९-४२)

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्नयश्च स्वकाल-
त्वात् ॥ ३९ ॥ तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था
स्यात्, संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥
तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न कार्यं निषत्तं तेषां नियतं वाऽग्निमो यतः ॥

शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात्समाख्यया ॥ २८ ॥

तेषामध्वर्युमभूतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं च सर्व-
साधारणत्वात् नियामकम्—इति चेत्—

भैवम् । *समाख्याया नियामकत्वात् । यस्मिन्कर्मणि 'आध्वर्यवम्' इति समाख्या
परकर्मोद्भवयोः । एवमिवरत्रापि ॥

(विंशे-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे-तत्सूत्रैकदेशः—)

अग्नयश्च (सर्वार्थाः) स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो वद्विराद्योऽस्तु पर्णवत् ॥

पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपादष्टे तु सर्वेयः ॥ २९ ॥

यथा "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न ह्य पर्णं श्लोकं शृणोति" इत्यसौ पर्णविधिः
प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारम्याधीवत्वाद्वाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थः—
इति चेत् ॥

भैवम् । वैषम्यात् । पर्णवाक्यात्पर्णवाया यावत्कतुपवेशे जुहूर्द्वारम् । सा च जुहः
प्रकृतावेव विदिवा विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनीयाद्यग्नेस्तु कतुपवेशे द्वारं

* तथा त्रिमैप एकोत्सर्ग—सर्वे होत्र होत्रा, आध्वर्यवमध्वर्युग, शान् । न, क्विदिदेशे ।
गत्र प्रत्यक्षवचनं, यथा "मित्रावरुणः प्रेषति चान्वाह न" इति, यत्र च विशेषमभाष्या, यथा 'पो-
श्रियं, मेष्ट्रीयं, यावमानम्' इति, तत्र विशेषसमाख्याफलादुच्यते । सामान्यसमाख्याऽप्युच्यते । तदि-
दमुक्तम्—“तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः” इति । तदिदं समाख्याविनियोगस्वीकृतिप्रसङ्गनिवारणेन
केवलमृतं सूत्रं । नाधिकरणान्तरम्—इति शास्त्रदीपिका ॥

चारमुद्रातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्त्वं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—अग्नीवं
ब्रह्मणः, मविहर्वारमुद्रातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्त्वमुन्नेवा दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष-
यति—पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्रातुः, आवस्तुतं होतुः । ततस्त्वमन्यो ब्राह्मणो
दीक्षयति” इति । अस्यायमर्थः—‘अध्वर्युर्यजुर्वेदमोक्तं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—
प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेवा चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः । ब्रह्मा वेदत्रैयोक्तस्य प्रत्य-
वेक्षणं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीतू, पोता चेति । उद्गातोद्गान
करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रस्वोता, मविहर्वा, सुब्रह्मण्यश्चेति । होता शंसनं करोति,
तस्य पुरुषास्त्रयः—मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, आवस्तुदिति । चतुर्षु वर्गेषु ये प्र-
मास्ते दक्षिणा संपूर्णा प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्ते तद्वर्षं प्राप्नुवन्ति—इत्यर्धिनः । ये
तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्ति—इति तृतीयिनः । ये चतुर्थीस्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्ति—
इति पादिनः । तानेवानुक्तक्रमेण स स पुरुषः संस्करोति’ इति । अत्र—दीक्षा-
वाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतयः ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यवः—इति नियमो
द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशे—ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सदस्ये यजमाने वा साप्तदशं वृत्तत्वतः ॥

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युब्रह्मादिषु षोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसस्यापूरकः कश्चिद्विगणपेक्षितः ।
सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्यवस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणाभावः, केषां
चिच्छाखाया तद्वरणस्याऽऽम्नातत्वात् । ततः साप्तदश्ये सदस्ये पयेर्वीसत्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । असौ सदस्यः किञ्चिदपि न करोति ‘सदस्य इदं कुर्यात्’ इति विध्यभा-
वात् । न च विना क्रियामृत्युयजननिमित्ते ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते । यजमानस्तु
त्यागं करोतीति तस्मिन्नुपपद्यते । तस्मात्साप्तदश्यं यजमाने युक्तम् ॥

(एकोनविंशे-आध्वर्यवादिष्वध्वर्यादीनां कर्तुतानियमाधिकरणे,
विंशे-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे, च सूत्राणि ३९-४२)

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्नयश्च स्वकाल-
त्वात् ॥ ३९ ॥ तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था
स्यात्, संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥
तस्योपदेशसमाख्यानने निर्देशः ॥ ४१ ॥
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वाऽग्निमो यतः ॥

शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात्समाख्यया ॥ २८ ॥

तेषामध्वर्युपभृतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं च सर्व-
साधारणत्वाच्च नियामकम्—इति चेत्—

मैवम् । *समाख्यया नियामकत्वात् । यस्मिन्कार्येणि 'आध्वर्यवम्' इति समाख्या
वक्तव्ययोः । एवमितरत्रापि ॥

(विंशे-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे-उक्तसूत्रैकदेशः—)

अग्नयश्च (सर्वार्थाः) स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो बहिराद्योऽस्तु पर्णवत् ॥

पर्णन्यापोऽतिदिष्टे स्यादुपादष्टे तु सर्वगः ॥ २९ ॥

यथा “यस्य पर्णमयी जुहुर्भवेति न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यसी पर्णविधिः
प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारभ्याधीवत्वादाहृष्ट आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थः—
इति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । पर्णवाक्यात्पर्णताया यावत्क्रतुपवेशे जुहुर्द्वारम् । सा च जुहुः
प्रकृतावेव विदिवा विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनीयाद्यग्नेस्तु क्रतुपवेशे द्वारं

* तथा हि मेघ एकोत्सर्गः—सर्वं ह्येव होत्रं, आध्वर्यवमध्वर्युम्, हवनं, वचिदशेषदे ।
यत्र प्रत्यक्षवचनं, यथा “मेघावरुणः प्रेषति चान्वाह च” इति, यत्र च विशेषमभारता, यथा “यो-
श्रीर्षं, वैष्णव्यं, दाक्षमानम्” इति, तत्र विशेषसमाख्यावत्त्वान्नवत्वाच्च सामान्यसमाख्याऽप्युच्यते । तदि-
दमुक्तम्—“तस्योपदेशसमाख्यानने निर्देशः” इति । तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रसङ्गनिवारणेन
येषामृतं सूत्रं । नाधिकरन्तान्तरम्—इति शास्त्रदीपिका ॥

१. अ. छ. सर्वशः । य. च. सर्वगम् ।

होम । ॥ चं कचित्प्रकृतावेव विहित सन्विकृतावतिदिश्यते । तद्यथा—प्रयाजना-
रिष्टादिहोमा । तादृशे विषये “यदाहवनीये जुह्वति” इति वाक्येनाग्निं प्रकृतावेव
विधीयते । विकृतौ तु होमेन सहातिदिश्यते । तस्मात्तत्र पर्णन्याय । यस्तु होमो
विकृतावुपदिश्यते । तद्यथा—साग्रहण्यामिष्टावामनहोम । तत्र द्वारभूतस्य होमस्य
विकृतावुपदिश्यमानतया द्वारिणोऽपि प्रकृताविव विकृतावपि वाक्येन विविवारयितुम्-
शक्य । तस्मात्—सर्वार्थो वद्वि ॥

(एकावको समाख्यावाधनाधिकरणे सूत्राणि ४३—४५)

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रेषसंनिधानात्

॥ ४४ ॥ प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

एकविंश्याधिकरणमारचयति—

यन्मैत्रावरुणं प्रेष्यस्वप्नु च्चाऽऽहेति बाधनम् ॥

होत्रादिकसमाख्यायास्तत्सर्वत्रोक्तं कुत्रचित् ॥ ३० ॥

आद्योऽस्तु वचनान्मेव साहित्योक्तपुपलम्भनात् ॥

प्रेषानुवचने एव सहिते तत्र बाधनम् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ श्रूयते—“मैत्रावरुणं प्रेष्यति चानु च्चाऽऽह” इति । तदेतद्वाक्यं
प्रेषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति । तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते ।
“अग्नये समिध्यमानायानुवूहि” “यूपायान्यमानायानुवूहि” इत्यादिप्रेषाणामध्वर्युक-
र्तृकत्वदर्शनात्—“आध्वर्यवा प्रेषा” इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या । तथा “प्रषो
वाजा अभिघव” —“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयत्त” इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृ-
कत्वदर्शनात्—“अनुवचनानि होत्राणि”—इति याज्ञिकसमाख्या । प्रेषानुवचने च
द्विविधे—समस्ते व्यस्ते च । पूर्वोदाहृते व्यस्ते । “होवाऽयश्नदग्निं समिधम्”—इत्या-
द्यनुवचनमत्रस्यात्रे “होतृयज्ञ” इति प्रेष आम्नात । एते प्रेषानुवचने समस्ते । तेषु च
व्यस्तसमस्तप्रेषानुवचनेषु सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन समाख्यो बाधित्वा होतृकर्तृकत्वम-
ध्वर्युकर्तृकत्वं च परित्यज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वं भवाम्युपेयम्—इति प्राप्ते,—

अभिधीयते—“प्रेष्यति चानु च्चाऽऽह” इति चकारद्वयेन प्रेषानुवचनयोः समुच्चयो

वाक्येऽस्मिन्नुपलभ्यते । ततः समुचितयोरेव समाख्याभाषणम् । व्यस्तयोस्तु यथास-
माख्यं होत्रादिकर्तृकत्वेमेवाम्युपेयम् ॥

(द्वाविंशो चमसहोमेऽध्वर्युचमसाध्वर्युर्कृताधिकरणे सूत्राणि ४६-४९)

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्वा तन्मयायत्वात् ॥ ४७ ॥ चमसे चान्य-

दर्शनात् ॥ ४८ ॥ जशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

चमसैश्चमसाध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्युरेव वा ॥

संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया ॥ ३२ ॥

विशेषस्थानपेक्षत्वात्तेनान्यस्या अपेक्षणात् ॥

अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्तौ परोऽपि वा ॥ ३३ ॥

‘चमसाध्वर्युः’ इत्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यवः एव चमसैर्जुहुयुः—इति चेत् ।

मैवम् । अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन प्रबलत्वात् । केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु आ-
नुगृह्योऽध्वर्युशब्दः सामान्यरूपः । चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति विशेषरूपः । तं
च विशेषमनपेक्ष्यैवाध्वर्युशब्दः अतिविकसंज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति । चमसशब्दस्तु
सामान्यवाचिनमध्वर्युशब्दमपेक्ष्यैव पुरुषेषु संज्ञा भवति । तथा साति ‘आध्वर्यवो
होमः’ इत्यनया निरपेक्ष्यौ प्रबलया समाख्यायाऽध्वर्युरेव सत्यां शक्तौ चमसैर्जुहु-
यात् । ग्रहहोमप्रव्याप्तत्वेन कदाचिदशक्तौ चमसाध्वर्यवो जुहुयुः ॥

(त्रयोविंशो श्येनवाजपेययोरनेककर्तृकताधिकरणे सूत्रे ५०—५१)

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः

॥ ५० ॥ तद्गुणाद्वा स्वधर्मः स्यादधि-

कारसामर्थ्यात्सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

श्येन उद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्पमू ॥

उद्गात्राऽध्वर्युणा कार्यौ यथाप्रकृति वाऽग्निमः ॥ ३४ ॥

आरूपाविशेषादारूपायाः पूर्वभावी हि चोदकः ॥

प्रकृताविव कर्तारस्तत्तदर्थे व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥

इत्येनयागः सामवेदे समाम्नात् इति वज्रत्याः सर्वे पदार्था उद्गात्राऽनुष्ठेयाः, बहि-
ष्पवमानाग्न्यष्टादिस्तोत्रेष्विद्वद्ब्रह्मैवत्वसमारूपायाः इत्येनेऽपि समत्वात् । तथा—
यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयः, समारूपावशात्—इति प्राप्ते,—

सूत्रम्—इत्येनवाजपेयी हि न्योविष्टोमविकारो । यत्र चोदकस्तत्पदार्थास्तेऽस्तेः
पुरुषैरनुष्ठेयतया समर्पयति । अङ्गेष्वविदिष्टेषु पश्चात्साङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयोगव-
चनस्य प्रवृत्तिः । प्रयोगवचनादीनां तु समारूपाऽत्यन्तजयन्या । ततः प्रबलचोद-
कवशात्प्रकृताविव नानाविधाः कर्तारः सप्तधर्मेषु व्यवविष्टन्ते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अविकारणानि	२३	२२३
सूत्राणि	५१	६१३

अथ तृताशिक्ष्यायस्याष्टमः पादः ।

(प्रथमे क्रमस्य स्वामिकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अष्टमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

दक्षिणादिपरिक्रीतिर्कृत्स्विजः स्वामिनोऽथवा ॥

परिक्रयः समारूपानाहत्विजः स्यादथेतत् ॥ १ ॥

पारिक्रयात्पराऽध्वर्युहोत्रादीनामभावतः ॥

परिक्रयणकतृत्वं यजमानस्य नात्विजः ॥ २ ॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः । तत्र हविषत्यागव्यवहितं सर्वमातिव्ययम्—
इति निर्णयम् । दक्षिणा च द्वादशशतरूपाऽध्वर्युवेद उद्गातृवेदे च समाम्नात् । अन्वा-
हार्यदक्षिणाऽध्वर्युवेदे । ततः समारूपया परिक्रेतृत्वमृत्विजः—इति चेत् ॥

मेवम् । ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकर्त्तृत्वानां तत्त्वतृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्क-
र्तृत्वात् ॥

(द्वितीये वरदानस्याध्वर्युर्कर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतत्विजः ॥

स्वामिनः पूर्ववन्मेवमध्वर्योर्वचनादयम् ॥ ३ ॥

“य एवामिष्टकामुपदेध्यात्, स त्रीन्वीरान्दद्यात्” इत्युपधातुरध्वर्योर्गोत्रयदानं वाच-
निकम् । न ह्यस्ति वचनस्याविधारः ॥

(तृतीये वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणे सूत्राणि ३-८)

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवति-

ष्ठेरन् ॥ ३ ॥ याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्म-

वत् ॥ ४ ॥ व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥ गुणत्वेन तस्य

निर्देशः ॥ ६ ॥ चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा ॥

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥ ४ ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ॥

क्रीणात्पतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ॥ ५ ॥

“आप उन्दन्तु जीवसे” इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाध्वर्युवेदे समानाद्याः—

“केशश्मश्रु वपते,” “नखानि निकृन्तते” इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादी । तस्मात्—

वस्याध्वर्योस्ते वपनादिसंस्काराः—इति चेत् ॥

मेवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रिय-
न्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“केशश्मश्रु वपते । मृदा वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु ।
मृदामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो मृत्वा मेघमुपैति” इति । न सध्वर्युर्वपनेन यजमा-
नगवा मृदा त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्प्रयासरूपेषु न्यायारेषु
सयमशक्तः सन्कर्मकराऽऽत्विजः परिश्रिताति । लोकेऽपि रोमिणः स्वामिन ओषधा-

* “वरं गां तु विजानीयात्तुर्वर्धामिति स्थितिः” इति वृत्तात्तद्वदः ॥

१ छ. ‘दधाति स । २ छ. ‘नादक सं’ ।

घानयन एव भृत्यो जीवितदानेन परिक्रीयते । न तु वदीपधं भृत्यः सेवते । तस्मात्—
हृत्परिक्रियत्विजाम्, संस्कारस्तु यजमानस्य । क्वचित्तुः वचनाद्विजामपि संस्का-
रोऽस्तु ॥

(चतुर्थे तपसो याजमानताधिकरणे सूत्राणि ९—११)
तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥ वाक्यशेष-
श्च तद्वत् ॥ १० ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

नाश्राति ह्यहमित्पेतत्तपः कस्य तपोर्द्वयोः ॥

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्ध्वयते तपः ॥ ५ ॥

फलान्तरापपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ॥

लिङ्गात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः ॥ ६ ॥

उपोतिष्ठोमे—“ह्यहं नाश्राति” “अहं नाश्राति” इत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्ध्व-
क्तम्, तस्य दुःखत्वात्कत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचिदस्मात् । दुःखत्वादेव फलभोक्तृ-
संस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तम्—इति चेत् ॥

मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाश-
कत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं
कल्पसूत्रकारेणैवमुदाहृतम्—“यदा वै दीक्षित रुशा भवति, अथ मेध्यो भवति ।
यदाऽस्मिन्नन्तर्मे किञ्चन भवति, अथ मेध्यो भवति । यदाऽस्य कृष्णं चक्षुर्नोदयति,
अथ मेध्यो भवति । यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयते, अथ मेध्यो भवति । पीत्वा दीक्षते,
हृशो यजते । यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति । न हि दुःख-
रूपं तपो विना दुःखमदं पापं नश्यति । यथा पाटनमन्तरेण विषमणानां नोपशा-
न्तिः, तद्वत् । तस्मात्—वचनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

* “हिरण्यमालिनः क्राविजः” इतिवत्—इति आह्वदीपिका । यथमाधिकरणेऽत्रापि व्यक्ती-
भविष्यति ॥

† वचनाद्विजामपि स्यात् । यथा “क्रविज उपवमन्ति” इति—इति आह्वदीपिका । यत्र वचनं
क्रविजाम् । यथा “सर्वे क्रविज उपवमन्ति” इति—इति आह्वदीपिका च ॥

उ. जीवनदा । २ क. उ. “अहं” । ३ क. “सत्या” । ४ छ. “ज्ञानं दीयन्ते तु” ।

(पञ्चमे लोहितोष्णीपतादीनां सर्वस्तिग्म्यमेताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाविकरणमारचयति—

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनान्मताः ॥

ऋत्विजां ते यथारूपानं कर्तव्या निस्तिलैरुत ॥ ७ ॥

आद्य आरूपावशान्मैवं सर्वसंनिधिपाठतः ॥

प्रतिमुख्यं गुणावृत्तेः कर्तव्या निस्तिलैरपि ॥ ८ ॥

राजपेये श्रूयते—“हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति । इयेने श्रूयते—
“लोहितोष्णीपा लोहितवसेना निवेता ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति । यद्यपि हिरण्यमा-
लित्वादीनां संस्कारत्वाद्यजमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तम् । तथाऽपि वचनादयमृत्वि-
जसंस्कारः । तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्युणामिव, लोहितोष्णीपादिकं
सामवेदोक्तत्वाद्व्रातृणामिव, इति समाख्यावशादभ्युपेयम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति सर्वेषामृत्विजां संनिधी, पठ्य-
मानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः संनिधिना समारूपां बाधित्वा सर्वैरप्यृत्विग्भिः संवध्यते ।
किंच—संस्कार्यत्वाद्धृत्विजां प्राधान्ये सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां
हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः ॥

(षष्ठे वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वृष्टिकामी सद्यो नीचैर्मिनुयादिति कामना ॥

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽऽद्यो वाक्यान्मातुस्तदुच्यते ॥ ९ ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ॥

प्रतीताऽतो वाक्यवाधे तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ १० ॥

उच्योतिष्ठोमे श्रूयते—“यदि कामयेत-वर्युकः पर्जन्यः स्यात्—इति, नीचैः
सद्यो मिनुयात्” इति ।—यथा पुरस्तात्पश्चाच्चाल्पिणी हविर्धानपापीनवशावुच्ये,
यथा सद्यो नीचं, निनु नीचैः कार्यम्—इत्यर्थः । अत्र—वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्युक्ता,

‘यः कामयेत, स मिनुयात्’ इति वाक्येन कामयेतृमात्रोक्तत्वावगमात् । मातृत्व
चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात्—स एव कामयिता—इति चेत् ॥

मेवम् । ‘मिनुयात्’ इति परस्मैपदेनाध्वर्युन्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो
वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात्परस्मैपदश्रुत्या वाक्य बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृ-
कत्वं द्रष्टव्यम् ॥—‘यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सपादयतु’ इत्येव योऽध्वर्युः
कामयते, स नीचैर्मिनुयात्, इति वाक्य व्याख्येयम् ॥—“एवाविदुद्राताऽऽत्मने
वा यजमानाय वा य काम कामयते, तमागायति” इति श्रुतिजोऽपि काम—इति
चेत् । तर्हि तस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनाद्विविजोऽपि फलमस्तु ॥

(सप्तमे, आयुर्दा इत्यादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

आयुर्दा इति मन्त्रोक्ति कस्याध्वर्योः समारचयया ॥

तद्भावे लिङ्गतः स्वागिगामिता कामवन्मता ॥ ११ ॥

इदमन्नायते—“आयुर्दां अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” इति । तस्यैतस्य मन्त्रस्य
पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वा—इत्ययं सहायः, ‘कस्य’ इत्यनेन पदेन सूचितः ।

अस्मिन्मन्त्रे “आयुर्मे देहि” इति फलस्य स्वात्मसंबन्धः प्रतीयते । स यज-
मानस्य युक्तः, नाध्वर्योः । तस्मात्—कामव-मन्त्रोऽपि याजमानः ॥

(अष्टमे द्यान्नातस्योभयमयोज्यताधिकरणे सूत्रम्—)

द्यान्नातेषूभौ द्यान्नातस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

वाजस्य मेत्येमु ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ॥

एक काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वाग्निं यो ॥ १२ ॥

दशपूर्णमासयोः—“वाजस्य मा मसवेन”

चाऽऽन्नातः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थः

युक्ताण्डे यजमानकाण्डे
पठेत्—इति चेत् ॥

मेवम् । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यमसद्भावात् । तस्मादुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठतो-
राशयमेदोऽस्ति । 'अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामि' इत्यध्वर्युर्मनुते । 'अत्र
न प्रमादिष्यामि' इति यजमानः ॥

(नवमे, अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यताधिकरणे सूत्रम्—)
ज्ञाते च वाचनं नह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वाचयेत्स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ ज्ञ एव वा ॥

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ १३ ॥

वाजपेये श्रूयते—“छृष्टीर्यजमान वाचयति” इति । “आयुर्यजेन कल्पताम्”
इत्यादयो मन्त्राः छृष्टयः । तत्र—यत्र तदर्थोभिज्ञमनभिज्ञं चोपावपि वाचयेत्
'विद्वान् वाचयेत्' इत्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञ तदैव शिक्षयित्वाऽपि वाच-
यितुं शक्यत्वात्—इति चेत् ॥

मेवम् । अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मात्-
अभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

(दशमे द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्वाधिकरणे सूत्रे १९-२०)

याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याज-
मानं स्युः ॥ १९ ॥ अध्वर्युर्वा तदर्थो
हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥ २० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

वत्सं चोपसृजेत्तद्बहुसां चाधिश्चयेदिति ॥

द्वादशद्वंद्वकर्मतत्स्वामिनो वेतरस्य वा ॥ १४ ॥

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रियान् ॥

महाकाण्डोक्तितोऽन्त्योऽस्तु द्वंद्वदेशत्र कीर्त्यते ॥ १२ ॥

दशपूर्णमासयोर्याजमनौ वाण्डे श्रूयते—“द्वादश द्वंद्वानि दशपूर्णमासयोस्त्वानि
संवापानि—इत्याहुः—वत्सं चोपावसृजति, उखां चारिश्चयति । अत्र च हन्ति,
एषदो च समाहन्ति” इत्यादि । तत्र—पन्थाशशास्त्रया वर्तमानाकारणमेवं कर्मे,

दोहनेन संपादितं क्षीरं घारयितुं पिष्टस्थापनमपरं कर्म, तदेतदुभयमेकं द्वयम् ।
तथा—ब्राह्मणामवघातः, ह्यपदुपलभ्यो पापाणान्तरेण समाघातः, इत्येतदुभयं द्वितीयं
द्वयम् । एव द्वादश कर्मद्वयान्यनुष्ठेयान्याम्नातानि । तेषां याजमाने काण्डे पठित-
त्वात्समारूपया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानि—इति प्राप्ते,—

धूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि, तान्यनुष्ठायुमेव परिक्रीता ऋत्विजः ।
किञ्च—यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डम्, महाकाण्डं त्वाध्वर्यवेमेव । तत्रैवैते वरसा-
पाकरणादयो धर्मा आम्नाताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुविष्टेष्ट । याजमाने तु काण्डे न
तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु परिगणनया द्वंद्वतासंपादनमात्रमाप्तावम् । तेन यज-
मानस्त्वामानुपूर्वो मनसि निधायाध्वयोरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्माद-
ध्वयोरिवानुष्ठानम् ॥

(एकादशे होतुराध्वर्यवकरणानुष्ठानवृत्ताधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरम-
न्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

यो होताऽध्वर्युरेव स्यादित्याध्वर्यवमाचरन् ॥

हौत्रं कुर्यान्न वा त्यागहेत्वभावात्करोति तत् ॥ १६ ॥

होतृको युगपत्कर्मद्वयं कर्तुं नहि प्रभुः ॥

त्यजेच्चोदकतः प्राप्त हौत्रं वाचनिकार्थकृत् ॥ १७ ॥

अभीषोमीयपक्षौ “परिवीरसि” इत्यनेन करणमन्त्रेणाध्वर्युर्यूपस्य रक्षनया परि-
व्याणं करोति । तदानीं क्रियमाणं तत्परिव्याणं होता “युवा मुवासाः”—इत्यनेन
मन्त्रेणानुवदति । तदेतदुभयं चोदकपरपरया कुण्डपायिनामयने प्राप्तम् । तत्राध्वर्यो-
होतृश्च समाऽऽम्नातः—“यो होता सोऽध्वर्युः” इति । होतारमनूयाध्वर्युत्तवि-
धानादध्वर्युकार्यं होतारानुष्ठेयम् । तत्र “परिवीरसि” इत्यनेन करणमन्त्रेण होता
यूपपरिव्याणं कुर्वीत । तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्तं हौत्रमपि होता न त्यजेत् ।
नहि त्यागहेतुं क्वचिन्निषेव पश्याम । तस्मात्क्रियमाणं तत्परिव्याणं “युवा मुवा-
साः”—इत्यनेन मन्त्रेण होतारानुवदेत्—इति प्राप्ते,—

धूमः—द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत्कर्तुं न शक्नोति । ततोऽ-

न्यतरस्यावश्यंमात्रिणि त्वागे चोदकतः प्राप्तं हीनमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु “यो होता सोऽध्वर्युः” इत्यनेन प्रापितत्वादनृष्टेयम् ॥

(द्वादशे प्रोक्षण्यासादनादीनामनाध्वर्यवताधिकरणे सूत्रम्—)

प्रेषेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रोक्षण्यासादनं कुर्यादध्वर्युरितरोऽथवा ॥

आख्ययाऽऽद्यः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित्प्राप्तेन वेद्यामासादनं श्रुतम् । तदेतच्च जुर्वेदोक्तत्वादाध्वर्यवम्—इति चेत् ॥

मैषम् । प्रेषमन्त्रविरोधमङ्गात् । “प्रोक्षणीरासादय । इध्मावर्हिरुपसादय । अग्नीदग्नीविहर । बर्हिः स्तृणीहि” इत्यादिष्वनाध्वर्यवेषु प्रेषमन्त्रेषु श्रूयमाणमाग्नीध्र-संबोधनं मध्यमपुरुषश्चान्वेन तदनुष्ठाने सत्युपपद्यते । तस्मात्—नाऽऽध्वर्यवम् ॥

(त्रयोदशे प्रेषमन्त्राणामाध्वर्यवत्वाधिकरणे सूत्रे २३—२४)

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ गौणो

वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

अग्नीत्प्रेष्येद्गुताध्वर्युरग्नीदस्त्वविरोधतः ॥

आख्याविरोधादध्वर्युः प्रेषद्वाराऽर्थकृद्यतः ॥ १९ ॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति, तथा प्रेषमन्त्रमप्याग्नीध्र एव पठतु विरोधाभावात्—इति चेत् ॥

मैषम् । आध्वर्यवेऽसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतसंबोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात् ।

च—प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युर्कर्तृकत्वाभावेऽपि समाख्याविरोधस्त्वदवस्थः—इति । प्रेषद्वारा प्रयोजकत्वेऽपि तद्विरोधात् । तस्मात्—अध्वर्योरेव प्रेषमन्त्रः ॥

(चतुर्दशे— { करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याऽऽ- }-सूत्राणि २५-२७)
शासितव्यताधिकरणे (वर्चोन्यायि)

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ स्वामिनो
वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

ममाग्र इति कस्यात्र फलं लिङ्गेन वक्तृगम् ॥

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥ २० ॥

“ममाग्रे वर्चो विह्वेष्वस्तु” इत्ययमाहवनीयस्यान्वाधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्व-
र्युणा पठ्यते । ‘विशिष्टं हवनं येषा यज्ञानां ते विहवास्तेषु वर्चस्वेजसोपलक्षित यत्फलं
तन्ममास्तु’ इत्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्त्वत्फलम्— इति चेत् ॥

मैवम् । “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” इत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानक-
लस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते । न च परिकीतस्याध्वर्योर्देक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो
न्याय्यः । तस्मात्—श्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं धंलिङ्गं यजमानपरत्वेनोचरणीयम् ।
‘मदीययजमानस्य तद्वर्चोऽस्तु’ इति स्तुपचारः । तस्मात्—यजमानेन पाठ्येषु “अ. युदां
अग्रेऽस्यायुमे देहि” इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्षेण्येषु श्रुतं फलं यथा
याजमानम्, तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ॥

(पञ्चदशे करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्पर्तिवर्धर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

मा मा संताममित्येतदस्मिन्स्वामिनि पूर्ववत् ॥

अध्वर्यावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधारहोमार्थमाज्यपूर्णौ सुकस्तुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धार-
यति । तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजि-
हाया मा मा संताम लोकं मे लोककृतौ रुणु।म्” इति । ‘भोः सुकस्तुवरूपाव-
आविष्णू युवा नाभिदेशे धारयन्नहमध्वर्युर्मां वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रमं न कृत्वा-
नस्मि । युवां च मत्तो वियुक्तौ मा भवतम् । ततो मा देहधारिणं मा संताम मैम देहे
संतापं ज्वरादिरूप मा कुरुवम् । स्थानकृतौ युवामाधारहोमाय स्थानं कुरुवम्’

१ ग. च. लिङ्ग । २ ग. च. इत्युप । ३ स. तत्तेन । ४ क. स. छ. ‘पूर्णे सु’ । ५ क.
स. ‘क्तौ म’ । ६ ग. च. मदेहे ।

इत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तवचन्यायेन संतापामात्रोऽपि यजमानस्यैवं, न त्वध्वर्योः—
इति चेत् ॥

मैवम् । अध्वर्यावसंतद्ये सत्यविज्ञेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मात्—अध्वर्यु-
गवोऽपि संतापामात्रो यजमानस्यैव फलम्—इति नात्र मञ्छब्दस्योपचारः ॥

(षोडशे भद्रमित्यस्योभयगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

‘भद्रं तन्नो सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि युज्यते ॥

द्वित्वश्रुत्या ह्रपोरेतदध्वर्युयजमानयोः ॥ २२ ॥

ज्योतिष्ठोमे हविर्धानमण्डपे सोमामिषवाधारयो. फलकयोरवस्ताच्चतसृज्वाभैर्यादि-
विदिक्षु चत्वार उपरवनामका गर्वा अरातिमात्रस्तावा अधोभागे परस्पर मिलिता
ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिण-
हस्तं प्रसारयति, तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्सहस्तं प्रसार्यावस्ताद्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा
यजमानः “किमन्न” इत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च “भद्रम्—” इत्यनेन
मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमान. ‘तन्नो सह—’ इत्यनेन मन्त्रेण वरफलं स्वीयत्वेन
स्वीकरोति । तस्मात्—यजमानस्यैव तत्—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘नौ’ इत्यनेन द्विवचनेन, ‘सह’ इत्यनेन चोभयगामित्वैव स्वीकारात् ॥

(सप्तदशे द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे, ३०—३१)

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणात् ॥ ३० ॥

निर्देशाच्च विकृतावपूर्वस्थानधिकारः ॥ ३१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावतिदेशतः ॥

प्राप्तिविशेषतो वाऽऽद्यो विशेषस्यानिरूपणात् ॥ २३ ॥

प्रकृतो कार्यकृद्गर्वा विकृतो स्युर्न चेतरे ॥

सूपावटारतृतिः कार्यं न हि प्राकृतवर्दिपः ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मो चार्द्धधर्मश्च हविरासादनादयोऽर्वा इति पूर्वमेव

(एकविंशे श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणे सूत्राणि ३६-३८)

संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥ नाप्र-

करणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नवनीते श्येन आज्यं मुख्येऽङ्गे वाऽस्तु मुख्यगम् ॥

विधेयमाज्यमप्राप्तं दत्तिस्थनवनीतकम् ॥ ३० ॥

मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम् ॥

अनूद्य दत्तिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३१ ॥

श्येने श्रूयते—“दत्तिनवनीतमाज्यं भवति” इति । दत्तौ चिरं संगृहीतं नवनीतं यस्याऽऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतदीदृशमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात्प्रधान-
कर्मणि विधेयम्—इति चेत् ॥

मैवम् । प्रधानं श्येनस्य सोमयागविकारत्वेनाऽऽज्यापेक्षाया अभावात् । अङ्गेऽपि विशेषेण चोदकप्राप्तस्याऽऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो विधीयते ॥

(द्वाविंशे सर्वश्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ सर्वेषां वाऽविशे-

पात् ॥ ४० ॥ न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणः सर्वेषु बोधितः ॥

आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद्वाक्यात्सर्वाङ्गसंगतिः ॥ ३२ ॥

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु दत्तिनवनीतत्वगुणो विहितः, सोऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सर्व-
नीयपशुवत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु, न तु कालान्तरवर्तिदीक्षणीयाचङ्गेषु । विमतो गुणः
सुत्याकालीनाङ्गमात्रेण, श्येनवैशेषिकत्वात्, पशुसाहित्यवत् । यथा “सह पशूनाल-
भते” इति विहितं पशुसाहित्यं श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सर्व-
नीयपशुष्ववस्थितम्, तथा—नवनीतमपि—इति प्राप्ते—

१ ख. ग. घ. छ. “तिस्थं न” । २ ग. घ. “गुणे वि” । ३ ॥ “विरत” । ४ ख. ग. घ. “नस्य
श्ये” । ५ ग. घ. “योक्त नवनीतम्” । ६ ख. छ. “चोदितः” । ७ ग. घ. “तयु” । ८ ख. न. का. ।
९ ख. ग. घ. “नगतः, २३” ।

वृमः—‘यदान्यं बह्विनवनीतम्’ इतिवाक्येन सर्वोद्धतान्यविषयत्वप्रतीतावनु-
मानं कालात्ययापदिष्टम् । तस्मात्—सर्वेष्वङ्गेषु वृज्वनीतम् ॥

(त्रयोविंशे सवनीयानां मांसमयताधिकरणे सूत्राणि ४२-४४)

मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात्

॥ ४२ ॥ भक्तिरसंनिधावभ्याप्येति चेत्

॥ ४३ ॥ स्यात्प्रकृतिलिङ्गादौ राजवत् ॥ ४४ ॥

त्रयोविंशधिकरणमारचयति—

शाक्यापने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता ॥

सर्वत्र सवनीये वा सर्वत्र नवनीतवत् ॥ ३३ ॥

तरसाः सवनीयाः स्पुरिति तत्संनिधिः श्रुतः ॥

पुरोडाशस्य मांसत्वं सेष्वेवातो नियम्यते ॥ ३४ ॥

पट्विंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यापनम् । तत्र श्रूयते—“संस्पृष्टेऽहनि पृष्टप-
दिमृगया यावि, स यान्मृगान्हन्ति, तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इति । तत्र—यथा नवनीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम्, तथा मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु
निविष्टावे—इति चेत् ॥

मैवम् । तदा हि ‘ये पुरोडाशास्ते तरसाः’ इति वचनव्यक्ती व्यवहितान्वयः
स्यात् । तरसशब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात् । इह तु “तर-
साः, सवनीयाः” इत्यनयोः संनिधिः श्रूयते । तथामपि ‘ये सवनीयास्ते तरसाः’
इत्यनेन संनिध्यनुपहृतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्यते ॥

इति श्रीभाष्यरीषे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-

याध्यायस्याष्टमः पादः ॥ ८ ॥

सप्तमध्याय तृतीयोऽध्यायः ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	२३	२४६
सूत्राणि	४४	६५७

(अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः)

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् ॥

इत्यपेक्षोदयोद्वक्ति चतुर्थं तत्प्रयुक्तये ॥ १ ॥

अनेन तृतीय-चतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः ॥

(प्रथमे प्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

चिन्ता न कार्या कार्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ॥

अफलत्वान्न कर्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामिषम् ॥ २ ॥

कचिदेतद्विचारेण कचित्फलविधेर्वशात् ॥

कचित्साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्वहुधोच्यते ॥ ३ ॥

‘क्रत्वर्थोऽयम्, पुरुषार्थोऽयम्’ इति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न पश्यामः । तस्मात्—काकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीयः—इति चेत् ॥

मैवम् । तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात् । साक्षाद्वा परंपरया वा प्रयुक्ति-निर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम् ॥

(द्वितीये क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य

लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात् ॥२॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

क्रत्वर्थादेर्नास्ति वाऽस्ति लक्ष्य नास्त्यनिरूपणात् ॥

क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ४ ॥

‘क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थः’ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः । ‘पुरुषेणाध्यमानः पुरुषार्थः’ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणाध्यमानत्वादतिव्याप्तिः । तस्मात्—तयोरदृष्ट लक्षणं दृष्टिरूपम्—इति चेत् ॥

मैवम् । क्रतुस्वरूपपौष्कल्यायैव यो विधीयते स क्रत्वर्थः । प्रयाजादयस्तादृशाः । नहि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित्प्रीतिविशेष उत्पद्यते, येनैते पुरुषार्थो भवेयुः ।

दर्शपूर्णमासक्रतुस्तु वैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणेन पौष्कल्यं प्राप्नोति ।
तस्मात्—ते क्रत्वर्थाः ॥

पुरुषप्रतिषेधे विधीयमानः पुरुषार्थः ।—दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च तादृशाः ।
न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित्क्रतोः पौष्कल्यं भवति, तयोरेव क्रतुत्वात् । नापि
गोदोहनं क्रत्वर्थम्, तदभावेऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यासिद्धेः । तस्मात्—सुनिरूपण
तदुभयलक्षणम् ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

फलं विधेयं नो वाऽऽद्यो भावनाशत्वतोऽन्यवत् ॥

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्वागात्तत्र प्रवर्तनात् ॥ ५ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते । तत्र—वि-
मतं फलं विधेयम्, भावनाशत्वात्, करणवत्, इतिकर्तव्यवाचक—इति चेत् ॥

मैवम् । अप्रवृत्तमवर्तनं हि विधानम् । फले तु पुरुषः सौन्दर्यं ज्ञानं स्वयं रागादेव
प्रवृत्तः—इति व्यर्थस्तत्र विधिः ॥

चतुर्थवर्णकमारचयति—

गोदोहनं द्वयार्थं स्यान्न वा भानाद्वयार्थता ॥

अन्यथाऽपि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य” इति ।
तत्र—गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च, इत्याकास्त्वयमस्ति । पशुकलजननेन पुरु-
षप्रतिर्भावे, अपा प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्यमपि भावि—इति चेत् ॥

मैवम् । गोदोहनमन्तरेण फलमिदमेव तु पुरुषार्थत्वम् । क्रतुस्तु तदभावेऽपि चम-
सेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता ॥

चतुर्थवर्णकमारचयति—

द्रव्यार्जनं स्यात्क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम् ॥

नियतत्वात्पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थताऽऽधिकी ॥ ७ ॥

माह्वणस्य द्रव्यार्जनेन मविग्रहयजिनाध्यापनान्येव नियतानि तत्र तत्र श्रुतानि,
राजन्यस्य जयादिकम्, वैश्यस्य कृष्यादिकम्, शूद्रस्य सेवादिकम्, । तद्य यदेवेद्व-
यसपादनं तदेतत्क्रत्वर्थम् । कुतः—अर्जनोपायानां नियतत्वात् । पुरुषप्रतिषेधेन येन
केनापि द्रव्येण सिद्धत्वादर्जनोपायनियमस्तत्र निरर्थकः । ऋतौ तु नियमापूर्वं परमा-
पूर्वोपयोगीति सार्थको नियमः—इति प्राप्ते,

द्रुमः—द्रव्यार्जने रागः प्रवर्तको दृष्ट इति न विविरपेक्ष्यते । फल च क्षुन्नितृया-
दिरूपं दृष्टमेव । अत एव स्मर्यते—

‘पण्यां तु कर्मणामस्य श्रीणि कर्माणि जीविका ॥

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

इति । क्रत्वर्थेवे तु जीवनाभावात्क्रत्वरेव न सिध्येत् । पुरुषार्थतायां वैदिकमीदि-
कारिमोजनादिवत्क्रैतोरामुष्मिकमीतिकारितया पुरुषार्थेष्वन्तर्मावात्क्रत्वर्थताऽप्यार्थिकी
सिध्यति । उपायनियमस्तूपायान्तरेषु प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते । तस्मात्—द्रव्यार्जनं
पुरुषार्थम् ॥

(वृत्तीये प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणे सूत्राणि ३—६)

तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय, शास्त्रस्यानति-
शङ्क्यत्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थेना-
भिसंबन्धाक्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥ अवि-
शेषात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुतिफलानि स्युः ॥ ४ ॥
अपि वा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभिसंब-
न्धात् ॥ ५ ॥ तथा च लोकभूतेषु ॥ ६ ॥

वृत्तीयाधिकरणमारचयति—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तन्न वाऽग्रिमः ॥

फलस्याकल्पनीयत्वात्क्रतौ प्राप्त निषिध्यते ॥ ८ ॥

व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणेऽत्र सः ॥

न क्रत्वैद्गममानत्वात्पुमर्थः पापहानये ॥ ९ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्त्वं येन्त कदाचन” इति । अत्र
नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रतिषेध ब्रूते, न तु पर्युदासम् । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वक । प्राप्तिश्च
वैदिकस्य निषेधस्य वैदिकी मत्यासन्ना । तथासति क्रतौ यत्राऽऽदित्येक्षण विहितम्,
तत्राय निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते । एव च सति फल न कल्पनीयम् । पर्यु-
दासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाद्गीकारेऽधिकारसिद्धये फल कल्पनीय स्यात् । तस्मात्—क्रत्वर्थो
निषेधः—इति प्राप्ते,—

१ छ. ‘ते जी’ । २ छ. ‘क्रतौ वाऽऽम्’ । ३ छ. ‘रूपकार्ये’ । ४ क. छ. ‘तद् सप्त’ ।

५ छ. यान्त । ६ छ. ‘सप्रत्यात् । त’ ।

द्रूमः—“तस्य ब्रतम्” इत्युपक्रम्य “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्याम्नातत्वादनीक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम् । तत्र पर्युदासत्वे सत्यवकल्पते । ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे नवर्थः । पर्युदासपक्षे त्रीक्षणान्निवृत्तिः संकल्पो नञ्पदेन लक्ष्यते । स च संकल्पोऽत्रानुष्ठेयब्रतत्वेन विधीयते । यद्यपीक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति, तथाऽपि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्, मानसव्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च संकल्प एव परिशिष्यते । संकल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्त्या वात्त्वर्थनिषेधः । तथा सति ‘उद्यन्तम्, अस्तं यन्तं चाऽऽदित्यं नेक्षिष्ये’ इत्येवंरूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते । न च तस्य संकल्पस्य ऋत्वङ्गत्वम्, चन्द्रोपकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणामावात् । न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणामावः, “एतावता हैनसा मुक्तो भवति” इत्यनेनैव वाक्येनेक्षितुः पुरुषस्य प्रत्यवायसंबन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफलकैस्यानीक्षणसंकल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् । ऋत्वङ्गत्वविवक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत् । तस्मात्—अनीक्षणसंकल्पादीनि प्रज्ञापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ॥

(चतुर्थे यज्ञायुधानामनुवादताधिकरणे सूत्राणि ७—१०)

द्रव्याणि त्वविशेषेणाऽऽनर्थक्यात्प्रदीयेरन्
॥७॥ स्वेन त्वर्थेन संबन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्, तस्माद्यथाश्रुति स्युः ॥८॥ चोद्यन्ते चार्थक्यास्तु ॥९॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥१०॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

दश यज्ञायुधानीति हविष्टेन विधिर्न वा ॥

आद्योऽमाप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥ १० ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ॥

स्फयेनोद्गन्तीति यत्प्राप्तं तदत्रानूद्य संस्तवः ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“स्फयश्च कपालानि च—” इत्याद्युपक्रम्य “एतानि वै दश यज्ञायुधानि” इत्याम्नातम् । तानि चात्र हविष्टेन विधीयन्ते । कुतः—मानान्वरैरमासत्वेनापूर्वार्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्, तदा तेन सदैवेषां समुच्चयो विकल्पो वाऽस्तु—इति प्राप्ते, ॥

ब्रूमः—“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम् । तच्च “स्पयेनोद्धन्ति, कपालेषु श्रपयति” इत्यादिशास्त्रसिद्धमेवात्रानूद्य “यज्ञायुधानि संभरति” इत्येष संभरणविधिः स्तूयते । तस्मात्—नास्ति हविष्ट्वम् ॥

(पञ्चमे पञ्चेकत्वाधिकरणे सूत्राणि, ११—१६)

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥
 एकश्रुतित्वाच्च ॥ १२ ॥ प्रतीयत इति चेत्
 ॥ १३ ॥ नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥
 शब्दवत्तूपलभ्यते, तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य
 ज्ञानं हि यथाऽन्येषाम् ॥ १५ ॥ तद्वच्च लिङ्ग-
 दर्शनम् ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पशुरालभ्य इत्यत्र पञ्चैक्ये यजनाङ्गता ॥

नास्त्यस्ति वाऽऽद्यः स्वपदे श्रुत्या पञ्चङ्गतागतेः ॥ १२ ॥

आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ॥

योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता ॥ १३ ॥

“अग्नीधोमीयं पशुमालभेत्” इत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं न भवति । तस्य श्रुत्या पशुसंबन्धावगमात् । ‘पशुम्’ इत्येवस्मिन्नेव पदे पशुष्वेकत्वयोः श्रवणात्पदान्तरेणैरपेक्ष्येण परस्परसंबन्धोऽवगम्यते । यागस्तु “आलभेत्” इत्यनेन पदान्तरेणोपात्त । तत्र वाक्येन संबन्धावगतिः । वाक्याच्च श्रुतिर्वैलीयसी । तत्र एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावाद्वाभ्या बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठानं शक्यते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘पशुम्’ इति पदं यद्यप्येकम्, तथाऽपि प्रकृत्या पशुनिर्दिष्टः । प्रत्ययेन कारकत्वम्, एकत्वं च, इत्युभयं निर्दिष्टम् । तत्र एकत्वस्याऽऽसन्नतरे कारके प्रथमं संबन्धो भवति । कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम् । तथासात् कारकद्वारा क्रियायामपि संबन्धः प्रत्ययेनैवावगतः । क्रियाविशेषश्च संनिहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति । तच्चैकत्वं स्वयमपूर्वतया यागक्रिया निष्पादयितुमसमर्थं सेतत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चादवच्छिन्नमिति । तत्र एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः ॥

१ छ. यजेर्नाङ्गं । २ वादुषाभ्या । ३ ग. च. ‘रन्मेकत्वं’ । ४ ग. घ. ‘ति यागाङ्गं’ ।

५ ग. घ. ‘ति । नन्वेक’ । ६ ग. घ. सत्यम् । तत्र ।

एवम्—“अनङ्गाहौ युनाक्ति” “वसन्त्वाय कपिञ्जलानालभते” इत्यत्र द्वित्वबहु-
त्वयोर्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(पष्ठे पञ्चलिङ्गविवक्षाधिकरणे सूत्रम्—)

तथा च लिङ्गम् ॥ १७ ॥

यथाधिकरणमारचयति—

न पुलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षाऽनुपयोगतः ॥

आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात्सख्यावत्तद्विवक्ष्यताम् ॥ १४ ॥

“पशुमाश्रमेत” इत्यत्र पशुपदे पुलिङ्गमविवक्षितम् । कुत — शब्दार्थविचारेऽनु-
ष्ठानविचारे च तदुपयोगदर्शनात् । अलिङ्गेऽपि वृक्षपदार्थे पुलिङ्गो वृक्षशब्द प्रयु-
ज्यते । तथा पुण्यत्वावपि स्त्रीलिङ्गो मस्तिकाशब्द प्रयुक्तः । ततो न लिङ्गस्य शब्दा-
र्थत्वेन विवक्षाऽस्ति । अनुष्ठानमपि पुंव्याक्तस्त्रीव्यक्तयोः समानम् । एकत्वावच्छिन्नप-
शुत्वे वैषम्याभावात् । तस्मात्—अविवक्षित लिङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूम.—यथा पशुत्वजाति, यथा वा—तदेकत्वम्, वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेका-
भ्यामनन्यथासिद्धाभ्यां शब्दार्थः, तथा लिङ्गस्यापि कुत शब्दार्थत्वा न स्यात् । वृक्ष-
मस्तिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुता ब्रूम, किं त्वमित्युक्तप्रयोगमात्रबलेन साधु-
त्वम् । न चानुष्ठाने साम्यम्, पुंस्त्रीयो विशेषसङ्गावात् । “वाक्त आप्यायताम्”
इत्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तदवर्षवानामाप्यायनकाले “मेहू त आप्यायताम्” इति मन्त्रेण त-
दवयवस्याऽऽप्यायनश्रवणात् । तस्मात्—एकत्वपुलिङ्गमपि विवक्षितम् ॥

(सप्तमे—आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणे सूत्राणि १८—२०)

आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥ १८ ॥

चोदनायां त्वनारम्भो विभक्तत्वान्न ह्यनेन विधी-

यते ॥ १९ ॥ स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावो-

ऽर्थे च गुणभूतत्वाश्रयाद्विगुणीभावः ॥ २० ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्विष्टकृत्संस्कृतो क्षीण उतापूर्वावपोग्यपि ॥

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्पुनः कर्मण्यतः क्षयः ॥ १९ ॥

* ‘पुनरी’ इति पाठः. सर्वत्रेष्टव्यमात्रेऽपि कृत्वाङ्गादसम्भत् ।

१ य त य छ ‘वर्त’ उद्देश्यः । एतं दं । २ य. ग. घ. छ. ‘भ्यं’ जि । ३ ग. घ.
‘नक्त’ । ४ ग. य. ‘यत्स्याऽऽ’ ।

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्व्यसंस्कृतिः ॥

रूपागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ १६ ॥

योऽयं सिष्टरुचागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कारः—इत्यविवादम् । तत्र—संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यंभावे सति चात्रैवोपक्षेपः सिष्टरुचागो नापूर्वस्योपकरोति । न हेकास्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—कर्मण एकत्वेऽप्यशमेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । अन्नपाठः, ब्रह्मप्रक्षेपः, देवतोद्देशेन त्यागश्च, इति त्रयोऽङ्गाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्—सिष्टरुद्रुमयार्थः । एवम्—अन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदाहार्यौ ॥

(अष्टमे प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थे समवैपम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

क्षेपत्वमुपरिग्रन्थे चिन्तनीयमुत्तरत् ॥

क्षेपो मानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्यारूपफलरेणात् ॥ १७ ॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु क्षेपत्वमेव चिन्ताविषयः । यथा—अवीतेष्वधिकरणेषु क्रतुक्षेपोऽयम्, पुरुषक्षेपोऽयम्, इति चिन्तितम्, तद्वत् । कुतः—उपरितनग्रन्थेन तत्र तत्र पर्णादीनां क्षेपत्वविचारस्य भासमानत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । क्षेपत्वस्य यत्प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्यते । क्षेपत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानभूतः ॥

(नवमे—आमिक्षाप्रयुक्तताधिकरणे (वाजिनन्याये) सूत्राणि २२—२४)

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥

संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्

॥ २३ ॥ मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आमिक्षा वाजिनं च स्यादध्यानीतेः प्रयोजकम् ॥

उताऽऽमिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः ॥ १८ ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात् ॥

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते—“तप्ते पयसि दध्यानयावि सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति । तत्र—पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते, तथा वाजिन-
द्रव्यमपि—इति दध्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव । तस्मात्-
सम्यमपि प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

धूमः—“न द्रव्यान्तरमामिक्षा, किं तु पय एव” इति तच्छब्दादिभिरवगम्यते ।
‘यस्मिन्पयसि दधिप्रक्षेपः, साऽऽमिक्षा’ इति तच्छब्देन पयः परामृश्यते । आमिक्षाया-
गस्य पुरोनुवाक्यायामेवाम्नातम्—“जुषतां युज्यं पयः” इति । पयोरसश्च मधुर
आमिक्षायामनुवर्तते, न तु वाजिने । ततः—प्राधान्येन पयसो घनीभावावस्थां जन-
यितुं दध्यानीतम्—इत्यामिक्षैव प्रयोजिका । अनुनिष्पायेन वाजिनम्, न तु प्रयो-
जकम् ॥

(दशमे गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रम्—)

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सोमक्रयणयनयने पदकर्म प्रयोजकम् ॥

न वाऽऽद्योऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः ॥ २० ॥

तृतीयया क्रयार्थो गोस्तद्वाराऽऽनयनस्य च ॥

तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं तत्र प्रयोजकता पदे ॥ २१ ॥

उपोतिष्टोमे सोमक्रय आम्रायते—“एकहायन्या क्रीणावि” इति । सेयमेकहा-
यनी गौर्यंदा सोमं क्रेतुमानीयते, तदाऽध्वर्युस्त्वस्याः १४वोऽनुगच्छति । तदप्याम्ना-
तम्—“पट्टपदान्वनुनिष्क्रामति” इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय पृत्वा
तत्पदगतं रजो पृथ्नीयात् । एतदपि श्रूयते—“सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णावि”
इति । तदेतद्वज्रः संश्लेष हविर्धानयोः शकटयोरैते तेन रजसां संयुक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत् ।
एतदपि श्रुतम्—“यज्ञं वा पृथत्संभरन्ति यत्सोमक्रयण्यै पदम्” इति प्रस्तुत्य “यदि
हविर्धाने प्रोचो प्रवर्तनेयुः, यदि तेनात्ममुपाश्रयात्” इति । तत्र यथा क्रयः सनि-
हृतः, तथैव पददर्शोभ्यञ्जानं सनिहृतम् । अगोच्येव—दध्यानयनमनितेनया यदा

संयुक्तम्, न तथाऽक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयनेन संयुक्तम्—इति । तन्न । क्रयैऽपि तदसयोगस्य तुल्यत्वात् । अथ—असंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पद्यते ।—तर्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन निष्पद्यते—इति समानत्वात् । क्रयवत्पदकर्मापि सोमक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘एकहायन्या क्रीणाति’ इति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽनयने प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा कचिच्छ्रुतम् । तस्मात्—तदप्रयोजकम् ॥

(एकादशे कपालानां तुपोपवापाप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य
तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अपणं तुपवापश्च कपालस्य प्रयोजको ॥

उत अपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वात्तृतीयपा ॥ २२ ॥

पुरोडाशकपालेतिनाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ॥

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ २३ ॥

“कपालेषु श्रपयति” इति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा—“पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपति” इति कपाले तुपवारणं श्रुतम् । ते च तुपाः सकपालाः “रक्षसां भागौडासि” इति मन्त्रेण नैर्ऋत्या दिश्यवस्थापनीया । तत्र अपणं यथा कपालसप्तदशस्य प्रयोजकम्, तथा तुपवापोऽपि प्रयोजकः । ‘एकहायन्या’ इति तृतीयेथैकहायनयनस्य यथा क्रयार्थत्वावगमः, तथा ‘कपालेन’ इति तृतीयया कपालस्य तुपवापार्थत्वावगमात्—इति चेत् ॥

मैवम् । नाम्न कपालमात्रस्य तुपोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि यत्कपालं पुरोडाशश्रपणायोपात्तमासादितं च, तस्य कपालस्य साधनत्वम् । एतन्न ‘पुरोडाशकपालेन’ इति सविशेषणनाम्ना वद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं अपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुपवापेन प्रयुक्तिः समवति । तस्मात्—अपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुपोपवापेऽपि प्रसङ्गात्सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ॥

१ ग च ‘म, त’ । २ ख. ‘य पद’ । ३ क छ निष्पद्येत । ४ ख ग च छ निष्पाद्ये ।

५ ग च भनोऽसि । ६ क ‘यथा यथा’ । ७ क. क्रयार्थत्वम् । ८ क ‘लस्य’ । ९ क. ‘तुपवा’ ।

१० छ ‘पवा’ । ११ ग च तुपवा ।

(द्वादशे शकृल्लोहितपोः पशावप्रयोक्तृताधिकरणे सूत्रम्—)

पशावनालम्बाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥२७॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हृदादिः शकृदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः ॥

हृदादिरेव वाऽऽद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्पतः ॥ २४ ॥

हविषो यागशेषत्वादृदादेर्हविरात्मनः ॥

प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्पातथात्वतः ॥ २५ ॥

अग्निषोमीयपशौ श्रुतम्—“हृदयस्याग्नेऽवघति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः,” इति । तथाऽन्यदपि श्रुतम्—“शकृत्समविध्यति” “लोहितं निरस्यति” इति । तत्र हृदयादीनां शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात्पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकृदादिकमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकम् ।—इति चेत् ॥

मैवम् । पशुयागो हि हविःसाध्यः । हविर्द्धं चातुं योग्यत्वादृदयादीनामेव, नत्व-योग्ययोः शकृल्लोहितयोः । तस्मात्—हृदयादिरेव प्रयोजकः । शकृत्समवेधो लोहि-चनिरसन चेत्येतदुभयं शेषप्रतिपत्तिमात्रम् ॥

(त्रयोदशे पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि २८-३२)

एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥२८॥

निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् ॥ २९ ॥ न

शेषसंनिधानात् ॥ ३० ॥ कर्मकार्यात् ॥३१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्धपोः ॥

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २६ ॥

उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ॥

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्येयं वर्तताम् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“उत्तरार्धात्स्विष्टरुचे समवघति” इति । सोऽयं स्विष्टरुचागः कस्यचिन्नूतनस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः, तदुपयामात्रे त्वसिद्धय-भावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामपराङ्मनाचित्वाच्च प्रकृतं वंचित्वाग्निमासा-

हृक्षतः । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवाञ्च । तस्मात्—तमेवोपजीव्य
स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते । न त्वन्यस्य प्रयोजकः ॥

(चतुर्दशे, अभिधारणे शेषधारणतत्पात्रयोरननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३३-३९)

अभिधारणे विप्रकर्षादिनुयाजवत्पात्रभेदः स्यात्
॥ ३३ ॥ न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात्
॥ ३४ ॥ हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ३५ ॥ अभा-
वदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ सति सव्यवचनम् ॥ ३७ ॥
न तस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ स्वात्तस्य मुख्यात् ॥ ३९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अभिधार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ॥

शेषधारणतत्पात्रे कार्ये नो वाऽभिधारणम् ॥ २८ ॥

नान्यथा तेन ते कार्ये न कार्ये प्रतिपत्तिः ॥

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिधारणात् ॥ २९ ॥

प्रकृतौ श्रुतम्—“प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इति । तदेतद्विकृतावाविदि-
ष्टम् । विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः । ते च द्विविधा—ऋतुपशवः प्राजापत्यपशव-
श्चेति । “आग्नेय पशुमालमते” इत्यादिना विहिताः ऋतुपशवः । इतरे तु “सप्तदश
प्राजापत्यान्पशूनालमते” इति विहिताः । एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने सहैवो-
पक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र ऋतुपशूनां प्रातःसवनं
पूर्वाऽऽलम्ब्यत्वाच्चदीयहविषा प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति । प्राजाप-
त्यपशूनां पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्ब्यस्तु माध्यदिने सवने, तत्का-
लविशेषस्य “ब्रह्मसाम्-यालमते” इति विधानात् । तेषां च प्राजापत्योदीनां हवि-
षामभिधारणार्थं प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः । नचात्र जुह्वा तद्धारणं सम्-
धाति, ऋतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात् । अतः पात्रान्तरं सपाद्य तस्मिन्नयं शेषो
धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषा प्रयाजशेषेणाभिधारणासिद्धिः । तस्मात्—
शेषधारणतत्पात्रे सपादनीये—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—ते उमे न कर्तव्ये । कुतः—अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हवि-
संस्कारकत्वाभावात् । न हि दृष्टे प्रतिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः । दृष्टं च

जुह्वा रिक्तीकरणम् । अन्यथा प्रयाजशेषोपेत्यां जुह्वामान्यमागार्थतया एहमाणं संकी-
र्येत । ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणामिधारणम् । अस्तु वा तत्र
हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्राजापत्यवपायामिधारणं व्यर्थम् । रूक्षत्वनिवारणाय
हामिधार्यते । न च प्राजापत्यवपाया रूक्षत्वाऽस्ति । ब्रह्मसाम्रैवे तद्रूक्षताया निवारित-
त्वात् । अत एव—श्रूयते—“शाम्या वा पृथहि नपा चर्त्तनमिधृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम
यद्ब्रह्मसाम्यालमते । तेनोशम्यास्तेनामिधृताः” इति । शाम्या रूक्षा इत्यर्थः ।
तस्माद्—शेषधारणतत्प्राप्ते न कर्तव्ये ॥

(पञ्चदशे समानयनस्याऽऽव्यधर्मप्रयोजकताधिकरणे सूत्रे ४०—४१)

समानयनं तु मुख्यं स्यात्, लिङ्गदर्शनात्

॥४०॥ वचने हि हेत्वसामर्थ्ये ॥४१॥

पञ्चदशाधिकरणभारचयति—

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमोपभृतं धृतम् ॥

जुह्वामानपत्तीत्योपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

प्रयोजयेदुक्ताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यस्वित्त्वार्थता ॥

श्रुतोपभृत आग्नेऽतो जोहवेन विकल्पनात् ॥ ३१ ॥

न प्रयोजकता मैवं निषेत्तार्थं तु जोहवम् ॥

अतिहायेह इत्युक्ते चतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अविहायेदो बर्हिः प्रविसमानयति जुह्वामोपभृतम्” इति ।
अस्यायमर्थः—“पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इदंशब्देन बहुवचनात्वेनाभि-
धीयते । तं तृतीयं प्रयाजमविक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृतसंज्ञकाया स्तुति-
स्थितं धृतं जुह्वामानेतव्यम्” इति । तदेतदानयनमुपभृतस्यान्यग्रहणस्य न प्रयोजकमावधा-
दि—जुह्वामृदुवासु विसृपु स्तुत्वा अन्यग्रहणप्रकारस्त्वादिनियोगश्चैवमात्रायते—“चतुर्जुह्वा
शृङ्गाति, अष्टावृषभृति, “चतुर्ध्रुवाया, “र्यजुह्वा एह्राति, प्रयाजेभ्यस्तत्” “यदुपभृति
प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्” “सर्वस्मे वा एतच्छाया एह्राते यदुवायामाज्यम्” इति । तत्र—
जोहवं केवलप्रयाजार्थम् । औपभृतं तु प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जोहवमौपभृतं
च विकल्पते । तथा सति यदा जोहवेन प्रयाजा इत्यन्ते तदानीमौपभृतस्याऽऽनयनमेव
नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा त्वोपभृतेन प्रयाजहोमः, तदानीमौपभृत-

१ छ. “यत्तु प्रत्यर्थता” । २ ग. च. तेन छ. । ३ छ ग. च. छ. अरुणा । ४ छ.
निरूपिताम् । ५ छ. नियमार्थः । छ. धित्यर्थः । ६ छ. “केयतु” । ७ ग. च. “तुर्थः” । ८ छ. यत्
जुहो । ९ ग. य. “ते प्र” । १० छ. छ. “ते चोपमयं वि” । ११ ग. च. छ. वृत्तः प्रः ।

स्यार्थं पञ्चप्रयाजार्थम्, इतरदनुयाजार्थम् । तयोः प्रयाजमाधनमेवं प्रथमप्रयाजकाले
एव जुह्वामानोतामिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्तदनुयाजार्थ-
मितरदर्थमुपभृत्यवशिष्टम्, तन्मध्ये किञ्चिच्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । यत्तदनुया-
जैरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘यजौहव तत्प्रयाजत्रितयार्थम्, यजौपभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनुया-
जार्थं च’—इत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां समवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाऽऽश्र-
यितुं शक्यः । यदा जौहवस्वीकारः, तदानोमोपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्य-
ज्येत, अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रियेत, पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं
स्वीक्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं परित्यज्येत, इत्यौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः । जौह-
ववाक्येऽप्येव चत्वारः, इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च “अतिहायेडः” इति-
वाक्यादध्यवसीयते । तथासत्यौपभृतस्यानुयाजा यथा प्रयोजकाः, तथैव चतुर्थपञ्चम-
प्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ॥

(पोढशे-औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थताधिकरणे सूत्राणि ४२-४५)

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥ तत्र
जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥
औपभृतं तथेति चेत् ॥ ४४ ॥ स्याज्जु-
हूप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥ ४५ ॥

पोढशाधिकरणमारचयति—

जुहूपभृद्भुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः ॥
सर्वार्थमविशेषात्स्यात्प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥ ३३ ॥
प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ॥
धौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था त्वचनैर्मता ॥ ३४ ॥

“चतुर्जुहा एहाति” इत्यादिषु ग्रहणवाक्येषु ‘एतदर्थम्’ इति विशेषनियामकस्या-
श्रवणात्पान्नत्रयगतमाज्यं सर्वार्थम्—इति चेत् ॥

मैत्रम् । “यज्जुहा एहाति प्रयाजेम्यस्तत्”—इत्यादिभिर्वाक्यैर्न्यवस्थावगमात् ॥

(सप्तदशे-उपभृति द्विचतुर्द्वितीयाचरणाधिकरणे सूत्राणि ४६-४८)

तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ ४६ ॥ अनुग्र-
हाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥ द्वयोस्तु हेतु-

सामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अष्टातुपभृतीत्यत्र किमष्टैकं गृहे विधिः ॥

चतुर्द्वेपगृहे वाऽऽद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥ ३५ ॥

चतुर्द्वेहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वात् वाध्यते ॥

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ३६ ॥

ग्रहणवाक्ये “चतुर्जुहोति” इत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विहितम्, तथैव “अष्टातुपभृति” इत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम् । न तु चतुर्द्वेहीतद्वयम् । तथासत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वावगमात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्वयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसज्येत—इति प्राप्ते,—

धूमः—प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्तीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । “चतुर्द्वेहीतं जुहोति” इत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्द्वेहीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपम्, औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपम् । तथाऽपि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्यात्, ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनस्वात्, प्रधानानुसारेण चतुर्द्वेहीतमेव युक्तम् । न तूपसर्जनानुसारेणाष्टद्वेहीतम् । तस्मात्—उपभृतिं चतुर्द्वेहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्द्वेहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थम् । अपरं त्वनुयाजार्थम् । नन्वेवं तर्हि चतुर्द्वेहीतस्यैव हविष्ठात् “चतुरूपभृति” इत्येव विधातव्यम्, न तु “अष्टातुपभृति” इति विधिर्युक्तः—इति चेत् । मैवम् । तपासस्य अनुयाजार्थं द्वितीयं चतुर्द्वेहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते, तदा नोपभृतः प्रथमेन चतुर्द्वेहीतेनावरुद्धत्वाद्वितीयस्यैवात्रान्तरमन्विष्येत । यदि “उपभृति” इत्येव द्वितीयमपि चतुर्द्वेहीतं विधीयते, तदा चतुर्द्वेहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य समीपभूम्यानयनार्थम् “अष्टातुपभृति” इत्युच्यते । तस्मात्साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्कामिदये चतुर्द्वेहीते अत्र विधीयेते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अन पादे	आदितः
अधिकरणाणि	१७	२६३
सूत्राणि	४८	७०५

(अथ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे स्वरोच्छेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणे सूत्राणि १—६)

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥

॥ १ ॥ जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥ तदेक-

देशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

शकलश्रुतेश्च ॥ ४ ॥ प्रतियूपं च दर्शनात् ॥

॥ ५ ॥ आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥

द्वितीये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

स्वरुं कुरुत इत्यत्र स्वरयूपात्पृथक्छिदाम् ॥

प्रयोजयेन्न वाऽऽद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥ १ ॥

आद्यस्य धूपस्रण्डस्य स्वरुत्वारूपविशेषणे ॥

विहिते लाघवं तस्मादनुनिष्पन्न एव सः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरुं करोति” इति । तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः, तथा स्वरुरोपं छेदनं प्रयोजयति । कुतः—‘करोति’ इत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतिः । करोतिधातोर्हि भावना मुख्योऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलक्षितः स्वादिरवृक्षः करणम्, छेदनादिरिति कर्तव्यता, ‘छिन्नेन वृक्षेण स्वरुत्पादनीयः’ इति विशिष्टविधिः । उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवमास्मात्—“स्वरुणा पशुमनक्ति” इति । तस्मात्—स्वरुच्छेदनस्य प्रयोजकः—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘छिद्यमानस्य यूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स स्वरुः’ इति स्वरु-स्वनाममात्रविधौ लाघवाद्युपवास्वरुं छेदनस्य प्रयोजकः । किं तु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनुनिष्पद्यते ॥

(द्वितीये शाखाया आहार्यताधिकरणे सूत्रम्—)

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

माचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ॥

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “यत्पलाशशाखा वत्सानपाकरोति” इति पलाशशाखा प्रकृत्य श्रूयते—“यत्प्राचीमाहरेत्, देवलोकमभिजयेत्” इति । तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वा-
चित्वादिगाहरण विधीयत इति चेत् ॥

मेवम् । अशक्यत्वात् । अतो वृक्षस्य प्राची शाखाऽन्नोपलभ्यते । तथासति मरु-
वानुग्रहो भवति ॥

(तृतीये छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रे ८—९)

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण विभागः स्या-
द्वैषम्यं तत् ॥ ८ ॥ श्रुत्यपायाच्च ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमात्तयाति—

शाखां छिन्वोपवेपं कृत्वा मूले कुर्वीत शाखाया ॥

नुदेद्वत्सान्कपालानि स्थापयेदुपवेपतः ॥ ४ ॥

द्वयं प्रयोजकं छिन्नेवेत्सापाकृतिरेव वा ॥

आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥ ५ ॥

उपवेपं करोतीति साकाह्क्षोऽन्यार्थमूलतः ॥

पूर्वतेऽन्तोऽनुनिष्पादी स तस्माद्युत्पत्तेऽन्तिमः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“मूलतः शाखां परिवारस्योपवेपं करोति” इति । ऐयं
पलाशशाखा छित्त्वा वृक्षादाहृता, वा पुनश्छित्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेपः
कार्यः । तयोरग्रमूलयोः शाखाभागयोः प्रयोगविनियोग आह्लात्—“शाखाया वत्सा-
नपाकरोति । उपवेपेण कपालान्युपदधाति” इति । तदिदं कार्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समा-
हृतया शाखया निष्पद्यते । तस्मात्—उभयमपि च्छेदनाहरणादेः प्रयोजकम्—इति
चेत् ॥

मेवम् । ‘उपवेपं करोति’ इत्युक्ते ‘केन द्रव्येण’ इत्याकाह्क्षाया ‘मूलतः’ इति
वक्तव्यम् । पुनरपि ‘वस्य मूलम्’ इत्याकाह्क्षाया ‘वत्सापाकरणार्थं’ उच्चायाः पला-
शशाखाया मूलम्’ इत्याकाह्क्षा पूर्णीया । तस्माच्छेदने वत्सापाकरणमेव प्रयोज-
कम् । उपवेपस्त्वनुनिष्पादी । ननु—आद्यरुच्छेदने तथाऽस्तु, द्वितीयच्छेदनेनस्योपवेपः
प्रयोजकः, परिवामनसंश्लेन मूलेनोपवेपकर्तव्यत्वाविधानात् । अन्यथा ‘परिवारस्योपवेपं

१ ग. घ. छ. पुस्तकेषु सर्वोपवेपेऽन्तिमस्यल शालान्यान्तोऽन्तिमस्यल उपलभ्यते ।

१ ग. घ. ‘वत्सा’ । २ छ. ‘यमि’ । ३ छ. ‘तो मूलभागः प्रादेशपरिमाणतः । उपवे-
पानु’ । ४ ग. घ. छ. ‘रोति’ । ५ ग. ‘च्छेदत’ ।

करोति' इति समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्ववाचिनो व्यप्यत्यस्यानुपपत्तेः—इति चेत् ।
 मैवम् । परिवासनस्योपवेपसंबन्धो वाक्येन प्रतीयते । शाखामंबन्धस्तु 'शाखाम्' इति
 द्वितीयाश्रुत्या । पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानकच्छेदोऽपेक्षितः ।
 अन्यथा समूलां शाखां हस्तेनोद्यम्य वत्सापाकरणं दुःशकं स्यात् । अत एव 'मूलवः'
 इत्यपादाने पञ्चमी श्रुता । तथासति प्रथमच्छेदनापादानभूतो वृक्षोऽसंस्कृतत्वाद्यथा
 लौकिकः, तथा द्वितीयच्छेदनापादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम् । अवश्यमङ्गारेषु
 कपालोपधाने कस्यचित्काष्ठस्योपादानमर्थात्प्राप्तं तदेवात्र 'उपवेपं करोति' इत्यनूद्यते ।
 शाखां परिवास्य परित्यक्ते मूले संनिहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो
 न कर्तव्यः—इति वाक्यार्थः । एवं च सति दोहनरहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणा-
 र्थायाः शाखाया अभावादुपवेपाय शाखाच्छेदो न कर्तव्यः ॥

(चतुर्थे शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्राणि १०—१३)

हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्यात्, द्रव्याणां
 चार्थशेषत्वात् ॥ १० ॥ प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य
 तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥ अर्थेऽपीति चेत् ॥ १२ ॥
 न तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात् ॥ १३ ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं शाखया सार्वं प्रहरेत्प्रवृत्तिस्त्वियम् ॥
 शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥ ७ ॥
 विहितः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।
 तथात्वादर्थकर्मत्वे ह्यतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
 हरतिर्योगवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ॥
 पौर्णमास्यां ततो नैव ह्यतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति । तत्र शाखा-
 प्रहरणमर्थकर्म । कुतः—प्रवृत्तिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च “सूक्तवाक्येन प्रस्तरं
 प्रहरति” इत्येवद्वैतमुदाहृत्य विचारितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्या-
 च्छाख्यामहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थोयं क्रतुसाफल्यप्रयोजनाय क्रिय-
 मागमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यते—इति प्राप्ते,

दूमः—“सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति” इत्यत्र हरविधातोर्गवाचित्वं नोक्तम् । किंतु मात्रवार्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता । एतौ यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरविधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरित्यागमेवाऽऽचष्टे । तथा सवि वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाशाशाखायाः उपयोगान्तराभावाद्यागदेशेऽवकाशालाभाय यत्र काप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाऽऽहवनीय एव त्यागो नियम्यते । अनेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टोऽर्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपः, तद्वत् । एततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म । तेन च तदभावेऽपि ऋतुवैकल्याभावात्, पौर्णमास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

(पञ्चमे निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मसाधिकरणे सूत्रे १४—१५)

उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवह्निभागः
स्यात् ॥ १४ ॥ संयवनार्थानां वा प्रति-
पत्तिरितरासां तत्प्रधानत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रणीताभिस्तु संयोजति वेद्यां निनयतीति किम् ॥

अर्पां द्वे प्रापके किं वा हविःसंपन्नं तथा ॥ १० ॥

अपः प्रणयतीत्युक्तेः समत्वाद्भुमार्यता ॥

श्रुत्या संयवनार्थोऽस्ति निनीतिः प्रतिपत्तिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अपः प्रणयति” इति । चमसेन पात्रेण प्रणीतानां वासामर्षा प्रयोजनमेव श्रूयते—“प्रणीताभिर्हवींषि संयोजति” इति, “अन्ववेदि प्रणीता निनयति” इति च । हवींषि पुरोडाशार्पणानि पिष्टानि । वज्र हविःसंयवनं वेद्यां निनयनं चेत्पेवदुभयमर्षा प्रणयनस्य प्रयोजकम् । कुतः—“अपः प्रणयति” इत्यस्य प्रणयनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात् । न ह्यस्मिन्वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेषसंयन्धः पठ्यते—इति चेत् ॥

मैवम् । विनियोगवाक्ये ‘प्रणीताभिः’ इति चृवीयाश्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात्, संयवनमेव प्रयोजकम् । निनयनवाक्ये तु ‘प्रणीताः’ इत्यनया द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमाद्विनयनं प्रतिपत्तिरूपः संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् ॥

(पष्ठे दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणे सूत्राणि १६-१८)
 प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्
 ॥ १६ ॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्, स्रग्वत्
 ॥ १७ ॥ कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ॥
 उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥ १२ ॥
 युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ॥
 स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोऽपेक्ष्योऽर्थकर्म तत् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ऋते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति” इति । तदे-
 तदण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः—दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो
 ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्धयर्थं दत्त दण्डमासोऽभक्रयाद्धारयति । अत एवाऽऽम्नातम्—“दण्डेन
 दीक्षयति” इति, “यदीक्षितोऽयं दण्डं प्रयच्छति” इति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य
 दानं प्रतिपत्तिः—इति चेत् ॥

मेवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननुवदति,
 तदानामवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽम्नातम्—“दण्डो प्रैषानन्वाह” इति ।
 तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्तव्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः ।
 उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कार-
 स्यात्परमात्रपर्यवसायित्वेन कार्ये पर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् । तस्मात्—मैत्रावरुण-
 संस्कारार्थं दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरुद्धप्रशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्यै-
 तद्दानं प्रयोजकम् ॥

(सप्तमे प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्रम् ॥)

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत्.
 श्रुतिहेतुत्वात्. तस्यार्थान्तरगमने

* यदीक्षिताय दण्डम् इति शबरभाष्यस्यपाठ एव स्थापितः ।

१ ग. च. दण्डे दा । २ क. 'क्षितद' । ख. 'क्षिते द' । ग. च. छ. 'क्षितो द' । ३ ग. च.
 वार्थम् । ४ घ. च. छ. 'य तद्दान' ।

शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥१९॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो यः सोऽर्थकर्म वा ॥

प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तूपयोगतः ॥ १४ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“प्रेतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां पास्यति” इति । यजमानेन दत्ता दक्षिणा अस्त्विग्निर्यदा नीताः, तदा यजमानः सहस्ते पृथं कृष्णशृङ्गस्य शृङ्गं चात्वालनामैके गर्ते परित्यजेत् । सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म । कुतः—सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्तिस्तयाऽपूर्वोभावेन निरर्थकः स्यात् । अतोऽपूर्वलाभायार्थकर्मत्वम्—इति चेत् ॥

यैवम् । “कृष्णविषाणया केष्वूयते” इति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूदाबुपयुक्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । न च प्रतिपत्तावत्यन्तमपूर्वाभावः, ‘चात्वाल एव प्रासनम्’ इत्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात् । तस्मात्—प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म ॥

(अष्टमे—अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥ अर्थकर्म

वाऽभिधानसंयोगात् ॥ २१ ॥ प्रतिपत्तिर्वा

तत्र्यायत्वाद्देशार्थाऽवभृथश्रुतिः ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ॥

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्यतः ॥

पात्रस्य तदसंबन्धात्प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“अतुष्टहीतं वा एतद्यज्ञस्य यदजीषम्, यद्भावाणः, यद्दीदुम्बरी, यदधिपवणकलके, तस्माच्च किंचित्सोमलिप्तं द्रव्यम्, तेनावभृथं यन्ति” इति । निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो माय अजीषम् । तदेतदजीषावादिर्के सोमामिपवादी सोमेन लिप्यते । तस्यै लिप्तस्य सर्वस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम् । कुतः—“तेनावभृथं

यन्ति” इति तृतीयाश्रुत्याऽवमृथसाधनत्वावगमात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवमृथे हवि-
ष्टेन नीयते—इति चेत् ॥

मेवम् । “वारुणेनैककपालेनावमृथमवयन्ति” इत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहवि-
षाऽवरुद्धेऽवमृथे सोमलिप्तपात्रस्य हविष्टेन सम्बन्धासंभवात् । तथा सत्यवमृथशब्देन
तदर्थं देशं लक्षयित्वा तस्मिन्देसे सोमलिप्तस्य पात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तत्र
नयनं प्रतिपत्तये भवति, पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मात्—एतत्प्रतिपत्तिकर्म ॥

(नवमे कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणे सूत्रे २३—२४)

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवा-
यात् ॥ २३ ॥ नियमार्था वा श्रुतिः ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

समे यजेत देशादेरनुवादोऽयवा विधिः ॥

प्रयोगानुपपत्त्येव प्राप्तत्वादनुवादता ॥ १७ ॥

समे वा विषमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये ॥

अशर्माशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ १८ ॥

इदमाज्जायते—“समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत”, “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत”
“पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत” “अमावास्यायाममावास्यायां यजेत” “पशुबन्धस्य
यज्ञक्रवोः षड्विजः” “दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः” “चातुर्मास्यानां
यज्ञक्रतूनां पञ्चविजः” “अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रवोरेक ऋत्विक्” “सौम्यस्याध्वरस्य
यज्ञक्रवोः सप्तदशविजः” “सोमेन यजेत” इति । क्रतुशब्दो मानस उपासनेऽपि
वर्तते । “स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यत्र क्रतुशब्देन ध्यानविधा-
नात् । तद्व्यावृत्तये ‘यज्ञक्रवोः’ इति विशेष्यते । तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधी-
यन्ते, किं त्वनुश्रूयन्ते । कुतः—प्राप्तत्वात् । न हि देशादिभिर्विना प्रयोगः सम्-
भवति । अतोऽर्थापत्त्या वत्प्राप्तिः—इति चेत् ॥

मेवम् । अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तिः, विषमदेशादीनामपि संभवात् ।
१ त्वो यस्मिन्पक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन्पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते ॥

(दशमे द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरूपतिसंयोगात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

श्वेतालम्बोऽनुवादो वा श्वेत्यस्य विधिरग्रिमः ॥

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत्तन्निमित्तम् ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते—“वायव्यं श्वेतमालमेव भूतिकामः” इति । तत्र श्वेत्यगुणस्य द्रव्य-
निरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद्द्रव्यसाहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिर्नैवाऽऽवर्जनीयतया
तत्प्राप्तेरनुवादः श्वेत्यस्य—इति चेत् ॥

मैवम् । पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्वनिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात् ॥

(एकादशे-अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः ॥

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात्संबन्धः प्रक्रियोक्तिः ॥ २० ॥

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षे प्राप्तौ नियमो विहितः, एवमवघातोऽपि तण्डुलनि-
ष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते । सति चावघा-
तस्य विधीं प्रधानेनाऽऽग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते । नचात्र संबन्धाभावादप्रयुक्तिरिति
वाच्यम् । प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन संबन्धसिद्धेः । तस्मात्—अवघातादयो विधी-
यन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ॥

(द्वादशे यागहोमस्वरूपनिरूपणाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये

कृतार्थत्वात् ॥ २७ ॥ तदुक्ते श्रवणा-

ञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमद्वयार्तयः ॥

रूपागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते ॥ २१ ॥

आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ॥

यागस्योपरि होमस्य विधेः स्नेपावसानता ॥ २२ ॥

स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं पथा भवेत् ॥

तथा संपादनं दानं त्यागेऽप्येवमियं भिदा ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते—“सोमेन यजेत” “अग्निहोत्रं जुहोति” “हिरण्यमात्रेयाय ददा-
ति” इति । तत्र याग-होम-दान-शब्दानामर्थो न निरूपयितुं शक्यन्ते, त्रिष्वपि
द्रव्यत्यागस्य सद्भावात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयात्, इतरत्र
विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थः—इति चेत् ॥

मैवम् । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्य वङ्गी प्रक्षेपो होमः । स्वकी-
यद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम् । इति सुनिरूपा एते पदार्थाः ।
“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इतिविहितस्य यागस्योपरि “चतुरदत्तं जुहो-
ति” इति होमस्य विधानात् ‘त्यागमात्रात्मको यागः, प्रक्षेपाधिको होमः’ इत्यवग-
म्यते । यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम्, किं तु “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्येतावदेव
श्रुतम्, तत्राप्युद्देश्याया देवतायास्त्यजनीयद्रव्यस्य च श्रुतत्वाद्बुद्देशैत्यागरूपो यागोऽ-
र्थसिद्धः । तस्मात्—प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूपितत्वाद्विधिविवेको न व्यर्थः ॥

(अयोदशे बर्हिष आतिथ्यादिसाधारण्याधिकरणे सूत्रे २९-३०)

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात्

॥ २९ ॥ अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थसंबन्धोऽवि-

शिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् ॥ ३० ॥

अयोदशाविकरणमारचयति—

यदातिथ्याबर्हिरेतद्रूपसत्स्वतिदेशनम् ॥

साधारण्यविधिर्वाऽऽद्यस्तदीयस्योपसंहृतेः ॥ २४ ॥

बर्हिःश्रुत्यैकताभानात्प्रतिदेशस्य लक्षणा ॥

आतिथ्ययोपसंहृतिश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“यदातिथ्याया बर्हिः, तद्रूपसदाम्, तदग्नीषोमीयस्य च”
इति । क्रीतं सोम शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवश प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपयि
सेयमातिथ्या । तत्र ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽनु-

१ स्वीयम् । २ ग. च. “तद्रव्यस्य” । ३ ग. च. छ. “वच्छ्रुत” । ४ क. तथाऽप्यु । ५ क.
छ. “यस्य च पु” । ग. च. “यस्य पु” । ६ ग. च. “त्वात्तदुद्देशे” । ७ क. “इत्यस्या” । ८ ग. च. छ.
“रूपत्वा” । ९ ग. च. छ. “नुष्ठीयमानोऽर्थः” ।

छेयोऽग्नीषोमीयः । तत्र—आतिथ्येष्टौ विहितं यद्वाहिः, उद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्यो-
पसत्सु 'विधीयेत, उदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तमित-
रत्र विधीयेत, उदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मात्—आतिथ्या-
वाहिषो ये धर्मा अश्ववालत्वादयः, ते धर्मा उपसत्सूपसंहियन्ते—इत्यतिदेशपरं
वाक्यम्—इति ग्रामे,—

धूमः—वाहिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु वाहिष आति-
थ्योपसद्ग्रीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद्व-
हिरुपादीयते तत्र केवलमातिथ्यार्थम् । किंतूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधि-
वाक्यस्यार्थः । तस्मात्—आतिथ्योपसद्ग्रीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य वाहिषः प्रयोजकाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्था-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आहितः
अधिकरणानि	१३	२७६
सूत्राणि	३०	७३५

चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(प्रथमे द्रव्यसंस्कारकर्मणां कत्वर्थताधिकरणे सूत्राणि—१-३)

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थ-
वादः स्यात् ॥१॥ उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात्
॥ २ ॥ फलं तु तत्प्रधानायाम् ॥ ३ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

लुब्धाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरक्षणात् ॥

वैरिहृष्टजनं, वर्म प्रपाजैः, पुरुषाय किम् ॥ १ ॥

कतवे वाऽग्निमो भानात्फलस्य न हि साध्यता ॥

विभाति कतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमाज्ञापते—“यस्य पर्णमयी लुहूर्भवि न स पारं श्लोकं शृणोति,” “यदाज्ञे

चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे” “यत्प्रयाजानुयाजा इत्यन्ते वर्मे वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, वर्मे यजमानस्य भ्रातृव्यामिमूत्तै” इति । तत्र—यज्जुहूपकृतिभूतं पर्णद्रव्यम्, यश्चा-
जनेन चक्षुषः संस्कारः, यच्च प्रयाजानुयाजरूपं वर्मे, तच्चितयं पुरुषार्थत्वेन विधीयते ।
कुतः—पापश्लोकश्रवणादिराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिफलस्य प्रतिमानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यत्वा प्रतिभासते, ‘न शृणोति, वृद्धे,
वर्मे क्रियते’ इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः ऋत्वर्था एते विधयः । तत्र पर्णमयी-
त्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन ऋतुसंबन्धः । संस्कारैर्वर्णोस्तु प्रकरणेन । ऋत्व-
र्थानां तु ऋतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावाद्धर्तमाननिर्देशस्य विपरि-
णामं कृत्वाऽपि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात्—फलवत्त्वमहेतुः पापश्लोकश्रवण-
राहित्यादिरर्थवादः ॥

(द्वितीये नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वाधिकरणे सूत्रम्)

नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमाचरयति—

मृन्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुत्तेतरत् ॥

आकाङ्क्षा संनिधश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयम् ॥ ३ ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ॥

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद्भवेत् ॥ ४ ॥

“अपः प्रणयति” इति प्रकृत्य श्रूयते—“मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत्”
इति । तत्र—अपः प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः—
नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च—लोकसिद्धं किञ्चिन्पात्रमुपादीयते—
इति वाच्यम्, श्रौते कर्मण्यत्यन्तमश्रुताच्छ्रुतस्य संनिहितत्वात्—इति प्राप्ते,—

ग्रामः—कामार्थं मृन्मयमात्रम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कामं
निमित्तकृत्य प्रवृत्त नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन
निवर्तेते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यथाऽ-
नुपपन्नं तत्पात्रं किञ्चित्सामान्येन कल्पयति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं
नान्वेति, किं त्वितरत्पात्रं यत्किञ्चिदुपादेयम् ।—“यमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये
पात्रं विधीयते—इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

(तृतीये—{ संयोगपृथक्त्वन्याये, दध्वादेर्नि- } सूत्राणि-५-७)
{ त्वनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणे }

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥ शेष
इति चेत् ॥ ६ ॥ नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुक्त तर्हाथ ॥

अन्यत्स्यात्पूर्ववन्मेवं संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—“दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति । तत्र—दध्नाः काम्य-
त्वान्नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन तदधि न प्रयोक्तव्यम् । किं त्वन्यदेव किञ्चिद्व्यस्य-
इति चेत् ॥

मेवम् । “दध्ना जुहोति” इत्यस्मिन्वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपपन्नस्य नित्यहोम-
संयोगेन द्विविविधानात् । तस्मात्—एकस्यापि दध्ने वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं
चाविरुद्धम् । एवमग्नीषोमीयपक्षौ—“त्वादिरे वध्नाति” “त्वादिरे वीर्यकामस्य पूषं
*कुर्वीत” इत्युदाहरणीयम् ॥

(चतुर्थे पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मसाधिकरणे सूत्रे ८-९)

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः
स्यात् ॥ ८ ॥ पृथक्त्वाद्व्यवतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पयो व्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत्क्रतवेऽथ वा ॥

पुंयोगादग्निमो मेवं नैष्कल्यात्क्रतुशेषता ॥ ६ ॥

उपोतिष्ठोमे दीक्षित्वेत्यान्नभोजनाभावे व्रतमाप्तायते—“पयो व्रतं ब्राह्मणस्य,
यवामू राजन्यस्य, आग्निसा वैश्यस्य” इति । तत्र—ब्राह्मणादिपुरुषसंयोगादेष्टव्यं
पुरुषार्थम्—इति चेत्—

मेवम् । इन्द्रियवीर्यादिवत्फलस्याजानुक्तत्वात् । ऋतुशेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते ।
ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्यविशेषव्यवस्थाये निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते ॥

* ‘कुर्यात्’ इति आपरभाष्यस्यपाठः ॥

(५३२मे विश्वजिज्ञासापान्तर्गते विश्वजिज्ञासादीनां सफलत्वाधिकरणे सूत्राणि १०-१२)

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत,
न ह्यशब्दं प्रतीयते ॥ १० ॥ अपि वाऽऽ-
मानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्यते, अर्थानां
ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्ते, अर्थतो
ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धः, तस्मा-
च्छ्रुत्येकदेशः ॥ ११ ॥ वाक्यार्थश्च गुणा-
र्थवत् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

नैवास्ति विश्वजिज्ञासे फलमस्त्युक्तं नाश्रुतेः ॥

भाव्यापेक्षाद्विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये ॥ ७ ॥

इदमाम्नापते—“विश्वजिज्ञासा यजेत” इति । तत्र—फलस्याश्रुतत्वाम्नास्ति विश्व-
जिज्ञासे फलम्—इति चेत् ॥

मैवम् । फलस्य कल्पनीयत्वात् । ‘विश्वजिज्ञासा यागेन कुर्यात्’ इत्युक्ता मावना
भाव्यापेक्षते ‘किं कुर्यात्’ इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । अथो वाक्यपूरणाय किञ्चि-
त्फलमवश्यमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृते च वत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं
सिध्यति । अन्यथा निरविकारत्वादनुष्ठाने विधिर्निरर्थकः स्यात् । तस्मात्—फलं
कल्पनीयम् ॥

(५३३मे विश्वजिज्ञासापान्तर्गते विश्वजिज्ञासादीनामेकफलताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ १३ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सर्वं फलमुत्तमं स्यात्सर्वमस्त्वविशेषतः ॥

एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेकं न कल्प्यते ॥ ८ ॥

तस्मिन्विश्वजिज्ञासे पशुपुत्रवीर्येन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम् । कुतः—‘एत-
देवास्य फलम्’ इत्यत्र विशेषहेतोरभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लाभवस्यैव विशेषहेतुत्वात् ॥

(सप्तमे विश्वजिज्ञास्यान्तर्गते विश्वजिज्ञासीनां स्वर्गफलताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

**स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्ट-
त्वात् ॥ १५ ॥ प्रत्ययाच्च ॥ १६ ॥**

सप्तमाधिकरणमारचयति—

एकं योक्तुमिदं नियतं न निषामकम् ॥

तस्मादाद्यः सर्वपुंसांमिष्टत्वात्स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिज्ञासा कल्प्यमानं यदेकं फलं तत् 'इदमेव' इति नियामकं नास्ति । तस्मा-
दिच्छया केनचित्कस्मिंश्चित्फले कल्प्यमानेऽर्थात्मवर्णनत्वे गौरवमेव स्यात्—इति चेत् ।
मैवम् । स्वर्गस्य पश्चाद्विफलबहुः स्वमिश्रितत्वाभावात्, निरतिशयसुखत्वाच्च सर्वपुरु-
षाणामिष्टत्वात्स्वर्ग एव विश्वजितः फलम् ॥

(अष्टमे रात्रिसत्रन्याये रात्रिसत्रस्याऽऽर्थवादिकफलकताधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

**क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णाजिनिः ॥ १७ ॥
फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्
॥ १८ ॥ अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ १९ ॥**

अष्टमाधिकरणमारचयति—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठाये रात्रिसत्रमिहाऽऽविमः ॥

पूर्ववत्स्वात्प्रतिष्ठा च श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥ १० ॥

सत्रकाण्डे प्रत्येकं श्रूयते—“प्रवितिष्ठन्ति ह वा एवे, य एवा रात्रीरुपयन्ति”
इति, “ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्ति, य एता उपयन्ति” इति च । द्वादशाहादूर्ध्व-
भाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । ‘त्रयोदशसंख्याका रात्रयो
यस्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्रः’ इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण
निर्देशो भवति । क्वचित् समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक
एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽप्रायते । तद्यथा—“त एतां त्रिंशत्
रात्रीरुपयन्ति” इति तादृशो रात्रिसत्रे विश्वजिज्ञासायै स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः—
इति प्राप्ते,—

भूमः—अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽ-

स्यन्तमश्रुतात्स्वर्गात्प्रत्यासन्ना । तस्मात् 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यात्' इत्येवं प्रति-
ष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

(नवमे काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणे सूत्राणि २०-२४)

काम्ये कर्माणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे
क्रत्वर्थः ॥ २० ॥ वीते च कारणे निय-
मात् ॥ २१ ॥ कामो वा तत्संयोगेन
चोद्यते ॥ २२ ॥ अङ्गे गुणत्वात् ॥
॥ २३ ॥ वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥

नवमाविकरणमारचयति—

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौर्ये सर्वप्रवृत्तये ॥

आद्यो मेवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्तनात् ॥ ११ ॥

“सौर्ये चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं फलं श्रुतम् । स्वर्गोऽश्रुतं फलम् ।
तदुभयमप्यभ्युपेयम् । तथासति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात्सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्लभ्येत-
इति चेत् ॥

नैवम् । श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्ग-
फलकल्पनाया असम्भवात् । तस्मात्—श्रुतमेव फलम् ॥

(दशमे— { दर्शपूर्णमासस्यापान्तर्गते दर्शपूर्ण- } सूत्रे २५-२६)
{ मासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणे }

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥ फलो-
पदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ॥

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूद्यते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ॥

फलसंयोगबोधेन भवेदेयं फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते—“एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽद्वियन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासौ” इति, “एकस्मै वा अन्ये यज्ञकृतवः कामायाऽऽद्वियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः”
इति ॥ तत्र—‘सर्वेभ्यः’ इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरने फले विधिः, विधायकस्य
लिङ्गादेर्भाविनावचिन आख्यातस्य चामावात् । अनुवादस्तु भविष्यति, सर्वकामानां
प्राप्तत्वात् । न च—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति विधानात्स्वर्ग एव
प्राप्तो ननु कामान्तरम्—इति वाक्यम् । अङ्गोर्षाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामि-
धेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—“एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाका-
मस्य, चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य” इति । तथा सागाध्ययागस्य दोहनमङ्गम् ।
सत्साधनं वरसापाकरणमुपाङ्गम् । तत्र पञ्चाशशाखाहरणे काम आम्नातः—“यः काम-
येत—पशुमान्स्यात्—इति, बहुपर्णा वस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति”
इति । त पृते सर्वे कामा अनूचन्ते—इति माघे,

ब्रूम —मा भूतामस्मिन्वाक्ये विधिमवने । तथाऽप्युत्पत्तिवाक्यमिद्वे ते औश्रित्य
वाक्यैवाचिन्या चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते । तस्मात्—एष फले विधिः ॥

(एकादशे दर्शपूर्णमासन्त्यापान्तर्गते दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं
ष्टयगनुष्ठानाधिकरणे, योगसिद्धिन्पाये च सूत्रे २७-२८)

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ योगसिद्धि-
र्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणभारचयति—

ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः सर्वं सक्तदनुष्ठिते ॥

दद्यात्ष्टयकप्रयोगाद्वा सक्तस्तस्याविशेषतः ॥ १४ ॥

एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्पैवे हि साधनम् ॥

चोदितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्यमी ॥ १५ ॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वरामार्थौ, तथा ज्योतिष्टोमश्च सर्वकामार्थ इति पूर्वाधिकरणे-
नैव सिद्धम् । तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः । ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम् । तच्च
सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम् । न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्यायो भवति ।
वद्विसामीप्ये सति दाह्यकानां पर्यायदर्शनम् । तस्मान्ज्योतिष्टोमे सक्तदनुष्ठिते

सत्येकं फल यथा निष्पद्यते, तथा फला वराणामपि वारयितुमशक्यत्वाद्युपपत्त्यर्थ-
लसिद्धि — इति प्राप्ते,

ब्रूम — नोह ज्योतिष्टोम निमिच्छीकृत्य कामा विधीयन्ते, कामानामननुष्ठेयत्वात् ।
किं तर्हि— पुरुषस्य सैव एव प्राप्तान्कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधी-
यते । यद्यपि “सर्वेभ्य कामेभ्य ” इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमा-
नत्वात्साहित्य प्रविभाति, तथाऽपि न तदस्ति, उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षित-
त्वात् । न च— शब्दत साहित्यनियमानावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थत साहित्यम्— इति
वाच्यम्, स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षानामेव फलत्वात् । तस्मादकैरुक्तं फलस्य
साधनत्वेन कर्म चोच्यते । अत एव ‘सर्वेभ्य ’ इति निर्देशोपपत्तिः । अथवा हि
साहित्यनियमान्मिलितमिदमेकमेव फल सपन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते । तस्माद्यदा
यत्फलं काम्यम्, तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोम प्रयोक्तव्यः । एकमपि सद्रूपव्यादिफलं
यदा यदा काम्यते, तदा तदा काराराष्टि पुन पुन प्रयुज्यते । किमु वक्तव्यम्—
फलभेदे प्रयोगभेद — इति । तस्मात्प्रतिफलं पृथक्प्रयोगः ॥

(द्वादशे— { काम्यानामेहिकामुष्मिकफलवत्त्वा } सूत्रे २७-२८)
धिकरणे वर्णकान्तरेण त एव }

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ योगसि-
द्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसयोगित्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युनियता न वा ॥

आद्य स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥ १६ ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमा न श्रुता नापि कल्पनम् ॥

पुष्पवृत्त्यादिनाऽपेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥ १७ ॥

काम्यकर्माण्येवं श्रूयते— “चित्रया यजेत पशुकाम ” ‘दे द्रमेकादशकार्ष्णं
निर्वपेत्पञ्चकाम ” इति । तत्र— यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्व नियतम् । एव पश्वा-
दिफलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुज्योतिष्टोमो देहांतरस्यात्पादकः, तर्हि चित्रादिरपि
तथाऽस्तु— इति चेत् ॥

१ क ख गात्र । छ न । २ ख ग च छ स्वत प्रा । ३ छ ‘स्य सा । ४ ग च छ
‘ल त’ । ५ ख वाच्यत । ६ ग च छ वि श्रुता । ७ ख छ ‘दा का’ । ८ क ख ग च
‘छ पुं प्रष्ट’ । ९ ग न कर्मण्ये । १० ग च ध्यते ।

मेवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताऽप्यन्यदेहोत्पत्ति-
 र्गोपस्या कल्प्यते । “चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यते” इति नियमो न श्रुतः,
 नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादिकलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् ॥—
 अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चादलामाद्वैधचित्रादिकलमामुष्मिकमेव—
 इति चेत् । न । प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात् । तस्मात्—असति पवि-
 चन्धे फलमैहिकम्, सति त्वामुष्मिकम् ॥

(अयोदशे, सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥

नासमवायात्प्रयोजनेन स्यात् ॥ ३१ ॥

अयोदशाधिकरणमारचयति—

इष्टा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसर्वं यजेत् ॥

कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ २८ ॥

कत्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मेवमङ्गत्वबोधनम् ॥

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथासत्पनुद्यते ॥ २९ ॥

इदमाश्रयते—“वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसर्वेन यजेत्” इति, “अग्निं चित्वा
 सौत्रामण्या यजेत्” इति । तत्र—‘इष्टा’ इति कत्वाप्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां
 सूचे । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसर्वस्य वाजपेयोत्तरकालानता बोधयति—इति प्राप्ते,
 भूमः—बृहस्पतिसर्वस्य वाजपेयाङ्गत्वबोधनमेव कत्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः, “समानकर्तृ-
 कयोः पूर्वकाले” (३ । ४ । २१) इति (पाणिनि) सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृ-
 कत्वाया वद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे ‘पूर्वकाले’ इत्युक्तम् । तथाऽपि तत्र नियतम्,
 ‘मुख्य व्यादाय सप्तिति’ इत्यत्र कालैक्येऽपि प्रयोगात् । वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेऽनुप-
 सत्वे । अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसर्वे कालविधानात्प्रकरणं बाध्यते ।—अङ्गत्वे कर्मा-
 न्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसर्वत्वामावाचच्छब्दोऽनुपपन्नः—इति चेत् । न । मामाग्नि-
 होत्रन्यायेन वद्वर्माविदेशार्थत्वात् । तस्मात्—वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम् । “अग्निं
 चित्वा—” इत्यत्राप्येवं योजनीयम् ॥

(चतुर्दशे वैमृधादेः पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३२-३५)

उभयार्थमिति चेत् ॥ ३२ ॥ न शब्दै-
कत्वात् ॥ ३३ ॥ प्रकरणादिति चेत् ॥
॥ ३४ ॥ नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ॥
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥ २० ॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ॥
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यवाधिता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति” इति ।
तत्र—इयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयत्नादिबद्धदर्शपूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गम्—इति चेत् ॥
न । वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च—‘संस्थाप्य’ इति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधाना-
त्तदङ्गत्वमयुक्तम्—इति वाच्यम्, दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिधायिणो वेदुपपत्तेः ।
तस्मात्—उत्पत्तिवाक्यात्, एककर्तृकत्ववाचिकत्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ॥

(पञ्चदशे—अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालताधिकरणे सूत्रम्—)

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन संबन्धात् ॥ ३६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति ॥
अङ्गं कालोऽथवाऽङ्गं स्यादतिपाराथर्ममन्थयो ॥ २२ ॥
पुराग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा ॥
अनुयाजाश्च पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये ॥ २३ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति” इति । आग्निमारुतं
नाम किञ्चिच्छस्त्रम् । अनुयाजाः “देव वीहिः”—इत्यादिभिः पाशुहौत्रकाण्डपाठै-
रेकादशभिर्भैत्रैः साध्या होमाः । तत्र—‘आग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्गम्’ इत्येव-
मङ्गाङ्गिभावबोधनोपाय संयोगः । यदि—अनुयाजानामयं कालोपदेशः स्यात्, तदा-
नीमाग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न वञ्चित—इत्यस्यैवपाराथ्यं स्यात् । तस्मात्—बृह-
स्पतिसववत्, वैमृधवच्च, अनुयाजा अङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—इतरस्त्वोत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवावगतम् । अग्नीपो-
भीयनिकृती सवनीयपञ्चावतिदेशतः प्राधान्यामेकादशानामनुयाजानामपि प्रयाजवत्पथ-
ङ्गत्वमवगतम् । ततः परस्परमद्वाद्भिमावासंभवात्कालोपदेशार्थोऽयं संयोगः ॥

(षोडशे सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालताच्चधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन पागकः ॥

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपाराध्याप चाङ्गता ॥ २४ ॥

दर्शादलक्षिते काले सोमपागो विधीयते ॥

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तपोः ॥ २५ ॥

इदमाज्जायते—“दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजते” इति । तत्र—उमयोर-
ग्निमारुतानुयाजवद्व्याधीनत्वामावादर्शपूर्णमासोक्तेः पाराध्यपरिहाराय सोमस्य दर्श-
पूर्णमासाङ्गत्वबोध्यकोऽयं संयोगः—इति चेत् ॥

मैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमस्याङ्गत्वसंभवात् । ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गं भवति’
इतिन्यायात् । नच—अत्र बृहस्पतिसवन्व्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्तव्यं विधीयते—
इति वाक्यं वक्तुम्, सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवज्राप्रधानत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभा-
वात् । इत्वाप्रत्ययस्त्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते । अस्मादर्शपूर्णमासा-
ब्दस्य पाराध्यमभ्युपेत्यापि तदिष्ट्युपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एतदेवामिमेस्य
रथत्वरूपमस्याऽऽज्जायते—“एष वे देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ । यो दर्शपूर्णमासाभ्या-
मिष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वेरे देवानामवस्यति” इति । अवसाने निश्चिरे ।
वेरे मार्गे । ‘यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकापाणादिबैभाराहित्येन सुखं भवति,
तथा मयं दर्शपूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तदिष्टिविरुतिषु सोमाङ्गमूवदीर्घाणीयमाय-
णीयानिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवति’ इत्यर्थः । तस्मात्कालार्थः संयोगः ॥

(सप्तदशे जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेः पुत्रमतफलकत्वाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ ३८ ॥

१ क. ‘सोमस्य योग’ । २ ग. च. छ. ‘लक्षणे वा’ । ३ ग. च. छ. ‘त्वाभावा’ । ४ ग. च.
छ. तदुप’ । ५ ग. च. चो । ६ ग. च. चो । ७ क. ‘दितु’ । ८ ग. च. छ. ‘नीपाया’ । ९. ‘नीपा’ ।

अज्ञानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

वैश्वानरोष्ठ्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्रिमः ॥

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥ २६ ॥

जाते यस्मिन्निष्ठिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ॥

तद्येष्टितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते ॥ २७ ॥

कान्योष्टिकाण्डे “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इति मकरय श्रूयते—
“यस्मिन्जात एवामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद इन्द्रियावीं पशुमान्मवति”
इति । तत्र—पितुः मनुद्धस्य कर्तृत्वम्, न तु मुग्धस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफलयो-
र्वैयधिकरण्यपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादि फलम्—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘यस्मिन्जाते निर्वपति स पूतः’ इतिवाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् ।
न च—अत्र निष्फलस्य पितुरप्रवृत्तिः—इति वाच्यम्, पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सित-
त्वेन त्वफलमुद्धत्या प्रवृत्तिर्बन्धात् । तस्मात्—पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ॥

(अष्टादशे { जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरोष्ठेर्जातकर्मो- } सूत्रम्—)
{ उत्तरफालताधिकरणे वर्णकान्तरेणोक्तमेव }

अज्ञानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ॥

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः ॥ २८ ॥

जातकर्मणि निर्वृत्ते स्वनप्राशनदर्शनात् ॥

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुर्ध्वमस्तु सा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरोष्टिनिमित्तत्वात्, नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगात्, जन्मान-
न्तरमेवेष्टिः—इति चेत् ॥

मैवम् । स्वनप्राशनं चावस्थावर्कमानन्तरं विहितम् । यदि जातकर्मणः प्रागेव
वैश्वानरोष्टिर्निरूप्येत, तदा स्वनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बात्पुत्रो विपद्येत । तथा सति
पूतत्वादिकेमिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मात्—न जन्मानन्तरम्, किंतु जातकर्मण
ऊर्ध्वं सेष्टिः ॥

१ ग. घ. ‘न्यान्त’ । २ ग. घ. ‘कर्मनन्तरमेव प्राशनम्, प्रागे’ । ३ क. ग. घ. ‘निरूप्ये’ ।

४ ग. घ. ततः । ५ ग. घ. ‘दिकं श्रुतिम्’ ।

{ एकोनविंशे— { जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेराशौचापग- } —सूत्रम्—)
 { मोक्षरकालताधिकरणे वर्णकान्तरेणोक्तमेव }

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचेऽपगतेऽथवा ॥

निमित्तसंनिधेराद्य. कर्तुंशुद्धयर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूत जन्म संनिहितं भवति, तथाऽप्य-
 शुचिना पित्राऽनुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु निषत्तिपरिहाराय तात्का-
 लिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यं बाधितत्वाच्छुद्धिलक्षणा-
 ऽवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ॥

(विंशे सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे ४०-४१)

प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानां मुख्यकालत्वम् ॥ ४० ॥

अप्रवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात्स्वकाले स्यात् ॥ ४१ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

आग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्याद्यङ्गेष्टिरीदशी ॥

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥ ३१ ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तराविधानतः ॥

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥ ३२ ॥

“आग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत्” “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवनेन यजेत्” इत्यत्र
 सौत्रामण्याबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्त-
 व्यम्, इतरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मानन्-
 तरेण सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् । यदि—अङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्, उदा क्त्वा-
 प्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत । न हि—अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामु-
 खासंभरणादीनां चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम् । ततः—पृथक्प्रयोगेऽवश्यंभावोति
 सति सप्तचोदकप्राप्ते तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतित्वात्पूर्वकालश्चो-
 दकप्राप्तः । चयनेन सहैकप्रयोगे तु पर्वण्युत्सासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौत्रा-
 मणी मसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात्, वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः ।

वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरादि वाजपेयस्य त्रिदिवत्वाद्वृहस्पतिसर्वोऽपि शरादि प्रस-
ज्येत । तस्मात्—अतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्राङ्गापूर्वैः प्रधा-
नापूर्वं जनयितव्यम्, इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्प-
न्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकम्—इति चेत् । न, तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राबल्य-
दशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मात्—नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानम्, किं तु सकाले—इति
स्थितम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्था-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	२९६
सूत्राणि	४१	७७५

(अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे राजसूयेज्यानां देवनाचङ्गकत्वाधिकरणे सूत्रे १-२)

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

अपि वाऽङ्गमनिज्याः स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥२॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

राजसूयेऽनुमत्पादि देवनादि च ते उभे ॥

मुख्ये उतेकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियेक्यतः ॥ १ ॥

यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः ॥

देवनाचफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥ २ ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः—“अनुमत्यै पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपति”, “नैर्ऋतमेककपालम्”, “आदित्यं चरुं निर्वपति”, “आमा-
वैष्णवमेकादशकपालम्” इत्यादयः । यथैवा इष्टयः, तथा पशवोऽपि श्रुताः—
“आदित्यां मरुहां गभिणीमालभते”, “मारुतां पृश्निमै” “मष्टीहीमन्धिम्याम्”
इत्यादि । मरुहा मणिगला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । पृश्निरल्पवनुः ।
तस्या मरुतो देवता । यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति, ताव-

द्वयस्का प्रेष्टोही । तस्या अम्बिनौ देवता । एवमभिषेचनीयदशषेयादयः सोमयागाः
श्रुताः । तथा “वल्मीकवपायां होमः” इत्यादयो दैविहोमाः । यथैव इष्टि-
पशुसोमदैर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपाः, एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः—
“मष्टौही दीव्यति” “असौर्दीव्यति” “राजन्य जिनाति” “श्रीनःशेषमाख्याप-
यति” इत्यादयः । तत्र यागा यथा मुख्याः, तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम् ।
प्रकरणपाठस्योभयत्र समानत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत” इत्यत्राऽऽख्यातवाच्यायां भाव-
नायां धातुवाच्यो यागः करणम् । राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामानाधिकरण्ये-
न तन्नामवेयं भवति । तथा सति “राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेत्” इति
वाक्यार्थपर्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम्, तत्संनिधौ श्रूयमा-
णमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ॥

(द्वितीये देवनस्य कृत्स्नराजव्यापङ्गताधिकरणे सूत्रे ३-४)

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥ सर्वासां
वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्नहि तस्य प्रक-
रणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा ॥

राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ३ ॥

यदेतत्—देवनादिकपङ्कटम्—इत्युक्तम्, तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयागस्यैकैस्तैवा-
ङ्गम् । कुतः—अपकर्षात् । यद्यपि—अभिषेचनीयविवेकध्वं तत्संनिधौ देवनादेयः
समाप्तावाः, तथाऽपि—अभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृत्यन्ते । “माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभि-
षिच्यते” इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यंदिनसवने स्तोत्रकालेऽपक-
ृत्यते । तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वप्राप्तावार्तां देवनादीनामर्थसिद्धौऽपकर्षः । ततो
माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वादेवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गम्—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणम्, किं वा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकर-

णम् । उभययाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयशब्दश्चानुपस्थादन्तिर्नान्यागानमिषत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये कचिदपेक्षितमिति वचनबलादिमिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्त्वोत्रकाले तदनुष्ठीयते ॥

(तृतीये सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणे सूत्रे ५—६)
प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम् ॥ ५ ॥
अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ॥

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादायः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधित्ततः ॥

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टकपालादीनि दश हवींष्यान्नावानि । तेष्वष्टमनवमवशमानि सौम्य—त्वाष्ट्र—वैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाभ्यायते—“पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्टाद्वैष्णवेन” इति । योऽयं राजसूये सोमयागः, तस्मिन्नितिदिष्टानामुपसदादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां अयागामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोच्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्युपसदामङ्गानि—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘उपसदाम्’ इति पष्ठर्थाः कालवाचना ‘पुरस्तात्’ इति शब्देनान्वयात् । सौम्यादीनां कालविक्षेपसंबन्धपरमिदं वाक्यम्, न त्वङ्गाङ्गिभावपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकम्, किंतु—अनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

(चतुर्थे—आमनहोमानां सांग्रहण्यङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

फलवद्भोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

मुख्यताऽऽमनहोमस्य सांग्रहण्यङ्गताऽथ वा ॥

मुख्यत्वमविरुद्धत्वात्फलाय स्यात्तदङ्गता ॥ ६ ॥

* सर्वत्र वितर्गोदहितः पाठः ॥

फाम्पेट्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वदेवीं सांग्रहणीं॥ निर्वपेद्ग्रामकामः” इति । तत्र—आमनहोमाः श्रुताः—“आमनस्य—आमनस्य देवाः—इति तिस्र आहुती-र्जुहोति” इति । त एव आमनहोमाः सांग्रहण्येष्टया सह समप्रधानभूताः । न हि तेषां मुख्यत्वे काश्चिद्विरोधोऽस्ति । दृष्टं त्वाग्नेयादिष्वनुमत्यादिषु च बहूनां मुख्य-त्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “दर्शपूर्णमासाभ्यां समेकामः” इति वाक्येन “त्वारान्यकामो राजसूयेन” इति वाक्येन च यथा बहूनां फलसंबन्धावगमः, तथाऽऽमनहोमानाम्, फलसंबन्धाभावे सति प्राधान्यायोगात् । “सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः” इति वाक्यं तु सांग्रहण्य एव फलसंबन्धं बोधयति, न त्वामनहोमानाम् । तस्मात्फलवत्याः सांग्रहण्याः संनिधावान्नाता अफला आमनहोमास्त्वदङ्गम् ॥

(पञ्चमे दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणे सूत्राणि ८—११)

दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात् ॥ ९ ॥ सार्वरूप्याच्च

॥ १० ॥ नित्यो वा स्यादर्धवादस्तयोः

कर्मण्यसंबन्धाद्भक्तित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतेव दधिग्रहे ॥

देवान्तरायाज्येष्टयाच्च स्यादस्योभयरूपता ॥ ७ ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि ॥

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥ ८ ॥

द्योतिष्टोमे श्रूयते—“यां वै काचिदध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरातः, तस्या भवृक्षयेत् । यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं यज्ञाति, क्षयत्ययेनैवाम्” इति । सोऽयं दधि-ग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुतः—आकारद्वयसाधकसद्भावात् । देवतान्तरायेण वदेवताक्षोभमुपन्यस्य ग्रहेण क्षयनामिधानात् । अन्तरायो निमित्तम्, ग्रहो नैमित्तिक इति प्रदिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमाज्ञातम्—“ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्” इति ।

* कलिकातामुद्रितशबरभाष्यपुस्तके तु ‘सामग्रहणीम्’ इति पाठ उपलभ्यते । † ‘आरधेन’ इति शबरभाष्ये पाठः ।

न्येष्टत्वं नाम प्रशस्तत्वम् । तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य प्राप्तिकत्वाद्
शस्तत्वम् । तस्मात्—हेतुद्वयबलाद्भूतमात्मकः—इति चेत् ।

मेवम् । देवतान्तरायस्य निमित्तत्वाभावात् । निमित्तत्वे यदिशब्द उपबध्येत, सप्र-
तीता श्रूयते । यच्छब्दो वाऽन्तरायकर्त्रोरध्वर्युयनमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत ।
“यदि रथंतरसामा सोमः स्यादेन्द्रवायवाग्रान्यहान्यष्टोपात्” “मित्रे जुहोति, यो वै
संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं चिनुते” इत्यादिषु संप्रतिपन्ननिमित्तेषु तदशंभात् । तस्मात्-
केवलनित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम् । देवतासोमतरसमाधानोपन्यासो विधेयदधिग्रह-
स्तुतयेऽर्पणादः ॥

(पष्ठे वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणे सूत्रे १२-१३)

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्य-
त्वात् ॥१२॥ पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् ॥१३॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरमर्धितो ॥

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥

अग्निचपने श्रूयते—“यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं चिनुते । यथा सावि गर्भो
विपद्यते, वाहमेव तदार्तिमाहोत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताद्विर्धेत्” इति ।
उक्त्वा पिठरः । तामुक्त्वा “युञ्जानः प्रथम मनः” इत्यादिप्रपाठकान्नावेमंश्रैः सपाद्य,
तस्यामुखापामग्निं निधाय, षडुपाये द्वादशोपाये वा शिष्ये तामुत्तामवस्थाप्य,
तच्छिष्यं स्वकण्ठे बद्ध्वा, तमुख्यमग्निं संवत्सरं भूत्वा, पश्चाद्विष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः ।
अमरणे त्वपूर्णमर्पणवद्विनाशः स्यात् । ततो वैश्वानरोष्टिं चयनाऽग्निमेव कुर्यात्
इत्यर्थः । अग्राप्यन्तरायवाक्यवदमरणवाक्यस्यार्थत्वादत्वाज्जित्या वैश्वानरोष्टिः—
इति चेत् ॥

मेवम् । ‘यः पुमानभूत्वाऽग्निं चिनुते, स निर्वपेत्’ इति कर्तृसमानाधिकृत्यच्छ-
ब्दबलादमरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकत्वावभासात् । किंच दधिग्रहस्य नित्यस्य प्राप्ति-
कत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमित्तिकत्व-
मित्यविरोधः ॥

(सप्तमे षष्ठचित्तेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणे सूत्राणि १४—१८)
 षट्चित्तिः पूर्ववत्त्वात् ॥१४॥ तामिश्च तुल्य-
 संख्यानात् ॥ १५॥ अर्थवादोपपत्तेश्च ॥१६॥
 एकचित्तिर्वा स्यादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन
 ॥१७॥ विप्रतिषेधात्ताभिःसमानसंख्यम् ॥१८॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नित्या षष्ठी चित्तिर्नो वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्निमः ॥

अपवृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

अग्नौ भूयते—“संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदते, योऽग्निं चित्वा न प्रतिवि-
 ष्ठाति पञ्च पूर्वोचितयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं चिनुते” इति । लाङ्गलेन कृते
 व्याममात्रे भूपदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पश्चात्कारेण स्थान निष्पाद्यते, तैर्यं चि-
 तिः । तादृश्यः पञ्च चित्तयः पूर्वाः क्रियन्ते । ततः षष्ठीं चितिः । तत्र ‘पण्णा
 पूरणी षष्ठी’ इति ध्युरपत्तौ पूर्वाः पञ्च चित्तिरपेक्षते । अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वास-
 भवात् । तस्मात्—एकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्या—इति चेत् ॥

मैवम् । “अग्निं चित्वा” इति पूर्वोभिरेव पञ्चभिर्भिविभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य
 समाप्तौ सत्यां पश्चात्—‘योऽत्र न प्रतिविष्टाति, असौ षष्ठीं चिनुते’ इति कर्तुंसमाना-
 धिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात्षष्ठी नैमित्तिकी । ततः—पञ्च-
 चित्तिको नित्योऽग्निः, नैमित्तिकस्त्वेकचित्तिकः,—इति मयोमेक्यम् । पूरणप्रत्ययस्त्वभि-
 धानापेक्षयोपपद्यते । ‘पूर्वाः पञ्च चित्तयोऽभिहिताः । अधामिवास्त्यमाना षष्ठीं चितिं
 चिनुते’ इति वचनव्यक्तिः ॥

(अष्टमे पिण्डपितृयज्ञस्थानङ्गताधिकरणे सूत्राणि १९—२१)

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्

॥१९॥ तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ॥२०॥

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

कत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ॥

अमावास्याोक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥ ११ ॥

इदमाध्यायवे—“अमावास्यायामपरार्द्धे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इति । तत्र-अ-
मावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वङ्गम्—इति चेत् ॥
मैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न
च—वाक्येन क्रत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्वदेत्—इति वाच्यम्, तस्यानारम्भा-
धीवत्त्वात् । तस्मात्—अयं पुरुषार्थः ॥

(नवमे रशनाया यूपाङ्गताधिकरणे सूत्राणि २२-२४)

पश्वङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात्

॥ २२ ॥ यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात्

॥ २३ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

रज्जुद्वितीया पश्वर्था यूपार्या वाऽन्वयात्पशौ ॥

पश्वर्था त्रिवृता यूषं परिवीपेति यूपगा ॥ १२ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूषं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं
पशुमुपाकरोति” इति । तत्र—सवनीयपशोरग्नीषोमीयविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूषपरिव्याणं
कालोपलक्षणार्थमनूद्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्रशनोपलक्षितपशोरुपाकरणं विधी-
यते । तत्रोऽत्र रशनायाः, पश्वन्वयात्पशुवन्धनेन पशोरितस्त्वतोऽपक्रमणनिवारणरूप-
दृष्टार्थलाभाच्च पश्वर्था रशना—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘त्रिवृता’ इति तृतीयया ‘यूषम्’ इति द्वितीयया च शेषशेषिमावाग-
मात्, अन्यवहितान्वयलाभाच्च रशना यूपार्था । कालस्तु “आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा”
इत्यनेनैवोपलक्षितः । पश्वनपक्रमणवद्यूपदार्ढ्यमपि दृष्टमेव प्रयोजनम् । न च—परि-
व्याणेन दोष्यं चोदकादेव सिद्धम्—इति वाच्यम्, तस्मिन्सिद्धे सति पुनर्विधानादेव
द्वितीयया रशनया परिव्याणान्तराङ्गीकारात् । तस्मात्—इयं द्वितीया रशना यूपार्था ॥

(दशमे स्वरोः पश्वङ्गताधिकरणे सूत्राणि २५-२८)

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥२५॥ निष्क्रयश्च तद-

ङ्गवत् ॥२६॥ पश्वङ्गं वा तदर्थः स्यात् ॥२७॥

भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात् ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्वरूपे पशौ वाऽङ्गं यूपस्येत्युक्तितोऽग्रिमः ॥

स्वरूपा पशुमङ्ग्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुट्या ॥ १३ ॥

अग्नीपोमीयपशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरं करोति” “स्वरूपा पशुमनक्ति” इति ।
तत्र—स्वरूपसंबन्धाभिधानाद्युपाङ्गत्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “स्वरूपा पशुम्” इति तृतीयया द्वितीयया चाङ्गाङ्गिमावावगतौ संबन्ध-
सामान्यवाचिन्याः पृष्ठ्या श्रूयीयच्छेदनजन्यत्वाभिप्रायेणापि नेतुं शक्यत्वात् ।
तस्मात्—स्वरुः पश्वङ्गम् ॥

(पकादङ्गे-आघागदीनामङ्गताधिकरणे सूत्राणि २९-३८)

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥

॥ २९ ॥ अपि वाऽङ्गानि कानिचित्, येष्व-
ङ्गत्वेन संस्तुतिः सामान्यो ह्यभिसंबन्धः ॥

॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अविशिष्टं तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्य-
मानत्वात् ॥ ३२ ॥ नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं

परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ पृथक्त्वे त्वभिधानयो-
र्निवेशः, श्रुतितो व्यपदेशाच्च, तत्पुनर्मुख्य-

लक्षणं यत्फलवत्त्वम्, तत्संनिधावसंयुक्तं
तदङ्गं स्यात्, भागित्वात्कारणस्याश्रुतश्चान्य-

संबन्धः ॥ ३४ ॥ गुणाश्च नामसंयुक्ता
विधीयन्ते नाङ्गेषूपपद्यन्ते ॥ ३५ ॥ तुल्या च,

कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसंबन्धः ॥ ३६ ॥ उत्प-
त्तावभिसंबन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

आधारादेश्च मुख्यत्वं न वाऽऽग्नेयादिवत्तु तत् ॥

यण्मुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधाराण्यमागप्रयाजानुयाजादयः कालसंयोगमन्तरेणाऽऽभ्राताः । आग्नेयादयः पञ्चागाः कालसंयोगेन चोदिताः । तत्र—आग्नेयादीनां यथा प्राधान्य-
मङ्गीकृतम्, तथेवाऽऽधारादीनामप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राजसूये परस्परविलक्षणानां
मिष्टिपशुमोमाना बहूनां समप्राधान्यम्, तद्वत् । एकप्रकरणपठिष्वोमयत्रापि समानः ।
तस्मात्—आधारादीनामाग्नेयादीनां च समप्राधान्यम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत” इत्यत्र राजसूयशब्दो राजसं-
बन्धात्प्रवर्तमानो राजकर्तृकाणामेकप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां नामधेय भवति ।
दर्शपूर्णमासशब्दोऽपि कालवाचिनो सन्तो कालसंयोगेन विहितानामेवाऽऽग्नेयादीनां यणां
यागानां नामधेयता प्रतिपद्यते । ततः “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति
वाक्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः षडेव आगाः फलसंबन्धित्वेन प्रतीयमाना मु-
ख्याः । अन्ये त्वान्यभागाधारादयस्तन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः । एवं
सत्यङ्गत्वेन स्तुतिरुपपद्यते । “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य, यज्ञाज्यभागौ” इत्याज्यभागौ
यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन स्तूयते । “यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मे वा एव यज्ञाय
क्रियते” इति यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजा, स्तूयन्ते । एवमाधारादिषू-
दाहार्यम् । एवञ्च सति सादृश्ये समवति । तस्मात्—आधारादीनां नास्ति मुख्यत्वम् ॥

(द्वादशे ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्
॥ ३९ ॥ गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन संबन्धा-
त्कारणश्रुतिः, तस्मात्सोमः प्रधानं स्यात्
॥ ४० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात्सोमसाम्पतः ॥

ज्योतीषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमेकमुख्यता ॥ १५ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्य प्रकरणे—ऐन्द्रवायवग्रहादयः सोमयागाः, दीक्षणीयादीष्टयः, अग्नीषोमायादिपशवः, आम्नाताः । तत्र—आग्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमासनामवज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपाते हेत्वभावेन राजसूयनामवत्प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात्, सोमसमानानां दीक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वम्—इति चेत् ॥

मेवम् । सोमयागपक्षपाते हेतुसङ्गात्वात् । ‘ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोमः’ इति हि वद्व्युत्पत्तिः । अत एव ब्राह्मणम्—“त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, एतानि’ वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां ज्योतिर्वृत् यज्ञप्रकाशकत्वम् । न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्वे । तस्मात्—ज्योतिष्टोमनोम्ना सोमयागानामेव फलसंबन्धावगमादफला इष्टिपशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

	अत्र पादे	भादितः
अधिकरणानि	१२	३०८
सूत्राणि	४१	८१६

(पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः)

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः ॥

अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥ १ ॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् । द्वितीयाध्याये कर्मभेदेनिरूपणात्पृथगनुष्ठेयस्त्वमवगतम् । तृतीयाध्याये शेषेनिरूपणात्—“निवेशनः संगमनः” इति मन्त्रेण बह्वच्युपस्थानमनुष्ठेयम्, नत्विन्द्रोपस्थानम्—इत्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थाऽवगता । चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निश्चीयते—पलाशशाखाछेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्, मत्तु प्रस्तरणे सह प्रह्वतिः प्रयोजिका । तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणमात्रे सत्यप्रयोजकमहृत्यर्थं शाखाछेदनं न कर्तव्यम्—इति । एवं त्रिभिर्ध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात्पञ्चमेऽध्याये सोऽभिधीयते—

(प्रथमे क्रमनिरूपणाधिकरणे श्रुतिबलीपस्त्वन्याये सूत्रम्—)

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते ॥

अमानत्वादनियतिर्नियतिर्वेदमानतः ॥ २ ॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था एहपतिव्रह्मोद्गावृहोतृदीक्षादयः, तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमनियमः, क्रमबोधकस्य प्रमाणस्याभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा ‘वेदः प्रमाणम्, तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमाणम् । वत्सापाक्रमस्य नियतत्वात्क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः ॥

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवस्तुज्यते विधिः ॥ ३ ॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वामावात्स्वरूपेण न विधियोग्यता, तथाऽपि “दग्ना जुहोति” इत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद्भिधीयते—“दधिसाधनकं होमं कुर्यात्” इति । एवम् ‘अनेन क्रमेण कर्तव्यम्’ इति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम् ॥

तृतीयवर्णकमारचयति—

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति ॥

क्रमः पाठाद्विधेयो वा पाठादीक्षाविधिः श्रुतेः ॥ ४ ॥

द्वादशादस्य सत्रत्वात्सर्वेषां याजमान्यतः ॥

चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥ ५ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तव उद्गाता-
रम्, तवो होतारम्” इति । तत्र—गृहपत्यादिदीक्षाणां क्रमः पाठादवगम्यते । विधे-
यावं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव । कुतः—‘दीक्षयेत्’ इति श्रुत्या तद्विध्यवगमात् । न
हि श्रौतस्य विधेयस्य संभवे सति वाक्यार्थरूपः क्रमो विधातुमुचितः । तस्मात्—न
विधेयः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—द्वादशाहे सत्रे “ये ऋत्विजः, ते यजमानाः” इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृ-
त्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता दीक्षा न विधातव्या । तवो दीक्षामनूचाऽऽकृपातेन
क्रमो विधीयते । यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति, तथाऽपि वाक्येन प्रतीयते ।
स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते । एकस्य
कर्तुषुं गपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्तव्यत्वाऽपि प्राप्तैव—इति चेत् ।
न । विशेषस्याप्राप्तत्वात् । व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात् । तस्मात्—वाक्यावगतं
क्रमविशेषं नियन्तुमर्थं विधिः ॥

(द्वितीये क्रमस्य कथिदार्थिकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थाच्च ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारभ्यति—

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पशतीति च ॥

क्रमः पाठादर्पतो वा पाठात्सर्वत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वपाकोऽवगम्यते ॥

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः ॥ ७ ॥

गृहपत्यादिदीक्षासु पाठक्रमस्यैवाऽऽद्यत्वदर्शनादिहापि होमपाकयोः पाठात्प्राप्तः
क्रम आदरणीयः—इति चेत् ॥ ,

मेवम् । द्रव्यमन्तरेण होमासंभवात् । द्रव्यनिष्पत्त्यै प्राक्तन्येव प्राथमिकत्वावश्यंभा-
वात् । होमद्रव्यत्वं च यवाग्वाः “यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति” इति तृतीययाऽवग-
म्यते । तस्मात्—पाठक्रमं बाधित्वाऽर्थतः क्रमोऽत्राप्युपगन्तव्यः ॥

(तृतीये क्रमस्य कचिदनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽन्यवद्भवेत् ॥

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥ ८ ॥

दशपूर्णमासपूर्यान्तमाने काण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः—“वसन्तमृतना
म्रीणामि, ग्रीष्ममृतनां म्रीणामि—” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः ।
कुतः—अन्येष्वाग्नेयोषांशुयाजाद्यनुमन्त्रणेषु निर्यतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य
बुद्धिस्थत्वात्—इति चेत् ॥

मेवम् । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र पाठो नियामकः, वसन्तग्रीष्मवर्षा-
शरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठ-
दर्शनात् । नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः, वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्रयाज-
स्यानुमन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम्, वसन्तमन्त्रे समिधोपविष-
यस्य विशेषस्यादर्शनात् । तस्मात्—अत्र नास्ति नियतः क्रमः ॥

(चतुर्थे क्रमस्य कचित्पाठानुसारिताधिकरणे पाठक्रमन्याये सूत्राणि ४-७)

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥

अशाब्द इति चेत्स्याद्वाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थकृते वाऽनुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थ-

त्वात्, स्वेन त्वर्थेन संबन्धः, तस्मात्स्वशब्द-

मुच्यते ॥ ६ ॥ तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ॥

श्रुत्यर्थाभावतो मेवं क्रमः पाठविषयताम् ॥ ९ ॥

“समिधो यजति” “वनूनपातं यजति” इत्यादिषु प्रयाजेषु नियतः क्रमो
नास्ति । कुतः—क्रमेणैकक्रममाणाभावात् । यथा गृहपत्यादिदीक्षानुवादेनाऽऽख्यातश्रुत्या
क्रमो विहितः, तथा क्रमविधायिका श्रुतिर्नास्ति, ‘यजति’ इत्याख्यावेन समिधाणा-

दिपदार्थानामन्यतोऽप्राप्तानां विधानात् । यथा च 'दीक्षयित्वा' इति क्त्वाश्रुतिः, "वत्त उद्गातारम्" इति पञ्चमीश्रुतिर्वा, चादृश्यपि नात्र श्रुतिरुपलभ्यते । न च पाकहोम-
योरिवार्थः क्रमो वक्तुं शक्यः, सामिद्यामन्त्रेणापि तनूनपाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।
तस्मान्नास्त्यत्र क्रमनियमः—इति चेत् ॥

मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बावामिषेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रम-
नियमः ॥

(पञ्चमे—{ क्रमस्य क्वचित्प्रथममवृत्त्यनुसा- } सूत्राणि ८-१२)
{ रिताधिकरणे प्रावृत्तिकक्रमन्याये }

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुप-
क्रमात् ॥ ८ ॥ सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥
नाकृतत्वात् ॥ १० ॥ क्त्वन्तरवदिति
चेत् ॥ ११ ॥ नासमवायात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ॥

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥ १० ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ॥

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ ११ ॥

वाजपेये "सप्तदश प्राजापरस्यान्पशूनालभते" इति विहितानां पशूनामुपाकरणानि-
योजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्र—'ईदृशे पशवुपक्रमः, ईदृशे च समाधिः'—
इति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनु-
ष्ठितः, उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । 'तदानीमाहवाः पशुः
प्रथमं नियोक्तव्यः' इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावाज्जास्ति क्रमनियमः—
इति चेत् ॥

मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतः, तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्य-
त्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति, प्रवृत्त्या बुद्धिस्पस्य
क्रमस्य त्यागे कारणामावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशवुपाकरणनियोजनयोः
प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं

भवति । तच्च व्यवधानम् 'सप्तदश' इति विधिबलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात्प्रथमपक्षोर्यदि नियोजनं क्रियेत, तदा द्वात्रिंशद्विः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् । तत्तु नाम्यनुज्ञातम् । तस्मात्—प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ॥

(षष्ठे क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारिताधिकरणे सूत्रम्—)

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राथम्यमग्नीषोमीये साधस्कारूपकतावुत् ॥

सवनीयेऽग्निमो यस्मात्प्रकृतौ तदपेक्षितम् ॥ १२ ॥

आश्विनग्रहसामीप्ये सवनीयपक्षोः स्थितिः ॥

निपते तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतौ नयः ॥ १३ ॥

साधस्कनामकः कश्चित्सोमयागः । तत्र श्रूयते—“सह पशूनालभते” इति । प्रकृतौ—अग्नीषोमीयः पशुरोपवसथ्ये पूर्वदिन आलभ्यते, सवनीयपक्षः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते, अनुबन्ध्यपशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । इह तु त्रयोऽपि पक्षवः सहाऽऽलब्धव्याः । सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवति—इत्येतदवश्यमभ्युपेयम् । तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिभातेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम् । कुतः—प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते । आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने एहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति, प्रकृतौ तदामन्वर्थस्य कृष्टत्वात् । ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः ॥

(सप्तमे—अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्त्रीपुंसदेवको सारस्वतो तद्धर्मगः क्रमः ॥

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥ १४ ॥

याज्यानुवाक्यापेठेन त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ॥

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥ १५ ॥

चित्रायामे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमाम्नायेते—“सारस्वती भवतः । एतद्वै दैव्यं मिथुनम्” इति । ‘सारस्वती च सरस्वाश्च’ इति विग्रह्य समासे कृते* “पुमान्निस्त्रया” (पाणि० १।२।६७) इति सूत्रेणैकशेषात् ‘सारस्वती’ इति भवति । तौ देवदेवयोर्योगोस्तौ सारस्वती यागौ । एतच्च “मिथुनम्” इति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्योगयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः । वज्र—स्तेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः—श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्यामावात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये संमाम्नाये—“प्रणो देवी सरस्वती” इति । पश्चात्पुंदेवतायाः “प्राथिवांसं सरस्वतः—” इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्देवयोर्योगयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

(अष्टमे—अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमाह्वयति—

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽपवा ॥

धर्मानुष्ठान आचोऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् ॥ १६ ॥

युक्तमौपधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः ॥

पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्च—इत्येतदुभयं यौर्गोमास्यामासाः वम् । तत्र—उपांशुयाजस्याऽऽज्यं द्रव्यम् । आज्यधर्मो उत्पवनचतुर्होत्रत्वादयः । अग्नीषोमीयस्य पुरोडासो द्रव्यम् । तस्य धर्मो निर्वापावधातादयः । तत्र मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरमाविनौ । तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणामनुष्ठाने प्राथम्यम्—इति प्राप्ते,—

* समासेऽङ्गीकृते ‘कचौ पन्थानौ’ इत्यादौ समासान्तापत्तिः । तथाच भाष्यम्—“समास इति चेत्—स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति—‘अथव्याश्रयाधी’ समासान्तोदासत्वं प्राप्नोति । ऋक्च ऋक्च ऋक्चो समासान्ते कृतेऽशक्यदेकशेषो न प्राप्नोति” इति । तस्माद्द्वंद्वं समासं बाधित्वैकशेषः—इत्येव भाष्यसिद्धान्तः ॥

ब्रूमः—औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः, पश्चादाज्यधर्माः । तत्र मुख्यक्रमयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उत्पत्त्या कल्पनीयः । तस्मात्—अग्नीषोमीयपुरोडाशार्थेभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्वमान्यधर्मा अनुष्ठेयाः ॥

(नवमे ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य चलीपस्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसा-
मर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ॥

ब्राह्मणक्रमतो मेवं मन्त्रक्रमवलिस्त्वतः ॥ १८ ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ॥

भाबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ १९ ॥

अग्नीषोमीययागस्त्वैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमपपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः—
“ताभ्यामेवमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्” इति । आग्नेययागेषु पञ्चम-
पाठके तृतीयानुवाके समाम्नातः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पूर्णमास्यां
चाच्युवो भवति” इति । तत्र—अनुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य
प्रथममनुष्ठानम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—हौत्रकाण्डे—आज्य-
भागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमम् “अग्निर्मूर्धा—” इत्यादिके आग्नेयौ-
याज्यानुवाक्ये आम्लाते । ततः “प्रजापते न त्वदेतानि” इत्यादिके प्राजापत्ये ।
ततः “अग्नीषोमा सवेदसा” इत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽपि—“अग्ने-
जुष्टं निर्वपामि” “अग्नीषोमाम्याम्—” इत्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः । याजमानकाण्डेऽपि
“अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो मूयासम्” इत्याम्नाय मध्वात् “अग्नीषोमयोरहं देवय-
ज्यया वृत्रहा मूयासम्” इत्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः, मन्त्रेः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठे-
यत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्प-
त्तान्मन्त्रान्बाधितुं नालम्—इति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथेमानुष्ठानम् ॥

(दशमे प्रयोगवचनाचोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रे १७-१८)

तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ॥ १८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावुत ॥

धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥ २० ॥

सक्रमणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वतः ॥

प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ ॥ २१ ॥

अध्वरकल्पामिवायामिष्टौ हविस्रयं श्रूयते—“आग्नेयिष्णवमेकादशकपाल निर्वपेद-
भिचरन्” “सरस्वत्याज्यभागा स्यात्” “बार्हस्पत्यश्चरुः” इति । अत्र—सारस्वता
ये धर्माः, त एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः—सारस्वत्यागस्य बार्हस्पत्यात्पूर्वमुपदिष्टत्वात् ।
मुख्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्तः—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्राऽऽज्यधर्मा औषधधर्मो बोपदिश्यन्ते । किं तु—चोदकेन माप्यन्ते ।
चोदकश्च सक्रमणेव पदार्थानतिदिशति । प्रकृतौ चोषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वात् ।
इहापि बार्हस्पत्यचरुधर्मो एव प्रथममनुष्ठेयाः । किं च—आग्नेयस्य प्रथमभाविनो
विकृतिर्बार्हस्पत्यचरुः, उपांशुयाजस्य पश्चाद्भाविनो विकृतिः सारस्वतमाज्यम् । अतो-
ऽन्तरङ्गत्वाच्चरुधर्मो एव पूर्वभाविनः ॥

(एकादशे—{ विकृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानति- } सूत्राणि १९-२२)
{ देशाधिकरणे साकमेधीयन्याये }

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथाशि-

ष्टम् ॥ १९ ॥ अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः

क्रियेत तत्र विधेरनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः

स्यात् ॥ २० ॥ कालोत्कर्ष इति चेत्

॥ २१ ॥ न तत्संबन्धात् ॥ २२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

साकमेधेष्टयस्तिस्ती द्वाहे स्युः सद्य एव वा ॥

भातरादेर्द्वापोरद्वाहोः सत्त्वात्मकतिवद्द्वाहे ॥ २२ ॥

साङ्गमुख्यातुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ॥

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् ॥ २३ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते—“अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत् । मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो माघ्यंदिने चरुम् । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्” इति । वा एवास्तिस्त्र इष्टयो ब्रह्मकालीनाः । यथा मरुतो पर्वण्यैयन्वाधानादिकम्, प्रतिपर्दाष्टिः—इति ब्रह्मकालीनत्वम्, तद्वत् । ननु प्रातर्माघ्यंदिनसायंशब्देरेकस्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्तिमृणामिष्टीनां विहिताः । तत्र । द्वयोरप्यह्नोः प्रातरादिकालसद्भावात् । पूर्वेषुः प्रातरादिकालेषु सक्रियेषु तासामुपक्रमः । परेषुः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः । ततो ब्रह्मकालीनत्वम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अत्र “अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्” इति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च सैव एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति । “प्रातरग्निहोत्रम्” इत्यादौ वददर्शनात् । तस्मात्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात्सद्यस्कालीनत्वं श्रौतम् । चोदकेन तु—अन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषुः प्रातः, प्रधान परेषुः प्रातः—इति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद्वलीयात् । तस्मात्—एकाहकालीना इष्टयः ॥

(द्वादशे—{ अनुपाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापक- } सूत्रे २३-२४)
{ पाधिकरणे, तदादितदन्तन्प्राये }

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे
स्यात् ॥ २३ ॥ तदादि वाऽभिसंब-
न्धात्, तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥ २४ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुपाजोपूत्कर्ष इत्यम् ॥

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निमः ॥ २४ ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमशक्तितः ॥

प्रयाजान्ते ह्यनुपाजादिके चैतो समूहके ॥ २५ ॥

अग्नोपोमीयपक्षौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“तिष्ठन्तं पशुं प्रेयजन्ति” इति । मरुतो हविष्यासादिते पश्चात्प्रयाजा इत्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यामा-

दिते पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाब्धिवित्येव पञ्चापकृष्यन्ते ।
तथा सवनीयपञ्चावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते—“आग्निमाकृताध्वंमनुयाजैश्चरन्ति”
इति । तत्र—प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्य चोत्कर्षः । दातुमौ
श्रुत्यनुसारेण संशेवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात्, तदा
प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीना ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहिताना मधा-
नकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रे त्वपकृष्टे सत्यावारादीना मुख्यकालीनत्वं न
लुप्त्येव । एवम्—अनुयाजमात्र उत्कृष्टे तत् ऊर्ध्वभाविना सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनु-
त्कर्षात्प्रधानसन्निधिर्न विनश्यति । तस्मात्—प्रयाजमात्रस्यापकर्षः, अनुयाजमात्रस्यो-
त्कर्षः—इति प्राप्ते,—

श्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य कृष्टत्वात्, सक्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेना-
विदेशात् । व्युत्क्रमे सति पूर्वणं पदार्थेनोत्तरपदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव
लुप्येव । तस्मात्—प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः, अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ॥

(त्रयोदशो प्रवृत्त्या मोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताधिकरणे सूत्रे २५—२६)
प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥ शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ॥

पूर्वता वाऽत्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात् ॥ २५ ॥

प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वे ह्यध्वर्योरपि कर्तृता ॥

मोक्षणाद्याः पुराः पश्चात्सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः ॥ २६ ॥

सोमे प्रातरनुष्ठेयोऽनुवाकः पठितः । ततः प्रचरणीहोमादयः पठिताः । ततः सव-
नीयादयः । ते च चोदकागवनिर्वापादियुक्ताः । ततो बहिष्पवमानस्त्वोत्रं पठितम् । तत्र—
अध्वर्युर्होत्रे प्रातरनुवाकमेष दत्त्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारमेव प्रेषयति—“प्रतिप्रस्थातः
सवनीयान्निर्वपन्” इति । ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तेऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वा-
पः पूर्वस्मिन्नेव प्रातरनुवाककाले मेषवशादपकृष्टः । सवनीयपुरोडाशानामलंकारमेषोत्कर्षे
एवमाभावः—“बहिष्पवमाने स्तुत आह—अग्नेदग्नीनिहर, बहिः स्तृणीहि, पुरोडाशान-
लकुरु”—इति । एवं स्थिते सति प्रकृतौ निर्वापोत्तरभाविनोऽलंकरणपूर्वभाविनः मोक्षणा-
दयो ये पदार्थाः, तेऽत्र चोदकप्राप्ताः, तेषां निर्वापवदपकर्षस्य, अलंकरणवदुत्कर्षस्य

चानुक्तत्वादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम् । तथा सति प्रचरणीहोमादिभिर्बहिष्पव-
मानान्तेः सौमिकपदार्थैः सह मोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वेनानुष्ठानात्पूर्वाप-
र्यबलहे सति नियापकमावादिच्छिकः क्रमः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—पाठरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाठमाप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रेष-
विधिवलादिष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः । तेन च निर्वापेण तदनन्तरमाविमोक्षणादिक बुद्धा-
वुपस्थाप्यते । न तु सौमिकं प्रचरणीहोमादिकं तदा केनचित्पुस्थाप्यते । ननु—नि-
र्वापः प्रतिपस्यातृकर्तृकः, मोक्षणादिकमध्वर्युकर्तृकम्—इति न निर्वापः मोक्षण्याधु-
पस्थापकः—इति चेत् । मैवम् । प्रयोजकत्वेन निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृत्वात् । तस्मात्-
पैष्टिकाः मोक्षणाद्याः पूर्वमनुष्ठेयाः पश्चात्सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः ॥

(चतुर्दशो वैकृतयूपकर्मयान्नापकर्षाधिकरणे यूपकर्मन्याये सूत्रम्—)

असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ २७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ॥

प्रयाजवत्तदन्तत्वाश्रयनं चापकृष्यताम् ॥ २८ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ॥

प्रयाजाधारवैपम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ २९ ॥

उपोतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निराग्नीध्रीये प्रणेतव्यः । सोमश्च
प्राचानवशो पूर्वमवस्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं
यूपच्छेद आम्नातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने प्राप्तम् । तत्र
यूपच्छेदो दिनत्रयात्पूर्वस्मिन्दीक्षाकालेऽपकृतः, “दीक्षासु यूपं छिनत्ति” इति तद्विधा-
नात् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्तद्भूतस्यैवपकर्षणार्थप्रणयनमव्यपकृष्य-
ताम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रयाजाधारादीनामेकप्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यमावी
परस्परक्रमः, इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताद्भूमौहापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोम-
यागाङ्गम्, यूपच्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदयोनोर्नान्योन्य क्रमोऽपे-
क्षितः । तस्मात्—श्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः ॥

१ छ. ग. च. “नीयदो” । २ छ. ग. च. “नीयदो” । ३ छ. ग. च. “नीयदो” । ४ छ.
“पयति—इ” । ५ छ. “तैत्तमस्ति । प्रयोजवत्ता” । ६ छ. ग. च. “नीयदो” । ७ छ. छ. “कधीत्य” ।
८ छ. ग. च. “कमेव प्र” । ९ छ. ग. च. छ. “महस्याप” । १० छ. “च्छेद. सरनीय” ।

(पञ्चदशे दक्षिणाग्निकहोमानपकर्पाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सवनीये पिष्टलेपफेलाकरणहोमकौ ॥

उत्क्रष्टव्यौ न वाऽऽद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः ॥ ३० ॥

पञ्चर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगताविमौ ॥

उभौ होमौ प्रयोगस्य भेदाच्चोत्कर्षमर्हतः ॥ ३१ ॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफेलाकरणहोमौ चोदकेन प्राप्ते दृष्टदुष्टकपालादिष्वा-
श्लिष्टौ यः पिष्टलेपः, तमुद्धृत्य जुह्वा चतुर्गृहीत आन्ये प्राक्षिप्य दक्षिणामौ जुहोति । फली-
करणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते, तानपि तथा जुहोति । तत्रैवै होमौ प्रकृतिव-
दिहाप्यनुयाजोत्तरकालीनौ । ते चानुयाजा आग्निमारुतादुर्ध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाका-
दिवदेवौ होमावुत्क्रष्टव्यौ—इति प्राप्ते,

धूमः—उत्क्रष्टव्यमाणा एतेऽनुयाजाः पञ्चर्थाः । न तु पुरोडाशार्थाः, पुरोडाशे प्रसङ्ग-
सिद्धेर्देवस्यमाणत्वात् । उत्क्रष्टव्यौ तु पुरोडाशार्थौ । न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः, पक्षौ
पिष्टाद्यभावेन तद्धोमार्सम्भावः । एवं च सत्युक्तमन्यनवद्धोमयोः प्रयोगभेदान्नास्त्यनु-
याजैः सहोत्कर्षः ॥

(षोडशे पुरोडाशाभिवासान्तस्य दर्शेऽनपकर्पाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽपूर्वम् ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्पाऽस्ति दर्शके ॥

न वाऽऽद्योऽस्त्वपकृष्टापा वेदेर्बैगुण्यहानये ॥ ३२ ॥

अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः ॥

प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु अपि तस्याऽऽच्छादनप्राप्तम्—“मत्माना-
ऽभिवासायति” इति । तत्र ऊर्ध्वं वेदिराभवात् । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रविष्टानु-
ष्ठानं कृतम् । दर्शप्रागे तु वेदेरपकर्ष आभवात्—“पूर्वेष्टुरमावास्यायां वेदिं करोति”

इति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याद्भिसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः । अन्यथा वेदेवैगुण्यमसद्भात्—इति प्राप्ते,

धूमः—यदि दर्शः पौर्णिमासीविकारः स्यात्, तदा पूर्णमास्यां कृत्तः क्रमोऽविदि-
श्येत् । न त्वसौ विकार इति कश्चित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । क्रमोन्नयनं च सर्वेषु
पदार्थेष्वाम्नातेषु पश्चात्पाठादिभिः संपद्यते । वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससा-
धारण्येनाऽऽम्नातः । विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वोद्युरेवाऽऽम्नायते । तथासत्यभिवासनवेधोः
क्रमबोधात्प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्वादिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तत्र-
न्नास्त्यपकर्षः, तत्र कुतोऽभिवासनान्तस्याद्भिसमूहस्यापकर्षः ॥

(सप्तदशे सांतपनीपाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणे सूत्राणि ३०-३४)

सांतपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात्
॥ ३० ॥ अव्यवायाच्च ॥ ३१ ॥ असंबन्धात्तु
नोत्कर्षेत् ॥ ३२ ॥ प्रापणाच्च निमित्तस्य
॥ ३३ ॥ संबन्धात्सवनोत्कर्षः ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

दैवात्सांतपनीं सापं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम् ॥

उत्कर्षति न वोत्कर्षः पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ ३४ ॥

भिन्नप्रयोगमाप्तत्वादग्निहोत्रं स्वकालके ॥

इष्टिमध्येऽपि हेत्वाऽथ पागशेषः समाप्यताम् ॥ ३५ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सांतपनीष्टिः श्रूयते—“मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
माध्वंदिने चरुम्” इति । वा चेष्टि समाप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं हूयते । यदि कदा-
चिद्देविकान्मानुपाङ्गा प्रतिबन्धात्सेष्टिः सायमुपक्रान्ता, तदा सेष्टिरग्निहोत्रस्योत्कर्षमा-
पादयति । कुतः—इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसद्भावेनोष्टि समाप्येवाग्निहोत्रस्यानुष्ठेय-
त्वात्—इति प्राप्ते,

धूमः—प्रयोगभेदान्नानयोः शास्त्रीयः कश्चित्क्रमोऽस्ति । सांतपनी तु स्वकाला-
द्भृष्टा । अग्निहोत्रस्यापि तद्वंशो मा मृदिवीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाप्य पश्चा-
दिष्टेशेषः समापनीयः ॥

(अष्टादशे-उक्त्यानुसारेण षोडशपुत्कर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

षोडशी चोक्त्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

उक्त्योत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथ वा ॥

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशग्रहे ॥ ३६ ॥

ग्रहं पराश्रमुक्त्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभासनात् ॥

सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रेषाध्यापताम् ॥ ३७ ॥

उपोतिष्ठोमे षोडशग्रहं प्रकृत्य श्रूयते—“तं पराश्रमुक्त्येभ्यो निष्कृति” इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात्प्रागेवोक्त्यग्रहास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्तादयं षोडशी विहितः । यदि कदाचिद्देवादुक्त्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन्, तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशग्रहस्य नारत्युत्कर्षः । कुतः—पूर्वस्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात् । कालो ह्येवमास्नातः—“समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति” इति । समयोऽस्तसमयः, तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्येत । तच्चाप्युक्तम् । पूर्वजाग्रिहोत्रस्य स्वकालमवाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारात्—इति भाषे,

ग्रहः—‘पराश्रम्’ इतिशब्देनोक्त्येभ्य उत्तरकालः षोडशग्रहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यस्य ग्रहस्य कालमवाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्कृष्टव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यापस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	अङ्कितः
अधिकरणानि	१८	३२६
सूत्राणि	३५	८५१

(पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे— { वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादिध- } सूत्राणि १-३)
{ मानुषानाधिकरणे, पदार्थानुसमयन्याये }

संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्व-
कर्म स्यात् ॥१॥ सर्वेषां वैकजातीयं कृता-
नुपूर्वत्वात् ॥२॥ कारणादभ्यावृत्तिः ॥३॥

द्वितीये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम् ॥

सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये ॥ १ ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोत्तमा तु कल्प्यते ॥

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ २ ॥

वाजपेये सप्तदशेषु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः
सर्वे समापनीयाः । तथा सति—साङ्गं प्रधानं कर्तव्यम्—इति प्रयोगवचनेनावगवं
धर्माणां साहित्यं सिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति । प्रकृतावुपाकरणनि-
योजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मात्—अत्र काण्डानुसमयः, न तु पदार्थानुस-
मयः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति वचनात्पशुसाहित्यमवगतम् ।
तच्च प्रचलम्, प्रत्यक्षेण ‘पशून्’ इत्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न
प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम्, किं तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते ।—यद्येकस्मिन्प्रयोगे धर्म-
साहित्यं न स्यात्, तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोऽप्येव—इत्य-
र्थापत्तिः । चोदकेनापि विरुद्धौ धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसा-
हित्यवचनादुर्बलम् । तस्मात् “वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्वि” इत्यनेन प्रापक्ष-
वचनेनावगतं पशुसाहित्यमवाप्तिरिति । सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्तव्यः—
इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः, न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगव-
चनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनु-
ष्ठितत्वात् ॥

(द्वितीये- { सहस्राश्वप्रतिग्रहणस्यले-एकैकस्यैकदा सर्व- } सूत्रम्-)
 { धर्मानुष्ठानाधिकरणे काण्डानुसमयन्याये वा }

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ॥

अस्ति तत्साम्यतो मेवं पुरोडाशस्य शोपतः ॥ ३ ॥

“यावदोऽश्वान्प्रतिग्रहोयातावदो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्” इति । अत्र शत-
 संख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतमत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र
 पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिग्रहणादधिर्मांऽनुष्ठेयः—इति चेत् ॥

मेवम् । तत्रेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिभित्त यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे
 द्वितीयसंस्कारं कर्तुमागच्छति, तावताऽसौ शुष्को भस्मीभवति । तस्मात्—एकैकस्मि-
 न्पुरोडाशे कृत्तव्यमसमापनम्—इत्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः ॥

(तृतीये मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणे सूत्रे ४-५)

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपाव-
 नेषु चैकेन ॥ ४ ॥ सर्वाणि त्वेक-
 कार्यत्वादेषां तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

निर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरस्त्यङ्गता न वा ॥

अस्त्येकैकप्रतिष्ठानात्कपालादिषु तत्समम् ॥ ४ ॥

चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिर्वापे निर्वापसंश्रयात् ॥

एकैकमुष्टेरंशत्वात्पदार्थत्वं चतुष्टये ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासपोषाग्रेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते—“चतुरो मुष्टीन्निर्वपेत्”
 इति । तत्र—एकैको मुष्टिर्भुवश्चन्द्रनैरपेक्षयेण मतिविधिवि—इत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वा-
 पाङ्गभूतपदार्थत्वमस्ति । ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेण—एकं मुष्टिं निरूप्य, ततो
 द्वितीयमुष्टिः—इत्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्तव्यः । एवं कपालोपधानादिषु योज-
 नीयम् । द्वयोः पुरोडाशयोरर्थे क्रमेण—एकं कपालमुपधाय, पश्चाद्वितीयम्—
 समयत्र क्रमेणोपधेयम्—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—यदि पदार्थत्वं लौकिकं स्यात्, तल्लोकस्य मुष्टेस्तदस्तु । इह तु—एकवि-
धिगम्य एकः पदार्थः । विधिश्च चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टान्विदधाति—इति मुष्टि-
चतुष्टयमेकः पदार्थः । एकमुष्टिस्तु तदंशः, न तु पूर्णपदार्थः । एवम्—आग्नेयपुरोडांशे कषा-
लाष्टकोपधानमेकः पदार्थः । अग्नीषोमीये त्वेकादशकपालोपधानम् । एवम्—सर्वत्रैक-
विधिविहितस्यैव पदार्थत्वार्त्ताशानामनुसमयोऽस्ति ॥

(चतुर्थे—अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणे सूत्रम्—)

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥६॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके ॥

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः ॥ ६ ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थता ॥

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्ताज तु केवलात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“द्विर्हविषोऽवद्यति” इत्येकेन विधिना विहितत्वाद्विसंख्यावि-
शिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कार्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं
कृत्वा तद्धोमात्प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानम्—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—अवदानं होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्त्रेणानुपर्वणौ होमवि-
धिर्नैवाऽऽक्षिप्तं होमार्थमवदानम् । अत एव “चतुरवत्तं जुहोति” इत्येकेन विधिना साव-
दानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तम्, तस्मि-
न्हविर्विषयमवदानद्वित्वं विधातुम् “द्विर्हविषोऽवद्यति” इत्युच्यते । ततो होमान्तस्या-
वदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय कृत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ॥

(पञ्चमे—अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणे सूत्राणि ७—९)

वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥ ७ ॥

कारणाद्वाऽनवसर्गः स्याद्यथा पात्रवृद्धिः ॥ ८ ॥

न वा शब्दकृतत्वान्नयायमात्रमितरदर्थत्वात्पात्र-
विष्टिः ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

१ क. 'दार्पयि' । २ ख. ग. च. तु संपूर्णः प' । ३ क. 'राशेऽष्टान् कालोप' । ४ ग. च.
'माशतोऽनु' । ५ क. छ. तदर्थतः । ६ ख. ग. च. छ. 'पतेर्होम' । ७ ग. च. 'न्तरस्या' ।

यूपाञ्जनादिरेकैकः संघो वाऽनुसमीयते ॥

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात्काण्डसंगतेः ॥ ८ ॥

उपोतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ—यूपस्य धृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणम्, अवष्टस्य संपूजनम्, यूपमूलस्य परिषृङ्गणम्, मध्ये रक्षणया परिव्याणम्, इत्येते पदार्था आभ्राताः । ते चैकयूपपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“एकयूपो वैकादशिनी वाऽन्येषा यज्ञानां यूषा भवन्ति, एकावैशिन्यश्वमेधस्य” इति । तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतव्यः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूप नावसृजेत्” इति वचनेन यजमानस्य यूपत्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्था-नुसमयः ॥

(११४) देवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणे सूत्राणि १०-१२)

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वेकत्वात्

॥ १० ॥ दैवतैर्वैककर्म्यात् ॥ ११ ॥

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् ॥ १२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

किं देवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथ वा ॥

एकानुसमं योऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्य दर्शनात् ॥ ९ ॥

पश्वैकयात्प्रकृतौ सोऽस्तु विकृतौ तद्वहुत्वतः ॥

सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“दैवान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्, सौविष्टक-शान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्, ऐडान्यवद्यति” इति । तत्र—प्रवानदेवतार्थानि, स्विष्टकृदर्थानि, इडामशणार्थानि च, इति त्रिविधान्यवदा-भानि । तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते । प्राजापत्येषु सप्तदशसु पशुषु तानि चोद-कपासानि । तत्र तेषां त्रिविधानामवदानानां काण्डभेदैकैकात्म्यपशवानुसमेतव्यम्, तथा सति परुविसाहचर्यलाभात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रकृतौ पश्वेकत्वेन पदार्थानुसमयमेतत्प्रत्यक्षमावादस्तु काण्डानुष्ठानम् । इह तु पदार्थानुसमयो युज्यते । देवावदानरूपभेदे पदार्थे सर्वेषु पशुषु संपाद्य

पश्चात्सौविष्टकृतावदानम् । तच्च सर्वेषु कृत्वा पश्चादेष्टावदानम् । एवं च सत्य-
पाकरणादिष्विव पशूनां साहित्यमवाधितं भवति । ततः पश्चानन्तर्याय सजातीयो
देवावदानरूपो यः पदार्थः स एव सर्वेषु पशुष्वनुसमेतव्यः ॥

(सप्तमे नानाबीजेष्टावलूखलादीनां तद्व्रताधिकरणे सूत्राणि १३-१५)

नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ १३ ॥

विष्टद्विर्वा नियमादानुपूर्व्यस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

एकं वा तण्डुलभावाद्धन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु नानात्वमुलूखल उत्तैकता ॥

अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात्स्यादनेकता ॥ ११ ॥

स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदायक्यादनुक्रमात् ॥

उलूखलैक्यं नीवारश्यामाकादिष्ववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिराप्ताता—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपयि
कृष्णानां व्रीहीणाम्” “सोमाय वनस्पतये श्यामाक चरुम्” इत्यादि । तत्र तेषां
बीजानामवघातायाजिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः । कृष्णाजिनास्तरणमुपयुक्तलूखल-
स्थापनम् । तत्र बीजावापोऽवघातः सूत्रेण परावपणं कणेभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम् ।
ते चैते कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः । ततो नानाबी-
जेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमेतव्यम् । तथासति यावत्स्यो बीजाजातयस्तावन्नि
कृष्णाजिनानि । तद्वदुलूखलस्याप्यनेकत्वम्—इति सप्तमे,

धूमः—“व्रीहीनवहन्ति” इति विष्टोऽवघात एकः पदार्थः । स च कृष्णाजि-
नास्तरणादितण्डुलनिष्पद्यवसानः । तं च पदार्थं कृष्णव्रीहिष्वनुष्ठाय श्यामाकेषु स
एव पदार्थोऽनुष्ठेयः । तथा सत्यनुक्रमेणैकमेवोलूखलं सर्वेषु बीजेष्वन्वेतुं शक्नोति । ततः
उलूखलकृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम् ॥

(अष्टमे—अग्नीपांमीषपशो मयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणे सूत्रम्—)

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात् ॥ १६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रयाजानुयाजसिद्धये पात्रैक्यमुन भिन्नता ॥

एकोपभृद्वधोरथे दृष्टाऽतो विकृतौ तयोः ॥ १३ ॥

विकृतौ पात्रमेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ॥

एकपात्रे ग्रहोराकेद्रेव्येक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कुतः—प्रकृतावुभयापैस्याऽऽज्यस्यैक्यैवोपभृदा धृतत्वेन विकृतावपि तद्विदेशात्—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रकृतिवत्केवलेनाऽऽज्यत्वेन प्रयाजा इज्यन्ते । अनुयाजास्तु पृषदाज्येन
यज्यन्ते, “पृषदाज्येनानुयाजान्यज्यादि” इति तद्विधानात् । पृषदाज्यं नाम दधिभि-
रभ्याज्यम् । नहि शुद्धमिधयोरेकेन पात्रेण धारणं भवति । तस्मात्—अत्र पृषदापात्रम् ॥

(नवमे नारिष्ठहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणे, नारिष्ठन्याये, सूत्राणि १७—२०)

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न ह्यचोदितस्य

शेषान्नातम् ॥ १७ ॥ मुख्यानन्तर्यमात्रेयः,

तेन तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात्प्राकृतानां व्यवायः

स्यात् ॥ १८ ॥ अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधा-

नशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

नक्षत्रेष्टचुपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ॥

प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥ १५ ॥

प्राकृते प्रथमो बोधो वेकृते चरमस्त्वतः ॥

नारिष्ठहोमाः पूर्वं स्वरूपहोमास्तु पृष्ठतः ॥ १६ ॥

अभ्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः—“अग्नये
कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालम्” इत्यादयः । तत्र प्रधानहोमाः “अग्निर्नैः षावु
कृत्तिकाः” इत्यादियान्यानुवाक्यापुरःसरं ईयन्ते । तत्रोपहोमा एवमाग्नावाः—
“सोऽत्र जुहोति—अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, दुर्गायै
स्वाहा” इति । नारिष्ठहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः । “दश वे तेनुवो यज्ञ यज्ञियाः”

इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्ठहोमाः । एतेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्तव्याः । कुतः—“अष्टाकपालं निर्वपेत्” “सोऽत्र जुहोति” इति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते । तच्चातिदिष्टैर्नारिष्ठहोमैर्व्यवधाने बाध्येत । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—नक्षत्रेष्टिरूपा विरुतिर्विधीयमाना सोपकारकमङ्गजातमपेक्षते । तदा चोदकः प्रोक्तं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम् । तयोर्मध्ये ऋषोपकारतया नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गत्वात्पक्षरे कल्पिते पश्चाद्बुध्यते । ततः प्रधानमत्यासस्या नारिष्ठहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ॥

(दशमे विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताधिकरणे सूत्रम्—)

कृतदेशान्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन
प्रत्यक्षसंयोगान्यायमात्रमितरत् ॥२१॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमाप्तिं देवनोदिकम् ॥

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्तिं देवनादयः ॥ १७ ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्वे प्रत्यक्षपाठतः ॥

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ १८ ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य संनिधौ विदेवनशौनःशेषाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाऽऽज्ञाताः । तत्र—अभिषेचनीये चोदकप्राप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्यायेन प्रथमं समाप्त्य पश्चाद्विदेवनादयः कार्याः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“माहेन्द्रस्त्वोत्रं प्रत्यभिषिच्यते” इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात्पूर्वमावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तम् । ततो माहेन्द्रस्त्वोत्रादपि पूर्वस्मिन्काले प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः ॥

(एकादशे सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

१ छ. तत्तति । २ ग. च. प्रकृतं । ३ छ. तु विह । ४ छ. कारित । ५ छ. नादयः । ६ छ. त्वं प्र । ७ ग. च. त्वं हि वि । ८ छ. ग. च. रविदे ।

चयने दीक्षणीयादि सावित्राचयना पुरा ॥

प्राकृतत्वादिहाऽऽद्यः स्यादन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥ १२ ॥

अग्निचयने “सावित्राणि जुहोति” इति सावित्रहोम आम्नातः । ततो महता प्रवन्धेनोखासंभरणादिकमाम्नाय पश्चात् “आग्निविष्णवमेकादशकमालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः” इत्यादिना दीक्षणीयादिकमाम्नातम् । तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ कृत्तुपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात्सावित्रहोपादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयम्—इति चेत् ॥

मैवम् । प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमात् । चोदकपासस्यापि दीक्षणीयादेरग्निकण्ठे सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुनः पाठात्सावित्रादिष्वनुष्ठितेषु पश्चादनुष्ठानं कार्यम् ॥

(द्वादशे यज्ञमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात्पूर्वभाविताधिकरणे सूत्रम्—)

संनिपातश्चेद्यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चयने रुक्मभृत्स्यादिः पुरोत्तं स्वामिसंस्कृतिः ॥

पाठादाद्योऽन्तिमः कृत्तुक्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥ २१ ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम् । कण्ठे धृतः सन्नुरसि लम्बमानः सौवर्णं आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उस्त्रास्थिवोऽग्निः शिष्येऽवस्थापितः कण्ठे धार्यमाण उरःप्रदेशं यथा न वहति तथा व्यवधायकत्वेन बद्धारणम् । अत एव ब्राह्मणम्—“रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योर्नर्धते” इति । यज्ञमानसंस्काराव् वचनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरमाविन इह चोदकेन प्राप्ताः । वेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः कार्यः, तस्य प्रत्यक्षपाठात्सावित्रादिषु तस्याऽऽद्यत्वत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । यज्ञमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ कृत्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन पक्वत्वनियम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वभाविनः । न च सावित्रहोत्रान्तो युक्तः, दीक्षणीयाया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनः पाठाभावात् । न च दीक्षणीयानन्तर्ये बाधिते रुक्मप्रतिमोकैपाठवैयर्थ्यम्, स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अविकरणानि	१२	३३८
सूत्राणि	२३	८७४

(पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

(मथमे प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यताधिकरणे सूत्रे १-२)

विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपादिश्येत
॥१॥ अपिवा सर्वसंख्यत्वादधिकारः प्रतीयेत ॥२॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ॥

संख्यावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥ १ ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ॥

संख्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभविष्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“एकादश प्रयाजान्यजति” इति । तत्र चोदकमा-
त्रेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः—प्रयाजानुद्दिश्य
संख्यागुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वात्—इति भाष्ये,

ब्रूम.—नस्यैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रेणैकादशत्वसंख्या संपादयितुं शक्या ।
नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति । तस्मात्—प्रयोगद्वारा संपादनीया ।
प्रयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान्द्विरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे
सकृदावर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या संपद्यते ॥

(द्वितीये प्रथमोपसन्नपस्य स्वस्थानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन्कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आवृत्तिरुपसत्स्वेवा संघस्यैकैकगाऽथ वा ॥

त्रिरध्यायं पठेत्पादाविव स्यात्समुदायगा ॥ ३ ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्योत प्राकृतक्रमासद्धये ॥

एकैकस्या द्विरभ्यासे पदसंख्याऽपि प्रसिध्यति ॥ ४ ॥

अग्नी श्रूयते—“षडुपसदः” इति । तत्र चोदकप्राप्ताना विसृणामुपसदा पूर्वन्या-
येनाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । सा चाऽऽवृत्तिर्दण्डकालितवत्समुदायस्य युक्ता ।
यथा दण्डेन भूपदेश संमिमानः पुरुष आमूलाग्र कृत्स्नं दण्ड पुनः पुनः पाठयति,

१ ग. च. ‘वृद्धेति’ । २ ख. ग. च. छ. ‘कस्य प्रयाजस्ये’ । ३ स. ग. च. छ. ‘मात्रमुप
जीव्येयमेका’ । ४ ख. च. ‘रा सा सं’ । ५ क. ‘से सा सं’ ।

न तु दण्डस्य प्रत्ययवत् पृथगावृत्तिं करोति । यथा “त्रिवारं रुद्राध्यायं जपति” इत्यत्र कृत्स्न पुराध्याय आवृत्येते । न त्वध्यायैकदेश एकेकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते, तथा तिमृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीयः—इति चेत् ॥

मेवम् । प्राकृतक्रमवाचप्रसङ्गात् । प्रकृतो हि दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत्, तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया, तैव ऊर्ध्वदिने तृतीया । वा एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरिवर्तनदिनेऽनुष्ठायमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति, चतुर्थोत्वमायाति । तस्मात्—प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येत्—इत्येव स्वस्थानविवृद्ध्या वासामावृत्तिः कार्या । नचाध्यायदृष्टान्तो युक्तः, अनुवाक-समुदायस्यैवाध्यायत्वात्, अध्यायस्यैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योप-सत्त्वमस्ति । तस्मात्—प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादश-त्वसिद्धये स्वस्थानविवृद्धावुत्तमः प्रयाजस्त्रिरभ्यसनीयः ॥

(तृतीये सामिधेनीष्वागन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणे सूत्राणि ४-६)

समिध्यमानवतीं समिद्धवात चान्तरेण धाय्याः स्युर्धा-
वाष्टयिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ४ ॥ तच्छब्दो

वा ॥ ५ ॥ उष्णिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सामिधेन्येकविंशत्यामागन्तोर्मध्यतः स्थितिः ॥

अन्ते वा मध्यतो धाय्याशब्दितानां तथेक्षणात् ॥ ५ ॥

इध्यमानेद्धर्वत्पोस्ता मध्ये धाय्या विधानतः ॥

भागन्तूनामधाय्यानां निवेशोऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

वक्षोपूष्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते—“एकविंशतिमनुद्वयात्पविष्ठाकामस्य” इति । यत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकादशैव । “त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम्” इति विधानादावृत्या पञ्चदश संपद्यन्ते । अवशिष्टानां षण्णामृचो दशतथीपठितानामागमेन संख्यापूर्णं वक्ष्यते । तस्य चाऽऽगन्तोर्मन्त्रस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः—धाय्याशब्दोद्विधानामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनात्—इति चेत् ॥

मेवम् । धाय्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात् । “इयं वै समिध्यमानवती, असी

१ छ. 'त' । एवं हि प्र' । २ म. छ. ततोऽपूर्व' । ३ ख. ग. च छ 'तस्य चाऽऽ' । ४ ग. घ. 'ततो स्तो म' । ५ क. 'धेन्यध' । ल. ग. च. छ. 'धेन्यव' । ६ ख. ग. च. 'चो दाश' । ७ ग. घ. 'धमरे' ।

समिद्धवती, यदन्तरा तद्धाव्या” इति श्रूयते । पठितस्तेकादशमु सामिधेनीषु “सामि-
ध्यमानो अध्वरे” इत्यसामिधमयी, “समिद्धो अग्न आहृत” — इत्यसौ नवमी । तयो-
र्मध्यं धाव्यानां स्थानम् । धाव्यात्व च न सर्वेषामागन्तुमश्रानाम् । किं तु केषांचिदेव,
“पृथुपाजवरयो धाव्ये” इत्यादिविशेषविधानात् । “पृथुपाजा अमर्यः” इत्यादिकम्-
ग्नयमित्यर्थः । न च धाव्यानामिवेतेरेषामागन्तूनां मश्रानां पठितसामिधेनीक्रमविच्छे-
देन मध्ये निवेशनाय किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तस्मात्—आगन्तूनामन्ते निवेशः ॥

(अतुषे बहिष्पवमान आगन्तूनां पर्याप्तोत्तरकालताधिकरणे सूत्राणि ७-१२)

स्तोमविवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्याप्ता-
दागन्तवः स्युस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥
पर्याप्त इति चान्ताख्या ॥ ८ ॥ अन्ते वा तदु-
क्तम् ॥ ९ ॥ वचनात्तु द्वादशाहे ॥ १० ॥ अत-
द्विकारश्च ॥ ११ ॥ तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

अतुषोधिकरणमारचयति—

स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वाऽस्तु मध्यतः ॥

द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाज्ञायते—“एकविशेनाविरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । त्रिणवेनीजस्त्वाम् ।
अयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्” इति । तत्र प्रकृतौ बहिष्पवमानस्त्वोत्रे अयस्तृचा भवति
“उपास्मै नायदा नरः”—इत्यादिरेकः, “दविद्युत्तस्या रुचा”—इत्यादिद्वितीयः,
“प्रवेमानस्य”—इत्यादिस्तृतीयः । तेषु त्रिषु तृचेपूर्वगात्वेन त्रिवृत्स्तोमो भवति ।
न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमानामिवाऽऽवृत्तगानमस्ति । स च बहिष्पवमानो विरुवा-
विरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्स्तोमं बाधितुमेकविंशतिस्तोमा विहिताः । बहिष्प-
मान आवृत्तगाने मानाभावात् । त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवमिर्द्विभेर्काविंशस्तोमपूरणा-
भावात् । तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः । त्रिणवस्तोमपूरणाय षट्पृचाः ।
अयस्त्रिंशेस्त्वोमपूरणायासौ पृचाः । षड्भागमनं चोपरिष्टाद्वक्ष्यते । तेषां चाऽऽगन्तूनां
मश्रानां प्राकृतबहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्यः । कुतः—द्वादशाहे वदशानात्—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—द्वादशाहे हि वचनमेवमाज्ञायते—“स्तोत्रियानुरूपी वृत्तौ भवतः, वृष-
ण्वन्तस्तृचा भवन्ति, वृच उत्तमः पर्यासः” इति । अयमर्थः—मातृवानां बहिष्पवमा-
नगतानां त्रयाणां वृत्तानां स्तोत्रीयः, अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानि । अत्र
चोदकागतयोरनुरूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषण्वच्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्तव्याः—इति ।
नचैवमतिरात्रे मेध्यनिवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात्—ऋषिक्रममबाधितुमागन्तूनामन्ते
निवेशः ॥

(१३३ मे बहिष्पवमान एवाऽऽगन्तूनां साम्नां मध्ये निवेशाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अन्ते तूत्तस्योर्दध्यात् ॥ १३ ॥ अपि वा
गायत्रीबृहत्यनुष्टुप् वचनात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽपवाऽग्रिमः ॥

पूर्ववक्त्रीणि यज्ञस्येत्पुत्तया मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वोदाहरेऽतिरात्रे माध्यंदिनार्भवबहिष्पवमानयोश्चोदकमाप्तौ पञ्चदश—सप्तदश-
स्तोमौ बाधितुमेकाविंशदिविवृद्धस्तोमो वचनादनुष्ठयिते । तत्र बहिष्पवमानवहगाग-
मनं न भवति, किं तु—सोमामग्नेन स्तोमपूरणम्—इति दशमे वक्ष्यते । तस्य चाऽऽ-
गन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिषान्ते निवेशात्पठितानां वृत्तानां मध्ये तस्मात् चरंभे
वृचे गातव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि—गायत्री, बृहती, अनुष्टुप् । अत्र
होवाऽऽवपन्ति, अथ एवोद्वपन्ति” इति हि विशेष आज्ञायते । अयमर्थः—स्तोमस्य
विवृद्धये साम्न आवापः क्रियते, द्वासाय चोद्वापः । तावुभावावापोद्वापौ गायत्र्यादिष्वेव,
नान्यत्र—इति । “उच्चा ते जातमन्धसः—” इत्येष माध्यदिनपवमानस्याऽऽद्यस्तृचः ।
“स्वादिष्ठया—” इत्येष आर्भवपवमानस्य । तावुभौ गायत्रीछन्दस्कौ, तथोरावापः ।
ननु त्रिष्टुब्जगतीछन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः साम्नाऽऽवपनीयम् ॥

(षष्ठे ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्रिशेषताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनाचितिशेषः स्यात् ॥ १५ ॥

१ ग. घ. हि बहिष्पवमानवत् । २ ग. घ. स्तोत्रीया । ३ ग. घ. तत्र । छ. ततः । ४ छ.
“पञ्चदश” । ५ छ. मध्ये नि । ६ छ. ग. घ. छ. सामामग्नेन । ७ छ. “रमत्” । ८ क. छ. साम्ना-
मात्रा । ९ छ. “यत्रादि” । १० छ. सगापनीयम् । ग. घ. समापनीयम् ।

क्रत्वग्निशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपूर्वस्य ॥ १६ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावङ्गे किं सवने चित्तौ ॥

यामेऽग्नौ वाऽत्र दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥ ९ ॥

यागारग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्ते तदङ्गके ॥

सवने सवने तस्मान्नेवाऽऽवृत्तिश्चित्तौ चित्तौ ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते—“योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते” इति, “चित्रिणीद-
पदधाति” इति च । तत्र ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम् । अदाभ्यग्र-
हस्यापि सवननिष्पादकतया सवनाङ्गत्वे सति प्रतिसवनमदाभ्य आवर्तनीयः । तथे-
ष्टकौभिश्चिदिनिष्पत्तिदर्शनाच्चित्रिणीनामिष्टकानां चित्यङ्गत्वे सति प्रतिचयनं चित्रि-
णीनामावृत्तिः—इति प्राप्ते,—

धूमः—सोमयागः फलवान्, न तु सवनम् । तथेवाग्निः फलोपेतः, न तु चितिः ।
तत्रानारभ्याधीतस्य वाक्यासंबन्धः फलवत्येव युक्त इति सवनचयने प्रत्यनङ्गत्वा-
च्चास्ति तयोरावृत्तिः ॥

(सप्तमे चित्रिण्यादीनां मध्यमचित्तावुपधानाधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च

॥ १८ ॥ मध्यमायां तु वचनाद्वाह्यणवस्यः ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽथवा ॥

अव्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥ १९ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चित्तौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम् ।
तथा सति प्रकरणाधीतानां श्रुतक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येव—
इति चेत् ॥

यैवम् । “यां वां च ब्राह्मणवर्गमिष्टकमभिजानीयात्, तां मध्यमायां चित्तौ” इति
वाक्येनानारभ्याधीतेन—ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचित्तौ निवेशः ॥

(अष्टमे लोकंष्टृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राग्लोकंष्टृणायाः, तस्याः संपूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

लोकंष्टृणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा ॥

बादरायणदृष्ट्योर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥ १२ ॥

“चित्रिणीरुपदधाति” “वज्रिणीरुपदधाति” “भूतेष्टका उपदधाति” इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंष्टृणामिवाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः—
बादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । “अन्ते तु बादरायणः”—(५। २। १९) इति सूत्रेण बादरायणस्य मध्यमुपन्यस्तम् । सै ह्यागन्तूनामन्ते निवेशमाह । लोकंष्टृणा च प्रकरणपाठि-
तानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“लोकं षृण, छिद्रं षृण”—इत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंष्टृणा ।
तस्याः कर्मयूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गाद्वगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येव-
माप्नातम्—“यदेवास्योर्न यच्छिद्रम्, तदेवया परिपूरयति—“लोकं षृण, छिद्रं षृण”—
इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयेरन्, तदानीं चित्रिण्या-
दिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्वयत्ताम् । तस्मात्—लोकंष्टृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युप-
धानम् ॥

(नवमे-इष्टिसंस्कृतेऽग्रावमिहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २१-२५)

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात् ॥ २२ ॥ पूर्वं च लिङ्ग-

दर्शनात् ॥ २३ ॥ अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्य-

मानरत्वात् ॥ २४ ॥ न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाऽग्निहोत्रकम् ॥

आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म संभवेत् ॥ १३ ॥

आधानस्यानपेक्षस्य नाऽपुत्पादकता यता ॥

समुचितस्य हेतुत्वात्कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते ॥ १४ ॥

अस्याधानादूर्ध्वं विद्यमान्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते “द्वादशामु रात्रिष्वनुनिर्वपेत्”

इतीति कालविधानात्ताम्यः पुरा द्वादशमु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमाग्नेयाऽऽ-
हवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्नत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—आधानेन पवमानेति निरपेक्षेण नाऽऽहवनीयाद्यग्निरुत्पद्यते । अन्यथा पव-
मानेति वैयर्थ्येऽपसङ्गात् । न च विकल्पः, आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात् ।
तव इतिभिः समुचित्येवाऽऽधानमभ्युत्पादकम्—इतीतिभिः संस्कृते बह्वीं पश्चादग्निहो-
त्रानुष्ठानम् ॥

(दशमे-अग्निचिद्वर्पणादिप्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २६-२८)

संचिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य
॥ २६ ॥ क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभा-
वात् ॥ २७ ॥ अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

न धावेद्वर्पतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत् ॥

आद्यश्चित्तेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्वतः ॥ २९ ॥

इदमन्नायते—“अग्निचिद्वर्पति न धावेत्, न स्त्रियमुपेयात्” इति । तान्येता-
न्यग्निचिद्वर्तमानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां वदा प्रभृति पवर्षन्ते, न तु चित्तेऽग्नौ क्रत्व-
नुष्ठानं प्रदीक्षन्ते । कुतः—अग्निचित्पदे चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात् । न हि
सति निमित्ते निमित्तिकस्य विलम्बो युक्तः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—क्रतावुपयोज्यमग्निचयनेन सत्क्रियते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः
सफलो भवति । तस्मात्—क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसफल्यात्—अयं पुरुष-
आग्निं चितवान्—इत्यमुप्रमर्शति—इति क्रत्वन्ते तानि प्रवानि ॥

(एकादशे दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

परेणाऽऽवेदनादीक्षितः स्यात्, सर्वैर्दीक्षाभिसं-
बन्धात् ॥ २९ ॥ इष्टयन्ते वा तदर्थं ह्यविशे-
पार्थसंबन्धात् ॥ ३० ॥ समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्ट्यैवोक्तितोऽग्रिमः ॥

युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्रावेष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः” इति ।

अन्यदपि श्रुतम्—“दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, रुष्णाग्निनेन दीक्षयति”

इति । तत्र—इष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात्सर्वेरयं दीक्षितः—इति चेत् ॥

मैवम् । इष्टेः किरारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं

संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम्, ‘दीक्षितोऽयम्’ इत्यमिव्यक्तिक-

पस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मात्—इष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति ॥

(द्वादशे काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३२—३६)

अङ्गवत्क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥ न वाऽसंब-

न्धात् ॥ ३३ ॥ काम्यत्वाच्च ॥ ३४ ॥ आन-

र्थक्यान्नेति चेत् ॥ ३५ ॥ स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा

परेषु सर्वस्वारात् ॥ ३६ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

काम्यनैमित्तिकाः कार्या यथापाठं न वाऽग्रिमः ॥

पाठस्य क्रमहेतुत्वाच्च प्रयोगपृथक्त्वतः ॥ १७ ॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते—“ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादयः ।

तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन्काण्डे आह्वाताः—“अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाक-

पालं निर्वपेत् । यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासी वाऽविपाचयेत्”

इत्यादयः । यत्र—‘पाठः क्रमहेतुः’ इति प्रयोजोदाहरणेन वर्णितस्याद्यथापाठमेवे

यागाः क्रमेण कर्तव्याः—इति चेत् ॥

मैवम् । एकप्रयोगाभावेन परस्परक्रमाकाङ्क्षाया अपावात् । तस्मात्—कामो वा

निमित्त वा यदोत्पद्यते, तदा तज्जोदितो यागः कर्तव्यः ॥

(त्रयोदशे यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वताधिकरणे सूत्रे ३७—३८)

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

एतेनानिष्टेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा ॥

अविशेषात्सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वैर्ण्यताम् ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमप्रक्रियाऽत्र तस्य प्रथमयज्ञतः ॥

तेनेष्टाऽन्येन षष्ठ्यं संस्था आगन्तवोऽपराः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्, यज्ज्योतिष्टोमः । य एतेनानिष्टाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव हि तज्जीर्येत प्र वा मीयते” इति । यथा गर्ते पवि-
तमुच्छिष्टपत्रावल्यादिकं पुनर्न काप्युपयुज्यते, केवलं जीर्यते, तथा प्रथमतोऽनुष्ठितं
यज्ञान्तरं न फलोत्पन्नम् । यजमानेनानिष्टावनापराधेनापमृत्युमाप्नुवति—इत्यर्थः ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशविरात्रोऽष्टांश्यामो वाजपेयश्च, इति ज्योतिष्टो-
मस्य सप्त संस्थाभेदाः । तत्र संस्थाविशेषमनुपन्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वात्
“एतेनानिष्टा—” इत्येतच्छब्दात्सर्वसंस्थोपेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते । ततः सप्त
संस्था अनुष्ठ य पश्चाद्यज्ञान्तरमनुष्ठेयम्—इति प्राप्ते,

धूमः—ज्योतिष्टोमस्य अग्निष्टोमसंस्थैव नैजं रूपम्, अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् ।
अत एव—प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्य—इत्येतच्छब्देन स एव परामृश्यते । अत्यग्नि-
ष्टोमादिसंस्थानां काम्यत्वेनानित्यावान्नित्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमयुक्तमिति षट्संस्था
आगन्तुकाकारविशेषाः । तस्मात्—अग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात्तेनेष्टा यज्ञान्तरमनु-
ष्ठायुं शक्यते ॥

(चतुर्दशे ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणे सूत्राणि ३९-४२)

अथान्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ ३९ ॥ तत्प्रकृ-

तेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येष्टूपपद्येते ॥ ४० ॥

प्रशंसा वा विहरणाभावात् ॥ ४१ ॥ विधिप्रत्य-

याद्वा नह्यकस्मात्प्रशंसा स्यात् ॥ ४२ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाऽग्निमः ॥

संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः ॥ २० ॥

पूर्वोदाहृत एव वाच्ये योऽयम् ‘अन्येन’ इत्यन्यशब्दः, सोऽग्निष्टोमेन सजाती-

१ क. ‘तेनेष्टा सर्वस्य उक्तोऽग्निः’ । २ ग. च. ‘यज्ञानाम्’ । ३ ख. च. ‘यात्वात्तस्य’ । ४ ख.
ग. ‘पतितमे’ । ग. च. ‘पत्यमिवाहितं जीवे’ । ५ ख. छ. ‘र पत्यय नोप’ । ६ ख. ग. च. छ.
‘नद्य तेना’ । ७ ग. च. ‘भूस्याग्निः’ । ८ ग. च. ‘मत्वेन नि’ । ९ ख. ग. च. ‘युज्यते’ । १०
ख. ‘ष्टोमस’ ।

यान्त्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानिव परामृशति । तेषामेव बुद्धौ सनिहितत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “यज्ञानां प्रथमो यज्ञ” इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगिकस्य प्राथम्य-
स्थोपन्यासाद्बुद्धौ सनिहिता अशेषयज्ञा अन्यशब्देनोच्यन्ते । तस्मात्—अेत्याग्नि-
ष्टोमादयः संस्थाभेदाः, एकाहाहीनसत्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टो-
मात्प्राप्तानुष्ठेयाः । सोमविकृतीनामेवायं नियमो नाल्लिष्टिपञ्चानाम्—इत्यस्मिन्नर्थे लिङ्ग-
मिदमाम्नायते—“प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः । स उत्तरानेकाहानमृजत । ते सृष्टा अद्भु-
वन्—न वयं त्वेनाऽऽत्मना प्रमथाम—इति । तेभ्यः स्वा तर्तुं प्रायच्छत् । तया प्राम-
वन्” इति । तस्मात्—सोमविकृतिष्वयं नियमः ॥

(पञ्चदशे सर्वेषामेकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणे सूत्रे ४३-४४)

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ ४३ ॥ सर्वेषां वा
चोदनाविशेषात्प्रशंसा स्तोमानाम् ॥ ४४ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद्बहुस्तोमेऽपि वाऽग्निमः ॥

त्रिवृदन्वेत्यर्थवादान्नान्यमात्रस्य सभवात् ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वोदाहृत “अन्येन” इत्ययमन्यशब्दः एकस्तोमके ऋतौ वर्तते । कुत —
अर्पणादेन तद्वगमात् । “यो वै त्रिवृदन्त्य यज्ञक्रतुमापद्यते, स त्वं दीपयति । यः
पञ्चदश, स तम् । यः सप्तदश, स तम् । यः एकविंश, स तम्” इत्यर्पणाद ।
अस्यापमर्थे —“त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते । तेषु त्रिवृत्स्तोमो
विकृतिरूपं यज्ञं प्राप्नोति, स त्रिवृत्स्तोमस्तं यज्ञं दीपयति प्रकाशयति सर्वान्व्या-
प्नोति—” इति । स्तोमान्तरस्याप्येवात्र त्रिवृत् एव सर्वस्मिन्व्यज्ञस्वरूपे व्याप्तावपमे-
कस्तोमकः ऋतुर्भवति । एव पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्पणादेक-
स्तोमकानामेव बुद्धिरित्येवाह एवान्यशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमेकाश्च पञ्चानादिष्वहीने-
ष्वाम्नावा —“त्रिवृदग्निष्टोमो भवति । पञ्चदश उक्त्यो भवति” इत्यादयः ।
तस्मात्—वद्विषयोऽन्यशब्दः—इति प्राप्ते, ॥

मूम —“स त्वं दीपयति” इत्यत्र प्रकाशकत्वगानमुच्यते । तच्च व्याप्तिमन्तरेण

संबन्धमात्रादप्युपपद्यते । तस्मात्—अग्निष्टोमप्रतियोगितया बहुस्तोमेकस्तोमसाधारण्येन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचे हेत्वभावात्सर्वविषयोऽयमन्यशब्दः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	३५३
सूत्राणि	४४	९१८

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्वलवत्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः ॥

नियतो वाऽग्निमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥ १ ॥

पाठाक्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ॥

ऋग्भिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थो प्रबलौ ततः ॥ २ ॥

उपोतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशम-
स्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनाऽऽज्ञायते—“आश्विनो दशमो एक्षते” इति । तत्र क्रमबो-
धको श्रुतिपाठौ समबलौ । तथा—अग्निहोत्रहोमोदनन्तरं यवागूपाकः पठितः । स
चार्थवशात्पूर्वं प्राप्तः । तत्रार्थपाठौ समबलौ । तस्मात्—उभयत्रैच्छिकः क्रमः—
इति प्राप्ते,—

धूमः—पाठो हि न क्रमस्थाभिवाचकः । किं त्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति ।
‘दशमः’ इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः—पाठादपि श्रुतिः प्रबला ।
तथा पाठः क्रमं कल्पयन्वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थं च यवाग्वाः पूर्व-
मग्निहोत्रमनुष्ठानम् । द्रव्यमन्तरेण होमासमवात् । तस्मात्पाठेन श्रुतिसामर्थ्यलक्षणोऽर्थ-
उपजीव्यत इत्यस्यार्थस्य पाठात्प्राप्त्यम् । तथा सति श्रुत्यर्थो पाठं बाधित्वा क्रम-
नियच्छतः ॥

१ ख. छ. ‘कोचहे’ । ग. च. ‘कोचकहे’ । २ क. ‘वाग्वाः पाक्षिकः’ । ३ क. पाठक्रमः ।

४ ख. ग. च. छ. ‘मादूर्ध्वं यः’ । ५ क. ग. च. ‘होत्रं निष्पनुम्’ । ६ ख. ग. च. छ. ‘न वस्तुसा’ ।

७ ख. ग. च. छ. ‘त्यर्थः’ ।

(द्वितीये मुख्यक्रमेणाऽऽग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २-४)

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्यात् ॥ २ ॥ यथाप्रदानं वा तदर्थ-
त्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अवदानादि सांनाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ॥

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सांनाय्ये पूर्वतोचिता ॥ ३ ॥

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ॥

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबलित्वतः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मो वत्सापाकरणबोहनादयः प्रथममाज्ञाताः, पुरोडाश-
धर्मो निर्वापावधावाहयः पश्चादाज्ञाताः । तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः
प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सांनाय्ये पूर्वमेव कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘याग्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानम्’ इत्युक्तम् । तच्च प्रदानं
फलप्रत्याप्त्याय मुख्यम् । अवदानं तु तदङ्गम् । तथा सवि मुख्यस्य क्रममनुसृत्याव-
दानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिक्रमात्प्रबलः । प्रावृत्तिके हि
क्रमे सांनाय्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि
कर्तव्यानि । तथा सवि सांनाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यात्मदानाद्विप्रक-
ष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे स्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सां-
नाय्ये तदनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गाद्विविप्रकर्षः । ननु—अवदानादिः प्रदानान्ध
एकः पदार्थः—इत्युक्तम्, तत्र कुतः क्रमविचारः—एवं तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ।
अथवा लिङ्गदवदानादिविपर्ययेऽपि चिन्त्वाऽस्तु ॥

(तृतीये—इष्टिसोमयोः पौर्वापर्येनियमाधिकरणे सूत्राणि ५-९)

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सोमश्चैकेषाम-
ग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात्, तदन्ते-
नानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥ तदर्थवचनाच्च
नाविशेषात्तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥ अयक्ष्यमा-

(पष्ठे-आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥ आज्य-
मपीति चेत् ॥ २० ॥ न मिश्रदेवतत्वादैन्द्राग्रवत् ॥ २१ ॥

पश्चाधिकरणमारचयति—

आज्यं चोत्कृष्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः ॥

आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यमुं शक्तितोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः—इत्युक्तम् । तद्वदुपशुयानार्थं
यदाज्यं तस्योत्कर्षः कार्यः । अग्नीषोमसंबन्धस्य समानत्वात्—इति चेत् ॥

मैत्रम् । विष्णुप्रजापत्योरपि विकल्पितदेवत्वेन यदुं शक्यत्वात् । तस्मात्—नाऽऽ-
न्यस्योत्कर्षः ॥

(सप्तमे विकृतानामेन्द्राग्रादीनां सद्यस्कालताधिकरणे सूत्राणि २२-२४)

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विकृति-
स्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥ द्वैयहकाल्ये तु
यथान्यायम् ॥ २३ ॥ वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

द्वैयहकालः किमेन्द्राग्राद्याः सद्यस्कालगा उत ॥

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्पुक्तिविशेषतः ॥ ९ ॥

“ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” “सौमं चरुं निर्वपेद्भगवर्चमकामः”
इत्यादयो द्वैयहकालाः । कुतः—प्रकृतौ तददर्शनात् । पर्वण्यैष्यन्वाधानम्, इध्मस्य
बहिषश्च संपादनम्, प्रविपदीष्टिः—इति द्वैयहकालत्व प्रकृतौ दृष्टम् । तथैव विकृतादपि
युक्तम्—इति चेत् ॥

मैत्रम् । एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात् । “य इष्ट्या पशुना सोमेन वा, आम्रयणेन
वा यक्ष्यमाणः, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत” इति वचनाद्योदकप्रापं द्वैय-
कालत्वं बाध्यते ॥

(अष्टमे सोमात्सानायायविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

सानायाग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आमिक्षादेरनियतिः स्यात्सोमादूर्ध्वमेव वा ॥

अविशेषादग्रिमोऽन्त्यो नासोमेति विशेषतः ॥ १० ॥

“वैश्वदेव्यामिक्षा” इत्यादिः सांनाय्यविकारः । “अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत्” “वसन्तेन ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यादिरग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः । तस्योभयस्य सोमात्प्रागूर्ध्वं वा यथेच्छमनुष्ठानम् । कुतः—विशेषनियामकस्याभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “नासोमयाजी संनयेत्” इति निषेधेन सांनाय्यं सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्वमेव दासितः । तस्मात्—तद्विकारयोरेत्युक्तयो युक्तम् ॥

(नवमे सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्प्रागकर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

एकाहानामनियमो दर्शादेरूर्ध्वमेव वा ॥

सोमवत्प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता ॥ ११ ॥

“गवा यजेत्” इत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा एकाहा आजाताः । तेषामपि सोमवदिष्टिपूर्वत्वं विकल्पितम्—इति चेत् ॥

मैवम् । सोमस्य पूर्वत्वं वचनेन साक्षान्नोक्तम्, किं तु “सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत” इत्याधानानन्तर्यामिधाने सत्यर्थादिष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं संपद्यते । तस्मादनुक्तं पूर्वभावित्वं चोदको नातिदिशति ।—अर्थसिद्धमप्यतिदिश्यवाम्—इति चेत् । न । इहासंभवात् । सरुदेवोऽऽधानम् । तथा सति वदानन्तर्यं प्रकृत्युपक्षीणम् । न ह्येकस्याऽऽनन्तर्यस्य भिन्नकालीनयोः प्रकृतिविकृत्योः संबन्धः संभवति । तस्मादिष्ट्युत्तरकालीनत्वं सोमस्य निवारयितुं समर्थस्याऽऽधानानन्तर्यस्य विकृतिष्वनविदेशात् “दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेत्” इत्युक्तस्योत्तरकालीनत्वस्याविदेशाच्चेदूर्ध्वमेव गवादिविकृतयोऽनुष्ठेयाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-

ध्यापस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	९	३६२
सूत्राणि	२६	९४४

(अथ पञ्चाध्यायस्य प्रथमः पादः)

अनुष्ठानक्रमः सर्वः पञ्चमे स्मिन्नूपितः ॥

कोऽनुष्ठातेत्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

अनेन पञ्चमपञ्चयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः ॥

(प्रथमे— { यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसा- } मूत्राणि १—३)
{ धनताधिकरणे, अधिकारन्याये }

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥१॥ असा-
धकं तु तादृर्ध्यात् ॥ २ ॥ प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्,
कर्मतो ह्यभिसंबन्धः, तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात् ॥३॥

पञ्चाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कर्माधिकारः कर्तुर्नो किं वाऽस्ति, न पदश्रुतेः ॥

धात्वर्थभाव्यतामानात्फलभोगविवर्जनात् ॥ २ ॥

बलीयस्या विधिश्रुत्याऽवरुद्धा भावनाऽत्र चं ॥

भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात्कर्मयोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥ ३ ॥

“दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति श्रूयते । तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । फलभोक्तृत्वात् स्वाभित्वमधिकारः । तादृशोऽधिकारो यागकर्तुर्नास्ति । कुतः—फलभोगाभावात् । तथाहि ‘यजेत’ इत्यत्राऽऽख्यातेन भावनाऽभिधीयते । तस्याश्च धात्वर्थो भाव्यः, एकपदोपात्तत्वात् । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्य-
तयाऽन्वेतव्यः । तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे
सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची, किं तु सुखसाधनं चन्दनादिब्रह्मं
ब्रूते । लोके तथाव्यवहारात् । तच्च कामयितु योग्यम् । तेन द्रव्येण विना यागानि-
ष्पत्तेः । तस्मात्—अस्मिन्वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात्कर्तुर्यागे कर्तृत्वमेव, न
त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नाऽऽरब्धव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘यजेत’ इत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम् । किं तु
लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तत्राऽऽख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे, विधित्वा-
कारेण पुरुषं प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वाभिमत्तं फलमन्तरेण न प्रवर्धत इति तदपेक्षितं

स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरुपादत्ते । स्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टमुखे रूढः, द्रव्ये तु लाक्षणिकः ।
 तस्मात्—मुखस्य भाव्यत्वं विविश्रुत्या सिद्धम् । चात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकेन पदेन
 प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते । किं तु—प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं
 भावनायां प्रत्यासन्नम्, एकेनैव विविक्रयेणाऽऽख्योक्तेनावगमार्थः । कमियोगादपि स्वर्गस्य
 भाव्यत्वम् । तस्मात्—फलभोगसंभवेन कर्तुरधिकारोऽस्त्वित्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम् ॥

(द्वितीये—अशक्तानामधिकारान्तराकरणाधिकरणे सूत्रे ४-५)

फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्

॥ ४ ॥ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन

गम्यते ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अन्धादेरस्त्यसौ नो वा, स्वर्गेच्छुत्वात्स विद्यते ॥

प्रधानोक्तपनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्णनम् ॥ ४ ॥

नेवाऽऽख्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना ॥

कर्तुं प्रति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्पाधिकारिता ॥ ५ ॥

अन्धः, पट्टः, बधिरः, मूकः, गवाश्वादयस्तिर्यञ्चः, इत्यादीनां चेतनत्वेन निरवि-
 शयमुखरूपे स्वर्गे कामना संभवति । अपोच्येत—‘केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति । तथा
 हि—अन्धो नाऽऽज्यमेवेक्षितुं क्षमः । पट्टाविष्णुक्रमेणैवक्षकः । बधिरो नाध्वर्युयोक्तं
 वृणोति । ततः “क्षुधीर्वाचयति” इति विहितस्यानुष्ठानं न सिध्येत् । मूकोऽनुमन्त्र-
 णादावक्षकः । तिर्यञ्चो बहुध्वक्षकः” इति । ततः, यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात्
 “स्वर्गकामो यजेत” इत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते । स चाऽऽज्यावेक्षणा-
 यङ्गवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः । किं तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संको-
 चयितुं युक्तम् । तस्मात्—अन्धादेरस्त्यधिकारोऽस्ति । इति प्राप्ते—

धूमः—यथाख्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन्, तदा वसोपेऽपि न क्रवोर्षे-
 ष्यम् । इह तु—कृत्वङ्गवत्या वे विहित्वा इति वसोपे क्रतुरेव न निष्पद्यते । तस्मात्—
 अशक्तस्य नास्त्यधिकारः ॥

(पृथीये द्विषा अनधिकारान्तराकरणाधिकरणे सूत्राणि ६-१६)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाति ॥ ७ ॥ जातिं
 तु बादरायणोऽविशेषात्, तस्मात्तु यपि प्रती-
 येत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ चोदि-
 तत्वाद्यथाश्रुति ॥ ९ ॥ द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां
 स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं क्रयविक्रयाभ्याम्, अद्र-
 व्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥ १० ॥
 तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥ तादर्थ्या-
 त्कर्मतादर्थ्यम् ॥ १२ ॥ फलोत्साहाविशे-
 पात्तु ॥ १३ ॥ अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥
 क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् ॥ १५ ॥ स्ववत्तामपि
 दर्शयति ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुंलिङ्गेन तदीरणात् ॥

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥ ६ ॥

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सहशत्वतः ॥

यद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्न तु ॥ ७ ॥

“स्वर्गकामो यजेत” इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया
 नास्ति । न च—ग्रहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितम्—इति वाच्यम्, एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्य-
 यार्थत्वाभावात् । प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहवद्विवक्षितं पुंलिङ्गम् । इति प्राप्ते—

धूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः । कुतः—पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न हेतु-
 त्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षाया निमित्तम् । किं तुद्देश्यगतत्वम् । इहापि ‘यः स्वर्ग-
 कामः, स यजेत’ इति वचनव्यक्ती पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सहशत्वा-
 नास्ति विवक्षितत्वम् । न च—प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । किं तु—स्त्रीलिङ्गं तावदावादिभिः
 स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु ‘वृक्षात्’ इत्यस्मिन्नितीयान्नहुवचने विभक्तिविकारेण
 नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवम् ‘कुलम्’ इत्यस्मिन्प्रथमैववचने नपुंसकाभिव्यक्तिः ।

तस्मात्—लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अन्धधिकारः ॥

(चतुर्थे—पागे दंपत्योः सहाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १७—२१)

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ क्रीतत्वात्तु भक्त्या

स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥ फलार्थित्वात्तु

स्वामित्वेनाभिसंबन्धः ॥ २० ॥ फलवत्तां

दर्शयति ॥ २१ ॥

कार्याधिकरणमात्रचयति—

दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽरूपातसंरूपा ॥

पृथग्वैवमवैगुण्यात्कर्त्रेक्यं देवतैक्यवत् ॥ ८ ॥

‘यजेत’ इत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वार-
पितुमशक्यत्वादिककर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयम् । इति चेत् ।

मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पत्न्यवेषणं यजमानवेषणं चेत्पुमर्थम-
प्याप्तावम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेषणं लुप्येव, पत्नीप्रयोगे यजमानवेषणं
लुप्येव, इत्यवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च—यजेतेत्येकत्वं विरुद्धम्, ‘अग्नी-
षोमौ देवता’ इत्यत्र यथा भ्यासक्तयोर्देवत्वादेवैक्यम्, तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमि-
त्यङ्गीकारात् । तस्मात्—सहाधिकारः ॥

* असौशधिकरणस्यानुसारेण “अथर्वं ब्राह्मणमुपनयोत, तमध्यापयीत” इत्यत्रापि स्त्रिया अण्य-
धिकारः । अत एव “ब्राह्मणं यज्ञोपवीतिनीमभ्युदयनयजयेत्” (२ । १ । १९) “पश्चरमे. सधेष्टितं
कटम्, एवजातीयं वाऽन्यत्, पशु प्रवर्तयन्ती वाचयेत्—२ मे पतिपानः पन्थाः फलताप” (२ ।
१ । २०) इति गोभिलसूत्रम्, “मनसा चतुरतिचारे त्रिगत्र यावत् क्षीरोदनं वा मुक्तानाऽपः शयीत
ऊर्ध्वे त्रिरात्रादस्तु निमग्नः सावित्राऽऽश्रितेन त्रिरोभिर्ब्रह्मण्यप्या भवति” (अ० २० ख० ५) इति
वासिष्ठस्मृतिः, “अथ य एवेष्टेव—दक्षिता मे पण्डिता जायेत संभोगायास्तु—इति तिलीदन पाचयित्वा
सर्पिण्यन्तमश्नीयातामीश्वरो जनायिनै” इति बृहदारण्यकोपान्यनुविच, “रठी, बहुवी” इत्यादिप्रयो-
गसाधकम् “आवाधेतृकाची च शन्दो जानिरी छभते” इत्यर्थकम् “गोत्रं च चरये सह” इति वार्तिकं
च संगच्छते । किं च यजमानपत्न्या अत्यनमन्त्रेण कलिंगादिभोक्तव्यस्य हान्यमात्रात्तदुक्तकर्मणि
प्रवृत्तिरेव न स्यात् । सहकृतानि रिक्रमणं तु “नायज्ञिया वाच यदेत्” इत्यादिना निषिद्धमेव । अप-
सज्ये च प्राचीनेति द्वावादितु सीतामरुभेतादिना संध्योपानममपि ॥

१ रा. ग. च. छ. अस्तपि । २ रा. च. “तृकता” । ३ रा. च. “यमात्रा” । ४ छ. ग. च.
“वतात्ता” । च. “पते” ।

(द्वादशे रथकाराधिकाराधिकरणे सूत्राणि ४४-५०)
 वचनाद्रथकारस्याऽऽधानेऽस्य सर्वशेषत्वात्
 ॥ ४४ ॥ न्याय्यो वा कर्मसंयोगात्, शूद्रस्य
 प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ४५ ॥ अकर्मत्वात् नैवं
 स्यात् ॥ ४६ ॥ आनर्थक्यं च संयोगात्
 ॥ ४७ ॥ गुणार्थेनेति चेत् ॥ ४८ ॥ उक्त-
 मनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥ सौधन्वनास्तु हीन-
 त्वात्, मन्त्रवर्णात्प्रतीयेन् ॥ ५० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

विमादिरेव रथकदन्यो वाऽऽद्योऽस्तु योगतः ॥

छदेर्वर्णान्तरं तस्याऽऽधाने वर्पतुरुच्यते ॥ १७ ॥

आधाने श्रूयते—“वर्षासु रथकार आदधीत” इति । तत्र—‘रथं करोति’ इति
 व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकारः । इति चेत् ॥

नैवम् । संकीर्णजातिविशेषे कृत्तत्वात् । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः ।
 शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्या माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च
 याज्ञवल्क्यः—

“माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते”

इति । तस्य च रथकारस्याऽऽधानकालो वर्षर्तुः ॥

(त्रयोदशे निषादस्थपत्यधिकरणे सूत्रे ५१-५२)

स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः पृथीसयासतः ॥

कर्मधारयमुख्यत्वाभिपादो रौद्रपागकृत् ॥ १८ ॥

“वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेत्” इति प्रकृत्य श्रूयते—“एवया निषादस्थपतिं
 याजयेत्” इति । वास्तुशब्दः किञ्चित्प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह । एतस्यामिश्राविकारी

स्पष्टविशब्दवाच्यसैवार्णिकः । कुतः—‘निपादोनामविपत्तिः’ इति पष्ठोसमासस्य त्रैवर्णिके संभवात् । तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासंभवाच्च । इति चेत् ॥

मेवम् । ‘निपादश्चासौ स्पष्टविश्व’ इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । पष्ठोसमासे

श्रीगुरवे नमः श्रीरामायण आश्रय विष्णु-
पठस्याध्यायस्य

पञ्चमपूज्य-प्रातःस्मरणीय श्रीगुरुदेव

जी महाराज ।

सादर सतत नमन .

आपके करनगले द्वारा प्रेषित

आशीर्वाद पत्र प्राप्त हुआ आपका

आशीर्वाद प्राप्त होते ही हृदय

मल खिल उठा । आपकी कृपासे

संस्तुत हम श्रीरामायण में भगवान्

व्रतनाथ भूदेव शंकरजी का आवरण प्राप्त

कर अभिषेक कर रहा हूँ यहाँ से वापसी

जैभादौ मास में सप्तमिलने पर आपके

नरनि करके अपने को कृतार्थक संज्ञा

साकू परिवार सहित आपकी चरण

रज का आशीर्वादी आपका कृपापात्र

शिरः ॥ १ ॥

६६/३२५ देवनागरी-लिपि

दायस्व्यं फलश्रवणात् । पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वे फलमेवैकस्य । इति

चेत् ॥

मेवम् । एकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वमद्वावात् । अन्यथा समुदायस्ये-

षत्वेन “सप्तमार्धात्” इति श्रुतं कर्तृत्वहृतं नीतपक्षे । तस्मात्—एवैकस्य कर्तुः

सर्वेकस्य प्रवृत्तत्वेनैकैकं भिन्नानि विचारः, न त्वेकस्य भिन्नाम् ॥

आदिपः

३७५

९९६

॥ १ ॥

करणे सूत्रे १-२)

कारः स्यात्

था स्यात्स-

यात् ॥ २ ॥

इहके ॥

वतः ॥ १ ॥

तत्र—समे बहूनां समुदा-

यै श्रवणात् । कर्तृत्वेन समु-

(द्वितीये दशोदो कर्त्रेक्यनियमाधिकरणे सूत्राणि ३-१२)

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ३ ॥ प्रत्यर्थ
श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥ तादर्थ्ये न गुणार्थताऽनु-
क्तेऽर्थान्तरत्वात्कर्तुः प्रधानमूतत्वात् ॥ ५ ॥ अपि वा
कामसंयोगे संवन्वात्प्रयोगोऽपदिश्येत प्रत्यर्थं हि वि-
धिश्रुतिर्विपाणावत् ॥ ६ ॥ अन्यस्य स्यादिति चेत्
॥ ७ ॥ अन्यार्थेनाभिसंवन्धः ॥ ८ ॥ फलकामो निमि-
त्तमिति चेत् ॥ ९ ॥ न नित्यत्वात् ॥ १० ॥ कर्म
तथेति चेत् ॥ ११ ॥ न समवायात् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारभ्यति—

दर्शे कर्त्रेक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि ॥

उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या यतो नैव विवक्षिता ॥ २ ॥

आख्यातोपाप्तसंख्याऽत्र विधेयस्य विशेषणम् ॥

विवक्षिताऽतः सेत्यत्र कर्त्रेक्यं विनियम्यते ॥ ३ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः । उद्वृतं वैकृत्यं
ग्रहेकत्ववद्विवक्षितम् । तस्मात्—एते द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरविकारिणः ।
इति प्राप्ते—

श्रूमः—मा भूत्स्वर्गकामगतस्यैकत्वविवक्षा, ‘यजेत’ इत्याख्यातगतं च यदे-
कत्वम्, उद्विधेयस्य विशेषणम् । विधेया चे क्रिया । सा च स्वसिद्धये कारकान्तरव-
त्कर्तारमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्त्ताऽपि विधेयः । अतो विधेयकर्तृमता येयमेकत्व-
संख्या ॥ विवक्षितेति कर्तुरेकत्वं नियम्यते ॥

(पृथग्ये—आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि सप्ताप्तिनियमाधिकरणे सूत्राणि १३-१५)

प्रक्रमात्तु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रियानिमित्त-
त्वात् ॥ १३ ॥ फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथाऽ
नुपक्रान्ते ॥ १४ ॥ नियमो वा तन्निमि-
त्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ॥

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ४ ॥

“चित्रया यजेत शुक्रकामः” “कारोर्यो वृष्टिकामो यजेत” इत्यादिषु कामपौरेतेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते, तदा कर्मोपक्रान्ते प्रयोजनाभावाच्च समापनीयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दामायर्चितयोः श्रवणात् । “देवताभ्यो वा एष आवृक्ष्यते यो येभ्यः” इत्युक्त्वा “न यजते, त्रैधातव्यायेन यजेत” इति श्रुत्यर्थं श्रुतम् । तस्मात्—समापनीयम् ॥

(चतुर्थे लौकिककर्मणि समाप्त्यनियमाधिकरणे सूत्राणि १६-१८)

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ १६ ॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥ अशास्त्रा

तूपसंप्राप्तिः, शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकम्, तस्माद-

र्थेन गम्येत, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥ १८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात् ॥

आद्यो नो दृढकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात् ॥ ५ ॥

रथपृथ्वीनिर्माणादिरूपं यल्लौकिकं कर्म तदपि वक्षस्मृतावुक्तमपि वेदमूलत्वकल्पना-
विज्ञायागादिवाञ्छितवृत्तेऽपि कामे समापनीयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । रथादौ रमणीयत्वस्य दृष्टप्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्ध्युपाया-
वगमात् । वज्रोहापोहकुशलपुरुषोत्प्रेक्षामूला वक्षस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति ।
तस्मात्—‘अवश्यं समापनीयम्’ इति नास्ति नियमः ॥

(पञ्चमे-प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽतिश्रान्ताधिकरणे कलञ्जन्याये सूत्रे १९-२०)

प्रतिषेधे त्वकर्मत्वात्क्रिया स्यात्प्रतिषिद्धानां

विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥ शास्त्राणां त्वर्थ-

वत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरसमवायि-
त्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद्रज्जनमित्यसौ ॥

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयात्तु नृस्रविध्योर्निषेधोऽनर्थहानये ॥

संकल्पे लक्षणामाप्तिर्नैव काम्यविधिस्तथा ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“न कलञ्जं भक्षयेत्, न लशुनम्, न गुञ्जनम्” इति । तत्र
‘न, भक्षयेत्’ इति संनिधिवशान्नञ्धात्वोरन्वये सति ‘अभक्षणम्’ इति पर्युदासः संप-
द्यते । तथा सति “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादाविव संकल्पो विधेयः । तस्य
चाभक्षणसंकल्पस्य विश्वजिज्ञयायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः । इति चेत् ॥

मैवम् । पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणान्वेतुमयोग्यत्वाद्विधायकपदस्य नञ्पदेना
न्वये सति रागप्राप्तौ अभक्षणप्रवृत्तिमन्त्र निषेधस्य विधेयत्वात् । न च—निषेधो व्यर्थः,
नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सति—अश्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । तत्पक्षे तु—
अश्रुतः संकल्पः कल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाऽऽश्रयितव्या । तस्मात्—स-
र्गकामिनो नोत्राधिकारः । किं तु—नरकाद्वीर्यस्य ॥

(षष्ठे सुर्वतुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रव-
र्तेरन् ॥ २१ ॥ अपि वा वेदतुल्य-
त्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥ २२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राहुमुसत्त्वादिनियम उपनीतेः पुराऽप्युत ॥

ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ ८ ॥

“प्राहुमुखोऽन्नानि भुञ्जीत” “गुह्यनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च” “वृद्धः प्रत्यु-
त्थेयैः, संपन्तव्यश्च” इत्यादिस्मार्तनियम उपनयनात्प्रागप्यनुसर्तव्यः, तस्य नियमस्य

१ क. कल्पः । २ ख ग. च छ “मैव का” । ३ ख. ग. च. छ. “स्ततः ॥ ७ ॥ भ” ।

४ च. संकल्पनीय । ५ क. नाधि । ६ ख. च. “तस्यधिकारः । ७” । ७ क. ग. छ. “यः, स म” ।

८ क. “स्य मन्त्रस्य नि” ।

वैदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि तत्संभवात् । इति चेत् ॥
 मैवम् । श्रौतस्याव्ययनादिनियमैस्त्योपनयनानन्तरमावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनि-
 यमस्याप्युत्तरास्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते—“उपनयनादिर्नियमः”
 इति, “प्रागुपनयनात्कामचारैवादमक्षः” इति च । तस्मात्—उपनयनात्पूर्वं नास्ति
 नियमः ॥

(सप्तमे { अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वका- } सूत्राणि २३-२६)
 { लमात्रकर्तव्यताधिकरणेऽग्निहोत्रन्याये }

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते
 ॥ २३ ॥ तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ २४ ॥
 न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥ दर्श-
 नात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ॥

कालाङ्गलोपादायः स्यादवेधात्पागतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

इदमन्नायते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासान्यां
 यजेत्” इति । तत्र—जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्सति निमित्ते नैमित्तिकस्याव-
 श्यमावाञ्छावदोऽनुष्ठानसावत्यमत्र वर्ण्यते । ननु सायंमातःकालावग्निहोत्राङ्गत्वेन
 श्वेदिवौ, अमावास्यापूर्णिमासीकाशी दर्शपूर्णमासयोः । तथासत्यङ्गलोपः सावत्ये
 प्रसज्येत । नायं दोषः । ‘प्रधानलोपाद्वरमङ्गलोपः’ इति न्यायात् । तस्मात्—साव-
 त्यम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—यद्यपि सायंमातरादिकालोऽङ्गम्, तथाऽप्यनुषादेयवया प्रयानादिवद्विधेयो
 न भवति किं तु—तस्मिन्काले स्रतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयवया विधीयते । तस्य च
 कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सति—उक्तकालविशिष्टमेव
 जीवनं निमित्तम् । तस्मिन्निमित्ते जीवनरूपो विशेषणशो यथा न वैधो नापि त्यक्तं
 शक्यः । तथा विशेषणाशः कालोऽप्यविधेयो न त्यक्तं शक्यश्च । तस्मात्—अविधस्य
 त्यागासंभवात् सावत्यम् । किं तु—सकालेऽनुष्ठानम् ॥

वत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरसमवायि-
त्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद्रञ्जनमित्यसौ ॥

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कस्यैव संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयात्तु नञ्निषेधोर्निषेधोऽनर्थहानये ॥

संकल्पे लक्षणामाप्तिर्नैव काम्याविधिस्तथा ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“न कलञ्जं भक्षयेत्, न लशुनम्, न एञ्जनम्” इति । तत्र
‘न, भक्षयेत्’ इति सनिधिवशाज्जन्धात्वोरन्वये सति ‘अभक्षणम्’ इति पर्युदासः सं-
घते । तथा सति “नेष्टेष्टोऽन्वमादित्यम्” इत्याद्याविव संकल्पो विधेयः । तस्य
आभक्षणसंस्कारस्य विश्वजिज्ञयायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः । इति चेत् ॥

मेवम् । पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणान्वेतुमयोग्यत्वाद्विधायकपदस्य नञ्पदेना
न्वये सति रागमाप्ता भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेधस्य विधेयत्वात् । न च—निषेधो व्यर्थः,
नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सति—अश्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । त्वत्पक्षे तु—
अश्रुतः संकल्पः कल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाऽऽश्रयितव्या । तस्मात्—त-
र्ककामिनो नोऽधिकारः । किं तु—नरकार्क्षावेत्य ॥

(पञ्चे गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रव-
र्तेरन् ॥ २१ ॥ अपि वा वेदतुल्य-
त्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥ २२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

माहमुत्सत्वादिनियम उपनीतेः पुराऽप्युत ॥

ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ ८ ॥

“माहमुखोऽन्नानि मुञ्जीत” “गुरुरनुगन्तव्योऽमिवादयितव्यश्च” “वृद्धः प्रत्यु-
त्थेयैः, संमन्तव्यश्च” इत्यादिस्मार्तनियम उपनयनात्पागप्यनुसर्तव्यः, तस्य नियमस्य

१ क. कल्पः । २ म. ग. च छ “मैत्र का” । ३ ख. ग. च. छ. “स्ततः ॥ ७ ॥ अ” ।
४ च सकल्पनीयः । ५ क. नाधि । ६ छ. च. “तस्याधिकारः । ७” । ७ क. ग. छ. “यः, सम” ।
८ क. “स्य मन्त्रस्य नि” ।

वेदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निमिवा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि वत्संभवात् । इति चेत् ॥
 धेवम् । श्रौतस्याद्ययनादिनियमैस्त्योपनयनानन्तरमावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनि-
 यमस्याप्युत्तरास्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते—“उपनयनादिनियमः”
 इति, “प्रागुपनयनात्कामचारादमक्षः” इति च । वस्मात्—उपनयनात्पूर्वं नास्ति
 नियमः ॥

(सप्तमे { अग्निहोत्रादियावज्जीविकर्मणां स्वका- } मूत्राणि २३-२६)
 { लमात्रकर्तव्यताधिकरणेऽग्निहोत्रन्याये }

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते
 ॥ २३ ॥ तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ २४ ॥
 न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥ दर्श-
 नात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवेति सातत्त्वं स्वकाले वा निमित्ततः ॥

कालाङ्गुलोपादायः स्याद्वेधात्प्रागवोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

इदमात्रायते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “यावज्जीवं दशपूर्णमासाभ्यां
 यजेत्” इति । तत्र—जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्सति निमित्ते नैमित्तिकस्याव-
 श्यमात्रार्थविवोऽनुष्ठानमावस्यमत्र वर्यते । ननु सायंमातःकालावग्निहोत्राङ्गुलत्वेन
 चोद्दिष्टो, अमावास्यापौर्णमासीकालौ दशपूर्णमासयोः । तथासत्यङ्गुलोपः सावस्ये
 यदप्येव । तत्र दोषः । “मथानलोपाद्वरमङ्गुलोपः” इति न्यायात् । वस्मात्—साव-
 स्यम् । इति प्राप्ते—

भूमः—यद्यपि सायंमातरादिकालोऽङ्गुलम्, तथाऽप्यनुपादेयतया मयाजादिवद्विधेयो
 न भवति किं तु—तस्मिन्काले सतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते । तस्य च
 कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सति—उक्तकालविशिष्टमेव
 जीवनं निमित्तम् । तस्मिन्निमित्ते जीवनरूपो विशेष्याशो यथा न वेधो त्रपि त्यक्तुं
 शक्यः । तथा विशेष्याशः कालोऽप्यविधेयो न त्यक्तुं शक्यश्च । यस्मात्
 यथाप्येवमात्रमावस्यम् । किं तु—सकालेऽनुष्ठानम् ॥

(अष्टमे—अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्यावृत्त्यधिकरणे सूत्रे २७—२८)

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ २७ ॥

तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सकृत्कृतिरुताऽऽवृत्तिर्दर्शादेः शास्त्रसार्थ्यतः ॥

सकृत्स्पास्फालसयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेषानुष्ठानम्, चावता विविशास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । इति चेत् ॥

मेवम् । कालविशिष्टजीवननिमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् । तस्मात्—आवृत्तिः ॥

(नवमे दर्शादौ भेदाद्यावृत्त्या होमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽन्तःक्रतुप्रयुक्तानि ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

क्रतौ सकृद्भेदहोमोऽसकृद्वा, क्रतुसिद्धितः ॥

सकृन्निमित्तभेदस्याऽऽवृत्तौ होमोऽसकृद्भवेत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपात्रभेदमाज्यादिस्कन्दनं च निमित्तीकृत्य होम आजायते—“भिन्ने जुहोति” “स्कन्ने जुहोति” इति सोऽयं होमः सकृत्कार्यं, चावर्तव्यं क्रतूपकारसिद्धेः । इति चेत् ॥

मेवम् । भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् । तस्मात्—नास्ति सृष्ट्वनियमः ॥

(दशमे गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वात् ॥ ३० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

यापाकाम्यमुताऽऽवृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ॥

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्निषमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

गुरुगुणव्योऽभिनाद्यश्च” इति विहितेषु गुरुप्रीतिरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रीत्यनुसारेणानुगमादिक सकृदमक्रदा स्वेच्छया कर्तव्यम् । इति चेत् ॥

मैवम् । दृष्टार्थेष्वपि निहितेषु नियमादृष्टसंभवाद्यदा यदा शुरुगमनादि निमित्तं संप-
द्यते तदा तदाऽनुगमनादीन्यनुष्ठेयानि ॥

(एकादशे— { ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणस्त- } —सूत्रम्—)
{ त्रयवैश्यानां नित्यताधिकरणे }

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सोमाधीतिप्रज्ञं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्निमः ॥

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकेस्तनित्यतैष्यते ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते—“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयीत” “प्रजामुत्पादयेत्” इति ।
तत्र—सोमः काम्यः, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति कामसंयोगेनाऽऽन्नादत्वात् ।
अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिह्वयायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि
कल्प्यते । तस्मात्—इदं अर्थं काम्यम् । इति चेत् ॥

मैवम् । वीप्साविना नित्यत्वसिद्धेः । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति वीप्सा
प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्, दृष्टम-
योजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य संभवात् । तत्र ऋत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वाद्धेतोराध्ययनस्यापि
नित्यत्वमनिवार्यम् । “अनुत्पाद्य सुवन्न लोके गच्छति” इति स्मृतेर्लोकसिद्धयर्थमु-
त्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणेदमाम्नातम्—“जायमानो ह वै ब्राह्मणाग्नि-
मिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा
अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी” इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्युपलक्षणा-
र्थम् । सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात्—सोमादिकं नित्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	३८६
सूत्राणि	३१	१०२७

(पष्ठाध्यायस्य तृतीयपादः)

(प्रथमे-नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १-७)
 सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥
 अपि वाऽप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिवृत्तिर्गु-
 णमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदकर्मणि च
 दोषः, तस्मात्ततो विशेषः स्यात्प्रधानेनाभिसं-
 बन्धात् ॥ ३ ॥ कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयो-
 गवचनैकत्वात्सर्वेषामुपदेशः स्यादिति ॥ ४ ॥
 सर्वस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्याद्यथा
 क्रत्वन्तरेषु ॥ ५ ॥ विध्यपराधे च दर्शनात्स-
 माप्तेः ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाऽऽद्यः फलित्वतः ॥

शक्त्या त्यागासंभवेन निमित्ते जीवने स्थिते ॥ १ ॥

“यावज्जीविमाग्निहोत्र जुहोति” इत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाङ्गानुपसंहृत्य वद्वि-
 शिष्ट एव प्रयोगः कर्तव्यः । कुत.—भावनांशस्य कथभावस्य समुच्चितैः सर्वैरङ्गैः परि-
 पूरणेन सर्वाङ्गैर्पितृस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवान्वयं प्रधानम् । तस्य च त्ववाक्यगतजीव-
 ननिमित्तेनान्वयात्सावि जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम् । ततो वाक्यान्तरावगतेष्व-
 ङ्गेष्वशक्यं किंचिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुपेतं प्रधानं कर्मानुष्ठेयम् ॥

(द्वितीये-अङ्गवैकल्ये काम्पस्य निष्फलत्वाधिकरणे सूत्राणि ८-१०)

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ ८ ॥ असंयोगाच्च

नैवं स्याद्विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥ ९ ॥

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

काम्ये शक्त्योत सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य संभवात् ॥

यैवं लोपे निष्फलत्वाच्छब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ २ ॥

प्रधानानुष्ठितो यद्व्यवस्थितस्य निमित्तता ॥

कोमस्य न तथा यस्मात्काम्यं त्यक्तुं च शक्यते ॥ ३ ॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मत्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्, तथा काम्येष्वप्येन्द्राग्रसौर्या-
दिष्वशक्याङ्गलोपसंभवाच्छक्याङ्गोपेतमनुष्ठेयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । अङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः । सर्वाङ्गोपेतमेव हि प्रधानं फलसाध-
नेत्वेन विहितम् । तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम्, तथाऽङ्गत्यागेऽपि । फल-
साधनत्वं हि शास्त्रसमाधिगम्यम् । ततो यथावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तम्, तस्य
लोपे साधनत्वं नास्ति । नहि गमनसाधनस्य रथस्य चक्राघङ्गेष्वन्यतमस्य 'वैकल्येन
गमनसाधनत्वं दृष्टम् । तस्मात्—यदा सर्वाङ्गोपसंहारः कर्तुं शक्यते, तदैव काम्यम-
नुष्ठेयम् । न च—नित्येऽप्येवमस्तु—इति शङ्कनीयम्, जीवनं निमित्तीकृत्य तत्र
विधानात् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य विहिता भामवतीष्टिरवश्यं कर्तव्या । यथा
वा लोके—निमित्तभूतायां वृभुतायां सत्यां भोजनमवश्यं कर्तव्यम्, तथा जीवने सति
कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । न च—जीवनवत्फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम्,
सत्यापि कामनायां कर्मणोऽवश्यं भावाभावात् । नहि कर्मिणः कर्मननुष्ठाने प्रत्यवायः
भूयते । ननु—शास्त्रीयप्रत्यवायाभावेऽपि फलानुत्पत्तिरक्षणो बाधोऽस्त्येव । यथा वृमु-
क्षोरभोजने राजदण्डाभावेऽपि पित्तक्षीमादिरूपो बाधोऽस्ति तद्वत् । इति चेत् ॥

मैवम् । तर्हि यथा फलं सिध्यति, तथा कामिना प्रयत्नितव्यम् । फलं च शब्दा-
वगतसर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम् । नित्ये तु न फलसाधनत्वेन विधिः, किं तु
—जीवननिमित्तसंयोगेन । तथासत्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तेन निमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभि-
मतो नपि । ततो विकलाङ्गमपि कर्तव्यमेव । अत एव नित्यस्याङ्गणे प्रत्यवायप्राय-
श्चित्ते' शास्त्रेष्वदगम्येते । काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वामावाहिकलोपे
काम्यं न प्रयोज्यम् । अत एव तत्प्रायेऽपि प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न त्वः । तस्मात्—
काम्यं कृत्वाङ्गोपेतं कर्तुं यदा शक्यात्तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्यात्, तथा
कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्—“तदेव यारैर्काहकच होतव्यम्” इति । तस्मात्—
नित्येष्वङ्गलोपेऽपि काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्यः ॥

१ क. 'साच्छात्रम्' । ग. छ. 'साच्छात्रम्' । २ छ. ग. च. छ. काम्यस्य । ३ ग. छ. 'रसम-
स्तुते' । ४ व. छ. न । घ. हि । ५ छ. च. 'नम्' । ६ छ. ग. च. छ. वैकल्ये । ७ ग. छ. 'मि-
त्तम्' । ८ क. छ. 'मनु' । ९ ग. छ. निमित्ते । १० क. छ. ग. छ. 'से शास्त्र' । ११ क. 'ई
न । १२ छ. ग. छ. 'तथा' ।

(तृतीये—द्रव्यभेदेऽपि कर्माभिदाधिकरणे सूत्रे ११-१२)

क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः
स्यात् ॥ ११ ॥ अपि वाऽन्यतिरे-
काद्गोत्वशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैककर्म्य
स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्मन्यत्स्पातदेव वा ॥

द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्रैषद्वेदतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दशपूर्णमासयोर्ब्रह्मसंभवे नीवारा यदि स्त्रीक्रियन्ते तर्ह्यौ नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्मा-
न्तरं वदित्यभ्युपेयम् । कुतः—द्रव्यकर्मणोरेकत्वात् । द्रव्य हि कर्मणः स्वरूपम् ।
ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमनिवार्यम् । इति चेत् ॥

मेवम् । द्रव्यकर्मणोरापद्वेदस्यापि भावात् । द्रव्यमाश्रयः, कर्माऽऽश्रितम् । आश्रया-
श्रितयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्य तादृशस्यसंबन्धो वर्ण्यते । तस्मात्—द्रव्यभेदेऽपि न कर्म
विद्यते ॥

(चतुर्थे—द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणे सूत्राणि १३-१७)

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नाऽऽगमोऽन्यस्या-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ क्वचिद्विधानाच्च ॥ १४ ॥
आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥ १५ ॥
नियमार्थः क्वचिद्विधिः ॥ १६ ॥ तन्नित्यं तच्चि-
कीर्षा हि ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा, न विद्यते ॥

मानामावादस्ति कर्मचोदनाऽऽद्येपिका यतः ॥ ५ ॥

नित्यकाम्यकर्मणोः श्रुतस्य ब्रह्मादिद्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तर प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि
न विहितम् । अतो मानामावाजास्ति प्रतिनिधिः । इति चेत् ॥

मैवम् । कर्मबोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षेपति । तत्र ग्रीहि-
शास्त्रं नियामकम् । तत्रासंभवाद्यदा न प्रवर्तेत, तदा मा भून्नियमः । तथाऽपि सामा-
न्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात्तत्सामान्यं कचिद्विक्रमे पर्यवस्यतीति प्रमाणसद्वाधा-
दस्ति प्रतिनिधिः । ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्कर्मानुष्ठावन्त्यमेव । न तु शुद्धद्रव्याभाव-
मात्रात्कर्मलोपः ॥

(पञ्चमे-देवतामन्त्रक्रियापचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

न देवतामिश्रशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥

॥१८॥ देवतायां च तदर्थत्वात् ॥१९॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

देवामिमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ॥

पुरेवास्तीह यन्मुख्ये कार्यं तन्नेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” “सौर्यं चरुम्” इत्यादावुक्ता आग्नेसूर्यादयो देवाः, आह-
वनीयादयोऽमयः, “वर्हिर्देवसदनं दामि” इत्यादयो मन्त्राः, प्रोक्षणादयः क्रियाः ।
पुत्रेषा देवादीनामपचारे द्रव्यवत्प्रतिनिधिरस्ति । इति चेत् ॥

मैवम् । कार्यसिद्ध्यभावात् । पुरोडाशनिष्पादनं कार्यं ब्राह्मणपचारेऽपि नीवारेण
सिध्यति । देवादिकार्ये तु न्यायेन सिध्यति । न शाग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते ।
नाप्याहवनीयकार्यो होमोऽसंस्कृतेन वह्निना सिध्यति । नापि “वर्हिर्देवसदनं दामि”
इत्येवमन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशानमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्रोक्षणकार्यमष्टमविहिते-
नान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेणापि सिध्यति । तस्मात्—नास्ति देवादीनां प्रति-
निधिः ॥

(षष्ठे प्रतिपिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रतिपिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

मापाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वाऽऽद्यस्तदवारणात् ॥

नार्हा अपक्षिपत्योक्तेरर्पात्तद्विनिवारणात् ॥ ७ ॥

“मोक्षं चरुं निर्वपेच्छ्रीकामः” इत्यत्र मुद्राभावे मापाद्याः प्रतिनिधित्वमर्थम् ।

कुतः—मुद्रकार्ये चरुनिष्पादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “अयक्षिया वै मापाव्यणकाः कोद्रवाः” इति मापादिष्वान्यत्रयापक्षित्यव-
चनस्य तन्निषेधे पथेवसानात् । तस्मात्—नार्हा मापाद्याः ॥

(सप्तमे—स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः ॥

न मृते प्रेरणाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः ॥ ८ ॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः, तथा कर्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्तु । इति चेत् ॥

मैवम् । किं यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते, किं वा कार्यान्तरव्यापृते । नाऽऽद्यः, अमंभवात् । अन्यस्मिन्नप्यचरिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति । यजमानेऽप्यच-
रिते कोऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात् । को वाऽप्ययमपूर्वाम्नेरयेत् । न द्वितीयः, यज-
मानकार्यस्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नसंभवात् । संभवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वा-
भावात् । तस्मात्—नार्हेत यजमानस्य प्रतिनिधिः ॥

(अष्टमे— { सत्रे कस्याचत्स्वामिनोऽपचारे प्रति- } सूत्रम्—)
{ निध्यादानाधिकरणे (सन्नन्याये) }

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात्स्याद्वा, नात्रापि पूर्ववत् ॥

स्यादस्वाम्येऽपि कर्त्रंशे साप्तदश्यस्य सिद्धये ॥ ९ ॥

सत्रिषु बहुषु यजमानेष्वेकस्मिन्मृते प्रतिनिधिर्नास्ति, पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनि-
धेरनिराकृतत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । भद्रचन्तरेण तत्सिद्धेः । सत्रिणां हि कार्यद्वयम्—फलभोक्तृत्वम्, यागक-
र्तृत्वम् च । तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं संभवति । अस्तिवैक्यं कर्तृत्वे प्रति-

निधिमन्तरेण साप्तदश्याभावात्पोडशैव कार्याणि निष्पद्येरन्, एकं कार्यं लुप्येत । व-
स्मात्—यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽप्यृत्विजः प्रतिनिविसद्भावात्पुरुषान्तरं प्रतिनिधा-
पयितव्यम् ॥

(नवमे—प्रतिनिहितस्यास्वाप्तित्वाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ २३ ॥ कर्मकरो वा
भृतत्वात् ॥ २४ ॥ तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

स स्वाम्यप्युत कर्त्तव्यं स्वामी तेऽस्थानगत्यतः ॥

अनारब्धुः फलाभावादस्वामी कर्तृपान्नता ॥ १० ॥

यः सञ्चिणः प्रतिनिधिः, तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्ति ।
इति चेत् ॥

मेवम् । आरभ्य समाप्तिपर्यन्तमनुविष्ठितः फलं युक्तम्, प्रतिनिधिस्तु नाऽऽरब्धवान् ।
अतः फलाभावाद्यजमानत्वं नास्ति । किंतु कर्तृत्वमात्रमेव । मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि
फलं समान्नायवे—“यो दीक्षितानां प्रमीयेत, अपि तस्य फलम्” इति ॥

(दशमे—सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मप्राहिताधिकरणे सूत्रम्—)

स तद्धर्मा स्यात्कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्या वा, नाफलित्वतः ॥

अन्येषां साप्तदश्यार्धमफलिन्यपि ते मताः ॥ ११ ॥

समे योऽयं प्रतिनिधिः, तस्य फलित्वाभावात्फलेयोग्यत्वाद्देवो वपनादिसंस्कारा
न कर्त्तव्याः । इति चेत् ॥

मेवम् । अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन्संस्कारे सत्यन्येषा यत्साप्तदश्यम्, तत्संस्कारेषु
साप्तदशसु स्थितं भवति । ततः “साप्तदशावराः सत्रमाप्तिरन्” इत्येतच्छास्त्रमनुग्रहीतं
भवति । अन्यथा संस्काराः योऽशैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत । यदि बहूनां यजमानानाम-
लाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः, तदाऽपि साप्तदशापेक्षितः । न तु त्वोऽप्य-
ल्पसंख्या इत्यर्थः । तस्मात्—अफलिन्यपि तस्मिन्संस्काराः कर्त्तव्याः ॥

१ य. लुप्येत । २ य. तत्संयोग । ३ य. फलमुक्तं । ४ य. य. व. छ. फलमा । ५ य.

य. “तमोग्य” । ६ य. य. “स्थित्यर्थः” ।

(एकादशे—श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

किंचित्प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः ॥

आक्षेपात्त सप्रद्रव्ये मुरुषांशानुगमो यतः ॥ १२ ॥

श्रुतब्रीह्यपचारे नीवारमियकूम्वादि किंचिद्द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम्, प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याऽऽक्षिप्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “ब्रीहिमिरेजेत्” इत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति । किं पु ब्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम् । ते चाव-
यवाः सदृशे नीवारादौ बहवोऽनुगच्छन्ति, ‘भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यम्’ इत्य-
भ्युपगमात् । तस्मात्—अत्यन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम् ॥

(द्वादशे—द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणे सूत्राणि २८-३०)

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ २८ ॥ अशब्द-

मिति चेत् ॥ २९ ॥ नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

यवाः प्रतिनिधेयाः किं ब्रीह्यर्थे तत्समा उत ॥

मुख्यलामादग्रिमोऽन्त्यो ब्रीह्यक्षे यवाविधेः ॥ १३ ॥

ब्रीहीणामसंभवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम्, “यवेर्यजेत्” इति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलामात् ॥ इति चेत् ॥

मैवम् । ब्रीह्यवयवोर्वैकल्पितत्वेन ब्रीह्यक्षे यवाविध्यभावात् ॥ तस्मात्—
सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् ॥

(त्रयोदशे—पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन

प्रतिनिधिरभावादितरस्य ॥ ३१ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

सोमाभावे भवेत्पूतीविधिः प्रतिनिधावुत ॥

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तत्रियम्यते ॥ १४ ॥

“यदि सोमं न विन्देत्, पूर्तीकानभिषुणुयात्” इति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवि-
त्वादित्दं वाक्यं पूर्तीकलताखण्डानां विधायकम् । इति चेत् ॥

मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पूर्तीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघ-
वात् । तस्मात्-पूर्तीकद्रव्यं नियम्यते ॥

(चतुर्दशे— { प्रतिनिध्यपचारे—उपात्तद्रव्यसदृ- } सूत्रम्—)
शस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणे

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम् ॥

प्रक्रान्तत्वादग्रिमोऽन्त्यः श्रुतांशसमैलाभतः ॥ १५ ॥

समे प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीषवात् । तस्मिन्मृते वाह्यशस्यालाभात्तक्षा-
खामात्राध्यायी प्रतिनिधापितः । तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः । तस्मिन्नप्यपचारिते पुनः
पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धेऽपि त्रिवेदिनि तमुपेत्य प्रतिनिधिना समं स्वशाखामात्रा-
ध्यायिनं एकीयात् । एकवेदाध्यायिकर्तृत्वस्य प्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अध्वर्युद्गातृहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं ब्रह्मणो वेदत्रयाध्य-
यनमपेक्षितम् । अतो मुख्येन सदृशं त्रिवेदिनमेव एकीयात् । तथासर्वे त्रिवेदिद्वेष्ट-
प्रविपादकभुक्त्यभिमतैर्बहुभिरंशैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत । तस्मात्—मुख्येन सदृशस्य
ग्रहणम् । न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य ॥

(पञ्चदशे— { श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचार उपात्त- } सूत्रे ३३-३४)
सदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणे

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३३ ॥ न तदीप्ता हि ॥ ३४ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ॥

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात्पूर्तीकाविधितोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात्, तदा तेन पूर्वकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम्, “पूतीकानभिपूण्यात्” इति श्रुतेः पूतीकांशः सादृश्यस्य लाभात् । इति चेत् ॥

मेवम् । नास्ति पूतीकानां विधिः, किंतु ‘नियमार्थं तद्वचनम्’ इत्युक्तम् । ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ॥

(षोडशे—मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तत्स्यैवोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे ग्राह्यं तु किं द्वयोः ॥

संकल्पेन प्रतिनिधिर्मुख्यं शास्त्रार्थलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान्ग्रीहीनलब्ध्वा नीवारैः संकल्पः कृतः । तदा कथंचिद्ग्रीहीलाभेऽपि संकल्पभ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेयाः । इति चेत् ॥

मेवम् । मुख्याः शास्त्रार्थलाभेन संकल्पं बाधित्वा ग्रीह्य एव कर्तव्याः ।

(सप्तदशे— { प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्य- } सूत्रम्—)
{ लाभे श्रुतद्रव्येणैव समापनाधिकरणे }

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ॥

अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः स्वादिरस्तक्षणात्पुनः ॥ १८ ॥

यदा यूपार्थं स्वादिरमलब्ध्वा कदरे वक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः स्वादिरौ यदि पशुनियोजनात्प्रागेव लभ्येत, तदा वक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव प्राप्तः, असंस्कृतात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वात् । इति चेत् ॥

मेवम् । मुख्ये स्वादिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ॥

(अष्टादशे— { प्रतिनिधौ पशौ नियुक्ते श्रुतद्रव्यला- } सूत्रम्—)
 { भेदपि प्रतिनिधिनेव समापनाधिकरणे }

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति—

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ॥

साद्रुणपाय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥ १९ ॥

यदा संस्तुते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते, तदूर्ध्वं खदिरो यदि लभ्येत । तदाऽपि पूर्वन्यायेन मुख्यलामात्साद्रुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यम् । इति चेत् ॥

मेवम् । गुणभूतो यूपः । पशुर्नियोजनं प्रधानभूतम् । नहि गुणानुसारेण प्रधान-
 स्यादऽऽवृत्तिर्युक्ता । तस्मात्—नियोजनं पुनर्न कार्यम् ॥

(एकोनविंशे—संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा नु किम् ॥

आद्यो बहुगुणालोपान् मुख्यायास्तु लोपनम् ॥ २० ॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु खदिरः सूक्ष्मत्वात्तद-
 योग्यः । तदा तक्षणादियद्बहुगुणलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदरणीयः । इति चेत् ।

मेवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात्—ह्यसौऽपि मुख्य
 एवोपादेयः ॥

(विंशे—मुख्यस्य कार्यासाधकत्वे प्रतिनिधेरेवोपादेयताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्र-
 व्याणामर्थशेषत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

* उपरस्तामिता तु पूर्वाधिकरणमर्थं पूर्ववृत्तेन व्याख्याय सिद्धान्तनेनेनदधिकरणमर्थं व्या-
 कृतमिति नाधिकरणभेदोऽङ्गीकृतः ।

नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्स्वदिरः किं तदा भवेत् ॥
मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैषम्येन हीतरः ॥ २१ ॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्वाक्षणादिरहितोऽपि स्वदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यः । तदाऽपि मुख्यत्वात्स्वदिर एवोपादेयः । इति चेत् ॥

मेवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावात्प्रयोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेवोपादेयः ॥

(एकविंशे— { प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्त- } सूत्रे ४०-४१)
{ स्यापि मुख्यस्पोपादानाधिकरणे }

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥४०॥ अपि वाऽर्थस्य
शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्ततार्थानामविभक्त-
त्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ ४१ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

शेषकार्येष्वपूर्णांश्चेद्ब्रीहयः किं तदेतरत् ॥
ब्रीहयो वा सर्वसिद्धये नीवारादिकमिष्यते ॥ २२ ॥
पुरोडाशतया ब्रीहेः प्रधानत्वादलोप्यता ॥
शेषकार्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् ॥ २३ ॥

स्तिष्ठकृदिडाभाक्षेत्रभक्षणादीनि शेषकार्याणि चेष्टवपर्याप्ताः प्रधानमात्रपर्याप्ता
ब्रीहयो यदा लभ्यन्ते, तदानां सर्वकार्यसिद्धये ब्रीहिभ्य इव रत्नीवारादिकमुपादेयम् ।
इति चेत् ॥

मेवम् । ब्रीहयः पुरोडाशार्थतया प्रधानमार्गनिष्पादका इति न लोपमर्हन्ति ।
अतः—प्रधानस्यवैगुण्याय तद्गुण्यभावे शेषकार्याणि लोपमर्हन्ति । तस्मात्—अस्या
भावि ब्रीहय एवोपादेयाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य
मृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	२१	४०७
सूत्राणि	४१	१०६८

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे-अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिष्ठादानाधिकरणे सूत्रे १-२)

शेषाद्द्वयवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात्
॥१॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ॥२॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अवत्तनाशे सच्छेषात्पुरोडाशादवधत्ति ॥

यजेदाश्वेन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥ १ ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्ये न ते ततः ॥

हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ २ ॥

वर्षापूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते—“मध्यावधत्ति, पूर्वार्धावधत्ति” इति ।

यत्र—यद्यवत्तं नश्येत्, तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः—अ-
वदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवात् । इति चेत् ॥

मैवम् । कृत्स्नपुरोडाशागते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयते, न त्ववशिष्टभागगते
मध्यपूर्वार्धे । ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव
श्रूयते—“यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः, दुष्येयुः, अपहरेयुर्वा, आन्येन वा देवताः परि-
संख्याय यजेत्” इति । यत्र—सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनावशिष्टशिष्टत्वात्तादृशमात्रे
सर्वमाऽऽन्यस्य विधिः ॥

(द्वितीये-स्विष्टकृदधीवत्तनाशे पुनरवदाननिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्वाद्यो न वाऽग्रिमः ॥

शेषसत्त्वाच्च शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोचनात् ॥ ३ ॥

इडाप्रसङ्गार्थं प्राशित्रमक्ष्णार्थं वाऽवत्तं यदि नश्येत्, तदा शेषस्य सद्भावात्तत्मा-
च्छेषात्पुनरवदेयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । तस्य शेषस्यान्येया प्रतिपत्त्या शेषवाक्कालीनमक्षणरूपयाऽवदत्तत्वात् ।
यस्मात्—अवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं क्षुप्यते ॥

(तृतीये—ऋत्विजामेव शेषमक्षणाधिकरणे सूत्राणि ४-९)

निर्देशाच्छेषमक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

सर्वेषां समवायात्स्यात् ॥ ५ ॥ निर्देशस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥ प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥

अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

शेषमक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यमक्षणम् ॥

ऋत्विजां परिसंख्यानात्स्वाम्यप्रामोक्तितोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धे माशिवादिशेषमक्षाः, तेषां मक्षणमृत्विग्भ्योऽन्यैः कर्तव्यम् ।
कृतः—ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव मक्षणमाप्ती सत्या पुनरप्येवमान्नाचते—“यजमानपञ्चमा इडां मक्षयन्ति” इति । तदेतत्पुनरात्रानं परिसंख्यार्थम्—“यजमानमहिवा ऋत्विजः माशिवादिकं न मक्षयेयुः” इत्यर्थः । तस्मात् ऋत्विग्भ्योऽन्येषां माशिवादिमक्षणम् । इति चेत् ॥

मेवम् । यजमानस्य कर्मकरत्वामेव न पूर्वमप्राप्तं मक्षणमनेन विधीयते । तस्मात्—अपरिसंख्यातत्वाच्छ्रित्वैजामेव माशिवादिमक्षणम् ॥

(चतुर्थे ऋत्विजैकदेशभेदे मापश्चित्तानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १०-१६)

अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥ न

त्वशेषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥ स्याद्वा

प्राप्तिनिमित्तत्वादतद्वर्मे नित्यसंयोगात्, न हि

तस्य गुणार्थेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥ गुणानां च

परार्थत्वाद्वचनाद्व्यापाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥ शेषभूतत्वात् ॥

॥ १५ ॥ अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

कपालभेदने होमो भग्ने घृष्टेऽथ वोमयोः ॥

आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात्संस्कार्यत्वेन गृह्यमः ॥ ५ ॥

संस्कृतावनिमित्तत्वावित्यानित्यविरोधनम् ॥

निमित्तता समा भङ्गे घर्षे वाऽतो द्वयोर्हुतिः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते—“भिन्ने जुहोवि” इति । तत्र—भेद-
शब्दस्य भङ्गवाचित्वात्कपालमङ्गे सोऽयं होमः—इत्येकः पक्षः ॥

होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तमङ्गे संस्कार्यभावात्सघर्षमात्रजन्यस्येष्टद्वङ्गस्यापि भेद-
शब्दार्थत्वात्कपाले घृष्टे सत्ययं होमः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

संस्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादकत्वेनोपक्षयान्निमित्तप्रतिपादकत्वं न
स्यात् । तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम्, कपालभेदस्य
कादाचित्कत्वात्संस्कार्यमनित्यम्, इति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति । ततो
भिन्नशब्दो निमित्तप्रतिपादकः । निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम् । तस्मात्—
उभयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥

(पञ्चमे { क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठा- } सूत्राणि १७-२१)
{ नाधिकरणे (क्षामेष्टिन्याये) }

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-

यत्वात् ॥ १७ ॥ दर्शनद्विकदेशे स्यात्

॥ १८ ॥ अन्येन वैतच्छास्त्राद्धि कारणप्रा-

प्तिः ॥ १९ ॥ तद्वविःशब्दान्नेति चेत्

॥ २० ॥ स्यादन्यायत्वादिज्यागामी

हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात् ॥ २१ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववह्नयोः ॥

अंशदाहस्य नित्यत्वात्सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतः, तं यज्ञं वरुणो यद्भाति ।
यदा वेद्विः संविष्टेत्, अथ स वदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः”
इति । अस्यायमर्थः—“यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयी क्षायतोऽत्यन्तदाहेन
भस्मीभवतः, तं यज्ञं वरुणो यद्भाति । न त्वयं यज्ञो यजमानस्य फलं प्रयच्छति ।
यदि वाहशहविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेत्, तदा तत्पत्न्यायपरीहाराय पुनस्त्वदेव

१ य. वा तद्विष्टे” । २ क. “योर्हुतिः” । ३ ग. य. “द्वेयो” । ४ घ. य. य. छ. राक्षतः ।

५ य. “दाहे वा पूर्ववह्नयोः” । ६ क. य. हविः ।

हविर्निष्पद्य यजमानो यज्ञमनुविष्टेत्' इति । तत्र—पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विदितः स पूंशोक्तभेदव्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्तव्यः । इति चेत् ॥

मेवम् । तद्येषु कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपयन्त्रांरविवासने रुते सति सूक्ष्मांश-
दाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन नित्यत्वात्पुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति । सर्वदा-
हसु कादाचित्कस्याग्निमित्तम्—इति तदर्थेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः ॥

(पष्ठे—एकहविरातोऽपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणे सूत्रे २२-२३)

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥ न तल्लक्षण-
त्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

आर्तो पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये ॥

एकनाशोऽपि वाऽऽद्योऽस्तु हविर्वदुमयोक्तिः ॥ ८ ॥

हविरात्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ॥

उभयोक्त्यविवक्षापामेकनाशोऽप्यसौ भवेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहो मृत्त्यु श्रूयते—“यस्योभयं हविरार्तिमाहेत्—एन्द्रं पञ्च-
शरावमोदनं निर्वपेत्” इति । सोऽयं यागो दोहद्वयसंक्षये निमित्तीकृत्यानुष्ठेयः । न
त्वेकदोहसमम् । कुतः—उभयशब्दस्य भुवत्वात् । आर्तिशब्दविशेषणत्वेन श्रूयमाणो
हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः, तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षित-
र्थत्वादुभयहविरार्तिरेव निमित्तम् । इति चेत् ॥

मेवम् । आर्तिमात्रोपन्यासे साकाहसत्त्वान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो
विवक्षितव्यः । तदर्थेव निमित्तस्य पर्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरा-
र्तिमात्रस्य निमित्तत्वे सति सायंदोहमावर्द्धोहात्योरुभयोरनिमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्दे-
नानूयते । तस्मात्—एकनाशो द्वयनाशोऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः ॥

(सधमे—होमाभिपवमपकर्तुरेव भक्षणाधिकरणे सूत्रे २४-२५)

होमाभिपवमक्षणं च तद्वत् ॥ २४ ॥ उभाभ्यां
वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अभिपुत्य ततो हुत्वा स्वादेदेकैकहेतुता ॥

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः ॥ १० ॥

होमामिषवकर्ताऽत्र मक्षाङ्गत्वेन चोच्यते ॥

निमित्तताऽऽधिकी तस्मात्साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“हविर्धाने” आवभिरभिपुत्याऽऽहवनीये घृत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदासि मक्षान्मस्यन्ति” इति । तत्र—अभिषवहोमयोरेकैक एव मक्षणहेतुः । कुतः—साहित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र—साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येष्ट । अभिषवहोमौ मक्षणहेतू, यौ च सहिवाविष्येवं तद्वेदः । तस्माद्—‘साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं मक्षणनिमित्तत्वम्’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्र निमित्तत्वमुपन्यस्यते । किं तु—सोमामिषवयोः कर्तुर्भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । यथा सत्यभिषवहोमयोर्यनिमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेदद्वयोपभावात्साहित्यं प्रतीयमान विवक्षितमिति सहित्ययोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ॥

(अष्टमे पुनराधानं प्रति बह्वचनुगमद्वयस्य निमित्तताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

पुनराधेयमोदनवत् ॥२६॥ द्रव्योत्पत्तेर्वोभयोः स्यात् ॥२७॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

एकोऽपि बह्वचनुगमः पुनराधेयकारणम् ॥

द्वावेव वाऽऽद्यो द्वित्वोपेक्षणात्पञ्चशरावत् ॥ १२ ॥

द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना ॥

नैकस्यातो द्व्यनुगमो हेतुः सूर्योदयार्दि वा ॥ १३ ॥

। अभिहोत्रे श्रूयते—“यस्योमावधी अनुगवावभिम्बोचेयाताम्, सूर्यो वाऽभ्युदियात्, पुनराधेयं तस्य मायश्चित्तिः” इति । ‘आहवनीयगार्हपत्यानुमावधी अनुगवी मधी यदा भवतः, तदा, सूर्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत्, तदा, पुनराधेयं कर्तव्यम्’ इत्यर्थः । तत्र—यथा पञ्चशराववाक्ये निमित्तविशेषणमूत उभयशब्दापो न विवक्षितः, यथा निमित्तस्य बह्वचनुगमेविविशेषणं द्वित्वमुपेक्षणीयम् । तत्र एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्ति । इति चेत् ॥

पैवम् । ‘अग्नी आदधीत’ इति द्वित्वविशिष्टयोर्ग्न्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदि-

१ क. ‘गुता ॥ सं’ । २ ग. छ. ‘ने यममपि प्रा’ । ३ ग. ‘रसार्थे’ । ४ छ. ग. घ. छ. यतो मक्ष’ । ५ क. ‘जोनिभि’ । ६ छ. ग. घ. छ. ‘ति संहत’ । ७ ग. घ. छ. ‘दिगः ॥ ३२ ॥ अ’ । ८ ग. ‘मिम्बोचेत, अम्बुदियाद्वा पु’ । ‘मिम्बोचेत, यस्य वाऽ’ उपरमाप्ये । ९ ग. छ. ‘मस्य’ ।

तम्, न त्वेकस्योत्पादनाय । न हेकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं संभवति । तस्मात्—
नैमित्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि वद्वचनुगमयोर्द्वित्वं विवक्षितव्यम् । तस्मात्—
अस्तमयकाल उदयकाले वा वद्विद्वयनाशः पुनराधेयहेतुः ॥

(नवमे—पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणे सूत्रे २८-२९)

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणभारचयति—

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा ॥

दोहद्वयार्तितो दर्शे द्रव्यं स्यादीप्सितत्वतः ॥ १४ ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ॥

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः, नासी कर्मान्तररूपः । किं तु—पूर्वस्मि-
न्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते सति तत्प्रतिनिविद्रव्यत्वेनायं विधीयते ।
कुतः—दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “देन्द्रं पञ्चशरावम्” इति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधे-
र्वारयितुमशक्यत्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयेत, तदा कर्मणः प्राप्त-
त्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्मात्—द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मा-
न्तरं विधीयते ॥

(दशमे—पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ ३० ॥ अङ्ग-

विधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणभारचयति—

दर्शे प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्तितः ॥

दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः ॥ १६ ॥

पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् ॥

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादाविबैगुण्यहानये ॥ १७ ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत्कर्मन्तरं कथितम्, तदेवदर्शयागस्य प्रति-
निवित्वेन विधीयते । कुतः—उभयहविरात्मा दर्शयागस्य निवृत्तत्वात् । इति चेत् ॥
मैवम् । पूर्वयोर्दक्षिण्यसोर्नाशेऽपि पयोन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने
हविरातिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्चशरावयागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ॥

(एकादशे—सत्रायाऽऽगूर्वाप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकताधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्
॥ ३२ ॥ निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥

एकादशाधिकरणमारभ्यति—

सत्रायाऽऽगुरते योऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ॥

यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथ वाऽग्रिमः ॥ १८ ॥

अविशेषात्मवृत्तोऽस्तु सत्राङ्गं हि तथा भवेत् ॥

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ॥ १९ ॥

इदमात्रायते—“यः सत्रायाऽऽगुरते स विश्वजिता यजेत” इति । आगुरते संक-
ल्पयतीत्यर्थः । तत्र—सत्रं संकल्प्य कश्चिदनुष्ठानं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयो-
रुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एवम् ‘अप्रवृत्त
एव यजेत’ इत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मात्—‘अन्यतरः’ इत्याद्यः पक्षः ॥

सत्रे प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने सत्राङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात्—‘प्रवृत्त
एव विश्वजितं कुर्यात्’ इति द्वितीयः पक्षः ॥

‘यः सत्रायाऽऽगुरते’ इति निमित्तत्वेनोपन्यासात्संकल्प्य यदि सत्रं नानुविष्टवे,
तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्योगं कुर्यात्—इति राद्धान्तः ॥

(द्वादशे बर्हिर्वत्सयोः कालोपलक्षकताधिकरणे सूत्राणि ३४-४०)

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥ कालो

वोत्पन्नसंयोगात् ॥ ३५ ॥ अर्थापरिमाणञ्च

॥ ३६ ॥ वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात्

॥ ३७ ॥ कालस्तु स्यादचोदना ॥ ३८ ॥

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥

अवचनाच्च स्वशब्दस्य ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वत्सैर्दर्शे सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ॥

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सपुक्ते व्रते विधिः ॥ २० ॥

भाति रागाद्व्रतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते ॥

व्रतस्याकरणं वत्सः कालगीस्तदपाकृतेः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपेति, वत्सैरमात्रास्यायाम्” इति ।
व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽन्नायते—“अमायममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतयति” इति ।
तदेतद्ब्रतं वत्सैर्युक्तमत्र विधीयते । कुतः—‘वत्सैः’ इति तृतीयया साहित्यस्य प्रवि-
भानात्—इत्येकः पक्षः ॥

रागत एव प्राप्तत्वाद्व्रतं न विधातव्यम्, किंतु—वत्समात्रं विधेयम्—इति द्वितीयः
पक्षः ॥

न हि वत्सः पाण्यादिवद्ब्रतस्य करणम् । तयो न तस्य विधिः । किंतु—वत्सा-
नामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते । तस्मिन्काले व्रतमुपेयात् । एवं पूर्णमासे बर्हिःसपादन-
काले व्रतमुपेयात् ॥

(त्रयोदशे—{ वत्सापाकरणकालस्य संनयन- } सूत्रे ४१-४२)
{ संनयनदुभयसाधारणताधिकरणे }

कालश्चेत्संनयत्पक्षे तल्लिङ्गसंयोगात् ॥ ४१ ॥

कालार्थत्वाद्बोभयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

अयोदशाधिकरणमारचयति—

सोनाय्यिनः स कालः स्यादितरस्यापि वाऽग्रिमः ॥

वत्ससत्त्वाल्लक्ष्यकालो ह्यन्यस्याप्यस्त्यतोऽन्तिमः ॥ २२ ॥

यस्य सोनाय्यमस्ति, तस्यैवायं व्रतकालः । कुतः—लक्षकस्य वत्सापाकरणस्य
सद्भावात् । यस्त्वमावास्यायां सोनाय्यं न करोति । किं त्वेन्द्रामपुरोडाशं करोति । न
तस्य वत्सापाकरणमस्ति । नापि पूर्णमास्यां वद्विष्यते । तस्मात्—सोनाय्यिन एव स
कालः । इति चेत् ॥

मैवम् । वत्सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्य विद्यमानत्वात् । तस्मात्—सर्वस्यापि सा कालः ॥

(चतुर्विंशे—सांनाय्यरहितस्य शास्त्राहरणनिराकरणाधिकरणे सूत्राणि ४३-४७)

प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥ ४३ ॥ कालविधि-
र्वोभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥ अतस्संस्का-
रार्थत्वाच्च ॥ ४५ ॥ तस्माच्च विप्रयोगे स्यात्
॥ ४६ ॥ उपवेषश्च पक्षे स्यात् ॥ ४७ ॥

चतुर्विंशतिविशेषाधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छास्त्रा विधीयते ॥

कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रवृत्त्याऽत्रोपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

आद्योऽङ्गत्वविधेर्भावात्प्रतिपत्तिमपेक्षते ॥

शास्त्रोपयुक्ता तेनान्त्यः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते—“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति । तत्र—प्रस्त-
रप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधिर्भासते । सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहर-
णस्य वैगुण्यमसङ्गात् । सांनाय्यरहितेनापि शाखा संपादनीया । इति चेत् ॥

मैवम् । शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता । तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न संभवति ।
विनियुक्तविनियोगस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात्—शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षत इति प्रतिप-
त्त्यर्थः कालः प्रस्तरप्रहरणेनोपलक्ष्यते । तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति तदा शाखा-
मपि विद्यमानां प्रहरतु । न तु सांनाय्यरहितेन सा संपादनीया ॥

इति श्रीमत्प्रवीणे जैमिनीयन्यायशालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अथ पादे	आदिताः
अधिकरणानि	१४	४२१
सूत्राणि	४७	१११५

(अथ पञ्चमः पादः)

(प्रथमे-दर्शेऽभ्युदयेष्टौ नैमिचित्कदेवतापनयाधिकरणे सूत्राणि १-९)

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्यात्,
 यथा पञ्चशरावे ॥ १ ॥ अपनयो वा विद्यमा-
 नत्वात् ॥ २ ॥ तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥
 आतञ्चनाभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ अपूर्वत्वा-
 द्विधानं स्यात् ॥ ५ ॥ पयोदोषात्पञ्चशरावेऽ-
 दुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥ सांनार्येऽपि तथेति चेत्
 ॥ ७ ॥ न तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कार-
 णम् ॥ ८ ॥ लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ९ ॥

पञ्चमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

इष्टिस्म्युदये दर्शात्कर्मोपेत्य देवताः ॥
 पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्मं तत् ॥ १ ॥
 प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ॥
 देवताः प्रकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यस्य हविर्निरुप्त पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति तेषां तण्डुलाश्विभजेत् । ये मध्यमाः स्युः, वानग्रये दात्रे पुरोडाकमष्टाकपालं कुर्यात् । ये स्थविष्ठाः, वानिन्द्राय मदात्रे दर्धश्चरुम् । येऽणिष्ठा, वान्विष्णवे शिपिविष्टाप शृते चरुम्” इति । अयमर्थः—“दर्शभान्त्या चतुर्दश्या केनचिद्धविनिर्गुप्तं भवति । तदाः प्रत्युपे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुक्तास्तण्डुलास्तेषां विभक्त्या । अखण्डिताः, ईपत्खण्डिता, अतिसूक्ष्मकणाश्च, इति त्रैविध्यम् । ते त्रिविधा दात्रादि-
 गुणविशिष्टेभ्योऽज्यादिदेवेभ्यः” इति । तत्र-इदं प्रकृतान्वादर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुप-
 कालापराधमायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवतादिविशिष्टस्य कर्मणो विधायमानत्वात् । तत्र इदं
 प्रायश्चित्तं कृत्वा परेषु दर्शकर्मं नानुष्ठेयम्—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—हविर्निरुप्तमिति प्रकृत्य यदर्शकर्मं तत्परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृ-

तद्दानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । अवस्त्वस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तहविषः पूर्व-
 देवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्धविर्देधिर्वाहि-
 रूपं च पूर्वैद्युर्निरुप्तं तद्धविः पूर्वदेवतात्मनोरग्रेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः पर-
 स्परविभागोऽत्र विधीयते । न तु तण्डुलानां स्थाविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो
 विधीयते । तस्य प्राप्तत्वात् । “ये मध्यमाः स्युः—” इत्यादिविनियोगभेदादर्थमाप्तः
 स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणविशिष्टाभ्योऽभ्यादिदेवताभ्यः पूर्वं
 निरुप्तं हविः प्रदातव्यम् । ननु—प्रतिपादि प्राप्तो निर्वापकालः । ननु—दर्शो, तथा सति
 दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्या निर्वापमावातूर्ध्वं चन्द्रोदयो न मामोति । नैष दोषः ।
 दर्शो ब्राह्मणकालान्तवेनार्थसिद्धे पूर्वैद्युर्दोहनावञ्चने । तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते ।
 यद्वा—आदिनिर्वापोऽपि पूर्वैद्युर्विकल्पितः । तथाच भ्रूयते—“यदि विभियादभि-
 नोदेष्यतीति महापात्रे हवींषि निर्वपेत्” इति । अयमर्थः—‘भ्रान्त्या प्रमाणेन वा
 दृशोऽयमिति निश्चितवत्तश्चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीषिर्नास्ति, तदा तस्मिन्नेव दिने मौढ-
 पात्रे हवींषि सर्वाणि निर्वपेत्’ इति । अतो निरुप्तस्यैव हविषस्त्वस्मिन्नेव कर्मणि काल-
 व्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्श-
 स्येवायं नैमित्तिकः प्रयोगः, न तु दर्शलोपमायश्चित्तमिति नैमित्तिके दर्शप्रयोगमनुष्ठाय
 पश्चात्स्वकाष्ठे नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ॥

(द्वितीये—उपांशुयागेऽपि देवतापनयाधिकरणे सूत्रे १०-११)

उपांशुयागेऽवचनाद्यथाप्रकृति ॥ १० ॥ अप-

नयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

देवत्यागस्तपोपांशावश्रुते देवतान्तरे ॥

पागलोपोऽप्रसक्तत्वात्कृत्वाचिन्तेयमिष्यताम् ॥ ३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये यथा पुरोडाशे सान्नाय्ये च हविषि पूर्वदेवतात्यागः, तथेवोपांशु-
 यानहविष्याय्ये पूर्वदेवता त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यम् । इति चेत् ॥

भैवम् । पुरोडाशसान्नाय्ययोस्ताऽऽज्ये देवतान्तरस्याश्रवणात् । तस्मात्—पूर्वदेव-
 तानां त्यक्तत्वादप्यदेवताया अश्रवणाच्च निर्देवक उपांशुयाजो लृप्यते । ननु—उपां-

शुभाजस्य दशै मसक्तिरेव नास्ति । वत्कुतो देवतापनयो लोपो वा—इति चेत् । एवं
वाहिं कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

(तृतीये—अनिरुप्तेऽभ्युदयेष्टयधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥ प्रवृत्ते वा
प्रापणान्निमित्तस्य ॥ १३ ॥ लक्षणमात्रमितरत्
॥ १४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमभ्युदयः ॥

उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेरविवक्षया ॥ ४ ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । “निरुप्तं हवि-
रभ्युदेति” इत्युक्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वे तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा
वाक्यभेदापत्तेः । ‘यच्च हविरभ्युदेति, तच्च हविर्पदि निरुप्तम्’ इति वाक्यभेदः ।
तस्मात्—निर्वापात्मागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले क्रमोपक्रममात्रेणैवमिष्टिः
कर्तव्या ॥

(चतुर्थे—अनिरुप्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्व-
पेदित्याश्मरथ्यस्तण्डुलभूतेष्वपनयात्
॥ १६ ॥ व्यूर्ध्वभाग्यस्त्वाल्लेखन-
स्तत्कारित्वादेवतापनयस्य ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

१ ग. छ इति परम्—कुतः—वाचनिको हि तस्य पूर्वमासीत्कालः, “उपाशु पीषेमास्यां यजद”
इति कालविधानपरत्वात् । तत्र कुतो देवतापनयो लोपो वा—इति चेत् । एवं तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ।
उपपदेस्तु श्रुतिकारः—बहुधमाह्वाने—अमावास्यायामप्युपाशुयाजो विहितः इति तदभिप्रायेण कृत्वा-
चिन्ता । २ छ. ग. छ. “सैववि” । ३ ग. छ. “विर्विदित्यस्य चन्द्राभ्युदयस्य निमित्तत्वे सति त” ।
४ च. निमित्तत्वे । ५ छ. ग. च. छ. यस्य ।

प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽपि वाऽग्रिमः ॥

तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥ ५ ॥

निर्वापात्प्राग्यदा चन्द्रोदयः, उदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः—“तण्डुलान्विमज्जे” इति वाक्येन तण्डुलभावा-
दूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयश्रवणात् । निर्वापस्तु त्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृत्योऽ-
ध्यादिदेवता नापनीताः । इति प्राप्ते—

मूलः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽध्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः ।
कुतः—तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दक्षिण्यसोरतण्डुलत्वेन देवता-
पनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु त्रीहीणामपि हविष्टेन प्राकृतदेवतासंबन्धमप-
नीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वापेत् ॥

(पञ्चमे— { किञ्चिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशि- } सूत्राणि १८-२०)
{ ष्टस्य तूष्णीं निर्वापाधिकरणे }

विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तदुणत्वात् ॥ १८ ॥

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमात्त्वयति—

प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ॥

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥ ६ ॥

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्द्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ॥

शिष्टांशस्यापदार्पत्वादसंपोगादिदान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति, उदा मुष्टिप्रयत्नोऽव-
शिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्य एव निर्वपन्न्यः । कुतः—प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः पक्षः ॥

चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यमावाद्द्वैकृतीभ्योऽवशि-
ष्टांशनिर्वापः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवतासंयोगत्वंशस्य न संभवति ।
अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः प्राकृतदेवतानां च निर्वापपदार्पेन

संयोगः कृतः, नतु पदार्थोर्ध्वे । ततस्तत्स्थानपातितानां वैकृतीनां च नाशसंयोगो
युक्त इत्यल्पाशस्य मारुवीभ्योऽपनीतत्वाद्धिकृतीभिरसंयोगाच्च वृष्णीमेव निर्वाप इति
राद्धान्तः ॥

(पष्ठे—संनयदसंनयदुभयस्यैवाम्युदये प्रापश्चित्ताधिकरणे सूत्राणि २१-२४)

सान्नाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात् ॥ २१ ॥

औपधसंयोगादोभयोः ॥ २२ ॥ वैगुण्यान्नेति

चेत् ॥ २३ ॥ नातत्संस्कारत्वात् ॥ २४ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

सेष्टिः सान्नाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिंश्रुतेः ॥

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्त्यः स्यादेवमात्रविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विधेये । तदभावे च “दधनि चरुम्, शृवे
चरुम्” इति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्—सान्नाय्येन एव सा पूर्वोक्ताऽम्युदयेष्टिः ।
इति चेत् ॥

मैवम् । अमाप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं मिथैव ।
ततः—तण्डुलवत्प्रारब्धयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यमात्रात्, तद्वदे चरुश्रपण-
संभवाच्च, सान्नाय्यवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ॥

(सप्तमे—सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजिदधिकरणे सूत्राणि २५-२७)

साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभागसंयोगात्

॥ २५ ॥ प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य

॥ २६ ॥ आदेशार्थेतरा श्रुतिः ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

सत्राय दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानाभिवोञ्छनम् ॥

यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत्पुत्राऽपि वा ॥ ९ ॥

आद्यः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसंभवात् ॥

अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत् ॥ १० ॥

इदमाज्ञायते—“यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठसेत्, सोमं विभज्य विश्वजिता यजेत्” इति । ‘सत्रिणां मध्ये यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुष्ठाय सत्रं परित्यज्य यदि गन्तु-
मिच्छेत्, तदा स्वकीयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्वजिघासं कुर्यात्’ इत्यर्थः ।
तदेतद्विश्वजिघासं सोमे ऋते सति पश्चादुत्तिष्ठोक्त्या भवति, न तु पूर्वम् । कुतः—
उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्रयात्पूर्वमसंभवात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वेन विधीयते, किं तु ऋषिराजकस्य द्रव्यान्तरवि-
भागेव द्रागमासोऽनूद्यते । सोममहणं तु प्रदर्शनार्थम् । तस्मात्—उत्तिष्ठोक्ता निमित्ती-
कृत्य विश्वजिन्मात्रस्य विवानात्सोमक्रयात्प्रागप्युत्तिष्ठोविश्वजिह्वाति ॥

(अष्टमे—ज्योतिष्टोमे दीक्षापरिमाणानां वैकल्पिकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दोक्षा एकादयोऽथवा ॥

स्यामृतेर्वननादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते । दान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“एका
दीक्षा, विस्र उपसदः, पञ्चमी प्रसुतः । विस्रो वा दीक्षाः, विस्र उपसदः, सप्तमी
प्रसुतः । अतस्रो दीक्षाः, विस्र उपसदः, अष्टमी प्रसुतः” इति । तथाऽन्यदपि
श्रुतम्—“द्वादश दीक्षाः” इति । ‘दीक्षणीयेष्टया संपन्नः संस्कारो दीक्षा । सा
चैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठानादेका भवति । तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपमन्नामका होमाः । पञ्चमे
दिने सोमपागः । एवं हि त्रिषु चतुर्षु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षापक्षा वाङ्नियमादयोऽ-
नुवर्तनीयाः’ इत्यर्थः । तत्र ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्ष उपदिश्यः । कुतः—“द्वादश
रात्रीर्दीक्षितो मृतिं वन्वीत” इति श्रवणात् । यज्ञार्थं याचञ्जया द्रव्यसंपादनं मृतिव-
ननम् । तच्च नित्यम्, तत्संयोगेन द्वादशत्वपक्षोऽपि नित्यः । एकादिपक्षाणां तु
विरुद्धपुत्कर्षः । इति भाष्यकारस्य मतम् ॥

तदेतत्पूर्वपक्षोरुक्त्य वार्तिककारेणैवं सिद्धान्तः कृतः—“दीक्षितो मृतिं वन्वीत”
इत्येवावदेवात्र विधीयते । ‘द्वादश’ इत्युक्तिस्तु प्रदर्शनार्थो । एवं च सति मत्प्र-
सन्नः ॥

* भाष्यकारस्य मते तु—एवं पूर्वपक्षे स्थिते “द्वादशास्तु—” इति सूत्रमेव सिद्धान्तभूतमिति
नापिस्तरणभेदः ॥

श्रुतिसिद्धा एकादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति । तस्मात्—सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः ॥

(नवमे—द्वादशाहे दीक्षापरिमाणनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ॥

आद्यः प्रकृतिवत्पण्णां द्विकानामुक्तितोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतिस्त्वादेकादिदीक्षापक्षा द्वादशाहे विकल्पिताः । इति चेत् ॥

मेवम् । “अभीन्धत् एव दीक्षाभिः” इति श्रुतस्य दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यक्षेपेण द्वादशासंख्यायां पर्यवसानात् । तथाच षट्संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते—“द्वाभ्यां लोमावद्येति, द्वाभ्यां त्वचम्, द्वाभ्यामसृक्, द्वाभ्यां मांसम्, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जनम्” इति । किं च—“षट्त्रिंशदहो वा एषः, यद्वादशाहः” इत्याम्नातम् । तत्र—‘उपसदो द्वादश, सुत्या द्वादश,’ इत्येतदविवादम् । तथा सति—दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत्संख्या न पूर्यते । तस्मात्—द्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः ॥

(दशमे—गवामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद्दीक्षाधिकरणे सूत्राणि ३०-३७)

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ आन-

न्तर्यात्तु चैत्री स्यात् ॥ ३१ ॥ माघी वैका-

ष्टकाश्रुतेः ॥ ३२ ॥ अन्या अपीति चेत्

॥ ३३ ॥ न भक्तित्वादेषा हि लोके ॥ ३४ ॥

दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥ ३५ ॥ उत्थाने चानु-

प्ररोहात् ॥ ३६ ॥ अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥ ३७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

गवानयन उक्ता तु या काचित्पूणिमाऽथवा ॥

चैत्री माघ्युत काचित्स्पादविशेषात्प्रशंसया ॥ १३ ॥

चैत्री स्यात्क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ॥

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽतो माघपूणिमा ॥ १४ ॥

गवामयने श्रूयते—“चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन् । तेषामेकाष्टकार्या क्रयः संपद्यते” इति । ‘पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन्—एकदश्यां दीक्षामारभेत् । तथासति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमीदिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत्र उपरितन्या-मष्टम्यां सोमश्रयः’ इत्यर्थः । तत्र—विशेषस्यानुक्तत्वाद्या काचित्पौर्णमा—इत्येकः पक्षः ॥

“चित्रौपूर्णमासे दीक्षेरन् । मुखं वा पृथक्संवत्सरस्य, यच्चित्रापूर्णमासः” इति प्रशस्यमानतया चित्रा पौर्णमासी—इति द्वितीयः पक्षः ॥

याज्ञिकसमालयया माघकृष्णाष्टम्या एकाष्टकात्वात्तत्र सोमश्रयसंपद्यते माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

(एकादशे—दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनु-
त्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥ उत्कर्षो वा
दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुपादग्निहोत्रिकम् ॥

न वाऽऽद्योऽप्रतिपिद्वत्त्वान्मेवं दीक्षानुवर्तमात् ॥ १५ ॥

उद्योत्तिष्ठोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमेऽष्टमे वा दिने सुत्या भवति । तस्मिन्सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्ववभृथः कर्तव्यः । तस्मिन्कृते दीक्षानियमा निवर्तन्ते । तथा सति यदा कदाचिद्देवान्मानुषाह्वा विभाववभृथस्य केषुचिद्दिनेषूत्कर्षो भवति । तेषु दिनेषु दीक्षितविरम्य न सन्ति । कुतः—नियमादवभृथकालस्य श्रुत्युक्तस्याविक्रान्तत्वात् । ते च नियमा एवमाज्ञायन्ते—“दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति,” इति । एतेषां च नियमानामभावे प्रागवभृथादानहोमादयः कार्याः—इति प्राप्ते—

• भूमः—दीक्षामोचनस्यावभृथः सावनम्, न तु कालः । अवोऽवभृथकालेऽविक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षाऽनुवर्तते इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितवर्षाणां निषेवानामप्युत्कर्षा-दानहोमादयस्तेषु दिनेषु न कार्याः ॥

(एकोनविंशे— { आनुपूर्व्येणापच्छेद उत्तरापच्छे- } सूत्रम्—)
 { दानमित्तप्रापश्चित्तानुष्ठानाधिकरणे }

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुत्तरः ॥

असंजातविरोधेन पूर्वोत्तरबाधनम् ॥ २५ ॥

निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया ॥

न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम् ॥ २६ ॥

उद्गातृमतिहर्तृकृतयोरपच्छेदयोर्चौगण्ये समानबलत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्याताम्, तदानीमसंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वाच्छ्रुतिविद्वादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यते । इति चेत् ॥

मैवम् । श्रु लिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेण विरोधे सत्युत्तरेत्योत्पत्तिरेव नास्ति । इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यत इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । उत्पद्यमानोत्तरज्ञानं सविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते । ननु—निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्तु—इति चेत् । न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् । उत्तरकाले तु स्वयंबाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत् । न वाऽन्यात्किंचिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः । तस्मात्—उत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

(विंशे—उद्गातृत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणे सूत्रम्—)

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्व-
 वेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

उद्गातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्यागस्य दक्षिणा ॥

शतं द्वादशशुक्लं स्याद्यदि वा सर्ववेदसम् ॥ २७ ॥

तदद्याद्यत्पुरा दित्सुरित्पुकेः शतदक्षिणा ॥

प्रतिहर्तुः पुरा छेदात्सर्ववेदसवाधितम् ॥ २८ ॥

शतदानं पूर्वपागे सर्ववेदसदित्सुता ॥

प्राप्तेत्पूर्व्वे मयोगे तदातव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते, तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्त-
मनुष्ठेयम् । तच्च प्रायश्चित्तमीदृशम्—‘प्रथमप्रयोगं दक्षिणाराहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे
पूर्वं दित्सित्वा दक्षिणा दातव्या’ इति । पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम्,
तस्य न्योतिष्ठोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् । तस्मात्—‘उत्तरप्रयोगे द्वादशशतं
देयम्’—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पविर्हर्तुः प्रथमैवपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथम-
प्रयोगे प्राप्तम् । तेन च क्रतुस्त्वमावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात्सर्वस्व दित्सितम् ।
नच—उद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वस्वदित्सा प्रबाध्यते—इति शङ्कनीयम्, बाधकस्य
दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात् । यदिदित्सितम्, तदुत्तरप्रयोगे देयम्—इत्येतावदेव तत्रो-
च्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अथ उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनः
प्रयोगे पूर्वकालीनप्रविहर्त्रपच्छेदमपुनः सर्वस्वमेव दातव्यम् ।

(एकविंशे-अहर्गणेऽपच्छेदे सर्वावृत्तिनिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ ५६ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

अहर्गणे चेदुद्गातृच्छेद आवर्त्यर्ता गणः ॥

किं वा यत्र दिने छेदस्तदेवाऽऽवर्त्यर्ता दिनम् ॥ ३० ॥

गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात्प्रयोगोऽवान्तरेः पृथक् ॥

तन्नाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वान्न हीतरत् ॥ ३१ ॥

द्वादशाहाअहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदह्न्युद्गाताऽपच्छिद्येव । तदा तेमहर्गणं दक्षि-
णाराहितं समाप्य पुनरपि गण आवर्तनीयः । तत्र पूर्वं दित्सित्वा दक्षिणा दातव्या ।
कुतः—गणप्रयोगस्यैकत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—महाप्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वाच्चद्वयोर्नैकमेवाहारावर्तनी-
यम् । न सन्येषामद्वामेवदङ्गत्वमस्ति । तत्र—एकस्याह्न आनुष्ठाविदरावृत्तिप्रसङ्गो
नास्ति । तस्मात्—एकस्यैवाह्न आनुष्ठाविः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायभालाविस्तरे पष्ठा-

ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	४४२
सूत्राणि	५६	११७१

(अथ पष्ठः पादः)

(प्रथमे—सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १-११)

संनिपातेऽवैगुण्यात्प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन्
॥ १ ॥ वचनाद्वा शिरोवत्स्यात् ॥ २ ॥ न
वाऽनारभ्यवादत्वात् ॥ ३ ॥ स्याद्वा यज्ञार्थ-
त्वादौदुम्बरीवत् ॥ ४ ॥ न तत्प्रधानत्वात्
॥ ५ ॥ औदुम्बर्याः परार्थत्वात्कपालवत्
॥ ६ ॥ अन्येनापीति चेत् ॥ ७ ॥ नैकत्वात्तस्य
चानधिकाराच्छब्दस्य चाविभक्तत्वात् ॥ ८ ॥
संनिपातात्तु निमित्तविधातः स्याद्बृहद्रथंतरव-
द्विभक्तशिष्टत्वाद्दसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥ अपि वा
कृत्स्नसंयोगादविधातः प्रतीयेत स्वामित्वेना-
भिसंबन्धात् ॥ १० ॥ साम्नोः कर्मवृद्धयैकदेशेन
संयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धस्तस्मात्तत्र विधातः
स्यात् ॥ ११ ॥

पष्ठपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ॥

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥ १ ॥

नाराशंसाद्यङ्गुतोषां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ॥

नाराशंसविधौ संनिकर्षात्साद्रुण्यतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते । राजन्यवसिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठात्रिवाङ्मयश्चतुनककण्वकश्यपसंकुविगोत्रो-
त्पन्ना ये नाराशंसप्रयाजवन्तः, ये चान्ये तनूनपात्प्रयाजवन्तः, व एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुतः—नाराशंसमुद्दिश्य तदङ्ग-
त्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सवि सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यति । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वसिष्ठादीन्यजमानानुद्दिश्य नाराशंसो विधीयते । तथासवि विधायक-
वगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरापात्तत्वाद्विपर्ययः ।
अथो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ, नाराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्रुण्यम्, इतरेषां
तु वैगुण्यम्, तनूनपादानुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । अतः सर्वथाभिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्रुण्यं
न सिध्यति । अतः साद्रुण्याय तुल्यकल्पा प्रवाधिकारिणः ॥

(द्वितीये—{ भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहित- } सूत्राणि १२-१५)
{ योः कुलापपन्नेऽधिकाराधिकरणे }

वचनात्तु हिसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम्

॥ १२ ॥ अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् ॥ १३ ॥

अर्थानां च विभक्तत्वात् तच्छ्रुतेन संबन्धः

॥ १४ ॥ पाणेः प्रत्यङ्गभावादसंबन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

द्वितीयाधिकरणभारव्यति—

सापुञ्जकामो यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ॥

राज्ञः पुरोहितौ राज्ञोस्तौ वा राजात्मकायुंभौ ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयसमासो वा तुल्यत्वापाश्रित्यो द्वयोः ॥

सिद्धये द्वितीयो राज्ञोक्तिसार्थत्वाय वृत्तीपकः ॥ ४ ॥

१ क. "शृणोत" । २ ग. छ. "तागः स्वा" । ३ ग. च. छ. "५ ॥ नरा" । ४ छ. ग. च. छ. नाराशंसो । ५ छ. ग. च. छ. वे नरा । ६ छ. ग. च. छ. "तः-नरा" । ७ छ. ग. च. छ. नाराशंसो । ८ छ. ग. च. छ. "न नरा" । ९ छ. ग. च. छ. "यो नरा" । १० ग. य. छ. "पुन
॥ १ ॥ ५" । ११ ग. छ. "जोक्तः सा" ।

अव्याहत्यै चतुर्थः स्याद्वचनाद्विन्नकल्पता ॥

तन्नूनपानराशंसौ विकल्प्येते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं प्रकृत्य श्रूयते—“अनेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्” इति । तत्र—राज्ञः पुरोहितस्यै च भिन्नकल्पत्वात्, अभिन्नमजाकल्पत्वाय पुरोहितयोरधिकारो वाच्यः । तथा सति ‘राज्ञः पुरोहितौ’ इति पष्ठीसमासः—इत्याद्यः पक्षः ॥

‘पुरोहितं वृणीत’ इत्युपादेयगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वाज्रव्यमन्तरेण पुरोहितद्वयासंभवात्—‘राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च’ इत्यस्मिन्नर्थे कृतेकशेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहितौ—इति द्वितीयः पक्षः ॥

अराज्ञः पुरोहितामावाद्यावत्याभावेन राजपदं व्यर्थम् । ततः—‘राजानी च वी पुरोहितौ च’ इति कर्मधारयसमासः—इति तृतीयः पक्षः ॥

राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्तितावेकस्मिन्व्याहतौ । तस्मात् ‘राजा च पुरोहितश्च’ इति द्वंद्वसमासः—इति चतुर्थः परिक्षिप्यते । तत्र—वचनबलाद्विन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधानत्वाच्चाशंसतन्नूनपादौ विकल्प्येते ॥

(तृतीये—सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणे सूत्राणि १६—२३)

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥ ब्राह्मणानां वेतरयोरास्त्वित्याभावात् ॥ १८ ॥ वचनादिति चेत् ॥ १९ ॥ न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥ गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥ न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥ स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सत्रं वर्णत्रयस्योक्तं विप्रस्यैवाविशेषतः ॥

त्रयस्य मेवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥ ६ ॥

“अद्विकामाः सत्रमासीरन्” इत्यत्र ‘विमाः’ इति विज्ञेयो न श्रूयते । तस्मात्-
वर्णत्रयस्य सत्राधिकारः । इति चेत् ॥

मेवम् । ‘विमाणामेवाऽऽस्तिन्यम्’ इति द्वादशे वक्ष्यते । अतिवृत्तये यजमानाः सत्रे
समाग्रायाः—“ये यजमानास्तु अतिवृत्तः” इति । तस्मात्—विमाणामेव सत्रम् ॥

(चतुर्थे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥

विश्वामित्रस्य हौत्रनियमाद्गृह्य-
कवसिष्ठानामनधिकारः ॥ २६ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ॥

विश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋद्धीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥ ७ ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः ॥

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥ ८ ॥

अद्विकामस्य सत्रं विहितम् । आर्घ्येणैव सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति । तस्मात्—‘विप्रस्य
सर्वस्य सत्राधिकारः’ इत्याद्यः पक्षः ॥

“वासिष्ठो ब्रह्मा भवति” इति वचनाद्वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठ-
स्याधिकारो वाच्यः । तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्ते—
इति द्वितीयः पक्षः ॥

“वासिष्ठो ब्रह्मा—” इति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम् । “रश्मि-
रसि क्षयाय स्वा—” इत्यादयो यन्त्राः स्तोममागाः, चानधीर्योः स्वयमवासिष्ठोऽपि
ब्रह्मवामहेति—इति स्तोममागप्रशंसारूपेऽर्धेवादे “वासिष्ठो ब्रह्मा” इति पठितत्वात् ।
तस्मात्—“वैश्वामित्रो होवा” इति विहितस्य होतृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्स-
मानकल्पानां चाधिकारः, नान्येषाम् ॥

(पञ्चमे—सत्र आहिताग्नेरेवाधिकाधिकरणे सूत्राणि २७-३२)
 विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥
 सारस्वते च दर्शनात् ॥ २८ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च
 ॥ २९ ॥ सामीनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥ स्वार्थेन
 च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ संनिवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अनाधातुश्च तत्किं वाऽऽधातुरेवाग्निमो यतः ॥

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥ ९ ॥

तत्सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः—सत्रिणा मध्ये कस्यचिदाहिवा-
 ग्नित्वे तद्दीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तेरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्रस्य साधयितुं शक्य-
 त्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । ‘आदधीत’ इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामित्वां दर्शयति । तत्फलं
 चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिवाग्रयः, न तेऽधिकारिणः । यश्चाऽऽहिवाग्निः,
 तस्यैव कर्मयोग्यत्वम्, नान्यस्य । किंच—सोमत्रिकृतीनामिष्टिपूर्वत्वं निर्णीतम् ।
 इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मात्—आधातुरेव सत्राधिकारः ॥

(षष्ठे—जुह्वादीनां साधारण्याधिकरणे सूत्राणि ३३-३५)
 जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात्संदेहे यथाकामी प्रती-
 येत ॥ ३३ ॥ अपि वाऽन्यानि पात्राणि
 साधारणानि कुर्वीरन्विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात्
 ॥ ३४ ॥ प्रायश्चित्तमापदि स्यात् ॥ ३५ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ॥

अविरोधादग्निमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः ॥ १० ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित्संबन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् । कुतः—
 अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते, नेवमत्र विरोधः कश्चिदु-
 लभ्यते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“यस्य जुह्वादयः ॥ चेत्सत्रमध्ये भिद्येत, तदा मृतेन सह जुह्वादयो

दत्तन्ते । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहुमासादयति" इत्या-
दिवचनैस्तदवगमात् । पात्रदादे चावशिष्टः सत्रप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्-सा-
धारणा जुह्वादयः सत्रे संपादनीयाः ॥

(सप्तमे-विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणे सूत्राणि ३६-३९)

पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्य-
ज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान्प्रत्येकस्मिन्नधि-
कारः स्यात् ॥ ३६ ॥ लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत्
॥ ३७ ॥ न वा संयोगपृथक्त्वादगुणस्येज्याप्र-
धानत्वादसंयुक्ता हि चोदना ॥ ३८ ॥ इज्यायां
तद्गुणत्वाद्विशेषेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीसप्तदश्यं वेकृतं वैश्यगाम्पुत ॥

वर्णत्रयस्य वाऽऽद्योऽस्तु वैश्यकर्तुर्विधानतः ॥ ११ ॥

प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम् ॥

विकृतौ त्रयसं वाक्यं त्रयोऽतोऽत्राधिकारिणः ॥ १२ ॥

अध्वरकल्पादिष्विष्टिविकृतिषु श्रूयते—“सप्तदका सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति ।
उदेत्तसामिधेनीसप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हति । कुतः—प्रकृतौ “सप्तदकानुब्रूया-
द्वैश्यस्य” इति वाक्येन सप्तदश्याद्भूतकर्तृत्वया वैश्यस्य विहितत्वात् । तस्मात्—
सप्तदश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियते । इति प्राप्ते—

ग्रूमः—प्रकृतौ “पञ्चदका सामिधेनीरन्वाह” इति वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदश्यं
विधाय वैश्यं निमिषीकृत्य पाञ्चदश्यबाधकतया सप्तदश्यं विहितम् । ततः—सप्त-
दश्यवाक्यस्य प्रकृत्येवान्वयसंभवात् विकृतिपूर्त्कर्षः । यत्तु—विकृतिगतं सप्तदश्य-
वाक्यं वद्वर्णत्रयसाधारणम् । तस्मात्—अध्वरकल्पादौ वर्णत्रयाधिकारः ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चाध्यायस्य

पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	७	४४९
सूत्राणि	३९	१२१०

(अथ सप्तमः पादः)

(प्रथमे विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणे सूत्रे १—२)

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥ यस्य वा
प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥

सप्तमपादे मयमाधिकरणमारचयति—

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ॥

स्वत्वादायः पितृत्वादावत्यागाद्वन एव तत् ॥ १ ॥

इदमाप्तमन्त्रि—“विश्वजिति सर्वस्वं ददाति” इति । तत्र—धन इव पित्रादाव-
प्यात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि तद्दानम् । इति भाष्ये—

श्रूमः—आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परकीयस्वत्वापादनम् ‘दानम्’ इत्युच्यते । न हि
दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किं च स्व-
ब्दस्य—‘आत्मा, ज्ञातिः, आत्मीयम्, धनं च’ इति चत्वारोऽर्थः । वेदेकस्मिन्प्रयोग
एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ च गवादिधनस्य दाक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् ।
तस्मात्—धनस्यैव दानम् ॥

(द्वितीये-विश्वजिति भूमेरदेयत्वाधिकरणे-सूत्रम्—)

न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

वेद्या न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ॥

पालनस्यैव रज्यत्वाच्च स्वं भूदोषते न सा ॥ २ ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजितादौ सर्वस्वं ददाति, तदा गोपपराजमार्गजलाश-
याद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः—भूमेस्त्वदीयधनत्वात् “राजा सर्वस्यैव
प्राज्ञणैवर्जम्” इति स्मृतेः । इति भाष्ये—

श्रूमः—दुष्टशिक्षाक्षिप्तपरिपालनाभ्यां राज्ञे ईशितृत्वं स्मृत्यभिप्रेतम्—इति न
राज्ञो भूमिर्धनम् । किं तु वस्यां भूमौ स्वकर्मफलं भुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिना साधारणं
धनम् । अवोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ॥

१ ग. च. छ. ज. “रक्ष-धाण” । २ क. “तेषास्मि” । ३ ग. छ. ज. “तौ ग” । ४ क. च.
राजत्वा” । ५ ज. “णत्रम्” । ६ ख. “जैनम्” । ७ क. “रज्यम्” । ८ छ. “ण्डलस्य” ।

(तृतीये—विश्वजित्पञ्चादीनामदेयताधिकरणे—सूत्रम्—)

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

दानं केसरिणां नो वा, विहितमविपेक्षतः ॥

विकल्पः, पर्युदासोऽयं ये यजामहनीतितः ॥ ३ ॥

“न केसरिणो ददाति” इति विश्वजिति श्रूयते । तत्र—सर्वस्वदानविधानात्, केसरिदाननियेषाश्चाश्वदानं विकल्पिवम् । इति भाष्ये—

श्रूमः—नायं प्रतिषेधः, किं पु पर्युदासः । तत्रकारश्च दशमस्याष्टमे पादे “ये यजामह—” मश्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । तत्रस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सति ‘अश्वव्याविरिक्तं सर्वस्वं देयम्’ इति विधिनियेषयोरेकवाक्यत्वात्तान्तास्त्यश्वस्य पाप्मि-
कमपि दानम् ॥

(चतुर्थे—विश्वजित्पविद्यमानसर्वस्वदाननिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबन्धः ॥ ५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अर्जयित्वाऽपि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत् ॥

सर्वोद्देशाविधेराद्यो न भाते सर्वताविधेः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते—‘पुरुषेण भोग्यं शय्यासनावि-
पारसर्वम्, तदात्रव्यम्’ इति । तस्मात्—अविद्यमानं सर्वमर्जयित्वाऽपि देयम् । इति
चेत् ॥

मैवम् । श्लोदकमाप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात् । सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वा-
दिद्यमानविषयः । तस्मात्—यदस्ति तदेव देयम् ॥

(पञ्चमे—विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्यादेयताधिकरणे सूत्रम्—)

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

धर्मार्थसेवकः शूद्रो-देयो नो वा, स दासवत् ॥

देयोऽस्वत्वात्पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते ॥ ५ ॥

१ ग. छ. “ह—एतिम” । २ क. सर्व । ३ ग. घ. छ. “शाय” । ४ छ. ग. च. छ. “दिकं
य” । ५ ग. छ. “स्य श” । ६ छ. ग. छ. अ. “मार्थे से” ।

यस्तु शूत्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते, सोऽपि सर्वस्वमध्यपतितत्वाद्भद्रदास-
देयः । इति चेत् ॥

मेवम् । जीविकापदानेन वस्मिन्सेवके स्वत्वामावात्, स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वा-
पादनासमवाच्च न देयः ॥

(पञ्चे विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयताधिकरणे सूत्रम्—)

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तदानसंयोगात् ॥ ७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

भूतं भावि च देयं स्यात्कालेऽवस्थितमेव वा ॥

आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसंभवादेन्त्योस्तदा ॥ ६ ॥

‘विश्वजिन्मया कर्तव्यः’ इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणाकालात्पूर्वं यत्स्वेन भोग्यं सचि-
तम्, वद्वत्, यच्च दक्षिणाकालादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितम्, वद्भावि, तदुभय-
मपि सर्वशब्दार्थत्वादातव्यम् । इति चेत् ॥

मेवम् । भूतस्य विनाशसंभवाद्, भाविनस्तदानीमप्राप्तत्वात्, अविद्यमानस्य दाना-
योगाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव सर्वं देयम् ॥

(सप्तमे-विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ८-१३)

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्

॥ ८ ॥ अपि वा शेषकर्म स्यात्क्रतोः प्रत्यक्ष-

शिष्टत्वात् ॥ ९ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम्

॥ १० ॥ अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म

स्यात् ॥ ११ ॥ नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्वर्थेन संयोगस्तस्मा-

दविरोधः स्यात् ॥ १३ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

दक्षिणाक्रतुपुत्तपथं त्रयं देयमुतेष्टये ॥

शिष्टाऽथवा दक्षिणार्थमेवाऽऽद्यः सर्वशब्दतः ॥ ७ ॥

१ त. ग. च. छ. ज. झ. अ. ‘ध्यपतित्वा’ । २ क. छ. अ. ‘दनयो’ । ३ घ. तदुद्भूतम् ।
४ छ. ग. च. छ. ज. झ. अ. सर्वेत् । ५ ग. छ. ज. ‘तुभ्यकार्थ’ । ६ ग. छ. ‘गार्थं तत्राऽऽय’ ।

क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् ॥

मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात्सर्वताविधेः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ कर्मोत्पत्त्य एव यजमानेनाऽऽरम्भं धनं वचनबलात्त्रिवा व्यवस्थापितम्—
'इदं मे भुक्त्यर्थम्, इदं मे यज्ञार्थम्, इदं मे दक्षिणार्थम्' इति । तदेतन्नयमपि दक्षि-
णार्थत्वादावव्ययम्—इत्येकः पक्षः ॥

दक्षिणा हि माध्यन्दिनसवने दीयते । तत्त ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसानोयान्तः
क्रतुभागोऽवशिष्टः । ■ च द्रव्याभावाद्वाध्येत । न च—अद्भुततया दक्षिणया मन्वा-
मस्य क्रतोर्बाधो युक्तः । तदस्तदर्थोवाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयम्—
इति द्वितीयः पक्षः ॥

'यदक्षिणात्वेन विधीयते, तत्सर्वम्' इत्यनूद्य विधानादक्षिणार्थ एव भागो दातव्यः—
इति राक्षान्तः ॥

(अष्टमे—अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणे सूत्राणि १४-१७)

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषामविशेषात्
॥ १४ ॥ द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥
अतद्गुणत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ १६ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

'विश्वजित्पष्टरात्रादौ किं शतं द्वादशोधिकम् ॥

सर्वं वाऽऽद्यश्चोदकोक्तेरन्त्यो नामाविदेशतः ॥ ९ ॥

एतद्वाक्ये, वार्तिके तु सप्तादानुजिघृक्षया ॥

आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमानत्वेनेदमीरितम् ॥ १० ॥

इदमप्राप्यते—“अथैवस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजित्वावेकाहावभितः, उमयवो
ज्योतिः, मध्ये षडहः, पशुकामो ह्येतेन यजेत” इति । ‘ज्योतिः, गौः, आयुः,
इत्येतैस्त्रिभिर्नैमिरिभिधेयानां त्रयाणां यागानामारोहावरोहाभ्यामुभयवो ज्योतिः षड-
हो भवति । सोऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः । आदौ विश्वजित् । अन्तेऽभिजित्’—

१ अ. च. म. 'विधिः ॥ ८ त प्र' । २ ग. छ. ज यत्तार्थम् । ३ अ. 'पि भुक्त्यर्थम्' ।
४ अ. ग. च. छ. ज. छ. म. 'वाधया' । ५ म. 'शक्तिः' । ६ क. क्षणेन । ७ ग. छ. इति
विधिः ।

इत्यर्थः । तत्र—अहर्गणस्य द्वादशाहविकृतित्वात्, द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टो-
मविकृतित्वात्, चोदकपरपरया द्वादशशतदक्षिणाऽष्टरात्रे प्राप्ता । ततः प्रथमस्याहो
विश्वजितोऽपि सैव दक्षिणा—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वतश्च एकाहो विश्वजित् । तस्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि वि-
श्वजित्यतिदिश्यन्ते । तस्मात्—सर्वस्वं देयम् । तदेतद्वाप्यकारस्य मतम् ॥

वार्तिककारस्तु—‘द्वादशशतम्’ इत्येव सिद्धान्तितवान् । विश्वजिद्व्यतिरिक्तेषु
सप्तस्वहःसु चोदकप्राप्तां द्वादशशतदक्षिणामवाचितुं विश्वजिति नामातिदेशप्राप्ता
सर्वस्वदक्षिणा बाधनीया । युक्तो हि बहूनामनुग्रहः । न च—‘विश्वजिति सर्व-
स्वम्, इतरत्र द्वादशशतम्’ इति वक्तुं शक्यम्, ‘अहर्गणस्यैकैव दक्षिणा’ इति दशमे
वक्ष्यमाणत्वात् ॥

सूत्रकारस्तु—नामातिदेशस्य मौबन्धमाप्तिमात्रं व्युत्पादितवान् । इति द्रष्टव्यम् ॥

(नवमे—विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकाराधिकरणे सूत्राणि १८-२०)

विकारः सन्तुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥

अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥ १९ ॥

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयाति—

न्यूनोऽप्युक्तशतात्किं स्यात्सर्वताऽधिक एव वा ॥

संभवादग्रिमोऽन्त्यः स्यादानत्ये सर्ववर्णनात् ॥ ११ ॥

यदेतत्—द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तम्, तस्मान्न्यूनं कस्यचिद्धनम्,
तस्मिन्नपि सर्वता संभवति । विद्यमानस्यानवशेषितत्वात् । तस्मात्—अल्पधनयुक्त-
स्यापि विश्वजित्यधिकारः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तम्—“यद्येतावता नाऽऽनमे-
युरपि सर्वस्वेन” इति । तत्राविकस्येव सर्वत्वात्, इहापि तदेव युक्तम् । षष्ठं
चोदकप्राप्तमपि पाक्षिकत्वपरिहारायेह नियम्यते । तस्मात्—श्रुतिर्जा वशीकाराया-
धिक एव सर्वता द्रष्टव्या ॥

(दशमे-अपरिमितशब्दस्य संख्यान्तरत्वाधिकरणे सूत्रे २१-२२)

अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्त-
च्छ्रुतित्वात् ॥ २१ ॥ कल्पान्तरं
वा तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ॥ २२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

देयैका पदशतं वाऽपरिमितं त्विति वारयेत् ॥

एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः ॥ १२ ॥

नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद्व्युत्पत्त्या मानशून्यता ॥

कृत्वा बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः ॥ १३ ॥

आधाने श्रूयते—“एका देया पदशेयाः, द्वादशा देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयम्, सहस्रं देयम्, अपरिमितं देयम्” इति । तत्र—अपरिमितशब्दगतैर्नञ्जा परिमाणं निषिध्यते । तथासत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयते । इत्येकादिकां पूर्ववाक्योक्ता गवां संख्या निवार्यते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अपरिमितशब्दस्य कृत्वा बहुत्वमर्थः । तथैव प्रयोगबाहुल्यात् । ततो नैकादिपक्षा निवार्यन्ते । किं तु—संख्यान्तरं विधीयते ॥

(एकादशे-अपरिमितशब्देन सहस्राधिकग्रहणाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥ अधिकं
वा स्याद्वह्वर्थत्वादितरेषां संनिधानात्
॥ २४ ॥ अर्थवादश्च तद्वत् ॥ २५ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ॥

संभवादग्रिमोऽन्त्यः स्यात्सहस्रानन्तरोक्तितः ॥ १४ ॥

अपरिमितशब्देन यद्वह्वत्वं विधीयते, तत्सहस्रादूर्वागपि भवति । कुतः—द्विशब्द-
विशवादी बहुत्वसंभवात् । इति चेत् ॥

मेवम् । एकादिपक्षेपूत्रोत्तराभिवृद्धिदर्शनेनात्रापि सहस्रपक्षमुपन्यस्य यथादमिधी-
यमानं बहुत्वं सहस्रादूर्ध्वं पर्यवस्यति ॥

(द्वादशे— { इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपु- } सूत्राणि २६-३०)
 { राकल्पानामर्थवादताधिकरणे }

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय
 ह्यनुकीर्तनम् ॥ २६ ॥ तद्युक्ते च प्रतिषेधात्
 ॥ २७ ॥ निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात्पञ्चावतवत्
 ॥ २८ ॥ विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात्
 ॥ २९ ॥ अर्थवादो वा विधिशेषत्वात्तस्मा-
 न्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

माषाण्ये पचतेत्येतद्वाणिज्येवास्त्रिलेपु वा ॥

उक्तेर्विधेश्च तौ पक्षौ कृत्वाचिन्ताऽर्थवादतः ॥ १५ ॥

इदमाज्जायते—“इति ह स्माऽऽह वैकुण्ठाणिः—माषाण्येव महं पचत, न वा
 एतेषां हविर्दृष्टाति” इति । तत्र—‘वार्णिः’ इत्युक्तत्वाद्वाणिगोत्राणामेवायं माषपाक-
 विधिः । इति चेत् ॥

मैवम् । वृष्णिगोत्रोपपन्नेन वैकुण्ठाज्जा माषपाकस्य संबन्धो नात्र विधीयते । किं पु
 माषपाकमात्रम् । वैकुण्ठसंबन्धस्तु स्वावकत्वेनोपन्यस्यते । तस्मात्—सर्वेषां माषपाका-
 धिकारः । तावेदो पूर्वोत्तरपक्षौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्यौ । परमार्थतस्तु—माषपाकदा-
 क्यमर्थवादः, “तस्मादाख्यमेवाश्रीयत” इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना
 सह स्वावकत्वेनान्वयात् ॥

(त्रयोदशे—सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणे सूत्राणि ३१-४०)

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ॥ ३१ ॥

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात्

॥ ३२ ॥ नासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥ संबन्धाद-
 र्शनात् ॥ ३४ ॥ स कुलकल्पः स्यादिति

कार्णाजिनिरेकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३५ ॥ अपि
 वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥ ३६ ॥
 विप्रतिषेधाच्च गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुका-
 यनः ॥ ३७ ॥ संवत्सरो विचालित्वात् ॥ ३८ ॥
 सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ३९ ॥ अहानि
 वाऽभिसंख्यत्वात् ॥ ४० ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

सहस्रवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ॥
 रसोपनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥ १९ ॥
 तदायुर्वाऽथ सार्धद्विशतामामुत मासगा ॥
 वत्सरोक्तिरुत द्वादशैरत्रिषु दिनेषु वा ॥ २० ॥
 आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वानृणामेवाप्रिसंभवे ॥
 द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ २१ ॥
 कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्धासंभवे सति ॥
 पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ॥ २२ ॥
 षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ॥
 सहस्रमासा नाऽऽधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २३ ॥
 वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ॥
 न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिभाषा विशेषणात् ॥ २४ ॥
 स्वारस्याभिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ॥
 त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते ॥ २५ ॥
 नार्हःसंघस्ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ॥
 तस्माद्विश्वसृजां सत्रं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २६ ॥

इदमाप्तायते—“पञ्चपञ्चाशत्सत्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः,
 पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत् एकविंशाः, विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरम्”

इति । तत्र—सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषां सद्भावात् ।
इत्याद्यः पक्षः ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाऽऽहवनीयाद्यभयः
संभवन्ति, नान्येषां गन्धर्वादीनाम् । इति चेत् । तर्हि ‘रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां
मनुष्याणामधिकारः’ इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ॥

रसस्याऽऽरोम्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव, न त्वायुर्हेतुत्वम् । इति चेत् । तर्हि ‘एकस्मि-
न्कुले समुत्पन्नायां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसंभवात्कुलाधिकारः’ इति
तृतीयः पक्षोऽस्तु ॥

कृत्स्नकर्तुः फलं भवति । न च—पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति । तस्मात्-
नास्ति फलम् । इति चेत् । तर्हि ‘सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घायुर्भवि-
ष्यति’ इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु ॥

न ह्यस्यैव वचनस्य सोऽर्थः संभवति, तद्वाचकपदाभावात् । न च—कल्पयितुं
शक्यते, समाविष्टायुष्काणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्मन्त्रयमार्गानां तेतत्सत्रवि-
धिवलादायुर्वृद्ध्यदर्शनात् । इति चेत् । तर्हि ‘पञ्चपञ्चाशतः’ इत्यस्य शब्दस्य पुरु-
षपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विंशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सह-
स्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ॥

“चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्” इति वचनादभ्यधिकानां नैव तत्राधिकारः । इति
चेत् । तर्हि “यो मासः स संवत्सरः” इति वचनात्संवत्सरेशब्दस्य मासपरत्वे सति
‘सहस्रमासं सत्रम्’ इत्येष पक्षः पक्षोऽस्तु ॥

अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा
जातपुत्रोऽग्निमादधीत । तस्मात्—अध्वानादूर्ध्वमस्योऽऽयुषि न सन्ति सहस्रं मासाः ।
इति चेत् । तर्हि—“संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रयः” इति वचनात्संवत्सरशब्दो
द्वादशरात्रोन्नपरः । यथा सति रात्रीणां द्वादश सहस्राणि संपद्यन्ते । तान् च रात्रिषु
षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरस्य ऊर्ध्वं मासच-
तुष्टयं भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराध्वानादूर्ध्वमपि संभवति—इति सप्तमः पक्षोऽस्तु ॥

“संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रयः” इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः ।

१ अ. घ. ज. दीर्घायुषः । २ क. ख. च. छ. अ. ‘जोऽग्निमाद’ । ३ अ. ‘यनसि’ । ४ ग. छ.
‘ना पु’ । ५ छ. ‘तृणी’ । ६ च. अ. ‘दीर्घमायु’ । ७ अ. छ. ‘स्य सोऽ’ । ८ क. ‘गानामुत्तर’ ।
९ ए. घ. ज. छ. तत्सं । १० ग. छ. ‘य । मैत्रम् । तं’ । ११ छ. न सया । १२ क. ‘र ति
श’ । १३ क. घ. ‘स्याऽऽयुषि’ । १४ क. ज. छ. ‘रप्र’ । १५ क. ख. ग. घ. छ. ज. छ. अ.
‘रात्रिप’ । १६ क. ज. छ. ‘रप्र’ ।

किं तु तेन शब्देन प्रविमा विशिष्यते । तस्मात्—न सप्तमः पक्षो युक्तः । इति चेत् । एवं तर्हि 'संवत्सराब्दो दिनपरः' इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथासति "त्रिवृतः संवत्सराः" इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृतः, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगाहाह्व्यात् । न तु—अहःसंधे कचिदपि त्रिवृदादि-शब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सराशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्तते । 'त्रिवृतः संवत्सराः' इत्युक्ते 'त्रिवृत्स्तोमप्रयुक्तयुक्तान्यहानि' इत्युक्तं भवति । तस्मात्—विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं सहस्रदिनम्—इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य

सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदिताः
आधिकरणानि	१३	४६२
सूत्राणि	४०	१२९०

(अष्टमः पादः)

(प्रथमे—चतुर्होतृहोमेऽनाहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १-१०)

इष्टिपूर्वत्वादकतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु
स्यादपूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥
इष्टित्वेन तु संस्तवश्चतुर्होतृनसंस्कृतेषु दर्शयति
॥ २ ॥ उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ स सर्व-
पामविशेषात् ॥ ४ ॥ अपि वा कत्वभावाद-
नाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥ ५ ॥ जपो वाऽन-
ग्निसंयोगात् ॥ ६ ॥ इष्टित्वेन तु संस्तुते होमः

* अत एव—"आदित्ये वा रुयै क्रतवः—स यदोदेत्यय वसन्तः, यदा संगवोऽय प्रीत्यः, यदा मर्षदिनोऽय वर्षा, यदाऽयराहुणोऽय ज्ञातव, यदाऽस्तमेत्यय हेमन्तःशिशिरो" इति ब्राह्मणवाक्यमनु-
कूलं भवति ॥

स्यादनारभ्याग्निसंयोगादितरेषामवाच्यत्वात् ॥
 ॥ ७ ॥ उभयोः पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥ निर्देशो
 वाऽनाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥ ९ ॥
 पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

अष्टमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रारूपमन्त्रेण होमः सामेरुतोभयोः ॥
 अनाग्निके विधिर्वाऽऽद्यो होमत्वात्कतुर्होमवत् ॥ १ ॥
 उभयोः पुरुषार्थत्वात्तृतीयो वचनात्तु तत् ॥
 अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यग्नौ लौकिके हुतिः ॥ २ ॥

इदमाम्नायते—“मजाकामं चतुर्होत्रा याजयेत्” इति । “पृथिवी होत्रा, धार-
 ध्वर्युः—” इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा । तेन मजाकामं याजयेत् । ‘सोऽयं होमो
 आहिताग्निना कर्तव्यः, अग्निहोत्रादिकतुर्होमेषु तथात्वदर्शनात् । इत्येकः पक्षः ॥

अनारभ्याधीवत्त्वेन ऋतुमवेशामावात्पुरुषार्थवशा विहितो होम आहिताग्नेरनाहि-
 ताग्नौ च साधारणः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

अनाहिताग्नेरयं होमविधिः—इति तृतीयः पक्षो युक्तः । कुतः—वचनबलात् ।
 चतु वचनमेवाम्नायम्—“एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टियंश्चतुर्होत्राः” इति । तस्य
 चाऽऽहवनीयाद्यभावाल्लौकिकेऽग्नौ वक्ष्योमः ॥

(द्वितीये—अनाहिताग्निपूजनयनहोमाधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

उपनयनादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥ स्थ-
 पतीष्टिवल्लौकिके वा विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ॥
 ॥ १२ ॥ आधानं च भार्यासंयुक्तम् ॥ १३ ॥
 अकर्म चोर्ध्वमाधानात्तत्समवायो हि कर्मभिः
 ॥ १४ ॥ श्राद्धवदिति चेत् ॥ १५ ॥ न श्रुति-
 विप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थो
 न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥ सोमपानाच्च प्रापणं

द्वितीयस्य तस्मादुपयच्छेत् ॥ १८ ॥ पितृ-
यज्ञे तु दर्शनात्प्रागाधानात्प्रतीयेत ॥ १९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा सं लौकिके ॥
वह्नौ पूर्ववदत्रोक्तेरभावाद्द्वैदिकेऽस्तु ततः ॥ ३ ॥
आधानं विदुषो विद्याऽनुपनीतस्य नास्त्यतः ॥
असंभवो वैदिकाग्नेर्होमोऽग्नौ लौकिके ततः ॥ ४ ॥

यथा पूर्वज्ञानादित्याग्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति, तथीपनयनहोमस्य लौकिकामिवि-
धायकवचनाभावादाहवनीये ऽ होमः । इति चेत् ॥

मैवम् । विद्वानेव ज्ञाधानेऽधिकारी । न च—अनुपनीतस्य विद्याऽस्ति । तत्र भाह्व-
नीयासंभवालौकिकेऽग्नौपनयनहोमः कर्तव्यः ॥

(तृतीये—अनाहितेऽग्नौ स्थपतीष्ट्यधिकरणे सूत्रे २०-२१)
स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्ताद-
र्याच्चापवृज्येत ॥ २० ॥ अपि वा लौकिकेऽग्नौ
स्यादाधानस्यासर्वशेषत्वात् ॥ २१ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्थपतीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ लौकिके वाऽऽद्य आक्षिपेत् ॥
आधानमिष्टिरन्त्यः स्यादवैधेनाग्न्यसंस्कृतैः ॥ ५ ॥

“एतया निपादस्थपतिं याजयेत्” इति विहित्वाया इष्टेऽश्वोदकमाग्नेर्वाहवनीया-
दिषु कर्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाऽऽहवनीयाभावादाधानमाक्षिप्याऽऽहिते वस्मिन्वैदिकेऽ-
ग्नावियमिष्टिः । इति चेत् ॥

मैवम् । अत्रैवार्णिकत्वादतिहितेनाऽऽधानेनाग्निसंस्कारासिद्धेः । वस्मालौकिकेऽग्नौ
सेष्टिः ॥

(चतुर्थे—अनाहितेऽग्नाववकीर्णपश्वनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)
अवकीर्णपशुश्च तद्दाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥
चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अवकीर्णपथः कुत्र विशाद्याधानसंभवात् ॥

वेदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात् ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते—“यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्, स गर्दभं पशुमालभेत्” इति । एत—
अवकीर्णो विमार्देशैर्वाणिकस्याऽऽधानसंभवाद्वेदिकेऽग्रावयं पशुः । इति चेत् ॥
मेवम् । “जायापती अमोनादधीयावाम्” इत्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात् ।
तस्मात्—लौकिकेऽग्री पशुः कार्यः ॥

(पञ्चमे—देवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणे सूत्रे २३-२४)

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु देवानि
स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥ अ-
हनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

चोलादि सर्वदा पुण्याहादौ वाऽत्राविशेषतः ॥

आद्योऽन्त्यः पूर्वपक्षादौ देवानां स्मृतितो विधेः ॥ ७ ॥

चोलापनयनादीनां देविकानां च कर्मणा विख्यादिविशेषस्याश्रवणात्सर्वदा तदनु-
ष्ठानं युक्तम् । इति चेत् ॥

मेवम् । शुक्लपक्षोत्तरायणपुण्यदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात् ॥

(षष्ठे—उपोतिष्टोमाङ्गपाञ्चाक्रयपोनिस्त्यताधिकरणे सूत्रे २५-२७)

याञ्चाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २५ ॥
नियतं वाऽर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पाञ्चाक्रयावभावे स्तो विद्यमानेऽपि वाऽग्निमः ॥

द्रव्यार्थत्वादपूर्वाय कुर्यात्तौ द्रव्यवानपि ॥ ८ ॥

न्योतिष्टोमे धनमिक्षा समाम्नात्—“द्वादश रात्रीर्दोसितो भूतिं वन्वीत्” इति ।

* भाष्यवार्तिकयोः पठभ्यमानमपि “इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ २५ ॥” इत्यधिकरणं तत्रैव-
तिषु पित्र्यकर्मणो देवविद्वत्त्वोक्तत्वेन सप्तमस्यादत्त्वेन न्यायमात्मकता नोपपद्यते ॥

१ ज. स. ‘कीर्णः प’ । २ क. स. च. छ. अग्निमाद’ । ग. छ. अग्नी आद’ । ३ ज. अ.
विधे । ४ स. ग. च. छ. अ. वेदिकाना ।

सोमक्रयश्चाऽऽघ्रातः—“अरुणया पिङ्गास्या सोमं क्रीणाति” इति । तदुभयान्नानं च धनसोमयोर्द्रव्ययोर्जामार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । इतराङ्गवदेतदुभयं ऋत्विङ्गवत्या नित्यवदघ्रातम् । तथासति यदि द्रव्याभावे ‘वन्वीत, क्रीणाति च’ इति शास्त्रिकत्वं कैल्यप्ये, तदा नित्यवच्छ्रवणमुपकथ्येत । अस्माद्—सत्यपि द्रव्ये तदुभयमदृष्टार्थं कर्तव्यम् ॥

(सप्तमे—ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणे सूत्रम्—)

तथा भक्षपैषाच्छादनसंज्ञसहोमद्वेषम् ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्निमः ॥

निमित्ते सत्पनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“पयो ब्राह्मणस्य ब्रवम्” इति । तदेतदसत्यन्यस्मिन्भक्ष्ये कर्तव्यम् । कुतः—अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नरचत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । अस्मात्—सत्यप्यन्यस्मिन्भक्ष्ये नियमादृष्टाय पय एव ब्रवयेत् ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । “अग्नीदिग्नीन्विहर” इति पैषाधे पूर्वमेवाऽऽग्नीध्रेण बुद्धेऽपि दर्शपूर्णमासयोः स पैषः कर्तव्यः । वाजपेये सत्यपि वस्त्रान्तरे “दर्शमय परिधधाति” इति विहितमनुष्ठेयम् । पशौ “यत्पशुर्मायुमकृत” इति मन्त्रेण संज्ञसहोमो विहितः, स च मारणवेलायामकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्तव्यः ॥

(अष्टमे—अपररात्रे व्रतस्यानित्यताधिकरणे—सूत्रम्—)

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अजीर्णसंभवे कार्यं व्रतं नो वाऽग्निमो विधेः ॥

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधाच्च पयोव्रतम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“मध्यदिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतयति” इति । यत्र—यस्याजीर्णः संभावितः, तेनापि विहितत्वात्पयो व्रतयितव्यमेव । इति चेत् ॥

मेवम् । रोगोत्पत्त्या प्रधानानुष्ठाने विघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात्—वधाविधवेष्टायां
पयो वर्जयेत् ॥

(नवमे-छागस्पैवाग्नीपोमीपपशुताधिकरणे सूत्राणि ३०—४२)

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥

छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३१ ॥ न चोदनावि-

रोधात् ॥ ३२ ॥ आर्षेयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥

न तत्र ह्यचोदितत्वात् ॥ ३४ ॥ नियमो

वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्त्वेनाभिधानात्

॥ ३५ ॥ अनियमो वाऽर्थान्तरत्वादन्यत्वं व्य-

तिरेकशब्दभेदाभ्याम् ॥ ३६ ॥ रूपाल्लिङ्गाच्च

॥ ३७ ॥ छागे न कर्माख्या रूपाल्लिङ्गाभ्याम्

॥ ३८ ॥ रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यात्

॥ ३९ ॥ विकारो नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ४० ॥

स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४१ ॥

ज्ञातेर्वा तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् ॥ ४२ ॥

नवमाधिकरणप्रारम्भयति—

अग्नीपोमीपकः कोऽपि च्छाग एवोत चोदिते ॥

अविशेषेण कोऽपि स्याच्छागो मन्त्रे विशेषणात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“अग्नीपोमीयं पशुमालमेव” इति । तत्र—विहिते पशौ
विशेषाश्रवणाद्यः कोऽपि पशुरालम्ब्यः । इति चेत् ॥

मेवम् । “छागस्य वधाया भेदसोऽनुब्रूहि” इति मन्त्रे विशेषितत्वात् । तस्मात्—

छाग एवाऽऽलब्धव्यः ।—शाखान्तरे विधातेव “अजोऽग्नीषोमोयः” इत्येवं विशेषः
श्रूयते—इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्या-

ष्टमः पादः ॥ ८ ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदिष्ठः
अधिकरणानि	९	४७१
सूत्राणि	४२	१२९२

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

प्रमाणोद्यधिकारान्तेः पैङ्गुचारेर्निरूपिते ॥

उपदेशोऽतिदेशोऽथ तत्तापेक्षो निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । तथा हि—यत्रापेक्षित-
स्यार्पणभावस्य प्रतिपादको ग्रन्थसंदर्भः पठ्यते, स उपदेशः । अतिदेशस्तु—पूर्वावा-
येर्देशितः—

“अन्यत्रैव प्रणीतायाः कस्माद्या धर्मसतत्वेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते”

इति ॥

“प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मोपदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥

इति च । तत्र—उपदेशः पङ्क्तिरध्यायेर्विचारितः । ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशवि-
चारितत्वात्पूर्वभावित्वम्, सप्तमाध्यायस्यातिदेशविचारत्वादुत्तरभावित्वम् ॥

(प्रथमे—प्रयाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि १-१२)

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुखभेदे यथाधिकारं
भावः स्यात् ॥ १ ॥ उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा
सत्त्ववदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥ चोदनाशेषभा-
वाद्वा तद्भेदाद्यवतिष्ठेन्न उत्पत्तेर्गुणभूतत्वाद्
॥ ३ ॥ सत्त्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रती-
येत ॥ ४ ॥ अविभागाच्च नैवं स्यात् ॥ ५ ॥
द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ उत्पत्तौ विध्य-
भावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्ततश्च कर्म-
भेदः स्यात् ॥ ७ ॥ यदि वाऽप्यभिधानवत्सा-
मान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥ अर्थस्य त्ववि-

१ अ. “णादधि” । २ अ. “सुभित्वादिनि” । ३ अ. अ. छ. अ. “प्रतीता” । ४ क. छ. अ.
“चारत्वा” । छ. “चारित्वा” ।

भक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्रयो-
गस्य, कर्मणः शब्दभाव्यत्वाद्भिमागाच्छेषाणा-
मप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥ स्मृतिरिति चेत्
॥ १० ॥ न पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छ-
ब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ॥

यज्यन्वयेन सर्वार्थोपदेशो विचार्यताम् ॥ २ ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदसमन्वयात् ॥

प्रकृतार्थे ततः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । व्योविष्टोपकरणे दीक्षणीयादयः ।
तत्र—एते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः—यज्यन्वयात् । यागः
करणम्, प्रयाजादय इति कर्तव्यता, इत्येवमावत्तावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो
यागवदानुपूर्व्येणान्विताः स्युः, तदानीम्, अपूर्वेनिष्पादकत्वमुभयत्र समानम्—इति कृत्वा
करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किं च—अवघातपेयगादीनां
यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः । तद्वदङ्गत्वसामान्यात्मयाजादीनामपि यज्य-
न्वयो युक्तः । याजिषाणुश्च दर्शपूर्णमासज्योविष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनु-
गतं यागमात्रं द्रूवे । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशवि-
चारो न कर्तव्यः । इति प्राप्ते—

धूमः—अपूर्वं हि मुख्यं फलित्वात् । यजिर्न मुख्यः, फलरहितत्वात् । फलवति
मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम् । अतः—करणेति कर्तव्यतयोरुपयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः ।
पश्चात् परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथासत्यपूर्वभेदस्य द्विर्वाच्यायाये निरूपित-
त्वादपूर्वविशेषेण तत्करणमूतयजिर्विशेषेण वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मो ये यस्मिन्प्रकरणे
आप्ताः, ते तत्रैव व्यवस्थित्यन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र
मात्रं प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्—सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशमात्राद्धर्माका-
ङ्क्षा पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ॥

(द्वितीये—इषौ इषेनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १३-१६)

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥१३॥

श्येनस्येति चेत् ॥१४॥ नासंनिधानात् ॥१५॥

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदाधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारम्भवाचि—

इषौ समानमितरच्छद्येनेनेत्यनुवादकम् ॥

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्वर्माश्रवादकात्समाः ॥

इषेनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥ ५ ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छद्येनगं स्फुरेत् ॥

वैशेषिकं लोहितोष्णीपादि सेनातिदिश्यते ॥ ६ ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोरुभयोर्योतिष्टोमव-
र्माश्रवादकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येना-
मूच्यते—“समानमितरच्छद्येनेन” इति । ननु—अत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना, तत्प्रति-
योगिमः कस्यचिदप्यनिर्दिष्टत्वात्—इति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् ‘इषौ यो वैशेषिको धर्मो विहितः, स परित्यज्य, इतरशब्दकप्राप्तं सर्वं
श्येनेन समानम्’ इत्यर्थः । तस्मात्—‘अनुवादकमिदं वाक्यम्’ इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा—‘देवदत्त एवाधीते, नेर्वरः
कश्चित्’ इत्युक्ते—अध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्माणवकः प्रतीयते, न तु गवाश्वघट-
पटादिः । एवमत्रापि—इषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्सजातीयं श्येन-
गणं लोहितोष्णीपादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतवाच-
वान्न चोदकेन प्राप्तम् । तस्मात्—इषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ॥

(तृतीये—पञ्चद्विःषु सार्यवादविषयतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १७-२१)

पञ्चसंचरेष्वर्थवादातिदेशः संनिधानात् ॥

॥ १७ ॥ सर्वस्य वैकशब्द्यात् ॥ १८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ विहिताम्नानान्नेति
चेत् ॥ २० ॥ नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

धृतिपाधिकरणमारचयति—

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रमर्थः ॥

स वादाङ्गविधिस्थो ॥ हविर्विधिष्वन्वयाद्भवेत् ॥ ७ ॥

अर्थवादकनिष्ठोऽसौ भवमाङ्गविधेरपि ॥

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ॥ ८ ॥

चातुर्भुजेषु वैश्वदेव—वरुणप्रधास—साकमेव—मुनासीरीय—नामकानि चत्वारि
पर्वणि । तत्र—वैश्वदेवेषु हवींषि विहितानि—“आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति” “सौम्यं
चरुम्” “सावित्रं द्वादशकपालम्” “सारस्वतं चरुम्” “पौष्णं चरुम्” “मारुतं
सप्तकपालम्” “वैश्वदेवीमामिसाम्” “चावाष्ट्यधिकमेककपालम्” इति । तेषां हविषां
ब्राह्मणेऽर्थवादः समानात्—“वार्चमग्नानि वा एषानि हवींषि” इति । अङ्गविधयोऽपि
तत्राऽऽज्ञाताः—“त्रेधा संनद्धं बर्हिर्भवति” “त्रेधा संनद्ध इध्मः” “नव प्रयाजा
इत्यन्ते” “नवानुयाजाः” इति । एवं स्थिते वरुणप्रधासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि
पञ्च हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वविदिशति—“एतद्ब्राह्मणा-
न्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीषराणि” इति । तत्र—अर्थवादमात्रस्यातिदेशो
न्याय्यः, तस्य हविर्विधिभिः सह स्तुत्यत्वावकरूपेणान्वयसंभवात् । अङ्गविधीनां तद-
संभवात् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मात्—अर्थवादस-
हितानामङ्गविधीनामतिदेशः ॥

(चतुर्थे—एककपालेन्द्राग्रयोः सार्थवादविधिपतिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

एककपालेन्द्राग्रौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

धृतिपाधिकरणमारचयति—

श्रुतमेककपालेस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ॥

तत्पूर्ववच्चैन्द्राग्र एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ९ ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रधासेषु च पठितम् । ऐन्द्राग्रब्राह्मणं वरुणप्रधा-
सेष्वेवाऽऽज्ञातम् । एवं स्थिते साकमेवेषु विहितयोरेककपालेन्द्राग्रयोर्ब्राह्मणातिदेश

आम्नायते—“एतद्वाङ्मण ऐन्द्राग्रः, एतद्वाङ्मण एककपालो यद्वाङ्मण इतरश्चेतरश्च” इति । तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादसहिताद्भुविनिष्काण्डस्य सर्वस्यापिदेशः । पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणाय बीजकथनम् ॥

(१३३मे—साकमेधे वारुणप्रधासिकैककपालातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्र-
यणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च
सकृद्व्यवदानस्य वचनात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् ॥

साकमेधेषु वारुणप्रधासस्थाहुताग्रिमः ॥ १० ॥

प्रकृतावर्धेबाहुलपादन्तिमः संनिधानतः ॥

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकस्त्वतः ॥ ११ ॥

वैश्वदेवे चात्राष्टिभ्य एककपाल, वारुणप्रधासेषु काय एककपालः । तयो वृष-
भ्राह्मणे समाम्नातम् । साकमेधेषु वैश्वदेवेण एककपाल । तस्मिन्वैश्वदेविकैककपालब्रा-
ह्मणमतिवेष्टन्यम् । कुत — प्रकृतिभेदेन तस्मिन्नुपदिश्यमानवर्धेबाहुल्यात् । वारुणप्र-
धासिकस्य तद्विकृतिवादल्पा एव धर्मविक्षेपा उपदिष्टा — “ज्ञामीभ्यो हिरण्यभ्यो
वा सुचो भवन्ति” इत्यादयः । तत्र वेदनुग्रहो न्याय्यः । इति प्राप्ते—

सूत्रम्—वारुणप्रधासिकब्राह्मणस्य मत्स्यामन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रब्रा-
ह्मण तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तस्माहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव ।
ननु—प्रकृतिभूताद्वैश्वदेविकैककपालादेव वारुणप्रधासिक इव साकमेधेयेऽपि चीद-
केन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशावाक्यमिदं व्यर्थम्—इति चेत् । न, हिरण्य-
वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात् । तस्मात्—वारुणप्रधामिकैककपालस्यैवात्रातिदेशः ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	५	४७६
सूत्राणि	२३	१३१५

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे स्थंतरादिशब्दानां गानविशेषार्थताधिकरणे मूत्राणि १-२१)

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम्
 ॥ १ ॥ शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः
 स्यात्पृथग्भावात्क्रियाया त्वभिसंवन्धः ॥ २ ॥
 स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-
 नोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥ शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥
 नोत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात्
 ॥ ६ ॥ स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ नार्थाभावाच्छ्रुतेरसं-
 वन्धः ॥ ८ ॥ स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णावि-
 भक्तत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ अश्रुतेस्तु
 विकारस्योत्तरास्तु यथाश्रुति ॥ ११ ॥ शब्दानां
 चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ अपि तु कर्मशब्दः
 स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशि-
 ष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ अद्रव्यं चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ तस्य
 च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरूपित्वादर्थो
 ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥ तस्मि-
 न्संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥
 योनिशस्याश्च तुल्यवादितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥
 अयोनौ चापि दृश्यतेऽतथायोनि ॥ १८ ॥
 ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥
 स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा लोके ॥ २० ॥
 शब्दानां च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रयंतरम् ॥

गायतीतृप्पगानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥ १ ॥

इति चिन्ता गानयुक्ता त्वमि त्वेतृप्प्रसिद्धितः ॥

लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥ २ ॥

इदमाग्नयवे—“कवतीषु रयन्तरं गायति” इति । “कया नश्चित्र आमुवत्”—

इत्याद्यास्तिष्ठ अचः कवत्यः । तामु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् । वृद्धा-
विषुं रयन्तरं साम तास्त्वितिदिश्यते । तत्र—अविदेश्यस्वरूपं निश्चेतुं रयन्तरशब्द-
स्यार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ता “अमि त्वा शूर नोनुमः—” इतीयमृक् ‘रयन्तरम्’
इत्युच्यते । कुतः—अध्येतृप्रसिद्धितः । ‘रयन्तरं गीयताम्’ इति केनचिदुक्ता अध्ये-
तारः स्वैरस्तोमविशेषयुक्ताम् “अमि त्वा—” इत्युचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोममात्रम् ।
तस्मात्—गानविशिष्टाया अचो रयन्तरशब्दार्थत्वम् ॥ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वरादिविशेषानुपूर्वोभात्रस्वरूपमृगक्षरव्यतिरिक्तं यद्गानम्, तदेव रयन्तर-
शब्दस्यार्थः । कुतः—लाघवात् । किं च—कवतीष्वृक्षु गानमतिदेश्यं योग्यम् । न
तृचस्त्वद्योग्यताऽस्ति । “कया नः—” “अमि त्वा—” इत्यनयोर्भ्रूचोर्युगपदाधारावे-
यभावेन पठितुमशक्यत्वात् । तस्मात्—गानविशेष एव रयन्तरादिशब्दार्थः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१	४७७
सूत्राणि	२१	१३३६

(अथ तृतीयः पादः)

(मपमे—ओमहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १—४)

उक्तं क्रियाभिधानं तद्धृतावन्यत्र विधिप्रदेशः

स्यात् ॥ १ ॥ अपूर्वे वाऽपि भागित्वात् ॥ २ ॥

नाम्रस्त्वोत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षाद्गुणसं-

योगाक्रियाभिधानं स्यात्, तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात् ॥४॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ॥

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥ १ ॥

उत्तातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ॥

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥ २ ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ॥

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदिशेदिह ॥ ३ ॥

कौण्डपायिनामयने श्रूयते—“मासमाग्निहोत्रं जुहोति” इति । तत्र—‘अग्निहोत्रम्’ इत्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादास्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशे नार्हति । कुतः—तस्य नाम्नः समयोर्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘अग्नये होत्रं यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रम्’ इत्येतन्मवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये (तत्प्रमुख्यं चान्यशास्त्रम् १ । ४ । ४ इति सूत्रे) निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न च—उभयत्र मुख्यत्वं संभवति, अनेकार्थत्वस्यान्याव्यक्त्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वादिदं नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ॥

(द्वितीये प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थिषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत् ॥

तद्वादशाहिकादह्नो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥ ४ ॥

पूर्वन्यायेनातिदेशो नैवं प्रथमता द्वयोः ॥

अह्नोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥ ५ ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः ‘प्रायणीयम्’ इति नाम । तथा गवामयनेऽपि । तत्र—‘अग्निहोत्रनाम’—(अ ३ । १) न्यायेनाविदेशः । इति चेत् ॥

मेवम् । प्रायणीयज्ञान्दृष्टिनिमित्तस्य प्रायण्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽ-

म्यनेकार्थत्वेप्रसङ्गाभावात् । 'प्रारम्भायेति गच्छति प्रवर्तते कर्मानेन—प्रायणीयम् ।
अतो नैतन्नामधेयं धर्मानविदिशति ॥

(तृतीये—सर्वपृष्ठशब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशाधिकरणे सूत्राणि ६—११)

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्योतिष्टोमि-
कानि पृष्ठानि, अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥
षडहाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ लिङ्गाच्च
॥ ८ ॥ उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥
द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ न व्यर्थत्वात्स-
र्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

विश्वजित्सर्वपृष्ठं किमनुवादो रथंतरम् ॥

बृहता वा समुच्चयं यद्वा षाडहिकानि षट् ॥ ६ ॥

अतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ॥

पृष्ठशब्दाद्योदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥ ७ ॥

समुच्चयो वा विपये सर्वत्वं बह्वपेक्षया ॥

न तु द्वयोरितः पण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ८ ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुत—
प्राप्तत्वात् । तथा हि—ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवशानानन्तरमात्मीनि माहेन्द्रादीनि
चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । “अभि त्वा शूर नोनुमः,” “कथा नश्चित्र आभुवत्”
“य वो दस्ममृतीषहम्,” “वरोभिर्बो विद्वद्भु” —इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु घानि
स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमवामापाच गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां विमृणाशृषां
ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशवाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः
श्रूयते—“सप्तदशानि पृष्ठानि” इति । तानि च चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदक-
प्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूचन्ते—इत्येकः पक्षः ॥

रथंतरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोन्योर्विष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पमाप्तो सर्व-

* स्तोत्रशब्द एव मानविशेषवाची ॥

१ छ. 'यप्र' । २ क. स. च. म. 'यति न' । ३ छ. च. ज. श अ 'म ध' । ४ म. 'यप्र'
वा । ५ च. 'नि पृ' ।

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सति—अनुवादकृत् वैयर्थ्यं न भविष्यति—इति द्वितीयः पक्षः ॥

सर्वत्वं बहुषु मुख्यम्, न तु द्वयोः । तस्मात्—अनेन सर्वशृष्टशब्देन षट्संख्य-
कानि पृष्ठान्यविदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि
रथंतर—बृहद्—वैकुण्ठ—वैराज—शोकर—रैवत—सामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि
विश्वजित् ऐकाहिकत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव, न षडहविकृतित्वम् । तथाऽपि सर्वपृ-
ष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यविदिश्यन्ते ॥

(चतुर्थे—अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

तथाऽवभृथः सोमात् ॥ १२ ॥ प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूचते ॥

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥ ९ ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः ॥

व्युत्सेकोऽनूचतामेष मेवं कर्मणि सौमिके ॥ १० ॥

मुख्यावभृथशब्दो यस्तत्सादृश्यविवक्षया ॥

धर्मानतिदिशं कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वारुणमासेषु श्रूयते—“वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति” इति ।
निष्कासं आमिक्षार्या लेपः । “प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्वाम्” इत्यादि-
मग्नैर्दर्शपूर्णमासयोर्विधु सर्वास्त्रप उत्तिष्ठन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कासविधानार्थम-
वभृथशब्देनाऽऽमिक्षायागे चोदकमासोऽनूचते । अस्ति हि व्युत्सेकस्यावभृथत्वम् । “एष
वै दर्शपूर्णमासपोरवभृथः” इति श्रुतत्वात् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिवद्विवेकाक्रिया-
सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च । व्युत्सेके त्वसं-
न्धादुपचर्यते । न हि सौमिककर्मणीव व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशत्रयवर्ती पश्यामः,

१ क. ज. घ. ‘शोकर’ । २ ख. न. ज. घ. म. ‘त एकाहत्वा’ । ३ ख. च. ज. ‘ज्योत्स्यं
स्ता’ । ज. घ. ‘ज्योत्स्यता’ । ४ ज. घ. ‘श्रुत्कर्म’ । ५ ज. घ. ‘मृथय’ । ६ ख. ‘प्राप्तो व्युत्से-
कोऽवभृथशब्देनाऽऽमिक्षायागे’ । ७ ज. घ. म. ‘सविधित्वाज्ज्योत्स्योऽवभृथशब्देनाऽऽमिक्षाया-
गे’ । ८ क. ‘यागे’ । ९ म. ‘स्तुतत्वात्’ ।

येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । तस्मात्—सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुञ्जान आम्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानतिदिशन्कर्मन्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च—विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथोऽस्तु—इति शङ्कनीयम्, अपेक्षितस्य धर्मकलापस्यात्रामावात् । तस्मात्—सौमिकधर्मोपेतकर्मन्तरविधिः ॥

(पञ्चमे—वारुणप्रघासिकावभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाश-
स्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुपनिष्कासकावुत् ॥

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥

तुपनिष्कासपोरत्र साक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः ॥

अतिदेशप्राप्तस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मन्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशादुर्बलः । तस्मात्—तुपनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ॥

(षष्ठे—वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ॥

धर्मातिदेशः स्नातो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ॥

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानातिदिशत्पतः ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र—श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूयगवे वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दवत्त्रिकपालधर्मानतिदिशति । इति पूर्वपक्षः ॥

—‘वैष्णुदेवताऽस्य’ इति विग्रहे विहितस्त्वद्विषयस्यो देवतामभिवक्षते, न तु धर्मात् ।

—नातिदिशति ॥

(सप्तमे—निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

निर्मन्थ्येनेष्टकापाके बहिषाऽवटसंस्कृतौ ॥

अतिदेशो न वाऽऽद्योऽस्तु धर्मार्थं तत्र पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ धर्मवान्निर्मन्थ्योऽग्निराम्नातः । च निर्मन्थ्यशब्दोऽग्निचयन इष्ट-
कापाके प्रयुक्तः—“निर्मन्थ्येष्टकाः पचन्ति” इति । तथा—दर्शपूर्णमासयोः सधर्मकं
बहिषाम्नातम् । स च बहिःशब्दः पक्षौ प्रयुक्तः—“बहिषा वृषावटमवस्तृणाति”
इति । तत्र—उभयत्र तद्वृषासिद्धार्थमतिदेशः । इति चेत् ॥

न । पूर्वोक्तवैष्णवशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसंभवे धर्मलक्षकत्वायोगात् । अग्निम-
न्थनस्य बहिर्लेवनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं निरूप-
यते । तस्मात्—नास्त्यतिदेशः ॥

(अष्टमे—प्रणयनशब्देन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १९—२२)

प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १९ ॥

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ प्राकृतं

वाऽनामत्त्वात् ॥ २१ ॥ परिसंख्यार्थं श्रवणं

गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सौमिकं प्राकृतं वा स्याद्द्वयोः प्रणयनं श्रुतम् ॥

आद्योऽप्राप्तत्वतो मेवमनामत्वेन वादगीः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते—“द्वयोः प्रणयन्ति । तस्माद्वाभ्यां *यन्ति” इति । तत्र—
सौमिकं यत्सधर्मकमग्निप्रणयनम्, तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः—सौमस्य चातुर्मास्यप्रकृ-
तित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकाप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दर्शपूर्णमासगं त्वग्नि-
प्रणयनं चोदकप्राप्तत्वादविषेयम् । तस्मात्—सौमिकस्य धर्मो अत्र प्रणयनशब्देनाति-
दिश्यते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो नामधेयम् । किंतु निर्म-

* ‘तस्याद्वाभ्यामेति’ इति शावरमाध्यत्वपाठः ॥

१ क. ‘तौ’ ॥ धर्मार्थमतिदेशो न वाऽऽद्योऽस्तु त’ । २ क. ‘क्षुण्त्वा’ । ज. घ. म. ‘क्षुण्द’ ।
३ क. ‘दे त’ । ४ घ. च. छ. ज. झ. न. ‘सप्तं त’ । ५ क. ‘कर्म’ ।

न्यबाहिरादिशब्दवह्नौक्क एव । ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्यम्, तर्ह्यर्थवादसंभन्धाय तद्वाक्यमस्तु ॥

(नवमे—मध्यमयोर्द्वयोरेव प्रणयनाधिकरणे सूत्राणि २३—२५)

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात्

॥२३॥ मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥२४॥

औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥२५॥

भवमाधिकरणमारचयति—

आद्यन्तयोर्मध्यपोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसञ्जकात् ॥

आद्यन्तयोर्द्वरुगत्या मध्यपोः पर्वणोर्भवेत् ॥ २८ ॥

“तस्माद्वाभ्यां यन्ति” इत्यनेनार्थवादेन संभन्धाय पुनर्विधानाय प्राकृतमग्निप्रणयनं श्रौतकमाप्तमपि श्रूयते—इत्युक्तम् । तद्वैश्वदेवमुनामीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवेत्तुमर्हति । कुतः—प्रसञ्जकात् । तथाहि—“न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति । न मुनामीरीये” इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिं प्रसञ्जयति । अमसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्थो । तस्मात्—उत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाऽऽद्यन्तयोरेवमग्निप्रणयनम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“ऊरु वा एतौ यज्ञस्य—यद्वरुणमघासः, साकमेवश्व” इति गमनसाधनत्वमूक्तत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तस्मिन्निधौ “द्वयोः प्रणयन्ति” इति श्रौतकमाप्तमग्निप्रणयनमर्थवादापे पुनर्विधाय “द्वोभ्यां यन्ति” इत्यर्थवादेनोक्तवक्तृत्वायुक्ताभ्यां पर्वण्यां गमनमुपन्यस्यते । तस्मात्—मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् । किमर्थं श्रौतकमाप्तमग्निप्रणयनं मध्यमयोः कीर्त्यते—इति चेत्, उत्तरवेद्यग्निविधानगुणविधानार्थम् । न च—अत्रोपावेद्यभावात्प्रणयनाभावः—इति काङ्क्षणीयम् । “उपात्र वपन्ति” इत्यनारभ्य श्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्मध्यमयोर्वैयर्थ्येन विहिते । तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्निधीयते । एवदर्थमेव हि मार्धवादं पुनर्विधानम् ॥

उक्तमधिकरणद्वयमेकादृत्य वातिककारेण योऽर्पोऽभिहितः, ते दर्शयति—

अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात्सौमिकं प्राकृतं न वा ॥

अपूर्वं तत्प्रणयनं शास्तान्तरसंभोक्तितः ॥ २९ ॥

१ अ. “योऽग्नौ प्रम” । २ अ. “वैशा मवे” । अ. “वैणो मवे” । ३ अ. य. इत्येदेका । ४ अ. “मपि प्र” । ५ अ. लाप्या । ६ “त्युग” । ७ अ. अ. अ. योऽभिहितो निर्णयः, त । ८ अ. य. अ. अ. य. व । ९ अ. “समन्ततः” ।

“आहवनीयाद्वाऽग्निं प्रणयते” इति शास्त्रान्तरे मध्यमयोनैवतं प्रणयने विहि-
तम् । तेन समानवचनत्वात्तत्राप्यपूर्वं प्रणयने विधीयते ॥

(दशमे-स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे २६-२७)

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शना-
त् ॥ २६ ॥ चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो, न हि ॥

वैष्णवन्पायतो मेवमनन्यगतिलिङ्गसः ॥ २० ॥

गवामयने द्वयोर्मासपट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्दिश्यते ।
तच्च दिवाकीर्त्यम् । तस्मात्प्राचीनास्त्रयः स्वरसामनामका अहर्दिशेषाः । तपोपरिष्ठा-
वपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते—“अभितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसा-
मानः” इति । तेषु च ग्रहेसावत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः । अन्यत्र त्वेवं
श्रूयते—“पृथग्यः षडहः, द्वौ स्वरसामानौ” इति । तवेवावहर्दिशेषौ पूर्वोक्तानां स्वर-
सामानां न विकारी । कुतः—वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवत्वरूपगुणवि-
धानेन मुख्यवृत्तित्वाच्च लक्षणया धर्मातिदिशति, तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः
स्वरसामशब्दः । इति भाष्ये—

श्रूयः—अनन्यगतिलिङ्गवशात्स्वरसामानौ विकारी भवतः । यथाहि—‘षडहः,
द्वौ स्वरसामानौ’ इत्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तः, तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण ‘त्रिवृत्,
पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः, इत्येवं स्तोमपट्कं चोदकेन
प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयपट्कद्विसप्ततयोः सप्तदश-त्रयस्त्रिंशयोर्व्यत्यासं विधाय सप्त-
माष्टमपोरहोः सप्तदशस्तोमं सिद्धेवत्कृत्वा त्रिषु चरमेष्वाहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्य-
मर्थयादेनानुब्रूयति । “यत्तृतीयं सप्तदशमहः, तत्रयास्त्रिंशस्तोममपिपर्याहरन्ति” इति
व्यत्यासविधिः । “त्रयाणां सप्तदशानामैतूचीनतायाः” इत्यनुवादः । तत्र येद्युपा-
न्यान्त्ययोरहोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्, तदा नैरन्तर्यमुपपद्येत, न
त्वन्यथा । तस्मात्—न वैष्णवन्पायेन गुणविधिः, किंतु धर्माणांतिदेशकः ॥

* “त्रयस्त्रिंशस्य स्या” इति शावरभाष्यस्यापाठः ।

१ अ. “याद्यामि” । २ अ. घ. “इत्यंत” । ३ घ. तथा । ४ अ. “वृणुह” । ५ च. अ. सिद्ध-
वत्कृत्य । ६ अ. घ. “महस्तत्र त्रय” । ७ अ. ज. घ. “मनवान” । ८ अ. च. अ. घ. “तपसा” ।
९ च. यथग्ल” । ज. घ. यद्यन्तये” ।

(एकादशे— { 'वासो ददाति' इत्यादौ वासआदि- } सूत्रे २८-२९)
 { शब्दानामाकृतिनिमित्तताधिकरणे }

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

वासोनसी वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

“वासो ददाति” “अनो ददाति” इति श्रूयते । तत्र यथा—यूपशब्दस्य शालीयच्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथा—वासःशब्दस्य लौकिकी कुवि-
 न्दकर्तृका तन्तुवानक्रिया, अनःशब्दस्य वर्षेकिकर्तृका दारुवक्षणाक्रिया । तस्मात्—
 वासोनःशब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्धानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यम् ।
 इति चेत् ॥

न । गवाश्वादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । पौठकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्यैव प्रयु-
 ज्यमानत्वादिक्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशब्दादिषु क्रियामनुपलभ्यापि जाति-
 मुपलभ्य शब्दं प्रयुज्यते । तस्मात्—वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ॥

(द्वादशे—गर्गत्रिरात्रे लोकिकेऽग्रावुपनिधानाधिकरणे सूत्राणि ३०-३२)

विशये लौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात्

॥३०॥ न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१॥

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥३२॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वैदिको लौकिको वाऽग्निर्निधेयः संस्कृतेर्वशात् ॥

आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥ ३२ ॥

गर्गत्रिरात्रे आन्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते—“अग्निमुपनिधाय स्तुवीत” इति ।
 तत्र—उपनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात् । कुतः—आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाका-
 र्त्तिप्रत्या समस्तवैदिककर्मशेषत्वात् । इति भासे—

ब्रूमः—“आहवनीये जुहोवि” “गार्हपत्ये हवींषि अययति” इत्यादिभिर्होमा-
 दिभिः संस्काराकारह्ना निवर्तिता । ततो नाऽऽहवनीयादिशब्दवदग्निशब्दः संस्कारनि-
 मितः । किंतु वासःशब्दवज्जातिवाची । तथा सति—लौकिकत्वात्ताऽऽधानादिमंस्कार-

मतिदिशति । लौकिककार्येष्विव वैदिककार्येष्वग्निलौकिकः शेषमात्रं भजते, तस्य सर्व-
कार्यसमर्थत्वात् । ततोऽग्निशब्दो जातिमात्रमुपस्थापयन्नौकिकवद्विमात्रेण चरितार्थो
विनाऽऽहवनीयादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकोपस्थापको भवति ॥

(त्रयोदशे-यूपशब्दस्य संस्कारप्रयोजकताधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ भक्त्या

वाऽयज्ञशेषत्वादुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

संस्कारः स्यादुपज्ञये न वा, यूपोक्तिर्यतोऽग्निमः ॥

न स्यान्निप्रयोजनाभावात्तूर्णोच्छेदेन यूपता ॥ २३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“उपज्ञयो यूपो भवति” इति । एकादशानां यूपानां समूह
एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप उपज्ञायः । तथाच श्रूयते—
“यदक्षिणत उपज्ञायः” इति । तस्मिन्नुपज्ञये परिव्याणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्का-
रनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वात् । इति चेत् ॥

न । संस्कारप्रयोजनस्याभावात् । परं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तच्च नियोजन-
मित्येषु वक्ष्यते यूपेष्वस्ति । न त्वैकादश उपज्ञये । तथा च वैचिरीयब्राह्मणम्—“सर्वे
वा अन्ये यूपाः पशुमन्तः, अधोपज्ञाय एवापशुः” इति । परिव्याणादिसंस्काराभावेऽ-
प्यमर्गकाशेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावताऽल्पेन सादृश्येन
गौणी तत्र यूपत्वोक्तिः । तस्मात्—न यूपशब्दो वर्मानविदिशति ॥

(चतुर्दशे-पृष्ठशब्दस्यर्ग्वैवाचित्वाधिकरणे सूत्रे ३५-३६)

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथामृतोपदेशात्

॥ ३५ ॥ अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषे-

धाद्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् ॥ ३६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

पृष्ठरूपस्तुती स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाऽग्निमः ॥

अग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥ २४ ॥

(अष्टमोऽध्यायः)

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः ॥

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । सप्तमस्य चतुर्षुपादे प्रथमाविकरणेन 'आनुमानिकवाक्यरुचोऽतिदेशोऽस्ति' इति सप्तामात्रं निरूपितम् । अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते ॥

(प्रथमे—विशेषचिन्ताधिकरणे सूत्रम्—)

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाविकरणमारचयति—

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथ वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ २ ॥

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौम्यदौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः—नियमाकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्या । इति चेत् ॥

मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थायां नियामकत्वात् । तस्मात्—नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ॥

(द्वितीये—विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयाविकरणमारचयति—

तद्वितोक्तपादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ॥

भवेद्वा, न हाशब्दत्वाद्वेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यत्र तद्वितोक्त्या देवतानि देशः, एकदेवतायोगित्वम्, औपवद्रव्यकत्वं निर्वापः, इत्येतान्याग्नेययागसबन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि । “सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः—तेषामशब्दरूपत्वेन शब्देकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—लिङ्गस्मारिवोपकारसहितमेव सौर्ययागं वच्छब्दो विदधाति । तथा यदि प्रेणाद्या (ल्या) लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशात् 'आग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेयः' इत्येतादृशं चोद-
कवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ॥

(तृतीये—सोम ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३—१०)

प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ कृत्स्नविधानाद्वाऽ-

पूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सुगमिधारणाभावस्य च

नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ शङ्कते चानुपोष-

णात् ॥ ९ ॥ दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

पृतीयाधिकरणे प्रथमं वर्णकमारचयति—

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात्प्रवृत्तितः ॥

उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि ॥ ४ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाद्भूवे दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वासोमेऽ-
प्यनिवार्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । मत्पक्षोपदिष्टैरभिपवाद्यङ्गकल्पैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मात्—
नैष्टिको विध्यन्तः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

इष्टयन्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ॥

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥ ५ ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकाराद्व्यपश्रुतेः ॥

इपत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ६ ॥

अलौकिकत्वेन 'एतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकारः' इति निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थादौ
नास्ति मूलप्रकृतित्वम् । इति चेत् ॥

मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लौकिकमुजिक्रियायामोदनः करणम्, वेत्याः संनि-
पत्योपकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठदीपादयः । तथा भावनायां यागः
करणम्, अवधारादयः संनिपातिनः, प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्त-

१ च. प्रयाजा । २ ज. 'ऐर्नैरपेक्षा विध्य' । ३ क. म. 'तीयाधिकरणम्' । ४ घ. य.
अ. घ. म. 'इष्टयन्निहोत्र' । ५ क. घ. च. अ. घ. य. तस्य ।

(अष्टमोऽध्याय)

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः ॥

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणेन 'आनुमानिकवाक्यरुचोऽतिदेशोऽस्ति' इति सत्तामात्र निरूपितम् । अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते ॥

(प्रथमे-विशेषचिन्ताधिकरणे सूत्रम्—)

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथ वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ २ ॥

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चिद्विधेः धर्मो अतिदिश्यन्ते । कुतः—नियमाकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न काया । इति चेत् ॥

मैवम् । शास्त्रार्थेभ्यस्त्वस्याया नियामकत्वात् । तस्मात्—नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मो विदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ॥

(द्वितीये—विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तद्वितीयादिर्लिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ॥

भवेद्वा, न ह्यशब्दत्वाद्वेच्छच्छब्दे प्रवेशतः ॥ ३ ॥

दशपूर्णमासयोः—“आग्नेयमष्टाकपाल निर्वैषति” इत्यत्र तद्वितीयाद्या देवतानि-
देशः, एकदेववायोगित्वम्, औपचद्रभ्येकत्व निर्वाण, इत्येवान्याग्नेययागसबन्धितया
भूयमागत्वादानेयलिङ्गानि । “सार्धं चरुं निर्वपेत्” इत्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न
तेषामग्नेयधर्मातिदेश नियन्तु सामर्थ्यमस्ति । कुतः—तेषामशब्दरूपत्वेन शब्देकसम-
धिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—लिङ्गस्मारिवोपकारसहितमेव सौर्ययामं तच्छब्दो विदधाति । तथा यदि प्रेमाद्या (स्या) लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशात् 'आग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेयः' इत्येतादृशं चोद-
कवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मेविशेषा नियम्यन्ते ॥

(पृथीये-सोम ऐष्टिकधर्मानां तद्देशाधिकरणे सूत्राणि ३—१०)

प्रवृत्तिस्त्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ कृत्स्नविधानाद्वाऽ-

पूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सुगयिधारणाभावस्य च

नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ शङ्कते चानुपोष-

णात् ॥ ९ ॥ दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

पृथीयाधिकरणे प्रथमं वर्णकमारचयति—

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात्प्रवृत्तिः ॥

उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि ॥ ४ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाद्भूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात्सोमेऽ-
प्यनिवार्यः । इति चेत् ॥

मेवम् । प्रत्यक्षोपदिष्टैरमिषवाद्यङ्गकलाभिः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मात्—
नैष्टिको विध्यन्तः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

इष्टयामिहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ॥

अस्ति वा नालौकिकत्वादपत्तान्वधारणात् ॥ ५ ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारद्वयश्रुतेः ॥

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ६ ॥

अलौकिकत्वेन 'एतावद्विरङ्गैः संपूर्ण उपकारः' इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादौ
नास्ति मूलप्रकृतित्वम् । इति चेत् ॥

मेवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लौकिकमुज्जिज्यायामोदनः करणम्, वेत्याः संनि-
पत्योपकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठदीपादयः । तथा भावनार्या यागः
करणम्, अवधावादयः संनिपातिनः, प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्त-

१ च. प्रमादया । २ ज. "हेनित्येया विध्य" । ३ क. अ. "तीयाधिकरणम्" । ४ स. च,
ज. घ. म. "इपादीनां न" । ५ क. घ. च. ज. घ. अ. तस्य ।

मलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते, तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मात्—इष्ट्याग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ॥

(चतुर्थे—ऐन्द्राग्रादावैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ॥

संभवादैच्छिकोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥ ७ ॥

“ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निवेपेत्प्रजाकामः” इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्त्वयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः—उभयत्र विध्यन्तसंभवेनाविदेष्टुमर्हत्वात् । इति चेत् ॥ न । कपालनिर्वापादिमिर्लिङ्गविज्ञेयैरेष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ॥

(पञ्चमे—अग्नीषोमीयपशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

न पशावैष्टिकः स्याद्वा, न कपालाद्यभावतः ॥

स्याद्यत्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्तुच्यसाम्पतः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः—पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावात् । इति चेत् ॥

मेवम् । “आग्नेयमष्टाकपालम्” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते, तथा “अग्नीषोमीयं पशुम्” इत्यत्रापि । न तु “सोमेन यजेत” इत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेव द्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । “एकादश प्रयाजान्यजति” इति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम् । “स्तुच्यमाधारे षुद्धा पशुमनक्ति” इत्याधाराजने लिङ्गान्तरे । आलम्बो लिङ्गान्तरम्, इष्ट्यापि “इष्ट्यामालभते” इति दर्शनात् । तस्मात्—अस्ति पशावैष्टिकः ॥

(षष्ठे—सवनीयपशावग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सवनीयादिके दार्शो दैसो, वा प्रकृतित्वतः ॥

आद्योऽन्त्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ९ ॥

सवनीयानुबन्धनिकृदादिपशुषु दर्शपूर्णमाससम्बन्धी विध्यन्तः । कुतः—दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैसोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तः, दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टविकृतित्वात् प्रकृतित्वमस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेकार्हाः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आलम्बोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादिष्वस्ति । तथा मातः-सर्वनीयादिषु वपादिमन्वारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टिं पति विकृतेरन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्यात्—अग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदिशेषु ॥

(सप्तमे—ऐकादशिनपशो समानधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्यादैकादशिने दैक्षात्सोत्पाद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ॥

रशनाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गतोऽन्तिमः ॥ १० ॥

ऐकादशिनाः पशव एवमात्रायन्ते—“आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेघी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्यामः । शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः । शिल्पो वैश्वदेवः । ऐन्द्रोऽरुणः । मारुतः कल्माषः । ऐन्द्राग्नः संहितः । अधोराग्नः सावित्रः । वारुणः कृष्णः । ऐकशिविपात्येत्वः” इति । यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एव पठिताः । तथाऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते ।—“‘पैर्वाऽऽग्नेयेन वाचयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन क्षयाति । मजनयति पौष्णेन” इत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षोदग्नीषोमीयाद्विध्यन्तर्द्वैत्यातिदेशः स्यात् । कुतः—अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् । इति चेत् ॥

मेवं । सौत्यगतविशेषेल्लिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले मयः सौत्यः सवनीयः पशुः ।

* ‘कृष्णग्रीवो आग्नेयः’ इति शावरमाथ्ये ॥

† ‘अग्नेयां याऽऽग्नेयेन वाचयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । मजनयति सौम्येन’ इति शावरमाथ्ये ॥

१ अ. ज. घ. ‘कन्या वि’ । २ अ. पशुषु । ३ अ. घ. अ. ‘पशोलिङ्ग’ । ४ अ. घ. य. ‘वनादि’ । ५ क. ‘पशो विध्य’ । ६ क. घ. य. ‘देवरासी’ । ७ अ. एतद्विधादित्येत ‘दे’ । च. एकः शितिपृष्ठान् नृद्विरहित इ’ । ८ अ. अत्रैवाऽऽग्नेयेन । घ. एवमाग्नेयेन । च. तत्रैवाऽऽग्नेयेन । ९ क. ‘धामी’ । १० घ. य. । ११ अ. घ. ‘१६’ ।

तत्र चोदकमाप्ता रशनेका । वाचनिकी द्वितीया । एवं तु तृतीये निर्णोतम् । तदेव-
द्रशनाद्वयमग्नीषोमीयपक्षावसंभवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम्, मुत्याकालीनत्वं द्वि-
तीयम् । ते च द्वे लिङ्गे ऐकादशनेषु दृश्येते । तत्रेदमाग्रायते—“द्वे द्वे रशने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययति” इति । मुत्याकालीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्याद्धर्मातिदेशः ॥

(अष्टमे—पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ललामादिगणे दैसादैकादशिनतोऽथ वा ॥

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वाविशेषतः ॥ ११ ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“वसन्ते ललामांस्त्रीनृपमानालभेव” इति ।
तत्र—रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गामावाद्दैसादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशः । इति चेत् ॥

न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनैभ्योऽविदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणम-
कृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथाहि—सौत्रामण्या पशुगणं प्रकृत्यैवमाग्रायते—“यषिषु
यूपेष्वालभेव । बहिर्धोऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेदेकयूप आल-
भेव” इति । यद्यग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्, तदा—चोदकादेकस्यैव यूपस्य
प्राप्तत्वेन यूपत्रयसत्तयभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानम्, पुनरेकयूपविवानं च व्यर्थं
स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्युपातिदेशेन प्रसाक्तिसद्भावात्तदुप-
पत्ते । तस्मात्पशुगणेष्वैकादशिनैभ्योऽविदेशः ॥

(नवमे—अव्यक्तपशौ सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

इष्टेः सोमस्य वा धर्मो विश्वजित्पमुसेष्विह ॥

अविशेषादौर्द्व्येष्टकाः स्युः सोमस्याव्याक्तिसाम्यतः ॥ १२ ॥

“विश्वजिता यजेत,” “अभिजिता यजेत,” “द्वादशाहेन यजेत” इत्यादिव
नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मो इच्छया ग्रहीतव्याः । इति चेत् ॥

यैवम् । अन्व्यक्तत्वलिङ्गेन सोमसाम्यात् । उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः ।
तस्मात्—सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ॥

(दशमे—अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अहर्गणेषु सौमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववदिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १३ ॥

द्विरात्रमारभ्य क्षतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तिलिङ्गेन सोमस्य धर्माः ।
इति चेत् ॥

न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्वर्गवोऽहःशब्दः षड्विष्टिकात्मकदिन-
परः । द्विरात्रादिपदान्वर्गतो रात्रिशब्दश्च चाहःशब्दः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहः-
संघो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र हि “अभी-
न्वत एव दीक्षाभिः” इत्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि बहुवचन्यत्वानि—“द्वाभ्यां लोमाव-
यन्ति । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां
मज्जनम्” इति । तस्मात्—अहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः ॥

(एकादशे—संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहस्य गव्यस्य वाऽऽदिष्वगच्छितायने ॥

पुरेवाऽऽद्यो गव्यधर्मा वत्सरस्वादिलिङ्गतः ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनम्, गवामयनम्, वपस्विनामयनम्, इत्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गेन
द्वादशाहस्य धर्माः । इति चेत् ॥

न । गव्यलिङ्गस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गवां संबन्धि गव्यम् । गवामयनमिति यावत् ।
एस्य धर्मा एतेषु आस्ताः । कुतः—संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात् । षष्ठ्युत्तरशतत्रयदि-
यमसाध्यत्वनियमसद्भावाच्च । “यैतल्य उपगायन्ति” इत्येतस्य गवामयनगवमाहावृ-
कधर्मस्य दर्शनाच्च । तस्मात्—गव्यस्य धर्माः ॥

* ‘यैतल्य उपगायन्ति’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ क. ज. ‘सलि’ । ख. ‘कस्तेन लि’ । २ ख. अ. ‘अय द्वादशात्रपर्यन्तेऽहर्गणेषु ग’ । ३ क.
स. अ. ‘गैताहः’ । ४ ज. छ. इत्युक्तो । म. इत्युक्ता । ५ क. यत्तय । ख. ज. छ. अ. त्रय ।

(द्वादशो-निकायिनामुत्तरेषु, पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

साधस्के सौमिकः पूर्वधर्मो वाऽव्यक्तभावतः ॥

सौमिकः स्यादेकनामेकसंघस्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १५ ॥

साधस्का इत्येकनामका एकसंघवर्तिनो बहवो यागाः श्रुताः । तथा—‘साहस्रा’ इति । तस्मिन्साधस्कसंघे प्रथमः साधस्कः धर्मसंयुक्त आत्मावः । एवं साहस्रेष्वपि । तत्र—धर्मरहिते द्वितीयादिके साधस्के साहस्रे चाव्यक्तत्वसाम्यात्सौमिको धर्मः । इति चेत् ॥

मैवम् । एकनामतैकसंघवर्तित्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाधस्कप्रथमसाहस्र-
मस्यैवोचितत्वाद्द्वितीयादिसाधस्कादिष्वविदेशः ॥

(त्रयोदशे फलादीनामनतिदेशाधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

कर्मणस्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्या-

नन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ प्रवृत्तौ चापि

तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्यं न वाऽग्रिमः ॥

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तस्त्वविभेदतः ॥ १६ ॥

इष्टो फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं—स्वर्गः, नियमः—यावज्जीवेकत्वम्, कर्ता—
स्वर्गकामः, संघः—आग्नेयादीनां पण्णा साहित्यम् । न एते चत्वारः सौर्यं प्रयाजा-
दिवदतिदेष्टव्याः । इति चेत् ॥

न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते । विध्यादिष्वेव नाऽ-
काङ्क्षितः । “सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्य-
न्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येव । तस्मात्—प्रधानकर्षणोऽनाकाङ्क्षितस्य विवृत-
प्रवृत्तेस्त्वसंबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ॥

१ ज. घ. सायणे । २. सायस्के । ३. सायस्का । ४ ज. घ. ‘युत आ’ । ५ क. घ. उ.
न. ‘त्यत् । ६ । ५ च. ‘भौतिक’ । ६ ज. घ. ‘कर्तृत्वं’ । ७ ज. ‘दिस्त्वाना’ । ८ घ. ‘त्यासे नाति’

(चतुर्दशे गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ अपि वाऽत-

द्विकारत्वात्कृत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ॥

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावाभातिदिश्यते ॥ १७ ॥

“अमसेनापः प्रणयेत् । गोदोहनेन पशुकामस्य” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदो-
हनं सौर्षेऽप्यविदेष्टव्यम् । कुतः—तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावात् । इति चेत् ॥

मेवम् । क्रत्वङ्गत्वया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम् । न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमाविवक्षाविदेशः ॥

(पञ्चदशे सौर्षे चरावभिर्गर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा, व्यवस्थितिः ॥

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दस्त्ववर्जनात् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमश्रद्धयसाध्यमाप्तायम्—“अपुहोवा
पौर्णमासीममिश्रोत् । पञ्चहोत्राऽमावास्याम्” इति । “दृषिषी होवा”— इत्यादिम-
श्रद्धतुहोवा । “अग्निहोवा”—इत्यादिमश्रः पञ्चहोवा । तदेतदुभयं सौर्षादौ चोद-
कमाप्तं सरकालभेदानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः—प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः
कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वात् । इति चेत् ॥

न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनाविदेष्टावृत्त्यात् । तस्मात्—
उभयं विकृताविच्छया विकल्प्यताम् ॥

(षोडशे—सौर्षेचरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २७—३१)

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ ऐका-

ध्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वादिकारो हि ॥२८॥
 अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ स्याल्लिङ्गमा-
 वात् ॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पट्सु कस्याप्युक्ताऽऽग्नेयस्यैवं सौर्वेऽग्निमो पतः ॥

अविशेषो, न देवैकपादोपधद्रव्यकत्वतः ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु पट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्वे कर्तव्यः । 'अस्यैव'
 इति विशेषनियामकस्याभावात् । इति चेत् ॥

न । देवैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य 'सूर्यै'
 इति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वात्—देवैक्यमनिश्चितम्—इति चेत् । न । विशेष-
 पार्थवादोक्तौ "अमुमेवाऽऽदित्यम्" इत्येकवचनेन वक्ष्यपदेशादाग्नेयार्थवादेऽपि "सोऽ-
 ग्नेयेऽधियत" इत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः, न त्वग्नीषोमै-
 न्द्राग्नयोः । यद्यपि—ऐन्द्रयोर्द्विपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवैक्यमस्ति ।
 तथाऽपि—भौषधद्रव्यकत्वमाग्नये विंशियते । तस्मात्—तस्यैव विध्यन्तः ॥

(सप्तदशो— { हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसा- } —सूत्राणि ३२-३४)
 मान्यस्य बलीयस्त्वाधिकरणे }

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपा-
 स्यत्वात् ॥ ३२ ॥ तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥
 गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

देवो बली हविर्वेन्द्रे पुरोडाशेऽग्निमो पतः ॥

देवो मुख्योऽन्तरङ्गं तद्विः कर्मण्यतो बलि ॥ २० ॥

"ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्" इत्यत्र देवतासाम्येन सांनान्यधर्मः प्राप्नोति ।
 हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः । तत्र देवो बली । कुतः—मुख्यत्वात् । तच्च प्राथमि-
 केन पदेनोच्यमानत्वात्प्राविषदिकार्यत्वाच्च द्रष्टव्यम् । हविस्तु द्विवीयेन पदेनोच्यते ।
 तत्रापि—'एकादशमु कपालेषु संस्कृतः' इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः ।
 अतो मुख्यत्वादेवतासामान्यं प्रचलम् । इति प्राप्ते—

द्रुमः—त्यज्यमानवया त्यागरूपे कर्मणि हविः मत्यासन्नम् । देवता तु मनसै-
वोद्दिश्यमानत्वाद्यागक्रियाया बहिरङ्गम् । यत्तु—मुख्यत्वमुक्तम् । तत्—शब्दोपा-
धिकम् । न तु स्वाभाविकम् । तस्मात्—स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य
प्रवृत्तत्वापुरोडाशधर्मः कर्तव्यः । एवम्—“आग्नेय पयः” इत्यत्र सांनान्य-
धर्मो द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशे— { शतकृष्णलाल्यहिरण्य
औषधधर्मातिदेशाधिकरणे } सूत्राणि ३५-३९)

हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ धर्मानु-
ग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥
चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

कृष्णलेषु घृतस्योत ग्रीहेस्तैजोयुतेर्भवेत् ॥

घृतस्य मेवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ २१ ॥

“माजापर्यं घृते चरुं निर्वेच्छतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषुपाशुयाजद्रव्यस्य
घृतस्य धर्मः कर्तव्याः, कृष्णलाल्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यात् ॥
इति चेत् ॥

मैवम् । सुवर्णशैकल्यग्रीहोर्विशेषसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रवृत्तकठिन्यविरलत्वा-
दिक्रमं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दश्चौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषध-
धर्मान्मापयति । तस्मात्—ग्रीहिधर्माः कर्तव्याः ॥

(एकोनविंशे—मधूदके उपांशुयाजीयान्यधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ४०-४३)

मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ धर्मानुग्र-
हाच्च ॥ ४२ ॥ पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमो यतः ॥

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्वर्णाच्च संभवात् ॥ २२ ॥

चित्रायागे श्रूयते—“दधि, मधु, घृतम्, आपः, घानाः, तण्डुलाः, तत्संमृष्टं प्राजापत्यम्” इति । तत्र—मधुन्युदके च द्रवेत्वसामान्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्माः । इति चेत् ॥

न । घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभवात्, पयोधर्माणां दोहेनादीनामसंभवाच्चोपांशुयाजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमा-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि	१९	९१३
सूत्राणि	४३	१४३५

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—ऐष्टिकसौत्रामण्यारेष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १-९)

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ताच्छ-
ब्धात् ॥ १ ॥ अनुवपट्काराच्च ॥ २ ॥ समुप-
हूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥ क्रयणश्रयणपुरोरुगुपयाम-
ग्रहणासादनवासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥ हविषा
वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ प्रशंसा सोम-
शब्दः ॥ ६ ॥ वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ व्यपदेशश्च
तद्वत् ॥ ८ ॥ पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ॥

आद्यो भेवं हविःसाम्यात्सोमशब्दः प्रशस्तये ॥ १ ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः—“आश्विनं यद्वाति” इत्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिन-

यागः श्रुतः—“वाजिभ्यो वाजिनम्” इति । तत्र—उभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कर्तव्यः । कुतः—“सोमो वै वाजिनम्”, “मुरो सोमः” इति वाजिने मुरायां च सोमशब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्भौतविदेशाति । इति चेत् ॥

मैवम् । ऐष्टिकहविःसाम्यात् । औषधविकृता मुरा । सांनार्यविकृतं वाजिनम् । तस्मात्—ऐष्टिको विध्यन्तः । सोमशब्दस्त्वर्यवादयवत्वान्नाग्निहोत्रादिनामवद्विदेशकः । यदि-वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्तृत्वान्नास्ति धर्मापेक्षा, यदि-तस्मिन्नङ्गे कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥

(द्वितीये-पशौ सांनार्यधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १०-१४)

पशुः पुरोडाशविकारः स्यादेवतासामान्यात्
॥ १० ॥ प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ पर्याग्निकरणाच्च
॥ १२ ॥ सांनार्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥
तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशस्य सांनार्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ॥

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ २ ॥

अग्निषोमीये पशावन्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः—देवतैक्यात् । इति चेत् ॥

मैवम् । सांनार्यं पशोरुत्पन्नम्, पशुरपि पशोरुत्पन्नः । अथगार्धमुखा सांनार्य-पशोः समा । ‘हविःसाम्यं च बलीयः’ इत्युक्तम् । तस्मात्—सांनार्यस्य धर्मः ॥

(तृतीये-पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १५-१८)

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पयो
वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ पश्चानन्तर्यात्
॥ १७ ॥ द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

देध्नोऽत्र पयसो वाऽऽद्यो घनत्वस्य समत्वतः ॥

द्रवत्वास्तत्तिकालेभ्यो धर्मः स्यात्पयसः पशौ ॥ ३ ॥

सांनाय्यधर्मवत्यस्मिन्पशौ घनत्वेन दध्मो धर्मः । इति चेत् ॥

मैवम् । 'द्रवति गच्छति' इति द्रवत्वं पशवस्ति । पयसि च तद्विद्यते । मत्या-
सन्नं च पयः, साक्षात्पशुमभवत्वात् । दधि तु पयसा व्यवहितम्, एकाश्कालेन च
पशुपयसी । द्वादशकालेन दधि । तस्मात्—पशौ पयसो धर्मः कार्यः ॥

(चतुर्थे—आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १९-२३)

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात्
॥ १९ ॥ एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥
दधिसंघातसामान्यात् ॥ २१ ॥ पयो वा
तत्प्रधानत्वाल्लोकवत्, दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥
धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

द्वयोर्दध्मोऽथ पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः ॥

द्वयोर्दध्मो घनत्वेन प्राधान्यात्पयसो भवेत् ॥ ४ ॥

"तस्ते पयसि दध्यानायति सा वैश्वदेव्यामिक्षा" इति श्रुत्यामामिक्षायां सांनाय्य-
गवयोर्दधिपयसोर्द्वयोर्धर्मः कार्यः । कुतः—आमिक्षाया उभयजन्यत्वात् । इत्येकः
पक्षः ॥

घनत्वं साम्यस्याऽऽधिक्यादधिधर्मः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

पयस्यामिक्षागुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयवे । ततः—पयस एव मुख्य-
कारणत्वाच्चर्म्म एव न्याय्यः ॥

(पञ्चमे—द्वादशाहे सत्राहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २४-२८)

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः, तस्योभयथा प्रवृत्ति-
रैककर्म्यात् ॥ २४ ॥ अपि वा यजतिश्रुतेर-
हीनमूतप्रवृत्तिः स्यात्, प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्
॥ २५ ॥ द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं

यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्ते-
ष्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

पञ्चमाविकरणमारचयति—

अहीनसत्रयोर्द्वादशाहान्तावन्ववस्थितौ ॥

व्यवस्थितौ वाऽविशेषादाद्योऽन्त्यः स्वस्वलिङ्गतः ॥ ५ ॥

मायणीयः, अतिरात्रः, पृष्ठचः, पठहः, त्रयश्छन्दोमाः । अविवाक्यमहः । उद-
यनीयोऽतिरात्रः । इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः । ॥ च याज्ञिकप्रसिद्ध्या द्विविधः—सत्रम्,
अहीनश्चेति । संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मो आन्नादाः—“एको द्वौ बहवो वाऽहीनेन
पजेरन् । अदीक्षिता यजयेयुः । गृह्यतिसप्तदशैः सयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुः”
इत्यावयः । तयो द्विविधो द्वादशाहस्य विधेयन्तः । “द्वादशाहश्चाहर्गणानां प्रकृतिः”
इत्युक्तम् । अहर्गणाश्च द्विविधाः—द्विरात्रादयः, एकादशरात्रान्ता अहीनाः । त्रयो-
दशरात्रादीनि च सत्राणि । तत्राहीनसत्रयोर्द्वादशाहविधेयन्तावन्ववस्थया मामुतः ।
कृतः—व्यवस्थापकविशेषाभावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । तैत्तिळिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात् । ‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति चोदना-
द्वयम्, यजमानबहुत्वानियमः, भृत्विग्यजमानैक्यं च सत्रलिङ्गम् । यजविचोदना, यज-
मानबहुत्वविकल्पः, भृत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम् । एवञ्च दशमाध्याये (६ पादे,
अधि० १६) एवं विचारयिष्यते—

“अहीनसत्रयोर्लेखमभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।

आवृत्तिसाम्यादींशः स्यादित्यासिभ्यां तयोर्भिदा” इति ।

एवञ्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते—“द्वादशाहेन पञ्चाक्षरं याजयेत्” इति,
“द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः” इति, “द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्” इति च ।
द्विरात्रादिषु यजतिचोदनैव—“द्विरात्रेण यजेत” “त्रिरात्रेण यजेत” इत्यादि । त्रयो-
दशरात्रादिषु सत्रलिङ्गमेव—“त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः” इति, “चतुर्दशरात्रं
मृष्टिकां आसीरन्” इति च । तस्मात्—यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था ॥

* ‘तान्दीक्षिता यजयेयुः’ इति शास्त्रभाष्ये ।

१ क. ज. घ. ‘शाह्यौ न व्य’ । २ क. ख. ज. घ. अ. ‘न’ । न ही । ३ च. ‘शः सत्रमा-
सीरन्’ । ख. ‘स’ । ४ क. ख. घ. द्विविधो । ५ ख. ज. घ. विधेयन्तो । ६ ज. घ. ‘धेयन्तो च व्य’ ।
७ क. तत्र लिङ्ग । ८ क. म. एव । ९ क. ख. घ. ‘उपेयुः’ । १० क. ख. घ. ‘दायस्व दद्या’ ।

(पष्ठे पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)
 अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्ड-
 पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात्
 ॥ २९ ॥ अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ सत्रे वोपायि-
 चोदनात् ॥ ३१ ॥ सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

षष्ठाधिकरणमारभ्यति—

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च ॥

अहीनत्वं सत्रता वाऽतिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः ॥ ६ ॥

उपोषिलिङ्गतः सत्रे प्रबलं विधिवाक्यगम् ॥

सत्रान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनेतत्प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवविधः—“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽवि-
 रात्रः” इति । कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे—मासाग्निहोत्रम्, अवसाने—दशरात्रं, महा-
 व्रतम्—उदयनीयोऽतिरात्र, इति । तयोरुभयोरादावतिरात्रो नास्ति, अन्ते तु
 विद्यते । तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम् । संप्रतिपन्नाहीनेषु च दर्शनात् ।
 श्रुतिश्च भवति—“यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः” इति । तस्मात्—सत्रलिङ्ग-
 स्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावाद्हीनलिङ्गसद्भावाच्च तयोरहीनत्वम् । इति शेषः ॥

मैवम् । उपोषिचोदनाकूपस्य सत्रलिङ्गस्य दर्शनात् । सत्रे—“यज्ञे यं काम-
 मिच्छन्ति य एन पञ्चदशरात्रमुपेयुः” इति । कुण्डपायिनामयनेऽपि—“भूतिवाश
 उपेयुः” इति । इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात्प्रबलम् । या तु पञ्चदशरात्रे स-
 लिङ्गा श्रुतिरुदाहृता, तस्या सत्रान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते—“इतराणि केवलसत्रा-
 ण्येव । पञ्चदशरात्रस्तु स्वरूपेण सत्ररूपोऽप्यन्यातिरात्रत्वलिङ्गेन ‘अहीनः’ इत्यपि
 व्यवहारमर्हति” इति । तस्मात्—सत्रे एवे उभे । तयोः सत्रधर्मोन्नेवातिदेशः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदिपः
अधिकरणानि	६	५१९
सूत्राणि	३२	१४६७

* “य एव भूतिस्त्वयमिच्छतः” इति शास्त्रभाष्ये ॥

१ अ. स. “पाथिते” । २ अ. “तोऽग्रिम” । ३ अ. यद्य-य” । ४ अ. स. “पाथितो” । ५ अ.
 ६. “त्रे-” ४ । ६ स. सतिह । ७ अ. स. स. सत्रति” । ८ अ. स. तथा ।

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे— { शुचिदेवक आग्नेयस्य, आग्नावैष्णवे } सूत्रे १-२)
{ चाग्नीषोमीयस्य, धर्मातिदेशाधिकरणे }

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ देवतया
वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ २ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ॥

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा ज्येष्ठयो द्वयोः ॥ १ ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ॥

द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ २ ॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते—“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् । †सरस्वत्यै चरुम् ।
षाईष्टत्यं चरुम्” इति । गणान्तरं चैवमाभ्यायते—“अग्नये पावकाय, अग्नये
शुष्येऽष्टकपालम्” इति । तत्र—आग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतिर्यत्
पुनश्च । शुचिदेवकस्य द्वितीयस्थानत्वादाग्नीषोमीयविकृतिर्यत् । इति चेत् ।

न । द्विदेवत्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो यलीयत्वात् । वस्मात्—
आग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ॥

(द्वितीये-जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वह स द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३-५)

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदामृतिः

प्रतीयेताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥ नानाहानि

वा संघातत्वात्प्रवृत्तिलिङ्गेन चोदनाव

॥ ४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

त्रिवृत्स्वहः स्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्निमः ॥

शाब्दनिवृत्ततोऽन्तः स्यादहःसंघानुसारतः ॥ ३ ॥

† ‘सरस्वत्यै चरुम्’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ घ. ‘ये पश्यन्नाशमये शुष्येऽग्नेये पावकाय’ । न. ज. छ. य. ‘ये पश्यन्नाशमये पा’ ।
२ घ. य. ज. छ. म. ‘रा १’ । ३ घ. य. ज. छ. ‘संघानु’ ।

जनकमग्रेरात्रे श्रूयते—“चत्वारि त्रिवृत्त्यहान्याग्निष्टोममुख्यानि” इति । तत्र—
त्रिवृत्स्तोमविंशत् यत्पथमपहः, तस्य विध्यन्त उचरेषु त्रिष्वहःसु कर्तव्याः, पूर्व्या-
येन शाब्दस्य त्रिवृत्सामान्यस्य विद्यमानत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । उदानामेकस्यैवाद्वाध्वतुरावृत्त्या चत्वार्यहानि न सिध्येयुः । किंच—
“अग्निष्टोममुख्यानि” इत्याद्यस्यैकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधीयते । स्वपक्षे वृषरेषामपि
अयाणामग्निष्टोमत्वान्मुख्य (स्य) शब्दो नोपपद्यते । एतो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राह्यः ।
द्वादशाहे पृष्ठचे षडहे त्रिवृत्, पञ्चदशाः, सप्तदशाः, एकविंशः, इत्येतेषां चतुर्णाम्नां
परस्परविलक्षणानां संघटययोग्यानां विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम् । ननु—
पञ्चदशानां त्रिवृत्स्वयमुक्तम्—इति चेत् । न । वचनेन स्तोममात्रं चापात् । पद्मवि-
रिक्तस्तु विध्यन्तोऽतिदृष्टव्यः ॥

(तृतीये-पट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे ६-७)

कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ तदा-
वृत्तिं तु जैमिनिरह्णामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

चत्वारः षडहा द्वादशाहस्य षडहस्य वा ॥

चतुर्विंशतिसंघार्यमाचोऽन्त्यः षडहश्रुतेः ॥ ४ ॥

पट्त्रिंशद्वात्रे श्रूयते—“षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति” इति । तत्र—अहःसं-
ज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः षडहपदान्तर्गतेन पट्शब्देनाभिधीयते । सा च
पट्संख्या पुनश्चतुःसंख्यया त्रिंक्षिप्पयाणां चतुर्विंशतिसंख्याकानाम्नां संप्रेषणस्यैव
अहःसंघस्य च महतिद्वादशाहः । अतस्तद्विज्ञेयस्य संघत्वस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः
प्रवर्तते । यदि सप्तमवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्वैव गृहि यावत्पूर्वि सोऽभ्यस्य-
ताम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—पट्त्रिंशदोभिर्नोपपाद्यः कर्मविशेषः षडहशब्दवान्यः । वे च कर्मविशेषा-
श्चत्वारः । तथा सति चतुर्विंशतिसंख्यो नात्र शब्दः । ततः शब्दस्य षडहनामवस्य
कर्मविशेषस्य विध्यन्तो न्याय्यः । यदि विलक्षणाः षडहाश्चत्वारो न स्युः, तर्हि
एव चतुरभ्यस्यताम् । स्वपक्षेऽपि द्वादशाहोऽभ्यस्यते । तस्मात्—षडहचैविशेष-
लिङ्गात्तस्यैव विध्यन्तः ॥

१ अ. च 'सप्तदश' । २ अ. च. अ. 'मुद्यानि' । ३ अ. च. अ. 'मुद्यानि' । ४ अ. 'अप-
वा' । ५ अ. अ. 'सप्तदश' । ६ अ. विधेय' । ७ अ. च. अ. 'त्यति' ।

(चतुर्थे-संस्थाशब्देषु द्वादशादिकधर्मोतिदेशाधिकरणे सूत्रे ८-९)

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्र-
हणात् ॥ ८ ॥ अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा
स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

* शतोक्त्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः ॥

आद्यः समाप्तिनाभेदस्तत्संपत्त्वादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

“शतोक्त्यं भवति । शताविराभं भवति । पञ्चाग्निष्टोमः पञ्चोक्त्यः” इत्यादयः
भूयन्ते । तेषु ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तः कार्यः । कुतः—उक्त्यः, षोडशी, भवि-
रात्रः, अग्निष्टोमः, इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वात् । इति चेत् ॥

भवम् । उक्त्यादीनि स्तोत्राणि । तयासति यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण
क्रियते, तस्मिन्कर्मणि संप्रदानमित्येक उक्त्यादिसन्दो वर्तते । तत्रो द्वादशाहगवेष्वा-
हःसूक्त्यादिनामसंभवात्संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति । तत्र—
आद्यन्तो प्रायणोद्योदयनीयो वर्जयित्वा मध्यवर्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रा-
दिविकृतिष्वतिदेष्टव्यः, इति दशमाध्याये वक्ष्यते । तथा सत्यत्र दशरात्रो दशकृत्वोऽ-
भ्यस्तमानः मध्यह्मुक्त्यस्तोत्रेण समाप्यमानः शवोक्त्यनामदाभापयते । एवमितर-
त्राणि योग्यम् ॥

(५अमे—शतोक्त्यादौ ज्योतिष्टोमास्तोत्रोपचयाधिकरणे सूत्रे १०—११)

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥

एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

शतोक्त्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथ वा ॥

आद्यो गणविकारत्वादन्त्योऽत्र स्तोत्रजन्मतः ॥ ६ ॥

पूर्वोदाहृते शवोक्त्ये, शताविरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपेक्षिता । तथा हि—ज्योति-

* शतरात्रो, रा. घ. अ. घ. अ. पुस्तकेषु च, यस्माद्विशिष्ट एवोत्पद्यमानो दश्यते । अ.
एतदे, मापशेषादुत्पत्तौ ॥—उक्त्यं यद्वापक्षिमात्परं साम । “कृतलक्षणविशिष्टोऽव्ययः कृतः” इति
नयः” इति वक्ष्यातुमन्ते च, यद्वापक्षिमात्परं एवोत्पद्यमानो दश्यते ॥

ष्टोमः सप्तसंस्थः । तत्राग्निष्टोमः प्रथमसंस्था । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातः सव-
ने—बहिष्पवमानस्तोत्रमेकम्, चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यदिनसवने—माध्यदिन-
पवमान एक स्तोत्रम्, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तृतीयसवने—आर्ध्रं पवमान एक
स्तोत्रम्, यज्ञायज्ञियसामसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम्, तेन स्तोत्रेणाय प्रकृतिरूपो
यज्ञः सतिष्ठते । तद्विकृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्त्यस्तोत्राणि भवन्ति ।
तै. सा विकृतिः सतिष्ठते । ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः सति-
ष्ठते । एव विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम् । तस्मात्—समाप्तिनिमित्तान्यग्निष्टोमोक्त्यष्टो-
दशतिराज्ञादिनामानि । एतदेवोपजीव्य पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामह्नामुक्त्यादि-
नामसमवाचदीयदशरात्रविध्यन्तः शतोक्त्यादावतिदिष्टः । तस्य च दशरात्रस्याऽऽ-
च्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ तथासति दशकृत्वस्तदभ्यासे विंशतिराग्निष्टोमा संपद्यन्ते तेषां
मुक्त्यत्वं संपादयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्त्यनामक स्तोत्रं वर्धनीयम् । अन्यथा शतो
क्त्यत्वं न स्यात्, किंत्वशात्त्युक्त्यत्वंमेव स्यात् । एव सति—अतिरात्रेऽपि प्रत्य-
हमतिरात्रत्वप्रयोजक स्तोत्रं वर्धनीयम् । तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वाद्यष्टो-
त्राविदेशः । इति भाषे—

धूमः—उक्त्यादिस्तोत्राण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि । तस्मात्—एकाहाद्यथा
द्वादशाहेऽतिदिश्यन्ते । तथा शतोक्त्येऽप्येकाहादेवातिदिश्यन्ताम् । अन्यथा
“भिक्षुको भिक्षुको-वराहिप्सते” इति न्याय आपत्तेः । या त्वितिदेशपरंपरा तत्र
तत्रोदाहृता, तत्र सर्वत्र प्रचल लिङ्गमुपन्यस्तम् । इह तु गणत्वमहर्गतम्, ननु
स्तोत्रगतम् । तस्मात्—द्वादशाहियस्तोत्रगवांभिक्षोषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि
स्तोत्राणि ज्योतिष्टोमादिविदेष्टव्यानि ॥

(पष्ठे—गायत्रीपूत्पत्तिगायत्रीणामतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १२-१६)

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रवृत्त्यधिकारात्,

संख्यात्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम्

॥ १२ ॥ तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम्

॥ १३ ॥ न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥

एकसंख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥ गुणाद्वा द्रव्यशब्दः

स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥ गोत्ववच्च समन्वयः

॥ १७ ॥ संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥
 इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ द्रव्यान्तरे निवे-
 शादुक्थ्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥ अशास्त्र-
 लक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥ उत्पत्तिनामवेयत्वाद्वक्त्या
 पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥ वचनमिति चेत्
 ॥ २३ ॥ यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ अपूर्वे च विकल्पः
 स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥ ऋग्गुण-
 त्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥ तथा पूर्ववति स्यात्
 ॥ २७ ॥ गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥ निष्पन्न-
 ग्रहणान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥
 यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छब्दे-
 ष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥ दृष्टः प्रयोग इति
 चेत् ॥ ३२ ॥ तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ भक्तयेति
 चेत् ॥ ३४ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ अर्थस्य
 चासमाप्तत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

अहर्गापत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचोऽधवा ॥

आद्यः संख्योक्तितो मेवं गद्यादौ तत्प्रसङ्गतः ॥ ७ ॥

“वाजपेयेनेद्वा बृहस्पतिसवेन यज्ञेय” इति श्रुतम् । तत्रेदमपरमाश्रितम्—“गाय-
 त्रमेवदहमेवति” इति । तस्मिन्नेकाहे बृहस्पतिसवरूपे प्रथमिताभ्याम्योविष्टोमान्ना-
 नाछन्दांसि त्रिष्टुवादीन्यविदिष्टानि । तेष्वधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि
 परिशेष्य गायत्रीत्वं संपादनीयम् । कुतः—“चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री” इत्यक्षरसं-
 ख्यायास्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वश्रवणात् इति चेत् ॥

मेवम् । अविप्रमद्भावात् । कविनिर्मिते गद्ये, तत्तद्देशीयमापासु च तथाभरसं-
 ख्यया गायत्रीत्वं केन नायेत । तस्मात्—दशतय्यामुत्पन्नासु चतुर्विंशत्यक्षरास्तृष्टु

वर्तमानः कश्चिद्वान्तरजाविविशेषस्तत्त्ववृत्तिनिमित्तम् । तस्मात्—तामामृचामागमः
कर्तव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायशास्त्राविस्तरेऽष्टमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	६	५२५
सूत्राणि	३६	१५०३

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे—दर्विहोमस्य कर्मनामधेयताधिकरणे सूत्रम्—)

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

चतुर्थपादे मधमाधिकरणमारचयति—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ॥

गुणासंभवतो लोकेवेदमोर्नाम तद्ववेत् ॥ १ ॥

इदमाभ्यासते—“यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात्” इति । तत्र ‘दर्व्यो होमो
दर्विहोमः’ इति तृतीयासमासे सति “दग्ना जुहोति” इत्यादाविव होमानुवादेन गुण-
विधित्वसंभवाद्दर्व्योऽस्यो गुणो विधीयते । इति चेत् ।

मैवम् । न तावदलोके स्थालीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणोऽपि विधातुं शक्यः । लौकि-
कशिष्टाचारादेव तत्र साधनमाधेः । नापि वेदसिद्धाग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे, तत्र विशि-
तजुह्वादिवाच्यमसङ्गात् । तस्मात् ‘दर्विहोमः’ इति कर्मनामधेयम् ॥

(द्वितीये—दर्विहोमस्य लौकिकवेदिकोभयकर्मनामधेयताधिकरणे सूत्रे २-१)

स लौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

लौकिकस्योत सर्वस्य नामार्थोऽम्बश्चाक्यतः ॥

निमित्तसाम्याद्धेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ २ ॥

“अम्बष्ठानो दर्विहोमिको ब्राह्मणः” इति स्मृतावम्बष्ठस्यामिके स्मार्तहोमे तत्प्रयो-
गालौकिकस्यैव होमस्य तन्नाम । इति चेत् ।

मैवम् । ‘दर्व्या होमो दर्विहोमः’ इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवेदिकयोः समान-
त्वात् “दर्विहोमं कुर्यात्” इति श्रुत्युक्ते वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यै-
वन्नाम ॥

(तृतीये—दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणे—सूत्रम्—)

जुहोतिचोदनायां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमास्त्ययति—

यजतेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ॥

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥ ३ ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः—विशेषाश्रव-
णात् । इति चेत् ।

मैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिचोदनानां तन्नामत्वे
लक्षणा स्यात् । तस्मात्—जुहोतिचोदनानामेव नाम ॥

(सिंहावलोकितन्यायेन पुनरपि प्रथमाधिकरणशेषभूतान्येव सूत्राणि ५-९)

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ न

लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चान्या-

र्थविधानात् ॥ ६ ॥ दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

तथाऽग्निहविषोः ॥ ८ ॥ उक्तश्रवार्थसंबन्धः ॥ ९ ॥

(चतुर्थे—दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणे सूत्राणि १०—२८)

तस्मिन्सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ न

वा स्वाहाकारेण संयोगात्, वषट्कारस्य च

निर्देशात्, तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सामदश्यं तत्रा-
 विप्रतिषिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुवत्
 ॥ १४ ॥ अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वात्, आनर्थ-
 क्यार्द्धि प्राथम्यस्योपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥
 न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ उक्तं समवाये
 पारदौर्वल्यम् ॥ १७ ॥ तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्ति-
 त्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥ शब्दसामर्थ्याच्च
 ॥ १९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ तत्राभावस्य
 हेतुत्वाद्गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥ विधि-
 रिति चेत् ॥ २२ ॥ न वाक्यशेषत्वाद्गुणार्थे
 च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥
 येषां वाऽपरस्योर्होमः, तेषां स्यादविरोधात्
 ॥ २४ ॥ तत्रोपधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन
 गम्येरन् ॥ २५ ॥ लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः
 ॥ २६ ॥ प्रतिपत्ती तु ते भवतः, तस्मादत-
 द्विकारत्वम् ॥ २७ ॥ संनिपाते विरोधिनामप्र-
 वृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिव्यवस्थानादर्थस्या-
 परिणेतत्वाद्द्वचनादतिदेशः स्यात् ॥ २८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिणः ॥

अव्यक्तेर्पञ्चभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥ ४ ॥

जयाभ्यात्राननारिष्ठादिषु दर्विहोमेषूपविवाक्ये देवताया अश्रवणादव्यक्तिलिङ्गेन
 १ सोमधर्मोः कर्तव्याः । इति चेत् ॥

मेवम् । सोमे श्रुतस्य यजति लिङ्गस्यात्राभावात् । किंच “गृध्रिह्ये स्वाहा । अन्व-

रिषाय स्वाहा” इति दर्विहोमग्न्येषु स्वाहाकार आस्तावः । स च सोमविध्यन्तावि-
देशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरोधिनो वण्टारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किं चोदाहृतै-
र्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवतासमर्पणान्नास्त्यन्यक्तत्वम् । तस्मात्—दर्विहोमानामपूर्वकर्म-
त्वान्नास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्याविदेशः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	४	५२९
सूत्राणि	२८	१५३१

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः ॥

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥ १ ॥

अष्टमनवमयोरध्यायेयोरनेन पूर्वोत्तरभाव उपजीव्योपजीवकरूपेणोपन्यस्तः ।
मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु यत्रास्त्यूहः, यत्र च नास्ति, तदुभयमत्र विचार्यम् ।
ऊहस्य छक्षणमेवमाहुः—

“प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।

ऊहः प्रयोगो विरुत ऊह्यमानवयोदितः” इति ॥

(मथमे—अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

यज्ञकर्म प्रधानम्, तद्धि चोदनाभूतम्, तस्य
द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य मथमभादे मथमाधिकरणे मथमवर्णकमारचयति—

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजयेऽथवा ॥

अपूर्वायात्र निर्णोतिः स्मार्यते सप्तमोदिता ॥ २ ॥

सप्तमस्याऽऽद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्यन्वयं निराकृत्यापूर्वान्वयो
निर्णीतः । ॥ एवात्रोहारम्भोपयोगित्वेन स्मार्यते । यादे यज्यर्थाः स्युः, तदा सर्वे सर्वत्रो-
पदिश्यन्ते, न त्वतिदेशः काप्यस्ति । ततोऽतिदिष्टपदार्थविषय ऊहो नाऽऽरभ्येत ।
अपूर्वार्थत्वे तु प्रकरणनियमितत्वादश्रुतधर्मकेष्वतिदेशादूह आरम्भणीयः ॥

द्वितीयावर्णकमारचयति—

अवघाते ब्रीहिरूपं विवक्ष्येत न वा श्रुतेः ॥

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते ॥ ३ ॥

“ब्रीहीनवहन्ति” इत्यत्र ब्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवाक्षितम् । तथासति
“नैवारश्चरुर्भवति” इत्यत्र नीवाराणां प्रयोगे नोहः । यदा ब्रीहिष्वेव नियतोऽ-
वघातो ब्रीहिनितृचो निवर्तते, तदा कुत ऊहावसरः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ब्रीहिस्वरूपविवक्षायामपि ब्रीहिगतोऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः ।
अन्यथाऽवघातवैयर्थ्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र

ग्रीहिस्वरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद्विवक्षायां तु नीवारणामपि विहित-
त्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवधातविषयत्वेनोहः सिध्यति ॥

तृतीयवर्णकमारचयति—

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा, न प्रयोक्तृत्वः ॥

अस्ति शाब्दप्रयोक्तृत्वमार्थिकी ॥ निमित्तता ॥ ४ ॥

अवधातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति । कुतः—अपूर्वस्य प्रयोजक-
त्वात् । निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः सिद्धसाध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन्विषयमाने क्रियते,
तन्निमित्तम् । यस्य सिद्धार्थे क्रियते, तत्प्रयोजकम् । वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमीधाधिकर-
णनिर्णयस्मरणेन प्रयोजकता । ततो यजेतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथासति यजति-
वद्भीक्षादित्स्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्यवधातामावाजीवाराद्यहो नास्ति । इति
माहे—

ब्रूमः—अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह तु—आर्थिकी निमि-
त्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वम्, तथाऽपि मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारेण
सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो यजेतेर्निमित्तत्वाभावात्तद्वृष्टान्त्वेन ग्रीहिस्वरूपस्याप्यनिमित्तता-
जीवाराद्यहः संभवति ॥

(द्वितीये प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्रे २—३)

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात्

॥ २ ॥ तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्त-

स्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

मुसलाद्युक्षणं इन्त्ये स्यादपूर्वाप वोक्तितः ॥

आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थं तत्स्याद्विद्वान्यथा ॥ ५ ॥

“प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति” इति श्रूयते । तत्र—प्रोक्षणमुलूखलमु-
सलद्रव्यद्वारा हन्त्यर्थः । कुतः—वाक्येन तच्छेषत्वमधीतेः । इति चेत् ॥

मेवम् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वविगमात् । न च—वाक्यं प्रकरणादलीयः—इति
वाच्यम्, अपूर्वशेषत्वमात्रे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वशेषे—यत्रावधातः, तत्रैव प्रोक्षणम् ।
तथा सति नैकैवचरौ “कृष्णामां ग्रीहीणां नखनिर्मिन्नानाम्” इति श्रुतेषु नखेषु
प्रोक्षणं नोहते । सिद्धान्ते तु—अपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः ॥

१ स च. ज. “स्ति इन्त्याप्रयुक्तः” । ज. स “स्ति शब्दे प्र” । २ छ “माययि” । ज. स.
“माधि” । ३ क. छ. म. “लाभ्युल” ।

(वर्णकान्तरे (उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तताधिकरणे) सूत्रम्—)

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्मा-
द्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयवर्णकप्रारचयति—

मन्द्रादिकमपूर्वाप परापोवान्तराय वा ॥

फलादाद्यो नो सैमं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥ ६ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमाविध्यायाम्, उपशंगुपसत्सु, उच्चैरग्नीषोमीये” इति । ॥
ध्वनेरुच्चावचीभावः परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्त्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अवान्तरापूर्वेऽपि समान फलवत्त्वम्, परमापूर्वजननद्वारेण फलसंबन्धात् । समाने च फलवत्त्वे संनिरुद्धलक्षणया निर्णयः । तथा हि—दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः । न च—मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम्, अपूर्वप्रयुक्ते निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्रैवावयवगतमवान्तरापूर्वं संनिरुद्धम् । तद्वारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्मात्—अवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एव धर्माः । अश्वमेधगत—त्रैधातवीयायामूहाभावः फलम् । तथा हि—अश्वमेधे समानायते—“त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति” इति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात्, तदस्तस्योप-
कारविशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायामूहो भविष्यति । अथ—
आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः, तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति । किन्तु—अन्यदेवेषु
नास्त्यूहः ॥

(तृतीये—फलदेवतासंबन्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रे ४-५)
फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ न चोदनातो हि तादुण्यम् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणप्रारचयति—

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतू यद्वाऽत्र चोदितम् ॥

आद्यो लिङ्गान्मेवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ—“अगन्म सुवः”—इत्येकः । “अग्नेरहमुज्जिविम-
नूजेषम्” इत्यपरः । तयोरुभयोः स्वर्गदेवौ क्रमेण प्रयोजका । कुतः—वल्लिङ्गदर्श-

नात् । तथा सति “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र सर्गाद्योरमावाप्ता-
स्त्यूहः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयवयेतिकर्तव्यत्वाकाङ्क्षा युक्ता ।
उतो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विकृतौ ‘अगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमु-
न्निविमनूज्येणम्’ इत्येव मन्त्रयोरस्त्यूहः ॥

(चतुर्थे—धर्मोणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्राणि ६-१०)

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्

॥६॥ आर्थपत्त्यात् ॥७॥ ततश्च तेन संबन्धः ॥८॥

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यादुणस्वे

देवताश्रुतिः ॥९॥ अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः

कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलदत्वतः ॥

न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ८ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः”—इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्मोणामग्न्यादिदेवः प्रयोजकः ।

कुतः—यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति हि फलप्रदत्वं मन्त्रार्प-
णादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहः, हविःस्वीकारः, बद्धोजनम्, पृथिः,
मसादक्ष, इत्येतच्चेतनस्योचित पञ्चकम् । “सहस्राक्षो गोत्रभिद्वजबाहुः”—इति
विग्रहः । “अग्निरिदं हविरजुषव” इति हविःस्वीकारः । * अग्नीदिन्द्र मरिष्ये मा
हवीषि’—इति हविर्भोजनम् । “वृश्च एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्त्वर्पयति” इति
पृथि—मसादौ । ततः सेवितराज्जादिवत्पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात्सेव
धर्मोणां प्रयोजिका । तथा सति यत्र सौर्यादावशिनोस्ति, तत्र—अग्निदेवतायां नियता
धर्मो एव वावन्नातिदिश्यन्ते, कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिः । इति पूर्वपक्षः ॥

किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते, वैस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः,
“सर्गकामो यजेत” इति शब्देन विधेयस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु
सिद्धत्वेन सिध्यन्ते । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम्, तथा देवताया अपि । यदि

* “अग्नीन्द्र पिप च प्रस्यतस्य” इति धावरभाष्ये ॥

यागस्य कालान्तरमाविफलं प्रति व्यवहितत्वम्, तर्हि वत्सावनमूदा देवता ततोऽपि व्यवहिता, का तर्हि फलस्य गतिः । 'अपूर्वम्' इति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्था-
पत्त्या वा प्रतीयमानत्वान्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुच्यते । नापि—वस्तुसामर्थ्या-
देवस्य फलप्रदत्वम्, विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वाधिं तात्पर्यमावात् ।
अन्यथा "वनस्पतिभ्यः स्वाहा । मूलेभ्यः स्वाहा" इत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादि-
पञ्चकयुक्तं कल्प्येत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न राजादिवत्फलप्रदत्वम् । किंच-
विग्रहादिमदेवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलमप्युपैति । ततः—प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोप-
यवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किंच—मातापितृगुरुर्वादिशुश्रूषायां विनाऽपि
देवता फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात्—फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम् ।
तथा सत्यश्रुत्यादिदेवताभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाशः ॥

(पञ्चमे—मोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्

॥ १२ ॥ अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचो-

दनात्तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ अपूर्व-

त्वाद्व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ तत्प्रयुक्तत्वे च

धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥ तद्युक्तस्येति

चेत् ॥ १६ ॥ नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ अधि-

कारादिति चेत् ॥ १८ ॥ तुल्येषु नाधिकारः

स्यादचोदितश्च संबन्धः । पृथक्सतां यज्ञार्थे-

नाभिसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

ग्रीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा मोक्षणादिषु ॥

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्याच्चोदिताकाङ्क्षयाऽन्तिमः ॥ २ ॥

"ग्रीहीन्मोक्षति" इत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च मोक्षणे ग्रीहिस्वरूप प्रयोज-
कम् । इति चेत् ।

मेवम् । फलवत्त्वेन कर्तव्यतया चोदितस्यापूर्वत्येतिकर्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति ।
 ग्रीहस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्तव्यतया चोद्यते, किंतु-गुणत्वेन । ततो द्रव्यस्वरू-
 पस्य नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मात्—वाक्यश्रुतौ उपेक्ष्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोज-
 कत्वमेवेष्टव्यम् । न च—अपूर्वप्रयुक्ते सुवादी प्रोक्षणस्यातिपसङ्गः, प्रकृतापूर्वाय
 हविराकारस्य विवक्षितत्वान् । सप्तमस्य प्रथमाधिकरणे—संनिपत्योपकारिणामारादुप-
 कारिणां च सामान्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमविदेक्षारम्भसिद्धये वर्णितम् । तदेवात्रापि प्रथमा-
 धिकरणस्य प्रथमवर्णक उद्धारम्भसिद्धये स्मारितम् । द्वितीयवर्णके—पुनः संनिपत्योप-
 कारिणां विशेषोपाकरणे साधितम् । पुनरपि दार्ढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णके,
 तृतीय—पञ्चमाधिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य प्रवृत्तास्त्रयः पूर्व-
 पक्षा निराकृताः । अतो—न पुनरुक्तिघमः कर्तव्यः ॥

(षष्ठे-अग्निष्टोम उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्राणि २०-२५)

देशवद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनि-
 देशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ २० ॥
 यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ अनुवादश्च
 तदर्थवत् ॥ २२ ॥ प्रणीतादि तथेति चेत्
 ॥ २३ ॥ न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ तद्दे-
 शानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चाधिकरणमारभ्यति—

प्राचीनोपांशुताऽपूर्वे परमेऽवान्तरेऽपि वा ॥

यज्ञयोगादादिष्टोऽन्त्यो देशबन्धश्रुतत्वतः ॥ २० ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“त्सरा वा एष यज्ञस्य, तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नेषोमी-
 यात्, तेनोपांशु चरन्ति” इति । अत्र—उपांशुपरत्वा परमापूर्वे संबन्धः । परमापूर्व-
 प्रयुक्तत्वार्थः । कुतः—शकुनिग्राहकगविन्यायेन यज्ञसंबन्धावगमात् । तथाहि—
 यज्ञस्य संबन्धि यत्किंचिदग्नेषोमीयात्प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च,
 तस्य सर्वेऽष्टोपांशुत्वं विधीयते । यज्ञो नाम परमापूर्वं, तस्य यज्ञोत्साह्यत्वात् । येय-
 मुपांशुत्वानुष्ठितिः, एषा त्सरा छन्नगतिः । यथा—शकुनिं जिघृक्षतः मञ्जुना गवि-

१ अ. सुवादी । ब. सुवादी । २ क. छ. छ. ज. झ. म. 'पूर्वादि' । ३ ज. छ. 'पूर्व' ।
 ४ घ. तत्र । ५ क. ज. म. 'कन्या' । ६ ज. झ. 'इत्य सा' । ७ घ. जिघृक्षोः ।

भवेति, ज्ञानेः पदन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तत्सर्वं शकुनिग्रहणाय ।
 तर्ध्व—अनुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छन्नगतिरूपमनुष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय
 परमापूर्वाय । सति च परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राची-
 नेषूपांशुत्वस्योहः । इति प्राप्ते—

श्रूमः—भवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । कुतः—देशबन्धेन श्रुतत्वात् । “अग्नी-
 षोमीयात्प्राचीनं यत्किञ्चित्” इति मर्यादया देशलक्षित्वा ये पदार्थाः, ते श्रूय-
 माणेन वाक्येनोपांशुत्वसंबन्धात् प्रतीयन्ते । यज्ञसंबन्धस्तु न वाक्येन श्रूयते ‘यज्ञस्य
 त्सरा’ इत्यन्वयप्रतीतेः । न हि ‘यज्ञस्य यत्किञ्चित्प्राचीनम्’ इत्यन्वयः संभवति,
 ‘तस्मात्’ इत्यनेन पदेन व्यवधानात् । तस्मात्—मर्यादावच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्व-
 प्रयुक्तमुपांशुत्वम् । “यज्ञस्य त्सरा” इत्यनेनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं
 प्रकाशयते । एवं सत्युदात्ततोहाभावः फलम् । यत्तु—द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयव-
 र्णके—अग्नीषोमीयात्प्राचीने दीक्षणीयादीं स्वरान्तरमुक्तम्, तद्दीक्षणीयादिसयोगात्-
 तत्प्रधानविषयम् । इदं तूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः ॥

४६ सप्तमाधिकरणमारचयति—

प्रणीतावाग्यमे पक्षी योजनीयौ पुरेव तौ ॥

पुरा हविष्कृदाह्वानाचे तत्रापूर्वकारिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यज्ञं तनिष्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत”
 इति । तत्र—प्रणीतासवन्विनि वाङ्मयमे यज्ञसयोगात्परमापूर्वं प्रयोजकम् । इति
 पूर्वः पक्षः ॥

यज्ञशब्दस्य ‘तनिष्यन्तौ’ इत्यनेनान्वयः, न तु वाग्यमेव । ततो न परमापूर्वं
 प्रयोजकम् । तथा सति—हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गस्थ विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्ष-
 णादिपदार्थास्तेष्वन्वितास्तत्रत्येन परमापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ॥

* “उदाहरणान्तरमारचयति” इत्येव युक्तं प्रतिभाति । अत एवेतन्मूलमनुष्ठानं प्रयोजक-
 भ्यन्ते । शास्त्रदीपिकायामपि—यज्ञाधिकरण एव प्रणीतावाग्यमस्योक्तम् । कुतः । तस्मात्—इति
 आरभ्य पादसमाप्तिपर्यन्तमाधिकरणसंख्येकोना ज्ञातव्या । तथा सत्येव शास्त्रमाध्यसास्त्रादधिकृत्योप-
 करणसंख्यातुल्यस्य भवति ॥

१ स अ. च परमापूर्वसंबन्धे हि यज्ञस्य यः प्राग्भावात्, तद्धर्मं सन्परमापूर्वप्रयुक्तं ततो विदु-
 र्तिषु तद्भागारम्भके प्राकृतोऽपदार्थो ज्ञेयः भवति । पं । २ क यज्ञतन्निष्यत्ताव । ख. यद्वत्तु-
 यजमानौ वाचं यच्छत, तत्प्रजापतिभ्यः गतौ यज्ञं तन्वाते, तस्मात्प्रणीता प्रयेभ्यन्वाचं यच्छति” इ ।
 घ. यद्वत्तन्निष्यत्ताव । ३ क. तन्निष्यती । ख. तन्निष्यती । ४ ज. वाचयमे ।

(अष्टमे-इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २६-२८)
 अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥
 अग्नेर्वा स्याद्द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥
 चोदनासमुदायात् पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विकर्षणोक्षेण कार्ये प्रतीष्टकमुक्तैकधा ॥

आद्योऽवयवसत्त्वेन मेवं सूदेशसत्त्वतः ॥ १२ ॥

“इष्टकाभिरग्निं चिनुते” इति श्रुतम् । तत्रेदमाप्नोषते—“मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । वेदसाख्ययाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति । हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं मोक्षति । दत्ता मधु-
 मिश्रेणाग्निं मोक्षति” इति । ‘आत्वाग्ने मण्डूकं बध्वा तेन विकर्षति’ इत्यर्थः । ते च
 विकर्षणमोक्षणे प्रतीष्टकं कैवल्ये । कुतः—चित्ताग्न्य इष्टकाभ्यः वृषगग्निशब्दार्थस्य
 कस्यचिदवयवविद्वद्यस्याभावात् । इति चेत् ।

मेवम् । उपहिताभिरष्टकाभिः संयुक्तस्य प्रदेसस्यावयवविद्वद्यत्वात् । तस्य चान्या-
 धारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वम् । तस्मात्—अग्नेरेकत्वात्सकृदेव विकर्षणमोक्षणे कुर्यात् ॥

(नवमे-उत्तमान्यानाग्रन्हां पत्नीसंयाजसंस्थाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

लिङ्गाद्वा प्रागुक्तमात् ॥ ३० ॥ अनुवादो वा

दीक्षा यथा नक्तंसंस्थापनस्य ॥ ३१ ॥ स्याद्वाऽ-

नारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्योऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“पत्नीसंयाजान्त्वान्यहानि संविष्टन्ते” इति । तत्र—द्वाद-
 शसंख्याकेषु सर्वेष्वहःषु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठानावशिष्टं ह्यग्निषोऽजिनादिकं त्याज्यम् ।
 कुतः—‘एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिर्न्येतेषु’ इति विशेषनियामकामात्रात् । इति
 चेत् ।

मेवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुक्तमादन्तो यानीतराभ्यहानि तेषु पत्नी-

संयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि—“पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते” इत्यस्य विधेः शेष एवमात्रायते—“न बर्हिर्नुग्रहरत्यसंस्थितो हि बर्हि यज्ञः” इति । तत्र पत्नीसंयाजैः संवधामन्हां समाप्तावसांस्थितत्वं व्याहन्यते । तस्मात्—‘संतिष्ठते’ इति संशब्दो न समाप्तिवचनः, किं बर्हि सत्येव तदहःसंवन्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्र द्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति—द्वादशानामन्हां विहितः सहप्रयोगोऽनुष्ठहीतो भवति । तथाहि—“द्वादशाहेन यजेत” इति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्ट कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यवद्बुधसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याहः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु—दशमस्यान्हो मार्गसग्रहेण समापनम्, तद्वाचनिकम् । तस्मात्—उत्तमव्यतिरिक्तानामेवान्हां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ॥

(दशमे-सामिधेनीनामभ्यासस्य स्थानधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः स्यात् ॥ ३३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

त्रिरनूक्तिर्नचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽग्रिमः ॥

स्त्रीलिङ्गत्वात् तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य भ्रूयते—“त्रिः प्रथमामन्वाह” इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य “प्र वो वाजा” इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः—‘प्रथमाय’ इत्यस्य षडस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्वयपरत्वोपपत्तेः । इति चेत् ।

नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापत्ययादपि पूर्वपठितस्य स्थानवाचिनः ‘प्रथम’ इत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वन्यस्या अप्युचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठिताया “प्र वो वाजा” इत्यस्यो ऋत्ये नास्त्यभ्यासः ॥

(एकादशे-आरम्भणीपेष्ट्यधिकरणे सूत्रे ३४-३५)

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया

॥ ३४ ॥ सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुन-
रारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

एकादशाधिकरणे (यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठाना-
ङ्गीकर्तृ—) वृत्तिकारमतमारचयति—

प्रतिप्रयोगमारम्भयनिरस्ति न वाऽस्त्यसौ ॥

अङ्गत्वेन, न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥ १५ ॥

“आनवधिष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदर्शपूर्णमासवोरिप्समानः” इति विहित्वेयमार-
म्भणीयेष्टिदर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्तनीया । कुतः—प्रया-
जादिवदङ्गत्वात् । इति चेत् ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः—सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । ‘यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्यौ’ इत्यध्यवसाय आरम्भः । स चैक एव । तेन चाऽऽरम्भेण प्रयुक्त्येयमिष्टिः ।
तस्मात्—नाऽऽवर्तनीया । यथा—आधानं सर्वैकपुसाधारणत्वात्सकृदेव कर्तव्यम्,
तद्वत् । आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य वृत्तीयपात्रे वक्ष्यते ॥

(‘आरम्भणीयेष्टेः पुरुषार्थत्वानाऽऽवृत्तिः’ इति) स्वकीयं मतमारचयति—

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ॥

फलवत्त्वादादिमोऽन्त्यः पुंयोगान् पृथक्फलम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनाऽऽरम्भैकपत्वादारम्भप्रयुक्त्येयमिष्टिरन्वा-
धानस्याङ्गम् । यथा सति—यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्तृसंस्कारपक्षे पृथक्फलं
कल्प्येत । तस्मात्—प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतयमिष्टिरावर्तनीया । इति भाष्ये—

ब्रूमः—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः, न त्वन्वाधानपदार्थः । अतो नान्वा-
धानाङ्गम् । किंपु “औरिप्समानो निर्वपेत्” इति पुरुषसंयोगात्तरसंस्कारोऽयम् । न
च—फलकल्पनाप्रसङ्गः, कदारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिग्रहीतृत्वेन पृथक्फलाकाङ्-
क्षाया अभावात् । ननु—एवमपि तत्तत्प्रयोगानांरिप्समानस्य संस्कारायाऽऽवृत्तिः स्यात् ।
न स्यात् । ‘प्रयोगमौरिप्समानः’ इत्यश्रुतत्वात् । “दर्शपूर्णमासवोरिप्समानः” इति
हि श्रूयते । तयोश्चैक एवाऽऽरम्भः । तस्मात्—नात्यावृत्तिः ॥

(द्वादशे निर्वापमन्त्रे सावित्रादिपदानामनूहाधिकरणे सूत्रे ३६—३७)

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-

१ घ. छ. अ. “वारप्यमा” । २ क. “म्यप्र” । ३ ज. छ. “मई” । ४ ख. घ ज. छ. अ.
आरप्यमा” । ५ ख घ ज. छ. अ. “नारप्यमा” । ६ छ. च ज. छ. अ. “मारप्यमा” । ७ ख.
च. ज. छ. अ. “वारप्यमा” ।

त्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सर्वित्रशब्दाद्यहनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः ॥

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति । तत्र—सवित्राश्विपूषशब्दाः कर्मणि संगतं देवत्वारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति । तथासति—दृष्टप्रयोजनलामात् । अग्निश्च कर्म-समवेतदेवता । ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैराग्निरभिधीयताम् । अपो-च्येत—‘अग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्पुनस्त्वदभिधानं व्यर्थम् । किंच—देवतान्तरेषु कृतास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युः’ इति । एवं तर्हि तास्त्वित्तो देवता अग्निना सौकं कर्मणि विकल्प्यन्ताम् । ततः—प्रकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे सवि सवित्रादिशब्दस्थाने वत्तदेवतावाचकः शब्द ऊहनीयः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्रोहः कर्तव्यः । कुतः—अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसंभवात् । नहि—प्रकृतावाग्निना सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पः । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मात्—नास्त्यूहः ॥

(त्रयोदशे वर्णकद्वयसहितेऽधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ न समवायात् ॥ ३९ ॥

त्रयोदशाधिकरणे (विकृतावगमिशब्दोद्देशप्रदर्शकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

तत्राग्निशब्दो नोद्यः स्पादूद्यो वा स्तावकत्वतः ॥

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ॥ १८ ॥

वस्मिन्पूर्वोदाहृत एव मन्त्रे “अग्नये जुष्टम्” इत्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः । कुतः—देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । कर्मण्यसमवेतार्थः सवित्रादिशब्दाः । अग्निशब्दस्ताव-ग्नये कर्मणि समवेतमर्थं द्रुते । ननु—अत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः, निर्वापात्पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा स्यात्—इति चेत् ॥

भैवम् । 'जुष्टं यथा भवति यथा निर्वपामि' इति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यञ्जो-
पणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्—सौर्ये यामे 'सूर्याय जुष्टं निर्वपामि' इत्ये-
वमूहनीयम् ॥

(तण्डुलनिर्वापमन्त्रे धान्यशब्दोद्गमदर्शकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

नोद्य ऊद्योऽथवा धान्यशब्दो नासंगतोक्तिः ॥

ऊद्यो लक्षणपाठस्य गोपानस्येव संगतेः ॥ १९ ॥

एषदि पेपणाय तण्डुलावापे मन्त्रो विहितः—“धान्यमसि विनुहि देवान्” इति ।
सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं कृते भित्तुपाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् ।
ततः सवित्रादिशब्दब्रजोद्गीर्णयः । इति चेत् ॥

भैवम् । लक्षणया वृथा धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा 'गावः
पीयन्ते' इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति । किंतु—दुग्धं
लक्षयित्वाऽर्थं समवेतमेव प्रवियन्ति । तद्वत् । तस्मात्—आक्यानामयने—पट्टत्रिंश-
त्संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र सेवमात्रायवे—“संस्पृष्टे संस्पृष्टेऽह्नि एहपदि-
मृगयां याति, स तत्र यान्मृगान्हन्ति, तेषां वरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इति । तत्र—एषदि पेपणाय मांसमावपन् “मांसमसि विनुहि देवान्” इत्येवं मन्त्रमू-
हेष । न च—धान्यशब्दवैलक्षण्ये मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्यः—इति वाच्यम्, लक्ष-
णावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनाविदेक्षानर्हत्वात् ॥

(चतुर्वेदोद्गोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणे सूत्रम्—)

चोदिते तु परार्थत्वादिधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

चतुर्वेदाधिकरणमारचयति—

ऊद्यो यज्ञपतिर्नो वा इदथर्योत्साहसोऽग्निमः ॥

प्रत्यक्षोक्त्या कृत्स्नमन्त्र इदार्थो नोद्गमः सतः ॥ २० ॥

। दक्षोपूर्णमासयोस्त्रिगोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतद्व्याख्याते—“दैव्या अध्वर्यव उपहृता उप-
हृता मनुष्याः, य इमं यज्ञमवात्, ये च यज्ञपतिं वर्षात्” इति । ‘ये दैव्या अध्व-
र्यवो यज्ञमवन्ति, ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्षयन्ति, ते सर्वेऽप्यत्रोपहृताः’ इत्यर्थः ।
अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहननेन समवेतोऽर्थः प्रतीयते । उप इदो-

१ ज. घ. एहमि । २ क. ख. च. म. संवतिः । ज. घ. संवतः । ३ ज. घ. ‘व्याभावात् ।
यथा ‘गावः । ४ क. ‘आक्याना’ । ज. घ. ‘आक्याना’ । ५ ज. ‘वत्ताक्षणि’कोऽपि मृ । घ. ‘वत्ताक्ष-
णि’ । ६ म. घ. ‘ति । ‘यद्विष्य ।

पहानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिवृद्धयर्थे ज्ञेये मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम् । तथासति सत्रे यज्ञपत्नीनां बहुत्वाद्वहुवचनान्तवया शब्द ऊहनीयः । इति भाषे—

धूमः—प्रत्यक्षश्रुत्या कृतलो मन्त्र इडोपह्वाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृतले मन्त्र उपलभ्यते । प्रकरण चेदमिडायाः । ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधात् लिङ्गविनियोगः समवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमन्त्रान्तरवाक्यमिडायाविपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यवामापन्नमिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनात्वेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे सदूहः ॥

(पञ्चदशे-मस्तरमहरणकरणसूक्तवाके यजमानपदस्पोहाधिकरणे-सूत्रम्-)

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नहि पूर्ववत् ॥

मेघः फलप्रधानोत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २१ ॥

वक्षोपूर्णमासयोः “सूक्तवाकेन मस्तरं महरन्ति” इति महरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाक्यमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“अयं यजमान आयुराशास्ते” इति । तत्र—पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवैतसत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्यः । इति चेत् ।

मैवम् । वैपम्यात् । तथाहि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः, फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपह्वानक्रियाप्रकाशकः । “उपहूतं रथंर सह पृथिव्या” इत्यस्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् । “इडोपहृत्वा, उपहृवेडा, उपो अस्या इडा ह्यवाम् । इडोपहृत्वा देव्या अर्धयव उपहृत्वा” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपह्वानक्रियाया एव माधान्यवभासात् । तन्मध्यपतिवत् त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिफल गमयतीति न तस्य स्वाधो विवक्षितः । सूक्तवाक्यमन्त्रो फलमेव प्रकाशयति, न तु महरणक्रियाम्, “इदं घावापृथिवी भद्रममूत्” इत्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवाक्यमन्त्रे सर्वस्मिन्फलावभासात् । “अयं यजमान आयुराशास्ते, सुमंस्त्वमाशास्ते, उत्तरा देवयन्यामाशास्ते, भूयो हविष्करणमाशास्ते, दिव्यं धामाऽऽशास्ते” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासानात् । तस्मात्—विवक्षितं फलम् । फलिनश्च सत्रेषु सर्वे यजमानाः । ततः—सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तेन सर्वेषु सत्रेषूहनीयः ॥

(षोडशे वर्णकद्वयसहिते सूत्राणि ४२—४४)

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ कर्मा-
भावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

(षोडशाधिकरणे— { सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरि- }
वच्छब्दस्यानूहप्रदर्शकं } —प्रथमवर्णकमारचयति)

हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रे समवायतः ॥

ऊह्यो भवति स्तावकत्वादसत्ता स्तुतिसंभवात् ॥ २२ ॥

अथोपिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते—“इन्द्राऽऽगच्छ, हरिव आगच्छ, मेधाविधेर्मेधः, वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कैन्दिरहल्यायै जार” इति । सोऽयं निगदो विकृतावग्निस्रुति चोदकेनाविदिष्टः । तत्र—“आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति” इत्य-
ग्निसंघन्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्य ‘अग्न आगच्छ’ इत्यूहः कृतः । ‘वस्मिन्निगदे चानीन्द्रपदस्य विशेषणानि ‘हरिवः’ इत्यादिसंबुद्धचन्तपदानि वान्यप्यूहनीयानि’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभिधानात् । अग्नौ वस्याभावात् । स चार्थस्त्वत्तरसंबुद्धचन्तपदमनूय व्याचक्षणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते—“हरिव आगच्छेति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां शेष सर्व हरर्वाति । मेधाविधेर्मेधेति, मेधाविधिं काण्वायनि मेधो भूत्वा जहार । वृष-
णश्वस्य मेने इति, वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव, वामिन्द्रश्वकमे । गौराव-
स्कन्दिति, गौरगृगो भूत्वा राजानं पिबति” इति । एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्या-
ग्नावसंभवात्परित्यागेनाग्नेरुचितानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवतापकाशकत्वान्न स्तावकत्वमित्यस्ति तत्सोऽहः ।
हरिवदादिशब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति । स्तुतिश्च विद्यमा-
नगुणवद्विद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मात्—अग्निस्तुतिसंभवान्नास्त्यूहः ॥

(सोमकृपसाधनसाण्डे ‘तस्यै शृतम्’ इत्याचनूहप्रदर्शकं) द्वितीय-
वर्णकमारचयति—

ऊह्यं तस्यै शृतं नो वा भाविवृत्त्या समन्वयात् ॥

एकाब्दायां साण्ड ऊहो नोहः साम्यास्तुतिर्द्वयोः ॥ २३ ॥

* ‘गौरगृगो भूत्वा, अरण्यब्रजान सोमं पिबति’ इति भाष्यभाष्ये ॥

१ अ. न. अ. वन्द्यः । २ अ. अ. ‘स्कन्द’ । ३ अ. एतु नियमेन समवेतस्यार्थं स्याद्विषयः ।
४ अ. अ. ‘मे । गौरवस्कन्दति’ ।

उद्योतिष्ठोम एकहायन्या मत्र एवमाभ्यायते—“इयं गीः सोमक्रयणी, वया वे क्रीणामि । तस्यै शृतम्, तस्यै क्षरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आदञ्चनम्, तस्यै नवनीतम्, तस्यै घृतम्, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम्” इति । साधस्त्रे स्वेवमाभ्यायम्—“त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः” इति । तस्मिन्साण्डे पूर्वो मन्त्रश्चोद-
केनाविदिष्टः । तस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य समवेतार्थत्वात् ‘अयं साण्डः सोमक्रयणः, तेन क्रीणामि’ इत्येवमूहोऽस्ति । तथैव “तस्यै शृतम्” इत्याद्युत्तरभागेऽप्यस्त्यूहः । यद्यप्येकहायन्यां शृतादिकं न संभवति । तथाऽपि त्रिचतुरवर्षोत्तरकाले भविष्यति । साण्डोऽपि कस्याचिद्भवि वत्सोत्पादनेन क्षीरादिनिमित्तम् । तवस्तस्मिन्नपि समवेतार्थे उत्तरभाग उद्घनीयः । तथा सति “तस्मै शृतम्” इत्येवं पुलिङ्गवया पठनीयम् । इति प्राप्ते—

धूमः—एकहायन्यामपि मुख्यया वृथा समवेतार्थत्वाभावेन स्तुतिस्वात्साण्डेऽपि स्तुतिस्वान्नास्त्यूहः ॥

(सप्तदशे—सारस्वत्यां मेष्ण्यामभिगुवचनानूहाधिकरणे सूत्राणि ४५-४९)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता सार-
स्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥ पश्चभिधानाद्वा तद्धि
चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥
विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ पशुत्वं चैक-
शब्द्यात् ॥ ४८ ॥ यथोक्तं वा संनिधानात् ॥ ४९ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

दैव्या इत्यस्ति मेष्ण्यां नो वाऽस्मा इति पशुक्तिः ॥

अस्ति मेवं पञ्चनुक्तेः पुंन्यक्तित्वविवक्षया ॥ २४ ॥

अभिर्गुणामा दैव्यः क्षमिता । तं प्रति मैपमत्रो हौत्रे पाशुके पठन्त्ये—“दैव्याः
क्षमितार आरमध्वम्, उत मनुष्या उपनयत मेध्या.” इत्यादि । अतिरात्रे सवनीय-
पशुरेवमाभ्यायते—“सारस्वती मेध्याविरात्रे” इति । तस्या मेध्यामप्युदाहृतो मन्त्रोऽस्ति ।
कुतः—पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नीषोमीयपक्षाविव मेध्यां समवात् ।
ननु—तस्मिन्मन्त्रे “मास्मा अग्नि मरता” इति पुलिङ्ग चतुर्थ्यन्त पद भुवम् । तत्र
न मेध्यां युक्तम्—इति चेत् । मैवम् । ‘अस्मै पशवः’ इत्युक्त्या प्रातिपदिकार्थस्य
जातिमात्रस्य विवक्षितत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पशुशब्दस्यावन्न मन्त्रे पठितः । तथासति प्रयुक्त इदंशब्दः पुरोवर्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे । व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पुंमात्मक इति श्रूयमाणचतुर्थ्येकवचनेन धोत्यं लिङ्गमपि विवक्षितम् । तस्मात्—न मेध्यामस्त्ययं मन्त्रः । ननु—‘पशुधर्मो अग्नीषोमीय एवोपदिष्टः, प्रकरणेन तन्नियमात्’ इति तृतीयेऽभिहितम् । अष्टमेऽपि ‘अग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिः’ इत्युक्तम् । ततो मेध्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । पुल्लिङ्गं चोद्गीतीयम्—इति चेत् । एवं तर्हि कृत्वाचिन्वाऽऽष्टु ॥

(अष्टादशे—{ यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थान } सूत्राणि ५०-५३)
{ इराशब्दस्यैव कर्तव्यताधिकरणे }

आभ्रातादन्यदधिकारे वचनादिकारः स्यात् ॥५०॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्यविकल्पः स्यात् ॥५१॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥ नियमो वा

श्रुतिविशेषादितरत्ताप्तदृश्यवत् ॥ ५३ ॥

अष्टादशाधिकरणप्रारब्धयति—

इरागिराविकल्पः स्याद्भुतेरेवाविशेषतः ॥

आद्यो यैवं बाधपूर्वमिराया विहितत्वतः ॥ २५ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत” इति । ‘यज्ञायज्ञ’ इत्यनेन शब्देन पुक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते—“यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षते” इति । तत्र—साममा योनिगानमनीयानाः संहैव गकारेण गायन्ति—‘गायीरा, गिरा’ इति । ब्राह्मणे तु—गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते—“देरं कृत्वोद्वेयम्” इति । ‘गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः संबन्धि गानमैरम् । तादृशं कृत्वा प्रयोगकाल उद्गानं कर्षव्यम्’ इत्यर्थः । तत्र—योनिगान—ब्राह्मणयोः समानचलत्वेन विशेषाभावाद्विकल्पेन प्रयोक्तव्यम् । इति शस्त्रे—

ब्रूमः—“न गिरागिरेति श्रूयात्, यद्विरागिरेति श्रूयादात्मानमेव वदुद्राया गिरेत्” इति गकारसहितगाने बाधमुक्त्वा गकारसहितमिरापदं गेयत्वेन विधीयते । तत्पदादेरकारस्य गानार्थमाकारो यकार इकारश्चेति त्रीन्वर्णान्प्रयुञ्जते । ततः—‘आयीरा यीरा’ इत्येव गाव्यम् ॥

(एकोनविंशे—इरापदस्य प्रगीतताधिकरणे सूत्राणि ५४-५८)

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः
स्यात् ॥ ५४ ॥ यत्स्थाने वा तद्रीतिः
स्यात्, पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥
गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ वचनमिति चेत्
॥ ५७ ॥ न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

इरापदं न गेयं स्याद्वेयं वा, गीत्यनुक्तिः ॥
न गेयं, गीयमानस्य स्थाने पातात्प्रगीयते ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः । कुतः—‘पेरम्’ इति शब्देन गीतेरनु-
क्तत्वात् । पाणिनीयेन “विमुक्तादिभ्योऽण्” [५ । २ । ६१] इति सूत्रेणैराश-
ब्दादण्प्रत्ययो मत्वधीनो विहितः । तथा सति ‘इरापदोपेतं कृत्वा’ इत्येवावानेवाप्यो
भवति । यदि प्रगीतेरापदसंबन्धस्तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो यकार ईकारो
रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नम्—आथीरा—रूपं गीयमानेराशब्दमाविषदिकं
भवति । वाट्टशास्त्राविषदिकात्पाणिनीयेन “वृद्धाच्छः” [४ । २ । ११४]
इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सति ‘आथीरीयं कृत्वा’ इति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मात्—
न गेयम् । इति भाषे—

ब्रूमः—गीयमानस्य गिरापदस्य स्थान इरापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः ।
गानं तु न बाध्यते । किञ्च “विमुक्तादि”— [पा० सू० ५।२।६१] सूत्रेणाण्प्र-
त्ययेऽपि पूर्वस्मात् “मवौ छः सूक्तसाम्नोः” [पा० सू० ५।२।५९] इति सूत्रात्सामानुवृत्तेः
‘पेरं साम’ इत्यर्थो भवति । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । यदा तु “तस्य विकारः”
[पा० सू० ४।३।१२४] इत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययः, तदानीम् ‘इराया विकारः’ इति
विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात्—गातव्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्पापमालाविस्तरे नवमस्याध्यापस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१८	५४७
सूत्राणि	५८	१५८९

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे-वर्णकद्वयसहितेऽधिकरणे सूत्रे १-२)

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशा-

भ्याम् ॥१॥ तदुक्तदोषम् ॥२॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे (गीतीनां सामनामसाप्रदर्शकं) प्रथमवर्णकमार-
चयति—

सामोक्तिवृहदालुक्ती गीतापामृचि केवले ॥

माने वा, गान एवेति स्मर्यते सप्तमोदितम् ॥ १ ॥

‘सामान्यवाची सामशब्दः, विशेषवाचिनो बृहद्रथतरादिसन्दाश्च गानमाने वर्तन्ते,
न तु गानविशिष्टायामृचि’ इत्ययं निर्णयः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र
वक्ष्यमाणविचारोपयोगितया स्मर्यते ॥

(ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वप्रदर्शकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथ काऽग्रिमः ॥

वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्यत्वतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

यस्मिन्ग्रन्थे सामगास्तृचे वृचे सामिकैकं गायन्ति, सोऽयमूहग्रन्थो नित्यः, न तु
पुरुषेण निर्मितः । कुतः—अनध्यायवर्जनेन, कर्तुरस्मरणेन, अध्यापकानां वेदत्वप्र-
सिद्ध्या च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसङ्गत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गनात् । “यद्योम्यां, तदुत्तरयोर्गायति” इति
विधीयते । अयमर्थः—‘अपौरुषेयत्वेन संप्रतिपन्ने वेदसामनामके ग्रन्थे “कया नक्षिन्न
आमुवत्” इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्वाग्देव्यनामकं सामोपदिष्टम् । तदेवोत्त-
रयोर्भूयोः—“कृत्वा सत्यो मदानाम्,”—“अभीषुणः सखीनाम्”—इत्यनयो-
द्वितीयवृत्तीययोर्गातव्यम्—इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, वेदसा-
मैवदध्ययनादेव वरिसिद्धेः । उपरिखन ऋद्धये सागोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य
वदाचारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याया वर्जनीयाः । कर्तुरस्मरणं जीर्णकृपा-
रामादिष्विव विरकालव्यवधानादुपपन्नम् । अस्मरणमूलैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः ।
यथा बहुवृत्ता अध्यापका महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्रयायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्येऽ-
वीयानाः पञ्चमारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति । न च—तस्यापि वेदत्वमस्तु—
इति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद्वाह्यत्वेन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च ।

तस्मात्—पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः । पौरुषेयस्य च न्यायमूलत्वाद्यत्र वक्ष्यमाणन्यायविरोधः, तदप्रमाणम् ॥

(द्वितीये—साम्न ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्राणि ३-१३)
 कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ तद्वद्रव्यं वच-
 नात्पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥ तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्या-
 न्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥ शब्दार्थत्वात्तु
 नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ परार्थत्वाच्च शब्दानाम्
 ॥ ७ ॥ असंबन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थ-
 त्वात् ॥ ८ ॥ संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्नित्वस्यात्म-
 युक्तत्वात् ॥ ९ ॥ अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्र-
 योगः प्रतीयेत ॥ १० ॥ आश्रितत्वाच्च
 ॥ ११ ॥ प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥
 ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा वाङ्मपाठतः ॥

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरेः स्तुतेः ॥ ३ ॥

“रधंवरं गायति” इत्यादौ यद्गानं विहितं, तदेव सामशब्दार्थः—इति प्रतिपा-
 दिवं स्मारितं च । तदेवद्वानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः—यागप्रयोगाद्वहिर-
 ध्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्मत्वे तु ब्रीहिमोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य एव
 गानमनुष्ठेयम् । ततो बहिर्गोनस्य विश्वजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् । मध्यकालीनगानं
 तु प्रयाजादिवदारादृषकारकम् । तस्मात्—मुख्यमेतत्, न तु गुणकर्म । इति प्राप्ते—

भूमः—न तावद्बहिः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमिरधिकशुष्केष्टि-
 न्यायेन प्रयोगपाठवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरधिको भूमौ रथमालिख्या-
 भ्यासं करोति । यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाठवं संपादयति । तद्वत् ।
 नापि—गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वम्—इति वाच्यम्, गानेन संस्तुते-
 र्निगक्षरेः स्तुतिसंभवात् । “आज्यैः स्तुवते”, “पृष्ठैः स्तुवते” इति स्तुतिविधानात् ।

वस्मात्—अङ्गक्षराणां स्वरविक्रियत्वाकारामिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनी-
यत्वाद्दानं संस्कारकर्म ॥

(तृतीये—तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसाम्नः समापनाधिकरणे सूत्राणि १४—२०)

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ शब्दार्थ-
त्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥ दर्शयति च ॥ १६ ॥
वाक्यानां तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं समाप्तिः
स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ तथा-
चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ अनवानोपदेशश्च
तद्वत् ॥ १९ ॥ अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अंशैः सामर्हं कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः ॥

अंशैर्भवं स्तुतेरंशैरसिद्धैः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ४ ॥

“एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्” इति श्रूयते । वचन—वेषाविमक्तेषु सामा-
शेषेकैकोऽश एकैकस्यामृचि गावव्यः । कुतः—एकस्य सामस्तिसृभिर्भग्नैर्निष्पादनेत्य-
श्रवणात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘स्तोत्रीयम्’ इति स्तुतिनिष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो विधीयते । न तु
सामाशानाम् । श्रुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम् । तच्च वाक्यमेकस्यामृचि संपूर्णम् ।
एतः कृत्स्नेन साम्ना वद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम् । यथासति द्विती-
यतृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्तमानवया सामान्तरत्वाभावाद्दृश्यनिष्पादयाम-
न्यविरुद्धम् । वस्मात्—प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम् ॥

(चतुर्थे—समास्तेव तिसृष्वक्षु गानाधिकरणे सूत्रे २१—२२)

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

तिसृष्वक्षुदितं साम विपमासु समासु वा ॥

यथेच्छानिपमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये ॥ ५ ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा विमृष्टवृक्षु स्वेच्छया साम गातव्यम् । 'इत्य-
मेव' इति नियामकस्य कस्यचिदभावात् । इति चेत् ।

मेवम् । शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात् । शरो हिंसा, लेशोऽल्पत्वम् । "शृ-
हिंसायाम्", "लिङ्ग अर्लपामावे" इत्येतद्वातुद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्काया
योनावुत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोगीयेत्, तदा सामभागेनैव तत्पूर्वैरवाशेषः
सामभाग आश्रयामावाद्दिनश्येत् । यदि योनिरप्यविकच्छन्दस्कयोगीयेत्, तदा सामोऽ-
ल्पत्वादवाशेषः श्रग्भागः सामरहितः स्यात् । तस्मात्—समानच्छन्दस्कास्वेव गात-
व्यम् ॥

(पञ्चमे प्रथमवर्णके— { 'उत्तरयोगीपति' इत्यत्रोत्तरा- } —सूत्रे २३-२४)
{ ग्रन्थस्थयोर्ज्ञोर्ग्रहणाधिकरणे }

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ॥

आविशेषाद्विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञाबलित्वतः ॥ ६ ॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विधेते—छन्दः, उत्तरा चेति । तत्र—छन्दोना-
मके ग्रन्थे—नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्चः पठिताः, उत्तराग्रन्थे—वृक्षात्म-
कानि सूक्तानि पठितानि । एकार्थिभूतत्वे छन्दोगता योन्युत्पत्तिमा, इतरे ॥ उत्तरे ।
एवं स्थिते सति "रथंवरमुत्तरयोगीयति । यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति" इत्यत्र द्विविधे
उत्तरे संभाविते । रथंवरस्य छन्दोगग्रन्थे—"अभि त्वा शूर"—इदं यमृगयोनिस्त्वेन
पठिता । तस्या उपरि "त्वामिद्धि हवामहे"—इत्यादयो बृहदादिसाम्नां योनयः
पठिताः । उत्तराग्रन्थे तु—"अभि त्वा शूर"—इति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं "न
त्वा वा अन्ये"—इत्येषा साम्नः कस्याप्ययोनिभूता पठिता । तत्र छन्दोगग्रन्थापेक्षया
सामान्तरयोगोपेक्षी द्वे रथंवरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः । उत्तराग्रन्थापेक्षया वृचगवे
द्विवीयवृचवीये स्वयोन्युत्तरे भवतः । तत्र विशेषनियामकामावोद्ययोः कयोश्चिदुत्तरयो-
गीनम् । इति चेत् ॥

मेवम् । 'उत्तरा' इति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति, प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् ।

पूर्वपठितानां योनिमृचमपेक्ष्य यदुत्तरात्वम्, तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वादुर्बलम् । ईदृशमे-
वोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यैन्तरमाविन्योः सामान्तरयोन्योर्द्वयोर्ऋचोः । वृच-
गतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्तते । अतस्त्वयोरेव गानम् । एवं सति
पूर्वाधिकरणनिर्णयं समास्तेव गानमनुगृहीतं भवति । किञ्च—वृचात्मकेषु सूक्तेषु या मयमा
योनिभूवा तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य 'योनिग्रन्थः' इत्यध्यापकसमाख्या । इतरस्य तु वृच-
संग्रहस्य ग्रन्थस्योपरितमयोर्ऋचोर्नामधेयेन 'उत्तरा' इति समाख्या । स एव ग्रन्थः
कर्माङ्गसम्पर्कं प्रकरणम् । पञ्चदशसप्तदशादिस्तोमानां वृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मान्न—
उत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरप्यमूहः ॥

(द्वितीयवर्णके— { अतिजगत्पामभ्यस्यमाना- } —सूत्राणि २१-२४)

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ २२ ॥ नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्या-
त्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

त्रैशोकेति जगत्यो द्वे आनेये गीतयेऽथ वा ॥

बृहत्या वाऽऽदिमः साम्यान्तोत्तरात्वश्रुतेर्वलात् ॥ ७ ॥

द्वादशाहे चतुर्पेङ्गहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम् । तच्च "विश्वाः पृथनाः"—
इत्येवस्यामविजगत्यामुत्पन्नम् । तस्मिंश्च वृचे तस्या योनेरुत्तरे बृहत्यौ "नेमि नम-
न्वि"—* इत्यादिके आध्याते । तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अति-
जगत्पावानीय वासु विसृषु गेयम् । तथासति समासु गानं पूर्वं निर्णीतमनुगृह्यते ।
"अतिजगतीषु स्तुवन्ति" इति श्रूयमाणमविजगतीषु बहुत्वमन्यथा नोपपद्यते । इति चेत् ।
मेवम् । "उत्तरयोर्गीयति" इत्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्याधीयमानयोर्बृहत्योर्दु-
रूपत्वात् । श्रुतिश्च बहुत्वलिङ्गात् 'समासु गानम्' इति न्यायाच्च बलीयसी । यदेतदति-
जगतीषु बहुत्वम्, तद्बृहत्योः स्वीकारेऽप्युपपद्यते । एकविंशस्तोमस्यात्र विहितत्वेन त-
सिद्ध्ये प्रथमाया अविजगत्याः समुत्पत्तौ आवर्तनीयत्वात् । तस्मान्न—त्रैशोकं साम
बृहत्योरुहनीयम् ॥

* द्वितीया पृथ्वी तु—"तर्षा रेमातो अस्वान्"—इति आपरम्भाये दार्ष्टिता ॥

१ क. 'सर्व' । ख. 'सप्त' । ग. 'सप्त' । २ क. ख. ज. घ. ङ. 'न्यन्त' ।
३ ख. घ. 'स्यामुनि' ।

(पष्ठे वर्णकचतुष्टयसहिते सूत्राणि २५-२८)

प्रागाधादिकं तु ॥२५॥ स्वे च ॥२६॥ प्रगाथे
च ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

पञ्चाधिकरणे (बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रगाथेन रथंतरस्य गानसाधकं) प्रथमवर्णकमा-
रचयति—

रथंतरे ककुब्जाद्या ग्रथ्या वाऽऽद्योऽर्थवच्चतः॥

पुनःपदामसिद्ध्यादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम् ॥ ८ ॥

इदमात्रायते—“न वै बृहद्रथंतरमेकच्छन्दो, यत्तयोः पूर्वा बृहती, ककुभावुत्तरे”
इति । अपमर्थः—“बृहद्रथंतरं तदेवत्सामद्वयमितरसामद्वदेकच्छन्दस्कं न भवति ।
यस्मात्कारणात्—तयोर्बृहद्रथंतरसाम्नोराश्रयभूतास्तृक्षु पूर्वा बृहतीछन्दस्का, उत्तरे
तु द्वे ऋचौ ककुच्छन्दस्के । इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नोराश्रये तृचेऽवस्थित्वास्ति स ऋच
एकच्छन्दस्का उत्तराग्रन्थे आम्नाताः, संशरविलेशपरिहाराय ‘समासु गायेत’ इति
न्यायेन निर्णीतोश्च । इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानम्—इति । तत्र रथंतर-
स्याऽऽश्रयतया तृचो नोत्तराग्रन्थे समाप्तावः । किं तर्हि, प्रगाथस्तदाश्रयत्वेनाऽऽ-
म्नातः । स च द्वाभ्यामृग्या निष्पन्नत्वान्न तृचो भवति । तयोश्च द्वयोर्ऋचोः—“अभि ता
शूर”—इत्येषा प्रथमा, सा च बृहती । “न त्वा वा अन्यो दिव्यः”—इत्येषा
द्वितीया, सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का । तथासति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दाशवयी-
गते द्वे उत्पत्तिकुभावृचौ ग्रहीतव्ये । कुतः—अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन “ककुभावुत्तरे”
इति वाक्येन रथंतरसाम्न आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्यमानयोः ककुबुत्पत्तिरर्थवती
भवति । अन्यथा वैयर्थ्यं स्यात् । किंच—आम्नाताया एकस्याः पङ्क्तेः स्वीकारे सप्त-
चोर्द्वयोरेव लाभान् “एकं साम तृचे क्रियते, स्वोच्चीयम्” इति वचनं विरुध्येत् ।
यस्मात्—रथंतरसाम्नि द्वे ककुभावुत्तरे ग्रहीतव्ये । अयमेव न्यायो बृहत्साम्नयि
योजनीयः । इति भाषे—

भूमः—आम्नातयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुब्जग्रनीया । तथाहि—“अभि ता
शूर”—इत्येषा बृहती प्रथमा स्वोच्चीया । तस्यामविकृतायामेव रथंतरं गावव्यम् ।
ततस्तस्यामृचि चतुर्थे पादे पुनरुपादायोत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्धेन सह ग्रथनीयम् । तेष-
मष्टाविंशत्यक्षरा निषदा द्वितीया स्वोच्चीया । सा चैका ककुप्संपद्यते । तस्यां च
ककुभि चरमं पादं पङ्क्त्युत्तरार्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्वोच्चीया कर्तव्या । सा च

द्वितीया ककुत्संपद्यते । अनेन प्रमथनप्रकारेण द्वयोर्भक्षोराभ्रावयोस्तृचनिष्पत्तेर्ना-
स्त्युक्तो वचनविरोधः । अस्मिन्ग्रन्थे “पुनःपदा” इति श्रौतीर्कलिङ्गम् । तथा च
श्रूयते—“एषा वै मविधिता बृहवी या पुनःपदा । तद्यत्पदं पुनरारभते । तस्माद्दत्तो
मावरमभिर्हिकरोति” इति । अयमर्थः—“या बृहवी पुनःपदा भवति, सैषा मविधिता
स्थिरा भवति । पदं चतुर्थः पादः । स ह्यगन्तरसंपादनाय पुनः पठ्यते । ततः सा
बृहवी पुनःपदा । सेयमृग्मात्वा । तस्याः पादो वत्सः । तथा सति यस्माद्वक्ष्यचतुर्थ-
पादमुद्रावा पुनरारभते । तस्मात्—‘लोकै वत्सो मावरममिलक्ष्य हिमिति शब्दं करोति’
इति । न केवलं लिङ्गभावेण प्रमथनम् । किंतु—‘छन्दोगानां मसिद्ध्याऽपि । ते ह्येवं
स्मरन्ति—“काकुमः प्रगाथः” इति । किंच—प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि प्रमथनं
गम्यते । प्रकर्षेण गानं यत्र स प्रगाथः । प्रकर्षो नामाऽऽभ्रावावृक्षादाविक्रयम् ।
तत्र पूर्वोक्तनीत्या पाद्वाभ्यासपुरःसरमृगन्तरसंपादनेनोपजायते । तस्मात्—नौत्प-
त्तिकुम्भी ग्रहीतव्ये । किं तर्हि प्रमथनेन द्वे उत्तरे ककुम्भी संपाद्य तामु विसृपु रथं-
तरं गातव्यम् । तथा बृहदपि । एवं सति पङ्क्तः पाठः सार्थो भवति । न च—एवं
ककुपुत्सैर्वैयर्थ्यम्—इति शङ्कनीयम्, वाचः स्वोमे तदुपयोगात् । तस्मात्—न
काऽपि प्रमथनेऽनुपपत्तिः ॥

(बृहतीविस्तारपङ्क्तयोः प्रमथने रौरव-यौषाजयसाम्नोर्गानसाधकं)

द्वितीयवर्णकमारचयति—

यौषाजये रौरवे च बृहत्पोरागमोऽथ वा ॥

प्रमथनं पूर्ववत्पक्षौ पट्टिलिङ्गमिहोच्यते ॥ ९ ॥

इदमाम्नायते—“रौरव-यौषाजये बार्हते वृत्ते भवतः” इति । अयमर्थः—
‘रौरवनामकं किञ्चित्साम, तथा—यौषाजयनामकमपरम् । तयोर्द्वयोः साम्नोर्वृहवी-
छन्वत्कस्तृच आश्रयाः’ इति । उत्तराग्रन्थे तु—‘तस्य सामद्वयस्याऽऽश्रय एकः प्रगाथ
आभ्रावः । तस्मिंश्च प्रगाथे—“पुनानः सोम” —इत्यसामृक्प्रथमा । सा च
बृहवी । “दुहान ऊषाद्वैव्यम्” —इत्यसामृद्धितीया, सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तस्मिन्
विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थान उत्पत्तिर्बृहत्पक्षे द्वे भक्षवाचनेत्ये । इति पूर्वः पक्षः ॥

बृहवीविष्टारपङ्क्तयोः प्रमथनविशेषेण द्वे बृहत्पक्षवृत्तेरे संपादनीये । इति राद्धान्तः ।
तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वग्रन्थायेन द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमाम्नायते—“पट्टिलिङ्गमो माध्यं-
दिनं सवनम्” इति । अयमर्थः—‘रौरव-यौषाजयनामके सामनी माध्यंदिनसवने

गीयेते । तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः पठिर्भवन्ति' इति । सेयं पठिसंख्या प्रमथनपक्ष उपपद्यते । तथा हि—माध्यंदिनसवने—पवमान एकः, पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि । पवमाने—त्रीणि सूक्तानि । “उच्चा ते जातम्”—इत्येकं सूक्तम् । तत्र—गायत्र्यस्तिस्रः ऋचः । “पुनानः सोम”—इति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगायरूपम् । तत्र—पूर्वा बृहती, उत्तरा त्रिष्टारपङ्क्तिः । ‘म धु द्रैव परिक्रीशम्’—इति तृतीयं सूक्तम् । तत्र—त्रिष्टुमस्तिस्रः । पृष्ठस्तोत्रेषु—“अभि त्वा शूर”—इति प्रगायरूपं । प्रथमं सूक्तम् । तत्र—पूर्वा बृहती, उत्तरा पङ्क्तिः । “कया नश्चित्र” इति द्वितीयम् । तत्र तिस्रो गायत्र्यः । “तं वो दस्मभृवीपहम्”—इति तृतीयं प्रगायरूपम् । तत्र—बृहतीपङ्क्त्यौ । “वरोभिर्वो विदद्वसुम्” इति प्रगायरूपं चतुर्थम् । तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ । एवमस्मिन्सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गेयानि । प्रथमे सूक्ते—गायत्रम्, आमहीयवं चेति द्वे सामनी । द्वितीये—रौरवं, यौधाजयं च । तृतीये—औशनम् । चतुर्थे—रथंवरम् । पञ्चमे—वामदेव्यम् । षष्ठे—नौषसम् । सप्तमे—कालेयम् । तत्र—प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः पङ्क्तयश्चो भवन्ति । पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभूतास्तिस्रः ऋचः सप्तदशस्तोमसिद्धार्थमावर्तमानाः सप्तदश गायत्र्य इत्येव मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः । षष्ठे सूक्ते बृहतीपङ्क्त्यौ प्रमथनेन बार्हत्स्तृचो भवति । तथा—सप्तमेऽपि । तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुर्विंशद्बृहत्सो भवन्ति । द्वितीयसूक्तेऽपि प्रमथनेन बार्हत्वं तृचं संपाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ पङ्द्बृहत्सो भवन्ति । चतुर्थसूक्ते—रथंवरसामार्थं पूर्ववर्णकोक्तेनोर्या प्रमथने सति द्वे ककुमावुत्तरे भवतः । प्रथमा धु स्वतःसिद्धा बृहती । तत्र सप्तदशस्तोमे ह्ये सति पञ्च बृहत्सो द्वादश ककुमश्च संपद्यन्ते । तस्य च स्तोमविधायकं ब्राह्मणमेवमाज्जायते—“पञ्चभ्यो हिंकरोति ॥ तिसृभिः, स एकया, स एकया । पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया, स तिसृभिः, स एकया । सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः” इति । अपमर्थः—‘एका स्वतःसिद्धा बृहती, प्रमथिते द्वे ककुमौ—इत्येवं विधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः । प्रथमे पर्याये—त्रिर्बृहती गातव्या, सरुत्सरुत्ककुमौ । द्वितीये पर्याये—सट्बृहती, त्रिवारमनन्तरा ककुप्, सट्दन्त्या ककुप् । तृतीये पर्याये सरुद्बृहती, त्रिभिः ककुमौ’ इति । हिंकरोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः । तदेवं पृथीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः, पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्सः, द्वादश ककुमः संपन्नाः । तत्र—ककुबटाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपादद्वये योजिते चतु-

१ क. ‘ती माध्यदिने-उ’ । २ ज. द्रव्यप’ । ज. झ. द्रवपारि’ । ३ ज. झ. ‘मृयीष’ । ४ क. ‘मिर्वो वि’ । ५ ज. झ. ‘वर्षमा’ । ६ क. ‘क्षरीत्या’ । ७ ज. झ. ‘अभ्यो द्वा’ ।

श्रुत्वारिशदक्षरा त्रिष्टुप्संपद्यते । अनया दिशा द्वादशानां ककुमां त्रिष्टुप्संपादनाय चतुर्विंशतिर्गायत्रीपादा योजनीयाः । तथा सति—अष्टौ गायत्र्यो गताः, पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत्पादाः । तांश्च चतुर्विंशतिषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः संपादनीयाः । तत एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतःमिद्धास्त्वित्तः, इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षोडशत्रिष्टुभ उत्तराग्रन्ये समाधत्वा एव लभ्यन्ते । उपरिचतुर्विंशत्यानयने तु प्रकरणाभावात्तानां तावतीनामलामात्मकतद्धानाप्रकृतपक्रिये प्रसज्ये-
षावाम् । तस्मात्—“त्रिष्टुभः षोडशः” इत्येतद्बृहतीप्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकार-
स्त्वभिधीयते—“पुनानः सोमः”—इत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य
“दुहान ऊर्ध्वदिष्यम्”—इत्येतस्या विष्टारपङ्केः पूर्वार्धेन संयोजयेत् । सा बृहती
भवति । एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्यस्योत्तरार्धेन योजयेत् । साऽपि बृहती भवति ।
तस्मात्—यौवाजय—रीरवयोर्द्वे इत्यावुत्तरे अग्रनीये । एवं नौषत्तकलेयोरपि ब्रह्मयम् ॥

(अनुष्टुप्गायत्र्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्वीगवयोर्गानसाधकं) तृतीयवर्ण-
कमारचयति—

श्यावाश्वान्वीगवेऽनुष्टुपानेपा ग्रथपक्षेऽथ वा ॥

पुरेव लिङ्गं जगतीचतुर्विंशतिकीर्तनम् ॥ १० ॥

इदमाम्नायते—“पञ्चच्छन्दा आवापः, आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसं-
हिंये गायत्रे वृत्ते भवतः । श्यावाश्वान्वीगवे आनुष्टुपे वृत्ते भवतः । उष्णिहि सप्तम् ।
ककुभि षौष्कलम् । कावमन्त्यं जगतीषु” इति । अपमर्षः—“अस्ति तृतीयसवने
पवमान आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन्—पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि । “स्तादिष्टया मदि-
ष्टया”—इत्येकं सूक्तम् । तस्मिन्गायत्र्यस्त्वित्त ऋचः । तामु गायत्रं संहितं चेति द्वे
सामनी । “पुरोजिती वो अन्वसः”—इति सूक्ताम्तरम् । तत्र—एकाऽनुष्टुप्, उत्तरे
द्वे गायत्र्यौ । तामु श्यावाश्वम्, आन्वीगवं चेति द्वे सामनी । “इन्द्रैश्च सुवा इमे”
इत्यपरं सूक्तम् । तस्मिन्नुष्णिहस्त्वित्तः । तामु सप्तं साम । “पवस मधुमत्तमः”—
इति मगाथः । तस्मिन्पूर्वो ककुप्, उत्तरा षड्विः । तत्र षौष्कलं साम । “अभि प्रियाणि
पवते च नो हितः” इत्यन्यत्सूक्तम् । तत्र तिस्रो जगलः । तामु कावं साम । एतेषा
पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजितीयः । “पवस”—इत्यनयोः सूक्तयोरेव द्वे द्वे
छन्दसी, तथाऽपि सप्तसु गान निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव च्छन्दः संपद्यते ।
तयो गायत्र्यनुष्टुप्छन्दोऽङ्गककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन्सवन आर्षपनीयः”—
इति । तत्र “पुरोजिती वो” इत्यस्मिन्सूक्ते श्यावाश्वमन्वीगवं च सप्तसु गातुमुत्तरे

गायत्र्यावाप्तावे परित्यज्य द्वे उत्पत्त्यनुष्ठुभावानेतव्ये । इति पूर्वः पक्षः ॥

चतुर्थे पादे पुनरादाय द्वे अनुष्ठुभौ ग्रथनीये—इति राद्धान्तः । तत्रोभयत्र पूर्ववर्ण-
कद्वयन्यायेन युक्तिर्दृष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमात्रायते—“चतुर्विंशतिर्जगत्पृथ्वीयस-
वने एका च ककुप्” इति । सेयं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते । तथा हि—गायत्र्यम-
हितयोः सामोराश्रये गायत्रे वृत्ते द्विरभ्यस्ते सति षड्गायत्र्यो भवन्ति चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । ततः षड्विंशतीभिस्त्वित्सो जगत्यो भवन्ति ।
श्यावाभ्यान्धीगवयोराश्रयभूता प्रग्रथिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्ठुभौ * भवन्ति । मिलित्वा
सप्त जगत्यः संपन्नाः । सैकस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवृत्तचे गानं न कर्तव्यम् ।
किं त्वेकैकस्यामृचि । सत्कुतोऽवगम्यते—‘उष्णिहि, ककुभि’ इति सप्तम्येकवचना-
न्वाभ्या विशेषविधानात् । अष्टाविंशत्यक्षरयोः ऋष्णिक्ककुमेरेका जगती, गायत्रीपादश्च
संपद्यते । ककुभि मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः, उष्णिहि च परः पादः—इति त्रयो-
भेदः । काँस्याऽऽश्रयभूता स्वतःसिद्धास्त्वित्सो जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्मिन्ने-
कादश जगत्यो भवन्ति । गायत्रीपादश्चातिरिच्यते । आर्भेवपवर्मानवृत्तृवीयसवने यज्ञा-
यज्ञीयस्त्वोन्नमेकमस्ति । तस्य चाऽऽश्रयः “यज्ञायज्ञा यो अग्रयः”—इत्यसौ प्रगाथ ।
तत्र—पूर्वा जगती, उत्तरा विष्टारपाङ्क्तिः । त्रयोः प्रग्रथनेन ककुभावुत्तरे कर्तव्ये । तत्रै-
कविंशस्तोमः । तस्य विधायिका विष्टुतिरेवमात्रायते—“सप्तम्यो हिकरोति—स
विसृभिः, स विसृभिः, स एकया । सप्तम्यो हिकरोति—स एकया, स विसृभिः, स
विसृभिः । सप्तम्यो हिकरोति—स विसृभिः, स एकया, स विसृभिः” इति । अप-
मर्थः—‘प्रथमाया वृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु क्रमेण त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारम्—इति
सप्त वृहत्यः । मध्यमायाः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिभिः पाठः, अन्त्ये सत्कृत् ।
उत्तमायाः ककुभ आदौ सत्कृत्, द्वितीयतृतीययोस्त्रिभिः’ इत्येवं चतुर्दश ककुमः । तसु
ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यपादाश्चतुर्दश । तेषु सप्त पादाः सप्तसु वृहतीषु योजनीयाः ।
ततः सप्त जगत्यो भवन्ति । अर्वांशष्टाक्षराः ककुभागाद्यपादा अन्त्यपादाश्च मिलि-
त्वाऽष्टाविंशतिः । तेषु षड्भिः पादैरेका जगती, इत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो
जगत्यो भवन्ति । ये तु द्वादशाक्षराः सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टाः, तेषु पवमानशेषोऽ-
ष्टाक्षरः पादो योजनीयः, ककुभा शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादैर्षु चत्वार्यक्षराणि योज-

* ‘षडनुष्ठुभिमवतस्रो जगत्यो भवन्ति’ इति तु युक्तम् स

१ अ. च. ज. छ. ज. ‘नष्टपादा’ । २ ज. ‘संहत’ । ३ ज. छ. ‘आहीग’ । ४ अ. सप्तदश ।
५ ज. छ. सप्तलस्य । ६ अ. चरमः पाः । ७ ज. छ. कायस्या । अ. कायवस्या । ८ क. ‘माने च
गुती’ । ९ च. ज. छ. ‘ध्यमपा’ । १० स. च. ज. छ. ‘शिष्टा अष्टाक्ष’ । ११ च. छ. अ. ‘षु याति
च’ । १२ च. छ. अ. ‘णि तान्यत उद्धृत्य पूर्वत्र यो’ ।

नीयानि । ते द्वे जगत्सौ भवतः । तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्सः, पूर्वोक्ताः पवमानगवा एकादश, इति चतुर्विंशतिर्जगत्सः । चतुरस्रस्वर्गिणाश्वत्वारोऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ककुबेका भवति । अनेन लिङ्गेन श्यावाश्वमान्धोगवं च प्रमाथिते वृषे गाव-
ज्यम् । न तु वृषोत्पत्त्यनुष्ठानयनमिति स्थितम् ॥

(पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामप्रमानसाधकं) चतुर्थवर्णक्रमारचयति—

चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाऽग्रिमः ॥

तृचे मुख्यत्वतो भेदमृगम्यत्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्—“अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति” इति । तत्प्रकृत्य श्रूयते—
“चतुःशतमैन्द्रा धार्हवाः प्रगाथाः” इति । चतुरक्षरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका बुह-
षीछन्दस्काः प्रगाथा ऋगद्वयात्मकाः । तेषु—एकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथग-
वामृचं च प्रग्रथ्य तृचेऽभीवर्त्तेनामकं साम गावज्यम् । तथा सति—आम्नातानामवि-
कृतानामेव तिसृणामृचां लाभात्तृचस्य मुख्यत्वं भवति । पूर्वोक्तीनीत्या पादप्रग्रथने तु
विकृतत्वादनुस्यस्तृचः स्यात् । इति ब्राह्मे—

धूमः—“अन्या अन्या ऋचो भवन्ति, तदेव साम” इत्युचामन्यत्वमत्र वर्णयते ।
तत्र पादप्रग्रथने संभवति । ऋक्प्रग्रथने तु भेदमृक्पूर्वस्य तृचस्यान्यथा, सैवोत्तरेस्य
तृचस्याऽऽद्या, इत्यन्यत्वमृचो न स्यात् । वस्मात्—पादस्य प्रग्रथनम् ॥

(सप्तमे—गीतिसंपादकाक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

समुच्चेया विकल्पा वा विभिन्ना गीतिहेतवः ॥

आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद्विकल्पनम् ॥ १२ ॥

छान्दोग्ये उल्लङ्कारादिकास्त्राभेदेषु विलक्षणा गीतिहेतवोऽक्षरविकारादय आम्ना-
यन्ते । ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेयव्याः । कुतः—प्रयोगवचनेन सर्वेषा परिग्रहीत-
त्वात् ॥

भैवम् । एकैकशास्त्रोक्तेरेवाक्षरविकारादिभिरुच्ययनकाल इव गीतित्वरूपनिष्पत्तेः ।
वन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्प्रयोगवचनपरिग्रहीता अपि ग्रीहियवत्तद्वद्ग्रथे-
परवच्च विकल्प्यन्ते ॥

(अष्टमे—वर्णकत्रयसहिते सूत्रे ३०—३१)

अर्थैकत्वादिकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात्

॥ ३० ॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

अष्टमाधिकरणे (साम्नैव स्तवविधानसाधकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

ऋक्सोमाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाऽग्निमः ॥

पुरेव मैवमृद्-निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥ १३ ॥

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते—“ऋचा स्तुवते । साम्ना स्तुवते” इति । तत्र पूर्वस्या-
येन विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । ऋद्-निन्दा—सामप्रशंसयोर्वक्तव्यशेषेऽवगमात् । “यदृचा स्तुवते, तदसुरा
अन्ववायन् । यत्साम्ना स्तुवते, तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीष”
इत्युचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्प्रत्ययेन साम विहितम् । तस्मात्—साम्नैव
स्तोतव्यम् ॥

(प्रगीतयैवर्चा बहुचुपस्थानसाधकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

गानस्य नियमो नोत विद्यते बहुचुपस्थितौ ॥

नाऽऽभ्रानद्वयतोऽस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥ १४ ॥

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते—“अथ सहस्रमानवः—इत्येवयाऽऽहवनीयमुपविष्ट्वे”
इति । असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे समाम्नाता, प्रगीता गानग्रन्थे । ततो बहुचुपस्थाने
तस्यामृचि गानं न नियतम्, किंतु विकल्पितम् । इति प्राप्ते—

धूमः—अस्त्येव नियमो गाने । कुतः—सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात् । ऋचा
संहितापाठोऽथ गानस्यैव । नसाधारमन्वरेण गातुं शक्यते । अपोच्येत—“अथ
सहस्र” —इत्युक्तमतीतपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणोत्पत्त्यावाह-
यैवोपस्थानम्—इति । तत्र । प्रकृतप्रगीतमभ्रवाचिन्याः ‘एतया’ इति सर्वनामश्रुतेः
प्रबलतरत्वात् । तस्मात्—प्रगीतयोपस्थानम् ॥

(पाठ्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगसाधकं) तृतीयवर्णकमारचयति—

त्रैस्वर्पादि समुच्चयं विकल्प्यं तान एव वा ॥

प्रयोगादर्थतो द्वौ नो वचनात्स्मृतिकल्पितात् ॥ १५ ॥

“अग्निर्मुखा” —इत्यादियाग्यैर्नुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्रसङ्गाद्विचार्यन्ते । ते च
कस्याचिच्छाखायां त्रैस्वर्ण्याधीयन्ते । कैश्चिच्चातुःस्वर्णेण । उदात्तानुदात्तस्वोरिवेष्प्ये

व्यविरक्तश्चतुर्थस्वर एकश्रुतिः । तं चाध्यापकाः 'प्रचयः' इत्याचक्षते । तत्र—
प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्समुच्चयस्वेत्त्वार्थादीनाम् । इत्येकः पक्षः ॥

अध्ययननिवृत्तिक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्पः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

तैत्तिरीयौ पक्षौ युक्तौ, एकश्रुतेर्व्याकरणस्मृतौ विहितत्वात् । तथा च पाणिनीयं
सूत्रम्—“यज्ञकर्मण्यजपन्यूल्लसामसु” (१ । २ । ३४) इति । “अङ्गि यज्ञमि
सुरथम्”—इत्यादयो यज्ञा यजमानेनैव जप्यन्ते । न्यूल्लाः मणवाः । सामानि रथं-
राशीनि । एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यविरक्तानां यज्ञाणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति । अनया
॥ स्पृश्याऽनुमितं वेदवाक्यमेतत्—“तानो यज्ञकर्मणि” इति । ‘तानः’ इत्येकश्रुतेः पूर्वा-
चार्यसंज्ञा । न च—एकश्रुतिवै स्वरान्वयनं व्यर्थम्—इति वान्यम्, स्वरविशेषेण
बहुव्रीहितत्पुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषैस्त्वावबोधुं शक्यत्वात् । जपादिषु तु
पथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

(प्रथमे-उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥

वर्णे तु बादरिच्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥

प्रथमाधिकरणमारचयति—

आयीभावो योनिवशादुत्तरावर्णवशतोऽप्य वा ॥

गीतपर्थत्वादिमौऽन्वयो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

“यचोन्याम्, तदुत्तरयोगांयति” इति श्रूयते । तत्र—“कया नश्चित्र आमुवत्”
इत्यसावृयोनिः । तस्यामृचि ‘कया’ इत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः । ‘नश्चित्र आमुवत्’
इत्यक्षरपदं द्वितीयो भागः । तस्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विछेप्य
एतस्य स्थान * आयीभावमात्राय गीतिर्निष्पादिता । “कस्त्वा सत्यो मदानाम्” इत्य-
नन्तरभाविन्युत्तरा । तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं
च लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः । “अभीपुणः”—इत्यसावपरोत्तरा ।
तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनप्रकारं लोपयित्वा तस्य स्थान आयीभावः
कर्तव्यः । अन्यथा गीतिर्नास्तिपसद्भावात् । इति भाष्ये—

भूमः—नात्र योनौ वर्णान्तरस्याऽऽगमः कृतः । किं तर्हि विद्यमानं पृथक् चकारस्यो-
परितन इकारः सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सज्जकारो भवति । तस्य संव्यसरत्वा-

* ‘आयी’ इत्यस्य स्थाने ‘आर्ह’ इति पाठः शाबरभाष्ये ॥

दकारः पूर्वभागः, 'ईकार उत्तरभागः । तावुभौ विश्लेषेण गीयमानावायीमावं प्रवि-
ष्टे । तथा च सामगा आहुः—“वृद्धं तालव्यमायी भवति” इति । तथा सवि
चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य इकार इत्यायीमावो न कर्तव्यः । “अभीपुणः सस्वीनाम-
विता जरिवृणाम्” इत्येवस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितन इकारः पू-
वदायी भवति । सोऽयमायीमाव उक्तेनीत्या वर्णाभिन्वञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन
कर्तव्यः । गीत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन विनाऽपि न गीतिर्विनश्यति ॥

(दशमे-उत्तरयोः स्तोमातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३४-३८)

स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृगवत्

॥३४॥सर्वातिदेशस्तु सामान्यालोकवद्वि-

कारः स्यात् ॥३५॥अन्वयं चापि दर्शयति

॥ ३६ ॥ निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्तोमा नोत प्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्णवत् ॥

स्वरादिवत्प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥ १७ ॥

वामदेव्यसाम्नो योनौ द्वयोरर्धयोर्मध्य ओकारद्वयेन होशब्देन हायीशब्देन च
निष्पन्नः स्तोम एवमाज्जातः—“ओ ओ हो हायी” इति । सोऽय स्तोमो नोपर-
योरविदिश्यते । कुतः—अगीतित्वात् । “यद्योन्या तदुत्तरयोर्मायति” इति गीति-
मात्रमविदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचो वर्णा यथा नाविदिश्यन्ते, तथा स्तोमा अपि ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—सरो वर्णविशेषो विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वाद्यथाऽविदिश्यन्ते, तथा
स्तोमा अपीति कालपरिच्छेदकत्वादविदिश्यन्ताम् ॥

(एकादशे-स्तोमलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोमशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

१ च. अ. इकार । २ स च अ. 'करीत्या । ३ स. एवाऽऽज्ञा । ४ च. 'त-“ओ ओ ।
अ. 'त-“१२ १७ हो । अ. 'तः—“ओ हो ।

स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंवाऽस्ति, न विवर्णता ॥

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

न तावद्विवर्णत्वं वल्लक्षणम्, वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात् । “अग्र आयाहि” — इत्यस्यामृचि, अकारस्य स्थाने ओकारं कृत्वा गायन्ति — “ओग्रायी” इति । ‘अधिको वर्णः स्तोभः’ इत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः । “पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा” इत्येतस्यामृचि ‘दतु त्वा’ इत्यक्षरत्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम् । अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम् । इति चेत् ॥

यैवम् । ‘अधिकत्वे सत्यम्विलक्षणवर्णः स्तोभः’ — इति विशिष्टस्य वल्लक्षणत्वात् । लोकेऽपि समायां विप्रलम्भकेनोन्यमाप्तं प्रकृतार्थानन्विषं कालक्षेपमात्रहेतुं शब्दराशि ‘स्तोभः’ इत्याद्यक्षवे । तस्मात् — अस्ति लक्षणम् ॥

(द्वादशे — नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम् —)

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्र-
तिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति —

न स्युः स्युर्वाऽत्र नीवारा ग्रीहिस्थानैऽमितेर्नहि ॥

विकारतद्धितात्ते स्युः, प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥

मध्वोशनस्त्वपूतत्वपरिधीरापदेश्वपि ॥

ये धर्माः पठहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामोहो गतः । अथ संस्कारोहः । वाजपेये नैवारश्चरुः श्रुतः । तत्र नीवाराणां ग्रीहिस्थानपाते प्रमाणभावादग्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्याः । इति चेत् ॥

यैवम् । “नैवारः” इत्यस्य विकारार्थवद्विगतस्य ग्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् । यथा ग्रीह्यस्तण्डुलद्वारेण हविर्निष्पादसाधनम् । तथा नीवारा अपि । तस्मात् — सन्ति प्रोक्षणादयः ॥

अयं न्यायो मध्वशनदौ योजनीयः । “संस्थिते पृष्ठे पठहे मध्वाशयेत् । घृतं

* ‘दुमिषु प्रोक्षणे’ इत्यस्य रूपम् । तथा च ‘अपतनम्’ इत्यर्थः पथेनस्थितिः ॥

१ ख. ‘भवत्तम’ । २ ख. अ. ‘न ओंका’ । ज. घ. ‘न उका’ । ३ ख. अ. ‘न्ति-ओमा’ । ज. घ. ‘न्ति-उमा’ । ४ अ. ‘धासन’ ।

वा” इत्यत्र पङ्कधर्मो व्यवनियमादिर्मध्वक्षणेः कर्तव्यः । राजसूये “नैऋतं चरुं
मखावपूवानाम्” इत्यत्रोलूखलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नस्तेषु कर्तव्यम् । चातुर्मास्येषु
“परिधौ पशुं नियुञ्जीव” इत्यत्र यूपधर्मः पशुनियोजने विस्पष्टमेव पशो श्रुतम् ।
ज्योतिष्टोमे “ऐरं कृत्वोद्वेयम्” इत्यत्र गिरापदधर्म आर्याभावादिरिरापदे कर्तव्यः ॥

(त्रयोदशे—परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ४१-४३)

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥ ४१ ॥ आवेश्ये-
रन्वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ आख्या
चैवं तदावेशाद्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वाऽन्यार्थजत्वतः ॥

नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्थविष्ठे मध्यमे परिधावान्नायते—“परिधौ
पशुं नियुञ्जीव” इति । तत्र नियोजनकार्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मोऽस्त्व-
क्षणादयोऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः । कुतः—अग्निपरिधानार्थं मध्यमपरिधौत्तरपरि-
धिवदुत्पन्नत्वात् । इति चेत् ॥

बाह्वम् । अन्यार्थमुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति । यूपोऽपि पशुनि-
योजनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधने परिधौ युक्ताः संस्काराः । नैनु—परि-
धिस्त्वक्सहितः, शयानश्च । तत्र तक्षणोच्छ्रायो यूपधर्मो विरुध्यते । एवं तर्हि यौ मा
भूताम् । अविरोद्धात्त्वञ्जनादयः कर्तव्याः । तथासति संस्कारनिमित्तस्य यूपशब्दस्य
परिधावपि मुख्यत्वात् “यूपायाज्यमानायानुमूहि” इत्यस्मिन्पदमग्रे ‘परिधयेऽज्यमा-
नाय’ इत्येवमूहो न कर्तव्यः ॥

(चतुर्दशे—शृतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रे ४४-४५)

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात्
॥ ४४ ॥ क्रियेरन्वाऽर्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा, न हि ॥

अपाकार्थत्वतः, सन्ति पाकहेतुत्वसाम्पतः ॥ २२ ॥

अभ्युदयेष्ट्यां “शृते चरम् । दधनि चरम्” इति शृतदधिनीं आम्नाते । तयोः प्रणीतधर्मो न कर्तव्यः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्क्रया आपः प्रणीताः । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने । किंतु हविष्टेन प्रदानार्थमुत्पन्ने । ततः साम्यामात्रा-
न्नोत्पवनादयो धर्मस्तयोः । इति चेत् ॥

भैवम् । अभ्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमिषीकृत्य चरश्रपणहे-
तुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वाच्चर्माः सन्ति ॥

(पञ्चदशे-बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणे-सूत्रे ४६-४७)

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेन् ॥ ४७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

बृहद्रथंतरे धर्मैः संकीर्णै वा व्यवस्थिते ॥

पृष्ठैकपात्संकारो धर्मे निर्देशादेर्व्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

न्योतिष्ठोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्—“बृहत्पृष्ठं भवति । रथंतरं पृष्ठं भवति” इति । तत्रोभयत्र धर्माः शुद्धाः—“बृहति स्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् । रथंतरे मस्तूयमाने संमीलयेत्” इत्यादयः । ते सुभयत्र संकीर्णैर्नू, पृष्ठसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् । इति चेत् ॥

न । निर्देशभेदात् । सांकर्ये त्ववैकल्येन ‘बृहत्’ इति, ‘रथंतरम्’ इति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयादाम् । किंच—उभयवर्गसाहित्यं विरुद्धम् । “उच्चैर्गेयम् । षलवद्वेयम्” इति बृहद्धर्माः । “नोच्चैर्गेयम् । न षलवद्वेयम्” इति रथंतरधर्माः । तस्मात्—उभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ॥

(षोडशे-कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरधर्मसमुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

अप्राकृते तद्विकारादिरोधाद्व्यवतिष्ठेन् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

तपोर्धर्माः समुच्चया न वा ‘कण्वरथंतरे’ ॥

द्विस्थानत्वाद्वाप्य आचो विरोधाद्वातत्केऽन्तिमः ॥ २४ ॥

वैश्यस्तोमे “कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति” इति श्रूयते । तत्र—कण्वरथंतराख्य-
साम्नः प्राकृतयोः पृष्ठस्तोत्रमाधनयोर्बृहद्रथंतरयोरुभयोः स्थाने पवितत्वादुभयसंब-
न्धधर्माः समुच्चैव न्याः । ये तु विरुद्धधर्माः—“उच्चैर्गैयम्”, “नोच्चैर्गैयम्” इत्यादयः,
ते विकल्प्यन्ताम् । समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधामावात् । प्रकृताविव निर्देशभेद-
स्यात्राभावाच्च समुच्चयः । इति भाष्यकारस्य मतम् ॥

विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पवितत्वाद्विरुद्धधर्मस्तारस्याच्च विकल्प एव युक्तः, न
तु समुच्चयः । इति चार्तिककारस्य मतम् ॥

तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वः पक्ष उन्नेयः ॥

(सप्तदशे—द्विसामके बृहद्रथंतरयोर्व्यवस्थाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥४९॥ स्वार्थ-
त्वाद्वा व्यवस्था स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

द्विसामके द्वयोर्धर्मसांकथं वा व्यवस्थितिः ॥

पृष्ठैक्यात्संकरो भवे धर्माणां सामगत्वतः ॥ २५ ॥

“गोसव उभे कुर्यात्” इत्यादिना गोसवादौ बृहद्रथंतरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं
विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्मव्यवस्थाया असंभवाद्बृहत्सुभयधर्माः कर्तव्याः ।
रथंतरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं सांकथम् । इति चेत् ॥

भवेत् । न ह्येते पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः, किंतु सामप्रयुक्ताः । ततः—सामोभेदा-
द्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ॥

(अष्टादशे—सौर्यादिषु पार्वणहोमाधननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ५१-५६)

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तद-
भीज्या हि ॥ ५१ ॥ कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ नाप्र-
करणत्वात् ॥ ५३ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ तदभावेऽ-
ग्निवादिति चेत् ॥ ५५ ॥ नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सौर्यादौ पार्वणी दोमौ स्तो न वा कालदेवकौ ॥

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वाच्च तत्र तौ ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“सुवेण पार्वणी जुहोति” इति । तत्र—पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः—कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्यादिविरुद्धिष्वपिदिश्येते । इति चेत् ॥

मैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः प्रणालेघातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च ‘मियते दौयवेऽस्मिन्’ इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाश्रये । प्रव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति—“मन्त्रं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे” इत्येको मन्त्रः । “अमावास्या सुमगा सुशेवा धेनुरिव मूय आप्यायमाना” इत्यपरो मन्त्रः । तत्र—अग्नीषोमवत्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च—संघस्य विरुद्धिः सौर्यादिः, किंतु—आग्नेयस्यैव । ततः—संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ॥

(एकोनविंशो-दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणे-सूत्रे ५७-५८)

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ यदभीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥

एकोनविंशाविकरणमारचयति—

संकीर्णौ संघयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ॥

संकीर्णावुपकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे षष्ठित्वात्प्रयाजादिवद्वर्णोऽपि होमद्वयं कर्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथा । इति चेत् ॥

मैवम् । उपकार्ययोः संघयोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात् ॥

(विंशो-समिदादीनां प्रागनामधेयताधिकरणे सूत्राणि ५९-६०)

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ॥

विष्ण्वादिवदेवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमात्रावम्—“समिधो यजति” इत्यादिना । तत्र—
यथा ‘विष्णुं यजति’ ‘वरुणं यजति’ इत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णवादयो देवता,
तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्ते, इति दृष्टार्थत्वलाभः ।
इति चेत् ।

मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्वित्त्वेन वा देवता निर्दिश्यन्ते । तद्यथा—“यदग्नये
सायं जुहुयात्”, ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न च—अत्र समिदादिषु चतुर्थीत्व-
द्वितीया विधेये । तादर्थ्यप्रतीती देवता भवति । न च—द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते,
किंतु—इत्थितत्त्वम् । तच्च कर्मेनामत्व उपपद्यते । “अग्निहोमं जुहोति” इत्यादौ तद-
र्शनात् । यथा ‘पाकं पचति’ इत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते । तथा “समिधो
यजति” इत्युक्ते समिधागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । ‘विष्णुं यजति’ इत्यादौ तादर्थ्य-
मुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु “समिधो अग्न आग्न्यस्य व्यैन्दु” इत्यादिषु समिदादिश-
ब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तकृत्य तादृशैरेव शब्दैरेव
यागा अभिधीयन्ते—“समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इहो यजति । बर्हिर्-
यजति । स्वाहाकारं यजति” इति । तस्मात्—नात्र देवतासंस्कारविधिः । किं
यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरा-
धुपकारकत्वम् । पञ्चमप्रयाजस्य तु यक्ष्यमाणान्यभागादिदेवतादिसंस्कारकत्वं दशमेऽ-
भिधास्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	५६७
सूत्राणि	६१	१६५०

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे—विकृतौ मन्त्रगतब्रीह्यादिसंख्यानामूहाधिकरणे—सूत्रे १-२)

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्त-
रस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्य-

त्वात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अग्निमीक्षादयो नोक्षा ऊक्षा वा न हि चोदनात् ॥

विवक्षा देवहविषोर्दष्टत्वादूह्यते ततः ॥ १ ॥

प्रकृतौ—“अस्ये जुष्टं निर्वपामि” इति देवताविषयो मन्त्र आग्रातः । “नीहीणां मेघ सुमनस्यमानः” इति द्रव्यविषयः । विकृतिषु—“सूर्याय जुष्टं निर्वपामि” इति, “मीवाराणां मेघ सुमनस्यमानः” इत्येवमूहो न कर्तव्यः । कुतः—चोदकेन यथावस्थित-स्यैव मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रकृतौ देवताहविर्लक्षणयोर्दर्थयोरेव विवक्षा । तथा सति वत्प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात् । अग्निमीक्षित्वादेर्विवक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत । तस्मात्—सूर्यमीवारलक्षणार्थप्रकाशनायोहः कर्तव्यः ॥

(द्वितीये-पौण्डरीकेषु बहिःषु स्तरणमन्त्रस्योहाधिकरणे मूत्राणि ३-८)

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ अविकार-

मेकेऽनार्थत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥ लिङ्गं मन्त्रचि-

कीर्णार्थम् ॥ ७ ॥ नियमो बोभयभागित्वात् ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याज्या त्यज्यतेऽथवा ॥

नादृष्टार्थत्वतो मेवं गुंप्फिद्रव्यस्य भासनात् ॥ २ ॥

“मीत्रं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकामः” इत्यत्र “पौण्डरीकाणि बर्होषि भवन्ति” इति श्रुतम् । तत्र स्तरणमन्त्रोदकप्राप्तः—“दधैः स्तृणीत हरिः” इति । तत्र—पूर्व-न्यायेन दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः । हरिवशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वो-प्राप्यवाची । ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विक्तत्वावप्यदृष्टार्थमनूहेन प्रयोक्तव्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशने सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात् । तस्मात्—‘पुण्डरीकैः स्तृणीत रक्तैः’ इत्युक्त्यन्यम् ॥

(तृतीये—अग्नीषोमीपपशौ लौकिकरूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणे सूत्रम्—)

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥९॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

रूपस्पर्शं वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्तनम् ॥

आद्यः प्रकरणाभेवं लौकिके प्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

उपोतिष्ठोमेऽग्नीषोमीपपशुप्रकरणे रूपस्पर्शस्य प्रायश्चित्तमात्रावम्—“यद्येकं
रूपमुपस्पृशेत्, ‘एष ते वायो’ इति ब्रूयात्” इति । तद्विदुमुच्छ्रयणाञ्जनादि-
कालीने वैदिकस्पर्शे भवति । कुतः—तत्प्रकरणात् । इति चेत् ॥

भैवम् । “रूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते । यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते ।
तस्माद्रूपो नोपस्पृश्यः” इति प्रतिषिध्य पश्चात्प्रायश्चित्ताभ्यानाम् । प्रतिषेधश्च लौकि-
कस्पर्शविषयः, वैदिकस्य विहितत्वात् । तस्मात्—लौकिके स्पर्शे प्रायश्चित्तम् ॥

(चतुर्थे— { द्विपशुपागे पाशमन्त्रपोरेकवचनान्तव- { सूत्राणि १०-१४)
हुवचनान्तपोर्द्विवचनान्तेनोहाधिकरणे }

अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधातित्वादविशे-
षाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ विकारो वा तदर्थ-
त्वात् ॥ ११ ॥ अपि त्वन्यायसंबन्धात्प्रकृ-
तिवत्परेष्वपि यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥
यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥
छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ॥

एकेकत्वे द्वयत्वे किमेकस्पोहोऽथवा द्वयोः ॥ ४ ॥

एकेनैव क्रतुर्थत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ॥

अविकारेण बह्वर्थं एकार्थः समवायतः ॥ ५ ॥

प्राकृतत्वाद्भावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया ॥

बह्वर्थोऽप्युहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृषितः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमग्नौ भिन्नयोः शाखयोराज्ञावौ—“अदितिः पाशं प्रमुगोक्त्वेवम्” इत्येकत्र । “अदितिः पाशान्प्रमुगोक्त्वेताम्” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेक्षायां विकृतौ चोदकेनाविदिष्टौ । सा च विकृतिरेवमाज्ञायते—“मैत्रं श्वेतमालमेत, वारुणं रुष्णम्, अपां चौषधीनां च संवादन्नकामः” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरविदेसः । इत्याद्यः पक्षः ॥

यदाऽप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो मग्नो युक्तः, प्रकृतावेकस्मिन्पक्षा-
वसमेवार्थवत्या बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वाद् । इत्येकः पक्षः ॥

वाह्वन्बहुवचनोपेतत्वादेव मग्नोऽप्यसावसमेवार्थः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मग्नः प्रकृतौ सप्तमेवार्थत्वाद्विकृतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तेनोहनीयः । इति पक्षान्तरम् ॥

प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मग्नयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमग्नपक्ष-
स्यावान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ । मग्नद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ सप्तमेवार्थवत्या विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरङ्गुष्ठशक्तित्वाद्विवचनान्ततया सोऽप्यूह-
नीयः । इति राक्षान्तः ॥

(पञ्चमे— { अग्नीषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहु- } सूत्राणि १५—१९)
{ त्वामिधापिमग्नयोर्विकल्पाधिकरणे }

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वादुणे त्वन्या-
यकल्पनैकदेशत्वाद् ॥ १५ ॥ प्रकरणविशे-
षाच्च ॥ १६ ॥ अर्थाभावात् नैवं स्यात्,
गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥ द्यावोस्तथेति चेद्
॥ १८ ॥ नोत्पत्तिशब्दत्वाद् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयामि—

उत्कृष्टव्यो न वा मग्नो बह्वर्थोऽसंगतत्वतः ॥

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्यायकल्पना ॥ ७ ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमग्नः, तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयु-

केषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः—एकस्मिन्पक्षौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नासादुत्क्रष्टव्यः । किं त्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि 'पाशात्' इत्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । मातिपदिकविभक्तयोः मातिपदिकं प्रधानम्, धर्मवाचकत्वात्, विभक्तिस्तु कर्मत्व—करणत्वादिधर्मवाचकत्वादुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मोद्धारकत्वाच्चित्वात्प्रधान्यम्, वचनस्य कारकसस्याभिवा-
यित्वादुणत्वम् । तथा सति बहुवचनान्ते पाशाशब्दे मातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेक-
स्मिन्नपि पाशे संगच्छेते । गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया पाशावयव-
गतं बहुत्वं लक्ष्यत इति । तस्मात्—गुणभूत वचनमात्रमनुसृत्य कृतस्य मन्त्रस्य प्रक-
रणपाठो न बाधनीयः । किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः ममानत्वाद्विकल्पः कर्तव्यः ॥

(पष्ठे— { दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे 'पत्नीं' } सूत्रम्—)
{ संनक्ष' इति मन्त्रस्यानूहाधिकरणे }

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूहं नो बोद्धतेऽर्थतः ॥

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशमवृत्तितः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते—“पत्नीं संनक्ष” इति । तत्र—एकपत्नीकस्य
यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थे एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । तच्च द्विपत्नीकस्य बहु-
पत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशादूहनीयः । इति चेत् ॥

मैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योहः, अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाऽऽद्यः, उपदेशस्य सर्वप्रयो-
गसाधारणत्वात् । यदि—एकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्, तदावाम्—
एकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीक—बहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र
एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानूहाचिन्तावकाशः । साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसम-
वेतार्थतया पत्नीपदे मातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशान्यायेन विवक्षितम् ।
एकवचनं त्वदृष्टार्थम् । तथा च 'सर्वप्रयोगे' समवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमेव
पठनीयः । नापि 'अतिदेशप्राप्तस्योहः' इति द्वितीयः पक्षः, द्विबहुपत्नीकप्रयोगयो-
र्विभक्तिवत्वेनातिदेशायोगात् । तस्मात्—अत्र नास्त्यूहः ॥

(सप्तमे— { द्विपत्नीकविकृतिपागेऽपि “पत्नी”
“संनह” इति मन्त्रस्यानूहाधिकरणे } —सूत्रम्—)

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ऊक्षो नो वैष विकृतावृक्षोऽपाठेन पाशवत् ॥

नाष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसत्ता न हि ॥ ९ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमग्नौ विकृतौ द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोर्द्वितीयः । कुतः—
पाठमावात् । प्रकृतावर्धनानुसारेण प्राप्नोऽप्यहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः ।
विकृतौ तु बाधितस्य पाठस्याभावेनास्मर्दायत्ते प्रयोगेऽर्धानुसारेणोहो युक्तः । अत्र
एव—पूर्वत्र द्विपशयुक्तायां विकृतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमग्न ऊहितः ।
इति धेत् ॥

मैवम् । ‘पत्नीम्’ इत्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे
सति विकृतावप्यष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अयोज्येत—‘प्रकृतौ
छान्दसत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्विवहुत्वयोरप्यर्थेयोर्वैते’ इति । एवं तर्हि विकृ-
तावप्यहमन्तरेणैव द्वित्वबहुत्वाभिधानान्मा मुद्दहः । न च—एवं पाशेऽप्यहो मा
भूत्—इति शङ्कनीयम्, प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्श-
नात् । द्वित्वे तदभावात् । तस्मात्—पाशस्पोहो विकृतौ, ननु पत्नीर्द्वितीयः ॥

(अष्टमे— { सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे } सूत्रम्—
‘प्रास्मै, अग्निम्’ इति मन्त्रेऽनूहाधिकरणे }

अग्निगौ सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयेसवनस्थान्तरूपविधयो यदि ॥

प्रास्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमोक्त्यष्टोदश्यविराजकरूपासु ज्योतिष्टोमस्य संस्थास्तेकोत्तरवृद्ध्या सवनीयाः
पशव आमावाः—“आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यः । ऐन्द्राय उक्थ्ये द्वितीयः ।
ऐन्द्रो वृष्णिः पशोऽग्निं वृत्तीयः । सारस्वती मेघ्यविराजे चतुर्थी ” इति । ए एते
सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशूना समानविधयः, न तु बह्विकृतयः—इति कस्यचित्पूर्व-

१ न. “रापाय” । २. “दायत्तम्” । ३. ज. घ. द्विपशु” । ४. ख. “तस्य प” । ५. ल. घ.
ज. घ. म. “पत्नीपदस्य” । ६. ज. घ. “यवचन” । ७. क. “नोहनम्” । ८. घ. “अग्नीषोमी” ।

पक्षिणो मतम् । तदेवाभ्युपगम्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अधिगुणैषमन्त्रे—“प्राप्ता
अग्निं भरता” इति वाक्ये पुल्लिङ्गवत्तुल्यैकवचनान्त इदंशब्दः पठितः । तस्य
मेण्यां स्त्रीलिङ्गतया नास्त्यूहः । इति प्रथमपादे निर्णोतम् । इह त्वैकवचनस्य पशुदि-
त्वबहुत्वयोः पत्नीशब्दवत्पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ । अर्थानुसारेण द्विवचनबहुवचनयो-
रूहः । इति पूर्वः पक्षः ।

उपदेशस्य साधारणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरेव विवक्षित-
त्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, कथंचिद्विवक्षितत्वेऽपि च्छान्दसेन वचनव्यत्ययेन द्व्यर्थ-
बह्वर्थवाचित्वान्नास्त्यूहः । इति राद्धान्तः ॥

परमार्थवस्तु सवनीयपशूनामग्नीषोमीयविकृतित्वादस्येव लिङ्गवचनयोः पाशन्याये-
नोहः ॥

(नवमे— { नीवाराणां ब्रीहिप्रतिनिधित्वे } —सूत्राणि २३-२६)

प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ अनाम्रानां
दशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥
तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात्संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् ॥ २५ ॥ उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

नवमाविकरणमात्रचयति—

ब्रीहिप्रतिनिधादूहो ब्रीहीणामिति नास्ति वा ॥

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवेति ।
तद्यथा ब्रीहीणामपचारे नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते । तदेतत्पष्ठेऽध्यायेऽवस्थितम् ।
प्रतिनिधिष्वेषु नीवारेषु “ब्रीहीणां मेघ” —इत्ययं मन्त्र ऊहितव्यः । कुतः—अर्थ-
नुसारात् । इति चेत् ॥

मेवम् । नीवारचरो नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां ब्रीहिस्थानीयतया भवति
मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः । किंतु भूयोवयवसादृश्यद्वारा
प्राप्यन्ते । ततोऽवयवानामेव साधनत्वम् । यथासति ब्रीहिवयवेष्वविकारेण यथा
ब्रीहिशब्दः, तथा नीवारावयवेष्वपि प्रवृत्तेर्नास्त्यूहः ॥

(दशमे द्विपशुपाने 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' इति मन्त्राणां नूदाधिकरणे सूत्रे-)

संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाण-
त्वात् ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

द्विपश्वोश्चक्षुराद्यहो न वोहः पशुभेदतः ॥

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनुहनम् ॥ १२ ॥

अग्नौपोमीयपक्षावभिगुर्गैपे पशुसंचन्विना सूर्यादिसंसर्ग आन्नायते—“सूर्यं चक्षु-
र्गमयतात् । वाचं पाणमन्त्रवसृजतात् । दिशः श्रोत्रम्”—इत्यादि । “मैत्रं श्वेतमा-
लमेव । वारुणं कृष्णम्” इति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्भेदगताश्चक्षुरादिकाब्दा द्विवच-
नान्वत्वेनोहनीयाः । कुतः—पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वात् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । नै खल्वचेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तद्वि-
वक्षायामेकस्मिन्नपि पक्षौ गोलकभेदादेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयमसङ्गात् । गोल-
कस्य सूर्यादिमात्स्यसंभवाच्च । यशु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रम्, तद्वच्च-
क्षुरादिकाब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पशुभेदकत्वेऽपि तयो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्समु-
द्रमविघ्ननदीवन्न भेदेनावतिष्ठते । तस्मात्—नास्त्यूहः ॥

(एकादशे— { द्विपशुपाने, अभिगुर्गैपे 'एकधा- } सूत्राणि २९—३१)
{ इत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणे }

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात्
॥ २९ ॥ अविकारो वा बहूनामेक-
र्भवत् ॥ ३० ॥ सकृत्त्वं त्वैकध्यं स्यादेकत्वा-
त्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृतित्वात्परेष्वभ्या-
सेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ॥

आद्यो मेवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेवाभिगुर्गैपे श्रूयते—“एकधाऽस्य त्वचमान्त्रचत्वात्” इति । लिङ्गीत्यर्थः ।

तत्र द्वयोः पञ्चोरेकवेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः—तस्य शब्दस्येह सहत्व-
वाचित्वात् । 'एकधा गाः पाययति' इत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् । पञ्चनेकत्वेऽपि
त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटते । इति भाष्ये—

धूमः—मरुतावेकस्मिन्पञ्चो यौगपद्यलक्षणोऽर्थो न संभवति । ततः सत्त्वं तस्य
शब्दस्यार्थः । त्वगियमवयवशो बहुरुत्वे न च्छेद्यव्या । किंतु सर्वाऽपि सत्त्वेकप्रयत्ने-
नेत्युक्तं भवति । यत्प्रकृतौ सत्त्वं, तदेव विरुतावुचितम् । ततः प्रतिपशु सत्त्वंमभि-
धातुम् 'एकधा' इत्ययं मन्त्रोऽभ्यासव्ययः ॥

(द्वादशे— { द्विपञ्चादिपञ्चविकृतौ मेधपतिश- } सूत्राणि ३२-४०)
{ द्यस्य देवतानुसारेणोद्वाधिकरणे }

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र
च प्रयुक्तत्वात्, तस्य चान्यायनिगदत्वात्,
सर्वत्रैवाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ अपि वा
द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं प्रयोगः स्यात्
॥ ३३ ॥ स्वामिनो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां
स्यात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥
देवता तु तदाशीद्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्य-
नर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ उत्सर्गाच्च भक्त्या
तस्मिन्पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥ उत्कृष्येतैक-
संयुक्तो द्विदेवते संभवात् ॥ ३७ ॥ एकस्तु
समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ संस-
र्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥
एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ॥

विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥ १४ ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ॥

अर्थभेदाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

मन्त्रैक्यार्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिञ्ज्ञायया द्विता ॥

देवार्थासीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अग्निगुमेषनिगदस्याऽऽदाविदमाम्नायते—“दैव्याः शमितार उत च मनुष्या आर-
मन्वम् । उपनयत मेध्या दुर आभासाना मेधपतिभ्यां मेधम्” इति । शास्त्रान्तरे तु
“मेधपतये मेधम्” इति । अपमर्थः—“शमितारः पशुघातिनो द्विविधाः—दैव्याः,
मानुषाश्च । तानुमयान्संवाध्य होवा कर्तव्यविशेषाभिर्दिशति—आरम्मः कर्तव्यः । मेधो
पक्षः, तद्योग्यान्दुरः पदार्थानिहासाहेतूनिहाऽऽनयत । किं कुर्वन्तः—यज्ञपतिभ्यां
यज्ञपतये वा यज्ञमाभासानाः” इति । तत्र—एकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विव-
चनान्तस्य च बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूहः, ऊहो वा, इति संशयः । ऊहपक्षेऽपि
किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थः, द्विवचनान्तस्याग्नीषोमी देवैवे इत्येवमर्थभेदः । किं
वा—शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थः, देवैवे
वा, इति संशयः । तत्र—अग्नीषोमीये पक्षो यजमानः, अग्नीषोमी च, इति अयो
मेधस्य पतयः, तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य वाऽन्याय्यनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य
वचनस्य विकृतावनूहः । इत्याद्यः पक्षः ॥

प्रकृतौ समवेदार्थत्वे संपादयितुं शक्ये सत्यन्याय्यनिगदत्वाभावाद्विकृतावनूहः
कर्तव्यः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

अस्मिन्द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बहुयजमानयुक्ता-
सहीनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देव-
णानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः । सोऽयं शास्त्राविकल्पेन प्रथमः पक्षः ॥

शास्त्राभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः । किंतु—एक एवार्थः ।
इति पक्षान्तरम् ॥

तदपि देवतायाः संप्रदानत्वेन स्नामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यज-
मान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने सत् एकत्वम्, जायया सह द्वित्वम् । इत्ये-
कवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयेपितायां विकृतावेकवचनान्तो
द्वित्वेनोहनीयः । द्विवचनान्तो बहुत्वेन । इति पूर्वः पक्षः ॥

मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाऽऽज्ञासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देववार्थत्वं त्वाज्ञास-

१ क. च “न्याय्य” । २ क. ख. च अ. छ. “र्थसत्त्वादि” । ३ ख. च. ज. घ. कुर्वन्तः ।
४ ज. घ. देवार्थे । ५ क. च. ज. छ. “न्यायनि” । ६ क. च. अ. छ. “न्यायनि” । ७ ज. घ.
“पि विकृ” । ८ ख. “शाभेदेन” ।

नीयम् । ततो मेधमाशासाना इत्येवदेवतायां समवेतार्यम् । संप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन
 प्राधान्यान्मेधपतिस्त्वमविरुद्धम्, देवताकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवच-
 नद्विवचने उपपन्ने । तस्मात्—देववानुसारेण विरुत्वावूहः । इति सद्धान्तः ॥

(त्रयोदशे—{ बहुदेवत्ये पञ्चावप्येकवचनान्तमे- } सूत्रे ४१-४२)
 { धपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणे }

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥४१॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

आदित्येष्वेकवाच्येष ऊहो नो वोह्यतेऽन्यवत् ॥

गणार्थत्वादनूहोऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥ १७ ॥

मजापशुसंपत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुराम्नायते—“यः कामयेद—प्रथेय पशुभिः
 म मजया जायेय—इति, * स पैतामविं वशामादित्येभ्यः कामयाऽऽलभेत्” इति ।
 वशा बन्ध्या । कामाय कामुकैभ्य इत्यर्थः । अत्र—चोदकप्राप्ते ‘मेवपतये’ इत्येकवच-
 नान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्बहुवचनान्तरत्वेनोहनीयः । यथा ‘मेधपतिभ्याम्’
 इति द्विवचनान्त ऊह्यते । यथा वा ‘पाशः’ इत्येकवचनान्त ऊह्यते । तद्वत् । इति
 चेत् ॥

मेवम् । प्रकृतावप्येवमयोगिकत्वमेकवचनान्तो जूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं
 समानमित्यनूहः । तस्मात्—अविरुत् एकवचनान्त इत्येव सह प्रकृताविवात्रापि
 विकल्प्यते ॥

(चतुर्दशे—एकादशिन्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योदाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वा-

देकाभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

कृष्णमीषादिके नोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ॥

देवत्वं न गणस्यात् ऊहो बह्वभिधित्सया ॥ १८ ॥

यूरेकादशिन्यामभ्यां देववाकाः पशव आम्नाताः—“मैवाऽऽग्नेयेन वापयति ।

* “स एतां पशूनादित्येभ्यः” इति शाश्वताप्ये ॥

१ अ. उपपद्यते । २ अ. ह. एत ता । ३ क. ‘षोमीययो’ ।

मिधुर्न सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन" इत्यादिना ।
 ते च—स्वनामभिरन्यथाऽऽज्ञावाः—“आग्नेयः कृष्णजीवः । सारस्वती मेधी । वधुः
 सौम्यः । पौष्णः श्यामः” इत्यादिना । तत्र—अस्यैकवचनान्तस्य मेषपतिशब्द-
 स्याऽऽदित्येव नोहः । इति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्, इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् ।
 अतो बहुवचनमिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदिषः
आधिकरणानि	१४	५८१
सूत्राणि	४३	१६९३

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे 'षड्विंशतिरस्य वङ्कयः' इत्यादौ समस्योदाधिकरणे सूत्राणि १-१६)

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गुणस्य
 प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्येनाभि-
 संबन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च
 सर्वाभिः ॥ १ ॥ अभ्यासेऽपि तथेति चेत्
 ॥ २ ॥ न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ समासेऽपि
 तथेति चेत् ॥ ४ ॥ नासंभवात् ॥ ५ ॥ स्वाभिश्च
 वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ वङ्क्रीणां
 तु प्रधानत्वात्समासेनाभिधानं स्यात्प्राधान्यम-
 भ्रिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ तासां च कृत्स्नवच-
 नात् ॥ ८ ॥ अपि त्वसंनिपातित्वात्पत्नीव-
 दाम्रातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥ विकारस्तु
 प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ अपूर्वत्वात्तथा

पत्न्याम् ॥ ११ ॥ आम्नातस्त्वविकारात्सं-
ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥ संख्या त्वेवं
प्रधानं स्याद्वङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥
अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्नि-
र्देशः ॥ १४ ॥ अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात्
॥ १५ ॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य
तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

पङ्क्तिशक्तिर्वङ्कयोऽस्येत्यनूहः स्यादुत्तोद्यते ॥

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यतेऽथ वा ॥ १ ॥

पङ्क्तिशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत ॥

अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥

संख्यायाश्च पेशो युक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ॥

अभी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठयेतिशेषतः ॥ ३ ॥

अग्निगुमिषे वाक्यमिदमात्रायते—“पङ्क्तिशतिस्य वङ्कयः, ता अनुष्ठयोरुप-
यत्ता” इति । अयमर्थः—“वङ्कयो वङ्काणि पार्श्वस्थीनि । तान्यस्य पशोः पङ्क्ति-
शतिसंख्यानि, एकैकस्मिन्पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्क्रीरनुष्ठय,
अनुष्ठायानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्यतावयतादुद्धरतात्” इति । सोऽयं पक्षो
वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः । किंतु संक्षपनात्पक्षपशौ नीयमाने
होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूहः । इत्याद्यः पक्षः ॥

अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्, शमितृणामुद्धरणायोर्यस्याऽऽवश्यकत्वेन दृष्टार्थला-
भात् । तस्मात्—प्रकृतौ समवेतार्थतया विरुद्धावूहः । तदाऽपि चत्वारः पक्षाः ॥

तत्र—संख्या मुख्यत्वेन प्रकाश्या । तेन द्वयोः पक्षोर्द्विगुणितं पङ्क्तिशतिसंख्यां
प्रकाशयितुं द्विवचनान्वतया पङ्क्तिशतिशब्द ऊहनीयः । इत्याद्यः पक्षः ॥

पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वाच्चद्वाचक पञ्चमन्तम् ‘अस्य’ इति पदं पञ्चनुसारेणाऽऽ-
वर्तनीयम् । इति द्वितीयः पक्षः ॥

युक्तियोगः । षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह संबन्धः, तस्य मुख्यत्वात्प्रतिपक्ष-
विपक्षां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यासः । इति तृतीयः पक्षः ॥

अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यहनीयानि । संख्येयानां वङ्क्रीणां मुख्य-
त्वात्तात्पर्यमप्यत्र समस्य वक्तव्या । तत्रो 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कयः । अष्टसप्तविरेपां
वङ्कयः' इत्येवं यथायोगमहनीयम् । इति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो
वाक्यशेषानुगुण्यात् । "वा अनुष्ठम्" इत्ययं वाक्यशेषः । ॥ च व्याख्यातः ॥

(द्वितीये—{ आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्— } सूत्रम्—)
इतिरूपविशेषवचनविकल्पाध्यकरणे

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥१७॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधो नियतो न सा ॥

गिरापदबधायः स्यान्नैवकारहतत्वतः ॥ ४ ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते ॥

निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते ॥ ५ ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पक्षवः श्रुताः—“अश्वः, वृषः, गोमृगः, ते प्राजा-
पत्याः” इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः । तथा च मन्त्रः—“चतुस्त्रिंश-
द्वाजिनो देववन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति” इति । वाजी गन्धर्ववाहको जाति-
विशेषः । अत एवाऽऽज्यायते—“हयो मूत्वा देवानवर्हन्, वाजी गन्धर्वान्, अर्वाऽसु-
रान्” इति । देववन्धुर्देवानां प्रियः । स्वधितिश्छेदनहेतुः ज्ञानम्—इत्यर्थः । एवं
सप्तभिर्गुणैरे विशेषोऽयमाज्यायते—“न चतुस्त्रिंशदिति ज्ञातम् । षड्विंशतिरित्येव
ज्ञातम्” इति । सोऽयं “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः”—इत्यादिकाया मन्त्रः प्रविषेधो गिरा-
पदनिषेधवन्नित्यः, न तु विकल्पितः । यथा “न गिरा गिरेवि ज्ञातम्, ऐर कृत्वो-
द्वेषम्” इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरंगिरापदे निहिते, सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः ।
तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे निहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्य ।
इति चेत् ॥

मेवम् । “षड्विंशतिरित्येव ज्ञातम्” इत्येवकारेण विधित्वप्रत्ययवापाद । षड्विंश-
तिमन्त्रराजबधोदकप्राप्तत्वात् निषेधः । तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणपवादमसक्तौ “न चतु-
स्त्रिंशत्” इत्यपवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपवादित्वेन यथापूर्वप्रवस्थानमनु-

यते,—इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषयः । अपाप्त-
त्वादिरापदं तत्र विधीयते । तेन च विहितेन पाठमाप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो “न
गिरा” इति प्रतिषेधेनानूयते । ततो हृष्टान्ते निषेधानुवादः, द्वाष्टान्तिके विध्यनुवादः,
इति महद्वैषम्यम् । ननु विधिवाक्यस्यस्यैवकारस्यानुवादश्चे सति “न चतुस्त्रिंशत्”—
इत्यस्मिन्निषेधे कृतत्ववाक्यतात्पर्यान्निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिस्तदवस्था स्यात् । मैवम् ।
प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् । अथोच्येत—
“चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्येवं मन्त्रः केवलं स्वरूपेणैव पठितः । न त्वस्याभिगुप्तैषवत्प्रापके
किंचिदस्ति—इति । तन्न । प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रति-
षेधानुपपत्तेः । तस्मात्—प्रसक्तकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समान-
बलतया “चतुस्त्रिंशत्”— इत्ययं मन्त्रोऽश्वस्याभिगुप्तैषे विकल्प्यते ॥

(तृतीये— { आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतु- } सूत्राणि १८-२१)
{ त्रिंशद्बद्धक्रूरपविशेषवचनाधिकरणे }

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंश-
द्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ ऋग्वा स्यादाम्नातत्वाद-
विकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ तस्यां तु वचना-
दैवत्पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥ सर्व-
प्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

पृथग्वचनमश्वस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा ॥

आद्यः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो यतः ॥ १ ॥

बद्धक्रीयत्तानुक्तिदोषाद्वगेवात्र निषिध्यते ॥

पक्षे प्राप्तः प्राकृतोऽस्मिन्समस्योक्तः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वोक्ताश्वस्य सूत्र-गोमृगाम्नां समस्य बद्धक्रीयत्ता न वक्तव्या, किंतु पृथगेव ।
कुतः—यस्मात् “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्ययं मन्त्रविशेषोऽश्वस्य नियतः । ननु—
प्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः । तन्न । ऋचो निषेधभावात् ।
“न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्” इति ऋचि मध्यमपदमात्रं निषिध्यते । ननु—निषेधस्य
प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्य विधिरनुमितः । वनानुप्रापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य

विधेरप्यभावात् । “चतुर्विंशत्”—इत्यस्या श्रुतः प्राप्तिरेव नास्ति, एष कुतो नियतिः—इति चेत् । न, प्रकरणपाठमग्निलिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात् । तस्मात्—अनेन मग्नेणाश्वस्य पृथग्वचनम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यदि ‘चतुर्विंशत्’ इत्येकमेव पदं निषिध्येत, तदा तस्यामृचि वङ्क्री-
णाभियन्ता नोच्येत । ननु—“पार्द्विशविरित्येव ब्रूयात्” इत्यनेन वाक्येन संख्यावा-
चिपदान्तरमक्षेपविधानादियन्नोच्यते—इति चेत् । न । तस्य वाक्यस्यैवकारेण
विधिशक्तेः कुण्ठितत्वात् । तस्मात्—न पदमात्रस्य निषेधः, किंतु कृत्स्नाया श्रुतः ।
तथासापि पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वाद्द्विविधविधिशक्ते पृथग्वचनं कर्तव्यम् । तन्नि-
षेधपक्षे—चोदकपक्षे प्राकृतेऽभिगुप्तैवे प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम् ।
तत्र तृप्तः—गोमुगयोः प्रत्येकं पार्द्विशवित्वादशस्य चतुर्विंशत्त्वात्समासेन ‘पडशीति-
रेषां वङ्क्रीयः’ इत्येवमूहनीयम् ॥

(चतुर्थे—अग्नीषोमीयपस्यावुरुक्तशब्देन वपाभिधानाधिकरणे सूत्रम्—)

वनिष्टुसंनिधानादुरुक्तेण वपाभिधानम् ॥२२॥

चतुर्पोधिकरणमारचयति—

पक्षी वपाऽयवोरुक्तो रत्नयोरविशेषतः ॥

पक्षी वपा संनिधानाद्भान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ८ ॥

अभिगुप्तैवे वचनमिदमात्रायते—“वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरुक्तं मन्यमानाः” इति ।
वनिष्टुर्वपासमीपवर्ती कश्चित्पश्वङ्गविशेषः । तं मा राविष्ट तस्य लवनं मा कुतः ।
अपत्येन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः—उरुक्तं मन्यमाना वनिष्टावुरुक्तबुद्धिं कुर्वन्त
इत्यर्थः । अत्र—उरुक्तशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते ।
कुतः—रत्नयोरविशेषात् । ‘पर्यङ्कः, पल्यङ्कः, लोमानि, रोमाणि’ इत्यादिदर्शनात् ।
उरुक्तशब्दः सादृश्यलक्षकः । ‘पक्षिसदृशं वनिष्टुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्ट’ इति
वाक्यार्थः । तस्मात्—उरुक्तः पक्षी । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उरुक्तशब्देनात्र वपा लक्ष्यते । कुतः—वनिष्टुसंनिधानात् । सति हि
संनिधावुरुक्तं भान्तिर्वैनिष्टौ संभवति । भान्तिमात्रं च लवनमत्र निषिध्यते । ‘उरुक्तं
मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्ट’ इत्युक्तत्वात् । वपालवनकाले भान्त्या वनिष्टोर्लवनं
तस्य निषेधे सति हेष्टोऽर्थो लभ्यते । भान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वरपक्षे तु वनि-
ष्टोर्लवनमेव नास्ति । तथायुक्तम् । इदयाद्यद्भवतिविवक्ष्यम् । “वनिष्टुमग्नीध्रे पडपथं

संपादयति” इत्याद्यनुष्ठानविधानात् । तयो लवननिषेधस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्र-
पाठः प्राप्नुयात् । तस्मात्—वपावचन उरुकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धेः
(उरुक) शब्दः, तथाऽपि ‘उरु विस्तीर्णशूको मेदो यत्र’ इत्यवयवार्थद्वारा मेदस्तिन्या
वपायो युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विरुविष्वेकवचनान्व उरुकशब्द
ऊहनीयः ॥

(पञ्चमे—अभिगौ प्रशंसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

प्रशंसाऽस्यभिधानम् ॥ २३ ॥ बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रशंसेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ॥

स्तुतिः कात्स्न्येपि बाह्वोः स्यात्स्वधितिशब्देदसाधनम् ॥ ९ ॥

अभिगुप्तैवे वाक्यान्तरमाज्ञातम्—“प्रशंसा बाहु” इति । वेत्त—“शसु हिंसा-
याम्” इत्यस्मादातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्वप्रातिपदिकस्य ध्रुवीयैकवचनान्वस्य
‘प्रशमा’ इति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत्केनचिद्वाङ्मनवाक्येनानुषङ्गे—
“दश प्रयाजानिष्ट्वाऽऽह—‘शासमाहर’ इति, आसि वै ‘शास’ इत्याचक्षते” इति ।
सोऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः । तस्मात्—दृष्टार्थलाभादसिः ‘प्रशंसा’ इत्यस्य पद-
स्यार्थः । इति चेत् ।

भैवम् । “शंसु स्तुतौ” इत्यस्मादातोऽयमुत्पन्नः । ‘प्रशंसौ’ इत्यस्य द्वितीयादिव-
चनान्वस्य शब्दस्य क्छान्दस औकारलोप आकारादेशो च कृते ‘प्रशंसा’ इति भवति ।
बाह्वोः प्रशस्त्वं नाम कात्स्न्यम् । “प्रशंसा बाहु कण्ठवा” इत्युक्ते ‘निःशेषेणीद्वयेभ्यो
बाहु’ इतीदृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र छेदनसाधनत्वमसिः संभवति, त्वधिवेत्स्वसा-
धनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्—स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ
बहुवचनान्वत्वेन ‘प्रशंसा’ इति पदमूहनीयम् ॥

(षष्ठे—अभिगुप्तैवे श्येनादिशब्दानां कात्स्न्यवचनाधिकरणे सूत्राणि २५-२७)

श्येन-शला-कश्यप-कवप-स्रेकपर्णेष्वाकृ-

तिवचनं प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥

कात्स्न्ये वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

अग्निगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

सादृश्यमुक्त साकरूपं श्येनालुक्स्या विवक्षितम् ॥

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वादसिलोद्धृतिः ॥ १० ॥

अग्निगोष्वेवचन एतदाम्नायते—“श्येनमस्य वक्षः कण्ठान्” इति । तत्र—यथा ‘अग्नौ विष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्त्याम्’ इत्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानात्विष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्तव्यतया प्रतीयते । तथैव ‘अस्य पक्षोर्वक्षः श्येन कण्ठान्’ इत्यत्र श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृत्य कर्तव्याद्युपायेन पक्षचरणचञ्च्वादिकं संपाद्य श्येनसंस्थानं कर्तव्यम् । इति भाषे—

ब्रूमः—वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति । ततो ‘यथा तन्न नश्यति तथा साकरूपेनोद्धरणीयम्’ इति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथासति हविरविकलं भवति ।

* अंसादिष्वनेन न्यायेन साकरूपविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“गात्रं गात्रमस्यानूनं कण्ठान्” इति ॥

(सप्तमे—{ दर्शार्थोद्धृताग्रिलोपे प्रायश्चित्तरूप- } सूत्रम्—)
{ ज्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणे }

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थ-
त्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शार्थोद्धृतलोपने ॥

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाभायते—“अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वेयेत् । यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्धायेत्” इति । ‘प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याऽऽहवर्माधेऽग्निः प्रसिष्यते, सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यादं शाम्येत्, तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तम्’ इत्यर्थः । तत्र—दर्शपूर्णमासार्थमुद्ध-

* “शूल, रोपणी, वरुणपेवांसी, कवयोरु, लेकपर्णादीन्तः” इति शबरमाध्यह्निके त्रैपवचन-पञ्चमेऽध्याये दक्षितेषु रोपादिषु—इत्यर्थो बहुवीहिपथमीतत्पुनैकशेषेषु कृतेषु निष्पद्यते ॥

तस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः—अभ्युद्धानस्य निमित्तस्य सद्भावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्येवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्ट्याऽग्निहोत्रार्थेवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तयास्त्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । भवोऽग्निहोत्रार्थोद्भूतोद्धानस्य निमित्तस्याभावात्त्रैमित्तिकीष्टिर्न प्रवर्तते ॥

(अष्टमे-धार्योद्धाने प्रापश्चित्तरूपज्योतिष्मत्पननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे २९-३०)

धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ क्रिया-
र्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ॥

गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वात् विद्यते ॥ १२ ॥

इदमाज्जापते—“धार्यो गवश्चिय आहवनीयः” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते—“त्रयो ह वै गवश्चियः—ब्राह्मणः शुश्रूवान्, ग्रामणीः, राजन्यः” इति । “और्वो गौतमो भारद्वाजः” इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्वीर्यमाणस्याऽऽहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यते । इति चेत् ॥

मैवम् । न तस्य धारणेऽग्निहोत्र निमित्तम् । किंतु गतश्रीत्वम्, सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया केयाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य भूवोऽग्निः प्रसङ्गात्सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽभ्युपकरोति—इति चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता प्रापश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्योद्धानं तन्निमित्तम् । न चात्र तदस्ति । किं त्वन्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मेणोऽर्थं समुद्भूतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मात्—निमित्ताभावात्तास्ति सेष्टिः ॥

(नवमे-दर्शार्थस्योद्धारणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिर्नो वा, समञ्चकम् ॥

कर्तुं स्थात्र निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात् ॥ १३ ॥

अस्त्यग्निहोत्रे बह्व्युद्धरणमन्त्रः—“वाचा त्वा होत्रा, प्राणेनोद्वात्रा, चक्षुषाऽध्व-
युंणा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणाग्नीधैवेत्स्वा पञ्चभिर्देव्यैर्भोत्वग्निमुद्धरामि” इति ।
सोऽयं मन्त्रो दर्शपूर्णमासार्थेऽपि बह्व्युद्धरणे पठितव्यः । कुतः—तदुद्धरणस्याग्निहो-
त्रेऽप्यङ्गत्वात् । उद्धृते हि तस्मिन्मन्त्रे पर्वणि सायं, प्रतिपदि प्रातश्चामिहोत्रमनुष्ठी-
यते । यदि तत्र मन्त्रो न पठ्यते, तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात् । ततः
समञ्चकं कर्तुं मन्त्रः पठनीयः । इति चेत् ॥

यैवम् । अग्निहोत्राङ्गे समञ्चकान्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासंभवात् । अधिवृक्ष-
सूर्ये आविःसूर्ये च काले क्रमेण सायंप्रातश्चामिहोत्रबह्व्युद्धरणं विहितम् । दर्शपूर्णमा-
सार्थं तु पर्वणि प्रातर्अग्निहोत्रे ह्युते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते । अतो निमि-
त्तस्य कालस्याभावाच्चेति निमित्तं समञ्चोद्धरणं नास्ति ॥

(दशमे-प्रायणीयवर्गौ प्रदानधर्माणां यननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३२-४०)

प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात्संसर्गाच्च

मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत्

॥ ३३ ॥ तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात्

॥ ३४ ॥ अवर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधा-

नादतुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ परो नित्यानु-

वादः स्यात् ॥ ३६ ॥ विहितप्रतिषेधो वा

॥ ३७ ॥ वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषे-

धात्स्यात्कारणात्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥ रसप्रति-

षेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

दशमाधिकरणमारभयति—

प्रदेयधर्माः स्युर्नो ता पयसि प्रायणीयमे ॥

चरुवत्स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः ॥ १४ ॥

१ ज. 'सादि नो वा । २ क. 'सत्त्व' । ३ अ. १. 'भिर्देवैर्भो' ।

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः” इति । तत्र—चरुपयसो-
रुमयोर्देवतासंबन्धेन प्रदेयद्रव्यत्वसाम्यात्, यथा चरौ त्रिवापावयातादयः समभ्रकाः
प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते, तथा पयसि समभ्रकवत्सापाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्मा
अनुष्ठेयाः । इति चेत् ॥

मेवम् । आधारवाचिन्या ‘पयसि’ इति सप्तम्या अपणहेतुत्वावगमात् । ततो न ते
धर्माः कर्तव्याः, किंतु प्रणीताधर्मा उत्पन्नादयस्तत्र कर्तव्याः ॥

(एकादशो—अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ४१—४२)

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्त-
त्वात् ॥ ४१ ॥ शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

पपोदभोरभ्युदये न ते स्पुर्वो, पुरेव नो ॥

प्रवृत्तत्वादेवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेष्टिरेवमात्रायते—“वि वा ऐनं प्रजया पशुमिर्वधयति, वर्षयत्सस्य भ्रातृ-
व्यम् । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति । त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् । ये
मध्यमाः स्युः, दानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये स्यविष्टाः, तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधंश्चरुम् । येऽणिष्टाः, तान्विष्णवे क्षिपिविष्टाय शृते चरुम्” इति । अय-
मर्थः—‘यस्य यजमानस्य दर्शकर्मार्थं हविर्भ्रान्त्या चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति । तत्र
उपसि पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति । तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशुमिष्व त्रियो-
जयति । तदीयं च वैरिणं वर्षयति । ततः प्रवृत्तेऽस्मिन्दर्शकर्मणि चन्द्रोदयं निमित्ती-
कृत्य पूर्वदेवतापनयनेन तण्डुलानां देवतान्तरसंबन्धः कर्तव्यः’ इति । तदिदं पष्ठाध्याये
निर्णीतम् । इह तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमीनिर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा
न कर्तव्याः । किंतु प्रणीताधर्माः । इति प्राप्ते—

ग्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । प्रायणीयस्य पूर्वमप्राप्ततया द्रव्यं, देवता, अपणाधार-
भूतं पयश्च, इत्येवमनेके गुणैर्विशिष्टं कर्मकेन वाक्येन विधातुं शक्यम् । इह तु कर्मणः
प्रवृत्तत्वात्तस्मिन्कर्मणि तण्डुलानां नैमित्तिको देवतान्तरसंबन्ध एक एव गुणो विधातुं
शक्यते । न तु दधिशृतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्तरम्, अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्तण्डुलवत्प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्माः कर्तव्याः ॥

(ब्राह्मणे-पशुकामेष्टौ दधिगृह्ययोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणे-सूत्रे ४३-४४)

अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरूपयोवद्

॥ ४३ ॥ लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाधिकरणमारचयति—

स न्यायः पशुकामेष्टौ प्रापणीपनयोऽथ वा ॥

सुरूपश्रुतित्वात्स्यादाद्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नापत्ते—“यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्याभिष्टा वस्सानपाकुर्यात्” इति ।
तत्रेदमपरमाम्नातम्—“ये मध्यमाः स्युः, तान्मये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
ये स्थविष्ठाः, तानिन्द्राय मदात्रे देवनि चरुम् । येऽणिष्ठाः, तान्विष्णवे क्षिप्रिविष्टाय
शूवे चरुम्” इति । तत्र—अभ्युदयेष्ट्यां समानश्रुतित्वात्तेनैव न्यायेन दधिगृह्ययोः
प्रदेयधर्माः । इति चेत् ॥

मैवम् । पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वार्थसाम्यं नास्ति । तत्र प्रापणीयन्यायेन
सधन्याः श्रयणाधारत्वावगमात्प्रापणीधर्मा एवात्र कार्याः ॥

(प्रयोवशे—{ ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदे- } सूत्राणि ४५-५०)
{ यधर्माननुष्ठानाधिकरणे }

श्रयणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात्

॥ ४५ ॥ गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात्

॥ ४८ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ संस्कारं

प्रति भावाच्च तस्मादथ प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

प्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मिश्रणे पयआदीनां सोमधर्मा न वाऽग्निमः ॥

प्रदातुं मेलनान्मैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्वैर्व्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाज्ञावत्—“पयसा
मैत्रावरुणं श्रीणावि, सक्तुमिर्मन्थिनम्, धानामिहिरियोजनम्, हिरण्येन शुक्रम्,
आन्येन पात्नीवतम्” इति । तत्र—मिश्रणं सोमेन सह प्रदानार्थम् । ततः प्रदेयस्य
सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः, ते पयःप्रभृतिषु कर्तव्याः । इति चेत् ॥

भैवम् । मेलनस्य सोमसंस्कारार्पत्वात् । 'मैत्रावरुणम्' इत्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते । 'पयसा' इत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां वादर्थ्यम् । ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वामावाप्तं तद्धर्माः सन्ति ॥

(चतुर्दशे—{ 'ईशानाय परस्वत' इत्यत्र } सूत्राणि ५१—५५)

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत्
॥ ५१ ॥ शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादि-
डान्तवत् ॥ ५२ ॥ पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य
संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते नोपपद्यते
॥ ५३ ॥ प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्का-
राणामकर्म स्यात्तत्कारितत्वाद्यथा प्रया-
जप्रतिषेधे ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥ क्रिया वा
स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

स्पर्शः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतोऽग्निमः ॥

द्रव्यदेवान्वेषाद्यागोऽङ्गरीतिविधिरुत्तमः ॥ १८ ॥

अश्वमेधे समाम्नायते—“ईशानाय परस्वत आलम्बते पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सर्गैवि” इति । परस्वच्छब्देनाऽऽरण्याः पशुविक्षेपा उच्यन्ते । वेषामालम्भः स्पर्शमात्रम् । कुतः—पर्यग्निकृतानां वेषा पशूनामुत्सर्गविधानात् । यागपक्षे तदसंभवात् । इति चेत् ।

भैवम् । द्रव्यदेवान्वयेन यागत्वावगमात् । 'ईशानाय' इति देवताया निर्देशः । 'परस्वतः' इति द्रव्यस्य । नहि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः सम्भवति । पर्यग्निकृतोत्सर्गवाक्येन क्लृप्तोपकारमाकृतपर्यग्निकरणान्वाङ्गरीविधिर्विधियते । तथा मत्स्यविधि-तथा निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचने न चोदकमपेक्षते । तस्मात्—आलम्भो यागः । इतरस्तत्र गुणविधिः ॥

(पञ्चदशे— { 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इत्य- } सूत्राणि ५६-६०)
 { नेन कर्मान्तरविधानाधिकरणे }

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद्रव्योत्सर्गात्
 ॥ ५६ ॥ समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥
 चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्ट-
 त्वात् ॥ ५८ ॥ अनिर्घ्यां च वनस्पतेः
 प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥
 संख्या तदेवतत्त्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ॥
 कर्मान्यद्वाऽग्निमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥ १९ ॥
 अङ्गरीत्या समाप्तत्वादेवतोक्त्यनुवर्तनात् ॥
 साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्बनादिवत् ॥ २० ॥

“त्वाङ्गं पात्नीवितमालभेत्” इति प्रकृत्य “पर्यग्निकृत पात्नीवितमुत्सृजति” इति
 श्रुत्य । तत्र पुनः श्रूयते—“आज्येन शेषं संस्थापयति” इति । वदिदमग्न्य पशुद्रव्यस्य
 प्रतिनिधिर्भवेत् । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्देस्तदवगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य
 त्यागमभिधाय ‘आज्येन’ इति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनमूतमुपदिश्य ‘चोदकपा-
 षमुपरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयम्’ इति विधीयते । इति प्राप्ते—

प्रश्नः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पात्नीवितः पशुः समाप्तः । यदि ‘पात्नीवितः
 मालभेत्’ इति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते, तदा
 विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽ-
 वश्यं कर्तव्यः स्यात् । तथासति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुमेव साधिते कृत-
 मविनिधिः, देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यग्निकरणोत्सर्गा-
 वयेनाङ्गरीविविधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मात्—आज्यवाक्येन
 कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पात्नीवितशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेष-
 स्तनुवर्धयते । पशुआज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पर्यावृत्त्युपाया देवताया एकत्वेन-
 व्यभिचिदानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रिययोः स्वालम्बननिर्वाहा-

१ म. 'तीक्ष्णम्' । २ क. 'न्यसा' । ३ अ. घ. 'य त्याग' । ४ अ. अ. घ. 'पात्नीवितः' ।
 ५ घ. ख. घ. 'दि पात्नी' । ६ अ. अ. घ. 'व्यः । त' । ७ क. घ. 'न प प' । ८ अ. घ.
 'न प' । ९ अ. घ. 'या याऽऽलम्बनि' ।

दिवेषागो विवक्ष्यते । लिङ्गस्य यश्चापूर्वभावनामभिवचे । तस्मात्—आज्यद्रव्यकं
पत्नीवहेवदाकं शेषवत्पशुयागसमन्तरभाविकर्मान्तरमेव विधीयते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तञ्चायं नवमोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	५९६
सूत्राणि	६०	१६५३

(अथ दशमोऽध्यायः)

रूपान्तरत्वादासम् नवमे स्थितमूहनम् ॥

निवृत्तित्वाद्विप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ॥ १ ॥

अविदिष्टपदार्थस्य रूपान्तरमूहनम्, ततः संनिरूप्यते । बाधस्तु पदार्थनिवृत्ति-
रसौ विप्रकृष्यते । तस्मान्नवमदशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपन्नः ॥

(प्रथमे—वर्णकप्रपञ्चसहिते सूत्राणि १-३)

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म

स्यात् ॥ १ ॥ अपि वाऽभिधानसंस्कार-

द्रव्यमर्थे कियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे (विकृतौ लुभार्थमाकृत्यनां बाध-
सापेक्षं) प्रथमवर्णकप्रपञ्चयति—

वेदिः स्वपंकुतेत्पादौ माकृतं सर्वमाचरेत् ॥

लुभार्थं बाध्यतां वाऽऽद्योदकप्रापितत्वं ॥ २ ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम् ॥

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ॥ ३ ॥

“रतिनामेवानि हवींषि भवन्ति” इति वाक्येन राजसूये रतिनामकानां देवानां
संपन्थीनि कानिचिद्वर्षाणि दशपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपानि विहितानि । तेषु मैत्राषाई-
सत्ये इतिदि श्रूयते—“स्वयंकृता वेदिर्भवति, स्वयंदियं वह्निः, स्वयंकृत इष्मा”
इति । इहावुद्धनस्त्रनपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदानेप्याच्यते । “स्पयेनोत्तमो
त्वचमुद्धन्य, “देवस्यै त्वा सवितुः प्रसवे”—इति स्त्रनति, स्पयेन वेदिं परिलेख-
नपरिष्ठाति” इति वह्निधानात् । “यज्ञस्य घोषदसि”—इत्यस्मिन्नुवाके घोकेर्मन्त्र-
दाननिष्ठं वह्निः संपाद्यते । “ओन्परिधीन्”—इत्यादिप्रश्नोपेद्याभिः क्रियाभिरिष्टः
सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षा वासमितुं ‘स्वयम्’ इत्युक्तम् । यथाव-

१ अ. ह. वेदिस् । २ अ. ह. “वेदिप्रपञ्चसहितः”, म. “वेदिप्रपञ्चसहितः” । ३ अ. ज. ह.
न. “रतिनामेवानि हवींषि भवन्ति” । ४ अ. ह. “रतिनामेवानि हवींषि भवन्ति” । ५ अ. ह. “वेदि” । ६ अ. ह. म. “स्व सवि-
तुः प्रसवे” ।

स्थित एव भूपदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः । इह्मावाहिणी अपि स्वत एव चिच्छन्ने शास्त्री-
यच्छेदननिरपेक्षे ग्राप्ते इत्यर्थः । तत्र प्रकृतौ समयोजनानामुद्धननादीनां विरुद्धी
प्रयोजनं लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य वेषुपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात् । बहि-
स्तरणहविरासादनादयो वेदिधर्मा विरुद्धावप्यलुप्तार्थाः । तत्र संशयः—‘किं लुप्तार्थ-
मलुप्तार्थे च सर्वमङ्गजात विरुद्धावप्यनुष्ठेयम्, उत लुप्तार्थे वर्जनीयम्’ इति । चोद-
कस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयम्’ इत्याद्यपक्षे ग्राप्ते—

सिद्धान्तं द्रूमः—अङ्गी सङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । यथा सत्यङ्गिनोऽङ्गकृत
उपकारे साक्षादपेक्षा, उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिन प्रत्यङ्गेभ्य उपकारः ।
योग्यताऽपि साक्षादपेक्षा पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति । न त्वङ्गानाम् । वेदिनिष्पादनल-
क्षणदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृत्यावुद्धननाद्यङ्गानि । विरुद्धी तु वेद्याः स्वतःसिद्धत्वेन
निष्पादनोपकारी लुप्यते । तत उपकारद्वारकाण्याकारुक्षसन्निधियोग्यत्वान्पुद्धननाद्य-
ङ्गेषु हीयन्ते । तस्मात्—उद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सोऽयं चोदकमापितस्योद्धन-
नाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिरित्येन निश्चयो बाध इत्युच्यते । चोदकस्य त्वलुप्तोपका-
रैरुपकारद्वारेणाऽऽकारुक्षसन्निधियोग्यत्वयुक्तेर्हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितोर्धत्वा संपद्यते ॥

(कृष्णलेप्भवहन्तिबाधसाधकं) द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ॥

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सां ॥ ४ ॥

विरुद्धिरूपाणां काम्येष्टीनां फण्डे पठ्यते—“प्रज्ञापस्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतक-
ष्णलमायुष्कामः” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ “ब्रीहीनव-
हन्ति” इति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहीणामवघातो विहितः, सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्ण-
लानां चोदकवशादस्ति, नो वा, इति ‘संदेहः । ‘अस्ति’ इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । विष्णु-
पीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे उत्सत्ताया ‘पाकवत्’ इति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि त्रिकेदनीपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽपिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु—इति चेत् ॥

“घृते अययति” इति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगन्तव्यः । अवघाते तु मोक्ति-
र्नास्ति,—इति वैषम्यादवघातो नास्ति ॥

(वैश्वदेवनरो विष्णवावाहनवाधसाधकं) तृतीयवर्णक्रमारचयति—

वैश्वदेवस्य तन्ने यः पक्षे त्रिष्णुः स किं पुरा ॥

आवाहो वा न वाऽऽवाद्य आग्नेपाङ्गातिदेशनात् ॥ ५ ॥

* ‘आज्ञापस्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः’ इति शाबरभाष्ये ।

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फुप्ताश्लेषवर्जनात् ॥

विष्णुयागस्य संदेहाद्विष्णोरावाहनं न हि ॥ ६ ॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते—“वैश्वदेवं चरुं निर्वेषेद्वातृव्यवान् । तं बर्हिषदं कृत्वा क्षमया स्फयेन व्यूहेत्—‘इदमेहममुं चामुं च व्यूहामि’ इति । यं द्विष्यत्तं ध्याय-
न्यदधो विमृज्येष्टव स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावचेत्” इति । अस्या-
यमर्थः—“अयं क्षत्रुक्षयार्थश्चरुः । तस्य प्रकृतिमूलादग्नेयपुरोडाशाद्विशेष उच्यते—
पुरोडाशशेषं यागोत्तरकाले बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजा भैक्ष्यविभागाय हस्तेन
चतुर्धा कुर्यात् । ततः—इदं ब्रह्मणः, इदमध्वर्योः, इदं होतुः, इदमग्नीषः, इति
तत्तद्भागान्द्वैपुदिशेत् । अत्रोन्नतमैस्वान्न हस्तेन विभागः । किंतु तस्मिन्नाग्नेय-
स्फ्यनामकैव यज्ञायुचतयेन । यत्र च “इदमिदमहं ब्रह्ममार्गं व्यूहामि” इत्येवमादिरूपं
पठेत्, इत्येतावान्विशेषः । ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पठेत्, यज्ञा-
युवेन वा लिप्येत् । तदा तं पठितं लिप्यं चरुलेशं वक्षिषराक्रमाय क्षत्रुक्षयसमर्थाय
विष्णवेऽवधेत् । व्यूहनकालेऽवधानकाले च क्षत्रं तस्मिन् ध्यायेत्” इति । तत्र—
वैश्वदेविकदध्नमध्ये चरुलेशस्यावःपाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागो विहितः । अतो वैश्व-
देविकेऽनुष्ठितान्याधारप्रयाजान्यभागादीन्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्ति, इति
न पृथक्कृत्यन्ते । आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात्सिध्यति । “विश्वान्देवाना-
वह” इति हि तत्राऽऽवाहनम् । अत्र तु ‘विष्णुमावह’ इति वैषम्यम् । सामिधेनीप्र-
याजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो निगदः पठ्यते । सोऽयं वैश्वदेवावाहनस्य
कालः । न खलु वदानीं विष्णुः प्रसक्तः, प्रयाजान्यभागप्रधानागमनारिष्ठहोमचतुर्थी-
करणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषणपक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्त्यमावत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णु-
र्भविष्यद्यागसिद्धये पूर्वस्मिन्काल आवाहो, न वा, इति संदेहः । ‘आवाहश्चोदक-
शात्’ इति प्राप्तम् । न च—वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतिस्त्वान्नास्ति चोदकः—इति शङ्क्यम् ।
यथोरुप्रयोरग्न्याग्नेयविकृतित्वेनोभयत्राप्याग्नेयाङ्गानामवदेशात् । तस्मात्—प्रान्यानां
विभादीनामनिमग्नये भोजनार्थागमनादर्शनान्मान्यतमाया देवताया अनावाहने हविः-
स्तीकारस्य दूरापेत्तत्त्वप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्धयर्थमावाहः । इति प्राप्ते—
यूमः—किं चतुर्थीकरणादूर्ध्वमावाहये, किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाऽऽद्यः,—
“अकाले कृतमैरुतं स्यात्” इति न्यायेनाऽऽवाहनस्य निरर्थकत्वात् । न द्वितीयः,
विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य पातित्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि

१ अ. घ. म. ‘महं चा’ । २ क. ख. च. भस्त्रवि’ । ३ अ. घ. ‘भगव्य’ । ४ ज. घ. अय-
यम् । ५ अ. घ. ‘वविक्त’ । ६ ख. ज. घ. म. उद्गीतम् । ७ ख. ‘नार्थ’ । ८ घ. ‘मण्ड’ ।
९ घ. च. ‘पणस्य’ ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे रुढमावाहनमनर्थयैव स्यात् । न हि निमग्नितो विमादिरभोजितः सतुष्यति, प्रत्युत शपत्येव । एतदेवामिमेत्यौच्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृक्ष्यते, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽध्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमग्नितानामपि पूज्यानां स्नेहाविशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छता लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति विष्णोरावाहनम् ॥

(द्वितीये—दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्विवर्तेताऽऽ-
रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिङ्गा न वा ॥

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासपौराण्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्विर्विधीयते—“आग्रावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेद्दर्शपूर्णमासवारप्यमानः” इति । “सैयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्विविधेषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्वङ्गभूता या आरम्भणीयाः, तासु मयाज्ञादिवधोदकमाध्याया लोदकारणमावात्कार्या—इत्याद्यः पक्षः ॥

किम्—आरम्भणीयाऽत्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किंवा दीक्षणीयामारप्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमासवैकल्यत्वाभावेन सोमयागमारप्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भासंभवात् । ननु—“दीक्षणीयायास्तत्र प्रकल्पयति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः ।—येवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसंस्कारेण प्रत्यययोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृतिविवरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—आरम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यन्ति इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये—अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्विवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ ख. अ. घ. “येत्युच्यते । २ घ. एताभ्यो । ३ अ. घ. “दिषु वा न वा । ४ अ. घ. सोऽय । ५ अ. “वधोद । ६ घ. प्रकल्पयति । ७ अ. घ. “रम्भस्य द्वा । ८ ख. अ. घ. अ. “अनुपगन्तव्यः ।

सा किमस्त्यनुमत्यादी न वाऽङ्गिभ्यस्त्युपक्रमात् ॥

संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वालोपात्त सा भवेत् ॥ ८ ॥

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपति” इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिवि-
कृतयोऽनुमत्यादयो विहिताः, तैत्तिर्यारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीया-
दिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवत्सर्वासापङ्क्तिर्वेनोपक्रमसंभवाच्चद्वारेणाऽऽ-
रम्भणीयाऽस्ति—इति पूर्वः पक्षः ॥

यद्यपि—अङ्गिभूता अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अभ्य-
धा प्रधानेष्वाग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्येत—मवा-
नानां दण्णायाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तत्त्वैक आरम्भः—इति । तस्मैन्नापी-
ष्टिपशुसोमदर्शितोमकृपाणामनेकेषां मवानानां संघस्य राजसूयत्वारसंघस्यैवोपक्रमोऽस्तु ।
न च—असौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिः । येन तन्नाऽऽरम्भणीयाऽऽङ्गाङ्ग्येव ।
अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भाधो यागः, “* अग्निष्टोममग्ने न्योविष्टोममाहरति” इति
न्योविष्टोमवान्तरसंस्थामेदकपस्याग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानात् । तस्मात्—अनुमत्यादिष्वि-
ष्टिवारम्भद्वारस्य लोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

(चतुर्थे—आरम्भणीयायामारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्राणि ६-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्ग-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थोपकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ॥

अस्ति मेवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशेन ॥ ९ ॥

येयमारम्भणीया, साऽपीष्टित्वादर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयो-
र्विवाऽऽरभ्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकमासत्वादनु-
ष्ठेया । ननु—सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते—इति ।
न, वैपम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना प्रयोगमारभ्यानुविष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमप्ये दीक्षणीया
मवर्तते । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठिताया पञ्चासंघवे । ततो दर्शपूर्ण-
मामोपक्रमादभ्य आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारमद्वावादारम्भणीयामारभ्यमानः

* ‘अग्निष्टोमं प्रथममाहरति’ इति शापराभाष्ये ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थयैव स्यात् । न हि निमग्नितो विमादिरभोजितः सतुष्यति, प्रत्युत शपत्येव । एतदेवामप्येत्योच्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृश्यते, यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽप्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमग्नितानामपि पूज्यानां स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति विष्णोरावाहनम् ॥

(द्वितीये—दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तेताऽऽ-
रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिर्गा न वा ॥

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासपोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिर्विधीयते—“आमावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदङ्गपूर्णमासावारप्स्यमानः” इति । “सैयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूता या आरम्भणीयाः, तासु मयाज्ञादिवधोदकपात्राया लोपकारणाभावात्कार्या—इत्याद्यः पक्षः ॥

किम्—आरम्भणीयाऽत्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतिरत्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भासंभवात् । ननु—“दीक्षणीयायास्त्वङ्गं प्रकल्पयति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः ।—येवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृतिविवरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येव । तस्मात्—आरम्भास्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यद् इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये—अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाञ्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽङ्घ्रिन्यस्त्युपक्रमात् ॥

संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वारलोपाच्च सा भवेत् ॥ ८ ॥

"अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति" इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिवि-
कृतयोऽनुमत्यादयो विहिताः, वस्त्वारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीया-
दिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयामवत्सर्वासां हित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्वारेणाऽऽ-
रम्भणीयाऽस्ति—इति पूर्वः पक्षः ॥

यद्यपि—अङ्घ्रिभूता अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्य-
था प्रधानेष्वग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः पट्टकृत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत । अधोऽप्येत—प्रधा-
नानां षण्णामग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भः—इति । तत्रैत्रापी-
ष्टिपशुसोमदर्विष्टोमकृपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वासंघस्यैवोपक्रमोऽस्तु ।
न च—असौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिः । येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽज्ञाह्येत ।
अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भाधो यागः, "अग्निष्टोममग्ने ऋग्विष्टोममाहरति" इति
ऋग्विष्टोमावान्तरसंस्थामेदकपस्थाग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानात् । तस्मात्—अनुमत्यादिष्वि-
ष्टिवारम्भद्वारस्य लोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

(चतुर्थे—आरम्भणीयायामारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्राणि ६-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्ग-

भूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ॥

अस्ति येषं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ९ ॥

येयमारम्भणीया, साऽपीष्टित्वाददर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्त्वस्यामपि दर्शपूर्णमासयो-
र्विवाऽऽरम्भ्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकमास्तत्वादनु-
ष्ठेया । ननु—सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते—इति ।
न, वैपन्यात् । अतिस्वरणादिना प्रयोगपरम्यानुविधत्तः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया
प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संघत्वे । ततो दर्शपूर्ण-
मासोपक्रमादस्या आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारमहावादारम्भणीयामारम्भ्यमानः

* "अग्निष्टोमं प्रथममारचति" इति उपनिषत्पठ्ये ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे रुतमावाहनमनर्थायैव स्यात् । न हि निमग्नितो विमादिरभोजितः सतुष्यति, मृत्युत शपत्येव । एतदेवांमपेक्षोक्त्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृश्यते, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽप्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमग्नितवानामपि पूज्याना स्नेहाविशयेन स्वयमेव भोक्तुयागच्छता लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति विष्णोरावाहनम् ॥

(द्वितीये—दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तेताऽऽ-
रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाविकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिना न वा ॥

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भ्यमानपुरुषसस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिर्विधीयते—“आम्रावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदङ्गपूर्णमासावारम्भ्यमानः” इति । ‘सर्वं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूता या आरम्भणीयाः, तामु प्रयाजादिवचोदकप्रासाया लोपकारणमावा र्कार्या—इत्याद्यः पक्षः ॥

किम्—आरम्भणीयाऽथ क्रियमाणा सती सोमयागमारम्भ्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किवा दीक्षणीयामारम्भ्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमास-विकृतिस्वाभावेन सोमयागमारम्भ्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अमाप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गाना दीक्षणीयादीना पृथगारम्भासम्भवात् । ननु—“दीक्षणायायात्तत्र मकेन्पयति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः ।—मेवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसस्कारेष्टि मत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनाम-संस्कृतपुरुषानुष्ठान मसम्भवेत् । तस्मात्—आरम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये—अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ अ. ज. छ ‘मैत्र्य भवते’ । २ अ. एताभ्यो । ३ अ. छ ‘दिषु वा न वा’ । ४ अ. छ ‘तोऽप्य’ । ५ अ. ‘वचोद’ । ६ अ. प्रकमयति । ७ अ. छ. ‘रम्भस्य द्वा’ । ८ अ. अ. छ. अ. ‘अनुपगन्तव्य’ ।

सा किमस्त्यनुमत्यादी न वाऽङ्गिन्यस्त्युपक्रमात् ॥
संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वारलोपाच्च सा भवेत् ॥ ८ ॥

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपवि” इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिवि-
कृतयोऽनुमत्यादयो विहिताः, वास्वारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीया-
दिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयामवत्सर्वोसामङ्गित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्द्वारेणाऽऽ-
रम्भणीयाऽस्ति—इति पूर्वः पक्षः ॥

यद्यपि—अङ्गिभूता अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्य-
था प्रधानेष्वग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कृतवोऽनुष्ठानं प्रसज्येव । अथान्येव—प्रधा-
नानां षण्णामग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भः—इति । तत्रैवापी-
विषयसोमदर्विहोमकृपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वासंघस्यैवोपक्रमोऽस्तु ।
न च—असौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिः । येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽङ्गान्येव ।
अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भाथो यागः, “* अग्निष्टोममग्ने ज्योतिषोममाहरवि” इति
ज्योतिषोमवान्तरसंस्थामेदकृपस्याग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानात् । तस्मात्—अनुमत्यादिष्वि-
ष्टिवारम्भद्वारस्य लोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

(चतुर्थे—आरम्भणीयायामारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्राणि ६-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्ग-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वेऽप्यस्याः श्रय्युपक्रमात् ॥
अस्ति मेव वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ९ ॥

यैयमारम्भणीया, साऽपीष्टित्वादर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्त्वस्यापि दर्शपूर्णमासयो-
रिवाऽऽरम्भ्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकमाप्तत्वादनु-
ष्ठेया । ननु—सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासङ्गत्वेनाऽऽरम्भद्वारं छुप्यते—इति ।
न, वैषम्यात् । अतिश्वरणादिना प्रयोगमारभ्यानुविष्टवः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया
भवत्वे । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संघघ्ने । तत्रो दर्शपूर्ण-
मासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारभ्यमानः

* “अग्निष्टोमं प्रथममाहरवि” इति आवागम्ये ।

स्वसंस्काराधेमारम्भणीयामन्या कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धर्वाजादुरादिदृष्टान्तेन समाधेया । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कोर्यम् । कुतः—अङ्गान्तरवद्विदेष्टु-
मशक्यत्वात् । तथा हि—प्रकृतौ “समिधो यजति” इत्यादिवाक्यैः प्रयानाद्यङ्गानां
स्वरूपमुपदिश्यते । प्रकरणेन त्वङ्गाङ्गिमावो बोध्यते । ततः—“सौर्यं चरुं निर्वपेद्द-
द्यवर्चसकामः” इत्यादिकायां विकृतौ निर्वापलिङ्गानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते—
‘इष्टिवच्चरो प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानि’ इति । एवं च सत्यारम्भणीयायामिदं वैच्यम्—
‘किम्—“आप्रावेष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इत्येतद्वाक्यं
समिदादिवाक्यवद्भूतामारम्भणीयां विदधातुः किंवा—यथा सौर्यादिवाक्यमङ्गादि-
देशमनुमापयति, तथा दर्शपूर्णमासाङ्गमूलायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया
अङ्गाविदेशमनुमापयतु, उत—उभयं करोतु,’ इति । नाऽऽद्यः, अङ्गविधातुपक्षीणत्वे-
नाविदेशानुमाने शक्यत्वात् । न द्वितीयः, अविहितत्वेनाविदेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यावि-
देशे शक्यत्वात् । न तृतीयः, वाक्यभेदापत्तेः । ननु—अनेन न्यायेन सौर्यवा-
क्येऽपि वाक्यभेदः स्यात्, एकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गाविदेशयोः प्रवृत्तत्वात्—
‘मैवम्, वाक्यद्वयसद्भावात् । प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम् । अनुमितं वाक्यमङ्गाविदे-
शकम् । तर्हि—अत्रापि तद्वत् वाक्यद्वयं भवतु—इति चेत् । बाह्यम् । अत एवाऽऽ-
रम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयान्ते ।—तद्वदारम्भणीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठेयताम्—
इति चेत् । न, दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवदारम्भणीया-
न्तररूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । नहि प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृताववि-
देशमर्हति । तस्मात्—संप्रतिपन्नस्यैवाऽऽरम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्येष्ट्यङ्गस्यैव
विधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वम्, अविदेशाय सौर्यवाक्यस्थानीयत्वं च, इत्या-
कारद्वयं वर्जनीयम् । तथा सति—आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्येत । तस्मात्—
आरम्भणीयायामारप्स्यमानपुरुषसंस्कारायाऽऽरम्भणीयान्तरं न कोर्यम् ॥

(पञ्चमे खलेवाल्पां यूपानुतिवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निव-
र्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाविकरणमारचयति—

१ छ. ज. छ. अ. इत्येव । २ ज. छ. कर्तव्यम् । ३ ज. छ. “न चाङ्गा” । ४ छ. ज. छ. अ.
वक्तव्यम् । ५ ज. छ. “नदे” । ६ छ. प्रवृत्तियोग्यत्वात् । ७ ज. छ. “व्यमाति” । ८ अ. भवति ।
९ छ. ज. छ. अ. कर्तव्यम् ।

यूपाहुतिः खलेवाल्या कार्या नो वाऽतिदेशतः ॥

कार्या होमच्छेदनार्थो नाच्छेद्यायां स युज्यते ॥ १० ॥

अस्ति साधस्कानामकः कश्चिद्यायः “सद्यस्क्याऽनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-
क्रियः” इति तद्विधानात् । सन्ति साधस्काः पञ्चवः “सह पञ्चानामवे” इति
श्रुतेः । तेषु पशुषु वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव यजन्ते । अथ
एव—आश्वलायन आह—“साद्यस्क्रेषूर्वरा वेदिः, खलेवाली यूपः” इति । खले
बलीवर्द्धननाय निखातो मेदिः खलेवाली । तेषां च पञ्चानामधीपोमीयपशुविक्रितित्वा-
द्यदीययूपकार्याः पशुनियोजनादयः खलेवाल्या क्रियन्ते । यथा प्रकृषी यूपमार्तुं गमि-
ष्यतः पुरुषस्याऽऽहुतिर्विहित्वा—“* यूपमच्छेप्यता होतव्यम्” इति । वा आऽऽहुति-
भापस्तम्बो दर्शयति—“उरु विष्णो विक्रमस्व—इति सुवेणाऽऽहवनीये यूपान्हुतिं
जुहोति” इति । सेयमाहुतिः खलेवाल्या कार्या, न वा, इति संशयः । ‘तद्धर्मा-
विदेशात्पशुनियोजनवाकार्या’—इति पूर्वपक्षः ॥

“यूपमच्छेप्यता” —इति वाक्यस्यायमर्थः—‘अयूपं स्वादिरादिकावृत्तिशेषं
शास्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्युगीकर्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्तव्यः’
इति । नहि खलेवाल्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति । पूर्वमेव किञ्चनस्य काष्ठस्य कर्षावलेः
खले निखातत्वात् । तस्मात्—छेदनद्वारलोपादाहुतिर्न विधवे ॥

(षष्ठे—खलेवाल्यां स्थाण्वाहुतिवाधाधिकरणे सूत्राणि १०—१३)

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनित्यतिः प्रतीयेत ॥ १० ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥ मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणभारचयवि—

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा, स्थाणौ विधानतः ॥

कर्तव्योपकरोत्पारात्पशौ सा मकृताधिव ॥ ११ ॥

यूपीयात्रश्चनस्याणुद्वाराऽसौ यूपसंस्कृतिः ॥

संग्वत्तत्संभवात्सेयमयूपाद्विनिवर्तते ॥ १२ ॥

* ‘यूपं प्राप्तमेध्यता । अच्छेप्यन्ती हि—आहुतिमर्थे वर्तते’ इति शास्त्रभाष्यम् ॥

१ अ. घ. ननाद्याया । घ. नायाया । २ अ. घ. ‘यस्त्रीना’ । ३ अ. घ. ‘क्ष पृ’ । ४ अ.
घ. घ. म. ‘पमाच्छेत्तयता’ । ५ अ. घ. ‘जनादिव’ । ६ अ. घ. सगृह । ७ घ. अ. घ. ततः ।

अग्नीषोमीयेयूपप्रकरणे—“स्थाण्वाहुतिं जुहोति” इति श्रूयते । यूपे वृक्षणे सत्य-
वशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्युच्यते । तत्राऽऽहुतिविशेष एवं श्रूयते—“वन-
स्पते शतवल्गो विरोह—इत्याश्वने जुहोति” इति । सेयमाहुतिस्तस्यां खलेवाग्न्या
कार्या, न वा, इति संशयः । स्थाणुमुपजीव्याऽऽहुतिविधानात्खलेवाग्न्यामपि स्थाणु-
त्वात्सा कर्तव्या । न च—खलेवाग्न्याः शास्त्रीयसंस्काराभावेनाऽऽहुतिर्व्यर्था—इति शङ्कनी-
यम्, पश्चादारादुपकारकत्वात् । यथा प्रकृतौ यूपद्वियोजितस्याऽऽश्वनस्थागौरसंस्का-
र्यत्वेन पश्चादुपकारः, वद्वत् । इति प्राप्ते—

द्वयम्—‘आश्वन्यतेऽस्मात्’ इत्याश्वनमवशेषं वृक्षमूलम् । न खलु स्थाणुमात्रम्,
आश्वनमात्रं वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता, किं तर्हि यूपप्रकरणबलेन यूपयाश्वन-
स्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता । तत्तत्तद्द्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात्, तथा च वृक्षसं-
स्कारे समवत्यष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम् । न च—यूपवियोजितस्थाणुग-
ताविशयेन यूपसंस्कारो न समवाति, यूपसंबन्धित्वेन तत्संभवात् । यथा—आचार्यस्य
देवदत्तस्य शिरसोऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येण शुचि देशेऽवस्थापनम् । तत्सं-
न्वादाचार्यस्यैव संस्कारायावकल्पते, वद्वत् । अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपान्मि-
कायाः खलेवाग्न्या निवर्तते ॥

(सप्तमे—उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्रे १४—१५)

प्रयाजे च तन्नयायत्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अन्त्यः प्रयाज आरात्किमुपकार्युत संस्कृतिः ॥

स्वाहाकारेतिदेवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥ १३ ॥

आद्यो मेवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ॥

विधित्सयाऽत्र सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमाग्रायते—“स्वाहाकारं यजति” इति । स
किमिष्टेरारादुपकारकः, उत—आज्यमागादिषु यस्यमाणानामग्न्यादिदेवतानो संस्का-
रकः, इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते, यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । न
च—प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णोदेवताकल्पनमुचितम् । ननु—एवं सति विभिन्नयो-
र्वैयधिकरण्य प्रसज्येत—विभिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता, मन्त्रे तु यस्य-

१ स. “मीये य” । ज. छ. “मीयप” । २ छ. वृद्धे । छ. म. वृद्धे । ३ ज. छ. “स्थाणुत्व” ।
४ क. “विश्वो” । ५ ज. छ. “गता” । ६ ज. छ. तथा । ७ च “व संस्कारोऽत्र” । ज. छ. “व
स्कारात्” । ८ क. च. “वर्षेण सं” । ९ क. “पु वश्य” । १० क. “वर्षदेव” ।

माण्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीयन्ते । “स्वाहाऽग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहा प्रजापतिं, स्वाहाऽग्नीषोमौ” इत्यादिको हि वन्यश्रुः । नैष दोषः, मातृशब्दवन्मात्रवर्गिकान्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रत्यादिना धान्यस्य मातारं, जननीं चाऽऽच्छेत् । तथा—अग्न्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् । न च—स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियताम्—इति वाच्यम्, संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगमावात् । तस्मात्—इष्टेरासदुपकारकः । इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

मेवम् । चतुर्थ्यां तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । नचात्र तौ विद्येते । किं च—अयं त्रिविदेवतायागावुभौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा, देवतामात्रं वा, यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः, गौरवप्रसङ्गात् । न तृतीयः, अप्राप्तस्य यागस्यानुवाचाख्ये सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्मात्—चतुर्थेः परिशिष्यते । यत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः “पौर्णमासी यजते” इत्यादाविध कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मात्—आज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सवि सौर्यादिविकृतिपूज्यप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्याद्विषदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गवस्याधिकरणस्य कलं भविष्यति ॥

(अष्टमे—अग्निभागस्याऽऽरादुपकारकत्वाधिकरणे सूत्राणि १६—१८)

तथाऽऽज्यभागान्निरीति चेत् ॥ १६ ॥ व्यपदे-
शादेवतान्तरम् ॥ १७ ॥ समत्वाच्च ॥ १८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्येऽग्नेः ॥ संस्कृतिः ॥

आरादुतोपकारी स्वात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥ १६ ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तितः ॥

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते—“आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजति” इति । तयोः—प्रथम आग्नेयः, द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः, प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निश्च केवल आग्नेयपुरोडाशे विधत्ते । तस्मात्—आग्नेय आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कारः, उत—इष्टेरासदुपकारः—इति संदिग्धे । यत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां यस्यामाणदेवतानां संस्कारः, तथा प्रथम

आन्यभागेऽपि “अग्निमग्न आवह” इति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कारः । इति पूर्वं पक्षः ॥

अत्रोच्यते—निगदस्वावदेवं पठ्यते—“अग्निमग्न आवह । सोममावह । अग्निमावह” इति । अस्यापमर्थः—‘भो आहुत्यविकरणभूताग्ने, हविर्ग्राहिण आन्यभागद्वयाष्टाकपाल-पुरोडाशदेवतारूपान्—अग्निः, सोमः, अग्निः, इत्येतास्त्रिनिहेष्टावावह’ इति । तत्र पुरो-डाशदेवतारूपद्वयेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते । अन्यथाऽऽर्वाक्ष-स्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिर्वैयर्थ्यात् । वेतः—प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेव-तात्वाभावात्तरसंस्कारकत्वमयुक्तम् । किंच—आन्यभागविधौ “अग्नौ सोमाभ्यां यजति” इति देववाद्यर्थं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताऽभ्युपगमम्, तथाऽग्नेरप्यभ्युपगमव्ययम् । तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम्, संस्कार्य-त्वेन प्राधान्यावश्यंभावात् । तस्मात्—संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्य-भागवद्विष्टेराराहुपकारकः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तते । इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति ॥

(नवमे—पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकत्वाधिकरणे सूत्राणि १९-३३)

पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ न तद्भूतवचनात्
॥ २० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ गुणो वा
स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥ अपि
वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकार-
वदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥ व्यृद्धवचनं च
विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ गुणेऽपीति
चेत् ॥ २५ ॥ नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥
ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात्
॥ २७ ॥ ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥ देव-
तायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥
अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद्गुणभूतविकारः

स्यात् ॥ ३० ॥ स द्वर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभू-
तत्वादिप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्या-
र्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥ विप्रतिपत्तौ तासामा-
ख्याविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ अभ्यासो
वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ॥
तद्वितोक्तपा द्वयोर्देवमेदादुपकृतिर्मेता ॥ १७ ॥
संदंशान्निधित्वेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ॥
देवान्तरं चेद्विकृतावग्रीपोमनिर्वर्तनम् ॥ १८ ॥

उपोतिष्ठोमाङ्गभूताग्रीपोमीयपशौ श्रूयते—“अग्रीपोमीयस्य वपया पञ्चयोमी-
योमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति” इति । तत्र—पशानुक्तः पुरोडाशः किं
पशोरारादुपकारकः, उच पशुदेववासंस्कारकः, इति संदेहः । तत्र—“अग्रीपोमीयं
पशुपालमेव” इति पशुविधौ तद्विवेकस्याऽग्रीपोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ
विधीयते । तथा पशुपुरोडाशे । तथासति विविभेदेन विवेकदेवताभेदात्संस्कारो न
युक्तः । गुणत्वं च संस्कार्यैवविरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात्—पशोरारादुपकारकः ।
इति भाषे—

भूमः—देवतामैववादिना तावदिवं वक्तव्यम्—पशुः पुरोडाशश्चेत्युमी किं त्वत्तग्री-
योगौ, किंवाऽङ्गाङ्गिकौ । तथापि—किमङ्गम्, किंवाऽङ्गी, इति । तत्र—पशु-
धर्मैकभयतः संक्षेपस्य पुरोडाशस्य त्वत्तग्रीत्वे प्रकरणपाठो बाधेयः, तेद्वदभिमतमुप-
कारकत्वं न सिध्येत् । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसंभवादृष्टकल्पनमन्याय्यम् । संभवति चात्र
दृष्टम् । पुरोडाशवाक्यगतेन तद्वितान्वयपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे
सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वाणेन पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशु-
वाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात्संस्का-
रैवमविरुद्धम् । तस्मात्—पशुदेववासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च सत्यग्रीपोमीयप-
शुविकृतौ वाक्यव्यपशावग्रीपोमीयदेवताया निवृत्तार्था तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निव-
र्तते इति बाधः फलिष्यति ॥

१ अ. छ. “वर्तितम्” । २ क. “ले वि” । ३ क. छ. संक्षेपस्य । ४ छ. “ले तयोः प्र” । ५ अ.
छ. तत्तद” । ६ अ. छ. अ. प्रतीताया ।

(दशमे—चरुशब्दस्योदनवाचिताधिकरणे सूत्राणि ३४-४४)

चरुहविर्विकारः स्यादिव्यासयोगात् ॥ ३४ ॥
 प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ ओदनो वाऽन्नसं-
 योगात् ॥ ३६ ॥ न द्वर्थत्वात् ॥ ३७ ॥
 कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम्
 ॥ ३८ ॥ गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ तच्छ्रुतौ
 चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥
 ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ अपूर्वव्यपदे-
 शाच्च ॥ ४३ ॥ तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सौम्यं चरुं चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ॥
 स्थाल्यस्यां अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥ १९ ॥
 विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्धाऽन्नं देवता तद्वितोक्तिः ॥
 योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥ २० ॥

“सौम्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, उत—ओद-
 नम्, इति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वत्वदे-
 शीयमायाप्रसिद्ध्या यात्किंचिद्रकारवकाराक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे
 पात्राधिकरणे वान्नादिमये प्रयुज्यते । निघण्टुकाराच्च—“उत्वा स्थाली चरुः”—
 इत्येतावताशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्मात्—चरुशब्दः स्थालीं वक्ति । यदि तस्या
 अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात् । तर्हि मा भूत्पुरोडाशविकृति-
 त्वम् । कपालविकृतित्वं मविष्यति, अपणयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः
 श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि अपयितुं शक्यते । तस्मात्—चरुः स्थाली । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कृतः—श्रुतिप्रसिद्धेः । “आदित्यः प्राय-
 णीयश्चरुः” इति विधाये तद्वाक्यशेषे हि—“अदिविओदनेन” इत्योदनशब्देन
 चरुनूयते । यदि भोग्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयुज्यते । तर्हि—ओदनविशेषवाची
 चरुशब्दोऽस्तु, तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वानो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहा-
 रिणः शब्दापेक्षित्ये चात्पर्यवन्तोऽनवस्थापितान्तरूपमपके जीवतण्डुले विशदयिद्व-

१ क. “पात्राणि” । २ ज. घ. यागत्वेन । ३ ज. घ. निश । ४ घ. ज. घ. “त्वेन पठन्ति” ।

५ ज. घ. “१ । पुत्राणां विद्वानक” । ६ ज. घ. “यथावत्” ।

ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते । सत्योदनवाचित्वे “सौर्यम्” इति वदितोऽप्युपपद्यते । यथा ‘आग्नेयः’ इति देवतावद्वितसंयुक्तः पुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम्, तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकाराः “हव्यपाके चरुः पुमान्” इति पठन्ति । तस्मात्—चरु-शब्दोऽन्नवाची ॥

(एकादशे—सौर्यचरोः स्थास्यामेव पाकाधिकरणे सूत्राणि ४५-४८)

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात्
॥ ४५ ॥ एकस्मिन्वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥
न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं
चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्यादनियमोऽ-
विशेषात् ॥ ४७ ॥ चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

चरुः कपाले यक्तव्यः कापि वो उचितेऽथवा ॥

कपाले चोदकमाक्षरनपूपत्वतः क्वचित् ॥ २१ ॥

स्थास्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटादे योग्यता नहि ॥

चिन्ताह्वयफलं त्वन्न पेपणादिनिवर्तनम् ॥ २५ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्थं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः, यथा विकृतौ चरोः । इत्याद्यः पूर्वपक्षः ॥

पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगवोष्मणा पक्वः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगवोष्मणा पक्तव्यः, अतोऽमाकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्ति—इति यद्युच्येत । तस्मैनपूपस्य चरुदककारणयोग्ये कटाहघटादी यत्र कापि पाकः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्वुं योग्यत्वाच्चरोः स्थास्यामेव पाकः । इति राद्धान्तः ॥

पूर्वत्र ‘चरुरोदनः’ इति चिन्तितवम् । उल्लोदने पेपणादिरस्ति । अतः—पेपणादि-निवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । बह्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते ॥

पेपणादीन्यनुक्रामति—

पेपणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ॥

मार्जनाध्यहनज्वालास्तथा व्युद्धत्यसादनम् ॥ २३ ॥

पेपणं चूर्णेनम् । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । वापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् । उपहिविरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । मथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अच्युह्नं यस्मिन्नाङ्गारैश्चोपर्याज्छादनम् । ग्वाला दर्भपिञ्जलैः प्रत्वालनम् । व्युदृत्यसादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेधवस्थापनम् ॥

ननु पेपणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं *सूत्रैर्विचारितवान्—इत्याशङ्क्य 'मन्दमतिव्युदासाय' इत्याह—

एतानि मन्दमन्त्रस्य कर्तव्यानीति विश्रमः ॥

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् *सूत्रैर्निर्हृतम् ॥ २४ ॥

* (सौर्यचरौ पेपणवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

तस्मिन्पेपणमनर्थलोपात्स्पात् ॥ ४९ ॥

अक्रिया वा, अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

(सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

(सौर्यचरौ संवपनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

संवपनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

(सौर्यचरौ संतापनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

संतापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

(सौर्यचरावुपधानवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

(सौर्यचरौ पृथुश्लक्ष्णवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

पृथुश्लक्ष्णे वाऽनपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

(सौर्यचरावभ्मपूहवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अभ्मपूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

(सौर्यचरौ ज्वलनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥

(सौर्यचरौ व्युदृत्यसादनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

व्युदृत्यसादनं च मकृतावशुतित्वात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायशालाविस्तारे दशमस्थाध्यापस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	११	६०७
सूत्राणि	५८	१७११

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे-कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १-२)

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारभ्यवि—

नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ॥

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ॥ १ ॥

“पूते अपयति” इति मत्स्यक्षुधिविविधिवोऽपि पाको विच्छेदनायोगेषु न कर्तव्यः ।
इति पूर्वः पक्षः ॥

दृष्टार्थस्य विच्छेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थे कर्तव्यः । अन्यथा विधिवैवर्थापत्तेः ।
एतां तु पाकशब्द औष्ण्यवाची, तदा न कोऽपि विवादः ॥

(द्वितीये-कृष्णले उपस्तरणामिधारणयोर्बाधाधिकरणे सूत्राणि ३-१२)

उपस्तरणामिधारणयोरभृतार्थत्वादकर्म स्यात्

॥ ३ ॥ क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतु-

त्वात् ॥ ४ ॥ अकर्म वा चतुर्भिरासिवचना-

त्सह पूर्णं पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥ क्रिया

वा सुख्यावदानपरिमाणात्सामान्यात्तदुणत्वम्

॥ ६ ॥ तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ आसिः

संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥ सतोस्त्वासिवचनं

व्यर्थम् ॥ ९ ॥ विकल्पस्त्वेकावदानत्वात्
 ॥ १० ॥ सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो
 हीतरस्य स्यात्. अपि वा स्विकृतः स्यात्.
 इतरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ अकर्म वा संसर्गा-
 र्थनिवृत्तित्वात्. तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

उपस्ताराभिचारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ॥

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषुपस्तरणमभिधारणं चेत्पुमयं पाकवददृष्टार्थं कार्यम्. इति पूर्वः पक्षः ।
 न चावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृत्युपस्तर-
 णाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं
 तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिमसङ्ग एव नास्ति । अवस्त्वभिधारणलक्षणं
 द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ॥

(तृतीये—कृष्णलचरो भक्षसद्भावाधिकरणे सूत्राणि १३—१६).

भक्षणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥
 स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ वचनं वाऽऽज्य-
 भक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥ वचनं
 वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतिरभावतः ॥

सुश्रुपाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिन्नादिभागो भक्ष्यते न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति, प्रीति-
 रूपस्य दृष्टद्वारस्यासमवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“सुश्रुपाकारं भक्षयन्ति निधेयन्तो भक्षयन्ति” इति प्रत्यक्षवचनमाधायते । ‘इक्षु-
 दण्डभक्षणे उद्वसत्वीकारे च यः शब्दविशेषः, तस्यानुकरणं ‘सुश्रुपा’ इति । धृते

१ स. ‘गच्छ’ । २ क. ‘निर्धानवत्’ । ख. ‘निर्धातव’ । च. ज. निर्धातव’ । ३ स. ज. घ.

१ घ. ‘स्याभावा’ ।

निरुद्धेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमान्यम्, तदन्तर्नेतुमिव बालाश्रुश्रुषां कृत्वा तदार्ज्यं निःशेषेण
पित्रन्तो भक्षयेयुः' इत्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्पदानम् ।
वददभक्षणापि भक्षणं भवेत् ॥

(चतुर्थे-कृष्णलचरौ सहपरिहारविधानाधिकरणे सूत्रम्—)

एकयोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विवृतत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सकृत्सहत्वयोरैकमेकघेत्यन्त्यमेव वा ॥

एकं नियामकाभावादुपवाच्यन्त्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—“एकवा ब्रह्मण उपहरति” इति । तत्र—‘एकवा’
इत्यर्थं धामत्ययः प्रकारवाची सत् ‘एकवारम्’ इत्यमुर्मध्ये बहूनां सहमावं वा ब्रूये ।
उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । ‘एकवा’ इत्यनेन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितम्,
उत्त—सहत्वमेव, इति संशयः । ‘नियामकाभावादुपयोगेभ्ये यत्किंचिदन्यतरम्’ इति
पूर्वपक्षः ॥

अथावोऽत्र नियामकः । प्रकृतौ—इडाप्राज्ञेचतुर्थाधिकरणशंयुवाककालेषु चतुर्था-
भक्षणातिद्वये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्स-
हत्वे—उपरितन्नास्त्रय उपहारास्तत्कालविक्षेपाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे—कालविक्षेपा
एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मात्—अन्यपक्षरूपं सहत्वमेव ‘एकवा’
इत्यस्य शब्दस्यार्थः ॥

(१७ अमे—कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभಾಗार्पणाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ॥

अन्यभागस्यापि वाऽऽहो भागान्तरमवाप्तिरिति ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ॥

स्वभागीयं चोदकात् बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

व्यर्थम् ॥ ९ ॥ विकल्पस्त्वेकावदानत्वात्
 ॥ १० ॥ सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो
 हीतरस्य स्यात्. अपि वा स्विकृतः स्यात्.
 इतरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ अकर्म वा संसर्गा-
 र्थनिवृत्तित्वात्. तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

उपस्ताराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ॥

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेपुपस्तरणमभिघारणं चेत्पुमयं पाकवददृष्टार्थं कार्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।
 न चावत्पाकवदत्र मत्स्यक्षविविरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतावुपस्तर-
 णाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं
 चतुमयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिमसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारणलक्षणं
 द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते ॥

(तृतीये—कृष्णलचरो भक्षसद्भावाधिकरणे सूत्राणि १३—१६)—

भक्षणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ वचनं वाऽऽज्य-

भक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥ वचनं

वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरमावतः ॥

चुक्षुपाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिन्नादिभागो मस्यते न तथा तेषु कृष्णलेपु भक्षोऽस्ति, प्रीति-
 रूपस्य दृष्टद्वारस्यासमवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“चुक्षुपाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्ति” इति मत्स्यक्षवचनमाध्यायते । ‘इक्षु-
 दण्डभक्षणे तद्भक्षस्वीकारे च यः शब्दविशेषः, तस्यानुकरणं ‘चुक्षुपा’ इति । घृते

निरुद्धेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमान्यम्, तदन्तर्नेतुमिव बालाशुश्रूषां कृत्वा सदाग्न्यं निःशेषेण विवन्तो भक्षयेयुः' इत्यर्थः । अनदनीचद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानम् । वद्वदभक्षणापि भक्षणं मवेत् ॥

(चतुर्थे-कृष्णलचरो सहपरिहारविधानाधिकरणे सूत्रम्—)

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सकृत्सहत्वयोरैक्येकधेत्यन्त्यमेव वा ॥

एकं नियामकमावादबाधादन्त्यमेव हि ॥ ४ ॥

यत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—“एकधा ब्रह्मण उपहरति” इति । तत्र—‘एकधा’ इत्यर्थं धाम्नायः प्रकारवाची सत् ‘एकवारम्’ इत्युभेभ्यं बहूनां सहभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । ‘एकधा’ इत्यनेन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितम्, उत—सहत्वमेव, इति संशयः । ‘नियामकमावादुभयोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरत्’ इति पूर्वपक्षः ॥

अथाधोऽत्र नियामकः । प्रकृतौ—इदामास्मिन्नचतुर्थाधिकरणशंयुवाककालेषु चतुर्था-मक्षणासिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकमाप्ताः । तत्र सकृत्सहत्वमेव—उपरिवनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्यन्ते । सहत्वपक्षे—कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मात्—अन्त्यपक्षरूपं सहत्वमेव ‘एकधा’ इत्यस्य शब्दस्यार्थः ॥

(पञ्चमे-कृष्णलचरो ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ॥

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमवाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ॥

स्वभागीयं चोदकात्तं घाव्यतामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

१ कृष्णलभक्षण एवेदमपर श्रूयते—“सर्वे ब्रह्मणे परिहरति” इति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसाहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षमागाश्चोदक-
प्राप्ताः । तत्र—सर्वे वा किं ब्रह्मसंबन्धिवचनमङ्गविषया, उत—इतरसंबन्धिवचनमङ्गविषयाऽपि, इति संदेहः । अध्वर्युमभूतानामृत्विजा ये ये चत्वारो भागाः, तेषां बहूनामवाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धमनूय सर्व-
स्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विवेकम् । ‘यद्ब्रह्मणे सर्वं, उत्परिहरति’ इति,
‘यद्ब्रह्मणे परिहरति, तत्सर्वम्’ इति, उभययाऽपि विधेर्वैभक्त्यभागाभावे पर्यवसानाश्चोद-
कप्राप्ता अन्यभागा अवाधिता भविष्यन्ति । इति पूर्वं पक्षः ।

सर्वस्वपरिहारावनूय ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते—‘यत्परिहर्तव्यं सर्वं, तद्ब्रह्मणे,
इति वचनव्यक्तिः । तत्र—ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत्सर्वस्वं, तस्य ब्रह्मसंबन्धे
सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मात्—अन्येषां भक्षणं बाध्यते ॥

(षष्ठे-भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ॥

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमवाधितुम् ॥ ७ ॥

अतीवाधिकरणद्वयेन ‘युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेत्’ इत्युक्तम् । तत्र भक्षयितुं
युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणमा-
वात्—‘युगपत्’ इत्यादिभ्यः पक्षः प्राप्नोति ॥

चोदकप्राप्तस्य तत्कालस्यावाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात्—‘स्वस्वकाले’ इत्यन्त्यः
पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(सप्तमे-ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणे सूत्रम्—)

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्गते स्तो न वाऽग्निमः ॥

चोदकात्तौ तु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पश्चात् 'इदं ब्रह्मणः' इत्यादिना तत्तद्वागान्निर्दिशेत् । तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मणसे चोदकवशाद्विद्येते । इत्यग्निमः पक्षः प्राप्नोति ॥

तत्र—चतुर्धाकरणं महूनामृतिवजां विभागार्थम्, निर्देशो भागानामसांकर्यार्थः । अत्र तु ब्रह्मण एकत्वात्तावुभौ न विद्येते ॥

(अष्टमे—ऋत्विग्दानस्याऽऽनर्त्येयताधिकरणे—सूत्राणि २२-२८)

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददातिसामर्थ्यात्

॥ २२ ॥ परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगालोकवत्

॥ २३ ॥ दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥ न चान्ये-

नाऽऽनम्येत परिक्रयात्कर्मणः परार्थत्वात्

॥ २५ ॥ परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥ सनिवन्येव

भूतिवचनात् ॥ २७ ॥ नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारभ्यति—

ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानस्ये वाऽग्निमः श्रुतेः ॥

वैकल्यान्नियमान्मैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥ ९ ॥

भूतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ॥

वचनात्तेन सत्रेषु स्वामिनां न भूतिः क्वचित् ॥ १० ॥

"ऋत्विग्न्यो दक्षिणां ददाति" इति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थम्, आनस्यं वा, इति संशयः । भृशं परिक्रीय वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तस्यात् । अन्न-हिरण्यादीनामदृष्टार्थे त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यदि—अत्र दानं भूतिः स्यात्, तदानीमन्यथाधिककर्मानुकूप्येण ब्रह्म्यं देयं स्यात् । वैकल्यं त्वच्च दृश्यते—स्वल्पकर्मणि त्रैषातवीये सहस्रं देयम्, अधिककर्मणि, ऋतपेये स्वल्प सोमचमसमार्गं दीयते । तथा द्वादशशतवादिपरिमाणनियमो मन्त्रवचननियमश्च मृगौ नोपपद्यते । कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिकमावसंभवात् । वक्षरजकादिभूतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्मात्—"अदृष्टार्थम्" इत्यग्निमः पक्षः प्राप्नोति ॥

१ क. ख. च. भृशत् । २ क. ख. च. ज. अ. 'दृश्ये' । ३ ल. ख. घ. अ. 'देयम् । वै' ।
४ क. इत्यादिम् ।

मेवम् । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थोपां मृत्वावप्यस्ति,—‘मृति-
 देया’ इति प्रयोगात् । परिमाणमश्रवस्वनियमाददृष्टमस्तु, दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यं तु
 वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया मृतिरूपत्वं मत्तसवेदवाक्यादप्यवगम्यते “दक्षि-
 णमदीक्षित्वा दक्षिणापरिक्रान्ता ऋत्विजो याजयेयुः” इति । तस्मात्—ऋत्विग्दानमा-
 नत्यर्थम् । एवं च सति संभे ऋत्विजां यजमानत्वाद्विविक्ता दक्षिणा न कौडपि देया-
 इत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम् ॥

(नवमे—उपोतिष्ठोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणे सूत्राणि २९-३३)

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ संस्कारो
 वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ शेषे
 च समत्वात् ॥ ३१ ॥ स्वामिनि च
 दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां तथात्वम् ॥
 ॥ ३२ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारभ्यति—

क्रयाप प्रतिपत्त्यै वा चमसेवादिभक्षणम् ॥

क्रयाप पूर्ववन्मेवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥ २९ ॥

भक्तीतयजमानस्य भक्षसत्त्वार्थं तेन सा ॥

प्रतिपत्तिः संस्कृतिस्वात्सत्रेषु न निवर्तते ॥ ३० ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः, अस्ति चेष्टाविहापाशिजादिभक्षः । तत्र भक्षेण मीढानामृ-
 त्विजामानविसंप्रदाहसिगान्यायेन क्रयार्थं भक्षणम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

यागश्रेवरायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो ने तेन क्रेतुं शक्नोति । किं
 च “यजमानपञ्चमाः संभूयेडां भक्षयन्ति” इत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते ।
 तत्साहचर्याद्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात्—प्रतिपत्त्यर्थो पक्षः ।
 तेन क्रयार्थत्वाभावेन शरिशिष्यभक्षणा सा प्रतिपत्तियागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सत्रेषु
 न बाध्यते ॥

(दशमे—सत्रे, ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽथ सोमवत् ॥

फुर्यं मेवं स्वकर्मत्वात्क्रयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥ १३ ॥

“अग्निर्होता” —इत्यादिमन्त्रैः सोमे वरेणमृत्विजामान्नातम् । सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्यम् । अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत् । अत एव ऋत्वि-
क्षये सत्रप्रकरणे ‘ये यजमानाः’, त ऋत्विजः’ इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानाननूय
वरणसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वभावात्प्रमितिं विदधाति । तस्मात्—ऋत्विग्वरण सत्रे कार्यम् ।

मेवम् । सत्रं सनुष्ठातृणां सर्वेषां स्वकर्म । नहि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते ।
क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् ।—दानमेव क्रयार्थम्, वरणं त्वदृष्टार्थम्—इति चेत् ।

मेवम् । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले
‘कैचित्कन्याण्यो दक्षिणाः’ इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं सगच्छेत् । नच—ऋत्विक्त्वा-
सिद्धिः साधनीया । तत्र वक्तव्यम्—ऋत्विक्त्व नाम किं कर्मकरत्वञ्च, उत—याग-
कर्तृत्वम्, इति । आद्ये—कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ‘ये यजमानास्त ऋत्विजाः’
इति वचनं विरुध्येत् । द्वितीये तु स्वत एव कार्यं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमन्तरेणाप्यृ-
त्विक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽर्त्विज्य वचनेन विधीयते । तस्मात्—दानवद्वरणं
सत्रे लुप्यते ॥

(एकादशे—सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणे सूत्राणि ३५-३८)

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ प्रतिषेधश्च

कर्मवत् ॥ ३६ ॥ स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्म-

मात्रत्वात् ॥ ३७ ॥ न दक्षिणाशब्दात्,

तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

क्रयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्कृतिकल्पनम् ॥

नित्यानुवादेनाक्लृप्तेन क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कारपुरःसरम् “अग्निर्होता”—इत्यादिप्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षुर्य-
जमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात्, “वेभ्यः सोमं माह” इत्यापस्तम्बव-
चनात् । सोमाभिवानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः—“न्योविष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रपं-
तरष्टुधेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये, तत्र त्वमुद्रावा भव” इति । तत्र देयद-
क्षिणाद्रव्यनिश्चये ब्राह्मणाः सकायाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं
ऋयः । स च प्रकृताविव सभे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्य-
निश्चये लुप्टे सति तत्साध्यः ऋयोऽपि लुप्येत—इति शङ्क्यम्, । निषेधमुपजीन्य
ऋयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा हि—“न ह्यत्र गौर्दीप्यते, न वासः, न
हिरण्यम्” इति सभे गवादिदानं निषिध्यते । स च निषेधोऽसत्यां प्रसक्तौ न संभ-
वति । ततः सोमे देयद्रव्याणां सभे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं
श्रूयन्ते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चावयश्च ग्रीह्यश्च यदाश्च विलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति । तत्र—गौवासोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन ब्रह्म-
न्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कार्यः । इति
पूर्वः पक्षः ॥

“न ह्यत्र गौर्दीप्यते” इत्यनेन निषेधो न विधीयते । किंतु पूर्वोक्तं निर्णयेन
प्राप्त एव दानाभावोऽनूच्यते, “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीप्यते” इति
श्रुतौ परोक्षपुन्यासस्य, प्रसिद्धिवाचकहिंसादस्य च, प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मात्—
नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्भरणवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कार्यः ॥

(द्वादशे—उदवसानीये दानस्य परिक्रयार्थताधिकरणे सूत्रे ३९-४०)

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्. तदङ्ग-
त्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥
न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणप्रारम्भार्थम्—

सत्राङ्गं स्यान्न वा पृष्ठशमनीयो ल्यपाऽङ्गता ॥
सौत्रामण्यादिवन्मैवं त्यागादूर्ध्वं विधानतः ॥ १५ ॥
श्रूपमाणा दक्षिणेयं पूर्वपक्षेऽत्र धर्मकृत् ॥
परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्यात्समापनम् ॥ १६ ॥

अस्ति सोमविकृतिः पृष्ठशमनीयनामको यागः । “सत्राहुदवसाय पृष्ठशमनीयेन
 ऋषोतिष्ठोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेत्” इति । ‘उदवसाय’ इत्यनेन व्यम्पस्येन सप्त-
 समाधेः पूर्वकालत्वं, सप्तपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वं च प्रतीयते । तथासति—“अग्निं
 चित्वा सौत्रामण्या यजेत् । वानपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत् । संस्थाप्य पौर्णमासी-
 मिन्द्राय वैश्वपाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथां च य-
 नादङ्गत्वम्, तथा पृष्ठशमनीयस्य सत्राहुता मविष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सह-
 स्रदक्षिणा सजेष्वाव परिक्रयार्थो न भवतीत्यष्टाधैताडभ्युपगम्यते । फलं च न
 कल्प्यम्, सत्रफलमेव फलवत्त्वसिद्धेः । इति पूर्वः पक्षः ॥

उदवसानशब्दस्य त्यागवाचित्वात्सत्रस्यागादूर्ध्वं विधीयमानः कथं सत्रार्हं भवेत् ।
 “अग्निं चित्वा” इत्यादौ त्यागशब्दो नास्तीति वैयम्प्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु
 निमित्तविवक्षयाऽभ्युपगम्यते । सप्तसमापनं निमित्तकृत्य विधाने गृहदाद्वेष्टिवत्फलने-
 रतेस्याद्विभजिष्यायेन फलं न कल्प्यम् । सत्येवमेतङ्गत्वे सोमवदक्षिणा परिक्रयार्थी ।
 दक्षिणायाः श्रोतत्वेनालोपः पूर्वोत्तरपक्षयोः समोनः । न्यायेनाप्यलोपः सिद्धान्ते
 विधिष्यते ॥

(प्रयोदशे—उदवसानविधौ त्रिजोऽत्रिभ्यो भिन्नताधिकरणे सूत्रे ४१-४२)

तेषां तु वचनादद्वियज्ञवत्सहप्रयोगः स्यात्

॥ ४१ ॥ तत्रान्यानृत्विजो वृणीन् ॥ ४२ ॥

प्रयोदशाधिकरणमात्रव्यति—

तत्रर्त्विजः सत्रिणः किमन्ये वा स्युर्ल्यवृत्तः ॥

त एवै, यष्टभेदेऽपि क्रीतत्वाद्द्विजः परे ॥ १७ ॥

वसिष्ठपृष्ठशमनीये सत्रिणामेवाऽऽर्त्विग्यम्, ‘उदवसाय’ इति रूपवन्तशब्देन
 कैवैक्यप्रतीतिः । इति पूर्वः पक्षः ॥

‘उदवसाय यजेत्’ इति सममिव्याहारात्सत्रिभिः सहैकत्वं यष्टृणां प्रतीयते । न
 च—अर्त्विजोऽयष्टारः, यजमानेन तेषां दक्षिण्या क्रीतत्वात् । तस्मात्—अर्त्विजः
 सत्रिभ्योऽन्ये ॥

१ स. अ. स. ‘याजिष्य’ । २ स. अ. स. कल्पयितव्यम् । अ. वक्ष्यनीयम् । १ स. अ. स.
 प. ‘ते वक्ष्यनीयम्’ । ४ अ. ‘य । चकनाह’ । ५ क. ‘मद्’ । ६ क. स. अ. स. ‘मानन्या’ ।
 ७ स. च. ‘व, यष्टमे’ । क. ‘व, यष्टमे’ । ८ स. अ. स. ‘सिग्निं स’ ॥

(चतुर्दशे-शृष्टशमनीये प्रत्येकं यष्टताधिकरणे सूत्रम्—)

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात्मकृतेऽथैकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

संभूयेकैकशो वाऽत्र यष्टताऽऽद्यो बहुकृतिः ॥

द्विपागवद्बहुत्वस्य भ्रष्टेरन्त्योऽस्तु सोऽभवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन्पृष्ठशमनीये सन्निगां संभूय यजमानत्वम्, उत-प्रत्येकम्, इति संशयः । 'संभूय' इत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । कुतः—'यजेरन्' इति बहुवचननिर्देशात् । "एतेन राजन्यपुरोहिदौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्" इत्यश्रोपादेयगवद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौ संभूय यष्टारी, तद्वदत्रापि स्यात् ॥

मैवम् । 'उदवसाय' इत्यश्रोदवसायूणां सन्निगां यष्टुत्वं प्राप्तम्, तदेव तत्समानाधिकृतेन 'यजेरन्' इत्यनेनानूपापाम्रो यागो विधीयते । द्विपागे तु द्वित्वमध्यमाद्यत्वेन विधेयमिति वैपश्यम् । ततो 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र ग्रहेकत्वमिवोद्देश्यगत्त्वात् 'यजेरन्' इति बहुत्वमविवक्षितम् ।—एवमप्रीच्छया द्विशो बहुशो वा यष्टुं शक्यत्वादेकैकशो न नियमः—इति चेत् ।

न, चोदकेन तन्नियमासिद्धेः । सोमे तद्दर्शनात् । तस्मात्—'सन्निगः प्रत्येकं यजेरन्' इत्यन्त्यः पक्षोऽत्रास्तु ॥

(पञ्चदशे-कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणे सूत्रे ४४-४५)

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

वचनं वा सन्नत्वात् ॥ ४५ ॥

पञ्चदशाविकरणमारचयति—

अेषां पुरुषां वाऽऽनत्यै धर्मार्थं वाऽऽनतिर्यतः ॥

इष्टिर्न सन्नं धर्मार्थं सन्नादङ्गं बहिर्न हि ॥ १९ ॥

सारस्वतसूत्रे कामेष्टौ—“अेषां पुरुषां धेनुके दत्त्वा” इति तुरगप्रनुष्यगोजावीयानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम् । तच्च—आनत्यर्थम् । कुतः—इष्टेरसन्नत्वात् । सन्नत्वे तु यजमानानामेवाऽऽत्विन्यादानसाध्यक्रियामावेन तत्साध्यमानमनमेसंभवि स्यात् । इष्टिस्तु न सन्नम्, वल्लक्षणमावात् । “आसीरन्, उपेयुः” इत्यनयोरन्यतरचोदना वल्लक्षणम् । इह तु—इष्टिलक्षणमूता निर्वपतिचोदना पठ्यते—“अग्नये कामायाष्टा-

कपालं निर्वपति” इति । इष्टौ च यजमानादृत्विजां पृथक्त्वादानत्यर्थं दानम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

धर्मार्थं दानम् । कुतः—इष्टेः सरूपेणासत्रत्वेऽपि सत्राङ्गत्वेनेतरङ्गिष्विवेष्टावय्यस्या यजमानानामेवाऽऽत्विज्यात् । ननु—द्वादशाहः सत्रार्थां प्रकृतिः । न च तत्र कामेष्टि-
रस्ति । अतो न सत्रचोदकेनेष्टं यजमानात्विज्यमाप्तिः । इष्टिचोदकेन त्वन्य एवात्विजः
प्राप्नुवन्ति ॥

मैवम् । सत्रप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेः । तस्मात्—अत्र
दानमदृष्टार्थम् ॥

(षोडशे—दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्ट्याय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणे—सूत्रम्—)

द्वेष्ट्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

क्रीतये धर्माय वा द्वेष्ट्ये दानं स्यादक्षिणोक्तिः ॥

क्रपाय मैवं द्वेष्ट्यत्वं नत्विजो धर्मकुत्सितः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यदि पत्नीः संयाजयन्कपालमिजुहुयात्, वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा । ता द्वेष्ट्याय दद्यात्” इति । अत्र
यजमानेन द्वेष्ट्यायै पुरुषे यद्दानं, तत्क्रयार्थम्, दक्षिणाशब्देन व्यवहृतानां प्रकृतौ
क्रयार्थत्वदर्शनात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

न तावदृत्विजो द्वेष्ट्यत्वं युक्तम्, “ऋत्विगाचार्यो नाविचरित्व्यौ” इति शास्त्रात् ।
पशु द्वेष्ट्यः पुरुषः, नासावृत्तिवत्त्वाभावेन यागे कर्मकरत्वाभावात्क्रयमर्हति । तस्मात्—
इदं दानमदृष्टार्थम् ॥

(सप्तदशे—जीवतामस्थियज्ञाधिकरणे सूत्रे ४७—४८)

**अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रतिषेधा-
दस्त्राम् ॥ ४७ ॥ यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥**

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अस्थियामः किमस्थनां स्याज्जीवतां वाऽस्थिशब्दतः ॥

अस्थनां मैवमनर्हत्वाल्लक्ष्यन्ते जीविनोऽस्थितः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते—“यदि सत्राय संदीप्तितानां यजमानः प्रमथेत् । अथ तं दग्धा
तस्य कृष्णाग्निनेऽस्थान्युपनह योऽस्य नेदिष्ठः स्यात् । तं तस्य स्थाने दीप्तयित्वा
तेन सह यजेरन् । ततः संवत्सरेऽस्थानि याजयेयुः” इति । अत्र—संवत्सरेऽतीते
यो यागः श्रुतः, तत्रास्थान्येव कर्तव्यं । कुतः—अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात् ।

मेवम् । अचेतनानामस्थानां यद्युपनर्हत्वात् ।—जीवतामश्रुतत्वादयुक्तोऽयं यागः—
इति चेत् । न । अस्थिशब्दस्य वल्लसकत्वात् । एतादृशास्थिमवा सह पुरुषेण पूर्वं यद्वं
प्रक्रान्तत्वेन लक्ष्यलक्षकयोरास्ति संबन्धः ।—जीवतां यष्टत्वात् ‘याजयेयुः’ इत्युक्त-
गिर्जर्पभूताः के स्युः । न खैल्विधान्ये संभवन्ति, अस्य यागस्य सत्राद्भावात्—
इति चेत् । तर्हि परस्परं याजकाः सन्तु । तस्मात्—जीवतामयं यागः ॥

(अष्टादशो—अस्थियागो, अस्थानां जपाद्यननुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टित्दर्थत्वात् ॥४९॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

अस्थिकर्तृमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम् ॥

न वा, तच्चोदकात्कुर्युर्न कुर्वीरन्नसंभवात् ॥ २२ ॥

‘अस्थानि कर्तव्यं’ इति पूर्वोधिकरणे पूर्वपक्षिणो मत्वम् । तदनुसारेणाधिकरण-
पञ्चकं कृत्वाचिन्वाक्येण प्रवर्तते ॥

प्रकृती—यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुनपनं दीक्षानियमा इत्येवमादयः कर्तव्याः
सन्ति । तत्सर्वं चोदकप्रोक्तमस्थानि कुर्युः । इति पूर्वः पक्षः ॥

अचेतनानां तदसंभवात् कुर्युः । इति रात्रान्तः ॥

(एकोनविंशो—अस्थियज्ञे शास्त्रामानशुक्रस्पर्शानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

* कर्त्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरीमानशुक्रस्पर्शो नोतास्ति तद्वपम् ॥

पूर्ववन्नेति चेन्मैवमचेतन्येऽपि संभवात् ॥ २३ ॥

* इदं सूत्रं शबरभाष्यतोषकैर्वैदिकेन प्रवृत्तम् ॥

प्रकृतौ—औदुम्बर्याः शाखाया यजमानममाणत्वम्, तथा—शुक्रग्रहस्य यजमानस्यः । तावुभावचेतनानामस्मां जपादिवत् विधेते । इति पूर्वः पक्षः ॥
अचेतनैरपि दण्डेनेव मातुं शृङ्गं च सकृत्त्वाद्विधेते । इति राद्धान्तः ॥

(विंशे—अस्थियज्ञेऽस्मां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञाना-
द्यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

वृष्टिकामः सदो नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा ॥

विद्यते स्पर्शवत्कामश्चेतनस्थस्ततो न हि ॥ २४ ॥

“यदि कामयेत—वैष्टुकः पर्जन्यः स्यात्—इति, नीचैः सदो मितुयात्” इत्यत्र ‘सरोनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलति’ इत्युक्तम् । तस्यां वृष्टौ कामः स्पर्शवदस्मां विद्यते । इति मन्दमन्त्रस्य पूर्वः पक्षः ॥

कामस्य चेतनधर्मत्वान्नास्ति । इति राद्धान्तः ॥

(एकविंशे—{ अस्थियज्ञेऽस्मां सूक्तवाक्य- } सूत्राणि ५२-५४)
{ ताशासनाननुष्ठानाधिकरणे }

ईहार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥ नेच्छाभि-

धानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा, नित्यमवृत्तितः ॥

स्यान्मेवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽस्मां न युज्यते ॥ २५ ॥

“इदं धावापृषिवी मद्रममूत्”—इत्यादिः सूक्तवाको होवा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते—“आशास्वेऽयं यजमानोऽसौ, आयुराशास्ते, सुमजास्त्वमाशास्ते” इत्यादिः । तत्र सूक्तवाकगर्वा योऽयं यजमानाशासनमविषादको मन्त्रमामः, समस्तिपयज्ञे होवा पठेत्, न वा, इति संशयः । आस्थियज्ञगवायाः प्रायणीयादेरिष्टेः मस्तरमहरणमङ्गम्,

तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्निनियुक्तस्य सूक्तवाक्यमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्ततया तद्वागपाठोऽपि स्यात् । इति पूर्वं पक्षः ॥

यथा “स्वर्गकामः”—इत्यत्र कमियोगेन साध्यतापत्तिरिति स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्मां न युक्ता । तस्मात्—तद्वागपाठो बाध्यते ॥

(द्वाविंशे-अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणे सूत्रे ५५-५६)

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ॥

यजमानेष्टमेवासौ * कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतौ—अस्ति होतृकामः—“यं कामयेत्—‘वँसीयान्स्यात्’—इति, उच्चैस्तरां तस्य वषट्कुर्यात्” इत्यादिः । सोऽस्थियज्ञोऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुं ह्यो-
सुर्जीवतस्त्वसंभवात् । इति पूर्वं पक्षः ॥

“या वै काचन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाशास्ते, यजमानायैव तामाशिपमाशा-
सते” इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं न शक्नुवन्ति । तस्मात्—अत्र नास्ति होतृकामः ॥

तदेतदधिकरणपञ्चक ‘जीवतामयं यागः’ इत्यस्मिन्मिद्धान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचे-
तनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्—तत्पक्षे चोदकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां
नास्ति बाधः ॥

(त्रयोविंशे-यजमानस्य मरणेऽपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणे सूत्रे ५७-५८)

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते

कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

* ‘कामयेत्’ इति परस्मैपदं चिन्त्यम् ।

† ‘वँसीयान्’ इति शास्त्रभाष्ये पाठः ॥

१ क. च. वशीया । २ ज. झ. ‘हेऽप्यतिदिश्य’ । ३ ज. झ. अ. ‘तुजो’ । ४ ज. झ. अ. ‘येनेना’ । ५ ज. झ. इत्येवास्मि ।

सर्वस्वारो मृतेरुर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ॥

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रेषादन्येः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वाराख्यः ऋतुरेवं श्रूयते—“मरणकामो ह्येतेन यजेत । यः कामयेत—अना-
मयः सगं लोकमियाम्” इति । तस्य च ऋतोऽवृत्तीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेशे
आन्नायते—“आभवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाऽऽहवेन वाससा पश्चिमेऽथ
'वाङ्मनाः समाप्यत मे यज्ञम्’ इति * संप्रेष्य संविशति” इति । तस्य सशयपूर्वा-
परपक्षा विस्पष्टाः ॥

(चतुर्विंशे—सर्वस्वारे कार्यवाध्यव्यवस्थाधिकरणे सूत्रम्—)

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

किं कार्यमत्र किं वाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ॥

ऋत्वर्थमस्थिवत्कार्यं वाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारोपेो विषयः । तत्र बाध्याबाध्यानध्यवसायः
संशयः । अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्यायविद्विर्देशितम्—“अनवधानाणां विवेका-
दूहानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरभावः” इति । विषयिपक्षभावाभावेऽत्र पूर्वपक्षः ।
यद्वा—नियामकामावादिच्छया किमपि कार्यम्, किमपि बाध्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

अस्ति कर्तृत्वपक्षे—‘शुक्रस्पर्शादिकं ऋत्वर्थं योग्यत्वात्कार्यम्, मृतयजमानकर्तृक-
मश्रजरादिकमयोग्यत्वाद्वाध्यम्’ इति निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं ऋत्वर्थं तत्का-
र्यम्, यद्ययोग्यं यजमानकर्तृकं तद्वाध्यम् ॥

(५३विंशे—{ सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्ट- } सूत्रे ६०-६१)
{ गतावप्यायुराशंसनाधिकरणे }

जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

५३विंशाधिकरणमारचयति—

मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ॥

प्रागार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

* ‘संप्रेष्याग्निं विद्यति’ इति शाप्रभाष्ये पाठः ॥

१ ख. ‘य एवमाश्र’ । २ ज. घ. ‘स्तयेति च’ । ३ क. नो ‘वचनं’ ।

तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्ननियुक्तस्य सूक्तवाक्यमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तवया तद्वागपाठोऽपि स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

यथा “स्वर्गकामः”—इत्यत्र कमियोगेन साध्यत्वाप्रतीतिः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमाशासनयोगादायुरादिशब्देः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्मां न युक्ता । तस्मात्—तद्वागपाठो बाध्यते ॥

(द्वाविंशो—अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणे सूत्रे ५५-५६)

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ॥

यजमानेष्टमेवासौ * कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतौ—अस्ति होतृकामः—“यं कामयेत्—‘वैसीयान्स्यात्’—इति, उच्चैस्तरां तस्य वषट्कुर्यात्” इत्यादिः । सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुं ह्यो-
तुर्जीवतस्तरसंभवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“या वै काचन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाशास्ते, यजमानायैव तामाशिपमाशा-
सते” इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं न शक्नुवन्ति । तस्मात्—अत्र नास्ति होतृकामः ॥

तदेतदधिकरणपञ्चकं ‘जीवतामयं यागः’ इत्यस्मिन्मिद्वान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचे-
तनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्—वत्पक्षे चोदकमाप्तानां यथोक्तधर्माणां
नास्ति बाधः ॥

(त्रयोविंशो—यजमानस्य मरणेऽपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणे सूत्रे ५७-५८)

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते

कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

* ‘कामयेत्’ इति परस्मैपदं चिन्त्यम् ।

† ‘वर्षेणान्’ इति आश्वभाष्ये पाठः ॥

१ क. अ. ‘वर्षेणान्’ । २ ज. अ. ‘हेऽप्यतिदिश्ये’ । ३ ज. अ. ‘तुर्जी’ । ४ ज. अ. ‘देवेना’ । ५ ज. अ. ‘इदमेतस्मिन्’ ।

सर्वस्वारो मृतेरूर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ॥

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रेषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वाराख्यः ऋतुरेवं श्रूयते—“मरणकामो ह्येतेन यजेत । यः कामयेत—अना-
मयः स्रगौ लोकभियाम्” इति । तस्य च ऋचोऽस्तुवीयसवने यजमानस्याग्निमिवेशो
आत्रापते—“आग्नेवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाऽऽह्वेन वाससा परिवेष्टय
‘वाङ्मनाः समापयत मे यज्ञम्’ इति * संमेष्य संविशति” इति । तस्य सहायपूर्वो-
त्पत्त्या विस्तराः ॥

(चतुर्विंशे—सर्वस्वारे कार्यबाध्यवस्थाधिकरणे सूत्रम्—)

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

किं कार्येयत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ॥

ऋत्वर्थमस्थिवत्कार्यं बाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारक्षेपो विषयः । तत्र बाध्यावाध्यानध्यवसायः
संशयः । अनध्यवसायस्य संशयात्वं न्यायविद्विर्देक्षितव्यम्—“अनवधारणत्वाविशेषा-
द्वहानध्यवसाययोर्न संशयावर्धान्तरमावः” इति । विपत्तिपक्षमावाज्जात्येव पूर्वपक्षः ।
पक्षः—निपायकामावादिच्छया किमपि कार्यम्, किमपि बाध्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

अस्थिकर्तृत्वपक्षे—‘शुक्रस्पृश्यादिकं ऋत्वर्थं योग्यत्वात्कार्यम्, मृतयजमानकर्तृक-
पञ्चनपादिकनयोग्यत्वाद्वाध्यम्’ इति निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं ऋत्वर्थं तत्का-
र्यम्, यद्ययोग्यं यजमानकर्तृकं तद्वाध्यम् ॥

(५३विंशे—{ सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्ट- } सूत्रे ६०-६१)
{ गतावप्यापुराशंसनाधिकरणे }

जीवस्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

५३विंशाधिकरणमारचयति—

मृतेः प्रागापुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ॥

प्रागार्धवाज्जीवनाधैमापुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

* ‘संमेष्यस्य विंशति’ इति आशयान्धे पाठः ॥

१ ख. ‘अ एवमात्रा’ । २ ग. घ. ‘तल्लेति पृ’ । ३ क. नो इति अत्र ।

होषा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयम् “आयुराशास्ते” इति भागो यजमानविषयः,
स किं सर्वेस्तारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः, पठितव्यो वा, इति संशयः । मुमूर्षोर्ये-
जमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाद्दर्जनीयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

आर्भवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः, ततः पूर्वं जिजी-
विषुत्वात्पठितव्यः ॥

(पट्विंशे-द्वादशाहे, ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥

पट्विंशाधिकरणमारचयति—

आग्नेयदानर्तुयाज्यावृत्ती सत्रेषु नाऽऽचरेत् ॥

कुर्याद्वाऽऽनतिलोपात्तो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम् ॥ ३० ॥

प्रकृतौ—“हिरण्यमाग्नेयाय ददाति” इति श्रुतम्, ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । तदु-
भयं सत्रेषु न कर्तव्यम्, द्वारमूवाया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यपि—आग्नेयः कर्मकरेभ्यो
बहिर्भूतः, तथाऽपि तद्दानेन यजमानस्योदार्यं पश्यन्त आत्विजो धनकामा आनता
भवन्ति । वरणस्य चाऽऽनत्यर्थत्वमृत्विग्वरेणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् । तस्मात्—आन-
त्यर्थमुभयं नाऽऽचरेत् । इति पूर्वः पक्षः ॥

प्रथमवरणेनैवाऽऽनविसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां
प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया मृतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्याग्नेयदानदर्शनं नाऽऽनवि-
कारम् । तस्मात्—अदृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ॥

(सप्तविंशे-पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६३ ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति—

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा ॥

लुप्यते साधनामादात्तेन मुख्यो न लुप्यते ॥ ३१ ॥

आधानप्रकरणगवायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृष्यो
निर्वापसाधनम् । सा च नाऽऽधानकाले संभवति, अग्निहोत्रस्याऽऽधानोत्तरकालीनत्वेन
वद्धोमसाधनमूवायास्त्वस्या अपि तथात्वात् । इति श्राप्ते—

१ क. “नले य” । २ अ. “नलस्य” । ३ अ. “मरणकाले” । ४ क. “याज्यावृत्ती स” । ५ अ. अ. अ.

६ अ. कर्तव्यम् । ७ अ. अ. “रणाय” । ८ अ. “काले प्र” । ९ क. “इति” । कुतः—अग्निहोत्रस्या ।

ब्रूमः—मुख्यो निर्वापः । तं प्रति गुणभूताग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति । किंच —आधानकाले स्वरूपेणैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेक्षम् । ततः—‘साधनाभावात्’ इत्युपन्यासः । तस्मात्—न निर्वापो लुप्यते ॥

(अष्टाविंशे—वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणे सूत्राणि ६४—६७)

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात्स्यात् ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥ संख्या तु चोदनां प्रति

सामान्यात्तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥ न

चोदनाभिसंबन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६७ ॥

अष्टाविंशाधिकरणमाप्तव्यति—

शरावैः सप्तदशभिर्पञ्चरुस्तत्र मुष्टपः ॥

चत्वारः सन्ति नो वीत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२ ॥

सरिकमाद्यध्वोदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः ॥

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मेवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ॥

किपायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुयुक्तताम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ—“चतुरो मुष्टीनिर्वपति” इति मुष्टिवत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विह्वलिकपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विधेते, किंवा—द्वे अपि न विधेते, चेत्—उभयोरैकमस्ति । अन्यत्तास्ति, यदा—एकम्, यदाऽपि—किं मुष्टिरेव, किंवा संख्यैव, इति संशयः । चोदकपातेः ‘उभयमस्ति’ इत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति ॥

अङ्गुलिमुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि ‘मुष्टिवत्संख्ये द्वे अपि बाध्ये’ इति द्वितीयः पक्षोऽस्तु । इति चेत् ॥

मेयम् । एकवचनयोगेनैव पूरणार्थवपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवमसद्भात् । ननु—अत्रोपदिष्टेन शरावप्रत्येकाविदिष्टं मुष्टिद्वयं बाध्यते । तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यते । इत्युभयबाधोऽवश्यमावी ।

मैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधसंभवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे, मुष्टिचतुः-
संख्ये तु निर्वापसंबन्धे, इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः, 'अन्यथानुपपत्त्यैव'
इति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकवाधेनाप्युपपद्यते ।
मुष्टिबाधे—यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात्, चतुःसंख्याबाधे-
यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्वैर्भविष्यति । एवं तर्हि 'एकलोपः' इति तृतीयः
पक्षोऽस्तु ॥

तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्वर्मा । तथासति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्या-
सिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यमासीत् । संख्यायां लुप्तायां मुष्टिः शक्तोत्पत्त्याप्युम् ।
तस्मात्—'संख्यैव लुप्यताम्' इति भाष्ये—

श्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिनाऽन्वेति कर्मकारकवाचिद्वितीयाविमर्शस्यन्तस्य
चतुःशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपतिधातुना सासादन्वयात् । अतश्चतुःसंख्या न मुष्टि-
धर्मः । पौष्टिकान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे
समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात्साऽनुपपद्यते । चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यते । इति
राद्धान्तः ॥

(एकोनविंशो—धेन्वादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणे सूत्रम्—)

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ ६८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

धेनुवत्सर्पभाशृष्टागे गवि वा गुणकीर्तनात् ॥

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तिः ॥ ३५ ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते—“घावाष्टधिव्यां धेनुमालभेत् । मारुत्वं वत्सम् । ऐन्द्रमृष-
भम्” इति । तत्र धेनुशब्दो भवप्रसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् ।
मृषभशब्दः पुमांसम् । तथासति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा
तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते, नाप्यविदिश्यते
प्रकृतावनुषादिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्ति । इति पूर्वः पक्षः ॥

न खल्वेवे यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगवानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते
शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुषादिष्टमनविदिष्टमपि गा मुख्यवृत्त्या विशिषन्तश्छागं
बाधन्ते । इति राद्धान्तः ॥

१ अ. ज. घ. ङ. 'पत्या' इ । २ क. 'स्या मुष्टिधर्मो भवति । त' । च. 'ह्याधर्मो मुष्टि-
धर्मः । त' । ३ क. च. 'पाक्षिण' । ख. 'पाक्षिकत्वानये' । ४ अ. घ. 'पैमांशज' । ५ क. ल. अ.
घ. ङ. 'ऐन्द्रं वृष' ।

(त्रिंशे 'वायव्यं श्वेतम्' इत्यत्राजस्यैवाऽऽलम्भनाधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥

विशाधिकरणमारचयति—

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ॥

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग एवास्त्वबाधनात् ॥ ३६ ॥

“वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः” इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दव्यातिविशेष-
वाचित्वाभावाच्चं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयति । इति पूर्वः पक्षः ॥

चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधे कारणाभावात्तमेव समर्पयति । इति सिद्धान्तः ।

(एकत्रिंशे खलेवालीतण्डुलयोः स्वादिरब्रैहत्वा निपमाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः

स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति—

खलेवालीतण्डुलयोः स्वादिरब्रैहता न वा ॥

यूपोक्तेर्मुख्यदृष्ट्यर्थमुद्देशात्स्वादिरि हि ता ॥ ३७ ॥

अवघाताद्यघातार्थं ब्रैहता तण्डुलेष्वपि ॥

प्रत्यक्षवर्चनत्वार्थं कार्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥

अन्तरेण हविर्देवयोगावाज्जातिदेशनम् ॥

न निपन्तुं शक्यतेऽतः स्वादिरब्रैहतोऽनयोः ॥ ३९ ॥

“खलेवाली यूपो भवति” इति साधुक्ते श्रुतम् । तथा—“दधि घृतमापो वाना-
स्तण्डुलास्तरसंसृष्टं प्राजापत्यम्” इति चित्रात्यागे श्रुतम् । तत्र प्रकृतौ यक्षूपस्य स्वादि-
रत्वम्, यच्च तण्डुलानां ब्रौहिसंभन्धित्वम्, तदुभयमनयोर्विरुध्योरस्ति, न वा, इति
संशयः । तत्र ‘या खलेवाली सा यूपो भवति’ इत्येवमुद्देश्यविधेयभावे यूपशब्दस्य
मुख्यवृत्तिर्न सिध्येत्, यूपशब्दविशाखीयवक्षणादिरहितायाः खलेवाल्या यूपशब्दवाच्य-
त्वान्नभावात् । अतो यूपशब्देन यूपकार्यं पशुनियोजनादिकं लक्षणार्थं स्यात् । ‘यो
यूपः सा खलेवाली’ इत्येवमुद्देश्यविधेयभावे तु संस्कृतस्य स्वादिरयूपस्य खले मेढ्रित्वेन
स्थापयितुं शक्यत्वाच्च कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः । तस्मात्—अस्ति खलेवाल्याः

खादिरत्वम्, तथा चोदकमाप्तावघाताद्यबाधायं वण्डुलेष्वपि ग्रीहित्वम्, अस्ति ।
इति पूर्वः पक्षः ॥

यूपमुद्दिश्य खलेवालीत्वविधाने यूपशब्दम्यवहितयोः खलेवालीशब्दप्रवतिशब्द-
योरश्रुतस्य नैरन्तर्यपाठस्य कल्प्यत्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् । ततः प्रत्यक्षवाक्यप-
रित्यागाद्वरं यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रज्ञानम् । तथासति 'खलेवाल्यां पशुनियोजना-
दिकं कार्यम्' इति वाक्यार्थः संपद्यते । तत्र कुतो यूपः, कुतस्तरां तदीयं खादिर-
त्वम् । तथा वण्डुलानां पेयणसंयवनादिरहितानामेव प्रजापतिदेवतासंयवोऽत्र श्रूयते ।
प्रकृष्टौ तु पेयणादिपरंपरया निष्पन्नस्य वण्डुलकार्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासं-
यवः । अथोऽसमानत्वान्नात्र चोदकाविदेशः । तथा सति खादिरत्वमैहत्वनियमामावापा
काचित्खलेवाली, वण्डुलाश्च ये केचित्सन्तु । इति राद्धान्तः ॥

(द्वात्रिंशो-खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ७१-७२)

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति—

खलेवाल्यां जोषणं च च्छेदनं तक्षणोच्छ्रयो ॥

स्युर्षा नो, चोदकात्स्युर्षो वैषर्ष्याच्च विरोधतः ॥ ४० ॥

जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया सेव्यत्वनिश्चयः । तल्लक्षणानि
चाऽऽपस्तम्बेनोक्तानि—“समेजातमशाखोज बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमशुषिरम्”
इत्यादीनि । खलेवाल्यां चोदकमाप्ता अपि जोषणादयो नो कर्तव्याः । कुतः—वैष-
र्ष्यात् । पूर्वसिद्धाया एव खलेवाल्यां यूपकार्ये विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वाद-
न्यजोषणादिकं कृतमप्यनर्थकम् । अपि च तक्षणादीनि यूपत्वसंपादकानि । खले-
वाली तु न यूपः । किंतु—अयूपे केवलं यूपकार्यमिति दिश्यते । तस्मात्—तक्ष-
णादीनि तत्र न कर्तव्यानि । किंच यथा वृक्षस्य च्छेदनादिना वृक्षत्वमपैति, तथा
खलेवालीत्वमेवापेयात् । नहि वरघाताय कन्योद्वाहः । जोषणस्य तु वृक्षत्वदशायां
कर्तव्यस्य न खलेवालीत्वदशायां प्राप्तिरस्ति । तस्मात्—जोषणादयो न सन्ति ॥

(त्रयस्त्रिंशो-खलेवाल्यां पर्यहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणे—मन्त्रम्—)

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥

त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति—

पर्यूहणोच्चञ्जनादि न स्यात्स्याद्वाऽत्र पूर्ववत् ॥

न स्याद्दृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत् ॥ ४१ ॥

सन्ति प्रकृतौ पर्यूहणादयः । तथा च कल्पसूत्रकारः—“‘ब्रह्मवर्णिं त्वा क्षत्र-
वर्णिम्’—इति मदक्षिणं पांसुमिः पर्यूह, ‘ब्रह्म ब्रह्म क्षत्रं ब्रह्म’—इति मैत्रावरुणदण्डेन
समभूमिपरिबृंहणं कृत्वा, ‘उत्तम्य प्रथिवीम्’—इत्यादिः परिपिश्रिति” इति । अस्ति
आञ्जनप्रोक्षणादि । तदेतदुभयविषयत्र खलेवास्यां नास्ति, अयूपत्वेन छेदनादिवत्त-
न्निवृत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

न तावदुपयं छेदनादिवद्भार्यम्, बलीवर्वादिभिश्चालितस्य मैदेः पर्यूहणादिमिदृशो-
त्करणस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवात् । अञ्जनादिकं प्रकृताविवादार्थम् । न चैतेनोभयेन
खलेवालीत्वमपैति । तस्मात्—अयूपत्वेऽपि (यद्) साधैक्यविरुद्धं च, तद्भवेत् ॥

(चतुर्विंशे—प्रतद्वयसहितेऽधिकरणे—सूत्रम्—)

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥

चतुर्विंशाधिकरणं (महापितृयज्ञे धानास्ववधातानुष्ठानबोधक) भाष्यमतेनाऽऽ-
रचयति—

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ॥

न नाशः क्रमबाधेऽतोऽवघातो नाम बाध्यते ॥ ४२ ॥

महापितृयज्ञे इति किञ्चिच्छ्रूयते—“‘पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः’” इति । धाना-
शब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुमावापत्तेर्धानास्त्वमेव
विनश्येत् । अवस्तासामविनाशाय नास्त्यवघातः । इति पूर्वः पक्षः ॥

“धाना अवहन्त्वव्याः” इति ह्यत्र बोद्धव्यवक्यम् । तस्मिन् वाक्ये भर्जनसंपादितं
धानात्वं पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघातः, इति क्रमः प्रतीयते । तं क्रमं बाधित्वा प्रथ-
मतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्धर्मस्य
क्रममात्रस्य बाधनम् । तस्मात्—अवघातः कार्यः ॥

वदेवाधिकरणं (पेपणस्य प्राकृतताबोधक) वार्तिकमतेनाऽऽरचयति—

पेपणं नूतनं मन्ये प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ॥

नूतनं, प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात् ॥ ४३ ॥

महापितृयज्ञं पुनं श्रूयते—“‘पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्याये दुग्धे मन्यम्’” इति ।

१ घ. 'णाभ्यक्त' । २ क. ख. घ. अ. 'रिपुह' । ३ अ. भयेः । ४ अ. घ. प्र. 'दीकार' ।
५ अ. क. 'धेन' । ६ घ. 'ये नोऽय' । ७ अ. घ. 'विनश्यते' । ८ क. 'घातार्हेत्य' । ९ अ. 'तममध्या' ।

मृतवत्सा धेनुरभिधान्या । द्रवद्रव्ये प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मेन्यः । तत्र यत्पेषणम्, तन्न प्राकृतम् । कुतः—क्रमव्यत्यामात्र । प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणम्, पश्चात्पुरोडो-
काश्रपणम्, अत्र तु प्रथमतः श्रपणेन धानाः संपाद्य पश्चात्प्रकुभावाय पेषणम् ।
तस्मात्—नूतनम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—चोदकप्राप्तप्राकृतपेषणतत्क्रमयोरुभयोर्वापि गौरवात्क्रममात्रं बाध्यम् । पेष-
णपदार्थस्तु स एवैव तद्धर्मोः 'हृदि मन्थः' इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्था-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	३४	६४१
सूत्राणि	७४	१७८५

(अथ तृतीयः पादः प्रारभ्यते)

(प्रथमे— { पश्चादौ सामिधेन्यादिमाकू- } सूत्राणि १-१२)
{ तेति कर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणे }

विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्प-
त्तिः संनिधानात् ॥ १ ॥ प्रकृतिवत्तस्य चानुपरोधः
॥ २ ॥ चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं
तथाभूतमपूर्वं स्यात्तस्य विध्युपलक्षणात्सर्वो हि
पूर्ववान्विधिरविशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥ न चा-
ङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ कर्मणश्चैकशब्दा-
त्संनिधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः
स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद्गुणस्य चोपदे-
श्यत्वात् ॥ ६ ॥ अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥
तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ सर्वमेवं प्रधान-

मिति चेत् ॥ ९ ॥ तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थ-
विधयः स्युः ॥ १० ॥ विधित्वं चाविशिष्टमेवं
प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा योगात्तस्मात्सर्वं
प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥ समत्वाच्च तदुत्पत्तेः
संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

पृथोपपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ॥

पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युवास्त्यसौ ॥ १ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्यापवृत्तितः ॥

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिवेशतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीपपशावेकादश प्रयाजाः श्रुताः, चातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः, वायव्य-
पक्षौ “हिरण्यगर्भः”—इत्याधारमन्त्राः, इत्यादिभिर्युतेषु पश्वादिवु प्राकृतैर्विकर्तव्यता
सामिधेन्यादिनास्ति । कुतः—संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधारगुणस्य मन्त्र-
शविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकारक्षे पश्वादौ चोदकस्यापवृत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

पश्वादिविधित्वादितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र—‘प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा
वदाकाङ्क्षा पूर्यताम्, विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वा’ इति ‘वीक्षायां कृषोप-
कारणया प्राकृताङ्गाविदेश एव न्याय्यः । तद्वत्त्वाविदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्गमनूय
गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् । तस्मात्—
संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्दोषेऽपि प्रयाजाधारसामिधेन्यादीविकर्त-
व्यता मन्त्रियेषाविदेशात् । इति राद्धान्तः ॥

(द्वितीये—हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराधारगुणताधिकरणे सूत्राणि १३-१७)

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ उत्तरस्य वा

मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ

१ ज. घ. ‘पादस्य प्र’ । २ ज. ज. घ. ‘हिरण्य’ । ३ ज. घ. ‘नास्ति वाऽस्मै’ । ४ ल.
‘नस्य प्र’ । ५ क. विवक्षायाः । ६ ज. घ. ‘वा प्राकृतोपकारकत’ । ७ अ. ‘कौपिनऽपि’ । ८ क.
‘मेतत् एत’ ।

विकारः स्याद्गुणानामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन्नामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

हिरण्यगर्भे आधारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा ॥

लिङ्गादाचे समं लिङ्गं कृत्तकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ३ ॥

वाच्यपक्षो—“हिरण्यगर्भः समवर्ततामे—इत्याधारमाधारयति” इति श्रुतौ मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतः—मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ मजापत्यः पूर्व आधारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन मजापतिरभिधीयते । “मजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” इति वाक्यशेषात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः । कुतः—कृत्तकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाधारः “मजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयति” इति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । यतः “तूष्णीमाधारमाधारयति” इत्यमन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधारे “ऊर्ध्वोऽध्वरः” इत्याद्यैर्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र कृत्तम् । तस्मात्—द्वितीय आधारे “हिरण्यगर्भः”—मन्त्रविधिः । यत्तु मजापतिर्देवता लिङ्गम्, तदिन्द्रोऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि मजानां पतिः । तस्मात्—“ऊर्ध्वोऽध्वरः” इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ॥

(तृतीये—{ चातुर्मास्येषुसोमेष्वासादननिषोज- }-सूत्राणि १८-२२)

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥

॥ १८ ॥ प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥ विधेस्तु

तत्र भावात्संदेहे यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात्

॥ २० ॥ संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

विप्रतिषेधात्क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किमुत्करासादनं च परिधौ च नियोजनम् ॥

कर्मान्तरे प्राकृतयोगुणो वाऽऽद्योऽस्त्वसंभवात् ॥ ४ ॥

पृथुतामुत्कराग्रस्य परिधेश्च स्पष्टविष्टताम् ॥

आश्रित्य संभवात्कतुं गुणौ तौ लाघवान्मतौ ॥ ५ ॥

‘सौमिकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते—’‘उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियु-
ज्जीव’ इति । एते आसादननियोजने प्राकृतवाच्यामन्ये कर्मणां विधीयेते, इत्याद्यः
पक्षो युक्तः । कुतः—प्राकृतवयोरत्यन्तमसंभवात् । वेदेरुद्धवर्णां पशूनां वीक्षणाग्रो
राशिरुत्करः । न हि तत्र वाजिनारूप्यनीरस्याऽऽसादनं संभवति । नाप्यङ्गुलीवदणीयसि
परिधौ पशुर्नियोक्तुं शक्यते । कुतः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासंभवाददृष्टार्थत्वम् ।
वेदेतरसदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते । इति श्रद्धे—

भूमः—प्रयाजैकादशत्वादिवस्त्राद्यवाप्राकृतवयोरिव वाजिनासादनपशुनियोजनयो-
रपरिधिगुणौ विधीयेते । न च वीक्षणाग्रेऽपि सूच्यग्रवदयोग्यत्वम्, मृदाशयग्रस्य
पृथुत्वेन स्वरूपान्नासादनयोग्यत्वात् । परिधिश्चेष्टिकवेद्यामिव नाणीयान्, किं तूत्तरवेद्यां
स्पष्टविष्टः । तस्मात्—गुणविधिः ॥

(चतुर्थे— { अग्निषपने प्राकृतवैकृतोभय- } सूत्राणि २३-२९)
{ वीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणे }

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयो-

गात् ॥ २३ ॥ अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ अपि वा

प्रतिमन्त्रत्वात्प्राकृतानामहानिः स्यादन्धायश्च

कृतेऽभ्यासः २६ पौर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते

नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥ तत्पृथक्त्वं च दर्शयति

॥ २८ ॥ न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतनाथकम् ॥

समुच्चितं वा बाधः स्वात्कार्यैर्क्याचच्च वाक्यतः ॥ ६ ॥

अग्नौ होमाद्गताकृषेरतिदिष्टेन तुल्यता ॥

विनाऽऽर्चति द्वादशत्वासिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥ ७ ॥

अग्निचयने दीक्षाहुवयः श्रूयन्ते—“वद्विर्दीक्षयति” इति । मरुतावपि “सुवेण चवसो जुहोति दीक्षितवत्वाय”—इत्यादिना दीक्षाहुवयः पद्धिर्हिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः—“आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा”—इत्यादयः ऋषामृता मन्त्राः । “आकूति-
मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इत्यादयो वैरुताः । तत्र ‘वैरुतामाहुतिमन्त्रपट्कं किं मारुतस्य बाधकम्, किंवा मारुतेन समुच्चितम्’ इति संशये—‘बाधकम्’ इति तावत्मात्रम् । कुतः—कार्येक्यात् । दीक्षणीयेष्टयङ्गमूवाहुत्युपकारलक्षणं यत्कार्यं मारुतानां मन्त्रा-
णाम्, तदेव वैरुतानामपि । न च—वैरुतौ वज्रं पवीयते—इति शङ्क्यम्, साहा-
न्वतारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वमपीति । आहुतानां च “वद्विर्दीक्ष-
यति” इति वाक्येन दीक्षणीयाङ्गत्वमपीति । तस्मात्—श्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिविधानां
बाधः । इति पूर्वः पक्षः ॥

अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धम् । तथाऽपि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन
केल्यम् । तथा चातिदेशकल्प्यैर्मन्त्रैस्तुल्यवज्रत्वात् बाध्यबाधकता । एवमपि न समु-
च्चये प्रमाणमस्ति—इति चेत् ॥

अस्त्येव, “द्वादश जुहोति” इति संख्याविधानेन वत्सिद्धेः । न च—वैरुताना-
मेव षण्णामावृथा सिध्यति—इति वाच्यम्, आवृत्तेरश्रुतत्वात् । न च—सा कल्पयितुं
शक्यते, अन्यथाऽपि संख्योपपत्तेः । तस्मात्—समुच्चयः । इति सिद्धान्तः ॥

(पञ्चमे—पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यधिकरणे सूत्राणि ३०-३२)

आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-

दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥ विका-

* “अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुवयः षट्प्राज्ञाः । तासां च —आः प्रकृतित एव प्राज्ञाः—“आ-
कूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा” इत्यादयः । अमावस्ये षण्मन्त्राः—“आकूतिर्वाग्निं प्रयुजं स्वाहा” इत्यादयः—
इत्यादिशास्त्रदीपिकाऽप्येतत्सर्वानि । परं तु शास्त्रभाष्ये—“आकूतिर्वाग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति प्रा-
कृत्यः । तथा वैरुतयः—“अग्नये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा”—इति—इत्यादिहितम् ।

१ स. अ. छ. भ. कल्पनीयम् । २ क. “देशिकक” । ३ क. “व । न । अस्त्ये” । ४ स. अ.
छ. भ. अस्त्येम् । ५ क. “व समुच्चयविदेः व” । ६ स. भ. अ. छ. भ. शङ्कन्तः ।

रस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ शङ्कते
च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

एकादिना समुच्चये पुनर्निष्कृत इत्यदः ॥

बाधकं वा समुच्चयेपमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ॥

ददातीत्येविधापित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्चैवं श्रूयन्ते—“एका देया,
षड्देयाः, द्वादश देयाः” इत्यादिना । पुनरावने तु “पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा”
इत्यादि श्रुतम् । यत्रः सम्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा
किमविद्विष्टपैकादिसंख्यया समुच्चयिते, उत तां बाधते, इति संशयः । “उभयोरैका
साधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च” इत्युक्तत्वात्समुच्चयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

‘ददाति’ इति वर्तमानानर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले
उदेव दीयमानं च मिलित्वा ‘उभयोरैक्यं’ इत्यनूद्यते । दक्षिणास्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वादु-
पदिष्टमविद्विष्टस्य बाधकम् ॥

(षष्ठे—आग्रपणे वासोवत्साम्यामन्वाहार्यस्य निवृत्त्यधिकरणे—सूत्रम्—)

वासो वत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वासो वत्सं समुच्चयेपमन्वाहार्येण वा न वा ॥

अविरोधात्समुच्चये न कार्यैक्याद्विरोधतः ॥ १० ॥

आग्रपणे श्रूयते—“वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा” इति । उदेवत्मा-
रुतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चयिते । इति मन्त्रः पूर्वपक्षः ।

एककार्यत्वेन विरोधित्वान्न समुच्चयः, किंतु बाधः । इति राद्धान्तः ।

(सप्तमे—आग्रपणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्यामिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

१ अ. घ. पापकं । २ क. ‘वैते द्रुम’ । ३ घ. ‘लभिका’ । ४ ख. अ. घ. अ. ‘पाप बहवः’
५। च. ‘पाप बहवः’ । ६ ख. ‘निकृष्टो र’ । ७ ख. अ. घ. ‘सामान्याये’ । ८ क. ‘यानापदेश’ ।
९ अ. घ. ‘पालक’ ।

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथ वा ॥

न तद्वर्णत्वतो मेवं साधनत्वेप्रयुक्तितः ॥ ११ ॥

सन्त्यन्वाहार्यधर्मोः । तान्कल्पसूत्रकार उदाहृतः—“दक्षिणसद्वा उपहर्षवा इति संप्रेष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरवः, तान्यजमान आह—दक्षिणव एव—इति । तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति । ‘ब्राह्मणा अयं व मोदनैः, प्रतिगृह्णीत । उत्तरवः परीत’ इति संप्रेष्यति” इति । सोऽयं धर्मोऽत्र वासोवत्से न कार्यः, तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् ।

मेवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनान्वितसाधनत्वमैयुक्तास्ते धर्मोः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वाससि वत्सेऽपि समानम् । तस्मात्—अत्रापि सन्ति ते धर्मोः ॥

(अष्टमे—आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ॥

न वत्सनाशादश्रौती दक्षिणा मांसदानतः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति । पूर्वस्याचेन तद्धर्मादिदेशाद्वत्सेऽपि पाकः स्यात् । इति चेत् ।

न । वत्सनाशमसङ्गात् । ‘अस्तु’ इति चेत् । न । तथासति मांसदानेन श्रुतशो-
नाश्रुतकल्पने मसञ्चेयात्वात् । तस्मात्—नास्ति वत्से पाकः ॥

(नवमे—आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ॥

वैयर्थ्यादिष्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वासस उज्जोदकमाण्डपत्वेणेन वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मात्—अन्वाहार्य-
वत्पाकोऽस्ति । इति चेत् ।

१ अ. घ. ‘स्वपृथकि’ । २ अ. घ. ‘धर्मो’ । तत्कल्पे । ३ क. ‘दक्षिणव’ । ४ क. घ. ‘उपहर्षेण’ । ५ क. ‘एव’ । ६ अ. ‘न’, प्रीता गृ’ । ७ अ. घ. ‘प्रयोक्तव्यं तेन ध’ । ८ अ. ‘ते’ । तत्कल्पात् । ९ क. ‘स्ति’ । तद’ । १० अ. अ. घ. ‘हान्यधु’ । ११ अ. ‘तो घसी’ ।

न । ओदनत्वाथो हि पाकः । न हि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यवे । न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दार्थः, किं वाहिं तण्डुलानां विक्रिप्तिं जनयितुं कृत्तः पुरुषप्रयत्नः । न च वाससि विक्रिप्तिः । तस्मात्-
अतिदिष्टः पाको बाध्यते ॥

(दशमे-आश्रयणे वासोवत्सपोरभिधारणाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽभिधारणस्य ॥ ३८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिधारोऽस्ति नो वाऽन शक्यत्वाद्वत्सवाससोः ॥

अस्यन्वाहापेवन्मैवं स्वादुताया असंभवात् ॥ १४ ॥

सद्योऽपेः ॥

(पकादयो— { ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादश- } सूत्राणि ३९-४९)
{ शतस्य दक्षिणात्वाधिकरणे }

द्रव्यविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ३९ ॥ समत्वाच्च गुणाना-

मेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥ यस्य वा
संनिधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभिसंबन्धः ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मा-
त्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ असंयोगाद्विधि-

श्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्याकोपात्कृतोः

॥ ४३ ॥ शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

असा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

* शारत्भाष्ये तु—यतः पूर्वैः सूत्रैः—‘एकजातीयानामेव द्वादशसंख्या’ इति साधितम् । एव
कारणं ‘सा संख्या दशमेव’ इति साधितम् । इत्यधिकरणद्वयमङ्गीकृतम् । व्यापमात्रा तु शब्ददीपि-
कानुसारिकी ।

१ क. पाकः । ओदनशब्दे कियमात्रे यत्तस्मिन् शब्दे कियते—‘दक्षिणत्वात् भागवत्तज्जम्, उत्तर
भागेनानु’ इति । अत्र शब्द ओदनशब्दस्य पर्यन्तशब्दोदनपर्यन्तमुच्यते । अत्र धर्मो वाससि वासते च
न धर्मस्य इति पूर्वशब्दः । सिद्धान्ते कर्तव्यः । न हि वाससः । २ क. ‘ति’—अभिधारोऽस्ति न वा
३२ । क. य. य. ति—आधारोऽस्ति ।

अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ भागित्वाद्वा
गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ प्रत्ययात्
॥ ४८ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्वादिषु ॥
सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥
संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः ॥
वाक्यभेदान्न तर्त्तिकतु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥
संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ॥
असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥
संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ॥
एकत्वेऽप्यत्र पार्त्तिकचिन्मापा वा गाव एव वा ॥ १८ ॥
पार्त्तिकचिन्नियमाभावान्मापाः सन्ति हि तत्त्वतः ॥
मापा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः ॥ १९ ॥
तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ॥
संख्यानन्तरं चेद्विकृतौ स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“गौश्चाश्वश्चा-
श्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं
दक्षिणा” इति । द्वादशाधिकं शतम् । तत्र संशयः—सेय संख्या किं गवादिसर्वद्रव्य-
विषया, किंवा कतिपयविषया । सर्वत्वपक्षेऽपि—प्रतिद्रव्यमियं संख्या, उत मिलि-
तानाम् । तत्र—गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या तद्वतो गुणः । प्रतिप्रधान च गुण-
वृत्तिर्न्याय्या । तस्मात्—“गवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्या” इति प्रथमपक्षगते प्रथमे
संख्याविकल्पे प्राप्ते—

श्रूमः—नैतद्युक्तम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो ‘मिलितानामियं संख्या’ इति
द्वितीयसंख्याविकल्पोऽभ्युपेयः । तथा च सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुपपन्नत्वे ।
एतदप्ययुक्तम् । अनौचित्यात् । न हि ब्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्व-
गैवा द्विधादिसंख्यौचिता । परिकीर्तयत्येवो द्वित्रैर्ब्रीहिबीजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्था-

१ क. ख. ज. घ. ङ. “व ॥ १५ ॥ प्रस्थाधीचि” । २ अ. झ. “वो वैकृतस्ये” । ३ ख.
ज. घ. ङ. “मे शास्त्रावि” । ४ ख. ज. घ. ङ. “वशास्त्रावि” । ५ ख. ज. घ. ङ. “भ्युपगन्तव्यः” ।
६ अ. घ. “गैतद्वि” ।

विकेत्वार्यादिसंख्या तत्रोचिता । न चेयमेव श्रुता । तस्मात्—‘मिलितानां सर्वेषां समुच्चयः’ इत्ययं पक्षो न युक्तः । ‘कतिपर्यविषया संख्या’ इत्यास्मिन्नपि पक्षे—किं मायाः पट्टिवाः पशवः, किंवा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात् ‘पशवः’ इति प्राप्ते—

श्रूयः—नैवद्युक्तम् । “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इत्यत्र ‘तस्य’ इत्येकवचना-
न्वेन पण्णां गवादिपशूनाम्बहुमुपयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षे—किं यत्किञ्चिदेकम्, किं वा मापद्रव्यम्, उत गोद्रव्यम् । तत्र—नियामकभावात् ‘यत्किञ्चित्, इति प्राप्तम् ।

तत्र । संनिधेर्नियामकत्वात् । “मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति मापाः संनिहिताः । तर्हि ‘अस्तु मापद्रव्यम्’ इति चेत् ।

न । पश्चाद्विपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् । तस्मात्—‘गोद्रव्यम्’ इति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतस्योपकारो तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः, भ्रातृजः प्रतिग्रहीतुर्गव्येनाऽऽज्यक्षीरादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु—‘तस्य प्रकृतस्य ऋषोर्द्वादशशतं दक्षिणा’ इत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयते—इति चेत् । न । ‘यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतम्’ इति वाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि प्रकरणाद्वर्तीयः । तस्मात्—‘गवां द्वादशशतम्’ इति रौद्रान्तः । विकृतिषु यत्र गोर्दक्षिणायाः संख्या-
न्तरं श्रुतम् । तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारकलम् ॥

(द्वादशो-विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणे सूत्राणि ५०-५२)

तस्य दानं विभागेन प्रदानानां पृथ-
क्त्वात् ॥ ५० ॥ परिक्रियाच्च लोकवत्
॥ ५१ ॥ विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

गोदाने विहिते स्वेच्छा निषत्तिर्वाऽन्तिभेऽपि किम् ॥
अविभागो विभागो वा निषमानुक्तितोऽग्निमः ॥ २१ ॥
अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ॥
विभागे स्वाग्निभिः स्वत्वसिद्धौर्लुङ्गं च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः—श्रुतिगम्यो दैयानामुक्तसंख्यानां गवां विभागा-
विभागयोर्यजमानेऽपि च प्रयोजिका, उवास्त्यन्यतरनियविः यदाऽपि नियविः, यदाऽपि—

१ क. ‘कहुत्वादि’ । २ क. ‘मत्राधु’ । ३ क. ज. घ. ‘पदव्यभि’ । ४ ज. घ. ‘मस्तु’ ।
५ ज. घ. म. सिद्धान्तः । ६ क. ज. घ. म. ‘भिः सत्कति’ । ७ ज. घ. ‘देवानां’ ।

अविभागः, विभागो वा विभागनियामकस्यानुकत्वात् 'इच्छा' इति तावत्प्राप्तम् ।

“अस्त्विग्न्यो दक्षिणां ददाति” इति बहुवचनश्रवणेन समुहस्य प्रतिग्रहीतृत्वात् 'अविभागः' इति पक्षान्तरम् ।

अहेकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्वहुत्वं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिग्रहीता । तथासति विभागवश्यंभवात् । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वामावे परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिद्ध्येत् । किंच “युयो वो विश्ववेदा विभजतु” इति मन्त्रे विभागलङ्घनं दृश्यते । तस्मात्—विभागनियमो राद्धान्तः ॥

(अयोदशे ज्योतिष्टोमे समारूपानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणे सूत्राणि ५३-५५)

समं स्यादश्रुतत्वात् ॥ ५३ ॥ अपि वा कर्म-
वैषम्यात् ॥ ५४ ॥ अतुल्याः स्युः परि-
क्रये विषमारूपा विधिश्रुतौ परिक्रयान्न कर्मण्यु-
पपद्यते दर्शनादिशेषस्य तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥

अयोदशाधिकरणमारचयति—

स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात्समः ॥

वैषम्यं स्याद्यथाप्यसमेवं तत्स्यात्समारूपया ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । कुतः—वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्य-
हेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृवने समविभागो दृष्टः । तस्मात्—
'समः' इत्येकः पक्षः ।

कर्मकरेषु प्रयासानुरूपेण भूतिवारवर्त्यं दृष्टम् । तद्वदत्रापि । इति द्वितीयः पक्षः ।
द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाग्रायते—“अग्निं दीक्षयति, पादिनो दीक्षयति” इति ।
अग्ने येषामृत्विजां वेऽग्निनः । एवं पादिनो योजनीयाः । वेद्विद्वेषो याज्ञिकमुखादवग-
न्तव्यः । ततः श्रौतसमारूपानुरूपेण केषांचिदध्वं, केषांचित्पादः, इत्यादिविधेभ्यो
विभागः । इति राद्धान्तः ॥

(चतुर्दशे भूनाम्नि धेनुदानेन निखिलदक्षिणावाधाधिकरणे सूत्राणि ५६-५८)

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वा-

१ अ. ज. घ. 'भावी । स' । २ अ. किंचित्तपो । ३ अ. घ. अ. तुयौ । ४ क. घ. च. अ.
'पातं मैवे' । ज. घ. 'यसमैवं' । ५ अ. घ. 'तुषु ली' । ६ अ. घ. 'तृसमो वि' । ७ क. अर्धेन ।
८ क. पादेन । ९ अ. तद्विद्वेष । १० अ. 'न्तव्याः । त' । ११ अ. ज. घ. 'षयो वि' ।

त्सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ ५६ ॥
 सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य
 गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं
 स्यात्तस्मात्समवायाद्वि कर्मभिः ॥ ५७ ॥ चोद-
 नानामनाश्रयालिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

भूनाञ्च धेनुर्बाधेत गाः किंवा कृत्स्नदक्षिणाम् ॥

धेन्वा विशेषितत्वाद्वा दक्षिणैकत्वतोऽस्तिताम् ॥ २४ ॥

अतीताभ्यामधिकरणभ्यां बाधोपोद्धातत्वेन प्रकृतौ दक्षिणा निरूपिता । अत्र
 विकृतौ बाधो निरूप्यते । “अथैष भूः” इति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य “धेनु-
 र्दक्षिणा” इति श्रूयते । सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते । कुतः—“या गौः सा धेनुः” इति
 विशेषयितुं योग्यत्वात् । न हि “योऽश्वः, सा धेनुः” इति विशेषणं युज्यते । तस्मात्
 —गोविशेषरूपया धेन्वा मारुतस्य गोसामान्यस्यैव बाधो नेतरस्य । इति प्राप्ते—
 भूयः—इयं धेनुरस्तितां दक्षिणां बाधते । कुतः—गवादीनां पापान्त्वानां सर्वेषा-
 मिव दक्षिणाकृपत्वात् ‘दक्षिणा’ इत्येकवचनमिह प्रयुज्यते । “गौश्च”—इत्यादयः
 समुच्चयवाचिनश्चशब्दा एकाव एवोपपद्यन्ते । आनतिश्चैवं सत्यत्यन्तमुत्तमा । पक्षि
 दक्षिणा भिद्येरत्, वदानीमेकयैवाऽऽनतिसिद्धेरितरासां वेपथ्यं दुर्वारम् । तस्मात्—
 निखिलदक्षिणाबाधः ॥

(पञ्चदशे—‘एकां गाम्’ इत्यनेन गोगतसंख्याबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

एकां पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्तयेत् ॥

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्मेवं व्यवहितस्त्वतः ॥ २५ ॥

इदं श्रूयते—“यस्य सोममपहरेयुरेकां गौं दक्षिणां दद्यात् । अभिदाधे पञ्च
 गाः” इति । यदिदं सख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानं गवांश्चादिदक्षिणां कृत्स्नां निव-
 र्तयेत् । तस्य दक्षिणाशब्दयोगेन कार्यैकत्वात् ।

मेवम् । विशिष्टविधौ गौरत्वात्, गवां प्राप्तत्वाच्च, संख्यामात्रं विधेयम् । तस्य च

गोपदेन व्ययधानात् दक्षिणायोगोऽस्ति । योगे तु गौणतां स्वविरोधिनीं पूर्वप्राप्तां
संरूपामेव निवर्तयेत्, न त्वन्यात्किञ्चित् । इति राद्धान्तः ॥

(षोडशे—साद्यस्के त्रिवत्सेन सोमक्रयसाधनमात्रबाधाधिकरणे सूत्राणि ६०-६२)

त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥ तथा च लिङ्गदर्श-
नम् ॥ ६१ ॥ एके तु श्रुतिभूतत्वात्सं-
ख्यया गवां लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

त्रिवत्सेनर्पणो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम् ॥

अपमः पुंगवत्वाच्च क्रयोदेशविधानतः ॥ २६ ॥

साद्यस्के वर्षत्रयोपेतो गौः श्रूयते—“त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः” इति ।
प्रकृतौ—“अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वृषभेन क्रीणाति,” इत्यादिना
क्रयसाधनान्याजानि । तत्र पुंगवत्साम्येन बाध्यं वृषभमात्रम् । इति पूर्वः पक्षः ।
नैतद्युक्तम् । कुतः—क्रयमुद्दिश्य त्रिवत्सविधानात् । साण्डत्वोद्देशेन तद्विधाय-
प्रोपीपीयादावपि त्रिवत्सः प्रसज्येत । तस्मात्—क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम् ॥

(सप्तदशे—अश्वमेधे प्राकाशेनाध्वर्युभागबाधाधिकरणे सूत्रे ६३-६४)

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ अपि त्ववयवार्थत्वा-
द्विभक्तप्रकृतित्वादुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा ॥

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥ २७ ॥

अश्वमेधे श्रूयते—“हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति” इति । प्राकाशौ दीप-
स्तम्भाविस्फेके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रन्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ,
उत—अध्वर्युभागस्येव । तत्र “प्राकाशौ ददाति” इति कर्मकारकवाचिद्विर्वायाभु-
विरुक्तेन दानसंबन्धेन “प्राकाशावध्वर्यवे” इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽप्योदिते सति
देयद्रव्यमतीतेर्देयावान्तरस्य कृत्स्नस्य बाधः । इति पूर्वः पक्षः ।

“अध्वर्यवे ददाति” इति समदानवाचिचतुर्थीश्रुतिरुक्तस्य दानक्रियासंबन्धस्याप-

यदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियया संबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधाद्ध-
र्मुभागस्त्यैव बाधः । इति राद्धान्तः ॥

(अष्टादशे—उपह्वये इयावाश्वेनास्त्रिलक्षिणाबाधाधिकरणे सूत्राणि ६५-६७)

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ एके तु कर्तृसंयोगा-
त्सग्वत्तस्य लिङ्गाविशेषेण ॥ ६६ ॥ अपि वा
तदधिकाराद्विरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

इयावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको नित्सिलस्य वा ॥

आद्यः प्राकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २८ ॥

अस्त्युपह्वयनामक एकैहविशेषः । तत्र श्रूयते—“अश्वः इयावो रुक्मललाटो
दक्षिणा”, “स ब्रह्मणे देयः” इति । प्राकाशन्यायेनायं ब्रह्मभागस्त्यैव बाधकः । इति
पूर्वः पक्षः ।

दक्षिणाशब्दसंयोगाद्धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः । उपरितनेन तु “ब्रह्मणे देयः”
इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषान्तरसंबन्धो बाध्यते । तथासति
पुरुषान्तरस्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयबाधालौकिकवानादिना केनचिदुपायेनाऽऽनवि-
सिध्यति ॥

(एकोनविंशे—{ सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणा- } सूत्राणि ६८—७१)

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ सर्वविकारो वा
क्रत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ ब्रह्मदानेऽ-
विशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ उत्सर्गस्य क्रत्व-
र्थत्वात्प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः
प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥
यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वे वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

एकोनविंशधिकरणमारचयति—

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहार्पुतं कृत्स्नत् ॥

पशूनां निन्दया सर्वप्रसक्तैर्ब्रह्मभागहृत् ॥ २९ ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसी ॥

इषावाश्ववत्सर्वदेयपुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

अतपेये श्रूयते—“ओद्गुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा” “स मियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इति । सोऽयं सोमचमसो ब्रह्मभागमेव बाधये । कुतः—“यत्पशून्-
घात, सोऽनृत कुर्यात्” इति पशुदाननिन्दया सर्वदानप्रसक्तैः । तस्मात्—न सर्व-
बाधकः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते । किंतु विधित्तिसोमचमसस्तुत्यर्थोऽय-
मर्थवादः । तेन निन्दायाः सर्वप्रसक्तत्वं नास्ति । तस्मात्—सर्वप्रसक्तिरूपाया
अभ्यधिकैकशङ्काया निराकृतत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः ॥

तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वाचिन्ताकूपं विचारं बुद्धिव्युत्पादनाय रचयति—

पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षपित्वैकवाक्येताम् ॥

भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥

इषावाश्वधिकरणे—“रुक्मललाटो दक्षिणा” इत्यस्य “स ब्रह्मणे देयः” इत्यस्य
चान्तराले “स हनिरुक्तः” इति वक्तव्यान्तरं पठितम् । तेन व्यवधानाद्विस्पष्टो वाक्य-
भेदः । इह त्वन्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः । एकवाक्यतायां तु चमसशब्दस्य
दक्षिणाशब्देन ब्रह्मशब्देन च समन्वे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः ।
यथासति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षीभवति ॥

दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयः । तस्य ब्रह्मसंबन्धोऽपरो विधेयः । ततोऽर्थ-
भेदाद्वाक्यभेदो दुर्वारः । तस्मात्—दक्षिणाशब्देन तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसंबन्धदक्षि-
णांशमनूद्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः ॥

कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—

१ क. कृत्स्नवत् । च. अ. कृत्स्ननुत् । २ क. निन्दया । ३ ख. ओत्रियाय । ४ क. सोम-
धमः । ५ घ. “रूपदक्षिणाभागनिषेधाय निन्दते । तौ च निन्दानिषेधौ सर्वदेव प्रसक्तिं गमयत ।
तस्मात्” । ६ ज. घ. “काशेऽद्या । क. “काया । ७ क. वयतः ॥ आ । ८ क. ख. ज. घ. अ.
“यन्पद” । च. “यन्पे द” । ९ च. “ति । विशाधिकरणमारचयति—इ” ।

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ न पुंसि सां ॥

वाक्यभेदश्चै द्वारो युक्तोऽतः पूर्वनिर्णयः ॥ ३२ ॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेषु दक्षिणाशब्दः ऋतुविषय एव दृष्टः, न तु पुरुषविषयः । अतः ऋतुदक्षिणारूपश्रमसः सर्वा ऋतुदक्षिणां निवर्तयेत् । वाक्यभेदस्तु विस्पष्ट मास-मानः कौशिकुशमवलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः । तस्मात्—रुत्तदक्षिणा-पुरुषान्वरयोर्बाधः । इत्ययमेव सौद्धान्तो युक्तः ॥

(विशेषे—वाजपेये रथस्य मागनियामकताधिकरणे—सूत्रे ७४-७५)

यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥७४॥ अपि
वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागो नियम्यते ॥७५॥

विज्ञापिकरणमारचयति—

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं धार्धते यमपत्युत ॥

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तोर्नियम्यते ॥ ३३ ॥

वाजपेये श्रूयते—“यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे दद्यात्” इति । अस्यापमर्यः—‘रथकाक-
दासीनिष्कोदीनि सप्तदश ब्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिवक्षिणाब्रव्यबाधकान्यत्र विधि-
यानि । तेषु च मन्तिब्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः सप्तवक्त्रा । तेषु मुख्यं
रथं यजमानारोहणाय “इन्द्रस्य वज्रोऽसि”—इत्यादियजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सजीकरोति ।
सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यात्” इति । “प्राकाशावध्व-
र्यवे दद्यात्” इत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः । एवमत्रापि । ननु—
सप्तदशब्रव्येविधानेनैव प्राकृतब्रव्यबाधसिद्धिः । वादम् । तथाऽपि ‘अर्धिनः, पादिनः,
इत्यादिसमारूपामपि वा विधेर्मविभागविशेषकृतिः, सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषवि-
धिना बाध्यते । तस्मात्—अध्वर्योर्न रथान्वरभागोऽस्ति, नापि शक्यदास्यादिभागः ।
इति पूर्वः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । प्राकाशवन्त्ववैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्ती हि प्राकाशौ तत्र विधेयो ।
यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथाहि—“सप्तदश रथान्दद्यात्” इत्युक्ते ‘दस्य को
रथः’ इति चिन्तायां यजमानेच्छया नियामकत्वात् । ‘यदाऽध्वर्यवे तं दातुमिच्छति,

१ अ. म. ते । च. तु । अ. ह. नो । २ अ. “यजुर्वे” । ३ अ. म. पुरुषविषये । ४ अ. ह.
पादं कु” । ५ अ. ह. “संपदे । ६” । ६ अ. ह. म. सिद्धान्तो । ७ म. एवविज्ञा” । ८ म. “परे-
रथ” । ९ अ. ह. “प्राप्तीति ॥” । १० अ. प्राकृतद्वयं । ११ अ. ह. “व्याख्या” । १२ अ. अ.
ह. म. “पयसि” । १३ अ. वीक्षणं । १४ अ. निशङ्क्यो । १५ अ. “दे तस्यु” ।

तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति, तदा न प्राप्नोति' इति पक्षे मोक्षः । ततो यो यजुर्मुक्तो
रथः, सोऽध्वर्यवेऽवशं देय इति नियम्यते । ततो न कस्याप्यनेन बाधः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यापस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	६६१
सूत्राणि	७५	१८६०

(अथ चतुर्थः पादः मारम्यते—)

(मधमे—नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चपाधिकरणे सूत्रे १-२)

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं
स्यात् ॥ १ ॥ चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः
प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

चतुर्थपादे मधमाधिकरणमारचयति—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्तकः ॥

समुच्चितो वा कार्यकयादाद्योऽन्त्योऽपूर्वभेदतः ॥ १ ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टी—“अग्रये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, दुर्गायै
स्वाहा” इत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ मधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः—
“नारिष्ठाहोमास्तुहोवि” इत्युक्तावात् । “दश ते तनुवो येषां यशियाः” इत्यावय-
स्त्वत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः । तथा श्येने श्रूयते—“छोहितोष्णीषा छोहितवसना
निवीता भस्विजः प्रचरन्ति” इति । प्रकृत्यानुपूर्वतं विहितम्—“उपच्ययते” इति ।
अयं द्वितीयो विषयः । तथा—दृष्ट्ये पठहे श्रूयते—“मेध्वाशयेदूर्ध्वं वा” इति ।
प्रकृतौ श्रुतम्—“पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिता वैश्यस्य” इति ।
अयं तृतीयो विषयः । तत्र—उपहोमनिवीतमध्वजनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीतपयो-
व्रतानां निवर्तकानि । कुतः—कार्यकयात् । उपहोमनारिष्ठहोमयोस्तावन्तोऽहोविश्व-
कयतर्धेक्याभ्यां कार्यकयं प्रतीयते । अश्वर्नवतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति ।

१ अ. प्राप्तिः । ज. घ. न प्राप्नोति । २ अ. तथैकं । ३ अ. घ. ज. “त्रेष्ट्यु” । ४ अ. घ.
दुर्गायै । ५ अ. घ. यशयः । ६ घ. मध्वजनं धृतं । ७ अ. घ. “वैश्वकयार्थे” । ८ अ. घ.
“नपयोत्र” ।

निवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्मात्—बाधः ।
इति पूर्वः पक्षः ॥

मवतु नाम दृष्टोपेतु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहरणानि स्वपूर्वार्थानि । अपूर्वं च
विध्यैकगम्यतया विधिभेदेन मिथये । तस्मात्—कार्यभेदात्समुच्चयोऽभ्युपेयः । न
च—निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः, वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः । नापि—पयो-
घ्नतया दृष्टार्थत्वम्, अल्पेन पयसा वृष्टिपुष्टयसंभवात् । उदाहरणद्वये कृत्वाचिन्वा
वाञ्छस्तु ॥

(द्वितीये वर्णकद्वयसहिते सूत्रम्—)

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रती-
येत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरण (स्य शरमयवाहेषा कौशबर्हिर्वाधसाधकं प्रथमवर्णकं) मार-
चयति—

समुच्चयं शरमयं कौशेनोतास्य बोधकम् ॥

प्राप्तुर्यस्य विधेराद्यो भवति प्रतिपदोक्तिः ॥ २ ॥

“सीमारौद्रं चरं निर्वेपेरुष्णानां श्रीहीणामैभिचरत्” इत्यत्र “शरमयं चार्हैर्भवति”
इति श्रुतम् । तद्विधं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुचीयवे । कुतः—मयदृशब्देन शर-
प्राप्तुर्यस्य विधानादवाधेनापि तदुपपत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

“नित्यं बृद्धशरादिभ्यः” [पा० सू० ४।२।१४३] इतिसूत्रेण शरशब्दादिका-
रार्थे मयदृश्यतयाः प्रतिपदोक्तः । अवस्तं परित्यज्य प्राप्तुर्यार्थो न ग्राहीतुं शक्यः ।
किंच—प्राप्तुर्यार्थे कार्यान्तरं कैल्यं स्यात् । तस्मात्—कुशबर्हिषो बाधः । इति
सादान्तः ॥

(वाजपेये—रथघोषदुन्दुमिधोपाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोर्वाधबोधकं) द्वितीयव-
र्णकमारचयति—

रथदुन्दुमितद्वयोर् किं चार्हैर्मन्त्रयोः क्रमात् ॥

वाधकावुत तद्वोप एक एव हि बाधकः ॥ ३ ॥

• आश्रयिणिकायां तु वर्णकद्वयसहितमप्यधिकरणं प्रथमाधिकरणार्थेऽन्तराभिहितम् ।

१ छ. “पि निवीतोपवी” । ख. म. “पि निवी” । ज. घ. “पि निवीत” । २ अ. घ. “रथम” ।
३ अ. घ. “अप्यगन्तव्यः” । ४ छ. घ. “न्याजस्तु” । ५ म. बाधकम् । ६ छ. “वेदभाना” । ७ अ. घ.
“पय” । ८ अ. घ. समूहः । ९ अ. घ. “उपौ म” । १० अ. घ. दृष्टनीयं ।

रथघोषेत्ययं द्वंद्वस्तेनैतौ बाधकौ, न तत् ॥

घोषाम्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति ॥

रादान्ते रथदुन्दुम्योरैव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

वाजपेये श्रूयते—“रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुमिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति” इति । प्रकृतौ त्वेवं श्रूयते—“उपावर्तध्वमिति बाहेर्म्यो स्तोत्रमुपाकरोति, इति । उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रति प्रेरणम् । तत्र—“रथद्रेव्यं दुन्दुमिद्रव्यं च द्वयं बाहेर्द्रव्यस्य बाधकम् । घोषो मन्त्रस्य बाधकः, इति तावत्प्राप्तम् । रथश्च घोषश्चेति द्वंद्वसमासेनोक्तयोः प्राधान्यात् ।

नैतद्युक्तम् । इतरेतरयोगद्वये ‘रथघोषाम्याम्’ इति द्विवचनप्रसङ्गात् । समाहारद्वंद्वे तु घोषशब्दस्य समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयते । ‘रथस्य घोषः, इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते । तत्रापि रथप्राधान्यं हीयते—इति चेत् । समाहारोऽपि समानम् । तस्मात्—घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः । ननु यद्युभयं बाधकम्, यदि वैकं बाधकम्, सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते । * तत्र कोऽविशयः—इति चेत् । उच्यते—पूर्वपक्षे स्वयमप्युच्यन्नपि रथः सद्भावमात्रेण बाहेर्निवर्तयति, घोषश्च रथेनाविशेषितत्वाद्व्यदीयोऽपि मन्त्रं निवर्तयेत् । सिद्धान्ते तु नान्यघोषः । इत्यविशयः ॥

(तृतीये— { बाहेस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवा- } सूत्राणि ३-५)
{ यवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणे }

सर्वत्र तु ग्रहान्नानमधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥ अधि-
कैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

बाहेस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः ॥

समुचिता उताऽऽद्योऽस्तु कार्यक्याद्ग्रहलिङ्गतः ॥ ६ ॥

* ‘तत्र यद्युभयं बाधकम् । यदि वैकं बाधकम्, सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते’ इतः परं पाठः पञ्चसविंशतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते, केवलं ‘अ’ पुस्तकेऽपि केनाचित्पुटिपूर्णयोगात् लिखितः ।

१ अ. झ. ‘कौ मती । २ अ. झ. ‘पि घोषो शब्दः’ । अ. ‘पि शब्दो घोषो र’ । ३ च. ‘ते-
‘उपावृत्य उ’ । अ. झ. ‘ते-‘उपावर्तध्व’ । ४ य. ‘सि मन्त्रय’ । ५ क. ‘द्रव्यं दुन्दुमिद्रव्यमेतद्द्वय ।
अ. झ. ‘द्रव्यदुन्दुमिद्रव्यद्वयं । ६ अ. घ. ‘सि घोष’ । ७ क. झ. च. न. तत्र ।

समुच्चयः प्रमाणाम्नां ग्रहाणां प्रकृतौ यथा ॥

विधेयोक्तेर्न लिङ्गं तच्चोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे ॥ ७ ॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते—“बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति” इति । विद्युवति—“अर्कं गृह्णाति” इति । महाव्रते—“शुक्रं गृह्णाति” इति । अश्वमेधे श्रूयते—“सौवर्ण-
राजवाम्या महिमानौ गृह्णाति” इति । तत्र—बार्हस्पत्यादयो ग्रहाः माकृतानामे-
न्द्रवायवादिग्रहाणां बाधकाः । कुतः—यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् ।
ग्रहशब्दसंयोगः कार्यैक्यगमकः । तस्मात्—बाधः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथा प्रकृतौ प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवग्रहस्य, पश्चाच्चोदितानां मैत्रावरु-
णादिग्रहाणां च समुच्चयः । तथाऽन्योपविष्टोनामतिदिष्टानां च समुच्चयः स्यात् ।
अयोन्यते—माकृतानां परस्परमेककार्यत्वे मानामावात्, प्रेत्युत प्रयोगवचनेन
संप्रत्ययकारित्वावगमाद्युक्तः समुच्चयः—इति । तर्ह्येवापि समानम् । यागनिष्पादकार्त्वं
तु प्रयोगवचनमापितत्वात्सहिद्वानामेव, न त्वेकैकस्य, “अर्केण यजेत” ‘शुक्लेण
यजेत’ इत्येवं पृथक्पृथक्त्यागसंनन्वाभावात् । ग्रहशब्दोऽपूर्वविधेयग्रहणाक्रियां ब्रूये ।
न तु प्रकृतौ ब्रूमकार्यं पदार्थमनुवदति, येन लिङ्गं स्यात् । किंच—“वाजपेये
सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च” इत्यतिदिष्टानामुपदिष्टानां च समुच्चयार्थमुच्यमानशब्दः
सर्वत्र समुच्चयं गमयति । तस्मात्—न बाधः ॥

(चतुर्थे—वाजपेये मानापत्यपश्रमिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राजापत्येषु चाऽऽमानात् ॥ ६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारधयति—

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ॥

अक्रियार्था पशूक्तिः स्फालिङ्गं तत्रास्ति बोधनम् ॥ ८ ॥

पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा ॥

यस्मान्पत्ये ग्रहन्यायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते—“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालमवे” इति । वैरतेः माकृतपशू-
नामात्रेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः—पशूत्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दव-
दपूर्वा विधेया क्रिया ब्रूये, येन लिङ्गत्वं ह्येवेत् । इति प्राप्ते—

१ अ. ॥ “शोक्तं” । २ अ. घ. “सं त म” । ३ घ. “तु । न म” । ४ अ. घ. “मन्त्रात्” ।
५ अ. घ. “शानो चाति” । ६ घ. “प्रकृतम्” । ७ अ. “पितृ” । अ. घ. घ. “विन्यात्संज्ञा” । ८ घ.
“पुत्रे वि” । अ. घ. “पूर्वा वि” । ९ अ. घ. “रायकम्” । १० अ. ॥ विधा । ११ क. “पुत्रे वि” । अ.
घ. “पुत्रे विपेयम्” ।

ब्रूमः—किमत्र प्रकृतपञ्चनुवादेन सप्तदशसंख्या, प्रजापतिदेवता च, इति गुणद्वयं विधीयते, उत विशिष्टमन्यत्कर्म । नाऽऽद्यः,—वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पञ्च-
शब्दो लिङ्गम् । ततो ग्रहण्यायो योजनीयः । किंच—अवरोधनमेवमात्रापत्ते—
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति—नामिष्टोमो नोक्त्यो न षोडशी नातिरात्रः । अपि कस्माद्वा-
जपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति दूयात् । आग्नेयं पशुमाश्रमवेऽ-
मिष्टोममेवेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण ऋषोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽवि-
रात्रम् । मारुत्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्पशुभिरैवावरुन्धे”
इति । अस्मिन्नवरोधनाग्राये चोदकमाग्राग्रेयादिपशुसद्भावस्य सिद्धवदनुवादात्समु-
च्चयोऽवगम्यते ॥

(पञ्चमे—सामग्रहणीष्टो, आमनहोमेरनुयाजानां समुच्चयाधिकरणे—सूत्रम्—)

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आमनाहुतिमिर्षाध्या अनुयाजा न वाऽग्निमः ॥

त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

सामग्रहणीये श्रूयते—“आमनमेत्यामनेमस्य देवा ये सजावा इति त्रित्व आहुती-
र्जुहोति” इति । एतामिस्त्रिसृभिराहुतिभिः प्राकृतस्त्रयोऽनुयाजा वाच्यः । कुतः—
त्रित्वलिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चमावेन मा भूद्वाच्य-
त्वम् । इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा वाच्यत्वात् । यद्वा—उदनुवादेन मन्त्रगुण-
विधानात्प्राकृतमन्त्रवाचः । इति पूर्वः पक्षः ॥

किं त्रित्वमात्रमनूय मन्त्रसंहिता आहुतयो विधीयन्ते, उत त्रित्वविशिष्टा आहु-
तीनूय मन्त्रविधिः । आद्ये—त्रित्वमन्यादिष्वपि सध्वेनाव्ययाज लिङ्गम् । द्वितीये—
विशेषणविशेष्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत् । तस्मात्—कर्मन्तरविधानात्त्र वाचः । किं
तर्हि समुच्चयः । एत मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽन्त्याये—“पुरस्ताद्योपेतिष्टादा
जुहुयाद्द्विरारमनः सजावीयान्दध्यात् । यन्मध्यतो जुहोति मध्य एव सजावीया-
न्मनुते” इति । तस्मात्—आमनहोमानामनुयाजैः सह समुच्चयः ॥

१ “वोडशिनम्” इति उक्तमाध्याये । २ “आमनमस्या देवा” इति उक्तमाध्याये । ३ “जुहुयाद्द्विरारमनं
सजातानामादधीन । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्य एव सजातानामात्मानं पते” इति उक्तमाध्याये ॥

१ स. व. ज. छ. ज. “य-तो” । २ ज. छ. “य कः स्तादा” । ३ व. “मेह ते” । ४ स. म.
स. म. “इत्य म” । ५ ज. छ. “मामस्यामस्य” । ६ व. “नत्य दे” । ७ ज. छ. म. “आरोतिव” ।
८ व. “तस्य गार्हपत्यादि” ।

(षष्ठे-महावते पत्न्युपगानेनस्विगुपगानस्य समुच्चयाधिकरणे सूत्रे ८-१)

उपगेषु शस्वत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्

॥८॥ जानर्थक्यात्त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पत्नय उपगायन्तीत्पृस्विजां विनिवर्तिकाः ॥

न वाऽऽद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः ॥ ११ ॥

नदनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्तते ॥

उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजं ततः ॥ १२ ॥

गवामयने महाश्वं नामैकाहः । एतन्न श्रूयते—“पत्नय उपगायन्ति” इति ।
एतन्न पत्नय उपगायन्त्यः प्राकृतानामृस्विजामुपगावृणां निवर्तिकाः, शारीरसामगानोप-
चयहेतुकाण्डवीणादिजोपगानकर्तृत्वात् । इति चेत् ।

न । “दिक्षु दुन्दुमयो नदन्ति” इति दुन्दुमिगानानामनन्तरविहितानां चित्ते विप-
रिवर्तमानानामिदमुपगानं कर्मान्तरम् । न च शारीरमेव गानम्, तस्येदमुपगानम् ।
दुन्दुमिनदनस्याशारीरत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति शङ्कीर्णोऽपि गानैकव्य-
ययोगात् । किंच—काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुमिगानसजातीयम् ।
तस्मात्—पत्न्यो नर्तिष्विनिवर्तिकाः ॥

(सप्तमे- { अक्षनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौ- } सूत्राणि १०-१२)
{ गुल्वाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणे }

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ प्रयाजवदिति

चेत् ॥ ११ ॥ नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अम्पङ्को नावनीतः किं वाध्यो गौगुल्वादिभिः ॥

न वाऽऽद्यो लेपजैकत्वात् शैत्यस्नेहभेदतः ॥ १३ ॥

अस्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्वेदः सत्रविशेषः । तत्र श्रूयते—“गौगु-
ल्वेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जते, पैलुदास्वेण माध्यन्दिने सवने, सौगन्धिकेन वृषोपसवने”

• “गौगुल्वेन प्रातःसवनेन समञ्जतेऽभि वाऽञ्जते” इति शाबरभाष्ये पाठः ॥

१ छ. “नयो गृह” । २ छ. विनिवर्तिकाः । ३ छ. विनिवर्तिकाः । ४ छ. “पत्न्यादिना” ।
५ छ. य. प. य. “नो हि” । ६ छ. “स्याजरीरस्य” । ७ छ. “दान” । ८ छ. य. छ. य.
“न” । ९ छ. “हो वा नदीमूत्रे वा” । १० छ. “शत्रो गतिरिति” । ११ छ. “नम, १” ।

इति । प्रकृतौ तु “नवनीतेनाभ्यङ्गः” इति श्रुतम् । सोऽयमभ्यङ्गो बाध्यः, लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयत्रैकत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः—कार्यभेदात् । गौगुलवादि लेपजन्यं कार्यं चन्द्रेनवच्छेद्यम् । तच्च नावनीतस्नेहाद्रिन्नम् । किञ्च—नावनीतो दीक्षाकालीनः, इतरः सुरत्याकालीनः । तस्मात्—बाध्याभावात्समुच्चयः ।

(अष्टमे—महाव्रते अहतवाससस्तापार्थादिभिः समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि १३-१५)

आच्छादने त्वैकार्थ्यात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥ अधिकं वाऽन्यार्थत्वात्
॥ १४ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

तापार्थाहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाऽग्रिमः ॥

गुह्याच्छादनकार्येक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ॥ १४ ॥

महाव्रते भूयते—“तार्यं यजमानः परिधत्ते दमेमयं पत्नी” इति । प्रकृतौ—“अहव वासः परिधत्ते” इति । घृताक्तः कम्बलस्तार्यमित्युच्यते । ताम्या तार्यदमेमयाभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः—“परिधत्ते” इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् ।

मेवम् । तार्यदमेमययोगुलमान्छादयितुमयोग्यत्वात् । तार्यादिपरिधानं “वासोऽसि विसंसयति” इति वासोवद्भूत्वानुवादादुपरिष्ठात् प्रावरणं विधीयते । तस्मात्—कार्यभेदात्समुच्चयः ॥

(नवमे— { महाव्रते स्थंतरादिसाम्रां श्लोका- }
{ दिसामभिः समुच्चयाधिकरणे }—सूत्रे १६—१७)

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत
॥ १६ ॥ अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वा-
त्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गतः ॥

देशसाम्नोर्विधो भेदे वैशिष्ट्याच्च समुच्चयः ॥ १५ ॥

महाव्रते श्रूयते—“श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्” इत्यादि ।
तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगणानि रथंतरवामदेव्य-
नामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः—“स्तुवते” इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् ।
प्रकृतौ—“आज्यैः स्तुवते” “पृष्ठैः स्तुवते” इति हि श्रुतम् ।

नैतरसारम् । किमत्र स्तुतिमनूष्ये देशसामगुणौ विधीयते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा
स्तुतिः । नाऽऽद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाधामावात्समुच्चयः
स्यादिति ॥

(दशमे—विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्वाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृ-
तस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

समुच्चीयेत कौत्सादि यद्वा प्राकृतबाधकम् ॥

स्तुत्पभावादादिमोऽन्त्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥ १६ ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते—“कौत्स भवति, कान्त भवति” इति । उदेवत्कौत्सादिना-
मकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते । कुतः—प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्य-
वपामावात् ।

मेवम् । मकरणात्कृतत्वे सति ऋगक्षराभिर्व्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्य-
वयावगमात् । तस्मात्—बाधकम् ॥

(एकादशे—कौत्सादिभिर्व्यवस्थयेकादिबाधाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ एकस्य वा
श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां नवमवर्णकान्तात्वेनैवैरमधिकरणमङ्गीकृतम् ।

१ अ. घ. बाध्यः । २ अ. अ. अ. “पृष्ठात्तु स” । ३ क. “स्ताद्यन्त्यः” । ४ क. स्तुवन्ति ।
५ क. “य तदेव” । ६ क. अ. च. बाध्यामा” । ७ अ. घ. “सदभि” । ८ अ.
उद्भवेन प्रा” ।

तत्सर्वबाधकं सर्वमेकद्व्याद्युक्तितोऽधवा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥ १७ ॥

तत्पूर्वोक्तं कौत्सादिसाम विषयः । तत्र—किं कौत्सं साम प्राकृतसामनिवर्तकम्, काण्वमपि तथा, इत्येकैकस्य सर्वनिवर्तकत्वमुच्यते । आहोसित—एकवचनान्वानिर्दिष्टमेकस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्वानिर्दिष्टं द्वयोः, बहुवचनान्वानिर्दिष्टानि बहुनाम् । एष नियामकाभावादाद्यः पक्षः प्राप्नोति ।

एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्त्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तथाहि—“कौत्सं भवति, *वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः, कौत्र्यानि भवन्ति” इति निवर्तकेषु श्रूयमाणान्येकद्विवचनानि निवर्त्योनामेतत्संख्यावत्त्वं प्रत्यासत्या बोधयन्ति । किंचैवंसप्तमाधिव-
सामविषयश्चोदकोऽनुग्रहीतो भवति । कृत्स्नवाचे तु सर्वश्चोदको निरुध्येत । तस्मात्—
न सर्वबाधकः ॥

(द्वादशो विवृद्धाविवृद्धस्तोमकृतुषु क्रमेण प्राकृतसामबाधाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

स्तोमैस्त्वयोर्वृद्धचवृद्धयोः प्राकृतः किं निवर्तते ॥

अवृद्धावेव वाऽऽद्यः स्यात्सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥ १८ ॥

अवृद्धोत्पयोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् ॥

एदं प्रत्युपयोगित्वाद्विद्वौ तु न निवर्तकः ॥ १९ ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रवदः । तत्रोनयत्रापि यानि सामान्यपदिष्टानि, तैरविदिष्टानां सामानां निवृत्तिः स्यात् । अन्यथा सामोत्पत्ति-
वैयर्थ्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तः स्पष्टार्थः ॥

(त्रयोदशो पवमाने विवृद्धाविवृद्धस्तोमककृतूनां सामावापोद्वापाधिकरणे सूत्रम्—)

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात्

* पुस्तकपु 'वासिष्ठस्य' इति पाठः ।

१ अ. ज. ह. म. 'भूपयन्तव्यः' । २ अ. ज. ह. म. 'स्थानापरि त' । च. 'स्थानां त' ।
३ अ. ज. ह. म. 'वोषकम्' । ४ क. निरुध्यते । ५ अ. ह. 'मतयो' । ६ अ. ह. 'दानुरयोगपु
मा' । म. 'दानुर' । ७ अ. ज. ह. म. 'न्ति ए' । च. 'न्ति श्रुदस्तो' ।

॥ २१ ॥ वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

क्वापि स्तोत्रं अवि क्वापि स्यादावापस्तथोदृतिः ॥

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोताविशेषतः ॥ २० ॥

आद्यो नो परिसंख्यानादत्र क्षेत्रेति तद्विधेः ॥

विध्यन्तराशेषभूतमपूर्वं तद्विधीयते ॥ २१ ॥

अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्याविदिष्टस्य साम् चत्वारः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः । 'वृ-
द्धस्तोमकेष्ववाप एव' इति पूर्वाधिकरणे स्थितम् । तत्रैवाऽऽवापोद्वापौ यस्मिन्कस्मिन्वि-
स्तोत्रे, यस्यां कस्यांचिद्विधिः स्याताम् । कुतः—नियामकमावात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नो खल्वेवष्टुक्तम् । एवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वान्यादिस्तोत्रेषु, गायत्री-
वृहस्पत्यष्टुक्त्युक्तास्त्ववापोद्वापयोः परिसंख्यातत्वात् । एवंकारश्चैवमात्रायवे—'बीणि
इ वै यज्ञस्तोत्राणि यद्वृ—गायत्री, वृहदी, अनुष्टुप्, च । अत्र क्षेत्राऽऽवपन्ति, अत
एवोद्वापन्ति' इति । ननु—मा भूतापन्यत्राऽऽवापोद्वापौ, विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्नुवः—
इति चेत् । अनेन वाक्येन तद्विधानात् । इति सूत्रम् । न च—अयमर्थात्, अन-
न्यशेषत्वात् । नाप्यनुवादः, अपूर्वाधत्वात् । तस्मात्—पवमानेष्वेव गायत्र्यादिष्ववा-
पोद्वापौ ॥

(अथोदशे—पागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

पर्यायेणापि द्वेवीक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ॥

अर्थाभिदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वपित्वतः ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धे निगमाः, वेष्ट्वान्यादिदेवताः किं पातकशुच्यादिना येन केनापि
पर्यायेणामिधातव्याः, किंवा तत्तद्विध्युद्देशमतेनान्यादिपदेनैव, इति संशयः । यत्र—
शब्दोऽप्येतस्यायनार्थः, तत्पर्यायाणां स्वरूपभेदेऽप्यर्थाभिदाद्येन केनाप्यभिधानम् । इति
पूर्वः पक्षः ।

येन सर्वैः कार्यमासाचये, तत्र शब्दोऽर्थमत्यामनाथो भवति । यत्र पुनः शब्द

१ अ. घ. 'अस्ति' । २ क. 'चोत वि' । ३ घ. च. अ. झ. ञ. 'दुष्यतिरिक्त' । ४ ज.
घ 'वमाका' । ५ अ. घ. 'क्तिर्वेदेन' । ६ 'क्तिर्विधे' । ७ अ. झ. 'मासे ये योति' । ८ घ. 'वि-
मेयाः, द्वि' । ९ अ. घ. तत्र विध्युः । १० अ. घ. तत्र सर्वे क' ।

एव कार्यम्, तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्याययितव्यः । तद्यथा—देवदत्ते गौर-
वाविशयमुत्पादयितुं राजसमायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति । पितृमातृमा-
तृछादयश्च तत्संबन्धविशेषवाचकशब्देन यथा बुध्यन्ति, न तथा स्वनामग्रहणेन ।
प्रत्युत कुप्यन्त एव । छद्मनापि—अग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमासक्तम् । विधिं विना
यागदेवतयोः संबन्धमावात । विधिरुते तु तत्संबन्धे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् ।
अत एव—अयादृस्वाहाकारोच्चितादिनिगमेषु नियमेन 'वैधा एषाग्न्यादिशब्दाः प्रमु-
च्यन्ते—“अयादग्नेः प्रिया धामानि” “अयाद् सोमस्य प्रिया धामानि” “स्वाहाऽ-
ग्निम्” “स्वाहा सोमम्” “अग्नेरहमुज्जितमनूजेषम्” “सोमस्याहमुज्जितमनूजेषम्”
इत्यादिना । तस्मात्—वैधपदैरेव तत्तदेवविधानम् ॥

(पञ्चदशे—अतिदेशस्थलेऽपि वैधशब्देनेव देवताभिधानाधिकरणे—सूत्रम्)

तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सौर्षादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ॥

चरो सूर्यान्वपादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २३ ॥

“सौर्षं चरं निर्वपेत्” इत्यादिविरुद्धेषु शब्दोक्तविदिष्टा ये निगमाः, तेष्वग्न्या-
दिशब्दस्थाने सूर्योच्यतेत्यायकः शब्द उद्धृतव्यः । स सौर्षं आदित्यादिना र्घ्यापे-
णापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्वितः । न त्वग्न्यादिश-
ब्दव्यभिगमेषु पठितः । तस्मात्—यः कोऽपि । इति ज्ञाते—

सूत्रम्—अत्र ‘सौर्षं निर्वपेत्’ इति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति । ननु
‘सौर्षं चरः’ इति चरुणा । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते न
नाम्ना । सति च प्रयोगोन्वये याग्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितः,
तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिज्ञानः
प्रमुख्यते, किं तर्हि वैधविवक्षयाऽपि । तथासत्यविदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भवि-
ष्यति । तस्मात्—सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ॥

१ अ. ‘न्यशः’ । क. च. ‘न्यशः’ । २ क. ‘व-पाट’ । ज. ‘व-एट’ । ३ अ. छ विधा ।

४ क. छ. च ज. ‘त—विधिः’ । ५ अ. छ. ‘सौर्षादिनिगमोऽप्यर्थः’ । ६ क. छ. च. चाऽऽदि ।

७ क. छ. च. म. ‘हस्तः’ । ८ क. ‘हस्तः’ । छ. । ९ अ. छ. ‘सत्यवैधशब्दः’ । १० अ. नियमेन ।

(षोडशे—आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणे सूत्राणि २६-२९)

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात्
॥ २६ ॥ अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्स्या-
द्व्यवत् ॥ २७ ॥ तथाऽऽस्मिन्मासमवायाद्वा
चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वा-
दवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ द्रव्ये-
ष्वारम्भणामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

निगमे पावकान्योः किमग्निः स्यादध्वोमपम् ॥

अग्निश्चोदकतो मेवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ॥ २४ ॥

आधाने श्रूयते “अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पाव-
काय । अग्नये धुचये” इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकान्योर्ध्वेऽग्निशब्द एव
निगमे प्रयोक्तव्यः । कुतः—तस्यैव चोदकमासमभ्रपठितत्वात् ।

मेवम् । पावर्कगुणयुक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् । तस्मात्—
शब्दद्वयं पठनीयम् ॥

(सप्तदशे—आधानाद्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

बृधन्वान्पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

३० बृधन्वन्नादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ॥

आद्यो देवगुणत्वेन मेवं मन्त्रगुणत्वतः ॥ २५ ॥

आधाने पवमानेऽष्टिष्वान्वभागौ प्रकृत्य श्रूयते—“बृधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावक-
वान्सीम्यः” इति । तत्र निगमेषु “बृधन्वन्तमग्निमावह, पावकवन्तं सोममावह”
इत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः । कुतः—बृधन्वत्त्वादेर्देवगुणत्वात् । तथा हि श्रूयते—
“बृधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान्सीम्यः” इति । न खत्वाज्यमामस्य देववाक्षरेण

• आधाराभ्यां तु “बृध”-इत्येव पाठः सम्प्रलोक्यते । आसदीपिकाप्राप्त्यै तथैव : न्यायमालापु-
स्तकेषु “बृध” इत्येवोक्तव्यम् ॥

विना साक्षाद्वृषन्वच्छब्दः संभवति । तस्मात्—देवगुणात्वात्सगुणो देवो वाच्यः ॥

मेवम् । वृषन्वत्ताया मन्त्रगुणत्वात् । न सन्नाऽऽश्रयेयशब्दो यागपरः । किं तर्हि मन्त्र-
परः । संभवति हि मन्त्रस्य साक्षाद्वृषन्वच्छब्दयोगः । “आग्निं स्तोमेन वोधय” इत्य-
स्मिन्मन्त्रे वृषिधातोः प्रयुक्तत्वाद्द्वृषन्वत्ताविधिनाऽऽश्रयेयमन्त्रान्तरं निवर्त्यते । न च तदि-
वान्वा आग्नेयपद उपसर्जनीमूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृषन्वच्छब्देन विशेष्य-
इति । तस्मात्—केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ॥

(अष्टादशे— { गवानुबन्धपदार्थहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामे- } सूत्रे ३२-३३)
{ वोत्सावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणे }

विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वा-
द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥
यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

किं गोवनस्पती केनाप्युतोत्साविधिशब्दतः ॥

वैकल्प्यो निगमाद्देवो विधेर्दृष्टस्तथाऽग्निः ॥ २६ ॥

सं भेद आर्थिकस्तं तु प्रापयेच्चोदको न हि ॥

उत्सा मकरणाग्नानाद्विधत्वेन वनस्पतिः ॥ २७ ॥

उपोतिष्टोमे पशुः श्रूयते—“गौरनुबन्ध्यः” इति । तथा पशौ स्विष्टकृद्विकारः
पठितः—“पृषदान्येन वनस्पतिं यजति” इति । दावेतौ गोवनस्पती निगमेषु येन
केनापि पर्यायशब्देन वक्तव्यौ । कुतः—प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्द-
नियममावात् । तथाहि—अग्नीषोमीयपशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिः । तत्र पशुशब्दो
वैधः, “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्” इति तद्विधानात् । निगमेषु च्छागशब्दः, “छागस्य
वपाया मैदसोऽनुब्रूहि” इति । तथा—वनस्पतियामस्य स्विष्टकृच्छागः प्रकृतिः । तत्र
स्विष्टकृच्छब्दसहितोऽग्निशब्दो वैधः, “आग्निं स्विष्टकृतं यजति” इति विधानात् ।
निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः पठितः—“ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने” इति । सत्येवं
विधिनिगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावपावाद्विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्य-
भिधानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

१ अ. घ. “य एव सः” । २ अ. घ. नितु । ३ अ. घ. “आदेव वृषः” । ४ क. ख. “शेवम” ।

५ अ. घ. “सोऽप्यग्निः” । ६ क. ख. च. वक्तव्यौ । ७ अ. घ. अ तद्भेदमायि । ८ अ. घ. “आमकः” ।

९ अ. घ. “स्तेतिस्ते” इति ।

प्रकृतौ योऽयं विधिनिगमयेदः, स आर्थिकः । न चाऽऽर्थिकं चोदकः प्रवेदिशति ।
तस्मात्—वैध एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः । न चैवमनुबन्धनिगमे वैधो गोशब्दः
प्राप्यात्—इति झेद्वनीयम्, उभोस्त्राशब्दस्य साक्षादप्राप्तत्वात् । “उत्साया वषाया
मेवसोऽनुवृद्धि” इति साक्षात्पत्ते । तस्मात्—उत्सावनस्पाविशब्दौ वक्तव्यौ । इति
रादान्तः ॥

(एकोनविंशे—{ अथभूयेऽग्नीवरुणयोः सस्वि- } सूत्रे ३४-३५)
{ ष्टकच्छब्देनाभिधानाधिकरणे }

स्विष्टकृद्देवतान्यस्वे तच्छब्दत्वाभिर्व-
र्तेत ॥ ३४ ॥ संयोगो वाऽर्थापत्तेर-
भिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

एकोनविंशतिप्रकरणमाप्तमिति—

किर्मग्नीवरुणौ स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ ॥

वक्तव्यौ सहितौ वाऽऽद्यो हृदत्वादगुणोक्तिः ॥ २८ ॥

कषाचित्कृतवान्स्विष्टमिति योगाद्गुणे सति ॥

पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्यौ सगुणाविभौ ॥ २९ ॥

अथभूये भूयते—“अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति” इति । तत्र निगमेषु स्विष्ट-
कृच्छब्दवर्जित्वाग्नीवरुणौ वक्तव्यौ । कुतः—स्विष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन वृद्धौ
कृत्स्य गुणवाचित्वाभावात् । ‘स्विष्टं कृत्वात्’ इत्येवं भूवार्ये किप्यस्यविवानात्ता-
दशौ योगो वक्तव्यः । न चासावन संभवति, स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् । कृत्तौ तु
कार्यलक्षणया ‘स्विष्टकृत्कार्ये, अग्नीवरुणौ’ इति वचनव्यक्तिः संपद्यते । तस्मात्—
स्विष्टकृच्छब्देन वर्जितौ । इति प्राप्ते—

भूयः—तेन सहितौ वक्तव्यौ । कुतः—अस्मिन्मयोगे स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽ-
प्यवीतमयोगे कृत्तत्वेन योगसंभवे भूययोगं परित्यज्य कल्प्यकृत्तयाश्रयणायोगात् ।
एव—पावकत्वगुणयुक्ताग्निवस्विष्टकृत्त्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ ॥

१ छ आर्थिक, न नु शब्दः । अतच्छब्दकेन स भेदमतिदिशति । तथासति पूर्वोक्तान्यादिनि-
गमन्यायेन विधिशब्दः प्रशस्यते । ततो वनस्पतिशब्द एव । २ क. छ. उद्धृष्ट । ३ क. छ. य. ज.
क. म. ‘मसि’ । ४ क. राशौ । ज. छ. पापौ । ५ छ. ‘मिषयेना’ । म. ‘मिषेयात्’ । ६ क. छ.
म. छ. म. ‘मसि’ । ७ क. छ. य. कृत्तं प’ ।

(विंशे— { अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे नि- }
 { गुणेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधानाधिकरणे } सूत्रे ३६-३७)

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात्

॥ ३६ ॥ सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥

विंशाधिकरणभारचयति—

स्विष्टकृत्स्वगुणो लोप्यो योग एवास्त्रिलेषु वा ॥

यत्पन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ ३० ॥

पक्षपुरोडाशे स्विष्टकृति गुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते—“अग्नि यजति” इति ।

तत्र—गुणरहितस्याग्नेर्येजिधातुनाऽन्वयाद्याग एव स्विष्टकृत्स्वगुणो लोप्यः ।

मैवम् । यजतिशब्दस्य प्रयोगवचनत्वादस्त्रिलेषु निगमप्रयोगेऽप्यसौ लोप्यः ॥

(एकविंशे—अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयो-

जनवदज्ञानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

एकविंशाधिकरणमाह—

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमाराद्रुपकारकः ॥

स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाऽऽद्योऽनुयाजान्तरसाम्पतः ॥ ३१ ॥

स्विष्टकृत्स्वगुणस्पर्शेः प्रत्याभिज्ञार्थवत्त्वतः ॥

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासपोषयोऽनुयाजाः समान्नावाः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्तृतीयोऽ-
 न्याराद्रुपकारकः । इति पूर्वं पक्षः ।

अस्ति प्रधानहोमनारिष्टहोमानन्तरमावी प्राशिन्नादिभक्षणस्यात्माचीनः पुरोडाशादि-
 द्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः । सर्वेषां हविषाम् “उत्तरार्धात्सकृन्स्विष्टकृत्वेऽवद्यति” इत्या-
 दिना प्राशिन्नादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वान्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्स्वगुणेनै-
 प्रत्यभिज्ञाऽस्ति । “देवोऽग्निः स्विष्टकृत्” इति मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वस्विष्टकृदेवदा-
 स्मरणसंस्कारे सत्यर्धवती स्यात्, प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सा, इति वैयर्थ्यम् । किं
 च—संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यात् । तस्मात्—अन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनुयाजः
 स्यात् ॥

१ ज. झ. योग । २ क. ख. ज. झ. नियम । ३ ज. ख. ‘स्याद्ये प्र’ । ४ अ. ‘शायमानत’ ।

५ ज. झ. ‘दिलक्ष’ । ६ ख. ज. झ. अ. ‘छदन’ । ७ ख. ‘न तत्र प्रत्यभिज्ञा । दे’ । ज. झ. ‘न
 गुणप्रत्याभिज्ञानस्य दे’ । अ. ‘न गुणमेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । दे’ । ८ ज. झ. संस्कारः ।

(द्वाविंशे— { दर्शपूर्णमासयोर्षान्यापुरोनुवा- }
 { क्ययोः संस्कारकर्मताधिकरणे } सूत्राणि ३९-४१)

अन्वाहेति च शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदनान्तरात्
 ॥ ३९ ॥ संस्कारो वा चोदितस्य शब्दव-
 चनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ॥

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः ॥ ३९ ॥

“विष्टन्यास्यामन्वाह, आसीनः पुरोऽनुवाक्याम्” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् ।
 घदेवच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा ‘स्तौति संसवि’ इत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः
 स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वम्, तथाऽनुवचनस्यापि ।

मैवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात् । वस्मिन्सत्यदृष्टस्य
 कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेः ‘अन्वाह’ इति वद्वि-
 धात्वं व्यर्थम् । एवं तद्धि प्रोगनुवचनमनूष ‘विष्टव, आसीनः’ इति स्थानासनगुणौ
 विधीयेयावाम् ॥

(त्रयोविंशे—मनोतायामूहाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

मनोतामग्न ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ॥

आग्नेत्येवेतिवचनं श्रुतौ सार्थकं पतः ॥ ३४ ॥

अग्नीषोमावग्निनैव लक्ष्येतां वचनं विना ॥

अनर्थकाच्चत्र वाक्पाद्विकृताबूहवारणम् ॥ ३५ ॥

“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोवा” इत्ययं मनोतामग्नोऽग्नीषोमयिपक्षौ पठितः । वायव्य-
 पक्षादेप्ययं चोदकप्राधः । तत्र—‘त्वं हि वायो प्रथमः’ इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वच-
 नम्—“यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः, आग्नेत्येव मनोवा कार्या” इति । तत्प्रकृतौ पठितं

तत्रैव सार्धकम् । द्विदेवत्यपशवैकदेवत्यमश्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वाद्वाचां पुन-
र्विधानार्थत्वात् ।

मेवम् । ‘छत्रिणो गच्छन्ति’ इत्यादिवन्मग्नगवस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेना-
योग्यत्वाशङ्काया अनुद्योतप्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृताबूहनिवारणेन चरितार्थं भवति
तस्मात्—ऊहो नास्ति ॥

(चतुर्विंशे कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणे सूत्राणि ४३-४६)

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथंतरात्तद्योनिपूर्वत्वात्स्या-
दृचां प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ स्वयोनौ
वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ यूपवदिति
चेत् ॥ ४५ ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

चतुर्विंशविकरणमारचयति—

बृहद्रथंतरेकीययोनौ कण्वरथंतरम् ॥

रथंतरस्सैव योनौ किं स्वयोनोनामुताग्रिमः ॥ ३६ ॥

चोदकस्याविशेषेण, द्वितीयो नामसाम्पत्तः ॥

अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयोनौ पठितत्वतः ॥ ३७ ॥

वैश्यस्तोत्रे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः—“कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति” इति ।
प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथंतरसामनी विकल्पिते । “त्वाभिद्धि हवामहे”—इतीयम्-
बृहदो योनिः । “अभि त्वा शूर”—इति रथंतरस्य । “पुनानः सोम”—इति कण्वर-
थंतरस्य । तत्र—बृहद्रथंतरयोरन्यतरस्य साम्नो योनौ कण्वरथंतरं गेयम् । कुतः—
चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकामावात् ।

अथवा रथंतरस्यैव योनी गेयम् । कुतः—‘रथंतर’ इति नामसाम्यस्य धर्माविदे-
शार्थत्वेन नियामकत्वात् ।

नैतद्युक्तम् । बृहद्रथंतरसाम्नोरेव प्रकृतावद्भत्वेन विधानम्, न ॥ तद्योन्योः ।
अतो नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः । तस्मात्—‘स्वयोनौ गेयम्’ इति परिशिष्यते ।
प्राप्तिश्च सामगानामुत्तराग्रन्यपाठादवगन्तव्या । एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पने न
भविष्यतः ॥

(पञ्चविंशे-कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तरपोगोर्नाधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

कार्यत्वादुत्तरथोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ समा-
नदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥ ४८ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमास्त्वयति—

संदेहनिर्णयो पूर्ववदेवोत्तरयोर्ज्ञोः ॥

योनित्यागः समश्चेन्न तृचशब्देन बाधनात् ॥ ३८ ॥

“एकं साम तृचे क्रियते” इति श्रुतेः कण्वरथंतरसाम्न ऋचां त्रयभाभयः । तत्र—
एका स्वयोनिः, इतरे स्वयोन्युत्तरे । एवं बृहद्रथंतरसाम्नोर्द्रष्टव्यम् । तत्र—बृहदुत्त-
रयो रथंतरोत्तरयोर्चाद्विदेशमाप्त्यविशेषेण स्वेच्छया गेयम् । इत्याद्यः पक्षः ।

नामसान्माद्रथंतरोत्तरयोरेव गेयम् । इति द्वितीयः ।

मरुतातृचः साक्षादङ्गत्वामावेऽपि सामद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदकमाप्त्या पक्ष-
द्वयोपन्यासः ।

योनिवदुत्तरपोरन्युचोरुत्तराग्रन्ये पठितत्वात्स्वयोन्युत्तरपोगेयम् । इति तृतीयपक्षो
रोद्धान्तः ।

बृहदुत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयत्वम् । सर्वथाऽपि स्वयोन्युत्तरागः, ऋगन्तरप-
रिमद्वयं सामानः । तथासति चोदकोऽत्र प्राप्तः । इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का ।
तृचशब्दः सामान्यच्छन्दस्कानामेकदेवत्वानामृचां त्रये प्रसिद्धः । अतस्तृचश्रुत्या मत्स्य-
क्षया चोदकमाप्तस्य बाधः । इति रोद्धान्ताशयः ॥

(पञ्चविंशे-अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रपोरविकाराधिकरणे सूत्रम्—)

ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमास्त्वयति—

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः ॥

संस्कारत्वादस्ति भवमर्थकर्मत्वनिर्ग्रपात् ॥ ३९ ॥

अग्निष्टुतारूप एकाहे श्रूयते—“आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति । तेषु चोदकमाप्त-
योनोर्नादेवतयोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वभवेणास्यूटः ।

इति वदन्तं प्रत्येतदुत्तरम्—“द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णोतवान्नास्त्यूह इति ॥

(सप्तविंशो-चातुर्मास्येष्व्वाज्यशब्दस्याविकारेणाऽऽवाहनाधिकरणे सूत्राणि ५०-५९)

उभयपानात्पटपदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं नि-
गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ न वा प-
रार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥ स्याद्वाऽऽवाहनस्य
तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ न वा संस्कारशब्दत्वात्
॥ ५३ ॥ स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥
दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ दधि
वा स्यात्प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात्
॥ ५६ ॥ अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वादुणार्थे व्यप-
देशे भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥
अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्ष-
णम् ॥ ५८ ॥ न वा स्यादुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति—

चातुर्मास्यादिदिष्टेषु निगमेष्व्वाज्यपानिति ॥

विक्रयेत न वाऽऽज्येऽपि किं स्यादध्व्वाज्यपानिति ॥ ४० ॥

दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात्पटपदाज्यपान् ॥

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्यादध्विमात्रहविष्वतः ॥ ४१ ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ॥

गुणो दध्नां चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥ ४२ ॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकारायाज्योषणनिगमा अतिदिष्टाः । तत्र—
आज्यशब्दः प्रयुक्तः ।—“देवानाज्यपानावह” , “स्वाहा देवानाज्यपात्र” ,
“अयाह्देवानामाज्यपाना मिया घामानि” , “देवा आज्यमजुषन्त” इति । सोऽय-

भाग्यपशाब्दो निमित्तयवे, न वा, इति संशयः । त्रिंशत्तु इति त्रिंशः । तत्र—
‘दद्यात्पशाब्द’ इत्याद्यावत्तमाप्नोति । कुतः—“अथ दृष्टदाग्यं एकाद्वि द्वयं वा, इदं
सर्वं भवेत् इति च” इति द्रव्यद्रव्यस्योक्त्या ।

भाग्यस्योत्तररणाभिप्रायार्थेन द्विःशेषत्वादिति नान्नीति इत्येव इति ।
एतः ‘द्विपञ्च’ इति द्वितीयः पक्षः ।

दृष्टदाग्यशब्देन द्रव्यान्तर्गुह्यार्थः । “दृष्टदाग्येनानुयाजान्यमिति” इति वक्ष्य
इतिट् । एतः ‘दृष्टदाग्यपञ्च’ इति तृतीयः पक्षः । दृष्टत्वं नाम चिन्मता । सा
षाड्गुण्यगो गुणः । स च द्वांशमेतन्नेन निवृत्तये । सस्यात्—भाग्यस्यैव द्रव्यपञ्च-
दाग्यपशाब्दोपेक्षा एव निगमाः पठितव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये लैमिनीयन्पापमान्त्रविस्तरे दशमा-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अथ पादे	आदिवः
अधिकरणानि	२७	६८८
सूत्राणि	५९	१९१९

(अथ पञ्चमः पादः)

(पणवे—एषदेकग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणे सूत्राणि १—६)

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ विकल्पो
वा समत्वात् ॥ ३ ॥ क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात्
॥ ४ ॥ लिङ्गमविशिष्टं संख्याया हि तद्वचनम्
॥ ५ ॥ आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादात्मस्य
तदादित्वाद्वचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमात्रव्यति—

माकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा ॥

अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वणास्यैव बोधनात् ॥ १ ॥

प्रकृतौ—“आग्नेयमष्टाकपालम्” इत्यष्टसंख्याकानि कपालानि विहितानि ।
 विकृतिषु—“घावाष्टपिण्यमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालम्, वैष्णवं त्रिकपालम्”
 इत्यादिष्वष्टानामेकदेशः । तत्र—आद्यो मध्यमोऽन्त्यो वा यः कोऽप्येकदेश
 इच्छया स्वीकार्यः, उत—आद्य एवैकदेशः । नियामकाभावात्—यः कोऽपि ।
 इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आचतुर्धात्कर्मणोऽमितमिषेव—इदं करिष्यामि, इदं करिष्यामि”
 इत्युक्तत्वादानुक्रमेण स्मृत्वाऽनुष्ठेयानि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवंविधः—उपवेश-
 नामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारंविशेषं सम्यगवस्थाप्य “धुवमसि”—इति मन्त्रेण
 तस्मिन्नङ्गारे पुरोडाशकपालमुपदधाति । सोऽयमनुक्रमश्चोदकपासस्तथैव स्मर्यते । तत्र-
 ङ्गारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभावि प्रथमकपालोपधानमेव बुद्धावुपस्थाप्यते । तेन
 च द्वितीयम् । न च—प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः, द्वितीयस्य हि “धूर्वमसि” इति
 मन्त्रः प्राचीनदेशश्च विशिष्यते । सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयो-
 र्युक्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्यः । अवशिष्टस्तु प्रयोजनाभावाल्लुप्यते । “एकां
 सामिषेनीमन्वाह” इत्यस्मिन्षड्दशसामिषेन्येकदेशो, द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वादशाहै-
 कदेशेषु च, अयमेव न्यायो योग्यः ॥

(द्वितीये—एकत्रिक आद्ये तृचे गानाधिकरणे सूत्राणि ७—९)

एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने छन्दसां श्रुति-
 भूतत्वात् ॥ ७ ॥ आदितो वा तन्न्यायत्वादि-
 तरस्याऽऽनुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥ यथानिवेशं
 च प्रकृतिवत्संख्यामात्रविकारत्वात् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तृचाद्योस्तु तृचे वाऽऽद्ये तिस्रष्वित्युच्यतेऽग्रिमः ॥

त्रिच्छन्दस्त्वात्माकृतं तत्कमादत्र तृचोऽस्तिलः ॥ २ ॥

एकसंख्यायास्त्रिसंख्यायाश्च व्यविषङ्गविधानादेकत्रिकनापकः कश्चित्प्रतुर्भवति ।
 स चेवं श्रूयते—“अथैष एकत्रिकः । तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम्, तिसृषु होतुराग्न्यम् ।
 एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु

१ अ. ‘यिदीयमे’ । २ क. ‘पदेश’ । च. अ. ‘पवेशना’ । ३ अ. घ. ‘रकवि’ । ४ अ. घ. क.
 विशेष्यते । ५ क. ‘रुक्’ । ६ घ. घ. अ. ‘वास्तु तृ’ । ७ अ. घ. ‘ते—‘अथैक’ ।

माध्यदिनः पवमानः” इति । सन्ति प्रकृषी माध्यंदिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः—
 “उद्या ते जातम्”—इत्ययं प्रथमो गायत्रीछन्दस्कः, “पुनानः सोम”—इत्ययं
 द्वितीयो बृहतीछन्दस्कः, “मृतुद्रव”—इत्ययं तृतीयस्मिष्टपूछन्दस्कः । एतदेवाभि-
 मेष्य श्रुतम्—“त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः” इति । एवं सति ‘एकत्रि-
 वस्य माध्यादिने तिसृषु’ इति यदुक्तम् । तत्र त्रयाणां वृत्तानामाचारित्त ऋचो
 दाताः, किंवा प्रथमतृचस्थाः क्रमाभ्यातास्त्रिस्तः, इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्व-
 श्रुत्या प्रचलया दुर्वलं पाठक्रमं चावित्वा प्रथमप्रक्षो ग्राहः । इति प्राप्ते—

अभिधीयते—यदेतच्चिच्छन्दस्त्वम्, तदेतत्प्रमाकृतम्, तत्रे च्छन्दस्त्रयोपेतस्य वृत्त-
 त्रयस्योपदिष्टत्वात् । विरुदावपि तत्सर्वमविदिष्टम्—इति चेत् । वाढम् । अत एव
 पाठक्रमोऽप्यविदिष्टः । तथासति प्रक्रान्तगायत्रीछन्दस्कस्य वृत्तस्य समाप्ती सस्यां
 एषाद्बृहतीछन्दस्के वृत्ते प्रथमायाः प्रारम्भावसरः । स चाऽऽरम्भः ‘तिसृषु’ इति
 विशेषविधानेन बाध्यते । तस्मात्—आद्यस्तृचो निखिलो ग्राहः ॥

(वृत्तीये-एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणे सूत्रे १०-११)

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥ एकस्यां
 वा स्तोमस्याऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

वृत्तीयाधिकरणमारचयति—

तृचे स्याद्वचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविद ॥

तृचे भवेद्वैकस्यां श्रुत्याऽऽवृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकमिदं एव ऋतौ व्यतिपद्मेनैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु संपाद्यमानेषु यद्दूर्गानम्,
 यत्किं तृचे स्यात्, उत एकस्यामृचि, इति संशयः । तत्र—चोदकेन तृचे भवेत् ।
 इति प्राप्ते—

श्रुतः—इहैकमिककवावैकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः—“आवृत्तं धूर्गं स्तुवते”
 इत्यावृत्तिविधानात् । ननु—तृचे गीतेऽपि साम्नस्त्रिरावृत्तिर्भवेत् । न । आवृत्तेः स्तुति-
 विशेषणत्वात् । गुणसंकीर्तनपरः पदसमूहः स्तुतिः । तच्चर्गावृत्तिं विना तिसृषु न
 सिध्यति । तस्मात्—एकस्यां धूर्गानम् ॥

१ च. अनुद्व । २ छ. च. क्रमपरिहृता । ज. छ. क्रमपरिहृता । ३ ज. छ. एवमे । ४ ज.
 छ. म. श्रुतः । ५ क. छ. म. “अ प्रयो” । ६ च. “ति क्रमान्त” । ७ क. विकृताविद । ८ ज. छ.
 म. आहोस्ति । ९ ज. छ. तृचे गानेऽपि । अ. तृचगानेऽपि । १० ज. तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् ।
 छ. तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् । ११ ज. तच्च दृ ।

(चतुर्थे-द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणे मूत्रे १२-१३)

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात्
॥१२॥ प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसंबन्धात् ॥१३॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

द्विरात्रादौ द्वादशाहमापणीयादिकः क्रमः ॥

आद्यन्तो वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे मयमत्वतः ॥

जागतस्यान्तरापाञ्च विध्यन्तो दशरात्रयः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विरुद्धयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायण्यसंज्ञमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोदयनीया-वाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तते, इति संशयः । ईदृ-शमहर्षादेयम्, ईदृशं वर्जनीयम्, इति विशेषनियामकामावादादिव आरभ्य प्रवर्तते । इति पूर्वः पक्षः ।

द्विरात्रप्रकरण ऐवमात्रायते—“यत्प्रथमं तद्वितीयम्, यद्वितीयं तत्तृतीयम्” इति । अयमर्थः—“यद्विरात्रस्य प्रथममहर्षनुष्ठेयम्, तद्द्वादशाहस्य द्वितीयम्” इति । एवमु-त्तरत्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा “जगतीमन्वेगेच्छति” इति जागतस्याहोऽन्तराय आत्रायते । तच्चोदयनीयवर्जने लिङ्गम् । एवमादिभिर्लि-ङ्गेरुपमं वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य विध्यन्तो यच्च यावानपेक्षितः, तच्च यावान्प्रवर्तते— इत्यवगन्तव्यम् ॥

(५ अमे-अग्नौ धूनाद्यधार्णा मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

अपूर्वास्तु तु संख्यासु विकल्पः
स्यात्सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥१४॥

५ अमधिकरणमारचयति—

धूने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताधनुर्दश ॥

किमाचारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छया ॥ ६ ॥

१ अ. घ. 'दित क' । २ अ. घ. 'रात्रा' । ३ अ. घ. 'वतस्व' । ४ अ. घ. 'नियमाभा' ।
५ अ. घ. 'एव' । ६ क. 'न्तर्गम्यते' । ७ अ. घ. 'न्तर्गम्यते' । ८ अ. घ. 'न्तर्गम्यते' । ९ क.
१० अ. घ. प्र. तच्च वर्जने । ११ अ. घ. 'किमाचार' । १२ अ. घ. 'किमाचार' ।

कपालवत्क्रमः प्राप्तः केचित्प्रकरणोचिताः ॥

व्यर्थाः स्युस्तेन भन्नाणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने भन्ना आपूननार्था वेपनार्थाश्च बहवः पठिताः । प्रयोगे तु तदेकदेश-
संख्या विहिताः—“सप्तभिराधुनोवि, चतुर्दशभिर्वैपावि” इति । तत्र प्रथमाविकरणो-
क्तकपालसामिधेन्यादिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव भन्नास्योपक्रमः प्राप्नोति ।

सदयुक्तम् । कुतः—यथोक्तसंख्याविरक्तानां प्रकरणपठितभन्नाणां वैयर्थ्यमस-
ङ्गात् । प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया प्रथमेतो मध्यतोऽन्ततश्चोपक्रम्य विहि-
तसंख्या पूरणीया ॥

(पष्ठे-विवृद्धस्तोमकेऽप्राकृतानां साम्रामाणमाधिकरणे सूत्राणि १५—२५)

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्यापूरण-
मविकारात्संख्यायां गुणशब्दत्वादन्वयस्य चाश्रु-
तित्वात् ॥ १५ ॥ आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुति-
त्वात् ॥ १६ ॥ संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवे-
शात् ॥ १७ ॥ पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ उक्ता-
विकाराच्च ॥ १९ ॥ अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥
स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥
आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥
साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ धुर्येष्व-
पीति चेत् ॥ २४ ॥ नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

पष्टाविकरणमारचयति—

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाऽग्निमो यतः ॥

तत्फलप्यमश्रुतं मेवं संख्याऽऽवापादिलिङ्गतः ॥ ८ ॥

विवृद्धस्तोमकः क्रतुरेवमास्त्रायदे—“एकविंशेनातिरात्रेण प्रजोक्तं याजयेत्, त्रिण-
वेनोत्तमम् । त्रयस्त्रिंशेन पतिष्ठाकामम्” इति प्रकृतिगतेभ्याम्वृत्तपञ्चदशादिस्वो-
मेभ्यो विवृद्धा एकविंशति—त्रिणव—त्रयस्त्रिंशस्तोमाः । तेषु किं प्राकृतानां साम्राण-

१ क. आपाना । २ अ. आवपना । ३ अ. स. “ममन्त वीष” । ४ क. “रुपा वा पादे लि” ।
५. “रुपा वा पादे लि” । ६ अ. स. “अत्राना साम्राणभ्यासाद्वादिः को” ।

भ्यासाद्वृद्धिर्भवति, किंवा सामान्तरागमात्, इति संशयः । अश्रुतस्य सामान्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्—अभ्यासाद्वृद्धिः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः । किं त्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते । संख्या च द्रव्यगतां भिन्नद्रव्यैरेव पूर्यते, न त्वेकद्रव्यावृत्त्या । न हि—अष्टकत्वं एकं घटमानीय 'मद्गृहे सन्त्यष्टौ घटाः' इति व्यवहरन्ति । ततः स्तोमावयवगता संख्या वदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां मेदं गमयति । स च भेदः सामान्तरागमे लिङ्गम् । "अत्र सेवाऽऽवपन्ति" इत्यावापोद्देशेन देशविशेषविधिरपरं लिङ्गम् । सामान्तरागस्यार्थत्वमन्यलिङ्गम् । तस्मात्—आगमेन वृद्धिः ॥

(सप्तमे बहिष्पवमान ऋगागमाधिकरणे सूत्रम्—)

बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

किं बहिष्पवमानार्थं सोमर्चा वाऽभिपूरणम् ॥

सोम्रा पूर्वोक्तितो मेवं सामैकत्वपरं वश्रुतेः ॥ ९ ॥

प्रकृती प्रातःसवने बहिष्पवमानस्याविवृद्धस्तोमैः । तस्य विरुतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वो-
क्तैरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते—

ब्रूमः—"एकं हि तत्र साम" इति बहिष्पवमानं प्रकृत्यै सामैकत्वमन्नायते । अथो न सामान्तरागमः संभवति । एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूरणमस्तु—इति न बोध्यम्, पराबहिष्पवमानेन स्तुवन्ति" इति पराकशब्देनाभ्यासप्रतिषेधात् । तस्मात्—ऋगागमः ॥

(अष्टमे—सामिधेनीष्वर्वाशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणे सूत्राणि २७-३३)

**अभ्यासेन तु संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्र-
कृतित्वात् ॥ २७ ॥ अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८ ॥**

**स्यात्तद्धर्मत्वात्प्रकृतिवदभ्यस्येताऽऽसंख्यापूर-
णात् ॥ २९ ॥ यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात्**

१ अ. 'ता त्रिगता मि' । २ अ. अ. 'ति कथिभ्यवहरति । त' । ३ अ. 'तः सोमात्रसाधनो-
मता ऋचः रतो' । ४ अ. अ. 'वद्रव्यम्' । ५ क. 'यमलि' । ६ अ. 'च. ज. अ. 'पिप' ।
७ अ. ज. अ. 'धैरवम्' । ८ क. 'मनेष्टौ सा' । ९ अ. अ. 'साधः किं वर्च आगमः ॥ ता' ।
१० अ. अ. 'साधः' । ११ क. 'राकृतः' । अ. 'राकृतः' । च. अ. 'राकृतः' । ज. अ. 'राकृतः' ।
१२ क. अ. 'मः । स्तोमस्य वि' । १३ अ. अ. 'पानीया' । १४ अ. 'अ यदस्तरसा' । १५
अ. 'अ यदस्तरसा' । १६ अ. अ. 'अ यदस्तरसा' ।

॥ ३० ॥ अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ न
कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्तस्यामुत ॥

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः ॥ १० ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्भावित्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ॥

अभ्यस्त्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥ ११ ॥

नित्वं न पूरणापोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ॥

विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्यासु तद्व्यवृत्तिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुव्यात्मविष्टाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋणागमः, तथाऽ-
नापि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्वावृत्तन्तरागमेन तत्पूरणं न
कृतम् । किं तु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—“त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुक्तमाम्” इति ।
अतः काम्यानामभ्यस्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येक-
विंशतिसंख्या पूर्वैरेते, तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः—विहितस्य त्रिरभ्या-
सस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् ।

यैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम्, प्रथमाया द्विरभ्यासेनापि पञ्चदशसं-
ख्यायाः पूरणात् । अतो त्रिवक्षितं त्रित्वम् । तथासति तदबाधाय प्रथमोत्तमे त्रिर-
भ्यस्य यज्जामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ॥

(नवमे—षोडशिनो प्राकृतत्वाधिकरणे सूत्राणि ३४-४१)

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ अयज्ञवच-

नाच्च ॥ ३६ ॥ प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ आम्नातं परिसंख्यार्थ-

म् ॥३९॥ उक्तमभावदर्शनम् ॥४०॥ गुणादयज्ञत्वम् ॥४१॥

नवमाधिकरणमारचयति—

विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्पोडश्युत्कर्षतोऽग्रिमः ॥

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्मकतावसौ ॥ १३ ॥

उपोतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“य एवं विद्वान्पोडशिनं गृह्णाति” इति । सोऽयं पोडशिग्रहो विकृतौ निविशते । कुतः—प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कर्ष्यमाणत्वात् । “उत्तरेऽहन्दित्रात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहम्बिरात्रस्य” इति हि वाक्यम् । दित्रात्रादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेशः । इति प्राप्ते—

भूमः—“अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्” इत्यन्वयादयमस्ति । तेन प्रकृतिसूत्रेऽग्निष्टोमे निविशते । नचात्र प्रकरणबाधः, अग्निष्टोमस्य न्योविष्टोमावान्तरसंस्थाकृत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न च—एवं सति चोदकेनैव दित्रात्रादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थम्—इति शङ्क्यम्, अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनेरपेक्षाय वाक्योपपत्तेः । तस्मात्—प्रकृतौ निवेशः ॥

(दशमे—आग्रयणादेव पोडशिग्रहणाधिकरणे—सूत्रे ४२-४३)

तस्याऽऽग्रयणाद्ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ उक्त्याञ्च वचनात् ॥४३॥

दशमाधिकरणमारचयति—

उक्त्याग्रयणतः स स्यात्केवलमाग्रयणादुक्त ॥

आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्त्योर्ध्वत्वविधित्वतः ॥ १४ ॥

स पूर्वोक्तः पोडशी वचनद्वयबलेनोक्त्यपात्रादग्रयणात्प्राञ्च गृहीतव्यः, “उक्त्या-न्निएह्नाति षोडशिनम्” इत्येकं वाक्यम् । “आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम्” इति द्वितीयं वाक्यम् ॥

अत्रोच्यते—आग्रयणात्प्राज्ञादेव गृहीतव्यः । कुतः—उक्त्यवाक्यस्योत्तरकालविधिरत्वात् । “तं पराश्रमुक्त्यान्निएह्नाति” इत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्षब्दस्य मयोगात् । अतो नोभयस्माद्ग्रहणम् ॥

(एकादशे-तृतीयसवन एव षोडशिश्रद्धणाधिकरणे सूत्राणि ४४-४८)

तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥ अनभ्यासे

पराकृशब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥ उक्त्यावि-

च्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ आग्रयणाद्वा परा-

कृशब्दस्य देशवाचित्वात्पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सवनेषु तृतीये ॥ स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु ॥

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव वृत्तताम् ॥ १५ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिश्रद्धासु सवनेषु भवेत् । कुतः—सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोड-
शिनं मेरुत्वाऽऽन्नाद्यत्रे—“प्रातःसवने आह्नः, मध्यदिनसवने आह्नः, तृतीयसवने
आह्नः” इति ।

नैतत् । सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनैर्योक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे
सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । “यत्प्रातःसवने—(एकीयात्, वक्ष्यते उत्तरे
सवने व्यवहिरिच्येत, यन्मध्यदिने मध्यतो वक्ष्यं निहन्त्यात्)” इत्यादिना सवनद्वये
वर्जपातदोषोऽभिहितः । “तृतीयसवने आह्नः, न सर्वेषु सवनेषु वृत्तति” इति महां-
सापूर्वकं विहितम् । तस्मात्—तृतीयसवन एव षोडशिश्रद्धः ॥

(द्वादशे—षोडशिश्रद्धस्य सस्तोत्रश्रद्धताधिकरणे—सूत्राणि ४९-५२)

उक्त्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्था-

न्यत्वम् ॥ ४९ ॥ सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

छिद्दर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ वचनात्संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अग्निष्टोमोक्त्यसंबन्धी षोडशस्तुतशस्त्रकः ॥

तद्युक्तो वाऽग्निमः प्राप्नोति तत्संस्थामेवाधितुम् ॥ १६ ॥

* एतदानीं चत्वारि सूत्राणि पूर्वाधिकरणयोग्यमानि । न त्वेतदधिकरणयोग्यानि—इति आह-
माप्यतो व्यज्यते ।

१ अ. झ. प्रस्ता । २ अ. झ. अ. “नस्तोत्रकत्वा” । ३ अ. झ. अ. “अधातु” । ४ अ. झ.
“नक्षत्रितम्” ।

एतदेवाधिकरणं भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षो न सा युक्ता त्रिदोषतः ॥

अप्रामास्यस्यार्थवादेन विधेयः स न गम्यते ॥ २० ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा परिसंख्या, सेव भाष्यकृन्मते पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—“षोडशयुक्ते” इत्ययं विधिरेव न भवति, विविचितितवैखानससाम-
वाक्योपत्तेनार्थवादत्वात् । अतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नाऽऽत्र कल्प्यम् ।
प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र प्राप्तवाचः ।
इति दोषत्रयम् ॥

(चतुर्दशे-नानाहीने षोडशग्रहग्रहणाधिकरणे सूत्राणि ५५-५७)

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन

प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ अपि वा संख्या-

वस्वान्नानाहीनेषु गृह्यते पक्षवदेकस्मिन्संख्यार्थ-

भावात् ॥ ५६ ॥ भोजने तत्संख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा ॥

वीप्सेकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव स ग्रहः ॥ २१ ॥

चतुर्थाष्टमतापसेर्नानाहीनेषु से ग्रहः ॥

जात्यैकवचनं वीप्सा न्यायप्राप्तानुवादिनी ॥ २२ ॥

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—“चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते” इति । सोऽयमे-
कस्मिन्नेवोहीने प्रथमप्रारम्भे गणिते चतुर्थेऽहनि ग्रहः । पुनरपि पञ्चमप्रारम्भे गणिते
चतुर्थेऽहनि ग्रहः । एवं सति वीप्सा चरितार्था भविष्यति । नानाहीनगवचतुर्थेदि-
वसतिवशाया ‘चतुर्थेऽहनि’ इत्येवावतैव वसिस्तेर्द्वीप्साऽनर्थिका । ‘अहीनस्य’ इत्ये-
कवचनं तु बहुषु नोपपन्नम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—एकाहीनपक्षे—‘चतुर्थे वाऽष्टमे वा’ इत्येवमुच्येत । एकवचनं तु नाना-
हीनपक्षे जात्यभिप्रायम् । वीप्सा बहुप्रदेशगतचतुर्थेदिनस्य न्यायप्राप्तं बहुत्वमनुव-
दति । तस्मात्—नानाहीनेषु चतुर्थे स ग्रहः ॥

१ क. ज. स. अ. तदेवा । २ क. स. प. प्राप्तस्यैकानुवादेन । ज. अ. अप्राप्तस्यानुवादेन ।
३ ज. स. समस्यते । ४ क. प. समहः । ५ क. प. समह । ६ स. “वाहनि प्र” । ७ क. ग्रहः ।
८ क. ग्रहः । ९ क. “पक्ष निरर्थि” । १० क. स. च. ज. स. समहः ।

(पञ्चदशे-वर्णकद्वयविशिष्टेऽधिकरणे सूत्रम्—)

जगत्साम्नि सामाभावादक्तः साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

पञ्चदशाधिकरण (स्य विकृतौ ग्रहाणामाग्रयणाग्रतासाधकं प्रथमं वर्णकं)
मारचयति—

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्ब्रह्मेष्वाग्रयणाग्रता ॥

आद्यः प्रकरणादन्त्यो जगत्सामत्वसंभवात् ॥ २३ ॥

उपोतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवामा-
न्महान्ब्रह्मियात् । यदि बृहत्सामा शुक्रामात् । यदि जगत्सामा, आग्रयणाग्रता”
इति । अपमर्धः—“माध्यंदिनसत्रने पृष्ठस्त्वोत्रे रथंतरनामकं साम यस्य सोमयागस्य
स सोमो रथंतरसामा । एवमितरत्रापि” इति । तत्र जगत्सामेसोमे ग्रहाणामाग्रयणा-
दित्वं प्रकरणपाठात्मकवौ निविशते । इत्याद्यः पक्षः ॥

जगन्नामः सामः काप्यभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य तु साम्नो विकृतिषु विषुवन्नाम-
केषु मुख्येऽहनि संभवाद्विषौ निविशते ॥

(जगत्साम्नो जगत्पृगुत्पन्नसामतासाधकं) द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

बृहद्रथंतरेकं किं द्वयं वोत रथंतरम् ॥

यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामाग्रिमो भवेत् ॥ २४ ॥

उपोतिष्टोमस्य सादृक्त्वादविकल्पाय तु द्वयम् ॥

जगत्त्वं सर्वताऽत्रास्ति तदुक्तिमर्थता तदा ॥ २५ ॥

रथंतरं जगच्छब्दाद्विप्रकृष्टाऽत्र लक्षणा ॥

जगत्पृचि स्थितं सामेत्येतत्स्यात्सन्निकर्षतः ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तोदाहृतवाक्ये ‘जगन्नामकं साम यस्य सोमस्यासौ जगत्सामा’ इत्यत्र जगद्वि-
शेषणेन विशेष्यमाणे साम्नि चतुर्धा संशयः । तत्र बृहद्रथंतरयोरन्यतरस्यात् ।
कुर्वैः—“बृहता, रथंतरसाम्ना वा”, इति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसाध्यत्वावगमात् ।
जगच्छब्दश्च ‘गच्छति भवति च ज्योतिष्टोमोऽनेन’ इति व्युत्पत्त्या तत्र संभवति ।
इति प्रथमः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । विकल्पमसङ्गात् । स चाष्टदोषग्रस्तः । तस्मात्—सामद्वयसमु-
च्चयोऽभ्युपेयः । उदाहृतो वाशब्दोऽपि चकारार्थे ज्ञेयः । जगच्छब्दश्च कृतवाची ।
कृतत्वं चात्रास्ति । एकस्यापि साम्नोऽपरित्यक्तत्वात् । इति द्वितीयः पक्षः ।

१ ज. स. अ. ‘मके सो’ । २ ज. स. निवेद्यः । ३ च. जगन्नाम । ज. स. अ. जगन्नाम-
कस्य । ४ ज. स. ‘मस्यानुमा’ । ५ ज. स. निविश्यते । ६ स. ज. स. विशिष्यमाणे । ७ च. स.
‘तः—“रथंतरसाम्ना बृहत्साम्ना वा । ८ क. ज. अ. जगति । ज. स. जगती । ९ स. ‘भ्युपेतव्यः ।
ज. स. अ. ‘भ्युपगन्तव्यः ।

‘एतदप्युक्तम् । “यदि जगत्सामा” इत्यस्य वैयर्थ्यमसङ्गात् । अन्यतरपक्षस्येन्द्रवायवाग्रत्वंशुक्राग्रत्वाभ्यामवरुद्धत्वेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाऽऽश्रयणीयत्वात्पुनस्तदुक्तिर्व्यर्था । वाक्येन विकल्पे मुख्योऽत्र बाध्यते । तस्मात्—रथंतरमेव स्यात् । तद्योनी “ईशानमस्य जगतः” इति जगच्छब्दश्रवणेन जगत्सामत्वसंभवात् । इति तृतीयः पक्षः ।

तदप्युक्तम् । तत्र सर्वपरं जगत्सर्वं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते । तेन शब्देन च शब्दोपेयामृचमुपलक्ष्य तथा च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयम् । इति विपर्ययः । तस्मात्—जगत्सामुत्पन्नं साम इति चतुर्थः पक्षोऽभ्युपेयः । यद्यपि च्छन्दोवाचिना जगदीशब्देन तदुक्तामृचमुपलक्ष्य सामोपलक्षणीयम् । तेषां त्रयं तरसंनिकृष्यते । यतो वैदिको जगच्छब्दो जगतीषयाः । तस्माच्चतुर्थः पक्षो राद्धान्तः ॥

(षोडशो-गोसवे-उपवत्यग्रवत्योरभावाधिकरणे सूत्राणि ५९-६१)

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्स्यात्

॥ ५९ ॥ मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

निमित्तविधातादा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उपवत्यग्रवत्यौ स्तो गोसवे यदि वा नहि ॥

आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला ॥ २७ ॥

विकल्पौ द्विनिमित्तत्वाद्याघातः स्यात्समुच्चये ॥

रथंतरस्य मुख्यत्वादुपवत्येव मुख्यते ॥ २८ ॥

एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये ॥

भिलिते पृष्ठवा तस्मान्निर्निमित्ते उभे न हि ॥ २९ ॥

गोसवादिषु क्रतुषु रथंतरपृष्ठवृद्धत्वाद्योः समुच्चयो विहितः—“गोसव उभे कुपोत्” इत्यादिना । प्रकृतौ त्विदमाम्नातम्—“उपवर्त्ता रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुपोत्, नम्रवर्त्ता वृद्धत्वाद्यो” इति । ते इमे उपवत्यग्रवत्यावृचौ पृष्ठद्वयस्याङ्गभूते गोसवादिष्वविदेशतः प्राप्ते विकल्पे । कुतः—तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् । न

१ अ. ‘प्रसंगमात्र’ । २ अ. घ. ‘श्रुपगन्तव्यः’ । घ. ‘श्रुपेतव्यः’ । ३ अ. घ. ‘क्षय तथा सा’ ।

४ अ. घ. ततः । ५ अ. घ. ‘ते’ । जगच्छब्दश्च वैदिके जगतीष’ । ६ अ. घ. ‘स्यो दि नि’ । ७ अ.

‘निमित्ते ते उ’ । ८ च ‘रथ’ । ९ घ. अ. घ. ज. उपवर्त्ता । १० च. विकल्पेनै ।

च—अत्र समुच्चयः शङ्क्यः, ऋचोद्विगोः प्राथम्यस्य व्याहृतत्वात् । तस्मात्—
विकल्पः । इत्येकः पूर्वपक्षः ।

प्रथमश्रुतत्वेन स्थितरस्य मुख्यत्वादुपवर्तमेव प्रतिपदं कुर्यात् । इति द्वितीयः
पूर्वपक्षः ।

प्रकृतवैकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वम् । तथा-
सति प्राकृतस्य निमित्तस्यान्नाभावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्तः ॥

(सप्तदशे—ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणे सूत्राणि ६२-६४)

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥६२॥

अपि वा धर्माविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणा-
दग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

पुरोपांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ॥

आद्योऽग्रत्वविधेर्भवं धारापुंक्ताग्रतोक्तितः ॥ ३० ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूपते—“ऐन्द्रवायेवामा ग्रहा गृह्यन्ते” इति । मन्त्रकाण्डविधिका-
ण्डयोर्ग्रहाणामय पाठक्रमः—“उपाशुग्रहः प्रथमः, अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः, ऐन्द्र-
वायवग्रहस्तृतीयः, मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः” इत्यादि । वैज—ऐन्द्रवायवस्याग्रत्ववि-
धानादुपाशुपूर्वमेव ग्रहणम् । इति पूर्वः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः, तद्वाक्ये
“धारया गृह्णाति” इति श्रुतत्वात् । एव सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मात्—
ऐन्द्रवायेवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

(अष्टादशे—कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्याऽऽदावप्रतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ६५-६६)

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः

स्यात् ॥६५॥ तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात्तद्युक्तं

कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

१ ज. अ. शङ्कनीय । २ क. व्याहृतः । ३ ज. अ. वेक । ४ क. उपाशुग्रहस्तस्यैव स्यात् ।
अ. पुरोदाशोरुत स्व । ५ ज. अ. अ. युक्तोऽग्र । ६ अ. यवग्रहा । ७ ज. अ. तेषु । ८ क. अ.
च. 'म' । पा । ९ अ. 'यवस्तस्यै' ।

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ॥

पूनाविधेरादिमोऽन्त्यः कामायेतद्विधानतः ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्ठोम एव श्रूयते—“ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात्, यः कामयेत यथा-
पूर्वं प्रजाः कल्पेन्” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुमभूर्वाणां ग्रहा-
णामादौ स्यात् । कुतः—धारामहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्ययथाविवा-
चात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नात्र सर्वाग्रत्वं विवातुं शक्यम्, धारामहाणां मरुतत्वात् । अतो यथाप्राप्तम-
वोपेष्टानां धारामहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति स्वस्थान एवायं ग्रहः ॥

(एकोनविंशे—आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणे सूत्राणि ६७-६९)

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्थातदादिषु ॥ ६७ ॥

प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात्

॥ ६८ ॥ प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ ६९ ॥

एकोनविंशधिकरणमारचयति—

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ॥

स्थाने मेवं तदग्रत्वात्माप्तेः स प्रतिकृष्यते ॥ ३२ ॥

तत्रैव श्रूयते—“शुक्राग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादभिचरतो मैथ्यग्रान्गृह्णीयादभिचर्यमाणस्य”
इत्यादि । पूर्वन्यायेन च शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणम् । इति भाष्ये—

ब्रूमः—ऐन्द्रवायवस्य धारामहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु
एतत् । इति वैषम्यम् । यथासति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमवाचमन्तरेणानुपपन्नत्वात्प्र-
तिकृष्यदे ॥

(विंशे—{ आश्विनादीनां ग्रहाणामेन्द्रवायव- } सूत्राणि ७०-७२)
{ वस्य पुरस्तात्प्रतिकर्षाधिकरणे }

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात्

॥ ७० ॥ तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

विंशधिकरणमारचयति—

॥ सर्वादिवेन्द्रवायवादी वाऽत्राविशेषतः ॥

सर्वादावाश्रयादेन्द्रवायवादी धृतेरपि ॥ ३३ ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपाश्रयादीना ग्रहाणामादी युक्तः । कुतः—विशेषाश्रयणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात्सर्वमुख्यम् ।

नैतदेवम् । प्राकृतान्धारामग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राम्रत्वविधानात् । किंच “वार-
येयुस्त्वं, य कामाय गृहीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्” इति श्रूयते । तत्र
काम्यस्य शुक्रादेर्धारणानन्तरमेन्द्रवायवस्य ग्रहण विवक्षितार्थे लिङ्गम् । तस्मात्—
ऐन्द्रवायवादी प्रतिकर्षः ॥

(एकविंशे—सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ७३-७४)

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ॥

नैवैवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाशेक्तेर्ग्रहान्तरम् ॥ ३४ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते । तथासति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षः, तत्र
सादनस्यापकर्षो न शङ्क्यः । कुतः—अश्रुतत्वात् । ‘शुक्रामान्’ इत्यग्रशब्देन यथा
ग्रहणस्यापकर्षः श्रूयते, न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मात्—
नापकर्षः ॥

नैवद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वमशक्तेरवगम्यते । न तु पूर्वमग्रहसादयित्वा
ग्रहान्तरं शक्यं गृहीतुम् । अतो ग्रहापकर्षे तच्छेषभूतसादनमप्यपकर्ष्यते ॥

(द्वाविंशे—प्रदानस्यापतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ७५-७६)

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ ७५ ॥ न वा

प्रधानत्वाच्छेषत्वात्सादनं तथा ॥ ७६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति नैव वा सादनवद्भवेत् ॥

प्रदानस्य तु मुख्यत्वात्प्रापकर्षोऽत्र युज्यते ॥ ३५ ॥

१ क. ज. घ. वाऽत्र विं । २ क. “दी धृते” । ३ ज. घ. प्रतिकर्षः । ४ अ. तन्मैव । ५ क.
अ. घ. “शक्ते ग्रहा” । ६ ज. घ. अ. कामस्य ग्रहणस्या । ७ ज. घ. अ. शङ्कनीयः । ८ घ. “५”
त्वात् । तथा शेषत्वं । ९ अ. पूर्व म । १० ज. घ. ग्रहणाप । ११ ज. घ. न वाऽस्ता ।

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य यथाऽपकर्षः, तद्वत्प्रदान-
स्यापि । इति चेत् ।

मैवम् । वैषम्यात् । सादनं हि ग्रहेणशेषः, प्रदानं तु न तथा । प्रत्युत—ग्रह-
णमेव प्रदानस्य शेषः । अत एव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ॥

(त्रयोविंशे— { न्यनीकायामैन्द्रवायवाग्रतो- } सूत्रे ७७—७८)
“क्तेः समानविध्यर्थताधिकरणे”

न्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं
स्यात् ॥ ७७ ॥ अपि वाऽहर्गणेष्वग्नि-
वत्समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

न्यनीकायामैन्द्रवायवशुक्राग्नानुवादता ॥

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा नहि त्रयम् ॥ ३६ ॥

वैषम्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापत्तिस्तथा ॥

विधिराग्रयणाग्रत्व इवानैमित्तिको हि सः ॥ ३७ ॥

अस्ति द्वादशाहे न्यनीका । “ऐन्द्रवायवाग्नी मायणीयोदयनीयौ दक्षमं चाहः,
अथेवरेषां नवानामह्नमैन्द्रवायवाग्रं पथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्,
अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्रा-
ग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्” इति । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिदोषहस्तु
क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वानि विहितानि । तेऽप्येव रथंतरनिमित्तम् ।
द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवसितम् । तृतीयमत्र चोदकेन प्राप्तम् । वत्र
चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा, परिसंख्या वा, अर्थवादो वा, विधिर्वा, इति । वत्र—
‘प्राप्तत्वादनुवादः’ इति चेत् ।

न, वैषम्योपपत्तेः । तर्हि—गुणान्तरपरिसंख्याऽस्तु—इति चेत् ।

न । दोषत्रयापत्तेः ।—चतुर्थेऽह्न्यप्राप्तत्वाऽऽग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसाधोऽयमर्थ-
वादः—इति चेत् ।

न । लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्—आग्रयणाग्रत्वे यथा विधिः, वथेवरेषोरपि
इत्यर्थः । न च—प्राप्तत्वादविधिः—इति वाच्यम्, अस्य विशेषनैमित्तिकत्वाभ्युपग-

१ क. ‘इति चे’ । २ ज. स. तेष्वाज्यं । ३ क. ज. स. अग्रयण । ४ य. तृतीयेऽह् ।

५ क. ‘केरिति द्व’ । ६ क. ‘रनिमित्तत्वाभ्यु’ ।

मात्र । रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं द्वादशाहविरुद्धेषु
यत्र कापि रथंतरानिमित्ताभावेऽप्येन्द्रवायवाग्रत्वमिद्विः ॥

(चतुर्विंशे—व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणे सूत्राणि ७९-८२)

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढ-
विकारः ॥ ८० ॥ कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥
तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किंवा विकृतिः स्याद्वि पृष्ठवत् ॥

विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्कामे विधेरपि ॥ ३८ ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः । अप व्यूढ
उदाह्रियते ।—“ऐन्द्रवायवाग्नौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दक्षानामह्नाभैर्गवा-
यवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाम् । अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ
द्वे शुक्राग्रम् । अथाऽऽग्रयणाम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रम्” इति । तत्र समूढस्य
वावत्प्रकृतित्वमविवादम्, तद्वद्व्यूढोऽपि—किं प्रकृतिः किंवा समूढस्य विकृतिः,
इति संशयः । ‘प्रकृतिः’ इति वावत्प्राप्तम् । कुतः—विधिसामान्यात् । यथा
समूढप्रकारः क्रत्वर्थो विहितः, तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति,
येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च—प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमद्वय-
म्, रथंतरवृहत्पृष्ठयोन्योर्विद्योमप्रकारयोस्त्वदर्शनात् । इति पूर्वं पक्षः ॥

व्यूढः समूढस्य विकृतिः । कुतः—लिङ्गदर्शनात् । “ऐन्द्रवायवस्य ॥ एतदा-
यतन यच्चतुर्थमहः” इति व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति, नान्यथा ।
तथा हि—व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दक्षसहस्रसु यच्चतुर्थे तदाग्रयणाम-
त्वान्नैन्द्रवायवायतनम् । समूढे तु तदहर्नवानाग्रह्ना मध्ये त्रिकादित्वादैन्द्रवायवाग्रम् ।
तच्च व्यूढस्य विकृतिताया चोदकेन प्राप्यमाण विधिसिद्धाग्रयणामस्तुतयेऽनूद्यते,
इति युक्तम् । किंच—“यः कामयेत बहु स्या प्रजायेय” इति कामाय व्यूढो
विधीयते । तथासीति समूढवत्क्रत्वर्थे विध्यमावाद्रथंतरवृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितं प्रकृ-

वित्तं नास्ति । तदः—समूहस्य द्वादशाहस्य विहेति । अहर्गणेषु तयोरन्यतरस्या-
विदेशः पूर्वपक्षिणः, समूहस्यैवाविदेशः सिद्धान्तः ॥

(पञ्चविंशो-संवत्सरसत्रेऽनीकानां त्रिवृद्धयधिकरणे सूत्राणि ८३-८७)

एकादशिनवत्रयनीका परिवृत्तिः स्यात्

॥ ८३ ॥ स्वस्थानविवृद्धिर्वाऽह्नामप्रत्यक्षसं-

ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥ पृष्ठ्यावृत्तौ चाऽऽग्र-

यणस्य दर्शनात्त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरै-

न्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ वचनात्परि वृत्ति-

रैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

पञ्चविंशधिकरणमारचयति—

दण्डाकलितवत्सत्रेऽपनीकावृत्तिरिष्यते ॥

स्वस्थानवृद्धिरयथा स्यादाद्योऽहर्विवक्षया ॥ ३९ ॥

न विवक्षा वाक्यभेदानवानीकेस्तु पूरणम् ॥

एकैकवृद्ध्या न विना तेनेकैकं विवर्धते ॥ ४० ॥

अस्ति समूहस्य द्वादशाहस्य त्रिकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्रम् । तत्र अनीका चोद-
केन प्राप्ता । त्र्योपनीकान्यत्राण्यैन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा
अनीका । तथा च त्रिःपरिवृत्तया द्वादशाहायन्तयोः प्रायणोद्योदयनीययोरहोमेध्ये
वर्तमानेषु दैक्षस्वहःसु दक्षमध्यविरिकानि नवसंख्याकाम्यहानि पूरितानि । अतः
संवत्सरसत्रेऽपि प्रायणीयोद्यनीयमध्यवर्तीनि पूरयितव्यानि । तत्पूर्णे च यपोक्तापा-
त्रिःपरिवृत्तया नवदिवसयुक्तायाऽपनीकायाः संमूहानुत्तिमन्वरेण न सिध्यतीति
साऽऽवृत्तिः प्राप्ता । तस्यां च द्वेविध्यं विद्यते । यथा—दण्डस्याऽऽवृत्त्या भूमावर्कलित-
व्यापामादिमध्यरात्रिसान्नामैः सङ्घिं कृतलदण्डं पुनः पुनरावर्तयन्ति, न त्वेकैकं भागम् ।
तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः । यथा—अध्वयेवारः प्रपाठकमावर्तयितुकामा
एकैकभागमसकृत्पठन्ति, तथा नवदिवससमूहवर्त्येकैकस्याहोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः
प्रकारः । यत्राऽऽद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः—अहःशब्दस्य विवक्षितत्वात् । “एन्द्रवायवार्थं

१ क. 'कृतिर्दण्डः' । त. 'च. कृतिर्दण्डः' । २ अ. पूर्वपक्षिणः प्रयोगश्च । ३ च. 'यासुने' ।
४ अ. 'स्वार्थोऽहः' । ५ अ. समूहस्य । ६ अ. अ. अ. 'त्रि' । ७ अ. अ. अ. 'शाहस्याऽऽ-
प' । ८ क. दक्षस्वहः । ९ अ. अ. अहर्गणः । १० अ. अ. अहर्गणः । ११ अ. अ. अ. 'कलितम्' ।
१२ अ. अ. 'वसम (मि) शेषम्' ।

प्रथममहः” इत्युक्तोऽहःशब्दः “अथ शुक्राग्रम् । अथाऽऽग्रयणाग्रम्” इत्याद्यष्टमुक्तयेऽवनेषज्यते । यथोक्ताग्रत्वविशेषानामह्ना क्रमविशेषश्चायशब्दैर्नियम्यते । तथा सति यैर्धेन्द्रवायवाग्रमेवाहर्नरन्तर्येणासकृदावत्यंते, तदानीम् “अथ शुक्राग्रमहः” इत्यादिकं बाध्यते । तस्मात्—क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषोपेतानामह्ना नवानां चोदकमाप्तानां तथैवानुष्ठाने सति पुनः पुनश्चोदकेन तथैव प्रोप्तेर्दण्डकलितवदावृत्तिः । इति पूर्वः पक्षः ।

अहःशब्दो न विवक्षितः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ‘ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति, उच्चाहः’ इत्यहःसंघातनिवृत्तये वाक्यं भेदव्यं प्रसज्येत । अहःशब्दे त्वविवक्षिते सत्यष्टभिरयशब्दैर्यथोक्ताग्रत्वानामेवाऽऽनन्तर्ये नियम्यते । तथासति द्वितीयपर्याये विहितस्याऽऽग्रयणाग्रत्वस्योपयैन्द्रवायवाग्रत्वं नानुष्ठानं शक्यम् । तदनुष्ठानमात्रे च स्वस्थानविबुद्धचैव प्रायणीयोदयनीयान्तरालपूर्तिर्भवति । पूरयितव्यमन्तरालं नवधा विभज्य प्रथममागगतेष्वहःसैन्द्रवायवाग्रत्वम्, द्वितीयमागेषु शुक्राग्रत्वम्, इत्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम्, सेयं स्वस्थानविवृद्धिः । त्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थानं शुक्राग्रात्पूर्वभावित्वम् । तत्प्रकृतावेकस्मिन्नहि भवति । इह तु बहुष्वहःसु । इति तद्वृद्धिः ॥

“न ज्यमीका चोदैकासा प्रत्यक्षविहिता तु सा ।

तस्यामुक्तो विचारः स्यादिति वार्षिक ईरितम् ॥

(पण्डिते—व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणे सूत्रम्—)

छन्दोव्यतिक्रमाद्व्यूढे भक्षपवमानपरिधिकपा-
लस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥८८॥

पण्डिताधिकरणमारचयति—

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ॥

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥ ४१ ॥

छन्दसां व्यत्ययः शोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ॥

शापन्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्तिः प्रशस्तये ॥ ४२ ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानवदुभयपरिविकपालानि चोदकमाप्तानि । तत्र मन्त्रमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु “गार्ग्येच्छन्दसः, त्रिष्टुप्छन्दसः, जगतीछन्दसः” इति श्रुतम् । तथा

१ अ. ‘नुश्रुय’ । २ क. ज. घ. यथेन्द्र’ । ३ ज घ बाध्यते । ४ क ‘ममुक्ता’ । ५ ज प्राप्ते दण्डकल्पित’ । ६ अ. च. ज. घ. अ ‘दकमासा । क. ‘दकना ग्र’ । ७ क बाधः । ८ च प्रशस्यते । ९ ज. घ. हरे । १० ज. घ. मन्त्राणां । ११ क. ख च. व. ‘यजीठ’ ।

पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु “गायत्रच्छन्दाः, त्रिष्टुप्छन्दाः, जगतीछन्दाः” इति श्रुतम् । तथा परिविस्तारकेऽर्थवादे पठ्यते—“गायत्रो मध्यमः परिविः, त्रिष्टुभो दक्षिणः, जागव उत्तरः” इति । तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते—“अष्टाकपालः प्रातःसवनीयः, एकादशकपालो माध्यदिनीयः, द्वादशकपालेस्वार्त्तीयसवनिकः” इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तदक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—“छन्दांसि वा, अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुब्जगत्याः, जगती गायत्र्याः” इति । तत्र संशयः—योऽयं छन्दोव्यतिक्रमः, ॥ मक्षपवमानपरिविकपालकर्मणामर्थानामुपविधमम्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च कार्यैः, किंवा तेषां शब्दानामेव, इति । तत्र ‘मम्रगतानामेव’ इति विशेषाश्रयणात्—‘सर्वत्र व्यतिक्रमः’ इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो मक्षत्रैष्टुभस्रन्दस्य माध्यंदिनीयमक्षस्य स्थाने, माध्यंदिनीयो जागतस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने । तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनसवने, माध्यंदिनपवमानस्तूर्तीयसवने, आर्भक्पवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिविर्दक्षिणतः, अणीयान्द्राक्षीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथा—अष्टाकपालो माध्यंदिनसवने, एकादशकपालस्तूर्तीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमो मम्रद्वयशब्देष्वप्येवं योज्यः । इति माप्ते-
द्रूमः—“छन्दांसि वा” इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः । अतो मम्रग-
तानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गार्भगादिशब्दप्रयोगः, ॥
मक्षसार्थः । मेक्षार्थोना मुख्यच्छन्दस्त्वाभावात् । इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यापस्य

पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२६	७१४
सूत्राणि	८८	२००७

१ क. ख. च. घ. ‘यचीउ’ । २ क. ख. ज. घ. ङ. ‘तत्तृतीय’ । च. ‘तस्तृतीयसवनीयः’
३ । १ ख. च. ज. घ. ज. ‘यः—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भ’ । ४ ज. ङ. ‘विज्ञो मन्वाना’ । ५ ज.
घ. ‘ने,म च तृतीयसवने स्थाने, सोऽपि प्रा’ । ६ ज. घ. ङ. योजनीयम् (यः) । ७ ज. ङ.
‘गतगा’ । ८ ज. घ. ङ. ‘दक्ष्यादि’ । ९ क. लक्षार्थानां । ख. लक्षार्थानां । च. ङ. लक्षार्थानां ।

(अथ षष्ठः पादः)

(प्रथमे-रथंतरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणे सूत्रे १-२)

एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत्
॥ १ ॥ तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

सामैकस्यां तृचे वा स्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत् ॥

वचनाल्लिङ्गसमुक्तास्तोत्रे साम तृचे भवेत् ॥ १ ॥

प्रवमानान्यष्टादिस्रोत्रेषु यद्विहितं रथंतरावृहद्वैरूपादिसामाध्येवार एकस्यामृ-
च्यवीयते, तत्किं स्तोत्रप्रयोगकालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किंवा तृचे गेयम्, इति संशयः ।
अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाऽध्ययनमेकैस्यां गेयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

“अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रसीति द्यक्षरेणोत्तरयोः” इति तिमृष्ट्वक्षु प्रसीति
गातव्यो भागो निरूप्यते । तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । “ॐ ऋक्सौमोवाच मिथुनीसंभ-
वाव” — इत्यादावृद्धेवतामामदेवतयोः संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं, द्वे ऋचौ,
च प्रत्याख्याय तिस्र ऋचोऽङ्गीचकार । तद्विषमपरं लिङ्गम् । ताभ्या लिङ्गाभ्यामुप-
बृंहित्वात् “एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्” इति वचनात्तृचे गातव्यम् ॥

(द्वितीये-स्वर्हकशब्देन वीक्षणस्य कालार्पताधिकरणे सूत्रम्—)

स्वर्हशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वर्हकशब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताऽथ वा ॥

मीलनावहिताऽऽद्योऽस्तुं भिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥ २ ॥

प्रातश्शब्देनावधिर्हि चोत्पो वाक्यं न भिद्यते ॥

सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥

* “ऋक्सौमोवाच—मिथुनी संभवाव” इति । सोऽब्रवीत्—“न वै त्वममालसि, जायाते
वेदो मे महिमा” इति । तं द्वे मृचोचतुः । सोऽब्रवीत्—“न वै वा ममालस्य । जायाते वेदो मे महिमा”
इति । तस्मिन्लो भूचोचतुः । सोऽब्रवीत्—“संभवं” इति” शाबरभाष्ये ।

१ च, कचे । २ च, कचे । ३ ज, छ, “दिसमा” । ४ च “कस्यामृचि साम्नः कृतम् । तथैक-
स्यामेव साम मे” । ५ च, “ति, अष्ट” । ६ क, छ, च, “कसामे वाव मि” । ज, छ, “कसामे वा” ।
७ ज, छ, “स्तुतिमवाक्येन तादृशः । ८ ज, वाक्येन मि” । ९ ज, छ, “लेव मीलनस्यास्य वि” ।

अस्ति रथंतरसाम्नो योनौ—“अभि त्वा भूर”—इत्येतस्यामृचि स्वर्हृक्शब्दः
 “ईशानमस्य जगताः स्वर्हृशम्” इत्याम्नातः । अस्ति चोद्गातुः कर्तृता मृचे, “रथंतरे
 मस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्हृशं प्रति वीक्षेत्” इति श्रुतेः । तत्र संशयः—किं स्वर्हृ-
 कशब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते, किंवा—विधीयमानसंमीलनाविधि-
 स्वेन स्वर्हृकशब्दोच्चारणं निर्दिश्यते, इति । तत्र संमीलनवाक्याद्वीक्षणवाक्यं भिन्नम् ।
 यतो न मीलनाविधेनान्वयः संभवतीति । किंच—‘वीक्षेत्’ इति लिङ्प्रत्ययोऽत्र
 विधायकः श्रूयते । ततः स्वर्हृकशब्दोच्चारण वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं वा तदङ्गम्, इत्य-
 ङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयः । तथासति स्वर्हृकशब्दरद्विचयोरुत्तरयोर्ऋचोर्मीलनविधे-
 विहितसंमीलनानुवृत्तिः कलिष्यति । इति पूर्वः पक्षः ॥

१ “स्वर्हृशं प्रति” इत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्हृकशब्दोच्चारणस्य मील-
 नकालावधिव्य चोच्यते । न च—अत्र भिन्नं वाक्यम्, एकवाक्यत्वसंभवात् । तथा
 हि—निरोधपरिहाराय स्वत एव प्राप्तस्वव्रीक्षणं न विवेच्यम् । तथासति ‘आ स्वर्हृ-
 कशब्दोच्चारणारसंमीलयेत्’ इत्येकं वाक्यं संपद्यते । एव सत्युत्तरयोर्ऋचोर्मीलनविधे-
 भावः कलिष्यति । इति राक्षान्तः ॥

(तृतीये-गवामयनिके पृष्ठचपट्ठे बृहद्रथंतरयोर्विभागाधिकरणे सूत्रे ४-५)

पृष्ठस्य युगपद्विधेरेकाहवद्द्विसामस्वम् ॥४॥ विमक्ते

वा समस्तविधानात्तद्विभागे विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

गवामयनिके पृष्ठचपट्ठे प्रत्यहं द्वयम् ॥

बृहद्रथंतरं चात भवेत्किंचित्कचिदिने ॥ ४ ॥

द्वंद्वगर्भबहुप्रीतिरेरात्रोऽन्त्येऽपि संगो द्यसौ ॥

अन्योन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिभो भवेत् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे पृष्ठचः पट्ठ उत्पन्नः । तत्र पृष्णामप्यङ्गा क्रमेण रथंतरबृहद्वैरूपवैरा-
 जशकरैरैवानि सामानि विदिवानि । गवामयने तु विरुचिरूपो यः पृष्ठचः पट्ठः,
 तत्र श्रूयते—“पृष्ठचः पट्ठो बृहद्रथंतरसाम्ना” इति । चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथंतरयोः

१ ज. घ कर्तुता । २ अ. ‘रथवीक्षणयो’ । घ. ‘रथ वीक्षणयो’ । ३ घ. ‘स्वेऽन्व’ ।
 ४ घ. वीक्षण इति लट्प्रत्ययः । ५ घ. ‘मानर’ । घ. ‘माने रथनरेऽपि वि’ । ६ घ. ‘द्विं सं’ ।
 ७ ‘द्विं सं’ । ८ घ. ज. घ हि—विरो’ । घ. दि—विषेव’ । ९ ज. घ. न न वि’ । १० क.
 ११ प. १२ घ. अ घ पृष्ठचः प’ । १३ अ. घ चोत् । ज. लोत् । १४ क. समो हि ती । ज. घ.
 सभा इति । १५ क. ‘योऽन्यः पृ’ ।

पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः शिष्यमाणं बृहद्रथं तत्सामद्वयं किं पत्यहं कर्तव्यम्, किंवा केषुचिदहःसु बृहत्, केषुचिद्रथं तत्सामद्वयम्, इति संशयः । बृहच्च रथं तत्सामद्वयं, ते च सामनी यस्य, इति द्वंद्वगमिणे बहुव्रीहाविवेकतत्सामद्वयं सामनीः साहित्यं प्रतीयते । ततः प्रैत्यहं सामद्वयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

‘ते सामनी यस्याह इत्यहो यद्यन्यपदार्पत्वम्, तदा भवदुक्तमेव स्यात् । इह तु षडहोऽन्यपदार्पः । तथासति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानम् । प्रकृती साम्नोरन्योन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षमेव साम चोदकेर्नातिदिश्यते । तस्मात्—केषुचिदहःसु किंचित्साम । इति रांद्धान्तः ॥

(चतुर्थे—प्रायणीयोदयनीययो रेकादशिनानां विभागाधिकरणे सूत्राणि ६-१२)

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ श्रुतितो वा लोकव-

द्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ विहारप्रकृतित्वाच्च

॥ ९ ॥ विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥ त्रयस्तथेति

चेत् ॥ ११ ॥ न समत्वात्प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

स्युरेकादशिनाः किं प्रायणीयोदयनीययोः ॥

प्रत्येकमखिलाः किंवा विभज्याः स्युस्तयोरपि ॥ ६ ॥

उद्देशयोः प्रधानत्वात्प्रत्येकं पशवोऽखिलाः ॥

नोद्देश्यौ शतवद्भागः शिष्टस्त्वासत्तितोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“एकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्” इति । त एवे पशव एकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्तव्याः, तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्तव्याः । कुतः—प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् । प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्तेर्युक्तत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

वचनान्तरेण विहितानामेकादशिनानां प्रकरणेन द्वादशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षाया तान्पशून्नुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयो देशत्वेन विधीयेते । तत्र कुत उद्देश्यत्वम्, कुतस्त्वा प्राधान्यम्, कुतस्त्वया पश्चाद्वृत्तिः । एवं सति यथा—‘शत देवदत्त-

१ अ. ‘योगेन सा’ । २ अ. स. ‘प्रतिसा’ । ३ क. च. ‘सत्त्वमे’ । ४ अ. स. ‘नाप्यति’ ।

५ अ. स. सिद्धान्तः । ६ क. ख. य. अ. स. ‘दिनः किं’ । ७ स. ‘रमी’ । ८ अ. ‘धानपशव’ ।

९ क. ‘रेणावि’ । १० अ. स. य. ‘दे सति दे’ ।

यज्ञदत्तयोर्विधीयताम्' इत्यत्र 'देवदत्ते पञ्चाङ्गाद्विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाङ्गत्' इति विभागः, तथा—'प्रायणीये पञ्च पञ्चत्, उदयनीये पञ्च' इति विभागो युक्तः । यस्त्ववशिष्ट एकः पञ्चुरन्तिमः, स पर्यासज्ञत्वादान्विमेषहन्पुदयनीये कर्तव्यः ॥

(पञ्चमे-सर्वपृष्ठे देशविशेषव्यवस्थाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेश-
त्वात् ॥ १३ ॥ विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

। पञ्चमाधिकरणमारचयति—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ॥

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते—“विश्वजित्सर्वपृष्ठः” इति । षड्वेदे षट्सहस्रं क्रमेण 'रथं तरं बृहद्वैकपम्' इत्यादिभिः पङ्क्तिभिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं विष्णोर्वादिभ्यम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपर्वमानमेवावसृणुसाम्नो-
रन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देवा-
व्यवस्था, इति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशो । (इति) प्राप्ते—

वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवाम्नायते—“पर्वमाने रथं तरं करोति, भार्धवे घृहत्, मध्य इतराणि—वैरूपं होतुः, पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाकरं मेवावसृणुसाम, रैवतमच्छावाकसाम” इति । वचनं हि न्यायाद्वर्णीयः । तस्मात्—
देशविशेषो व्यवस्थितः ॥

(पृष्ठे—वैरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणे सूत्राणि १५-२१)

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात्त्रिवृद्धदेकसामा स्यात्

॥ १५ ॥ पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्संयोगात्

॥ १६ ॥ त्रिवृद्धदिति चेत् ॥ १७ ॥ न प्रकृ-

तावकृत्संयोगात् ॥ १८ ॥ विधित्वान्नेति चेत्

॥ १९ ॥ स्याद्विशये तन्प्रायत्वात्कर्माविभागात्

॥ २० ॥ प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

कात्स्न्याद्वैरूपवैराजे उक्थ्यपोढशिनोरुत ॥

पृष्ठे स्यात्क्रतुसंयोगादाधोऽन्त्यः पृष्ठलिङ्गितः ॥ ९ ॥

इदमाभ्यापते—“उक्थ्यो वैरूपसामा—एकविंशः, पोढशी वैराजसामा” इति ।

तत्र—काल उक्थ्ये वैरूप साम, कालं पोढशनि वैराजं साम, ‘वैरूपं साम यस्मि-
सुक्थ्ये क्रतौ, वैराजं साम यस्मिन्पोढशनि क्रतौ’ इत्येवं क्रतुसंयन्यपतीतेः ।

मेवम् । प्रकृतौ ‘रघुधरसामा, बृहत्सामा’ इत्येवंविवक्ष्य निर्देशस्य पृष्ठत्वोन्नति-
पयस्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्ये वैरूपं वैराजं च भवितुमर्हति ।
क्रतुसम्बन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते ॥

(सप्तमे—त्रिवृत्ति स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणे सूत्रे २२-२३)

त्रिवृत्ति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः स्यात्

॥ २२ ॥ स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ॥

आद्यत्वेगुण्यवाचित्वादन्त्यः स्तोमेऽस्य छदितः ॥ १० ॥

एवं श्रूयते—“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः” इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु
साधनेषु संबध्यते, किंवा स्तोममात्रसंबन्धि तत् । ‘त्रिवृदग्निः’ इत्यादौ त्रिवृच्छ-
ब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते, सा सर्वा त्रिवृ-
त्त्वेन विक्रियते इति भाष्ये—

ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवमसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं द्रव्ये । तथाऽपि वेदे
कस्या स्तोमवाची । “त्रिवृद्वाहिष्पवमानः” इत्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामर्च-
क्रमणेन स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् ॥

(अष्टमे—उभयसामि बृहद्रथंतरयोः समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

उभयसामि विश्वजिह्वद्विभागः स्यात्

१ क पृष्ठये । २ क. पृष्ठणति । ३ ज छ. “न्यस्तृ” । ४ क त्रिकत्वेन । छ ज. छ. म.
क्रियेन । ५ च. इत्युक्त्वा । ६ छ. च ज. छ. स्तोत्रीयाणां । ७ छ. च. “नुक्रमेण स्तो” । ज. छ.
“नुक्रमणतः स्तो” ।

॥ २४ ॥ पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात्

॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

संसवादो द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुचितम् ॥

एकं प्रकृतिवद्विश्वजिह्वदन्यत्र चैतरेत् ॥ ११ ॥

वचनाद्विश्वजित्येते सामग्री स्तोत्रयोर्द्वयोः ॥

नेहास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्पुनर्विधेः ॥ १२ ॥

इदमाध्यापते—“संसव उभे कुर्यात्” इति । “अभिजितवावेकाह उभे बृहद्रथ-
चो कुर्यात्” इति । किमत्र बृहद्रथं चैतरेकं पृष्ठस्तुतौ, इतरदन्यस्तुतौ स्यात्,
किंवा समुचितमुभयं पृष्ठस्तुतौ, इति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकाभिन्नप्रयोग
एकस्य पृष्ठत्वादन्वयापि वधात्वं युक्तम् । तथासत्यवक्षिणं साम सर्वैष्ट्वविश्वजिह्वयायेन
स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

वाद्यवचनाभावेनोत्र विश्वजिह्वैषम्यात् । प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैषम्या-
त्समुधीयते । इति राद्धान्तः ॥

(नवमे-मध्वक्षनपृताक्षनयोः पदहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिं-

शेऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्प्रकृतिवत्

॥ २७ ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् ॥

पदहान्तेऽथ वाऽऽद्यः स्यात्सोऽनिध्याद्वाक्यतोऽन्तिमः ॥ १३ ॥

पृष्ठयः पदद्वौ द्विविधः—त्रयस्त्रिंशान्तः, त्रयस्त्रिंशादिश्रेति । द्वादशादे-
निवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकाविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः, इत्येतेः स्तोमैर्युक्तान्य-
हानि पठिहिवाणि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः । कचिद्विरुधौ व्यत्यामेन त्रयस्त्रिंशा-
दिभिरुदन्तः—“पृष्ठयः पदद्वयस्त्रिंशारम्भणधिवृत्तमः कार्यः” इति । एव मैधु-

* “अपचिन्तयेत्तदे” इति शास्त्रमाज्यपाठः ।

१ क. एतत् । २. एतत् । ३. एतत् । ४. क. वेनत् । ५. क. ज. ह. साग्री
दे स्तो । ६ क. किं मन्त्रम् । ७ ज. नाप्यत्र । ८ क. वा यस्मात्सो । ९ ज. ह भोजनम् ।

भोजनं चोदकमाप्तम् । तत्र प्रकृती (विहितम् ।) त्रयस्त्रिंशोऽह्न्यनुष्ठितेऽनन्तरं
कृतम्, इत्यत्रापि सानिध्यात्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—“संस्थिते पृष्ठे पडहे मध्वाशयेद्वृत्तं वा” इति वाक्येन प्रकृती पड-
हप्रयोगस्यान्ते मधुभोजनं विहितम् । त्रयस्त्रिंशसंनिविस्तु नान्तरीयकः । अतोऽत्रापि
पडहावसाने कर्तव्यत्वाच्चितृत्संनिधौ तदनुष्ठानम् ॥

(दशमे— { पडहावृत्तावपि मध्वशनघृता- } सूत्रे २९-३०)
{ शनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणे }

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात्
॥ २९ ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभ्यस्यते पडहे भुक्तिगम्यस्योत्कि न वाऽग्निमः ॥

स्तोत्रशस्त्रादिवन्मेवं संस्थिते तद्विधानतः ॥ १४ ॥

“आवृत्तं पृष्ठमुपयन्ति” इति श्रूयते । तत्र पडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्तन्ते,
तथा मधुभोजनमपि । इति प्राप्ते—

श्रूमः—संस्थिते पडहे भोजनं विधीयते । संस्था नाम पुनः पडहविकोपव्यापारा-
भावः । अतः पडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव कार्यम् ॥

(एकादशे—गवामपने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठथान्ते मधुभोजनम् ॥

सर्वान्ते पूर्ववन्मेवं संस्थितानां पृथक्स्वतः ॥ १५ ॥

गवामपने श्रूयते—“चत्वारोऽभिषवाः पडहाः । पृष्ठचः पडहः सैमामः स-
द्विर्वायः सतृतीयः सचतुर्थेः सपञ्चमः” इति । तत्र पडहपञ्चकर्तृ मासेऽभ्यस्य-
माने पृष्ठचोऽप्यावर्तते । तथासति पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्तेषु पृष्ठचेषु सर्वेषु सैमापेऽप्यन्ते
मधुभोजनम् । इति प्राप्ते—

* “अवृत्तं पृष्ठं पडहमुपयान्त” इति शावरभाष्ये पाठः ॥

१ ख. “तम्” इ । २ ज. “त च” इ । ३ ख. “हे भुक्तिगम्यस्यो” । ४ ख. “हे भुक्तिगम्यस्य” ।
५ क. “वृत्ता म” । ६ ज. “पृष्ठान्ते” । ७ ख. “समाप्तः” । ८ ख. “पेण मा” । ९ ख. “पे समा” । १० क.
ख. “मापेऽप्य” ।

ब्रूमः—यविमासं संस्थितानां पृष्ठ्यानां पृथक्त्वाद्भोजनमपि प्रविमासमावर्तनीयम् ॥

(द्वादशे—द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

प्राशयेत् वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

मध्वभक्ष्यं मक्षपते वा सत्रिभिर्व्रह्मचारिणः ॥

निषिद्धत्वादादिमोऽन्त्यः पुंस्करत्वर्थविभेदतः ॥ १६ ॥

सत्रारमकद्वादशाहे पृष्ठ्यपडहे संस्थिते मध्वयस्थम् । कुतः—सत्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वात् । ब्रह्मचारिणां च मधुमांसमविषेयात् । इति चेत् ।

मैवम् । उभिर्विधेभ्यः पुमर्थत्वेन, मक्षणविधेः क्रत्वर्थत्वेन च विषयभेदात् । तस्मात्—सत्रिभिर्भक्ष्यम् ॥

(त्रयोदशे—मानसस्य द्वादशाहाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३४-४४)

मानसमहरन्तरं स्याद्वेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ अहरन्ताच्च परेण

चोदना ॥ ३६ ॥ पक्षे संख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

अहरङ्गं वाऽश्रुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ दशम-

विसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥ दशमेऽहन्निति च

तद्वृणशास्त्रात् ॥ ४० ॥ संख्यासामञ्जस्यात्

॥ ४१ ॥ पश्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिपिद्धं व्रतवत्

॥ ४३ ॥ वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मानसं किमेहोमैत्रमङ्गं वा दशमेऽहनि ॥

मिश्रं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥ १७ ॥

अहीनसत्रयोर्लक्षभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ॥

आवृत्तिसाम्पादाद्यः स्यादिय्यासिम्प्यां तयोर्भिदा ॥ २० ॥

अस्ति द्वादशादस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैवं चिन्त्यते—किमहीनसत्रयोर्लक्ष-
णभेदो नास्ति, उत—अस्ति, इति । तत्र—‘नास्ति’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—
ज्योतिष्टोमवृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनाना-
मावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपम् । तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणाम् । इति प्राप्ते—

द्यूमः—“आसीरन्, उपेयुः” इति चोदनादयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणम् ।
यजतिचोदना यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोर्व्यभि-
चारात् । इति राद्धान्तः ॥

(सप्तदशो-पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणे सूत्राणि ६१-६७)

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदः

स्यात् ॥ ६१ ॥ सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६२ ॥

पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

ज्योतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वा-

त्प्रकृतिवत्तस्मान्नाऽऽसां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

द्वादशाहे वचनात्प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृति-

त्वात्परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

परिक्रियाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात्

॥ ६६ ॥ भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अपुतादि प्रत्यहं स्यात्सकृद्वाऽङ्गयनुसारतः ॥

आद्यो भवेत्प्रयोगोऽङ्गी तदैक्येन सकृद्भवेत् ॥ २१ ॥

अस्ति पौण्डरीकः । “पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेत” इति वद्वि-
धानात् । तत्र श्रूयते—“अयुतं पुण्डरीके दद्यादश्वसहस्रमेकादशम्” इति । तत्र
गवायुवाधसहस्रे प्रत्यहं दातव्ये । कुतः—दक्षिणाया अङ्गत्वेन प्रतिप्रधानमावर्तनी-
यत्वात् । इति प्राप्ते—

१ क. अ. स. म. “लक्ष्यमे” । २ क. “कृतकृतसा” । च “कृद्वाऽङ्गयनुसा” । ज. घ. “कृद्वा-

क्याना” । ३ क. “दशमेकादशसहस्रम्” ।

ब्रूमः—अहर्गणरूपस्य पौण्डरीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं मत्तङ्गि । स चैकः ।
अतः—सरुदेव दीनम् ॥

(अष्टादशे-पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विमज्ज नयनाधिकरणे सूत्राणि ६८-७१)

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्व-
शेषत्वात् ॥ ६८ ॥ एकार्थत्वाच्चेति चेत्
॥ ६९ ॥ स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥
विभज्य तु संस्कारवचनाद्दशाहवत् ॥ ७१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सकृत्किं प्रत्यहं वाऽस्य नयनं तत्र चोत्तमे ॥
सर्वस्य वा विभक्तस्य सकृत्संस्कारसिद्धितः ॥ २२ ॥
प्रतिमाध्यंदिनं शोदकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा ॥
सर्वं नेयं तदेकत्वाद्भिन्नमप्य द्वादशाहवत् ॥ २३ ॥

पौण्डरीके सरुदेव द्वावप्यं गवायुवाश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति, तस्य नय-
नादिसंस्कारशोदकप्राप्तः । प्रकृतौ “माध्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते” इति । तदि-
रुचिरेन नयनमिह सकृत्कार्यम्, किंवा प्रेत्यहम्, इत्येकः संशयः । तयोक्तमे पक्षे
प्रत्यहं किं दक्षिणाद्रव्यस्य सर्वस्य नयनम्, किंवा दशसहस्रं गवामेकैकसहस्रम्,
एकादशेऽङ्गि-अश्वसहस्रम्, इति द्वितीयः संशयः । तत्र ‘सरुत्तयनम्’ इति वाच-
्यमात्रम् । कुतः—चावतैव चिकीर्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात् । अथवा प्रतिमाध्यंदिन-
सर्वनं शोदकप्राप्तेः समानत्वात्प्रत्यहं नयनं कार्यम्, तदाऽपि गवायुवाश्वसहस्ररूपस्य
द्रव्यस्यैकदक्षिणारूपत्वात्सर्वं नेयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

विभज्य नेयम् । कुतः—द्वादशाहविरुद्धित्वात् । द्वादशाहे चान्वहं विमज्ज नीद-
त्वात् । इति सद्धान्तः ॥

(एकोनविंशे-मानवीषु पञ्चदशानामेव सामिधेनीत्वाधिकरणे सूत्राणि ७२-७५)

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य
सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ यावदर्थं वाऽ-

१ य. दानमिति । २ य. ‘प्राप्तः प्र’ । ३ क. विनयेत् । ४ अ. अ. ‘नि तद्विधा (नय-
निरुक्तिः) स्तेन । ५ अ. अ. प्रत्ययम् । ६ अ. अ. अ. कर्तव्यम् । ७ अ. अ. नी (ने) यत्नार् ।

र्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च
लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ आग्नेये कृत्स्न-
विधिः ॥ ७४ ॥ ऋजीपस्य प्रधानत्वादहर्गणे
सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७५ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

‘मनोऋचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ॥

अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्याः पञ्चदशैव ताः ॥ २४ ॥

कचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते—“मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्ति” इति । तत्र विशेष-
पाश्र्वणाद्वचो यावत्सो मनुसंबन्धिन्य ऋक्संहितायामाप्ताः, ताः सर्वाः सामिधेन्यः ।
इति प्राप्ते—

धूमः—अग्निसमिन्धनमासामृचां कार्यम् । तच्च प्रकृतौ पञ्चदशभिः सिद्धमित्यत्रापि
चोदकवशात्पञ्चदशैवोपादेयाः ॥

(विशे—वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७६ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

उपावहरणं मानमपि काप्युत वाससि ॥

कापि स्यात्प्रांश्रुताभावाद्धचनाद्वाससोभयम् ॥ २५ ॥

उपोतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानं च श्रुतम् । तदुभयं संपादनप्रयत्नेन विना
स्वत एव लब्धेन केनापि साधनेन कार्यम् ॥

मैवम् । “वाससि मिनोति, वाससा चोपावहरति” इति वचनेन वाससो विदि-
तत्वात् ॥

(एकविंशे—अहर्गणे वासोन्तरोत्पादनाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात्स्याद्वा न स्यादनुक्तिः ॥

चोदकात्मत्पहं प्राप्तं कार्याद्वासोन्तरं भवेत् ॥ २६ ॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकमाप्तादेकस्मान्मानोपावहरणहेतवोर्वासोऽन्यद्वासोऽनुक्त-
वान्न संपाद्यम् । इति प्राप्ते—

श्रूयः—मत्पहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तम् । तच्चोपावहरणरूपं कार्यं वासो-
भेदं विना न सिध्यति, इति धर्मानशक्तेऽवस्थितत्वाद्वासोपनीवसोमात्क्रियन्त्वमपि सोमभा-
ग्येकैकस्याङ्गः पर्याप्तं पृथक्त्वोपावहर्तुं वासोन्तरं संपाद्यम् ॥

(द्वाविंशे—उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनाधिकरणे सूत्रे ७८-७९)

मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्श-

नादुपावहरणस्य ॥७८॥ हरणे वा

श्रुत्यसंयोगादर्थान्निकृतौ तेन ॥७९॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

तत्क्रि माने हतो वाऽऽद्यः प्रकृतविकल्पेक्षणान् ॥

अर्थात्तदैक्यं तत्रोक्त्या हतो स्यात्सार्धकत्वतः ॥ २७ ॥

पदेतद्वासोन्तरमहर्गणे संपाद्यम् । तत्क्रि मानकाले, उत—उपावहरणकाले,
इति संशयः । प्रकृतौ मानोपावहरणयोर्वैकल्यदर्शनादिहापि तदैक्यसिद्धये मानकाले
वासोन्तरं संपाद्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकृतौ—येन सोमो मितः, तेनैवोपावहरणमर्थसिद्धम् । 'कियानेव सोमः शक-
तेऽवस्थापनीयः, कियानेवोपावहर्वैक्यः' इति सोमद्वयभावादर्थसिद्धस्य वैकल्यवाच-
निकत्वाभावात् चोदकेनापिदेशोऽस्ति । अतोऽहर्गणे मानहेतवोर्वाससः शक्यतेऽवस्थित-
त्वादुपावहरणे वासोन्तरस्य सार्धकत्वोत्पत्तये तत्संपाद्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशम-

स्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	२२	७३६
सूत्राणि	७९	२०८६

(अथः सप्तमः पादः)

(प्रथमे—उपोतिष्ठोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणे सूत्रे १-२)

पशोरेकहविष्टं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ प्रत्यङ्गं

वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

सप्तमपादस्य मथमाधिकरणमाहवचि—

पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यथा ॥

आद्यश्रोदनया भैवमवदानपृथक्त्वतः ॥ १ ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्टं युक्तम् । कुतः—
अग्नीषोमदेवतां पवि द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्पशुर्भ-
वति । इति भाषे—

ब्रूमः—“हृदयस्याग्नेऽवधति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसोऽवधति, दोष्णो-
रवधति, पार्श्वयोरवधति” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानादि पृथगास्त्रायन्ते । अव-
दान च हविष्टप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानैवदर्शनात् । हविःश-
ब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चाद्विचोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण वेव-
सासंभन्वादुपपद्यते । तस्मात्—प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

(द्वितीये—पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्पांगानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २-९)

हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासः, तस्मात्तेभ्योऽवदानं

स्यात् ॥ ३ ॥ आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसंख्या

स्यात् ॥ ४ ॥ तेषां वा व्यवदानत्वं विवक्षन्न-

भिनिर्दिशेत्पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसं-

ख्यानेऽनर्थकः स्यात्प्रदानत्वात्तेषां निरवदान-

प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ अपि वा परिसंख्या

स्यादवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥ अब्राह्मणे

च दर्शनात् ॥ ८ ॥ शृताशृतोपदेशाच्च
तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशभिर्गोभिः ॥

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽस्तिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिर्न्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ॥

न त्रिदोषी गत्पभावादङ्गुतोक्तेश्च सोचिता ॥ ३ ॥

मर्त्येद् हविर्भेदे स्थिते सति भेदा यागे संशयः । तत्र—अनिर्विष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कार्यः, तत्तत्रैव सिद्धत्वात् । इत्येकः पक्षः ।

चोदितपश्वङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयाविष्वन्येषु आमाशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृदयाविवदसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण हूयमानत्वलक्षणहविष्प्रपञ्चैवसानात्सर्वैरङ्गैर्गोभिः । इति द्वितीयः पक्षः ।

हृदयादिभिरैकादशभिरेवाङ्गैर्गोभिः कर्तव्यः । कुतः—अन्येषामेसादीनां परिसंख्यातत्वात् । चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनासादयः परिसंख्यायन्ते । नेनु—परिसंख्यायां 'विधिः स्वार्थं ज्ञात्वा, परंपर्यं कल्पेत्, प्राप्तं बाधेत्' इति दोषत्रय प्रसज्येत । प्रसज्यता नाम । सति हि गत्यन्तर एषा बोधत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपम्—इति कृत्वा न दोषतां भजेन्ते । किंच "हृदयानि मासान्यभिमृशन्ति कृत्वा न्यभृतानि" इति केषाचिन्मासानामपकत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मासस्य प्रतिनियतः । तस्मात्—अशृतत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यां गमयति । पुनर्देवाभिमेसासादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्णितः—"नांसयोस्वधाति, न शिरसः" इत्यादिना । तस्मात्—एकादशभिरेव यागः ॥

(पृथिवे-ज्योतिष्टोमेऽनिग्याशेषेष्टपक्षैः स्वष्टकृद्धोमाधिकरणे सूत्रे १०-११)

इज्याशेषास्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ज्यङ्गैर्वा शरवद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

पृथिव्याधिकरणमारचयति—

१ ज 'दे हवि' । २ क. घ. च. छ. झ. विदोषः । ३ क. घ. च. 'दभृतो' । छ. ज. झ. 'दरतो' । ४ ज. 'त्यङ्ग' । छ. 'त्यङ्गं च ह' । ५ ज. छ. अ. वर्तव्यः । ६ छ. 'दितः प' । घ. 'दित प' । ७ क. 'विद्वत्प' । ८ ज. छ. 'नो स' । ९ क. छ. ननु । १० क. छ. ज. घ. झ. पश्यतः । ११ छ. भजते । १२ क. ज. छ. झ. गृह्यगृह्यानि । १३ क. घ. 'त—गृह' । छ. 'दे—अभृत' । ज. छ. अ. 'त—अभृत' ।

इज्याशेषैरशेषैर्वा ऋद्धेः स्विष्टकृतो हुतिः ॥

आद्यः प्रकृतिवन्मेवं पूर्वार्धेत्पुक्तिशेषतः ॥ ४ ॥

पशो भ्रूयते—“अ्यङ्गः स्विष्टकृतं यजति” इति । तत्र—इज्यार्थानां हृदयाद्ये-
कादशाङ्गानां येः कश्चिद्व्यङ्गंरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृतोत्तव्यः । कुतः—प्रकृताविज्या-
शेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वादत्रापि चोदकेन तथात्वात् । इति भाषे—

द्यूमः—“दोष्णः पूर्वार्धोद्यूमे समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः”
इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्विष्टकृते समाम्ना-
यन्ते । न च—हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नावानि—इति शङ्क्यम्, तद्विशेषस्य
कल्पसूत्रकारेण दाक्षितत्वात् । “हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्षौ सव्यं दोः, उमे पार्श्वे
दक्षिणा श्रोणिः, गुदं तृतीयम्—इति देवर्षौवदानानि । दक्षिणोऽसः, सव्या श्रोणिः,
गुदं तृतीयम्—इति सौत्रिष्टकानि” इति । तस्मात्—अविज्याशेषैरङ्गैः स्विष्ट-
कृतोमः ॥

(चतुर्थे—अध्यध्या इडाविकारताधिकरणे सूत्राणि १२-१६)

अध्यध्नी तु होतुरुयङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात्

॥ १२ ॥ शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः

स्यात् ॥ १३ ॥ अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात्

॥ १४ ॥ अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभि-

संबन्धात् ॥ १५ ॥ दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभ-

क्षविकारः स्यात्, शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

होतुर्नियम्यतेऽध्यध्नी किंवेडां विकरोति सा ॥

अनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते ॥ १ ॥

अनुवादोऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टमीः ॥

नाध्यध्नी तत्र तेनेडा होतुर्वैक्रियते तथा ॥ ६ ॥

१ च. अङ्ग. २ क च “विदङ्ग” । ३ क ख. अ. “दमेऽव” । ४ च. “दमेऽव” । ५ स.
तद्विपर्यय । ६ क. “शेषोत्पद्य” । ख. “शो यकृद्वृक्षौ स” । च. ज. झ “शोयकृद्वृक्षौ स” । ञ.
“शोयकृद्वृक्षौ स” । ७ क. ख अ उमेवे. ८ क ख ज. झ. ञ “तानि । ९ ख. तेनेता । १० ख.
“विक्रियते तथा । ज. झ अ “विक्रियते तथा ।

पशावेव श्रूपते—“अध्युध्रीं होत्रे हरन्ति” इति । अध्युध्रीं हृदयादिव्योऽ-
न्यदङ्गम् । तत्र-इयं होत्रुरेव नान्यस्य—इति नियम्यते । कुतः—पक्षे प्राप्तत्वात् ।
तथा हि—हृदयादीनिज्याशेषान्मक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र क्षिपेत्,
“अनक्षिपिमिरिडां वर्धयन्ति” इति श्रवणात् । अस्मिंश्च मक्षणे पत्येकमृत्विजां विमज्ज-
माने सेपमध्युध्रीं होतुः कदाचित्प्राप्नोति, कदाचिदन्यस्य, ततो नियन्तव्या । इति प्राप्ते—
ब्रूयः—“वर्धयन्ति” इति वर्तमानापदेशेनानक्षिप्यवक्तव्यमनुवादः । प्राप्तकं तु परि-
क्षिप्यवक्तव्यम् । तच्चैवमाश्रयते—“अथ यद्यत्परिक्षिष्यते, तत्तत्समवैतधान्यामान-
यति हृदयं जिह्वा वक्षः”—इत्यादिभ्य “वनिष्टुम्” इत्येतद्वचम् । न च—वस्तिपन्था-
व्येऽध्युध्री पठिता । ततोऽप्राप्तत्वाद्विधीयमानया तया होतुरिडामागोऽन्यो बाध्यते ।
तत्रैवं वचनव्यक्तिः—“यद्धोत्रे हरन्ति, तदध्युध्रीम्” इति । तस्मात्—विकारः ॥

(पञ्चमे-वनिष्टोर्भक्षविकारत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

अग्नीधश्च वनिष्टुरध्युध्रीवत् ॥ १७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वनिष्टुरपि तद्वत्स्यात्प्राप्तिः प्राप्तनतो यदि ॥

इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पशावेव श्रूपते—“वनिष्टुमग्नीधे” इति । अध्युध्रीवद्वनिष्टुरपि हृदयादिव्यदि-
रिक्तमङ्गम् । ततः—संशयपूर्वोत्तरपक्षास्तद्वचोऽन्याः । अधिका शङ्का त्वेषा—‘इडा-
पाने हृदयादिमासनवाक्ये वनिष्टुरपि पठितः । ततः पक्षे प्राप्त एव नियम्यते’ इति ।
तत्पत्तरण्यदिवत्प्राप्तनमिडायाः संस्कार एव । न त्वेतावदा वनिष्टोर्भक्षवमाधिरित्य-
माप्तविधेः पूर्ववद्विकारः । इत्युक्तशङ्कायामुत्तरम् ॥

(षष्ठे-मैत्रावरुणस्यापि शेषमक्षास्तित्वाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥ स्याद्वा

होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसंबन्धात् ॥ १९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

मैत्रावरुणनाम्नीऽन्न भक्षो नास्त्यस्ति वा नदि ॥

अप्राकृतत्वादध्वर्युहोत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः ॥ ८ ॥

१ अ. घ. अ. हरति । २ अ. घ. ‘मात्रेऽन्’ । ३ क. ‘वत्तं पा’ । घ. ‘वत्तं पान्यमा’ । ग.
घ. ‘वशधानामा’ । झ. ‘वत्तमवत् पा’ । ४ अ. घ. ‘प्राप्तारभिय’ । न. ‘प्राप्तिरेव निय’ । ५ अ. घ.
‘पुनः श्रुते’ । ६ क. ‘श्रोऽन्ते भ’ । ग. घ. ‘श्रो नु भ’ । ७ क. ‘होत्रेऽन्त’ ।

अत्र पक्षौ मैत्रावरुणनाम्न इडा भक्षो नास्ति । कुतः—प्रकृतौ मैत्रावरुणस्यामा-
वेन चोदकप्राप्त्यभावात् ।

मेवम् । “मैत्रावरुणः प्रेत्यवि चान्वाह” इति मैत्रानुवचने तस्य विवीयेदे । यत्र
मैत्रकार्येणाध्वर्यावन्तर्भावः । अनुवचनकार्येण च होतरि । तस्मात्—अस्ति भक्षः ॥

(सप्तमे-मैत्रावरुणस्पैकभागताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ एकत्वाद्वैक-

भागः स्याद्भागस्याश्रुतिमृतत्वात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

द्विभाग एकभागो वा द्विभागः स्याद्विकर्मतः ॥

एकः पुंमेक्यतो नो चेद्वैपम्यं प्रकृतावपि ॥ ९ ॥

स मैत्रावरुणः कर्मोपाधिना द्विभागः । इति चेत् ।

न । पुरुषैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वं स्यात् । अन्यथा प्रकृतावपि कर्मधारव-
म्यानुसारेण भागधारवम्यं प्रसज्येत ॥

(अष्टमे-प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणे सूत्रे २२-२३)

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ अभक्षो

वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्षो नो वा वपायसौ ॥

पचत्पतोऽस्ति नो पक्वा वपा सर्वा हुता यतः ॥ १० ॥

अत्र पक्षौ प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्षोऽस्ति । कुतः—अध्वर्युकर्मणो वपापाकस्य तेन
कृतत्वात् ॥

मेवम् । भक्षयितुं वपाशेषस्याभावात् ॥

(नवमे-पृथग्मेधीयकेऽपूर्वाज्यभागविधानाधिकरणे सूत्राणि २४-३३)

विकृतौ प्राकृतस्य विधेरग्रहणात्पुनः श्रुतिरन-

र्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ अपि वाऽऽग्नेयवद्दिशब्दत्वं
 स्यात् ॥ २५ ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥
 अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वच-
 नादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्
 ॥ २७ ॥ प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥
 नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ अग्रहणादिति चेत्
 ॥ ३० ॥ न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ तथा तद्व-
 हणे स्यात् ॥ ३२ ॥ अपूर्वतां तु
 दर्शयेद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

एदमेधीयके त्वाज्यभागावित्पनुवादगीः ॥
 स चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥ ११ ॥
 परिसंख्योक्त संकोचश्चोदकान्यत्र वाऽत्र वा ॥
 अंपूर्वो एदमेधीयः स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥ १२ ॥
 अनुवादः पुनः श्रुत्या द्विवीथः सार्थतावशात् ॥
 निर्वापवचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहापकृत् ॥ १३ ॥
 ओदनेनैव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम् ॥
 विध्येकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः ॥ १४ ॥
 प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ॥
 चोदकस्य च संकोच इतराङ्गनिषेधतः ॥ १५ ॥
 व्यापारेक्याश्चोदकस्य स्वार्थसंहरणं भवेत् ॥
 वेद्यप्याद्य निरर्थत्वादपूर्वं कर्म पुज्यते ॥ १६ ॥
 आज्यभागेतिनाम्नोपकारकमिस्मृतेरिह ॥
 नामतादि समं तस्मापुज्यते तेन चोदकः ॥ १७ ॥

“मरुद्भ्यो एदमेधीयः सर्वोमां दुग्धे सायमोदने” इति विदिमे एदमेधीये

१ घ. च. अ. छ. म. अपूर्वः । २ छ. च. अ. छ. अ. एदमेधीयः । ३ अ. छ. सहापकृत् ।
 ४ छ. ‘तः’ ॥ १५ ॥ स संकोचोऽपि नो युक्तः प्रसक्तद्वयो विधिः । व्या० ५ च. य. ‘समहा’ ।
 ५ य. ‘हनम्’ ॥ १६ ॥

श्रूयते—“आन्यभागी यन्नति” इति । तत्राष्टवा संशयः—चोदकप्राप्तयोरेवाऽऽन्य-
भागयोरिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयम् । इत्याद्यः पक्षः ।

तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गार्थः । ततः सार्पकत्वाय चोदकैवद्वाक्ययोर्मिलितयोरत्राऽऽ-
न्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधिद्रव्यनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो
विकृतावपि श्रूयभागाश्चोदकस्य लिङ्गम्, तथाऽऽन्यभागावपि लिङ्गत्वेन सहायकवती ।
ततो मिलितयोर्विधायकत्वम् । इति द्वितीयः पक्षः ।

एहमेधीयविधायक्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिद्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तर-
प्राप्तिः । तस्मात्—प्रकृताविष्टौ श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्पवादेन
तत्पक्षोत्तरार्थम् । इति तृतीयः पक्षः ।

मिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्यैकवाक्यत्वायोगादर्पवादत्वमयुक्तम् । ततः—चोदकप्रा-
प्तादाज्यभागविकर्मणोऽविक्रमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधीयते । इति चतुर्थः पक्षः ।

ऐष्टिकयोरान्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गान्तरं युक्तम् । तस्मात्—आन्यमा-
गव्यविरक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंस्थानार्थमिदमाज्यभागवचनम् । इति
पञ्चमः पक्षः ।

आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्थायैस्त्यज्येत, प्रयाजादिरूपनिषेधोऽन्यार्थः
परिणेत, चोदकप्राप्तं च प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्येत, इति दोषत्रयप्रसङ्गात् परिसंस्था
युक्ता । तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकं चोदकवाक्यमाज्यभागव्यवि-
रक्तिप्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचनीयम् । इति षष्ठः पक्षः ।

यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापाराः स्युः, तदा प्रयाजाद्यङ्गोच्चैर्व्यापारैस्त्वेषा-
मविदेशः सिध्यति । आज्यभागोच्चरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वात् चोदके-
नोऽऽन्यभागाविदेशः, इत्येवं संकोचो वर्णयितुं शक्यते । इह तु ‘शब्दबुद्धिकर्मणां
विरम्य व्यापाराभावात्’ इति न्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति—‘युग-
पदविदेशोऽनविदेशश्च विरुद्धधर्मः प्रसज्येत । तस्मात्—प्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचो न
युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽन्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न च—उक्तदोषावपि,
अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरेव शक्तश्चोदकः । तज्ज्ञानं शक्ति-
ज्ञानमुपसंहारः । तथा सत्यान्यभागाविदेशो व्यापृतस्य चोदकस्य को नामाविदे-
शानिवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः । तत्राऽऽन्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनम् । इति
सप्तमः पक्षः ।

१ अ. अ. घ. ‘द. सा’ । २ अ. अ. ‘युक्तो’ । ३ अ. घ. ‘मेधवि’ । ४ अ. घ. ‘तरमिह
ति’ । ५ क. ‘यो व्यर्थः’ । अ. अ. ‘धोऽन्योऽर्थः’ । ६ च. ‘कप्राप्तस्य’ । ७ क. घ. म. ‘नाति’ । ८ अ.
घ. ‘धर्मत्वं प्र’ । ९ क. च. ‘अस्य चोदकस्य ज्ञानं श’ । अ. घ. ‘अस्य चोदकः । तज्ज्ञानं घ’ ।

“पुरोवाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोक्तृभयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वादत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वाभासो युक्तः । किंच प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । तस्मात्—उपसंहारो न युक्तः । तस्मात्—अपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गानि यद्वाति । इतिकर्तव्यत्वाकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषत्रयाभावोदष्टमः पक्षोऽभ्युपेयः । ननु साम्रहिण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोभिः सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतः, वृद्धदत्तापि विधीयमानयोरान्यभागयोश्चोदकपात्रप्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न, वैपम्यात् । प्रकृतावान्यभागयोरुपकारः कृतः, सोऽत्र नामसाम्प्रेन स्मर्यते । तत्र ऋषोपकारैरनुयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहसोऽतिदिष्टैः संपूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरिहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे ऋषे सति पञ्चामवर्तमोनः प्रयोगवचनः समुचित्यानुष्ठापयति । ततो वैपम्यात् ऋषोपकारान्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीये चोदको लुप्यते । तस्मात्—अविकृष्टिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मात्र विधीयते । इति रौद्रान्तः ॥

(दशमे—गृहमेधीये स्विष्टकृदाचनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ॥

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥ १८ ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यभागाम्यामेव निराकाङ्क्षत्वौदन्यत्स्विष्टकृदादिकं न कार्यम् । इति चेत् ।

न । आज्यभागवद्विहितत्वात् । “अग्नये स्विष्टकृते समवपति” इति, “इडागुपह्वये” इति विहितम् । तस्मात्—यावदुक्तं कार्यम् ॥

(एकादशे—गृहमेधीये प्राशिन्नादिभक्षणाभावाधिकरणे सूत्राणि ३५—३७)

स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥ अप्रतिषेधो वा दर्श-

नादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥ प्रतिषेधो
वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिन्नाद्यस्ति वा न वा ॥

अस्तीडादर्शान्मेवं तदुक्त्याऽत्रास्ति नेतरत् ॥ १९ ॥

एहमेधीये स्विष्टकृद्दान्यमाणेष्वष्टधा संशयं इति निधाय परिसंख्यापं पञ्चमं पक्ष-
मभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्ता । तत्र प्राशिन्नादिमक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति । कुतः—
मक्षणार्थेस्येडोपह्वानस्य तत्र दर्शनात् । इति प्राप्ते—

सूत्रम्—अत्र एहमेधीये वदिडामक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टकृद्वाक्यमापितस्य
परिसंख्यावत्तस्य वचनेन निवारितत्वादितरप्राशिन्नादिमक्षणं परिसंख्यावत्त्वान्नास्ति ॥

(द्वादशे—मापणीयातिथ्ययोः शंखिडान्ततानियमाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनुया-
जप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥ नित्यानु-
वादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

मापणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंखिडान्तेयोः ॥

निषेधो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्याया ॥ २० ॥

शंखिडान्तत्ववाक्याच्च निषेधो विधिमानतः ॥

नित्यानुवादो नञ्वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ॥ २१ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“शंखन्वा मापणीया संतिष्ठते, न पत्नीः संयाजयन्ति ।
इडान्ता आतिथ्याः संतिष्ठन्ते, नानुयाजान्यजति” इति । प्रकृतौ यदा “वच्छं-
योः”—इति मश्रं जपति, तदानीमध्वर्युः परिधीनश्री मसिपति । तदाह कल्पसूत्र-
कारः—“अनुच्यमाने शंखवाक आहवनीये परिधीन्महरति” इति । ततो हविःशे-
षेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्ति, इति क्रमः । तथा—प्रधानेयागनारिष्ठहोमप्राशि-
न्नादिमक्षणोपह्वानानुयाजसूक्तवाकशयुवाकाः, इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः । पत्नीसंया-

१ स. च. 'वत्पाऽत्रास्तु ने' । अ. 'वत्पा त्वत्वे ने' । २ क. 'पेत्य इय' । अ. 'पेत्येयं क' । ३ अ.
अ. 'न्ताऽवतालिता । तं' । ४ अ. अ. 'तं किं तं' । स. 'त तदस्ति' । ५ अ. अ. 'रयानस्य । ६ अ.
'न्ततः । ७ नि' । ८ अ. च. अ. 'नियमे' । ९. 'नित्यमवादि' । ८ क. अ. अ. 'न्ताऽऽतिथ्या संतिष्ठते,
वा' । ९ क. 'नयागना' ।

जानामुपरि फलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकृपालोद्वासनैरिष्टिः समाप्यते । एवं स्थिते
विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः शंखुवाकान्तत्वम्, आतिथ्येष्टेरिष्टाभक्षणान्तत्वं च विक-
ल्पितं स्यात् । कुतः—निषेधविधिवक्तव्याभ्यां प्रकरणद्वयपर्वितेः । तथा हि—शंख-
न्तत्वेद्वान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानुयोजननिषेधे पुननिषेधवचनं परिसंख्यार्थम् ।
पत्नीसंयाजानुयोजनव्यातिरेके नास्ति निषेधः—इति परिसंख्या । तेन प्रकृतिवद्यथा-
मासं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्टयोः पर्वीयते । विधिवक्तव्येन च शंखिद्वान्तत्वम् ।
तेन ब्रीहियववादिकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः । शंखन्तत्वमिद्वान्तत्व च तयोः प्रतिनियतम् ।
पत्नीसंयाजाद्यभावात्स्वार्थसिद्धः । ततो नञ्पदयुक्तमुपरिवर्तनं प्रतिषेधवत्कथं नित्यानुवादः
सन्नर्थवादः । पत्नीसंयाजाद्यकरणात्तादर्थ्यं भवतीति । अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्ये-
रन् । विकल्पे *तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः, परिसंख्यायां च त्रयो दोषाः । विधिपरिसं-
ख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषः । ततः—शंखिद्वान्तत्वं नियतम् ॥

(प्रयोदशे—{ प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव } सूत्राणि ४०—४२)
{ शंखिद्वान्तत्वाभ्यां संस्थाधिकरणे }

प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४० ॥ प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनाद-
तिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥ प्रतिषेधस्य त्वरा-
युक्तत्वात्तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२ ॥

अथोदवाधिकरणमारभ्यति—

तत्रैव शंखिद्वे पूर्वे परे वा स्वेच्छयाऽप वा ॥

परे एवापवा पूर्वे एवाऽऽद्यो द्विविधश्रुतेः ॥ २२ ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगीः ॥

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वे एवाविरोधतः ॥ २३ ॥

* पथमं ब्रीह्यनुष्ठाने—यत्रशास्त्रस्याप्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागः । प्रयोगान्तरे
वयोगदाने यत्रशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मक परित्यक्तप्रामाण्योपादानम् । ब्रीहिशान्ते स्वीकृत-
प्रामाण्यपरित्यागरूपोऽप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः । पुनस्तृतीयेयोगे ब्रीह्यनुष्ठाने ब्रीहिशान्तस्य स्वीकृता-
प्रामाण्यपरित्यागात्मा त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः । इति चत्वारो दोषाः । तथा कथमिद्वेद्वदतिरेक्याद्यै वा
दोषैः । इति लघुमञ्जूषा ।

मायणीयाविध्ययोरैवान्तत्वेन निर्णयिते शक्यते पुनः सदिह्यते । प्रकृतौ द्विविधे शक्यते—पत्नीसयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते, द्विविधश्रुतेः । अथे चोदकाद्विदिष्टे सति विशेषनियामकामावादिच्छया स्वीकाय । इत्येकः पक्षः ।

यदि मायणीया पूर्वशक्यन्ता, आविष्या च पूर्वोदान्ता, तदानामन्तत्त्वविविधैव ताभ्यां शक्यताभ्यामूर्ध्वमाप्तानां पत्नीसयाजानामनुयाजानां च वारित्वान्निषेधो व्यर्थः स्यात् । परैर्योरन्तत्वे ताभ्यां शक्यताभ्यां प्राप्तानां वेपामनिवारणात्तन्निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात्—परे एव शक्यते ग्राह्ये । इति द्वितीयः पक्षः ।

निषेधोऽयं नित्यानुवाद —इत्युक्तम् । स च पूर्वयोः शक्यतयोरेतत्त्वेऽप्येकवाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते । सजावविरोधिन्यौ हि पूर्वं शक्यते । तस्मात्—ते एव ग्राह्ये । इति राद्धान्तः ॥

(चतुर्विंशे, उपसदामपूर्वार्थत्वाधिकरणे सूत्राणि ४३-४६)

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥४३॥ सौवेण
वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥४४॥ अप्रति-
षिद्धं वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ॥४५॥ अनिज्या
वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

उपसत्सु 'निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ॥

यावदुक्तमुताऽऽद्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात् ॥ २४ ॥

सौवाचारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसरूपया ॥

अपूर्वार्थत्वतो वाऽन्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधगी ॥ २५ ॥

उपोतिष्ठोमे ("पहुपसद् उपसाद्यन्ते" इति) विहितासूपसत्सु पठ्यते—"अप्रया-
जोऽस्वा अननुयाजः" इति । तत्र निषेधात्मयानुयाजान्वर्जयित्वाऽवशिष्टं चोदक-
प्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणायम् । इति प्राप्ते ।

ब्रूमः—प्ररुची विहित एवाऽऽधारः पुनरिह विधीयते । स च चोदकप्राप्तमन्य-
तसर्वमङ्गजातं परिसरूपे । अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु—पुनर्विधानं प्रतिप्रसवा

१ अ झ 'स, तत्र द्वि' । २ स च ज झ अ 'दत्तातिदि' । ३ अ झ 'ता स्यात्, त' ।

४ ज 'रयो शक्यव्यो' । ५ अ झ 'यास्तत्वे' । ६ न निषेधेभ्यः । ७ अ ■ अ 'जान' ।

८ झ शति एव पक्षः । ९ झ पुनर्विधि' ।

र्थम् । अत एव श्रुतिस्त्वत्र सौवाधारप्रमावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति—“नान्या-
माहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्, यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुख कुर्यात् । सुवेणाऽऽ-
धारमाधारयति” इति । अयमर्थः—‘सौवाधारः सर्वत्र यज्ञमुखम् । तथासति यदि
कश्चिन्मन्द उपसत्प्रयोगादौ सौवाधारमद्भुत्वा तस्य स्थाने काचिदन्यामाहुतिं जुहुयात्,
तदा मुञ्चन्वत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । सौवएवाऽऽधार आदौ कर्तव्यः’ इति ।
नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याऽऽधारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् ।
तस्मात्—परिसंख्यार्थे एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेदभूतोऽर्थवादः ।
यदि ‘परिसंख्या त्रिदोषा’ इत्युच्येत, तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनि-
षेधो नित्यानुवादः । सर्वेषां यावदुक्तमभ्यानुष्ठेयम् ॥

(पञ्चदशे—अवभृथेऽपूर्वकर्मताधिकरणे सूत्राणि ४७-५०)
अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात्
॥ ४७ ॥ आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रति-
षेधः स्यात् ॥ ४८ ॥ प्रयाजानां त्वेक-
देशप्रतिषेधाद्वाक्यशेषत्वम्, तस्मान्नित्यानु-
वादः स्यात् ॥ ४९ ॥ आज्यभागयोर्ग्रहणं
नित्यानुवादो गृहमेधीयवत्स्यात् ॥ ५० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वसुताऽऽचरेत् ॥

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजवर्हिर्निषेधतः ॥ २६ ॥

आद्योऽप्युपन्तावित्याज्यभागोत्तया परिसंख्यया ॥

अभ्येनात्र गुणाप्राप्तेरपूर्वत्वेन वाऽन्तिमः ॥ २७ ॥

उपोतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ बर्हिर्योगौ वर्जयित्वा शिष्टं
चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः—“अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति, अपबर्हिषावनुयाजौ
यजति” इति बर्हिर्योगद्वयमात्रवर्जनावगमात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“अप्सुमन्तावान्यमागौ यजति” इति परिसंख्यानौदुक्तभेवानुष्ठेयम् ।
अपोज्येत—चोदकप्राप्तावाज्यमागावनूद्याप्सुमन्तदेवेवमन्नद्रव्यरूपस्य गुणस्याज विवा-

१ क. ध. च. अ. मुख्यम् । २ क. छ. अ. सोमा । ३ ज. छ. च. ‘वरप’ । ४ ज.
‘वभृते व’ । ५ क. अन्येन वैगुण्यम् । ६. अन्येनात्र गुणम् । ७. अन्यतोऽत्र गु’ । ज. छ. अन्यो
ना । गुणः प्र’ । अ. अन्यो नार्थगुणम् । ८ छ. ज. छ. ‘नापय’ । ९ अ. छ. ‘नातय’ ।

नात्र परिसंख्या—इति । मैवम् । लिङ्गक्रमाम्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः—
परिसंख्यया गृहमेधांयवदुपसद्वदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम् ॥

(षोडशे— { वाजपेयादी यूपदीनां स्वा- } सूत्राणि ५१-५७)
दिरत्वादिनियमाधिकरणे

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्ग्रहणस्यार्थव-
त्त्वाच्छ्रवञ्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
उभयप्रदेशाच्चेति चेत् ॥ ५२ ॥ शरेष्वपीति
चेत् ॥ ५३ ॥ विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्विति
चेत् ॥ ५४ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥
श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ ग्रहण-
स्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

बृहद्यवः स्वादिरश्च विकल्प्या नियता उत ॥

विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ २८ ॥

कचिद्विकृतौ श्रूयते—“बृहत्पृष्ठ भवति” इति । त्रैधातवीये श्रूयते—“यव-
मयो मध्यम” इति । वाजपेये श्रूयते—“खादिरो यूपो भवति” इति । तत्र—
बृहद्रथतरयोः, ब्रीहियवयो, खादिरवैल्वादीनां च प्रेरुवो विकल्पितत्वादत्रापि
चोदकेन विकल्पिता । इति चेत् ।

न, पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । परिसंख्या तु दुष्टत्वान्न शङ्क्या । तस्मात्—नियताः ।
कोट्यन्तर त्वर्थाभिर्वर्तते ॥

(सप्तदशे—काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणे सूत्राणि ५८-६०)

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्र-
वृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥ अधिकं स्यादिति
चेत् ॥ ५९ ॥ नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते ॥

निवर्तते वा न प्राप्तेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥ २९ ॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः ॥

चोदकः शिष्ट एवास्य विपैपोऽर्थाजिवर्तते ॥ ३० ॥

“ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताष्टाक-
पालद्रव्ययोर्नोस्ति निवृत्तिः । कुतः—चोदकेन प्राप्तत्वात् । श्रुतयोरतिविद्ययोश्च
द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्यः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उत्पन्नस्य यागस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया पश्चाच्चोदकस्यावसरः । इह
तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य तद्विषयाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न तत्र चोदकस्याव-
काशोऽस्ति । ननु—सहस्राष्ट्रवश्चोदकः कचित्प्रवर्तते, कचिन्निवर्तते, इत्येतन्न सम-
वधि—इति चेत् । मा भूत्तत्संभवः । न वयं तन्निवृत्तिं ब्रूमः । किंतु श्रुताभ्यां द्रव्य-
देवताभ्यामन्य एवाङ्गकलापश्चोदकस्य विषयः । ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वा-
देव फलवो निवृत्तिं ब्रूमः । तस्मात्—वृत्तापेक्षो विकल्पसमुच्चयो ॥

(अष्टादशे-सौमापौष्णपशौ स्वादिरेषूपस्य नियमाधिकरणे सूत्राणि ६१-६३)

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि

विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ यावच्छ्रुतीति चेत्

॥ ६२ ॥ न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ॥

द्रयोनियोजनादावो निरपेक्षत्वोऽन्तिमः ॥ ३१ ॥

पशुश्रमिनानुष्ठेये सौमापौष्णे पशौ श्रूयते—“औदुम्बरो यूपो भवति” इति ।
तत्र—चोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः—
द्रयोर्युपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागोयोगात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वादिरोदुम्बरो परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनसमो प्रमार्णद्वयवन्नेन
प्राप्तः । तयोः समुच्चयाङ्गकारे निरपेक्षं परित्यज्येव । तस्मात्—उपदिष्ट औदुम्बरोऽ-
विदिष्टस्य बाधकः ॥

(एकोनविंशे—ब्रह्मवर्चसकामैर्ब्रह्मिणेव यागाधिकरणे मूत्राणि ६४—७१)

विकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्ब्रह्मणस्य
गुणार्थत्वात्, उभयोश्च प्रदिष्टत्वाद्गुणशास्त्रं यदेति
स्यात् ॥ ६४ ॥ ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो
विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥ विरोधित्वाच्च लोकवत्
॥ ६६ ॥ क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥
विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वादिकल्पः
स्यात् ॥ ६८ ॥ पृषदाज्ये समुच्चयाद्ब्रह्मणस्य
गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥ यद्यपि चतुरवतीति
तु नियमे नोपपद्यते ॥ ७० ॥ क्रत्वन्तरे वा
तन्नयायत्वात्कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

किं शुक्ला ब्रीहयः पसे चोदकप्रापितान्पवान् ॥

न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्तिरतोऽग्रिमः ॥ ३२ ॥

वाक्यभेदो यागशुक्लगुणयोर्विधितो भवेत् ॥

विशिष्टस्य विधौ कार्यमेकं वा बाधकास्ततः ॥ ३३ ॥

“सौमरीद्रे चरुं निर्वपेच्छुक्लानां ब्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र चोदकप्राप्ते
ब्रीहियवविकल्पो न बाध्यः । कुतः—प्रत्यक्षस्य ब्रीह्वाक्यस्यातिदिष्टपाक्षिकब्री-
ह्यनुवादेन शुक्लगुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरेणोपपन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

भूमः—यागस्वावदप्राप्तत्वादिवेद्यः । तत्र गुणोऽपि यदि पृथग्विधीयैव वदा
वाक्यं भिद्येव । ततः शुक्लब्रीहिव्यविशिष्टो यागोऽत्र विधीयते । तथासत्यति-
दिष्टब्रीहियवपर्यत्कार्यं वदेवोपदिश्यमानशुक्लब्रीहीणां कार्यम् । तद्वत्ते ब्रीहयः पाक्षि-
कान्यवान्बाधन्ते ॥

(विंशे—पञ्चावदानतायाः सर्वाङ्गसाधारणताधिकरणे सूत्रे ७२—७३)

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

वषायामेव किंवाऽन्येष्वपि पञ्चावदानता ॥

वषोदेशादाद्यपक्षोऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः ॥ ३४ ॥

पक्षौ श्रूयते—“यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः, पञ्चावत्तैव वषा कार्यो” इति ।
यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वं गोत्रमेदेन स्मृतिकारैः पठ्यते—

“आमदन्या वत्सविदा वार्ष्टपेणोश्च ते त्रयः ।

पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिनः” इति ॥

सर्वेषां यजमानानां गोत्रविशेषमपेक्ष्य श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं वषामुद्दिश्य विधानाद्वषायामेव । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अवदानस्य चोदकप्राप्तत्वेन विधेयत्वामावादनानुद्देश्य विधीयमाना संख्याऽवदानमुक्तेष्वन्येष्वपि पञ्चवत्तयेषु भवति । इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य

सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदिषुः
अधिकरणानि	२०	७५६
सूत्राणि	७३	२१५९

(अथाष्टमः पादः)

(प्रथमे-पदेशानारभ्यविधानमोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणे सूत्राणि १-४)

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च, प्राप्तप्रतिषि-

द्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ अर्थप्राप्तवदिति

चेत् ॥ २ ॥ न. तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम्

॥ ३ ॥ अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वा-

द्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

* शोभितेष्टमृगमात्रे तु—

“आमदन्या वत्सविदा वार्ष्टपेणोश्च ते त्रयः ।

पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिनः” इति तत्पुरुषार्थे ॥

१ प. “नारभ्ये च । यो २ क. “द्विगुणितो । न. घ. “द्विगुणितः । ३ क. “नारभ्ये ।

नाऽऽप्येय न च होतारं नानुयाजेष्वितीदृशे ॥

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥ १ ॥

अन्याद्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ॥

तेनानुयाजवाक्यस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्त वरणमति श्रूयते—“नाऽऽप्येयवृणीते, न होतारम्” इति । तथाऽनारभ्यवाद श्रूयते—“आ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्वाक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्वाक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः” इति । तत्रोक्तम्—“नानुयाजेषु ये यजामहं करोति” इति । तत्र वरणस्य विविधप्रतिषेधो चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । “ये यजामहे” इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विविधप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरवैयर्थ्यार्थं विकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूम—अष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः । ननु—परस्परविरुद्धयोर्विधिमविषेधयोः समुच्चयस्याप्यभावात्का गतिरेव—इति चेत् । उच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं ‘न’ इत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्याशो भविष्यति । तथा हि—यदि ‘न’ इत्ययं शब्दः करोतिना सबध्यते, तदा ‘ये यजामहं न करोति’ इत्येव प्रतिषेधः स्यात् । यदि च ‘वृणीते’ इत्याख्यातप्रत्ययेन सबध्यते, तदा ‘वरणं न कर्तव्यम्’ इति निषिध्यते । न त्वेव सबध्यते, किं त्वनुयाजपदेन वृज्झातुना च सबध्यते । तथा सति—‘अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु येयजामहं कर्तव्यः’ ‘वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयम्’ इति येयजामहवरणपर्युदासेन विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिद्भावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः ॥

(द्वितीये—निषेधस्वार्थवादताधिकरणे सूत्रम्—)

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयामि—

न सोमेऽध्वर इत्पुक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ॥

उतार्थवादो वाऽऽद्यः स्यादसमस्तपदोक्तितः ॥ ३ ॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गैष्टावविकल्पाय मध्यमः ॥

नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पार्श्वनेर्भते ॥ ४ ॥

१ अ. अन्यद्वत्ता । २ अ. ‘तार वृणीते’ इ । ३ क अ. अ. ‘ते—“ओ आ” । ४ अ. च.

‘निरिति । ५. क. ज. अ. अ. निषिध्यते । ६ अ. ‘इ वा न वि’ ।

पुरैतस्मात्सोमयाग आज्यमांगाप्रसक्तिः ॥

न पर्युदासः किंत्वर्थवादो दृष्टान्तवर्णनात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्राज्यभागौ प्रकृत्य तौ “न तौ पशौ करोति” इति निषिध्य पश्चात् “न सोमेऽध्वरे” इत्येवमाभायते । तत्र—अयं प्रतिषेधः स्यात् । कुतः—नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्तत्वाभावात् । ‘अत्राज्ञपनाकारयति, अधमे करोति’ इत्यादिषु पर्युदासपदेषु समस्तत्वदर्शनात् । व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनाच्चित् आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । ननु—पशोरिति विकृतित्वेन चोदक आज्यभागी प्रसज्यति । सोमस्य त्वविकृतित्वान्नास्ति वरप्रसक्तिः—इति चेत् । बाढम् । तथाऽपि सोमाद्भूतासु दीक्षणीयादिष्विति वा प्रसक्तिः, सैवाङ्गिनि सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति । तस्मात्—प्रतिषेधः । इत्याद्यः पक्षः ।

चोदकप्रतिषेधार्थां ‘दीक्षणीयादावाज्यभागी वा कुर्यात्’ इत्येवं विकल्पः स्यात् । स चाष्टदोषमत्तः । अतः पूर्वाधिकरण इव पर्युदामोऽस्तु । तत्र *कात्यायनमतेन समासनियमेऽपि पाणिनेर्मतेऽनियमः । तस्मात्—सोमव्याविरक्ते कर्मण्याज्यभागी केषांभ्यो । इति मध्यमः पक्षः ।

यथा वरणेषु वज्राविरिकाङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति वरणपर्युदासे-नाङ्गान्तरविषये चोदको व्यवस्थाप्यते । तेषांश्चापि पर्युदासवादिना पर्युदासात्पुंरा पर्युदसनीये सोमे, इतरत्र च साधारण्येनाऽऽज्यभागप्रसक्तिर्वान्या । सा किम्—उप-देशात्स्यात्, अविदेशाद्वा । न मध्यमः—प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरवकृद्भस्याऽऽज्य-भागविदेशस्य सोमे प्रसजकत्वामावात् । न द्वितीयः, अन्योन्याभयत्वप्रसङ्गात् । उपदेशवाक्येऽपि पर्युदासादिना निर्णीते सति पेशाचोदकेन प्रसक्तिः, मत्यां च प्रसक्तौ पश्चात्पर्युदासनिर्णयः । तस्मात्—न पर्युदासः । कां वाँ “न सोमेऽध्वरे” इति

* “मित्रो यस्य शत्रुश्च यस्य सुवन्तसंपन्थेन समास इति वार्तिककारो अत्राज्ञापनायनौ मन्थने स्म—“वाचमाननैक्यं च स्वमात्रसिद्धत्वात्” इति मेति मन्थनपाणिनिः । स हि “विधास” (पा०सू० ३।१।१) इति प्रहस्वरात् समासमुक्तवान् । सद्वादित्वात् पाणिनेर्निरुद्धं प्रमाणम् । अत्राज्ञापनायनौ फान्यायनस्य । असद्वादी हि विद्यमानमप्यनुवृत्तस्य धृत्वात्” इति सायनाचार्यस्यैव ‘स्वमाश्रिते’ इति हेतुमन्प्रत्ययानभूतमहाभाषाविरुद्धम् । हेतुना द्वितीये अनेत्यत्र—नि । एतर्थाभावे-अपेक्षावशतोः समासस्य सति द्वितीयाभाषाविरुद्धं इति वार्तिककारपर्यैः । वार्तिकमने व्याख्यास्य इति तु वेदत्तं मीमांसकानामेव व्यपेक्षामाश्रयणामेतादृशोक्त्यननुवृत्ततां प्रतिपाद्यते ॥

१ य. ज. म. ‘भाष्य’ । २ य. ‘नदत्तं’ । ३ क. ‘तिष्ठति’ । ४ म. य. ‘नदत्ति’ । ५ द. स. कापौ । ६ ज. स. ‘तथैवा’ । ७ म. ‘तथा’ । ८ म. ‘तुनः पर्याप्तोपरपर्याप्त’ । ९ द. स. ‘उदत्ता’ । १० ज. स. ‘परदत्त’ । ११ य. य. ज. य. ‘लक्षणाभेदस्य विवेचन’ । १२ य. ‘परोक्षे दत्त’ ।

वाक्यस्य गतिः। उच्यते—“न पशौ करोति” इत्यस्य निषेधस्य शेषः सन्देष्टान्तो
दर्श्यते—‘यथा न तौ मोमेऽध्वरे करोति, तथा तौ न पशौ कुर्यात्’ इति। ततः—
अर्थवादः। इति राद्धान्तः॥

(तृतीये-अतिरात्रे षोडशिश्रद्धनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणे सूत्रम्—)

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमाहचयति—

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाऽथ निषेधनम् ॥
आद्योऽनुयाजवन्मैवं विध्येकविषयत्वतः ॥ ६ ॥
अत एवार्थवादोऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ॥
निषेधः स्याद्विकल्पोऽत्र ग्रीष्मादाविव युज्यते ॥ ७ ॥

उपोतिष्ठोमस्य सत्त्वाविशेषे श्रूयते—“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति” इति। तत्र-यथा-अनुयाजेषु “येयजामह” इति विधिनिषेधयोः
समावेशे पर्युदासः, एवमत्रापि। इति चेत्।

मैवम्। एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात्। ‘अतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे’ इत्युक्ते
कथं न व्याहृत्येव। दृष्टान्ते—विधिः सर्वविषयः, निषेधोऽनुयाजमात्रविषयः, इत्य-
नुयाजपर्युदासेऽपि न विधेर्निर्विषयत्वम्। तर्हि “न पशौ करोति” इत्यत्र “न
सोमे”—इतिवदर्थवादोऽस्तु। इति चेत्।

न। स्तुत्यस्तावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहृतितादवस्थ्यात्। “अपस-
वोऽन्ये गोअश्वेभ्यः” इत्यत्र पश्चन्तरनिषेधेन गोअश्वविधे स्तुतिर्दृष्टा। इह तु
षोडशानिषेधेन षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टो व्याघातः। तस्मात्—प्रतिषेधः—इति
मृतीयः पक्षोऽस्तु। न च—अत्रापि व्याघातः शङ्क्यः, अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण
भिन्नप्रयोगविषयत्वात्। सत्त्वप्यष्टसु दोषेषु गत्यन्तराभावाद्ब्रौह्मिववाद्विकल्पोऽभ्यु-
पेयः। तस्मात्—प्रतिषेधः। इति राद्धान्तः॥

१ क. च. सट्टान्तो। २ क. “लोऽथ ग्री”। ३ क. च. तत्र यद्यनुयाजमात्रनिषेध इवानुयाज
इवात्रापर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम्। ख. तत्र यद्यप्यनुयाजस्य पर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम्। ज.
तत्र यद्यप्यनुयाजमात्रविषय इत्यनुयाजपर्युदासेऽपि न विधेर्निर्विषयत्वम्। घ. तत्र यद्यनुयाज इवात्र
निषेध इवानुयाजपर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम्। ४ च. “दोऽस्तिवति यथाऽनुयाजेषु येयजामहविधि-
निषेधयो समादेशपर्युदास एवमत्रापीति चेत्। एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात्। अतोऽतिरात्रव्यतिरि-
क्तेऽतिरात्र इत्युक्तं कथं न व्याहृत्येव। दृष्टान्ते तु विधिः सर्वविषयः, निषेधोऽनुयाजमात्रविषय इति।
मैवम्। स्तुत्य”। ५ ज. घ. अ. शङ्कनीयः। ६ ज. घ. अ. “अपुपेन्यः”।

(चतुर्थे-जतिलोक्ती निषेधस्यार्थवादताधिकरणे सूत्रम्—)

न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकृतावर्थवादः
स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥७॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

जतिलोक्ती चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयःस्तुतिः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मेवं वाक्यैक्यात्पयसा सह ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—“जर्विलगवाग्वा जुहुयात्, गवीधुक्यवाग्वा जुहुयात्, न
ग्राम्यान्पशून्निहन्ति, नाऽऽरण्यान् । अथो खल्वाहुः—अनाहुतिर्वै जर्विला गवीधु-
काश्च । पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्” इति । जर्विला आरण्यास्तिवलाः । गवीधुका
आरण्या गोधूमाः । तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव ।

“अनाहुतिः”— इति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वात्—होमाभावस्तृतीयः पक्षः ।
न च—अत्र ‘जर्विलगवीधुकयोरनाहुतिः’ इत्येतेन पर्युदासः संभवति, आहुतिपदा-
न्वितस्य नञ्पदस्य जर्विलगवीधुकपदान्वयायोगात् ।

पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावात्पोडशि-
महेष्णामहणवद्विकल्पः । इति मासे—

श्रूमः—पयोविधिना सह जर्विलदेरेकवाक्यत्वेनार्णवादत्वं युक्तम् । ग्राम्यारण्य-
पशून्निहन्तीत्येन प्रशस्तयोरपि जर्विलगवीधुकयोरग्निहोत्रं यस्याहुतिर्वा नास्ति ।
पयसस्तु वदति । ‘इत्थे महामार्गे पयः’ इति स्तूयते । तस्मात्—अर्थवादः ॥

(५३मे—त्रैयम्बकादावभिधारणानभिधारणादीनामर्थवादताधिकरणे सूत्रम्—)

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

५३माधिकरणमारचयति—

अभिधारनिषेधौ च होमादोमौ विकल्पितौ ॥

विधारस्वमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिसाम्पदः ॥ ९ ॥

निषेधस्य विधेशात्र मीमांस्यत्वेन वर्णनात् ॥

समीर्णासावुभावर्थवादोऽस्त्वर्थे विधित्सिते ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा यद्वा
विहिताः । तान्मन्त्रस्य श्रूयते—“अभिधार्या अनभिधार्या इति वीणासन्ते ब्रह्मवादिनः”

इत्यादि । आधाने श्रूयते—“होतव्यमग्निहोत्रं, न वा, इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः”
इत्यादि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये नैऋतिर्विचोराया । अनयोरुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ
वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात्समानबलौ । ततः षोडशिश्रहणामहणवद्विकल्पः । न
च—अर्विलवद्विधास्यमानस्तुत्यर्थत्वं शङ्क्यम्, दृष्टान्तस्य विषयत्वात् । दृष्टान्ते
चावज्जर्विलादेरन्यदेव विधास्यमानं पयः, तस्य स्तुतिर्पुंका । इह तूपक्रमे विहितत्वे-
नाभिधारणहोमौ मीमांस्यन्तौ (संमीमास्यान्ते) पुनर्विधीयते, “अभिधायौ एव,”
“तूष्णीमेव होतव्यम्” इति बौक्त्यशेषयोः पठ्यमानत्वात् । न च—तेनैव तस्य स्तुतिः
संभवति । पुनर्विधानं त्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते । निषेधस्य स्तावकत्वं
दूरापेक्षम् । न हि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोत्रं शक्यते । तस्मात्—विधिनिषेधौ
विकल्पाधौ । इति प्राप्ते—

धूमः—इतिशब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मिमांस्यत्वं प्रतीयते ।
ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधितिसर्वापेक्षस्तुत्ये । ‘इत्थं महामागो विधिति-
सोऽप्यो यन्मीमांसया निर्णेतव्यः’ इति स्तूयते । तस्मात्—एकवाक्यत्वादर्थवादः ॥

(षष्ठे—आधान उपवादस्य विकल्पताधिकरणे सूत्राणि ९-११)

उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥ प्रतिषेधादकर्मति

चेत् ॥ १० ॥ न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

षष्ठाधिकरणमारभ्यति—

उन्नेपो ब्रह्मगामस्य निषेधो विहितस्तुतिः ॥

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्सेद इव स्तुतिः ॥ ११ ॥

विध्यनन्वपतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ॥

विषयैकमाद्विकल्पोऽत्र षोडशिश्रहवन्मतः ॥ १२ ॥

आधाने वामदेव्यादिसाम्ना गौनानि विहितानि । आधान एवेदमपरमाज्ञायते—
“उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति, यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति” इति ।
उपशब्दः सामीप्यं श्रूयते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।

* “अग्नौ सत्याहुः—अभिधायौ एव, न हि तद्विरनभिधूतमस्ति,” “तूष्णीमेव होतव्यम् ।
यथापूर्वमाहुर्नोर्जुहोति नाग्निः परापनति” इति प्रावरमाधे वाक्यशेषो ॥

१ क. अ. ज. झ. अ. नश्रुति । २ च. “चागौ । अ” । ३ क. “द्विभाष्यमा” । ४ अ. झ.
विषयत्वात् । ५ झ. मीमांस्यन्तौ । च. मीमांसन्तौ । अ. झ. मीमांसते । ६ झ. प्रतिषेधन । ७ झ.
म. “स्तुतिः । ८” । झ. “स्तुत्यर्थः । ९” । ८ क. “धो न हि तस्तुतिः । ९ अ. झ. “तोऽपि श्रू” ।
१० अ. यानानि । ११ क. झ. य. भ. परित्यक्ता ।

अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उच्यते । स निषेध उद्गातुर्वेदितं यामदे-
न्यादिसामगानं स्तौति । ननु—ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तम् । ततस्तन्निषेधोऽत्यन्तम-
संभावितत्वाच्छङ्काविषाणवच्छून्यः । न हि बन्ध्यापुत्रो वा वैद्वधो वा संभावयितुं
शक्यते । तथासति घाटशेन निषेधेन कथं स्तुतिः—इति चेत् । ‘वशोऽखेदवत्’
इति ब्रूमः । “स आत्मनो वषाभुदस्तिदत्” इत्यनेनात्यन्तासंभावितार्थेन यथा प्राजा-
पत्यस्य तृणरस्याजस्य विधिः स्तूयते, उद्धृत । इति भाषे—

ब्रूमः—नेधं यामदेभ्यादिसामविधीनां स्तौत्रं भवितुमर्हति, विधीनामनेकत्वेन
सत्त्वसंनिधिपठितैरर्थेवादेनिराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् ।—का तस्मै वाक्यस्य
गतिः—इति चेत् । उच्यते—ब्रह्मवाङ्मोऽथ विप्रत्वज्जातिहारेणोद्गातारं ब्रूते । यस्य
अ गानं प्रसक्तं, तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विष्क-
ल्प्यते ॥

(सप्तमे—दीक्षितदाननिषेधस्य पर्युदासताधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्स-
र्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ अक्र-
तुयुक्तानां वा धर्मः स्यात्क्रतोः प्रत्यक्षशिष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥ तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशे-
षात् ॥ १४ ॥ अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्यु-
दासः स्यात्, प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमाप्तवति—

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते ॥

अतिदिष्टपुमर्थे वा पुमर्थे वोक्तितोऽग्रिमः ॥ १३ ॥

उपदेशार्थवत्त्वात् मध्यमोऽन्त्यस्तु संनिधेः ॥

एकवाक्यत्वेनोभयेत्पुमर्थं पर्युदस्यताम् ॥ १४ ॥

उपोविष्टो भ्रूयते—“दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति” इति । अत्र
पदानादिकं पुरुषार्थं, यत्र क्रत्वर्थश्च, तत्राप्युपदिष्टमतिदिष्टं च, तत्सर्वं प्रतिषिध्यते ।
कुतः—“न ददाति” इत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वात् । इत्याद्यः पक्षः ।

१ क. तद्गाथो । २ ज. घ. ‘ति प्राति ह्’ । ३ ज. घ. ‘पुनः’ । ४ क. ‘मर्थे वा । ५ क.
‘स्तौयते’ ।

उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे सत्युपदेशो व्यर्थः स्यादिति ततोऽविदिष्टं, पुरुषार्थं च, इत्युभयमेव प्रतिषिध्यते । क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयम् । इति मध्यमः पक्षः ।

नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपि प्राप्तम्, यच्चाविदिष्टं दानादिकं, तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव संनिहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः । न च—नित्याग्निहोत्रदानादीं विविनिषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः, भिन्नविषयत्वात् । क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं निवारयति । पुरुषार्थस्तु विधिः कालान्तरे तदनुष्ठापयति । तस्मात्—पुमर्थस्य निषेधः । यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्क्येत, तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु ॥

(अष्टमे—वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य
तत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विकल्पितो बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ॥

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥ १५ ॥

लिङ्गचोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्पितः ॥

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥ १६ ॥

भनारभ्य श्रूयते—“यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः” इति । उपोत्तिष्ठोमे श्रूयते—“पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति” इति । राजसूये श्रूयते—“वल्मीकवपोयामुत्सृज्य जुहोति” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“गार्हपत्ये पत्नीसं-
याजाजुहोति” इति । तत्र—अनारभ्यवादे होमसामान्यमनूचाऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धा विशिष्टहोमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूच गार्हपत्यो विहितः । तत्र—पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः—उभयोः प्रत्यक्षव-
र्चनयोः क्रत्वर्थत्वेन समानबलत्वात् । ननु—“ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपविष्ठते” इत्यत्र

१ ख. ज. ■ “इ सज्ज्योति” । २ ख. पुरुषार्थस्य । ३ क. विशेषार्थो । ४ ज. ह. मुख्यो न शः । ५ ज. ह. अ. “उभय” । ६ ज. ह. “नूच्या वि” । अ. “नूच्या वि” । ७ ख. ज. ह. अ. “यिषा हो” । ८ ज. ह. “यनोक्तत्वेन समम्” ।

येषां भ्रूया लिङ्गं बाध्यते । यथा वा—चोदकादिदिष्टानां कुक्षानामुपदिष्टैः शरैर्बाधः । तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्तु—इति चेत् । न, वैषम्यात् । लिङ्गं विलम्बितत्वादुर्बलम्, चोदकभ्रूयमेव दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशब्दं विलम्ब्यते, नाभ्यनूयते । अतो दीर्घस्याभावाद्विकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—होमसामान्यस्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलम् । विशेषशब्दं तु व्यावृत्त्या विधायकत्वात्प्रबलम् । न च—पदादिशब्दमपि होमसामान्यमेवानुष्ठ पदादिविधायकत्वेन समानबलं स्यात्—इति शङ्क्यम्, प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादकत्वायोगात् । तस्मात्—प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ॥

(नवमे-वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषताधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्यभागवत्प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥
विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात्स्यादनारभ्यविधानस्य ॥ १९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ॥

संहतिर्वोपकारस्य ऋष्याऽऽद्योऽस्त्वाज्यभागवत् ॥ १७ ॥

सामिधेन्यश्चोदकाग्नाः साप्तदश्यं तु वैमृधे ॥

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ १८ ॥

अनारभ्याऽऽज्यापते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति । तथा वैमृधेऽर्चक-
स्यायां पक्षौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदश्यं विहितम् ।
यद्यपि—अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यम् । तथाऽपि श्रुतेन सप्तदश्येनाव-
रुद्धत्वाद्विकृतिर्वैतानि विज्ञाते । तथासति वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवैमृधाग्नाः सप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना ग्रहणेकीयान्यभागवत्कृतोपका-

१ ज. छ. यदा । २ व. स. “या चो” । ३ क. “योऽस्ते—इ” । ४ अ. नन्वेवं । ५ अ. झ. “यत् य स” । ६ ज. झ. अ. अद्वितीयम् । ७ क. सहति । च संगति । ज. छ. सहति । ८ ज. अ. “वेद्याद्यो” । ९ अ. छ. “अथ किंचिदाग्ना” । १० ज. “रक्तलाया” । ११ ॥ पुनः पुनः । १२ ग. “येव निवि” । १३ क. “वाद्यः पा” ।

रत्वेनेतिकेव्यथाकाङ्क्षा पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वतां गमयन्ति ।
साप्तदश्यं खनारभ्यवादप्राप्तमनूयते । इति प्राप्ते—

ध्रूम — वैमृथादिषु सामिधेन्य आन्यभागवन्न विधीयन्ते । किंतु चोदकप्राप्तास्ता
अनूच साप्तदश्यं विधीयते । तच्च साप्तदश्यं वैमृथादिप्रकरणेष्वाम्नां विधिभिः कामु-
चिदेव विरुतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विरुतिषु । तत्रानारभ्यवादो
विलम्ब्यते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोधय, अन्यथानुपपत्त्या
ऋतुप्रवेशं परिकल्पय, प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहवत्त्वेन विरुतिषु सर्वासु निवेशः क्रियते—
इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोध्यः । ऋतौ तद्विशेषे च
प्रवेशो न कल्प्य, मत्स्यप्रकरणपाठेनैव तत्सिद्धे । ततः साप्तदश्यस्य वैमृथादिविरुति-
विशेषसंबन्धे सहसा प्रविपन्ने सति तद्विरोधात्संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्य-
वादस्तु वैमृथादिषु प्राप्तस्य नित्योपवादादोऽस्तु । यद्वा प्राकरणिकविधिवैमृथादिषु साप्-
दश्यैर्प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धा-
करणवद्गुणसहस्रवचनत्वात्ताऽऽन्यभागवदपूर्वं कर्तव्यम् ॥

(दशमे— { अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु } सूत्राणि २०—२२)

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशा-
त्स्यात् ॥ २० ॥ अनाम्नाते च दर्श-
नात् ॥ २१ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्वाहेत्पुक्तिर्द्विहोमे सहस्रं स्पान्नं वाऽग्रिमं ॥
पूर्वन्यापेक्षं तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधित्वतः ॥ १९ ॥
विधित्वेऽपि नियम्य स्पान्नं व्यत्यासवपट्कृती ॥
होमान्तरे वपट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ॥ २० ॥

अनारभ्य श्रूयते—“वपट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते” इति ।
द्विहोमविशेषे श्रूयते—“प्रथम्यै स्वाहा, अवरिषाय स्वाहा” इत्यादि । तत्र—

१ ज 'प्राय तैर्वि' । २ ज 'प्रायत' । ३ ज 'तै' । ४ ज 'स्वान्नं' । ५ ज 'वपट्कारेण' । ६ ज 'वपट्कारेण' । ७ ज 'वपट्कारेण' । ८ ज 'वपट्कारेण' । ९ ज 'वपट्कारेण' । १० ज 'वपट्कारेण' । ११ ज 'वपट्कारेण' । १२ ज 'वपट्कारेण' । १३ ज 'वपट्कारेण' । १४ ज 'वपट्कारेण' । १५ ज 'वपट्कारेण' । १६ ज 'वपट्कारेण' । १७ ज 'वपट्कारेण' । १८ ज 'वपट्कारेण' । १९ ज 'वपट्कारेण' । २० ज 'वपट्कारेण' । २१ ज 'वपट्कारेण' । २२ ज 'वपट्कारेण' ।

पूर्वाधिकरणे यथाऽनारभ्यविहितस्य साप्तदशस्य माकरणिकविधिनोपसंहारः, तथोप-
संहारे सवि होमा-तरेषु नास्ति स्वाहाकारः । इति प्राप्ते—

ब्रूम —“पृथिव्यै स्वाहा” इति मन्त्रपाठोऽयम् । न तत्र स्वाहाकारोऽनारभ्या-
धीतग्राह्यवाक्येनैव विधीयते । न खलु “यमादित्या अक्षुमाप्याययन्ति” इत्यादि-
यान्यामन्त्रगता आदित्यादिकाब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका दृष्टा । यथा सिद्धार्थे-
वाच्यादित्यशब्दो न विधीयते, यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थे ‘आप्या-
ययन्ति’ इति शब्दो न विधायक । तथा दैविकहविर्त्रिष्य ‘इत्तम्’ इत्यस्मिन्नर्थे
वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारण विदधाति । तथा मत्पुत्रसर्गायै, पसहारकयैरेकावपय
त्वङ्गाया अप्यमावाभात्तयेवात्र पूर्वन्याय । ननु—प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे निनि-
युक्तत्वात्स्वाहाकारविविधार्थोत्पद्यते—इति चेत् ।

एवमपि ग्राह्यवाक्येन पक्षे प्राप्ते स्वाहाकारो नियम्यते । अस्मिन्निर्दिष्टोमे स्वाहा-
कारेणैवान्नं प्रदीयते । तत्र पात्रिको वषट्कारोऽर्थान्निवर्तते । किंच—‘पुरस्तात्स्वा-
हाकारा वा अन्ये देवाः, उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अ-ये’ इति ग्राह्यगोर्णवाक्येन ‘स्वाहा
पृथिव्यै’ इत्यपि पाठ पक्षे प्राप्नोति, तत्र ‘पृथिव्यै स्वाहा’ इत्येव नियम्यते ।
अर्थात्—अप्ययासो वषट्कृतिश्च निवर्तते । तस्मात्—अविवित्वविधित्वयोरुपम-
हारमादेन होमात्तरेष्वनारभ्यविहितयोर्वषट्कारस्वाहाकारयोर्विकल्प सुम्भवी भवति॥

(एकादशे—अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिरूपेण सूत्राणि २३-२८)

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्

॥ २३ ॥ मासि ग्रहणं च तद्वत् ॥ २४ ॥

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च

॥ २६ ॥ ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥

मासि ग्रहणमभ्यासप्रतिपेयार्थम् ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

नातिदेशोऽतिदेशो वा बह्व्यतिग्राह्यगोर्णं स ॥

यिकृतौ पुनरुचत्वोदेपोऽद्वान्तरवद्भवेत् ॥ २९ ॥

१ क “रेड्य ना” । २ क स झ “हारा अयाग्य इति । अपि च तथित्यपि ग्राह्यगो-
र्णा” । ज झ. “हारा अन्या इति ग्राह्यगोर्णा” । ३ च “नि” अपि च विधिरापि मा” । ४ ल
“ए गयेन” । ५ ज झ “नित्ये” । ६ क “हारा अयाग्य” ।

प्रकृतेर्विकृतीनां च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ॥

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ॥ २२ ॥

इदं श्रूयते—“य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति । “तैषष्टम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्यः” इति । अतिग्राह्यसंज्ञका ग्रहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुरूपेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्याग्रेरातिग्राह्याणां च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः—पुनराक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विकृतौ स्वेवं पुनरुच्यते—“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुच्येन तमतिरात्रेण, तं द्विरात्रेण” इत्यादि । अपमर्थः—“इष्टंकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नाग्निष्टोमाद्यनुष्ठानम्” इति । तत्र—अग्निष्टोमः प्रकृतिः, उच्ययादयो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकश्चित्तर्माग्निमतिदिशेत्, तदानीमुच्ययादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । अतिग्राह्याश्च विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते—पृष्ठये एङीयात्, उच्ये एङीयात् । तस्मात्—विधानार्थवत्त्वाय विकृतावगम्यतिग्राह्यातिदेशो नास्ति । इति प्राप्ते—

द्रूमः—पेन्त्रवायवग्रहादीनामङ्गान्तराणामुच्ययादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽभ्युपगतः, तथाऽग्निचयनस्यातिग्राह्याणां चातिदेशः स्यात् । न हि—अखण्डः सकृत्प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिश्येतराण्युपेक्षते—इति युक्तम् । अतिदेशप्राप्तानामपि पुनर्वचनं प्रकृतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावगम्यतिग्राह्योः प्रत्यक्षविधिः, तथा विकृतिष्वपि, इति तत्साम्यम् । न च—साम्ये प्रयोजनाभावः, गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । “इयेन चितिं चिन्वीत स्वर्गकामः” इत्यादिनां इयेनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः । ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मात्—“अथातोऽग्निमयम्”—इति वाक्येन प्रकृतावग्निष्टोमे कासुचिदुच्ययादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते, अन्यासु वाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्याभावात्, अतिदिष्टस्य चानाश्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात्—पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्यविदेशः ॥

(द्वादशे—उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)

उत्पत्तितादर्थ्याच्चितुरवतं प्रधानस्य होमसंयो-
गादधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूत-
त्वात् ॥ २९ ॥ तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥

१ क. सौम्यात् । २ क. स. च. ज. स. उपस्तम्भनं । ३ स. यज्ञोपस्तम्भ । ४ स. ज. प्र. “इवाचि” । ५ क. पृष्ठ । ६ क. उच्यते । ७ ज. स. “त—पुनर्विधा” । ८ क. ज. स. श्रुतम् । ९ ज. स. पुनर्विधानं । १० क. स. श्येनवित । ११ क. “ना कामादि” । स. ज. “ना वारादि” ।

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरवधार-
णेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥ तुल्यवच्चा-
भिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमाश्चर्यादि—

चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होमतोक्तिः ॥

चतुर्थेव सहाऽऽख्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासपरोम्नापते—“चतुरवचं जुहोवि” इति । तत्र किं पुरोडाशवच्च-
गवस्यावदानस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या । चतुष्टं वृषस्तरणामिधारणार्था-
भ्यामाज्यावदानाभ्यां सह संपद्यते, इति संशयः । तत्र चतुरवचस्य द्वितीयया
विभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । नच—उपस्तरणार्थस्याऽऽख्यस्य होमकर्मत्वमस्ति ।
तस्मात्—पुरोडाशावदानस्यैव चतुरवचम् । इति भाषे—

ब्रूमः—न तावदत्र होमानुवादेन चतुरवचत्वं विधीयते, होमस्याप्राप्तत्वात् ।
नापि विक्षिप्तविधिः, गौरवमसङ्गात् । होममात्रविधाने चतुरवचत्वमनुवाद्यम् । तच्चाऽऽ-
ख्यसद्विषयैव युक्तम् “द्विर्द्विषोऽवचति” इति विधिना पुरोडाशावदाने द्विरवस्यैव
माहत्वात् । तस्मात्—पुरोडाशे द्विरवदानम् ॥

(अथोदशे—उपांशुपालेऽपि चतुरवचस्याऽऽवश्यकताधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

सामदश्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ हविषो वा

गुणभूतत्वात्तथामूतविवक्षा स्यात् ॥ ३४ ॥

अथोदकाधिकरणमाश्चर्यादि—

उपांशुपाले किं न स्यादवदानचतुष्टयम् ॥

स्याद्वा नास्त्युपसंहारोभानूक्तिर्वाक्पतोऽस्ति तत् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवचं नोपांशुपाले । कुतः—सामदश्यवदुपसंहारात् ।
पथा सामदश्यमनारभ्यावीर्य परिगणितान् मित्रविन्द्रादिविक्रितेषु पुनः श्रूयमाणं
वास्तेवोपसंहृतम् । एवेमुपस्तरणामिधारणोपेते हविषि श्रूयमाणं तत्रैवोपसंहर्तव्यम् ।
तथा च पुरोडाशासांन्याययोस्त्वत्यर्थवत्याति, उपांशुपालस्य वृषस्तरणादिराहित्याज्जाति
चतुरवचम् । इति भाषे—

ब्रूमः—योऽयमुपसंहारस्तेनोदाहृतोऽवचविधिः सोऽनुवादः—इति पूर्वतोक्तम् ।

१ अ. होम्यतो । २ अ. च. अ. ह. अ. “तीयावि” । ३ अ. “नेव च” । ४ अ. अ. तथाऽऽख्येन
सं । ५ अ. अ. “रात्रावचति” । अ. “रात्रोनूक्ति” । ६ अ. ह. “वमिहोप” ।

अथ उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः । मा मूढोपसंहारः तथाऽप्युपांशुयाजे चतुरवचं कथं सिध्यति—इति चेत् । “चतुरवचं जुहोति” इति वाक्यात्—इति ब्रूमः । तस्मात्—अस्त्युपांशुयाजे चतुरवचम् ॥

(चतुर्दशो—दर्शपूर्णमासयोरप्राग्येन्द्राग्रयोरनुवादताधिकरणे सूत्राणि ३५-४६)

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुप-
देशस्तच्छ्रुतित्वाद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ न
त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन संबन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ सति च
नैकदेशेन कर्तुः प्रधानमूतत्वात् ॥ ३७ ॥ कृत्स्न-
त्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥ कर्तुः स्यादिति चेत्
॥ ३९ ॥ न गुणार्थत्वात्प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥
कर्मणोऽस्तु प्रकरणे तद्व्यायत्वाद्गुणानां लिङ्गे-
न कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ यदि तु
सांनार्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवा-
योऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥ अपि वा
विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ संदेहे श्रुति-
र्द्दिदेवतार्था स्याद्यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽग्नेयो
दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ विधिं तु
बादरायणः ॥ ४४ ॥ प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा
॥ ४५ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

सप्त पक्षाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः ॥

शेषः स्यात्तच्छ्रुतेर्नैवं कौत्स्न्येनित्यत्ववाचनात् ॥ २५ ॥

कर्मान्तरविधिर्मेवं प्रत्यभिज्ञैवकारतः ॥

णिजर्थस्य विधिर्मेवमाकल्प्यात्स्वार्थवर्जनार्त् ॥ २६ ॥

कालस्यास्तु विधिर्मेवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः ॥

ऐन्द्राग्नैकविधिर्मेवं वैषम्याच्चैवकारतः ॥ २७ ॥

कालो लाक्षाणिकोऽप्यस्तु सार्धत्वायेति चेन्न तत् ॥

स्तुत्या विध्येकवाक्यत्वात्सार्धत्वाच्चानुवादता ॥ २८ ॥

दशपूर्णमासयोरिदमाज्जायते—“पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्—यावे-
दाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च” इति । तर्धे षट्पक्षाङ्कमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्थाप-
यति । “दशपूर्णमासाभ्यां त्वर्गकामो यजेत्” इत्यत्र योऽधिकारी श्रुतः, तस्यायं शेषः
स्यात् । कुतः—वृत्तश्रुतेः । पुरोडाससाधनकस्य यागस्य यः कर्ताऽधिकारवाक्ये
श्रूयते, स एवात्रासोमयाजिशब्देन विशेषितः श्रूयते । इत्याद्यः पक्षः ।

नैष युक्तः, कास्त्वेन्यनित्यावयोषोषप्रसङ्गात् । तथा हि—“पुरोडाशाभ्यामेव”
इत्येवकारेण सांनाय्योषोषायाज्योष्येवच्छेदः । तथा पुरोडाशद्वयस्य “आग्नेयश्चै-
न्द्राग्नश्च” इति विशेषितत्वाद्वापोमीयस्यापि व्यवच्छेदः । ततः कास्त्वेन बाध्येत ।
नैष ‘असोमयाजिनमेव’ इत्यन्वयः, तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दशपूर्णमासव्यवच्छेदा-
द्यावन्निवादिवाक्यात्प्रापितं नित्यत्वं बाध्येत । तस्मात्—दशपूर्णमासाभ्यामन्ये
आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते । इति द्वितीयः पक्षः ।

“यावेतौ” इति प्रसिद्धानुवादेन दशपूर्णमासावेव प्रत्यभिज्ञायेते । “पुरोडाशाभ्या-
मेव” इत्येवकारश्च कर्मान्तरपक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात्—प्रसिद्धकर्मोनुवादेन ‘याज-
येत्’ इति णिजर्थे श्रुतिर्न प्रति विधीयते । एवकारस्य प्रयोजनं सांनाय्यादिनि-
वृत्तिः । इति तृतीयः पक्षः ।

सोऽभ्यनुपपन्नः । ऋत्विग्यामिफलस्य कस्यचिदश्रवणात् । न च—विश्वजिज्ञया-
येन कल्पयितुं शक्यम्, परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थवृत्तेरेवासंभवात् । तस्मात्—काल-
विधिरस्तु । सोमयागात्प्राचीने काले पुरोडाशाभ्यामेव याजयेत्, न तु सांनाय्येन ।
सोऽयं चतुर्थः पक्षः ।

एयोऽप्ययुक्तः । असोमयाजिशब्दस्य काले लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्—
ऐन्द्राग्नस्यैकस्य पूर्णमास्यामपाप्तत्वेन विधिरस्तु । आग्नेयस्तु पूर्णमास्यामपाप्तायां
च नित्यमाप्तत्वादनूद्यते । इति पञ्चमः पक्षः ।

१ ज. घ. “दशपूर्णमास” । २ घ. “न च त” । ३ ज. घ. श्रुतः । ४ ज. घ. “पश्येन्द्राग्नस्य
य” । ५ ज. घ. यदि । ६ ज. घ. श्रुतेः । ७ घ. “वृत्ते स्थाप” । ८ घ. “वृत्तस्त्वार्यग्राहरे” ।
९ घ. “एव । मा” । १० घ. आग्नेयस्य । ११ स. “समन्” ।

सोऽप्ययुक्तः । सक्त्ययुक्तस्यैकस्य लिङ्गपत्यस्य विधित्वमनुवादत्वं चेति वैष-
म्यमसङ्गात् । एवकारश्चात्र व्यर्थः । तस्मात्—अगत्यो वहासगिकमप्युपेत्यापि
कौलस्य विधिरस्तु । तथा हि—असोमयाजिनः सांनाय्ये वातत्पतिपसवः श्रूयते—
“तदु ह संनयेत्” इति । “यदा सोमयागो नास्ति तदाऽपि संनयेदेव” इत्यर्थः । तथा
सति सोमासोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सांनाय्यमैन्द्राग्रपुरोडाशेनैव मित्रविषया-
मावादिकल्पितम् । सोऽयं विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात्मागेव, पश्चात् सांनाय्य-
मेव, इत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते । तथासत्येवच्छास्त्रं सार्थकम्, नान्यथा । इति षष्ठः
पक्षः ।

सोऽप्ययुक्तः । “सांनाय्येन तु सोमयाजिनम्” इत्यस्य विधेः स्थावकत्वे सत्ये-
कवाक्यत्वत्वात् । सार्थकत्वं चैवं सति भविष्यति । तस्मात्—अनुवादोऽयम् ।
इति सप्तमः पक्षो राद्धान्तः ॥

(पञ्चदशो-उपांशुयाजस्य धौवाज्यद्रव्यताधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गा-
श्रुतित्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥
धौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे यत्किंचिद्रव्यमाज्यमुताग्रिमः ॥

विशेषानुक्तितो मेवं धौवाज्यस्य विधानतः ॥ २९ ॥

“उपांशुयाजमन्तरा यजति” इत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वादौच्छिकं द्रव्यम् ।
इति चेत् ।

मेवम् । भान्यस्य श्रुतत्वात् । “वावदूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पीर्ण-
मास्यां यजन्” इति हि श्रुतम् । न च—एवमप्यनियतं यत्किंचिदौज्यम्—इति
शेङ्क्यम्, धौवस्य विहितत्वात् । “सर्वस्यै वा एवञ्ज्ञाय यत्वे यद्विषयायामाज्यम्”
इति विहितम् । विध्यश्रवणेऽपि धौवाज्यस्य समयोजनत्वाय विपरिणामः कर्तव्यः ॥

(षोडशो-उपांशुयाजस्य प्राकृतदेवतानियमाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥ तान्त्रीणां वा प्रकरणात् ॥ ५० ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

१ अ. घ. ‘त्यां लाक्ष’ । २ अ. घ. ‘कालस्यैव’ । ३ अ. अ. ‘तदु ह समवन’ । ४ अ. तदिह संन’ ।
अ. घ. तदु समवन’ । ५ अ. घ. ‘न सह धि’ । ६ अ. घ. ‘दौज्यं स्यात्—इ’ । ७ अ. घ. म. ‘अग्नीषय’ ।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्निको वाऽन्निको भवेत् ॥

अविशेषात्प्रकरणान्नान्निकोऽत्र निषम्यते ॥ ३० ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिदेवता स्यात् । “विष्णुरुपांशु यष्टव्यः” इत्यादेरर्थवाद-
त्वेनाविधायकत्वात् । अन्यस्य च देवताविधेरदानीत् । यागेन देवतामात्रस्यैव
कल्पनाच्च ।

मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्णमासतन्त्रमध्यपठित एव
कश्चिदेवः प्रस्थास्योपांशुयाजे नियम्यते ॥

(सप्तदशाष्टादशयोः { उपांशुयाजस्य विष्णुवादिदेवताक- } सूत्राणि ५२-६१)
{ त्वर्षीर्णमासीकर्तव्यत्वयोरधिकरणयोः }

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ देवताया-
स्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादि-
हाधिकारेण ॥ ५२ ॥ विष्णुर्वा स्याद्द्वौत्राप्ना-
नादमावास्याहविश्च स्याद्द्वौत्रस्य तत्र दर्श-
नात् ॥ ५३ ॥ अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्र-
धानशब्दसंयोगाद्गुणत्वान्मन्त्रो यथा प्रधानं
स्यात् ॥ ५४ ॥ आनन्तर्यं च सांनाय्यस्य
पुरोडाशेन दर्शयति, अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥
अग्नीषोमविधानान्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधी-
यते ॥ ५६ ॥ प्रतिपिध्यविधानाद्वा विष्णुः
समानदेशः स्यात् ॥ ५७ ॥ तथाचान्यार्थद-
र्शनम् ॥ ५८ ॥ न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभ-
यत्र विधीयेतासंबन्धात् ॥ ५९ ॥ गुणानां
च परार्थत्वात्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति
॥ ६० ॥ विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

कोऽपि देवस्ताम्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ॥
 मजापतिरुताम्रिः स्यादग्नीषोमावुतायवा ॥ ३१ ॥
 विष्णुर्षेद्वाऽग्निमुत्सृज्य विकल्प्यं देवतान्नयम् ॥
 कोऽप्यत्रानिपमान्मैवमुपांशुत्वादियन्नणात् ॥ ३२ ॥
 मजापतिरुपांशुत्वात् नूष्णीभावयोगतः ॥
 अग्निमुख्यत्वतो मेवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥ ३३ ॥
 अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ॥
 विष्णुर्षाज्यादितस्तत्र मजापत्योक्तिवाचनात् ॥ ३४ ॥
 याज्याम्रिविष्पतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ॥
 विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूद्यते ॥ ३५ ॥

ताम्रिकदेवेषु नियामकमावात्—यः कोऽपि । इति चेत् ।

न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् । “यत्किञ्चित्मजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियते” इति वचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन मजापतिर्देवता । इति चेत् ।

न । “मजापतिं मनसा ध्यायेत्” इति विधेस्तूष्णीभावस्येव मजापतिधर्मत्वात् । मधमयागदेवत्वेन मुख्यत्वाद्भिर्देवता । इति चेत् ।

न । उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठान् । “तावब्रूताम्”— इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यादग्नीषोमौ देवता । इति चेत् ।

न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधायकत्वात् । कस्याञ्चिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठान्—विष्णुर्देवता । इति चेत् ।

न । तथासति शाखात्तरमोक्तयोः मजापत्ययोर्योग्यापुरोनुवाक्ययोर्बाधः प्रसज्येव । तस्मात्—नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुर्मजापत्यमग्नीषोमविषययाज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिष्ठो देवता विकल्पन्ते । अत एवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्धेवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतान्नयमनूद्यते—“विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, मजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति । तस्मात्—देवताविकल्पो राद्धान्तः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रभाष्ये अत्रदीपिकाया च पूर्वोक्तिरत्र एवास्याधिकरणस्यान्तर्भावोऽङ्गीकृतः ॥

१ ज. घ. ‘पेदामि’ । २ ज. घ. अ. तत्रावा । ३ क. ख. ‘स्तव मा’ । ४ च. ‘यि तत्र प्राप्तम्’ । ५ क. अ. घ. ‘मेव वै’ । ६ क. ज. घ. ‘णुयाजपत्याग्नी’ । ७ ज. घ. ‘कल्पः सिद्धान्तः’ । ८ अ. ‘कल्पः सिद्ध्यति’ ।

दर्शोदिवा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ॥

द्विपुरोडाशसंनिध्यादाद्यो दर्शोऽग्निर्गोऽग्रतः ॥ ३६ ॥

विष्णुयाज्योक्तितो पुक्तो मध्यमः पूर्णमाविधेः ॥

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णमादिने ॥ ३७ ॥

“जामि वा पृथग्ज्ञस्य क्रियते, यदन्वथ्री पुरोडाशाशुपांशुयाजमन्तरा यजवि सजापित्वाय” इति पुरोडाशयोर्मध्ये स यागो विहितः । पुरोडाशी च पौर्णमास्या-
माग्नेयामीषोमौ, अमावास्यायामग्नेयैन्द्राग्नी । ततो द्विपुरोडाशसंनिधेः समानत्वादशौः,
पूर्णमा च, इत्युभयमुपांशुयाजस्य कालः । इत्याद्यः पक्षः ।

दर्शं प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया अवस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रक-
रणस्य संनिधितः प्रबलत्वादशौ एव कालः । इति मध्यमः पक्षः ।

“दावभूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपाशु पौर्णमास्या यजन्” इति पौर्णमास्यास्त-
त्काकत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात्पौर्णमास्यैव कालः । तथासावि वैष्ण-
वयाज्या प्रकरणादुत्कृत्यताम् ॥

(एकोनविंशो-एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणे सूत्राणि ६२-७०)

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ तदर्थमिति

चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ अशिष्टेन च संब-

न्धात् ॥ ६५ ॥ उत्पत्तेस्तु निवेशः स्यादुण-

स्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वाद्विधानादन्त-

रार्थस्य नैमित्तिकत्वात्तदभावेऽश्रुतौ स्यात्

॥ ६६ ॥ उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥ गुणानां

च परार्थत्वादुपवेपवद्यदोति स्यात् ॥ ६८ ॥

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ

॥ ६९ ॥ प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥

एकोनविंशाधिकरणमाचक्षयति—

पुरोडाशैक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं नहि ॥

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तलक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ॥ ३८ ॥

सोमात्पागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भवति, “स सोमेनेष्टाऽग्नीषोमीयो भवति” इति वाक्येनाग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्वावगमात् । तस्मात्—उपाशुयाजे नास्ति, कुतः—“उपाशुयाजमन्तरा यजति” इति पुरोडाशेद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानात् । इति प्राप्ते—

धूमः—किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूती, उत लक्षणभूती । नाऽऽद्यः, अन्तरालकालवत्तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोरुपाशुयाजे गुणत्वमसद्भावात् । न चैतद्युक्तम्, उपाशुयाजवत्तयोरपि स्वावश्येनैव फलान्वयात् । द्वितीये तु—शङ्खन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशैक्यभावावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति । यथा—‘शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवायै प्रतिदिनमागन्तव्यम्’ इत्युक्ते कस्मिंश्चिदिने तं शङ्खं धमत्तः पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकाः समागच्छन्ति, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारः सूर्यगत्यादिकं संभाव्यते । तर्ह्यत्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मात्—एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपाशुयाजः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ ८ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	७७५
भूभागि	७०	२२२९

॥ समाप्तश्चायं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ ख. ‘कालाव’ । ज. झ. ‘कालान्तरा’ । म. ‘कालवत्त्वाव’ । २ क. ‘शङ्खध्वनोन्तगालवत्त्वम्’ । ३ ख. ‘पाशवत्त्वोरपि गु’ । ४ क. ‘त्वमसगतम्’ । न । ५ ख. च म. ‘सस्याभा’ । ६ क. ‘या रवाभावेऽप्युपलक्षिते काले रा’ । ७ ख. च. म. सेवकाः । ८ ख. च म. समागच्छन्ति । ९ क. ‘पाररूप ग’ । १० ख. च. ज. घ. ‘मन्तूपा’ ।

(अथैकादशाध्यायः प्रारभ्यते)

बाधाबाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ॥

प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्निरूपो विचार्यते ॥ १ ॥

अनेन दशमैकादशयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः ॥

(प्रथमे-आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणे सूत्राणि १-४)

प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैक-

कर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥ शेषवद्वा

प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥ अविधा-

नात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ शेषस्य हि परार्थ-

त्वाद्विधानात्प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

पठ्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्त्रैतोऽप वा ॥

आद्यः पृथक्फलार्थित्वाच्च संवस्य फलोक्तिः ॥ १ ॥

“दर्शपूर्णमासाम्यो स्वर्गकामो यजेत” इति श्रुत्वं फलभाषेयादिभिः पद्भिर्भोगैः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कुतः—पृथगुत्पन्नतया परस्परनिरपेक्षणा पृथगेव फलाकारूक्षितत्वात् । इति चेत् ।

न । तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृत्य संवस्यैव फलसर्वान्वनात् । तस्मात्—स्वर्गस्तेषां फलं तन्त्रेण । तन्वते विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्प्रवर्तितेन, तदिदं तन्त्रम् । तद्यथा—बहूनां प्राज्ञानां मध्ये कुतः प्रदीपस्तेषामुपकरोति । न त्वनूलेषनमोजनादिवत्प्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणभावापपत्तये । एवं स्वर्गस्व-त्रेण फलम् ॥

(द्वितीये—अज्ञानाभेककार्पाधिकरणे सूत्राणि ५—१०)

अज्ञानां तु शब्दभेदात्कतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

अर्थभेदस्तु तत्रार्थैकैकार्थादिककर्म्यम् ॥ ६ ॥ शब्द-

भेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ कर्मार्थत्वात्प्रयोगे ताच्छब्दं
स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥ कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधा-
नेषु ॥ ९ ॥ आरम्भः शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

कार्यभेदो न वाऽङ्गानां सौर्षचित्रादिवद्भिदा ॥

करणेक्यात्तदेकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः ॥ ३ ॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि, तेषां सर्वेषां करणं प्रत्युपकारभेदः स्यात् । कुतः—
कार्यभेददर्शनात् । यथा—“सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः”, “चित्रया यजेत्
पशुकामः” इत्यादिषु परस्परनिरपेक्षेण विहितानां सौर्यादीनां ब्रह्मवर्चमादिकार्यभेदः,
तथा प्रयाजाज्यभागोदीनां परस्परनिरपेक्षाणां करणोपकारा भिद्यन्ते । न च—अत्र पूर्व-
न्यायेन सघोपकारगमने किञ्चिदस्ति । इति प्राप्ते—

धूमः—करणाकाङ्क्षानुसारेण ह्यङ्गोपकारः केल्प्यः । करणं च स्वयमेकं सत्स्वैश-
कृत्युद्धोधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गलतमपेक्षते । अङ्गबहुत्वं तु द्वारकार्यभेदेनोपपद्यते ।
यथा तण्डुलकाष्ठस्थान्यादीनां करकाणां द्वारभेद एवोदननिष्पादनलक्षणं प्रधानकार्य-
मेकमेव । तद्वदत्र द्वारभेदेऽप्युपकार एक एव ॥

(तृतीये— { दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्म-
णा सर्वाङ्गोपसहाराधिकरणे } सूत्राणि ११-१९)

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥ फलाभावा-
न्नेति चेत् ॥ १२ ॥ न कर्मसंयोगात्प्रयोजनम-
शब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥ ऐकशब्दादिति
चेत् ॥ १४ ॥ नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम्
॥ १५ ॥ विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधाना-
न्नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्य-

१ अ. 'ना सूर्यं' । २ छ. 'या कं' । अ. 'या तेषां स' । ३ ज. छ. अ. 'गानुयाजारी' ।

४ च. 'रणे प्रकारे मियते' । न । ५ ज. छ. 'विद्यते' । ६ ज. छ. अ. 'वत्पत्नीयः' । ७ क. 'तत्प्रान्त-
उदो' । ज. छ. 'तत्त्वत् ३' । ८ छ. 'एक एवेति' । ज. छ. 'एक' ।

थाप्राप्तं स्वशब्दार्थो निवीतवत्स्यात्सर्वप्रयोगे
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ तथा कर्मोपदेशः
स्यात् ॥ १७ ॥ क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम्
॥ १८ ॥ उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृता-
र्थत्वात्स्वदेहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

वृत्तीयाविकरणमारचयति—

उपकारः स एकेन कैश्चिद्वा निखिलैरुत ॥

आकाङ्क्षापूर्णादाद्यः फलाधिक्याय मध्यमः ॥ ४ ॥

कपोतवचनौगपद्ये त्यागहेतोरभावतः ॥

संभूयकरणाकाङ्क्षां पूरयन्त्युपकारतः ॥ ५ ॥

योऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वञ्च निर्णोतः, ॥ एकेनाङ्गेन सिध्यति । करण-
स्याङ्गाकाङ्क्षायास्त्वाववा पूरितत्वात् । यथा ग्रामगतैः सर्वैः कर्तव्यं करदानमेक एव
राजकुलसमागच्छः करोति, कराकाङ्क्षा च वावता राज्ञो निवर्तते । यथाऽन्नादि द्रष्ट-
व्यम् । यदि 'एतदङ्गमनुष्ठेयम्' इति विशेषनियामकं न स्यात्, तर्हि विकल्पोऽस्तु ।
इत्याद्यः पक्षः ।

यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौर्वैचित्र्यादीन्यनुविशति तावत्फलं प्राप्नोति, तथा—
भङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसंभवादिच्छया कानिचिदङ्गान्यनुष्ठेयानि । वैश्वादिवायवा-
नेकः करणोपकारो जायते । इति मध्यमः पक्षः ।

यथा जिघांसया खले बीजप्रक्षणाय कपोतपङ्क्तिर्भुङ्गपश्यति, तथा करणाकाङ्क्षां
पूरयितुं समर्थानि सर्वाण्यङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिश्र्हीतवया युगपरिपोषाणि तेषु केषा-
चित्परित्यागे हेतुर्नास्ति । तस्मात्—सर्वाण्यङ्गानि संपूयेकस्योपकारजननेन करणा-
काङ्क्षां पूरयन्ति । इति सिद्धान्तः ।

१ अ. घ. 'कुले सं' । २ क. ख. घ. 'ता नि' । ३ ग. पञ्चाङ्गानुष्ठेयः । ४ अ. घ. 'या च' ।
५ घ. 'एतदनुष्ठेयं ते' । ६ अ. घ. 'ने न' ।

॥ वार्तिककारस्तु पूर्वोधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्यमानोऽस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्वर्तमानमास ॥

(चतुर्थे—काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासाधिकरणे सूत्राणि २०—२६)
कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भं फलानि
स्युः ॥ २० ॥ अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वा-
दुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥ सकृत्तु स्यात्कृतार्थ-
त्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ शब्दार्थश्च तथा लोके

* तदेतत्सपक्षीकृतम् “अङ्गानां तु शब्दभेदात्कृतवत्स्यात्फलान्यत्वम्” [११ । १ । ५] इति सूत्रे द्वितीयाधिकरणप्रारम्भमन्तमुपायाय शास्त्रदीपिकायाम्—“अतः प्रमृतिः षड्भिः सूत्रैरेकमधिकरणम्, “एकेनापि समाप्येत”—[११ । १ । १२] इत्यतः प्रमृतिः च षड्भिः सूत्रैराधिकरणान्तरभाष्यकारेण व्याख्यातमिति प्रतिपादितम् । तत्र च पूर्वोधिकरणे—अङ्गानां कार्यभेदपूर्वपक्षीकृतम्, एककार्यत्वं सिद्धान्तितम् । अतः तदधिकरणे तु—तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रतिपाद्यते, इति व्याचष्टे । तदेव वार्तिककारो जानुमेने । न हि कार्यभेदाभेदमात्रचिन्ता प्रयोजनवती, भेदे सति कार्याणां कारकवद्भावानां समुच्चयः, कार्यवयेऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विशेषः । औपोद्घातकमिदम् । सति हि कार्यवये विकल्पसमुच्चयौ—इति चेत् । तथाऽपि नास्त्येव प्रयोजनम्, कारणैकत्वाद्धि तत्सामर्थ्यादौघनरूपस्योपकारस्य स्पष्टभेदेकत्वम् । अवान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि समत एवेति न चिन्तनीयं पर्यायः । अयं—शक्यदुघोषनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किंचिदुपकाराख्यं यस्तु मन्यते । तदप्रामाणिकम्, निष्प्रयोजनं च । शक्यदुघोषन एव विकल्पसमुच्चयविन्तोपपत्तेः । तत्सामर्थ्यमेवैव पञ्चदशसूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थमधिकरणम् । त्रयमेव पक्षाः—किमङ्गानामितरेतरनि-
रपेक्षाणां कृतूपकारकतया विवक्ष्य, अतः—एकेन द्वय्या बहुभिश्चोपकारसिद्धेरुपकारमयस्तथा च फलमयस्तथा, अतः—समुचितानामेवोपकारकत्वम्, इति । तदर्थमिदं चिन्तते—किमङ्गानामारम्भविधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते, किंवा प्रधानविधिभिः, इति । प्रधानान्येकशब्देन तन्नेषामभिहितानि युगपत्फलं विनियुक्तानि युक्त यत्फले समुचीयन्ते । अङ्गानां तु पृथक्शब्देनाभिहितानि पृथगेव विहितानि फलमपेक्षमाणान्यन्योन्यनिरपेक्षाण्येव कृतूपकारार्थतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति । तेषां हि स्ववाक्यैरेव विधानम्, असति विधानेऽङ्गत्वानुपपत्तेः । अतः हि—“नचाविहितमङ्गं भवति” इति । स्ववाक्यानि च तेषामेकैकमेव विदधाति, इति कुतः समुच्चयः । न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनैषां सहितानामनुष्ठानमुच्यते । तस्मात्—यथा सत्यपशुफलत्वे चित्रोद्दिष्टादीनां पृथग्विधानादसमुच्चयः, तथाऽङ्गानामपि, इति प्रथमः पक्षः ।

सत्यम्, निरपेक्षाणामुपकारकत्वं गम्यते, तथाऽपि बहुङ्गानां सामर्थ्याद्विकल्पस्य चान्याप्यत्वात् तेषामेकमपि प्रयुज्यते, तथा द्वे, तथा बहूनि च, अङ्गमयस्तथा चोपकारमयस्त्वात्फलमयस्तथा । इति द्वितीयः स च “एकेनापि समाप्येत”—इत्यनेन सूत्रेणोच्यते । पक्षान्तरमेव चाधिकरणान्तरमिव भाष्ये दर्शितम् । अधिकरणान्तरत्वे तु—अनेन सूत्रेण विकल्पो वक्तव्यः स्यात् । नच—अनेन विकल्प उच्यते, “प्रातेषु चोत्तरावत्स्यात्” इति समुच्चयस्याप्यन्यनुष्ठानात् । तस्मात्—नाधिकरणान्तरम्—इति मन्थेन ।

॥ २३ ॥ अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-
श्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ ऐकशब्दा-
त्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥ लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृच्च वा ॥

फेलासिद्धेरादिमोऽन्त्यो भूयः स्वेच्छानुसारतः ॥ ६ ॥

विधादिकाम्यकर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, तावदेव पञ्चादिफलसिद्धेः । यथा मया-
भाषकं सकृदेवानुष्ठीयते, वदत । इति भाष्ये—

धूमः—विषमो दृष्टान्तः । करणस्याङ्गेषु सकृदेवाऽऽकाङ्क्षा । इह तु पुरुषः सर्व-
पञ्चादीन्भूयो भूयः कामयते । तत्तत्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः ॥

(पञ्चमे—अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षोऽतस्त-
निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अवघातः सकृन्नो वा सकृत्स्याद्विधिसिद्धिः ॥

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्तमप्यम् ॥ ७ ॥

“मौहीनवहन्ति” इत्यत्र सकृन्मुसलपातमात्रेण विधिमपुक्तत्वापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्य-
वाऽऽवृत्तिः । इति चेत् ।

न । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्यानुवस्थादि कल्पनीय-
त्वात् । एवं तण्डुलपेपणादावपि द्रष्टव्यम् ॥

(षष्ठे—अष्टफलस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

* व्याख्यापित्वाणी तु पूर्वाधिकरण एवेदमप्यधिकरणमन्तर्भावयेत् ।

१ क. “पताति” । २ घ. “काम्यं क” । अ. “काम्यकर्मप्रयोगः । त” । ३ घ. ग. अ. घ.
म. “तस्य ति” । च. “तस्य सिद्धिः” । ४ घ. च. अ. घ. म. “त” । अ. “त” । ५ क. दृष्टा ।
६ अ. घ. “नोति तत्रा” । ७ म. “सह दृष्टव्यम्” ।

सर्वोपधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ॥

आवर्त्यः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ॥ ८ ॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते—“औदुम्बरमुलूखलं सर्वोपधस्य पूरयित्वाऽवहन्ति, *अथै-
तदुपदधाति” इति । अत्रादृष्टमात्रस्य प्रयोजनत्वात्सकृदेवावघातः ॥

(सप्तमे—प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २९-३७)

क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ परिमाणं

चानियमे न स्यात् ॥ ३१ ॥ फलस्याऽऽरम्भ-

निर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा

भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात्प्रधाने च

क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वा-

त्सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः

स्यात्क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥ अनभ्यासो वा

छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात्सकृत्त्वस्य ॥

॥ ३६ ॥ अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाऽभ्यासो नाङ्गे पृथक्फलम् ॥

अङ्गघातृच्यैव भूमाऽतः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्भवेत् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाऽभ्यसनीयम्, कारीर्यादेः काम्यस्य
कर्मणोऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनात् । इति चेत् ।

न । अङ्गोपरुतस्य प्रधानस्य यत्फलम्, ततोऽतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावाद्यदि
फलभूमानमर्थयेत्, तदा साङ्गं प्रधानमावर्तनीयम् । न त्वङ्गमात्रावृत्त्या तत्सिध्यति ।

* “अत्र तदुपदधाति” इति शाबरमाध्वे पाठः ।

१ अ. घ. अ. मैवम् । २ अ. “तो विभक्त” । ३ अ. घ. “चिद्रावा” ।

ननु—उपकारभूयस्त्वयैकानृत्तिलक्षणं फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति । यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिकृते भूयानुपकारः फलं वर्धयति । तद्वत्—इति चेत् । न, तत्र दृष्टत्वात् । इह त्वदृष्ट उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वायाङ्गानुवृत्तिरिति चेद्भूते । तस्मात्—एकस्मिन्प्रयोगे सकृदेव प्रयाजाद्यङ्गानुष्ठानम् ॥

(अष्टमे—बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वे, कपिञ्जलाधिकरणे सूत्राणि ३८-४५)

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥ तथेह ॥ ४० ॥

मत्तयेति चेत् ॥ ४१ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्

॥ ४३ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ॥

आद्यो बहुत्वसाम्बान् त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥ १० ॥

अश्वमेधे “वसन्ताय कपिञ्जलानालम्बते” इति त्रित्वचतुष्टादिसंख्यानां बहुत्वसाम्यादिच्छया वा काचिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या । इति चेत् ।

न त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादेशे, तेन न तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम्, त्रित्वमुपादानेन त्वन्तर्भूतं चतुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यमात्रित्वेन प्रथममात्रित्वेन लाघवेन च त्रित्व उपात्ते शास्त्रापेक्षिणी यतोऽधिकैर्पक्षिहिंसायां प्रत्यवायात् । तस्मात्—त्रित्वमेवोपादेयम् ॥

(नवमे—‘उत्तरा दोहयति’ इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनाधिकरणे सूत्राणि ४६-५२)

उत्तरासु न यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ यावत्स्व

वाऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥ साक-

१ क. “महीकृत्य फ” । घ. “महीकृत्य फ” । ज. “महीकृत्य लक्षणां फ” । घ. “महत्त्वैव दृष्टं फ” । य. “महीकृत्य फ” । २ क. घ. ज. घ. “वा ऐच्छिना” । ३ क. घ. य. “तामेव दि” । ज. घ. “सामान्ये त्रि” । ४ ज. घ. “तेनापि त” । ५ ज. घ. “विनुमते” । ६ क. घ. “त्रित्वोपादे” । ७ म. “कामनेपेक्षितं प्रत्यवायार्थम्” । तं ।

ल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ बह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥
अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः ॥ ५० ॥ तथा
पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५१ ॥ सर्वप्रापि-
णाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात् ॥ ५२ ॥

‘मदमाधिकरणमारचयति—

उत्तरास्तिस्र एव स्युर्पावत्स्वं वाऽत्र पूर्ववत् ॥

तिस्र एव, हविःकात्स्न्योर्पूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

सोनोयदोहं प्रकृत्य श्रूयते—“वाग्यतस्त्वित्सो दोहयित्वा त्रिमृष्टवागनन्वारम्य
तूष्णीमुत्तरा दोहयति” इति। त्रिमृष्य उत्तरा गावो यजमानस्य यावत्सः सन्ति, तासां
मध्ये कपिञ्जलन्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दोहनीयाः। इति प्राप्ते—

भूमः—“नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमाराश्च न पयो लभेरन्”
इति विद्यमानस्य पयसो हविर्द्वं विधीयते। न च—अत्र कुमाराणां पयसो निषेधः,
तथासपि दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थत्वं कल्प्येत। ‘कुमाराश्च न’ इत्येवं चशब्दश्चा-
पिशब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात्। किंच “बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो
हविः”—इति मन्त्रे हविषां बाहुल्यं मतीयते। तेन प्राप्तं सर्वोत्तरादोहनमनूपापूर्व-
मनन्वारम्भणमत्र विधीयते। तस्मात्—विधेयकपिञ्जलवैषम्याद्द्विविर्बाहुल्यार्थं सर्वो
उत्तरा दोहनीयाः ॥

(दशमे— { आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारा- } सूत्राणि ५३-६६)
{ दीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे }

प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे
स्यात् ॥ ५३ ॥ क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात्
॥ ५४ ॥ तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदे-
शात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥ ऐकार्थ्याद-
व्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं
कामुकायनः ॥ ५७ ॥ तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं

स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥ असंस्पृ-
ष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥ विभवाद्वा प्रदीप-
वत् ॥ ६० ॥ अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं
स्यात् ॥ ६१ ॥ सकृदिज्यां कामुकायनः परिमा-
णविरोधात् ॥ ६२ ॥ विधेस्त्वितरार्थत्वात्सकृदि-
ज्याश्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥ विधिवत्प्रक-
रणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ॥ ६४ ॥ क्वचिद्वि-
धानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥ न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

प्रत्यङ्गि कार्याण्यङ्गानि तन्नेपोताङ्गिनो पतः ॥

एकैकस्योपकार्यत्वं तस्मात्प्रत्यङ्ग्यनुष्ठितिः ॥ १२ ॥

विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ॥

तद्देशकालकर्तृणामेकत्वान्नर्तकादिवत् ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याग्नेयाद्रीन्यङ्गीनि^१ प्रयाजाज्यभागेरुपकार्याणि । तेष्वेकैकस्याङ्गिन
उपकारापेक्षितत्वात्प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति भाषे—

श्रूमः—यथा “समिधो यजति” इत्यादिविधानं सकृदेव प्रवृत्तम् । न त्वाग्ने-
यादिज्योद्देशेन पृथक्प्रवर्तते । तथाऽनुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्तते । प्रवृत्तं सप्तयाणा-
मुपकाराकारुक्षं पूरयति । यथा बहूनां पुरतो श्रुत्यन्नर्तकः सर्वेषां सुखं युगपन्निर्वर्त-
यति, तद्वत् । तस्मात्—आग्नेयादिषु देशकालकर्तृणामेकत्वादङ्गानां तन्नेणानुष्ठानम् ॥

(एकादशे— { कृष्णग्रीवयोः प्रथमनुत्तीय- } सूत्राणि ६७-७०)
{ योर्भेदेन प्रदानाधिकरणे }

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमा-
णविशेषाणाम् ॥ ६७ ॥ भेदस्तु काल-
भेदाच्चोदनाव्यवायात्स्याद्विशिष्टानां विधिः
प्रदानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ तथा
चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥ विधि-

रिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कृष्णग्रीवद्वये तन्नं पृथग्वा देवतैक्यतः ॥

तन्नं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ॥ १४ ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते—“आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत्, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोवाया स्पर्धमानः” इति । अयमर्थः—‘ममैव पुरोहित्यमस्तु नान्यस्य’ इत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेत्’ इति । तन्न—आद्यन्तयोः कृष्ण-ग्रीवयोः पश्चोर्देवतैक्यात्तन्नेनानुष्ठानम् । इति चेत् ।

न । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासंभवेन तन्नासंभवात् । तस्मात्—
आवापः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकाद-

शाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	७८६
सूत्राणि	७०	२२९९

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्नाधिकरणे सूत्रे १—२)

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदे-
शात् ॥ १ ॥ अविधिश्चेत्कर्मणामभिसंबन्धः
प्रतीयेत लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेत-
रेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

आग्नेयादिप्रधानस्य देशे काले च कर्तरि ॥

भेदः स्यादथवा तन्नमङ्गत्वाद्द्वयदेववत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिशेषत्वाद्भेदः स्यादेकशब्दतः ॥

विधेः प्रयोगशेषत्वौदमेदेन तु तद्वत्ता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्तारो विहिताः—“समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत,” “अमावास्यायाममावास्याया यजेत,” “दर्शपूर्णमासयो-
श्चत्वार ऋत्विजः” इति । एते देशकालकर्तारोऽङ्गत्वाद्द्रव्यदेवतावदुत्पत्तिविधिशेषाः
सन्तः प्रधानेष्वग्नेयादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते । इति श्रौतम्—

ब्रूमः—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्येकेन शब्देनाऽऽग्नेयादीनां पृथ-
गुत्पन्नानामपि परस्परसहितानामेव फलसाधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते । तदे-
कप्रयोगापादकमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयोऽपि प्रयोगशेषा
एव, न वृत्तविशेषाः । तस्मात्—एकस्मिन्प्रयोगे देशादीनां उल्लेख संबन्धः ॥

(द्वितीये-अङ्गानामपि समदेशादिनियमाधिकरणे सूत्राणि ३—१०)

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात्
॥ ३ ॥ यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादै-
कशब्दात्प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ तथा-
चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ श्रुतिश्चैषां प्रधा-
नवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च
॥ ६ ॥ अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदि-
श्येरन् । तस्मात्स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥ द्रव्यदे-
वतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदनाविधिशेष-
त्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥ तेषु समवेतानां
समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्वेदात्कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्, तथा
चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

* आङ्गरीपिकायां तु पूर्वाधिकरणे एकास्याप्यन्तर्भावः कृतः ।

१ अ. ॥ विधिः प्र । २ अ. अ. 'त्वात्तदमेदेन त' । अ. 'त्वादमेदेन च त' ।

अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः किंवा ते देवतादिवत् ॥

अनन्वयात्केऽपि भवं प्रयोगेण परिग्रहात् ॥ ३ ॥

प्रजापदेषु ये केऽपि देशकालकर्तारः प्रवेष्टि कर्तव्याः । कुतः—अनन्वयात् ।
यथा—प्रधानान्वितयोर्द्रव्यदेवतयोरङ्गेऽनन्वयो नास्ति, तथा—देशादीनामपि । इति
प्राप्ते—

धूमः—प्रयोगशेषत्वं देशादीनाम्, न त्वामेयादिविशेषत्वम्, इत्युक्तम् ।
प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि ऐक्यत्वे तस्मात्—य एव देशादयः प्रधानानाम्, व
एवाङ्गानामपि ॥

(वृत्तये—{ दर्शपूर्णमासेष्टिप्रभृतिषु संघभेदे—सूत्राणि ११-१७)
{ नाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्र-
भावः स्यात् ॥ ११ ॥ कालभेदान्नेति चेत्
॥ १२ ॥ नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १३ ॥ अपि
वा कर्मवृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात्साङ्गानामु-
पदेशः स्यात् ॥ १४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम्
॥ १५ ॥ तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥ पशौ तु
चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

वृत्तीयाधिकरणमारचयति—

संघभेदे तन्नमङ्गं न वा, कर्मैक्यतोऽग्रिमः ॥

न मुख्यकालभेदोक्त्या प्रयोगस्य वृथक्त्वतः ॥ ४ ॥

इष्टौ विद्यमानानां पण्णां यागानां द्वाववान्तरसंघौ—दर्शश्च, पूर्णमासश्च ।
चातुर्मास्येषु चत्वारः संघाः—वैश्वदेवरूपप्रधासप्ताकमेवसुनासीरीयाः । एवाहो
विषये संघावानेकत्वेऽपि कर्मैक्यात्प्रयोगैक्ये साङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं युक्तम् । न च-
पूर्णमास्यमावास्ययोः कालयोर्भेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः, पशुवदभेदोपपत्तेः । “वपया
प्रातःसवने प्रचरन्ति, पुरोडाशेन माघ्यादिने, अङ्गैस्त्वृत्तीयसवने” इति वपापुरोडाश-

इत्याद्यन्वयवाराणां कालभेदेऽपि पञ्चद्वानां प्रयाजानां यथा नास्त्वानुचितः । तद्वद-
त्रापि । इति शब्दे—

ब्रूमः—नोत्राङ्गत्वात् युक्तम् । कुतः—दर्शपूर्णमासकर्मण एकफलसाधनत्वेन
स्वरूपत एकात्वेऽपि दर्शप्रयोगात्पूर्णमासप्रयोगस्य पृथक्त्वात् । तच्च पृथक्त्वं वाचनि-
कात्कालभेदादवगम्यते । पशुहृष्टान्तस्तु विषमः । नहि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽ-
भिहितोऽस्ति । वषादीनां तु प्रयाजाद्यपेक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैषम्यम् ।
प्रयाजादिभ्यो वषादयो मुख्याः, तैभ्यो वषाद्यवयवैभ्योऽवयवी पशुमुख्यः । अत्रापि
प्रयाजादिभ्य आग्नेयादयस्त्रयो मुख्याः, तैभ्योऽपि तेषां संधो दशो मुख्यः । तस्य
च दशस्य कालभेदोऽपि विधीयते—“अमावास्यायाममावास्या यजेत” इति । तत्र
दशयागस्थानांपस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत्, भवेत्तदा साम्यम्, नत्वेवं
विधीयते । किंतु वषादिर्मन्त्रास्तैव कालभेदो विधीयते । न हि मन्त्रास्त्याङ्गमूतस्य
मुख्ययागत्वमस्ति, येन प्रयोगभेद आकाङ्क्ष्येत तस्मात्—पशुवैषम्येण मुख्यतैव
दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोक्त्या प्रयोगभेदे सति प्रयोगेक्षेणां प्रयाजादी-
नानानुचितिरिति । एवं वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(अतुषे— { अश्वरकल्पायां त्रिषु संघेष्व- } सूत्राणि १८-२२)

तथा स्यादश्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात्
॥ १८ ॥ इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधा-
नात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

अतुषाधिकरणमारचयति—

अङ्गान्यश्वरकल्पायां प्रातःकालादिवर्तिषु ॥

त्रिषु संघेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनापवादप्रियः ॥ ५ ॥

१ अ. ह. अ. नात्र तं । २ अ. ह. य. 'दो विहि' । ३ क. 'वी मुख्यः' । ४ क. तन्त्रापि ।
५ अ. अतुषेऽपि । ६ ह. 'होऽभिधी' । ७ अ. ह. य. 'ते । भ' । ८ अ. ह. 'प्रयत्नस्य' । ९ क.
'भेदे' । ह. 'मन्त्रे' । १० अ. 'दिवर्तिषु' । ११ अ. ह. मन्त्रेण ।

उपस्यशेषनिर्वापात्तद्वदङ्गापकपणात् ॥

प्रातर्निर्वापवैशेष्यान्मुख्यकालाय भिन्नता ॥ ६ ॥

काभ्येष्टिष्वध्वरकरणा नाम काचिदिष्टिः । तत्र—प्रातःकाले त्रयाणां यागाना-
माग्रावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्यानां संधः पठितः । मध्याह्नापराह्नयोरपि तथैव पठितः ।
अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैराग्रावैष्णवो विशेषितः । इतरत्समानम् । तत्र
त्रिषु संधेषु प्रयाजाद्यङ्गानां सङ्गम् । कुतः—“पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इति
संधस्य यागस्याशेषस्य निर्वापस्य राज्ञी सुप्तजनानां प्रबोधपूर्वकन्यापारात्प्राचीन उपः-
कालेऽपकर्षं सति निर्वापवदङ्गान्वराणामर्षकर्षस्य प्रोतिमानात् । इति भाष्ये—

ग्रन्थः—“आग्रावैष्णवं प्रातरष्टकपालं निर्वपेत्” इति सामान्येन विहितो यः
प्रातःकालीनो निर्वापः स एव संनिहितत्वात् “पुरा वाचः”—इति विशिष्यते ।
तस्मात्—उत्तरसधनिर्वापोऽपि मुख्यत्वलामाय तत्तत्कालयोः कर्तव्यः । तद्वत्प्रयाजा-
दीनामपि भेदेनानुष्ठानम् ॥

(पञ्चमे—प्राजापत्यवसाहोमानां तन्नेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्म-
दानस्यैककालत्वात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुताग्रिमः ॥

पथभेदादेवैपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः ॥ ७ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्वेदार्जुसारेण वसाहोमो भिद्यते ।
इति चेत् ।

ने । प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते ।
प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम्, प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति । कालश्चैकः, यान्येर्वैचो-
न्तस्य कालत्वेन चोदकाविदेशात् । शक्यते च सह होमः । तस्मात्—उग्रम् ॥

१ क. च. ज. घ. ङ. “तद्दशाऽङ्गा” । २ क. घ. च. ज. “वैष्णव्यान्मु” । ३ च. “पाने” ।
४ ज. घ. “मध्य” । ५ ज. “प्रतिप्रधानात्” । घ. “प्रतिविधानात्” । ६ ज. घ. “वैपेऽपि” । ७ ज. घ.
“वक्तृमेका” । ८ क. त. ज. घ. ङ. “नुमतेन व” । ९ ज. घ. ङ. “मेवम्” । १० ज. घ. “उग्राया
अर्थे” ।

(पष्ठे-ऐकादशिनगतवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्—)

कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥

पष्टाधिकरणमारचयति—

ऐकादशिनगे तन्नं वसाहोमेऽथ भिन्नता ॥

तन्नं शक्यत्वतो भेदः प्रदानार्धचर्चभेदतः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनेष्वग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वैसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात्तन्नम् ।
इति शास्त्रे—

ब्रूमः—देवताभेदेन पदानभेदात् तन्नम् । याज्यार्धचर्चान्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठाने
योग्यतासंभवाद्भेदः ॥

(सप्तमे-यूपैकादशिन्यां तन्नेन यूपानुष्ठानाधिकरणे-सूत्राणि २५-२७)

अन्ते यूपानुतिस्तद्वत् ॥ २५ ॥ इतरप्रतिषेधो

वा ॥ २६ ॥ अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यूपैकादशिनीयूपानुतिर्भेदोऽथ तन्नता ॥

समीपभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ॥ ९ ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपानुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः—“यूपस्यान्ति-
केऽग्निं मथित्वा यूपानुतिं जुहोति” इति तद्विधानात् । सामीप्यानां च भेदात् ।
इति शास्त्रे—

ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति, यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधा-
नेन यूपानुतिगोचरा भवन्ति, तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । तेन देशीक्यसंभ-
वादानुवेस्तेत्र तन्नता ॥

(अष्टमे-साङ्गस्यावभृथस्याप्स्वनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २८-३२)

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्नि-

संयोगः ॥ २८ ॥ द्रव्यदेवतवत् ॥ २९ ॥ साङ्गो

वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च

॥३१॥ शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥३२॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

किमप्स्ववमृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः ॥

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात् ॥ १० ॥

इदं श्रूयते—“अप्स्ववमृथेन चरन्ति” इति । तत्र वारुण एककपालोऽवमृथशब्द-
बोध्यत्वान्मुख्यं कर्म । तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपा मुख्यमा-
त्राङ्गत्वात्प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराभ्यामादीन्याहवर्नायिऽनुष्ठेयानि । इति
प्राप्ते—

धूमः—स्योदप्येवम्, यदि—‘अवमृथे’ इत्येतावदेव श्रूयेत । इह तु “अप्सु
चरन्ति” इति श्रवणादवमृथप्रयोगेणापामन्वयात्साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ॥

(नवमे—{ वरुणप्रधासेष्वाग्नेयादीनां मा- } सूत्राणि ३३-४१)
{ रुत्या भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रधासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते
॥ ३३ ॥ अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ स्यात्पौ-
र्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ प्रयोगचोदनेति चेत्
॥ ३६ ॥ अथेह ॥ ३७ ॥ आसादनमिति चेत्
॥ ३८ ॥ नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अवा-
च्यत्वात् ॥ ४० ॥ आम्रायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

मारुत्याः सार्धमष्टाभिर्ल्लेस्तञ्चं भिदाऽथ वा ॥

प्रयोगैकत्वतस्तञ्चं भेदो देशस्य भेदतः ॥ ११ ॥

वरुणप्रधासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिक्षा प्रतिम-
स्थाता दक्षिणे विहारेऽनुविष्टाति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारेऽनुविष्टाति ।
तेषामेष्टानां प्रयोगैक्यात्तत्रेणाङ्गान्युमयवादिसमत्वानि । तथा तान्येव मार्हत्या अपि,
इत्यत्रापि तत्र प्राप्तम् । कुतः—वरुणप्रधासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । ननु—अत्र

१ क. ‘वाचित्वा’ । २ ज. घ. अ. स्यादेतदेवम् । ३ अ. अप्स्ववमृथ च । च अप्स्व-
मृथेन च । ज. घ. अप्स्ववत्तर । ४ क. च. ज. घ. ‘रहे तत्र’ । ५ अ. ‘क्षिणवि’ । अ. ‘क्षिणवि’ ।
६ व. ‘मनुजन् प्र’ । ७ अ. ‘सगता’ । ८ क. ‘रुत्याऽपि’ । अ. ‘रुत्या अधीति मन्त्र’ ।

विहारभेद आस्तात्—“पृथग्गन्ती प्रणयत, पृथग्भेदी कुरुत” इति । सोऽयं पृथ-
गनुष्ठानाभावे व्यर्थे स्यात्—मैवम् । हविरासादनमात्रे वद्वेदोपयोगात् । “अष्टा-
वध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्” इति
वद्विवानात् । तस्मात्—तत्रम् । इति प्राप्ते—

द्वयम् —देशभेदाध्ययोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते । न च—वद्वेदस्य हवि-
रासादनमात्रार्थत्वा युक्ता, वदासादेनस्य दृष्टहोमार्थतापरित्यागेनादृष्टार्थकल्पनाप्रस-
ङ्गात् । न च—प्रयोगभेदेनैवाऽऽसादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यात्—इति
वाच्यम्, अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्तौ वद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्मात्—भेदेनाङ्गानुष्ठानम् ॥

(दशमे—उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्तृभेदाधिकरणे सूत्राणि ४२—४६)

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ न समवायात्
॥ ४३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ वेदिसंयो-
गादिति चेत् ॥ ४५ ॥ न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ॥

पञ्चत्विजवचनान्मेवं ह्यपौरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतृवृत्रह्मादीनां कर्तृणामपि
भेदः । इति चेत् ।

मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अप्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृवृत्रह्माग्नीधा पञ्च-
त्विजश्चातुर्मास्येषु विहिता—“चातुर्मास्यानां यज्ञाक्तवृत्ता पञ्चत्विजः” इति । यदि—
आग्नेयाद्यष्टके मारुत्या च होत्रादिभेदः स्यात्, वदा पञ्चसंख्या बाध्येत । ननु—
पञ्चसंख्यासिद्ध्यर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता मौष्ठ्यात् । मारुत्या चाध्वर्युः प्राप्तः—
इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तोवेव चातुर्मास्युभयत्र । व्यवस्था तु वचनाद्विचिन्वि । वस्तु
वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मात्—नास्ति कर्तृभेदः ॥

(एकादशे—{ उत्तरदक्षिणविहारयोः पत्नीसंख्या- } सूत्रे ४७—४८)
{ ज्ञादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

एकामित्वादपरेषु तन्त्रैः स्यात् ॥ ४७ ॥

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्नं भिन्नताऽथवा ॥

तन्नमग्न्येक्यतो भेवं कर्तृभेदानिवारणात् ॥ १३ ॥

तत्रैवाऽऽग्रेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्नं शुक्तम् ।
कुतः—गार्हपत्यस्यैकत्वात् । न साहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति ।
तस्मात्—तन्नम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथासवि—अश्वर्युणा
कृताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुपकुर्युः । तस्मात्—
अश्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पृथक्पत्नीसंयाजाञ्जुह्यावाम् ॥

(द्वादशे— { वाजपेये प्राजापत्यपञ्चालम्भशेषस्य } सूत्राणि ४९-५१)
{ ब्रह्मसामकाल उत्कर्षाधिकरणे }

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसामि चोद-
नाष्टयत्कं स्यात् ॥ ४९ ॥ संस्कारप्रतिषेधो
वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५० ॥
वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ॥

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥ १४ ॥

किंवोत्कर्षोऽवशिष्टस्य, ह्यारण्योक्तिवदादिमः ॥

अदृष्टवाक्यभेदाद्येद्रेव्याभावेन चान्तिमः ॥ १५ ॥

वाजपेये “सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्संचिनुवे” इति प्रकृत्य श्रूयते—“तान्प-

१ अ. ह. अ. हुताः । २ क. ल. च. अ. ‘यक्पत्नी’ । ३ क. ‘यान्जुह्यात्’ । ल. अ. ‘याव’ ।

च. ‘यातम्’ । ४ क. ‘शेषे नि’ । ५ अ. ह. किमुक्तं । ६ क. ल. अ. ‘द्रेव्याभेदेन’ । घ. अ. ‘द्रेव्य-

भेदेन’ । ७ क. ‘दूनालमते’ । अ. ह. ‘नूनालमते’ ।

पर्यग्निरुतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्न्यालभते” इति । तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्पुत्रकालभावी कर्मशेष उत्तमशब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे “पर्यग्निरुतानानुत्सृजन्ति” इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य प्रतिपन्नत्वादत्रापि वधात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः सामान्याः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मोन्तर विधीयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—कर्मोन्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्वित्तं किञ्चिददृष्टं कल्पयेत् । वाक्यमेदं प्राप्नुयात् । किञ्च “ब्रह्मसाम्न्यालभते” इत्यथ द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मोन्तरविधिः संभवति । तस्मात्—पर्यग्निकरणानन्तरमेव कार्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भाविशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । यथासत्यर्थमाप्तपर्यग्निकरणानन्तरमाविकर्मशेषव्यापारोपरम उत्तमशब्देनानुच्यते ॥

(नयोदशो—{ अहीन उक्ष्यामुत्तमस्य } सूत्राणि ५२-५४)

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥ न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५३ ॥ संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५४ ॥

नयोदशाधिकरणमारचयति—

उक्षोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाऽऽद्योऽत्र पूर्ववत् ॥

अन्वेहन्निवधोरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥ १६ ॥

वाक्यमेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ॥

तस्यादारण्यवच्छेपत्याग उत्तम इत्यन्ताम् ॥ १७ ॥

अस्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित्पञ्चाहविशेषः । स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विश्वासानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तर्दशालपवयसः स्त्रीपशवः, सप्तदशोक्षाणश्च विहिताः । तेषु सर्वेषु पर्यग्निरुत्सेषु मोक्षितेषु च सप्तु स्त्रीपशूनामालम्भं, ‘सप्तपशूनामुत्तमं चाऽऽध्याय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तेष्वानुष्ठानमाध्याय पश्चादाध्यायवे—“वर्षास्त्रिनेकेकस्मिन्नहन्त्यालमेत्, पञ्चोत्तमेऽहनि” इति । तत्र

* तत्र विचार्यते—‘उत्सृजन्ति’ इति किमत्र कर्मशेषप्रतिषेधः, ‘आलभते’ इति कर्मोन्तराभेदात् । अथ वा पूर्वः पर्यग्निकरणान्तरेण सत्कारणप्रतिषेधार्थः, उत्तरस्य तेषामेव कालान्तरे प्रतिपन्नत्वात् इति । इति शास्त्रमात्रे सशयग्रन्थः ।

१ ख. ‘तान्पशून्’ । २ ज. घ. ‘सु पर्यग्निकरणे स’ । ३ ज. घ. ‘मर्गि’ । ४ ज. घ. न. समापनीयाः । ५ क. ख. ‘नृह नि’ । ६ ज. घ. य. ‘सु सत्करोत्य’ । ७ ज. घ. वत्सरे । ८, सरसरे । ८ घ. ‘दत्त सत्य’ । च. ज. घ. ‘दत्त स्त्री’ । ९ न. ख. न. अ. पुण्यम् ।

वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावास्यासु योऽयं पशूनामुत्सर्गः, तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति, किंतूत्कर्षः । कुतः—“श्रींस्त्रीन्”—इति वाक्येनाऽऽलम्भस्याभिधानात् । यथा पूर्वं प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षः, तथाऽत्रापि युज्यते । इति प्राप्ते—

धूमः—“श्रींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहन्त्यालभेरत्” इत्यत्र पर्याग्निकरणानन्तरमाविप्राप्तमालम्भनप्रनूद्यैकाहत्वत्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येव । तथा “पञ्चोत्तमेऽहन्”—इत्यधोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदः । तस्मात्—उद्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयः । तथासति—आरण्यपशुन्यायेन सप्तदशोक्षाणः पर्याग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः ॥

(चतुर्दशे—दशपेयाभिषेचनीययोर्भेदेन प्रयोगाधिकरणे सूत्राणि ५५-६०)

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षः, ततः प्राचां
तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५५ ॥ समानवचनं
तद्वत् ॥ ५६ ॥ अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्स-
हत्वं विधीयते ॥ ५७ ॥ पूर्वस्मिन्श्चावमृथस्य
दर्शनात् ॥ ५८ ॥ दीक्षाणां चोत्तरस्य
॥ ५९ ॥ समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाऽथवा ॥

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम् । कुतः—क्रयसाहित्यात् । “सह सोमौ ऋणात्याभिषेचनीयदशपेययोः” इति श्रूयते । तथासति—अभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे केवले सति क्रयापूर्वमाविना दशपेयाङ्गानामपकर्षोत्तन्त्रं स्यात् । इति प्राप्ते—

धूमः—भिन्नकालीनयोरभिषेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृष्टारूपाभ्यो दशभ्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमः, ताभ्यः प्राचीनेऽत्यन्तव्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति, “सद्यो दीक्षयान्वि, सद्यः सोमं ऋणन्वि”

१ ख. ज. घ. म. “विन. प्रा.” । च. “विनं प्रा.” । २ ख. “नीयत” । ज. “नीयत” । ३ घ. “एव यदा सोमक्रयः, तदा दशपेयस्यापि सो” । ४ क. समुदाहृत्य ।

इति दशपेये ऋयस्य सद्यस्कालत्वविधानात् । “सह सोमो” इति वचनेन ऋयायो-
पसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मात्—उभयोरङ्गानां भेदः ॥

(पञ्चदशो—वारुणीनिष्कासावभृथस्यार्थकर्मताधिकरणे सूत्राणि ६१-६३)

निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्र-
दानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥ अपनयो
वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६२ ॥ प्रतिप-
त्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६३ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽयं प्रतिपादनम् ॥

उत्तार्यकर्म पशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥ १९ ॥

कर्मोन्तरं तदाऽपि स्यात्प्रतिपत्तिः श्रयाजवत् ॥

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात्तच्चावभृथधर्मकम् ॥ २० ॥

चातुर्मास्ययोगेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमाभिक्षां प्रकृत्येदमाग्रायवे—“वारुण्या
निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्ति” इति । तत्रायं प्रयोगप्रकारः—“वरुणप्रघासेषु
नव हवींषि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्याभिक्षा । नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्या-
माभिक्षाया यवपिष्टनिमित्तं मेघमवर्द्धयति । तव आभिक्षासंयुक्ते मेघे सर्वमवदाय ह्रत्वा
तव एककपालेन प्रचर्य माण्डलिप्तेन वारुण्याभिक्षोया निष्कासेन यवतुषैश्चावभृथमनुवि-
धन्ति” इति । तत्र संशयः—किं वारुण्याभिक्षाया एकमंश यवमयमेपसहितं पूर्वं
प्रदाय पश्चादेककपालमचारादूर्ध्वं निष्कासकपाशान्तरेण तुषैः प्रचरितव्यामित्येवं प्रचा-
रस्य विप्रकर्षः, उच्यते—कर्मोन्तरम् । तत्रापि—किं प्रतिपत्तिकर्म, आहोस्वित्—अथै-
कर्म, इति । तत्र—“विप्रकर्षः” इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—पक्षौ यथा दृष्टत्वात् । “मातः-
सवने वपया प्रचर्य तृतीयसवने द्वादशाघङ्गैः प्रचारः” इति सवनोपपक्षौ यथा प्रचार-
विप्रकर्षः, तद्वदत्रापि । इत्याद्यः पक्षः ।

तयासति—अवभृथशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । अतः—“कर्मोन्तरम्” इति पक्षान्तरम् ।

तदाऽपि—आभिक्षाहविःशेषस्य निष्कासस्यास्मिन्कर्मणि हविष्ठायोगात्प्रयाज-

१ क. ल. च. म. “प्रयय” । २ ख. ज. छ. म. अत्राय । ३ ख. “ददाति । ४ ज. म.
ततः पयिर्नैक” । ५ ज. म. “शानि” । ६ छ. म. “यामेक” । ७ ज. छ. म. “यथ्यपवदात्कर्मा” ।
८ ज. म. “क्षार” ।

न्यायेन प्रतिपत्तिः स्यात् । यथा “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इत्यत्र शेष संस्कर्तुमभिधारणम्, तथाऽत्रापि निष्कासः सङ्कियते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्य सस्कार्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यात् ‘निष्कासम्’ इति विभक्तिव्यत्ययः स्यात्, अतोऽवमृषस्य प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नास्त्यवमृषः, तदा तद्धर्माविदेशाय तन्नामानिर्देशोक्तिः । अन्यदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः । तस्मात्—अर्थकर्म ॥

(षोडशे— { प्रायणीयनिष्कास उदयनीयनि- } सूत्राणि ६४-६६)
 { वापस्य संस्कारकर्मताधिकरणे }

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६४ ॥ प्रतिपत्ति-
र्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥ अर्थकर्म वा शेष-
त्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥

षोडशाधिकरणप्रारम्भयति—

प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ॥
निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥ २१ ॥
उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ॥
मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २२ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूपते—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति” इति ।
अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमानधर्मकमर्थकर्म । इत्याद्यः पक्षः ।
मुख्यस्योदयनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणान्नातावमृषधर्माविदेशवदुदयनीयवर्मावि-
देशासमवाच्चार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिः । इति मध्यमः पक्षोऽस्तु ।
सोऽपि न समवति, उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मात्—
उदयनीयस्य संस्कारः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८०२
सूत्राणि	६६	२३६५

(अथ पृथीयः पादः)

(प्रथमे—वेद्याद्यज्ञानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

अज्ञानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

पृथीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात्स्वकाले वेतराद्भवत् ॥

मुख्यकाले न पूर्वैद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालगः ॥ १ ॥

वेदिः, वेदः, इध्मा, बर्हिः, इत्यादेः संपादनरूपमज्ञानुष्ठानं प्रवानस्यैव काले कर्तव्यम् । प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकर्तव्यस्य निर्णीतत्वात् । इति चेत् ।

न । कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । “पूर्वैद्युरमावास्याया वेदिं करोति” इत्यादिः कालभेदः, अन्त्यवभृथेन चरन्ति” इत्यादिर्देशभेदः । अग्नौ सौत्रामण्यां च दक्षिणामेदात्कर्तृभेदः । “वडवा दक्षिणा” इति सौत्रामण्यां श्रुत्वम् । तस्मात्—वेद्यादीं स्वस्वकालादयो द्रष्टव्याः ॥

(द्वितीये—आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः

सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

मतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं पवि वा सकृत् ॥

अन्याद्भवत्पृथङ्गैत्रं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

न । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते पतत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि संबन्धः समानः । न च—प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः, आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । “आहवनीये जुहोति” इत्यादिवाक्येन वैश्विकप्राहुकसौमिकदार्वािकहोमैषूपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्—तन्त्रेणानुष्ठानम् । यद्यपि—आधानं नेष्ट्यादिकर्मणा साक्षादङ्गम्, तथाऽपि पृथक्कालमात्रादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारकत्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेत्यैव चिन्ता ॥

१ अ. ‘दि कि मुख्यकाले स्वका’ । २ च स्वकालतः । ३ क. ज. झ प्र. भव’ । ४ ज. घ. ङ. ‘यादि (पु) इ’ । ५ ज. झ ‘वत्त्वार्थमा’ । ६ ज. झ. ‘वत्त्वार्थम्’ । ७ ज. झ. ‘मेषु संबन्धः साधारणः प्रतीयते । ८ ज. झ तन्मात्रेणानुष्ठेयम् । ९ क. ‘वेद्यधित्वे’ । ख. ज. घ. ङ. ‘वेद्येयं चि’ ।

(तृतीये—अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे३-४)
यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥३॥ एकयूपं च दर्शयति ॥४॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्त्रता ॥

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

उपोतिष्ठोमे एषोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहितः । तेषु यूपभेदो
युक्तः । कुतः—अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेनोपदेशात्, इतरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशात् ।
इति भाषे—

ब्रूमः—नै तावदग्नीषोमीयपक्षोः काले यूपस्योत्पत्तिः । किंतु ततः प्रागेव यूपो-
त्पत्तिकालः, “दीक्षास्तु यूपं छिनत्ति, ऋते वा राजनि” इति तत्कालविधानात् । तत्र
आधानवरसर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले संपन्नमावानं तत्तद्वार्क्यशेषैस्तेषु तेषु
कर्मसु, तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनि-
योज्यः । तस्मात्—तन्त्रेण यूपः संपाद्यः ॥

(चतुर्थे—यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ५-७)

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधा-
नात्सर्वार्थानां च वचनादन्यकालत्वम्
॥ ६ ॥ सकृन्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

संस्कारास्तक्षणाद्याः किं भिन्नास्तन्त्रेण वाऽग्निमः ॥

पशुकालत्वतो मेवं यूपत्वापादका यतः ॥ ४ ॥

तक्षणपर्यहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वान्नियोजनादिविषु पशुषु भेदेन
कर्तव्याः । इति चेत् ।

मेवम् । छेदनवत्तक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात् । न स्तलु यूपो नाम कश्चिच्छोके
प्रसिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्य छेदनमात्रेण तद्विविधः कृतार्थः स्यात् । किं तर्हि छेद-
नतक्षणादिना यूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते । तथासावि यैश्छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूप-

१ ख. च. ज. छ. म. “नेन तदुप” । २ क. ख. न तावदग्निमग्नी । च. न तावदग्निमग्नी ।
३ क. “रातिहाल” । किं । ४ म. छ. “व्यविदे” । ५ क. “तद्वचोदकोक्ति” । ६ ज. छ. म.
विनियुज्यते । ७ ज. छ. च. संज्ञादीनां । ८ ख. ज. म. “सैव वि” ।

त्वमापद्यते, ये सर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः । तस्मात्—विष्वपि पशुषु यूपच्छेदन-
वचक्षणपर्यहणादयस्तन्नेष्वेवानुष्ठेयाः ॥

(पञ्चमे—स्वरोस्तन्नेष्वेवानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ८-१२)

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात्

॥ ९ ॥ सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ ११ ॥ न वोत्प-

त्तिवाक्यत्वात्प्रदेशात्प्रस्तरे तथा ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

स्वरुर्भिन्नोऽथवैकः स्यादस्वकालत्वतो भिदा ॥

प्राथम्यमेकशकले तन्त्रं स्यादविशेषतः ॥ ५ ॥

शकलः स्वरुर्हितुच्यते । स च भिन्नेषु पशुषु भिन्नः संपाद्यः । कुतः—भस्वका-
लत्वात् । न हि यूपस्येव स्वरोः क्रीडत्प्रातिस्विकः कालः श्रूयते । उतः “स्वसणा
स्वविदिता वा पशुमनक्ति” इत्यञ्जनकालनित्वाविगमादञ्जनवद्भेदः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स स्वरुः कार्यः” इति श्रुतं प्राथम्यमे-
कस्मिन्नेव शकले युक्तम् । स च शकलो यूपकालीनः पशुविशेषसंबन्धे हेतुमल्लभमानो
यूपवचनेन सर्वेषु पशुषु परिकरिष्यति ॥

(पष्ठे—अहर्गणे कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याहनिर्णयमाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्त्ये

प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥ पाणे-

स्त्वश्रुतिभूतत्वादिषाणानियमः स्यात्प्रातःसव-

नमध्यत्वाच्छिष्टे चामिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥

पष्ठमाधिकरणमारचयति—

अहर्गणे विषाणापास्त्यागोऽह्नोः किं विकल्प्यते ॥

किंवा नियम्यतेऽन्त्येऽह्नि, स्यादाद्यो बाधसाम्यतः ॥ ६ ॥

कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थात्तु तद्वदेत् ॥

श्रुताद्धाधाद्वरं तस्य बाधोऽतोऽन्त्ये नियम्यताम् ॥ ७ ॥

“कृष्णविषाणया कण्डूयते”, “नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यति” इति ज्योतिष्योमे श्रुतं प्रासनमहर्गणे द्वित्रिरात्रादौ चोदकप्राप्तम् । तत्र—‘प्रथमे, चरमे वाऽद्वि’ इत्येव विकल्प्यते । कुतः—उभयत्र बाधसाम्यात् । यदि प्रथमेऽद्वि प्रास्येत्, तदानीमुत्तरेष्वह.सु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात्प्राचीनं विषाणया कण्डूयनं बाध्येत् । चरमेऽद्वि तत्प्रासने पूर्वेष्वह.सु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं बाध्येत् । तस्मात्—सम्बलत्वेन विकल्पः । इति प्राप्ते—

द्वयमः—न हि हस्तेन किञ्चिच्छ्रुतम् । किंतु विषाणया तत्कालामर्थतमाप्यते । काम तस्य बाधोऽस्तु । श्रुतं विषाणया कण्डूयनमबाधितुं चरमेऽद्वि प्रासनं नियम्यते ॥

(सप्तमे—राजसूये नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य चरमकालनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ॥

शङ्किते तद्विधौ न स्यादविधिस्त्वे तदुत्तरम् ॥ ८ ॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागा भुवा —“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णाणां ग्रीहीणां सोमाय वनस्पतये इयामाक चरुम्” इत्यादिना । प्रकृतौ मणीतामणयनकाले नियमिताया बाधो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र—‘प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पितः’ इति पूर्वः पक्षः । ‘चरम एव’ इति राद्धान्तः ।

अत्रेय पूर्वपक्षिणोऽभ्यविका शङ्का—‘हस्तेन कण्डूयनं न विहितम्, वाग्विसर्गस्तु विहितः’ इति ।

तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य बाधनियमाविवित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनुच्यते । रागप्राप्तत्वात्तस्य विधीयते—इति । तस्मात्—प्रासनवाद्विसर्गोऽपि चरम एव काले नियम्यते ॥

(अष्टमे—अग्नीषोमीये पुरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणे सूत्रम्—)

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १६ ॥

१ स. अ. घ द्विपत्रादौ । २ च. ‘द्वितीय’ । ३ अ. ‘चित्तं त’ । ४ अ. घ अ. ‘वाग्वि-पशौ’ । ५ अ. घ अत्र येय ।

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम् ॥

तन्निश्चिन्तादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमात्कर्तृसंस्कृतिः ॥ ९ ॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति, तथाऽपि कृत्वाचिन्तेयम् । अत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया । कुतः—पशोस्तन्निश्चिन्ता । पशुपुरोडाशस्य प्रसङ्गित्वेन पशवनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेः । इति प्राप्ते—

द्रूमः—वाग्यमो नाहृष्टार्थः । किन्तु—तत्कर्तृसंस्कारार्थः । तथासति—पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्ता त्वनुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—नियमिता वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विमृजेत् ॥

(नवमे-अग्निचयनेऽग्निविमोकस्य मतभेदेन व्यवस्थाधिकरणे सूत्राणि १७-२०)

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्म्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ १७ ॥ प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥ अवभृथे च तद्वत्प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृत्तार्थत्वात् ॥ १९ ॥ अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो पतः ॥

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥ १० ॥

अग्निचयने सोमविमोकावगमे श्रुतौ । “अग्निं युवग्निम्”—इति मन्त्रहोमो योगः । “इमं स्तनम्”—इति मन्त्रहोमो विमोकः । स च साङ्गप्रवानाविषयसर्वप्रयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः—योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवात् । इति प्राप्ते—

द्रूमः—“पञ्चभिर्व्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावन्नेर्व यज्ञस्तमाप्नोति” इत्यनेन मोचने यज्ञमाप्तिवचनेन योगस्य प्रवानार्थत्वावगमात्प्रवानकर्म्मणोऽन्वे विमोक कुर्यात् ॥

पुनर्देवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

१ क. 'सद्विधिः' । २ च. अ. झ. अ. तत्र । ३ क. 'तु-प्रक' । ४ घ. अ. छ. अ. नियता । ५ अ. छ. 'विभागात्' । ६ च. 'पयः स' । ७ द. छ. च. अ. 'व्यः । यो' । ८ छ. च. अ. घ. अ. 'नेय य' । ९ अ. छ. 'चय' ।

व्येत्यस्तौ तावुभौ पक्षावुत्पत्तावविशेषतः ॥

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोक.—इति यो भौष्ये सिद्धान्तः, स एवात्र पूर्वः पक्षः ।

“अग्निं युनज्मि—शवमा धृत्वेनेति जुहोवि, अग्निमेव तद्युनक्ति” इत्येवंयोगस्यो-
त्पत्तिवाक्यम् । “पञ्चभिर्युनक्ति”—इति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधान-
मापी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधान-
नर्माणमाचष्टे । किंतु—साङ्गम् । तस्मात्—योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते
कर्तव्यः ॥

(दशमे—उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

उपसत्कालसुब्रह्मण्याग्रेणो भिद्यते न वा ॥

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात्कालभेदान्न भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीन सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदोद्दिष्यते । इति चेत् ।

न । पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तन्नत्वात् ॥

(एकादशे— { सुत्पाकालीनसुब्रह्मण्याह्वा- } सूत्राणि २२-३२)
नस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणे

तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंबन्धात्

॥ २२ ॥ अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥ तद्ध-

तस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात्

॥ २५ ॥ अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥ न प्रयो-

गसाधारण्यात् ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥ नाशिष्टत्वादितर-

न्यायत्वाच्च ॥ ३० ॥ विध्येकत्वादिति चेत्
॥३१॥ न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सुत्याकालीनमाह्वानं तत्रं स्याद्विद्यतेऽथ वा ॥

यूपाहुतिर्नपाचत्रं सुत्याकालतया भिदा ॥ १३ ॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासनिधौ कृतमपि सुब्रह्मण्याह्वानं सर्वेष्वह.सूयकरोति । यथा—
यूपैकादशिन्यां दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणौ यूपाहुतिः सत्यस्यार्थादेकयूपसनिधौ सर्व-
पायुपैकारः, तद्वत् । इति भाषे—

ब्रूमः—अन्यसुत्याकालेनेनाऽऽह्वानेनाथ नास्त्युपकारः । कालविशेषस्यापि तत्प्रयो-
जकत्वात् । अन्यथा ग्रहादीनामपि तत्रैवापत्तेः । तस्मात्—आह्वानं भिद्यते ॥

(इदञ्चै—देशप्राज्ञैर्विज्ञानमन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्यैच्छिकताधिकरणे सूत्रम्—)

लौकिकेषु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

देशप्राज्ञैर्विज्ञोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उत्तैच्छिकाः ॥

भुक्त्यर्थवर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्ते स्फुरैच्छिकाः ॥ १४ ॥

“समे यजेद” इत्युक्तो देशः, जुहादीनि प्राजाणि, अथर्व्युप्रमुखा अतिविजः । ते
चैकस्मिन्प्रयोगे उपयुक्ता निरिष्टकत्वाच्च प्रयोगान्तरमर्हन्ति । इष्टाभिर्गवा निरिष्टाः,
कुत्सित्वा निरिष्टा निरिष्टकाः । पुनःप्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा योजन उपयुक्तं क्व-
क्षेत्रेण प्रशास्यमपि न पुनस्त्वच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति, तथाऽजाप्यन्ते देशादयः प्रयोगा-
न्तरे सपाद्याः । इति भाषे—

ब्रूमः—यथा वस्त्रं पूर्वदिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति,
शिष्टाश्चद्वासो दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति । तद्वदजापि प्रष्टव्यम् । ‘इदं निरिष्टकम्, इदं
न’, इत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादि नियमेन न त्यजन्ति ।
तस्मात्—ऐच्छिकाः ॥

१ क. च. ‘तित्या तत्र’ । अ. ‘तिर्या तत्र’ । २ क. च. ‘याऽऽग्याहु’ । ज. घ. ‘पाया
आहुतेः स’ । अ. ‘या त्वाग्याहु’ । ३ अ. ‘यस्तोति, त’ । ४ अ. घ. तत्राप’ । ५ अ. घ. ‘पला-
यादिप’ । ६ क. घ. च. म. ख. प्रक्षत्वापि पू’ ।

(त्रयोदशे—पात्राणां तन्नस्य निपमाधिकरणे—सूत्राणि ३४-४२)

यज्ञायुधानि धार्यैरन्प्रतिपत्तिविधानादृजीपवत्
॥ ३४ ॥ यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते
तत्र यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ मुख्य-
साधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३६ ॥ यो
वा यजनीयेऽहनि प्रियेत सोऽधिकृतः स्यादु-
पवेपवत् ॥ ३७ ॥ न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥
उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥ तथाऽऽ-
शिरे ॥ ४१ ॥ शास्त्रान्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्य-
चिकीर्षा प्रकृतावथेहापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मा भूदन्येत्वनियमः पात्रे तैर्ज्ञं किमेच्छिकम् ॥

निपतं वाऽग्निमो देशवन्मेवं प्रतिपत्तितः ॥ १५ ॥

देशपात्रविज्ञा साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमानि-
यमसद्भावश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेषु
इति नियमो नास्ति, उच्यते—अस्ति, इति संशयः । यथा देशे कर्तुं च 'तं पुत्रं'
इति नियमो नास्ति, ऐच्छिकैवस्योक्तत्वात् । तथा पात्रेष्वपि । इति चेत् ।

मैवम् । आमरण पात्राणां धारणीयत्वात् । “आहिवाग्निमग्निभिर्देहन्ति, यज्ञपा-
त्रैश्च” इति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽमरण धारणैर्मेवावगम्यते । ननु—‘पात्रैः’ इति पृथ-
गर्थ्या गुणभावावगमादर्थकर्मदम्, न तु प्रतिपत्तिः । तथासति पात्रान्तरैरपि दाहसि-
द्धेर्न धारणानियमः—इति चेत् । मैवम्, “दक्षिणे पात्राणि जुहुमासादयति” इति
द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावधारणात्पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात्—सर्वेषु प्रयोगेषु
पात्राणां वैश्वम् ॥

१ ख. “न्यत्र नि” । २ ख ॥ घ. तत्त्व । ३ क ज घ. पात्रान्तरेषु नियमादृष्टं ।
म. पात्रान्तरेषु नियमसदृशं । ४ ज घ. एत । ५ ज. घ. “कस्त्रे” । ६ क. “रूपम्” । तेर्दृष्टत्वा ।
७ ज घ. “णमत्” । ८ च. ज घ. “याऽर्थम्” । ९ ज. घ. पात्रान्तरेषु । १० अ तत्रया ।

(चतुर्दशे—पात्राणामाधानमारम्य धारयन्निष्ठाधिकरणे सूत्राणि ४३-४५)

*प्रकृत्यर्थत्वात्पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥ अग्न्या-
धेये वाऽविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्त-
त्वात् ॥ ४४ ॥ प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

किं पौर्णमासीमारम्य यद्वाऽऽधानमियं धृतिः ॥

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारम्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारम्य धारणम् । इति
भाषे—

ब्रूमः—आधानकाले एवमानेष्टिषु बोदकप्राप्तत्वात्पार्श्वग्याधानमारम्य धारयित्वा
चरान् । अन्यथा—आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पात्राभावेन
वाहमावप्रसङ्गात् । तस्मात्—‘आधानमारम्य धारणम्’ इत्ययं परंपक्षोऽध्युपग-
न्तव्यः ॥

(पञ्चदशे—सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचाराधिकरणे सूत्राणि ४६-५२)

उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्येश्वरन्तीति सर्वेषा-
मविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति हेतुः ॥ ४७ ॥

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४८ ॥

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति हेतुः ॥ ४९ ॥

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५० ॥ विशिष्टान् इति

चेत् ॥ ५१ ॥ न चोदनापृच्छन् ॥ ५२ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शक्तिसोमतः ॥
 ऊर्ध्वं वा विकृतौ वोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥ १७ ॥
 आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ॥
 श्रुतिबाधस्तदा तस्मान्नृतीयो विकृतित्वतः ॥ १८ ॥
 पशवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः ॥
 उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्रचर्यते ॥ १९ ॥

राजपेथे सप्तदशराजापत्यप्रचारस्य काले चतुर्था संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवेः पवमानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शास्त्रवन्तः सोमाः, ततोऽशास्त्रिष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्त्वाद्यः सोमविकाराः—इति । एवं स्थिते राजापत्यपशूनामार्भवेकाले प्रचारः । कुतः—प्रकृतौ तस्य प्रचारकालत्वेन चोदकमाप्तत्वात् । इत्याद्यः पक्षः ।

“उपरिष्ठात्सोमोना राजापत्येश्वरन्ति” इति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वकालो विधीयते । यत्र ‘प्रातःप्रवनमाध्यंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवेकालस्यास्ति’ इति योज्येत, तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतः ‘तृतीयसवनेसोमानामुपरि’ इति वक्तव्यम् । यदि तत्र—‘सर्वसोमानामुपरि’ इति विवक्ष्येत, तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृत्यते । ततः प्रत्यासत्तये शौचिणा वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरि’ इति द्वितीयः पक्षः ।

“उपरिष्ठात्सोमानाम्” इत्यविकोपप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत । तस्मात्—शास्त्रवता तद्गृहितानां सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्यः, तस्य विकृतिकालत्वात्, राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वात् । इति तृतीयः पक्षः ।

सोमविकाराणामेवायं कालः । पशवस्तु न सोमविकाराः । तस्मात्—अविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यपशुप्रचारः । इति सिद्धान्तः ॥

(शोडशे-सवनीयपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकरणे सूत्रे ५३-५४)

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्ग-

१ ख. ‘तीय वि’ । २ क. ज. घ. ञ ‘त्यचार्य’ । ३ ज. ‘ते स’ । ४ ज. घ. म. ‘त्य पशुम्’ । ५ क. ‘मान्तात्प्राज्ञा’ । ६ ख. ‘नमाध्यंदिनसवनसो’ । ज. घ. ज. ‘नगतसो’ । ७ ज. घ. सविना । ८ ख. ज. घ. ‘वारः । त’ । ९ ख. ज. घ. राद्धान्तः ।

त्वात्, यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५३ ॥ वाक्यसंयो-
गादोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ॥ ५४ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सवनीपपुरोडाशो देवोत्कर्षो न विद्यते ॥

अस्ति वा पञ्चनङ्गत्वान्नान्वयाभावतोऽस्ति सः ॥ २० ॥

न्योविष्टोमे सवनीयपशुस्तत्री, सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गी, तद्विपपुरोडाशो देवता
आम्रादाः—“भृञ्मिन्द्राय हरिवते धाना पूषण्वते कर्मम्” इत्यादिना । तत्र
देवतावाचिनां हरिवदिन्द्रपूषण्वदिन्द्राविपदानामुत्कर्षो विषयः । तस्य चैवं संभावना—
सवनीयपशोस्त्वादनुयाजा उत्कृष्यन्ते, “आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरन्ति” इति
अनुयाजानामग्निमारुतशस्त्रादवस्त्वं स्वकालं निर्वाप्योर्ध्वकालस्य विहितत्वात् ।
उत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽर्थादुत्कृष्यते । तस्मिंश्च सूक्तवाके
देवतावाचीनि पदानि प्रयोक्तव्यानि । प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक्सूक्तवाकौ नास्ति ।
ततः पशोसंघन्धिः सूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसंघन्धिदेवतावाचिपशोत्कर्षः सभावितः । स
चोत्कर्षो नास्ति—इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—वासां देवदानां पञ्चनङ्गत्वात् ॥

सैवम् । सूक्तवाकमन्त्रेण पृथगुच्चारितानां देवतापदानामन्वयाभावात् । सूक्तवाके
त्वस्त्यन्वयः । तथा हि—अग्निमद्य होतारमवृणोवायं यजमानः” इत्यास्मिन्पाशुके
सूक्तवाके ‘भृञ्मिन्द्राय हरिवते धाना अयं यजमानः’ इत्यस्त्यन्वयः । तस्मात्—
उत्कर्षोऽस्ति । इति सिद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीपन्यापमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८१८
सूत्राणि	५४	२४१९

१ ज. स. अ. तद्विपद्य पुं । २ ज. स. मृज्यानि । ३ स. ज. निर्वाप्योर्ध्व । च स. ज.
निर्वाप्योर्ध्व । ४ ज. स. अ. नि । न च—ग्र । ५ ज. स. अ. ‘कोऽस्ति । ६ क. म. ‘शुष्यन्ध’ ।
ज. स. ‘शुष्यन्धि’ । ७ अ. स. मृज्यानि ।

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे राजसूये सौमापौष्णादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १-३)

चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां सम-
वायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ प्रतिदक्षिणं
वा कर्तृसंवन्धादिष्टिवदङ्गमृतत्वात्समुदायो
हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः
स्यात् ॥२॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥३॥

चतुर्थोपदे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सौमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुक्त भिन्नता ॥

तन्त्रं फलैक्यतो मेवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥ १ ॥

राजसूये श्रूयते—“सौमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः,
श्यामो दक्षिणा” इति, “आम्रावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णव-
ल्लिकपालः, वामनो दक्षिणा” इति । तत्र द्वयोल्लिकयोस्त्वग्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः—
हस्तस्य राजसूयस्य फलैक्यत्वेन तदेकदेशयोरनयोरपि फलैक्यत्वात् । न च—दर्शपू-
र्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति, ‘येनाऽऽवापः शङ्क्येव । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानवताना कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ।

(द्वितीये—राजसूये कर्तुंस्तन्त्रताधिकरणे सूत्राणि ४-८)

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ नोपदिष्ट-
त्वात् ॥५॥ लाघवातिपत्तिश्च ॥ ६ ॥ प्रयोज-
नैकत्वात् ॥७॥ विशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥८॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

राजसूये प्रक्रमस्यकर्तारो नियता न किम् ॥

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता अमी ॥ २ ॥

अनेकसमुदायात्प्रजासूयाप ते वृताः ॥

आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषे दक्षिणामिदा ॥ ३ ॥

राजसूयस्य प्रक्रमे ये कर्तारः, त एवाऽऽ समाप्तेन नियम्यन्ते, दक्षिणादिभेदेन कर्तृ-
भेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाच यथा दक्षिण्या ये परिक्रीताः, ते वदीयकर्मानुति-
ष्ठन्तु । इतरस्मिन्कर्मणि दक्षिणान्तरेण ते वौऽन्ये वा परिक्रीयन्ताम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘अनेन राजसूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याज्य’ इत्येवमादौ यजमानेन
वृत्तत्वादा समाप्तेस्त्व एव कर्तारः । ईदृशमेव वरणं न्याय्यम्, समुदायस्यैककलत्वात् ।
प्रतिकर्म पृथक्वरणे गौरवात् । कदाचिद्वरीतव्यानामलामे निग्नप्रसङ्गाच्च । कर्त्रैक्येऽपि
कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते । पूर्वकर्तृत्वाविष्टानभूवा एव वामनेन क्रीताः
सन्व आगनाविष्णवादिभिर्यं कुर्युः, अयुतेन क्रीताः सन्तोऽभिवेचनीयम्, इति कर्तृ-
त्वधर्मविशेषः । तस्मात्—नियताः ॥

(तृतीये—अवेष्टावङ्गानां भेदाधिकरणे सूत्राणि ९-११)

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ९ ॥

वचनात्कामसंयोगेन ॥ १० ॥ क्रत्वर्था-

यामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अवेष्टावङ्गतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्निः ॥

नोत्पत्तो दक्षिणाभेदाल्लिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् ॥ ४ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते—“दिशामवेष्टवो भवन्ति” इति । ताश्चावेष्टय उत्प-
त्तिवाक्यैरेवमान्नायन्ते—“आग्नेयमष्टकपालं निर्वपावि हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमेकादश-
कपालमुपभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिसङ्गी पशौही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमापिशा
वशा दक्षिणा । बार्हस्पत्यं चरुं शिविष्टो दक्षिणा” इति । तास्वेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानाम-
नुष्ठानम् । कुतः—वलिङ्गात् । “यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहु-
विमाहुतिं हुत्वा वममिधारयेत् । यदि राजन्यः, ऐन्द्रम् । यदि वैश्यः, वैश्वदेवम्”
इति तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम् । तदेकवाच तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बाहि-
र्यप्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः ।

न च—प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः, राजसूयाद्भूमूतदिग्व्यवस्थापननिमित्तोन्मादपरि-
हाररूपेणार्थवादेन तत्संबन्धावगमात् । *तथा च श्रूयते—“ईश्वरो वा एष
दिशोऽनून्मादितोः । यं दिशोऽनु व्यवस्थापयति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिस्वेव
प्रतिविष्टत्यनुन्मादाय” इति । राजसूयाद्वहिष्पयोगेस्तु “एतयाऽन्नाद्यकामं याज-
येत्” इति विहितः । न च—असौ राजसूयान्तःपाती, “यदि ब्राह्मणः” इत्यादिना
वर्णसंयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणवैश्ययोरेकनधिकारात् । तस्मात्—‘बहि-
ष्पयोगे तन्नम्, अन्तःप्रयोगे भेदः’ इति निर्णयः ॥

(चतुर्थे—पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ वचनात् तन्त्रभेदः स्यात्

॥ १४ ॥ सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पवमानेष्टिहविषां तन्नं भेदोऽथ वाऽग्रिमः ॥

साध्यदेशाद्यभेदान्नो काम्ये भेदोक्तितोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

आधानप्रकरणे पठ्यते—“अग्रये पवमानायाद्याकपालं निर्वपेत्, अग्रये पावकाय,
अग्रये शुचये” इति । तैरेवैहविभिः साध्यस्याग्रेरेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्नम् ।
इति प्राप्ते—

भूमः—“यः कामयेत्—उत्तरं वैसीयान्, श्रेयान्, स्यात्—इति, तस्याग्रये पव-
मानाय निरुप्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्” इति वच-
नात्कार्थ्यप्रयोगे प्रथमतः हविषोऽङ्गभेदः, उत्तरयोस्तन्नम् । नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां
तन्नम् ॥

(५ त्रये— { द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां } —सूत्राणि १६-२३)
प्रत्येकस्य द्वादशाहताधिकरणे

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपट्टयेत कर्म-

* क. ख. ज. अ. इति पुस्तकेषु तथाचेत्येतदशरम्यान्गमादित्यन्तपादो न ।

१ क. ‘सोत्ताद’ । २ छ. ‘गतेन “ए” । ३ छ. ‘ये प्रा’ । ४ च. ‘योगोऽहं त’ । ५ च.
‘काम्यभे’ । ६ अ. ‘ईविःसा’ । ७ क. ख. वशीयान् । च. वशीयान् । ८ अ. छ. म्यस्य ह’ । म.
‘म्यप्रयोगस्य ह’ ।

पृथक्त्वात् ॥ १६ ॥ अह्नां वा श्रुतिभूतत्वा-
 तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यंदिने ॥ १७ ॥
 अपि वा फलकर्तृसंवन्धात्सहप्रयोगः स्यादाग्ने-
 याग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥ साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा
 स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥ १९ ॥ तदपेक्षं
 च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥ दीक्षोपसदां च संख्या
 पृथक्पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात् ॥ २१ ॥ तथाचा-
 न्यार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥ चोदनापृथक्त्वे त्वैक-
 तन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमाप्तचयवि—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहे दिनमानकम् ॥
 शतत्रयं द्वादश वा पट्त्रिंशद्वाऽग्रिमो यतः ॥ ६ ॥
 एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ॥
 एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ७ ॥
 अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ॥
 कार्या द्वादश साद्यस्क्राश्रुतुष्काणामुत त्रिकम् ॥ ८ ॥
 एकैकस्वेव धामस्य विकृतित्वादिहाऽऽदिमः ॥
 अमुख्यकालाङ्गनाधाचतुष्कं भिद्यते त्रिधा ॥ ९ ॥
 दीक्षा उपसदः सृत्याः मत्पेक्षं द्वादश स्मृताः ॥
 साङ्गस्य द्वादशाहस्य पट्त्रिंशद्विंशता यताः ॥ १० ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिन्स्य सदीक्षस्य सोपेसत्कस्य समुत्पस्य ज्योति-
 ष्ठोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अविदिष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसंख्याबाधनाय
 पृथग्द्वादशत्वं श्रुतम् । एतो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सृत्यार्थमेकं दिनमिति
 पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याह्नो द्वादशाहेरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यात् ।
 इत्याद्यः पक्षः ।

१ अ. झ. साङ्गस्य । २ झ. "वाङ्मयाद्य चतु" । ३ अ. झ. श्रुताः । ४ अ. झ. "क्षणीयस्य ।
 ५ म. "पस्तरस्य । ६ क. "स्यावचनात्पृथ" । घ. "स्यावचनात्पृथ" । ७ क. च. "स्यादा द" ।

तथा सत्यह्नां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत । तस्मात्—द्वादश दिवसाः । इति मध्यमः पक्षः ।

तदाऽपि दीक्षोपसद्व्यामुपेत्यैकैकस्याहः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कर्तव्यम् । इत्येकः पक्षः ।

प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं माप्नुम । त्वं मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्येत । तस्मात्—अङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभक्त्यानुष्ठानम् । इति पक्षान्तरम् ।

“द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपसदः” इत्यङ्गयोर्मुख्यवस्तुष्वद्वादशत्वश्रुत्या पद्वि-
हात् । इति सिद्धान्तः ।

(पष्ठे—प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २४—२७)

भेदस्तु तद्वेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्द-
त्वात् ॥ २४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥

श्वःसुत्यावचनं तद्वत् ॥ २६ ॥ पञ्चतिरेकश्च ॥ २७ ॥

पञ्चाविकरणमारचयति—

सवनीयादिकं तेन सकृत्स्याद्विचयेऽथ वा ॥

प्रयोगैकत्वात्सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः ॥ २१ ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीयपञ्चादिकमङ्गं दीक्षादिवत्सकृदेवानुष्ठेयम् । कुतः—“द्वाद-
शाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इति प्रयोगैकत्वावगमात् । इति चेत् ।

मैवम् । दीक्षादीनामन्यस्मिन्कालेऽनुष्ठेयत्वात् । सवनीयादिकं तु मुख्यकालेऽनुष्ठे-
यम् । अतो मुख्यकालानां भेदाद्विचये ॥

(सप्तमे-उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्तव्यताधिकरणे सूत्रे २८-२९)

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं

प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात्सकृत्स्यादुपलक्षणम्,

कालस्य लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ २९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

उपसत्काल आह्वानं द्वादशांशे विकारमाक् ॥

न वाऽऽद्य उपलक्ष्यत्वादेनाह्वां प्रकृताविव ॥ १२ ॥

सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः ॥

विकारमन्तरेणात्र तत्सिद्ध्येत्तेन सञ्ज्ञता ॥ १३ ॥

उपसत्काले यत्सुत्रज्ञप्याह्वानं प्रकृतावस्ति, तद्वादशांशे चोदकमाप्तम् । तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वा तत्र पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्योऽश्वोदकरो विकारस्त्वन्नावापपर्यवसायी विचार्यते । प्रकृतौ प्रथमोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशोऽङ्गि प्रथममुत्था, चतुर्दशोऽङ्गि द्वितीयमुत्था, इत्येवंक्रमेण चतुर्विंशोऽङ्गि चरममुत्था भवति । यथैव प्रकृतौ 'चतुरहः' इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुरयाया उपलक्षितत्वाद्-नापि द्वादशानां सुत्यानामहःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणभूतचतुःसंख्यास्थाने यथोचितं त्रयोर्दशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन विकारो भवति । ततो विशेषण-मेवेन विशेष्यस्याहःशब्दस्यापि द्वादशकृत्व आवृत्तावधौत्सुत्रज्ञप्यावापः स्यात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रकृताविन्दस्य सुत्यागमनमात्रं विवक्षितम् । चतुरहस्त्वं स्वर्थप्राप्तमनुष्यते । उभयविवक्षायां 'सुत्यामागच्छ, चतुरह आगच्छ' इति वाक्यं मिथेयम् । यथा—अत्रापि 'त्रयोदशांशे सुत्यामागच्छ' इत्येवंविधं विकारमन्तरेण 'चतुरह सुत्यामागच्छ' इत्येवाऽऽह्वानेऽपि चतुरहशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात्सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वादशोप-सुत्यागमनं सिध्यति । तस्मात्—इह रूपविकाराभावात्पूर्वोक्तं तत्रं सूरिष्यतम् ॥

अष्टमे—वाजपेये प्राजात्पपेषु कुम्भ्यादीनां तद्व्यतिरिक्तस्य सूत्रम्—)

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां

प्रभुत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ ज. ह. 'अधिनि' । २ क. 'दशमुपह' । ३ ज. ह. 'त्यनम' । ४ क. अ. 'रिमद्वैस्तेन' ।
५ च. पूर्वाह्ने पूर्व । ६ क. ख. च. विकृतौ । ७ ज. ह. अ. 'या छति प्र' । ८ क. 'दशदि' ।
९ ख. त्रयोदशोऽङ्गि । १० क. च. 'रुद्रः' । ११ च. 'रु-जहस' । १२ ज. ह. सुत्या । अ.
सतिष्यतम् ।

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाऽङ्गभेदतः ॥

भेदो भैवं विशेषाद्गणपणादौ प्रभुत्वतः ॥ १४ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या इदयशूलस्य वषाश्रपण्याश्च भेदः स्यात् ।

वत्तत्पश्वङ्गानां भिन्नत्वात् ।

भैवम् । पश्वङ्गानां बहुत्वेऽपि मीढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थे श्रपणादौ प्रभुत्वात् ।

तस्मात्—वन्नम् ।

(नवमे—भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्नताधिकरणे सूत्रे ३१-३२)

भेदस्तु संदेहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ॥

असंदेहाय भेदो न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥ १५ ॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति—‘किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाकृत्य पशोः सवन्धि’ इति संदेहे सति प्रदानं संकीर्येव । तस्मात्—कुम्भ्यादिरावापः । इति चेत् ।

भैवम् । चिह्नकरणमात्रेणैव संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् । तस्मात्—अत्रापि वन्नम् ॥

(दशमे—वसाकुम्भ्याऽपि तन्नताधिकरणे सूत्राणि ३३—३६)

*अयाज्यत्वाद्दसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदान-

त्वात् ॥ ३३ ॥ अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्नं

स्यात्स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३४ ॥ सकृदिति

चेत् ॥ ३५ ॥ न काल भेदात् ॥ ३६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु एवाधिकरण एवास्यान्तर्भावः दृश्यः ।

तत्तत्र हेयमुत नो, चिह्नं नास्ति वेसास्त्वतः ॥

हेयं, नो प्रतिपत्तिवात्सांकार्येणाप्यदोषतः ॥ १६ ॥

एकादशनेपु कुम्भ्यादेस्तत्र निर्णयम्, तत्परित्याज्यम् । कुतः—अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणासंभवेन सांकार्यप्रसङ्गात् । इति चेत् ।

यैवम् । वसादोषस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वामावेन द्रव्यभ्रणार्थं कुम्भभेदप्रयोजकत्वस्य दूरापेक्षत्वात् । न च—अत्र द्रव्यसांकार्यं दोषाय भवति, व्यवस्थापकप्रमाणामावाह । ननु—तत्तदेवताविषययाज्यावर्चोन्तेषु भिन्ना दोषाः पूर्वं निर्णोदाः—। वाढम् । तथैवार्चोन्ते वक्ष्यताम्, किमायातं द्रव्यसांकार्यं । तस्मात्—कुम्भ्यादेस्तत्र न त्याज्यम् ॥

(एकादशे—भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ३७-३८) ।

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्प्रतिवैपम्यात्

॥ ३७ ॥ वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तत्र भेदोऽप वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववत्पाकवैपम्ये साहित्यासंभवाद्विदा ॥ १७ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भ्यादेस्तत्र पूर्वोक्तम् । तथाऽत्रापि । इति चेत् ।

यैवम् । अवेरङ्गानि सहसा पच्यन्ते, अजङ्गानि तु विलम्बेन । ततः साहित्यासंभवात्कुम्भ्यादेर्भेदः ॥

(द्वादशे—अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यौ प्रतिपुरोदाशं कपालभेदाधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम्

॥ ३९ ॥ प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥ ४१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

तत्र चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्ततः ॥

कुम्भीवत्तत्रता भवेत् भेदः स्यात्प्रकृताविव ॥ १८ ॥

इदं श्रूयते—“यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्” इति । यथा—प्राजापत्येषु कुम्भ्या महस्वेन वस्त्रम्, तथाऽत्रापि वस्त्रम् । इति चेत् । मैवम् । मरुतो प्रतिपुरोडाशं कपालमेदेन तद्वेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किंच—अत्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शवेष्वावस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत् । तस्मात्—प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कमेदः ॥

(त्रयोदशे—ग्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानाहुत्पधिकरणे सूत्रे ४२-४३)

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्
॥ ४२ ॥ *तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ
मन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा ॥

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मव्ययेन सकृद्वेत् ॥ १९ ॥

“अवरक्षो दिवः सप्तं वध्यासम्—इत्यवहन्ति” इत्यवघाते विहितो मन्त्र आवर्तनीयः, अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहाराणां च भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तस्वेनाऽऽसिप्तप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वाच्च विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

(चतुर्दशे—नानावीजेष्टौ प्रतिप्रहारं मन्त्राहुत्पधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयो-
गान्मन्त्रस्य च तद्रूपत्वात्पुनःप्रयोगः
स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वाऽसकृदग्निमः ॥

विशेषाग्रहणान्मेवमवघातस्य भेदतः ॥ २० ॥

* अस्य सूत्रे बहवो विप्रानेपमाः ।

नामाजीजैष्टौ बीजानामवधावस्याद्भूतो मन्त्रः 'अयमेतदर्थः' इति विशेषस्याएल-
माणत्वात्सकृदादौ प्रयोज्यः । इति चेत् ।

मेवम् । अवधावानां भिन्नत्वेन समग्रत्वाय मन्त्रवधायां मन्त्रस्याऽऽवर्तनीयत्वात् ॥

(५ अदशो-प्रतिनिर्वापादिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४५-४६)

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैक-
द्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४५ ॥ द्रव्या-
न्तरवद्वा स्यात्तत्संस्कारात् ॥ ४६ ॥

५ अदशाधिकरणमारचयति—

निर्वापादिषु सन्मन्त्राः सकृद्देवेन वाऽग्निः ॥

द्रव्यकर्मकयसो भवन् संस्कारस्य पृथक्त्वतः ॥ २१ ॥

वक्षोपूर्णमासयोर्निर्वापवर्हिर्लवनवेदिपारस्तरणान्यग्रहणेष्वावृत्तायः श्रुताः—“चतुरो
मुष्टीनिर्वपति”, “अयुंश्वा युग्वा मुष्टीर्लुनाति”, “विधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं
स्तृणाति”, “चतुर्जुह्वा एह्नाति” इति । तेषु निर्वापादि(षु) मन्त्रा विहिताः—“देवस्य
त्वा सविदुः मसवेऽश्विनोर्वाहुभ्या पूज्मो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति,
“वर्हिर्देवसदनं वामि” इति, “ऊर्णाग्रदसं रवा स्तृणाति” इति, “शुक्रं रवा शुक्रायां
धात्रे धात्रे देवेभ्यो यजुषे यंजुषे एह्नामि” इति च । सन्मन्त्रा व्रत्येकयाकर्मैकयाच
मीक्षरपाठन्यायेन संस्थापय्याः । इति प्राप्ते—

श्रुतः—समग्रकर्मयममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कारास्त्वष्टुलाः, तेभ्योऽन्धे मुष्टयन्वरनि-
र्वापेण संस्कार्याः । अवस्तरसंस्कारसिद्धये नानामीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिः । एतं लयना-
दिषु चोच्यम् ॥

(पौडको-वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयो-
गात् ॥ ४७ ॥ एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यै-
कत्वात्तस्मात्सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेवं वा ॥

आद्यः स्यात्प्रोक्षणत्रित्वात्संस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥ २२ ॥

वेशास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम् । तत्र मन्त्र आम्नायवे—“वेदिरसि बार्हिषे त्वा” इति ।
तत्र त्रिः प्रोक्षणाक्रियाया आवृत्या तन्मन्त्रस्याप्यावृत्तिः । इति चेत् ।

मैवम् । संस्कार्यवेद्या एकत्वेन समन्त्रकपथमप्रोक्षणेन तत्संस्कारसिद्धौ पुनर्न मन्त्रः,
वैयर्थ्यात् । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकी, इति वैयर्थ्यम् ॥

(सप्तदशे—कण्डूयनमन्त्रस्यानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात्स्यात् ॥ ४९ ॥ अपि

वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ५० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

एककालीनवह्न्यङ्गकण्डू मन्त्रे भिदा न वा ॥

अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो निवृत्त्यैकत्वतो न सः ॥ २३ ॥

उपोतिष्टोमे—“कृष्णविषाणया कण्डूयवे” इति प्रोक्तसाधनोपेक्षे कण्डूयने “मुपि-
पलाभ्यस्तवौपधीभ्यः”—इत्यादिको मन्त्रो* विहितः । तत्र युगपद्वह्न्यङ्गेपूर्वप्रायां
कण्डू मन्त्र्यङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयने मैत्राभ्यासः कर्तव्यः । कुतः—कण्डूयितव्यानाम-
ङ्गानां भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न ह्यङ्गशेषो मन्त्रः, येन तद्वेदादभ्यस्येव । किंतु कण्डूनिवृत्तये यैस्माप्यं
कण्डूयनम्, तदेव कृष्णविषाणाविशिष्टत्वाकारेण विधीयते । विधीयमानस्य तस्य कण्डू-
यनस्य शेषो मन्त्रः । तेन च कण्डूयनेनाऽऽत्मनि निर्दुःस्वत्वलक्षणः संस्कार उत्पाद्यते ।
तत्र संस्कार्यात्मन एकत्वात्सकृन्मन्त्रप्राप्तेन तत्सिद्धेर्नावधातवन्मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । कण्डूयने
तु दृष्टप्रयोजनपर्यन्तं प्रत्यङ्गं नानाबीजावघातवन्दावर्त्यताम् । तस्मात्—सकृदेव
कण्डूयनेमन्त्रः ॥

* शावरभाष्ये तु ‘ऊषिषु स्याम कृष’—इति, शास्त्रदीपिकाया तु ‘कृष्यै त्वा मुस्तस्यायै’—
इति मन्त्रो लिखितः ॥

१ ख. ‘वता ॥ आ’ । २ ख ज घ ङ. ‘नर्मन्त्रवै’ । ३ क. ‘नके कण्डूवा कण्डूम्’ । ख. घ.
‘नरह्णकण्डूम्’ । ज. घ. ङ. ‘नवह्णकण्डूमन्त्रभिः’ । ४ ख. ‘स्पन्त्रया क’ । ज. घ. ‘स्पन्त्रायाः कण्डू-
अपनयनाहम्’ । ५ क. ख. च. अभ्यासः । ६ ख. ज. घ. ङ. तद्वेदमभ्यस्येत् । ७ ज. यतः ।
८ ज. घ. उत्पद्यते । ९ ज. घ. ‘स्वार्थस्याऽऽत्म’ । १० क. ‘वघाऽऽव’ । ११ क. ज. घ. ‘यनम्’ ।

(अष्टादशे—स्वप्रादिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

स्वप्नदीतरणाभिर्वर्णणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

स्वप्रादिमन्त्र आवर्त्यो नो वाऽऽद्योऽस्वन्तरायतः ॥

कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वाभिहितामेदतः सकृत् ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य स्वप्नधुत्तरणवृष्टिक्लेदनमेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः—
“त्वमग्ने व्रतषा असि” —इत्यादिः स्वप्नमन्त्रः । “देवीरापो अपानपाद” —इत्यादि-
नैदीवरणमन्त्रः । “उन्दतोर्ध्वं धत्ते” —इत्यादिर्वृष्टिक्लेदनमन्त्रः । “अषट्कं मनः” —
इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदि निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्न्यवर्धयेत्, नदी च बहुस्रो-
तोयुक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विच्छेदैः, अमेध्यानि च देशैः, तदा तैरन्तरायेनिमित्तेषु भिद्य-
मानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्त्याः । इत्येवं प्राप्ते—

धूमः—रात्रिगता कृत्स्ना निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानाभिहितयेकम् । एवमितरत्रापि
योग्यम् । सस्मात्—नास्त्वामृतिः ।

(एकोनविंशे—दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाऽत्र विश्रयेः ॥

प्रयाणमेदाद्भिन्नो नो गत्येकपादानिवृत्तितः ॥ २५ ॥

“मद्रौदभिश्चैव” —इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तस्य दीक्षितस्यै विश्रममेदेन निर्ग-
मनमेदाद्रेदः । इति प्राप्ते—

धूमः—निर्गमनादभ्य पुनःप्रवेक्षपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैकपादेक-
मेव प्रयाणम् । ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

(विंशे—उपरवमन्त्रस्याऽऽवृत्त्यधिकरणे सूत्रे ५३-५४)

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात् ॥ ५३ ॥

१ घ. “तो देते प्र” । २ “त्योदेतेन वृ” । ३ रा उदयदीर्घे । ४ अ. उदयदीर्घे । ५ रा घ.
६ घ. अ. उदयदीर्घे । ७ अ. घ. मन्त्राभिषा । ८ घ. “शान्तिः ये” । ९ घ. घ. अ. घ. “रय
पिन्ता” । १० घ. घ. “विश्राम” ।

न संनिपातित्वात्, असंनिपातिकर्मणां विशेष-
पाग्रहणे काले कृत्वात्सकृद्वचनम् ॥ ५४ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

तन्त्रेणोपरवे मन्त्रो भिद्यते वा, बहुक्तिवः ॥

तन्त्रं बहुक्तिः पूजार्था भिन्नोऽसौ स्वेवभेदतः ॥ २६ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे षोडशचतुष्टयाकारा बाहुमानस्तावा उन्नरवनामकाश्चत्वारो
गर्वाः । तदीयस्वननमन्त्रे बहुवचनं श्रूयते—“रसोहणो वल्गहनो वैष्णवान्स्वनामि”
इति । तत्र मत्पुपरव मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते । तस्मात्—तन्त्रम् । इति शास्त्रे—

धूमः—एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचार्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम् । स्वेया-
स्तूपरवा भिन्नाः । उक्तः—स्वनभेदेन तदङ्गमूत्रो मन्त्र आवर्तनीयः ॥

(एकविंशे—हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणे सूत्राणि ५५—५७)

हविष्कृदग्निगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः
कालभेदात्स्यात् ॥ ५५ ॥ अधिगोश्च विपर्या-
सात् ॥ ५६ ॥ करिष्यद्वचनात् ॥ ५७ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम् ॥

तन्त्रं न वा सहत्वार्यं तन्त्रं नो कालभेदतः ॥ २७ ॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रश्चोदकमाप्तः । प्राजापत्येषु पशुष्वधिगुमैषमन्त्रः ।
कृष्णग्रीवयोः पश्वोरनुवाक्यामनोतामन्त्रौ । “हविष्कृदेहि”—इति हविष्कृन्मन्त्रः ।
“दैव्याः शमितारः”—इत्यग्निगुमैषमन्त्रः । “अग्ने नय सुपथा”—इति पुरोनुवाक्या ।
“स्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोवा”—इति मनोतामन्त्रः । एते चतुर्विधा मन्त्राः तत्सविषये
तन्त्रेण पठनीयाः । तथासति सवनीयपुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुपपद्यते । एवमुदाहर-
णात्तरेष्वपि । तत्र प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः, अतो द्विविधेष्वपि
पशुषु तन्त्रम् । कृष्णग्रीवी च सहोपक्रान्तौ, अतस्तयोः पुरोनुवाक्यायास्तन्त्रम् । तथा
मनोतामन्त्रस्यापि । इति शास्त्रे—

१ क. “रा बहुमात्रा स्था” । ख. च. ज. “रा बाहुमाना स्था” । २ क. ख. च. ज. घ. ङ.
वल्गहनो । ३ क. “आवृत्तिर्नोप” । ४ घ. पूजार्थं । ५ ख. पशुपुरोडाशेषु ।

ब्रूमः—सवनत्रयगतानां पुरोडाशानां चावत्कालभेदः सुप्रसिद्धः । ऋतुपशवः
मातरालभ्यन्ते, पाजापत्यास्तु पर्याग्रिकृताक्षिरं त्रिलम्ब्य ब्रह्मसामकाल आलभ्यन्ते ।
द्वयोः कृष्णग्रीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते । ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानमेदात्त-
दक्षभूतमन्त्राणामावृत्तिः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	८३९
सूत्राणि	५७	२४७६

अध्यायश्च समाप्तः ।

(अथ द्वादशाध्यायः प्रारभ्यते—)

तत्र द्वयोर्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ॥

प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्जघन्यः सन्नथोच्यते ॥ १ ॥

“अप्यादितं पूर्वम्” इति न्यायमाश्रित्य तत्र प्रसङ्गप्रतिपादकयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । तत्र प्रसङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति । उभयोद्देशेन सहृदनुष्ठानं तत्रम्, अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सहृदनुष्ठानं प्रसङ्गः, इति तद्वेदः ॥

(प्रथमे—अग्नीषोमीयमयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणे सूत्राणि १-६)

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्र-
त्वमतुल्येषु तु भेदः स्याद्विधिप्रक्रमतादर्थात्.
तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ गुणका-
लविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥ तन्त्रमध्ये
विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थ-
स्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ विकाराच्च न भेदः
स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥ एकेषां
चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥ एकान्निवंच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके द्वादशाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणप्रारम्भपरि—

पञ्चार्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ॥

अस्ति वा विध्यमावाचो ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकपाद्यानि मयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठितानि, तैः पशुपुरो-
डाश उपकारो नास्ति । कुतः— उपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु ‘दर्शपूर्ण-
मासवत्पशुरनुष्ठेयः’ इत्येवरूपत्वात्पश्चादेव तदुपकारं बोधयति । ननु— पशुपुरोडाश-
स्यापिष्टिविकृतित्वात्तत्रापि चोदकोऽस्ति— इति चेत् । बाढम् । अत एव विन्नचो-
दकत्वात्पुरोडाशोपकाराय मयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति प्राप्ते—

द्रूमः—यद्यपि 'पश्वयैः पुरोडाशस्योपकारः' इत्येवाहं नारितं, तथाऽप्य-
यमुपकारोऽर्थमाप्तो न निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं
मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यम्, तथा पशुतन्मध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वयैरङ्गैरुप-
कारः केन वार्येत । तस्मात्—अन्यार्थैरप्यस्तूपकारः ॥

(द्वितीये—पुरोडाशे, आज्यभागयोः कर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्)

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥७॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ॥

लुप्तस्ततो न सौ मेवं प्रयोगांशस्य छोपनात् ॥ ३ ॥

"ने चो पशौ करोषि" इति निषेधादाज्यभागयोः पञ्चावभावे पुरोडाशे प्रसङ्ग-
सिद्धिर्नास्ति । ततस्त्वौ त्रिचर्येते । तत्र 'पुरोडाश आज्यभागौ न स्तः' इति तावत्मा-
धम् । कुतः—पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि
पुनरनुष्ठानापत्तेः । इति प्राप्ते—

द्रूमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते, बाधकमाशङ्क्यते । पूर्वोक्तप्रसङ्गमिदं
प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन
प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु—प्रयोगवचनबाधेऽप्यन्यभागौ न स्तः—इति
चेत् । न, आज्यभागौ प्रति बाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्ग-
विषयप्रयोगांशस्यैव बाधाद्बाधितेन प्रयोगवचनोक्तेनाऽऽज्यभागवन्नुद्घोषेते । यथा
देवदत्ते यत्तदुत्तयानमारुहे देवदत्तयानं निर्वर्ते, न तु वसालंकरणादिबाधनम् ॥

(तृतीये—सोमे दार्शिकवेद्यकरणाधिकरणे सूत्रे—८-९)

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म
स्यात् ॥ ८ ॥ अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सोमे वेद्यो कृतायां परिशिष्टप्रकृतिकं भवेत् ॥

तत्र कार्येष्टिकी वेदिर्न वा, वेदिस्तु सोमिकी ॥ ४ ॥

प्रचाराय हविःसादनाय कार्पेष्टिकी पृथक् ॥

मेवं सादनमप्यत्र कर्तुं शक्यं ततो न सा ॥ ५ ॥

*साङ्गप्रधानहविःप्रचाराय कृतायां सोमिक्यां महावेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात्पृथगेष्टिकी वेदिर्न कार्या ॥

(चतुर्थे—सौम्यचर्वादिहोमस्यैष्टिकपात्रैरनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १०-११)

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात्

॥ १० ॥ न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वात्.

अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकेरेष्टिकैरुत ॥

कार्पेष्टिद्वेः सौमिकेः स्यादवैगुण्यादिहेष्टिकैः ॥ ६ ॥

सोमे ग्रहचमसेषु प्रयुक्तेषु प्रवर्तमाने सौम्यचरी सवनीयपुरोडाशेषु च सौमिकैर्मह-
चमसैर्होमः । कुतः—तेर्होतुं शक्यत्वेन कार्यसिद्धेः । इति चेत्—

भैवम् । वैगुण्यमसङ्गात् । जुहूसूत्रादिभिः कर्तव्यस्य ग्राहादिभिः कृते वैगुण्यं स्यात् ।
विद्यन्ते च सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकसुवादयः । तस्मात्—अवैगुण्यार्थमैष्टिकैर्होमः ॥

(पञ्चमे—शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न

स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

श्रप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽग्रावधोदिते ॥

शालामुखीपनाम्नाऽऽद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः ॥ ७ ॥

* यद्वत्पि पुस्तकेषु संदिग्धपूर्वपक्षमन्यानुपलब्ध्या ब्राह्मरीपिकास्य एव लिख्यते—‘ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्यां कृतायां दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते, तेषु महावेदेर्भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या, न, इति संदिग्धे—यद्यप्यङ्गप्रधानायां महावेदिः, तथाऽपि प्रचारार्थत्वात् हविरासादनायायाः प्राकृत्याः कार्यं साधयति, इति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या—इति ॥

१ ज. स. ‘नार्यां का’ । २ क. घ. ज. छ. ञ. कार्पेष्टिद्वे । ३ च. ‘पु प्रव’ । ४ क. छ. च. म. ‘दिभिर्वैगु’ । ५ ज. स. ‘त्रे यदि वेदि’ ।

अपणं विहितं गार्हपत्ये सोऽत्र प्रयुज्यते ॥

माग्वंशपूर्वभागे च होमवैगुण्यदानये ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शाण्वित्रेऽग्नौ अप्यते । ततः—पशुवस्त्रमध्यपात्री पशुपुरो-
डाशोऽपि तत्रैव अपणीयः । इति चेत् ।

मैवम् । प्रकृतौ पुरोडाशअपणं गार्हपत्ये विहितम् । स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः ।
प्राचीनवशाशालाया अन्तः पूर्वभागे प्रवर्तमानस्य शालामुखीयनाम्नाऽभिहितस्य पूर्व-
मर्हिद्वयाऽऽहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरुर्ध्वं गार्हपत्यत्वात् । तस्मात्—अवैगुण्याय
तत्र अपयितव्यम् ॥

(१६) कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रद्वयस्य प्राजहिते अपणाधिकरणे—सूत्रम्—)

अपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्,

प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

पद्याधिकरणमात्रचयति—

शालामुखीयवह्नौ किं अप्यतां कौण्डपायिने ॥

किंवा प्राजहिते वह्नौ, चोदकप्राप्तितोऽग्निमः ॥ ९ ॥

माग्वंशे पश्चिमो वद्विर्भवेत्प्राजहितोऽत्र सः ॥

अग्निहोत्रेतिनाम्नाऽऽशो नामाशो लिङ्गतो वली ॥ १० ॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रवणम्, तच्छालामुखीये कर्तव्यम् । कुतः—
चोदकेन प्राप्तत्वात् । तथा हि—प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितम् ।
शालामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः संश्रुतः, “शालामुखीय एव,
अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यः” इति श्रुतेः । स च द्वादशगार्हपत्यमयनपरंपरया चोदकेनात्र
प्राप्तः । तस्मात्—तत्र अपणम् । इति भाषे—

श्रूमः—प्राचीनवंशे पश्चिमवह्नेः पूर्वमभिद्वमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वा-
चार्यसंज्ञा । स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्नाऽत्राविद्विष्यते । नामाविदेशश्च शीघ्रभु-
द्धिरेषु तथा लिङ्गादिदेशात्प्रवेक्ष्यते । तत्र लिङ्ग परंपराविदेशात्प्रवेक्ष्यते, इति वक्तव्यम् ।
तस्मात्—प्राजहिते अपणम् ॥

१ क. स्तोत्र । २ क. य. ज. घ. ङ. “नेऽत्र हो” । ३ क. स. म. “जा विदि” । ४ घ.
“मिदर” । ज. घ. “सिद्धस्तथाऽह” । ५ क. स. ज. घ. ङ. “नीगोत्रो” । ६ क. “तिमाश्रितो” । ७ घ.
रथा हि । ८ घ. “हवतानामयन” । ज. म. “हवतस्यमयन” । ९ घ. “बल र” । घ.
“रतः । तदिह परंपरायति” । ज. घ. “रतः । तदिह परंपरायति” । १० घ. “नि हि य व” ।

(सप्तमे— { हविर्धानशकटान्यशकटेनोपधद्र- } सूत्राणि १४-१६)
 व्यकपुरोडाशनिर्वापाधिकरणे

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्त-
 त्वात् ॥ १४ ॥ अप्रसिद्धिर्वाऽन्यदेश-
 त्वात्प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात्
 ॥ १५ ॥ अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

हविर्धानोर्ध्वकाले किमौपधार्यमनन्तरम् ॥

नास्त्यस्ति वा, न शक्तत्वादेशभेदादिनाऽन्तिमः ॥ ११ ॥

न्योतिष्ठोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौपधद्रव्यकाणां पुरोडा-
 शानां निर्वापाय तयोरेव शक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेष्ट्यम् । इति चेत् ।

न । देशभेदात् । महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे
 स्थापिते । निर्वापस्तु गार्हपत्यात्प्रभिमं देशे । किंच—अस्त्यत्र तृतीय शकटम्,
 “अनासि प्रवर्तयन्ति” इति बहुवचनोक्तेः । तस्मात्—शकटान्तरे निर्वापः ॥

(अष्टमे—प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्वेत्त वा ॥

अदृष्टार्थं ततस्तत्स्थानं रक्षार्थत्वतोऽन्यदा ॥ १२ ॥

दीक्षाकालादन्यकाले यद्यपि प्रायणीयादिकम् । तथाऽप्यदृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्ग-
 तिष्ठयति । इति चेत् ।

न । तस्य रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे प्रयत्नव्यम् ॥

(नवमे—विहारभेदेन मन्त्रभेदाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राश्च संनिपातित्वात् ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्नता न वा ॥

तन्नं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥ १३ ॥

वरुणमघासेष्वध्वर्युप्रतिपस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषुभयोरर्थस्य-
विसिद्धेस्तन्नम् । इति चेत् ।

मेवम् । “निर्वपामि” इत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्त्रेण स्मृत्यभावात् । तस्मात्—
उभयोः पृथक्पाठः ॥

(दशमे—दीक्षणीयादिष्वग्न्यन्वाधानस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

धारणार्थत्वात्सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १९ ॥

दशमधिकरणमारचयति—

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वाऽस्ति तत् ॥

चोदकास्ति सोमिक्यविहारेण धृतत्वतः ॥ १४ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यम् । चोदकमाश्रयात् । इति चेत् ।

न । अभिधारणार्थमन्वाधानम् । तच्च चारणं दीक्षणीयादिभ्यः प्रोचीनेन सोमि-
केनैव विहारेण सिद्धम् । तस्मात्—अन्वाधानं नास्ति ॥

(एकादशे—दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणे सूत्राणि २०—२३)

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २० ॥ विप्र-

तिपेधाच्च ॥ २१ ॥ सत्यवदिति चेत्

॥ २२ ॥ न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

व्रतोपायनमेवैवस्ति न वा, चोदकतोऽस्ति तत् ॥

उपेतस्यापरित्यागे विरोधाच्चास्ति तत्पुनः ॥ १५ ॥

सत्यवचने ब्रह्मचर्यादिसंकल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमुपेतम् । स्यादऽऽ सोमसमाधेर्न वैरि-
त्यक्तव्यम् । तत्र पुनरुपायनं विरुध्यते । “अग्ने अवपदे व्रतं चरिष्यामि” इत्य-
पमुपायनमन्त्रः । न हि चर्यमाणे व्रते ‘चरिष्यामि’ इति प्रयोगः सम्भवेति । तस्मात्—
मसङ्गसिद्धं व्रतम् ॥

* पृथ्वपि पुस्तकेषु सत्रपूर्वपक्षमन्त्रस्यानुपलब्धत्वात्—“तत्रैव (दीक्षणीयादिष्वेव) आहूतं
मतोपायनं कृतव्यं, न वा, इति संशये—“वर्तव्यम्” इति श्रुतेः—इति शास्त्रदीपिका रमणम् ॥

१ छ. ‘सिद्धिस्त’ । २ छ. ‘निर्वपामि’ । ३ छ. ‘मित्रि’ । ४ ज. छ. ‘प्रार्थनेनैव’ ।
५ छ. य. ज. छ. ‘नमनम्’ । ६ ज. छ. ‘परित्यज्य’ ।

(द्वादशे—ऐष्टिकेष्वग्न्यन्वाधानाननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २४—२८)

ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात्

॥ २४ ॥ शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥ न

वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥ स्याद्वा व्यपदे-

शात् ॥ २७ ॥ न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा ॥

असिद्धत्वाद्भवेन्मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ १६ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात्सिध्यतु नाम, देववापरिग्रहार्थं त्वसिद्धत्वात्पुनः कर्तव्यम् । अन्वाधानमग्नस्य देववापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायवे—“ममामेवर्चो विह्वेष्वस्तु—इत्यग्नि ऐह्वाति” इति ।

नैतद्युक्तम् । देववापरिग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात् । तथाच श्रूयते—“आग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निरवमो देवानां विष्णुः परमः, यदाग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोमयवः परिरुह दीक्षते” इति ।—प्रधानदे-
ववानभेवात्र परिग्रहः, नाद्भदेववानाम्—इति चेत् । एवमपि विश्वदेववापरिग्रहेण
सर्वदेवपरिग्रहः सिध्यति, विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात् । तस्मात्—न पृथग-
न्वाधानम् ॥

(त्रयोदशे—ऐष्टिकेषु पत्नीसंनहनाननुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्)

संनहनं च वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

पत्नीसंनहनं कार्यं चौदकादिति चेन्न तत् ॥

बन्धवासोधारणयोर्पौत्रवर्धनसिद्धितः ॥ १७ ॥

यद्यदृष्टाय बन्धः, यदि वासोधारणं दृष्टप्रयोजनम् । वदुमयमपि सीमिकेन योक्त्र-
बन्धनेन सिध्यति । “योक्त्रेण पत्नी संनहति” इति सोमे विधीयते । तस्मात्—
प्रसङ्गासिद्धं पत्नीसंनहनम् ॥

(चतुर्दशे—ऐष्टिकेष्वारण्यभोजनाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यात्,
उभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

आरण्यशनमन्नास्ति चोदकप्राप्तितो यदि ॥

वृत्त्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमयोक्तात्पयोत्रतात् ॥ १८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(पञ्चदशे—ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यजमानगता भक्ष्या न सन्सारण्यवचदि ॥

न वृत्त्यर्था इमे किंतु कर्तव्याः प्रतिपत्तये ॥ १९ ॥

इहामाक्षिप्रभक्षणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं पष्टे निरूपितम् ॥

(षोडशे—ऐष्टिकेष्वन्वाहार्यदानाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

अन्वाहार्योऽत्र दातव्यो न वाऽऽद्यः सोममात्रगा ॥

गवादिदक्षिणा यस्मान्नाऽऽर्नत्यन्तरवर्जनात् ॥ २० ॥

“ गीष्वाश्वश्च ”—इत्यादिदक्षिणा प्रदानस्यैव, न स्वह्वानाम् । “ दक्षिणाः सोमस्य ” इत्यभिधानात् । अत इष्टिषु चोदकप्राप्तौऽन्वाहार्यो दोषस्यः ॥

मेवम् । सोमप्रयोगमध्यपातिनीषु पृथगानेत्यभावात् । तस्मात्—न दातव्यः ॥

(सप्तदशे—ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्तव्यत्वाधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

श्रुतिगमना निवर्तेरन्यद्यन्वाहार्यवन्न तत् ॥

याजमानवदेतेषां कार्यत्वात्प्रतिपत्तये ॥ २१ ॥

इदं च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम् ॥

(अष्टादशे—ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणे सूत्राणि ३५—४१)

प्रवृत्तवर्णात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ ३५ ॥

ब्रह्माऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥ न प्राह्ननियमा-

त्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥ निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥ होतुस्तथेति चेत्

॥ ४० ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

नैतासु वरणं होतुरस्ति वाऽऽनत्यभावतः ॥

नास्त्यन्वाहार्यवद्वर्गकृत्त्वादत्रैष्टिकद्वयेत् ॥ २२ ॥

यपेतास्विष्टिषु पृथगानत्यमावादन्वाहार्यो नास्ति, तथा होतुर्वरणमपि नास्ति ।

इति चेत् ।

न । वरणस्य धर्मार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासेषावपि धर्मार्थमेव वरणम् । वरणात्मागमि-
सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वात् । न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्तव्या । तस्मात्—प्रकृ-
ताविवात्रापि धर्मार्थमेव वरणं कार्यम्, न त्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गसिद्धिः ॥

(एकोनविंशे—आतिथ्यपार्यां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणाभावाधिकरणे सूत्रे ४२-४३)

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोग-

भेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ न

वा कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

आतिथ्यादिगते बर्हिष्युक्षणादि पृथग् वा ॥

आयोऽतन्नमसङ्गत्वात् प्रसङ्गानिवारणात् ॥ २३ ॥

“यदातिथ्यायां बर्हिः, वदुपसदाम्, वदग्नीषोमीयस्य” इति श्रुतम् । तच्च बर्हि-
स्रयाणां सौभारणमिति चतुर्थे निरूपितम् । तस्मिन्साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः
प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः । कुतः—वन्नमसङ्गयोरवासंभवात् । न तावन्नमसि, दैर्घ्या-
गत्रयवदेककालीनत्वाभावात् । नापि प्रसङ्गः, एकस्य वन्नमस्येऽन्ययोरपठितत्वात् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—बर्हिष्य एकत्वात्सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनःप्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति ।
ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्याः । तच्च उपसत्सग्नीषोमीये च मसङ्ग-
सिद्धिर्न वारयितुं शक्यते ॥

(विशेषे-आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तते ॥ ४४ ॥

विंशधिकरणमाश्चयति—

तैजोऽऽस्तरणमग्नस्य मसङ्गो यदि वा भिदा ॥

आद्यः प्रोक्षणवन्मेवं देशस्तरणभेदतः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नातिथ्याबर्हिषि “जैर्णोन्नदमं त्वां स्वृणामि” इति य आस्तरणमग्नः,
तस्याग्नीषोमीये मसङ्गसिद्धिः स्यात्, प्रोक्षणादौ वदक्षेनात् । इति चेत् ।

मेवम् । आतिथ्यायाः प्राग्वंशो देशः, अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः । तयो देशभेदतः
स्तरणभेदे सति तत्संनिपादिनो मन्त्रस्याप्यावर्तनीयत्वात् ॥

(एकविंशे—{ बर्हिषो देशान्तरनयने संनह- } सूत्रे ४५-४६)
{ नहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरणे }

संनहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥ नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

एकविंशधिकरणमाश्चयति—

संनाहे हरणे मन्त्रावावर्त्स्यो किं न वाऽग्निमः ॥

पूर्ववन्नेदशं कार्यं प्रकृतौ तदभावतः ॥ २५ ॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः संनहाग्नीषोमीयदेशे यदा नीयवे, यदा संनहने

१ ज. घ. साधनमिति । २ ज. घ. दहेनयम् । ३ ज. “रपि य” । ४ घ. ज. घ. भ. तथ
सं । ५ घ. छ. उर्वा । ज. घ. उर्व । ६ घ. घ. ज. घ. भ. देवभेदेन ।

हरणे च—“इन्द्राण्ये संनहनम्”—“बृहस्पते भूर्ना हरामि” इति यी मन्त्रौ, ती स्तरणवदावर्तेनीयौ । इति चेत् ।

मेवम् । प्ररुतौ छवनदेशादानयने कार्ये ती मन्त्रौ दृष्टौ, न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने । अतोऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने ती मन्त्रौ न चोदकात्प्राप्नुवः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आश्रितः
अधिकरणानि	२१	८६०
सूत्राणि	४६	२५२२

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—विहारार्थे वैदिककर्ममात्रार्थताधिकरणे सूत्राणि १-७)

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वाद्
॥ १ ॥ मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥
निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥ सति
चौपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ अभावदर्श-
नाच्च ॥ ५ ॥ मांसपाको विहितप्रतिषेधः
स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥ वाक्यशेषो
वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्यविधानस्य ॥ ७ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः, शक्तिमत्त्वतः ॥

आद्यः, प्रत्यक्षवचनैर्निराकारसत्त्वतोऽन्तिमः ॥ १ ॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः । स च शक्तत्वाल्लौकिकदहनपचन—वैदिका-
ग्निहोत्रादिन्यवहारार्थः । इति चेत् ।

मेवम् । “गार्हपत्ये हवींषि श्रयन्ति,” “दक्षिणाग्रावन्वाहार्यं पेचति,” “आह-
वनीये जुहोति” इत्येवाह्नौः प्रत्यक्षवचनैर्निराकारसत्त्वात् गार्हपत्यादीनां लौकिकार्थ-
त्वायोगात् । तस्मात्—अग्निहोत्रादिवैदिकार्थो विहारः ॥

(द्वितीये-सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यताधिकरणे सूत्राणि ८-१०)

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो
न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ क्रिया वा
देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नोव विधत्ते ॥

अन्यैः पिधानतो न स्यादेवसंस्कृतये भवेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ विहितो यः पुरोडाशः, स छिद्रापिधानार्थः । “शुषिरो ह वा
पशुर्हि पशुः, यार्हं वषामुत्सिंदति, यन्ब्रूहिमयः पुरोडाशो भवति, अपिहित्या
अच्छिद्रवायै” इति श्रुतेः । स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तोऽपि न
कर्तव्यः । सवनीये विहितैरेव पुरोडाशैस्त्वच्छिद्रपिधानात् । “अनुसदनं सवनीयाः
पुरोडाशा निरूप्यन्ते, अपिहित्या अच्छिद्रवायै” इत्युक्तत्वात् । इति प्राप्ते—

द्रुमः—पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमपादे (अधि० ९)
निरूपितम् । पिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्मात्—चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

(तृतीये—सवनीयपुरोडाशो हविष्कृदाह्वानस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वायां
पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सवनीये पुरोडाशे स्यादौदृतिर्हविष्कृतः ॥

न बाऽतिदेशात्स्यान्मैव पश्चाद्ह्वानात्प्रसक्तितः ॥ ३ ॥

(*सवनीयपुरोडाशस्याऽऽग्रेयपुरोडाशविकृतित्वात् ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या’
इत्यतिदेशेन हविष्कृदाह्वानं तत्र कर्तव्यम् । इति चेत् ।

मैवम् ।) पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रसक्तत्वाज्जात्याह्वानम् ।
यपपि—मौपपार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति, तथाऽप्येषा कृत्वाभिन्वी ॥

* अयं चतुर्गुणविद्वद्व्यान्तमताः पाठः—क, स, च, ज, घ, पुस्तकेषु नोपलब्धः । केवळं
‘ह’ पुस्तके द्रुतिप्राप्तयेन लिखितः ॥

१ अ. घ. ‘द्रविषा’ । २ घ. अ. घ. ज. शुषिरो । ३ क. घ. अ. ‘स्थियति’ । ४ क. यथे
मीहि । ५ क. घ. च. अ. घ. ज. निरूप्यन्ते । ६ क. घ. च. ‘दायति’ । ७ घ. ‘न्याऽस्तु । व’ ।

(चतुर्थे-तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्त्यधिकरणे सूत्रे १२-१३)

पशौ तु संश्रुते विधानात्तर्तीयसवनि-
केषु स्यात्सौम्याश्विनयोश्चापवृत्तार्थ-
त्वात् ॥ १२ ॥ योगाद्वा यज्ञाय
तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणभारचयवि—

अस्त्योद्भूतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा, पशुपाकतः ॥

निवृत्तत्वादस्ति. मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ॥ ४ ॥

तृतीयसवनीये ये सौम्यचर्वादिभ्यः, तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम्, पश्वर्धमाहू-
त्यास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहि-
तम्, पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात्—तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु
नास्ति पुनराह्वानम् ॥

(पञ्चमे-निशि यज्ञेऽमावास्यातन्त्रप्रयोगाधिकरणे सूत्राणि १४-१८)

निशि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात्प्रत्यक्षशिष्ट-
त्वात् ॥ १४ ॥ कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः
स्यात् ॥ १५ ॥ वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव
स्यात् ॥ १६ ॥ तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा
सवनीयवत् ॥ १७ ॥ वैगुण्यादिध्मावर्हिर्न
साधयेदग्न्याधानं च यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

पञ्चमाधिकरणभारचयवि—

निशि यज्ञे दर्शवज्रं नोतास्त्येतन्न दर्शगे ॥

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः ॥ ५ ॥

“अग्रये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोग्न्यो विभीषात्” इति

विधयेदमाघ्रातम्—“अमावास्यायां निशि यजेत” इति । एतस्मिन् यज्ञे दर्शयाग-
स्याद्भवन्नं न प्रसज्यते । कुतः—दर्शकर्मणस्तत्रमध्येऽस्य रक्षोत्रस्य विध्यमावात् ।
यत्तु—“अमावास्यायाम्” इति पदम्, तत्कालपरम् । कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो
न वाक्यान्तमध्ये विधिः । प्रकरणं तु मिथ्ये, काम्योदिकाण्ड एवस्य पाठात् ।
इति प्राप्ते—

धूमः—मा मूढाक्येनै प्रकरणेन वा तन्मध्ये विधिः । तथाऽपि—अमावास्याकाले
दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणो यागोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्मध्येऽप्यग्राही भवति ।
तस्मात्—अनास्ति प्रसङ्गसिद्धिः ॥

(पठे—विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वा-
त्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥ स्याद्वा कालस्याशेष-
भूतत्वात् ॥ २० ॥ आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सौर्यादी नोत स्यात् प्रयोगवत् ॥

क्रत्वर्थो न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया, न प्रयोगान्तरस्य, इति
नवमे (पा० १ अवि० ११) निर्णीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जी-
वपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीया, तर्था यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालम-
ध्यराशिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षा । इति प्राप्ते—

धूमः—“दर्शपूर्णमासावारप्यमानः” इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्थो हि सा, न तु प्रयो-
गार्थो । क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । ततः—प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादी सा कर्तृ-
व्या । न यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गम्, कर्तृत्वमेव द्वितीये (पा० ४ अवि० १)
निर्णीतत्वात् । अतो नोत्तरशोभन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मात्—नास्त्यत्र प्रसङ्गः ॥

(मसमे—प्रधानानां धर्मविरोधे बहुनां धर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रातपिद्वधर्माणां समवाये

१ क. “मध्येऽमावात् ‘अस्या निशि यजेत’ इत्येवमप्यस्य । २ क. “न वा प्र” । ३ क. ल.
“या, तथा सौर्यादिप्रयोगे । इति चेत् । ॥ । क्रत्वर्थो हि सा । ४ अ. “या सौर्यादिप्रयोगे । इति चेत्
मेव । क्रत्वर्थो । ५ क. ल. अ. स. य. प्रहस्यहस्य । ६ अ. स. नोक्तो रं ।

भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्याद्यकालगा ॥

आग्नेयी स्यात्किमैन्द्री वा प्रथमाहानुगुण्यतः ॥ ७ ॥

आग्नेयी प्रथमं चोदो विरोधानुदयार्द्धेति ॥

न बह्वनुग्रहादेन्द्रा कुठार्यत्यागनीतितः ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत्प्रथममहः । तस्यैकाहृक्पोऽग्निष्टुत्प्रकृतिः । तत्रोपसत्काली-
नसुब्रह्मण्याह्वानार्थमियमाग्नेयी विहिता । तदेवद्विवृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः
माप्नोति । इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु सत्प्रकृत्यनुसारेणैन्द्री प्राप्ता । उपसत्कालीना-
याश्च सुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु वस्त्र निर्णीतम् । तथासत्यत्रोपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायामा-
ग्नेयैन्धोः कलहमाप्तावसंजातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्याह्वानानुगुण्येनाऽऽग्नेयी
कार्या । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—बहूनामह्वानानुग्रहायैन्द्री कार्या, “त्यजेदेक कुलस्यार्थे” इति न्यायेन
बहुत्वमपि प्राबल्यकारणम् ॥

इदमेवाधिकरणं वार्तिककाराभिमतेनोदाहरेणेनाऽऽरचयति—

सप्तयागसमूहस्य वृधन्वत्यावृचावुत ॥

वार्त्रधन्यावाज्यभागार्थे प्रथमत्वाद्द्व्यैन्द्रयोः ॥ ९ ॥

दर्शधर्मातिदेशेन प्राप्त आद्योऽन्तिमो यतः ॥

घृतं मध्वाप इत्येता बहूनां बलितोचिता ॥ १० ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे
पुरोडाशमेकादशकपालम्, दधि मधु घृतमापो धानाः, तत्समृद्धं प्राजापत्य पशुकामः”
इति । ऐतेषां च सप्तयागानां प्रयोगेक्यादाज्यभागौ तन्नेषानुष्ठेयी । तेष्वैन्द्रयाग
ऐन्द्राङ्गविकृतिः, दधियागः सानाढ्यविकृतिः । तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशा-
दाज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये वृधन्वत्यावृचौ प्राप्नुवतः । ‘मधु, घृतम्, आपः’ इत्येव-
द्व्यैन्द्रयागयो यागा उपाशुर्वाजविकृतयः । तत्रितयानुसारेण पूर्णमासधर्मातिदेशाद्वार्त्र-
धन्यावृचौ प्राप्नुवतः । तत्र—ऐन्द्रयागः प्राजापत्ययागात्पूर्वं पठितः, दधिद्रव्यं च
मधुघृतोदकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम् । अतः प्राबल्याद्वृधन्वत्यौ । इति प्राप्ते—

१ क. म. वाऽहो । २ क. ख. च. ‘द्विती’ न । ३ ख. ‘सुप्र’ । म. ‘सुसप्र’ । ४ च.
‘लीनसु’ । ५ अ. छ. ‘सप्त’ । ६ म. ‘रति’ । ७ ख. ज. छ. तेषां । ८ क. ख. म. ‘यागि’ ।
९ स. ज. छ. ‘वृध’ ।

ब्रूयः—यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते । तथाऽपि भूयसामनुमहाय पश्चाद्वाच्यते । तस्मात्—वार्धक्यौ ॥

(अष्टमे—{ तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे } सूत्रे २३-२४)
{ प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणे }

मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकवत् ॥ २३ ॥

तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आम्नावेष्णवसारस्वतपोरिच्छाऽथ मुख्यगम् ॥

आद्यो नियामकमावादन्त्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ ११ ॥

“आम्नावेष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्”, “सारस्वदीमान्यस्य यजेत” इति श्रूयते—
तत्र—आम्नावेष्णवस्येन्द्राग्नविकृतित्वेन, सारस्वताग्न्यस्य श्रोत्राग्न्याजविकृतित्वेन,*
आन्यमाग्नमग्नविकल्पः । नियामकमावात् । इति चेत् ।

मेवम् । आम्नावेष्णवस्य प्रथमपठित्वेन मुख्यत्वात्तज्जमनुष्ठानं युक्तम् ॥

(नवमे—अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावक्ष्याधिकरणे सूत्रम्—)

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

य इष्ट्या पशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथ सोमकः ॥

आद्यः प्राथम्यतो मेवं प्रधानस्य बलिस्त्वतः ॥ १२ ॥

दीक्षा पर्वणि वा सुत्या दीक्षा स्यात्प्रथमत्वतः ॥

सुत्या प्राधान्यतोऽन्या तु शेषत्वादपकृष्यते ॥ १३ ॥

“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमावस्यायां पौर्णमास्यां वा” इति श्रूयते । तत्र—अङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाद्भासते । तच्च विरुद्धम्, “एका दीक्षा तिस्र उपसदः, वैश्वमी प्रैषुवः” इत्यु-

* विकृतित्वेन पश्चात्तेन पूर्वोक्तनियामकस्य बहुलस्याभावादिच्छायाऽऽन्यमागमप्रविकल्पो नियामकमावादः । इति च. अ. पुस्तकयोः पाठविप्यक्त्वं इव माति । † इयं कारिका क. घ. म. एतकेषु श्रुता ॥

१ ज. घ. “दन्तं मा” । २ ज. घ. “तीमयाऽऽम्” । ३ घ. “यति” । ४ क. “सम्पन्न” । ५. “सम्पन्न” । ६ घ. “पानार्थम्” । ७ क घ. प्रमूः ।

पसद्विस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् । तत्र पूर्वोक्ताग्राविष्णवन्त्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वादी-
क्षणीयेष्टिः पर्वण्यनुष्ठेया । तदनुसारेण दिनान्तरे सुत्याया उत्कर्षः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रधानत्वात्सुत्यैव दशोऽनुष्ठेया । तदनुसारेण कोपभूता दीक्षा दिनान्तरेऽ-
पठ्यते ॥

(दशमे—परिधौ परिधिषूपोभयधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

परिधिर्द्वयार्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

पश्वर्थपरिधौ स्वीयधर्मो यद्वा द्विधर्मता ॥

मुख्यत्वादादिमोऽन्त्यः स्यान्नियोजनविधानतः ॥ १४ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु “परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति” इति श्रूयते । तत्र मूर्जनादयः
परिधेः स्वकीयधर्माः । त एव मुख्यत्वात्तस्मिन्ननुष्ठेयाः । न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः,
तेषां परिधौ प्रत्यमुख्यत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथाऽग्निपरिधानार्थत्वेन मूर्जनादीनां परिधिधर्माणामनुष्ठानम् । तथा यूप-
कार्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानं युक्तम् । ततो
द्विधर्मत्वम् ॥

(एकादशे—परिधौ विरोधिषूपधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २७-२९)

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात्

॥ २७ ॥ इतरो वा तस्य तत्र विधानात्

॥ २८ ॥ उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

विरोधितक्षणाद्यत्र कार्यं नो वा यतो यतो ॥

रूपासत्तिस्ततः कार्यं न तद्रूपोपमर्दनात् ॥ १५ ॥

स्वकसहितत्वशयानत्वादयः परिधिधर्माः । तेषां विरोधिनस्त्वस्योन्नयणादयो
यूपधर्माः । ते च यागे प्रत्यामन्नाः, यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्तमानत्वात् ।
स्वकसहितत्वादयस्तु नाऽऽसन्नाः, यागस्य निष्पादकं हविः, हविषामाधारोऽग्निः,

१ न. छ. दिशन्तरे । च दिनान्तरेषु । २ क. छ. च. निशुक्लीन । ३ च. समार्गादयः ।
४ य. गृताः सन्ति तं । ५ छ. च. “स्तु । न या” ।

अग्नेरङ्गं परिधिः, परिधी च वर्तमानत्वात् । तस्मात्—तक्षणादयः कार्याः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तक्षणादिना परिधिस्वरूप उपपदिषे मति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत । तस्मात्—न कार्याः ॥

(द्वादशे—सवनीयपुरोडाशयोः पशोरेव तन्निताधिकरणे सूत्राणि ३०—३२)

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रु-
तिभूतत्वात् ॥ ३० ॥ पाशुकं वा तस्य वैशे-
षिकाम्नानात्. तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३१ ॥
पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनमात्रयः ॥

सवनीयः पशुस्तत्र तन्निस्त्वं किं विकल्प्यते ॥ १६ ॥

पशोरेवेतिनियमो हेत्वभावाद्विकल्प्यते ॥

पुनः मेषात्स्वरुमासात्पशोरेव हि तन्निता ॥ १७ ॥

यदीयत्त्रमप्येऽर्थान्तरं, स वस्त्री । अर्थान्तरं प्रसङ्गः । तथासति 'प्रातःकालीनस-
वनीयपुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये तन्निस्त्वर्थस्यैव'—इति नियमे हेतुर्नास्ति,
उभयत्र मत्स्यक्षाज्ञोपदेशमावात् । चौदकप्राप्तेश्च समानत्वात् । मात्स्यंदिनगृहीतसवन-
द्वयपदानां पशुवत्त्रमध्य उत्पन्नमात्प्रसङ्गित्वमेव, न तु तन्निस्त्वमिति निश्चेतुं शक्यते ।
पशोः प्रातःकालीनानां चोपक्रमेऽपि पौर्वापर्यं न ज्ञायते । तस्मात्—विकल्पेन
तन्निस्त्वम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—सवनीयपशौ चौदकप्राप्ते मेषावरुणमेषमन्त्रे पाठविकारः मत्स्यक्षमात्रायते—
“अयं यजमानः” इतिपाठस्य “अयं सुंवासुती यजमानः” इति विशेषितत्वात् । तथा
सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिः मत्स्यक्षमात्रायते—“संस्थिते यज्ञे मत्सरं महरति स्वेकं वा
यज्ञवेशसाय” इति । तस्मात्—पशुवत्त्र । पुरोडाशानां वृषक्रमे पश्चाद्भावित्वनि-
श्चयाभावेऽपि समाधिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वारूपसङ्गित्वम् ॥

१ ज. झ. 'मः—उक्त' । २ क. घ. क्रियते । ३ झ. 'नीय. पु' । ४ क. झ. प. ग.
झ. 'नीयप' । ५ ज. झ. घ. 'रेवेति नि' । ६ क. झ. च. 'प्रातः पशो' । ७ क. झ. न. तन्निता ।
८ क. 'मत्स्येव' । ९ क. 'यमदे' । १० च. 'सुन्यन्पश' । ११ क. झ. न. स्वर्वा । १२ च.
'नित्यभा' ।

(त्रयोदशे-समानतन्त्रप्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्—)

अपूर्वे च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनि-
त्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रकृतिविकृतिर्वा स्यात्तन्त्रिणी, प्रकृतिर्यतः ॥

नित्योऽसावुपदिष्टाह्ला मेवं कामचलित्वतः ॥ १८ ॥

“य इष्ट्या पशुना”—इत्यादिशास्त्रात्प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकाम्येष्टयोः पर्वण्येवा-
नुष्ठेयतया सहप्रयोगे सति यावन्नाम कर्तव्यत्वादङ्गोपदेशयुक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृति-
वर्क्षपूर्णमासेष्टितन्त्रिणी । जीवनमध्यपतितत्वाद्योदकप्रवृत्तेरुपदेशापेक्षत्वाच्च दुर्बला
सौर्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनी । इति भाषे—

ब्रूमः—कामस्य क्षीमप्रवर्तकत्वादानुष्ठाने प्रबला विकृतिरेव तन्त्रिणी । यद्यपि
विकृतिरेकाहकाला, महविह्वलकाला । तथाऽपि सहप्रयोगं कृत्वाऽपि चिन्तितम् ॥

(चतुर्दशे—आग्रयणे प्रसूनबर्हिषामेव ग्रहणाधिकरणे सूत्रम्—)

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधा-
त्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

बर्हिषाग्रयणे किञ्चित्प्रसूनं वा बहुत्वतः ॥

प्राथम्याच्चाग्रिमो मेवप्रलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥ १९ ॥

ऐन्द्राग्रवैश्वदेवघावाष्टथिव्यादयो वैश्वदेवपर्वण्यघावाष्टथिव्यानुसारेणाऽऽग्रयणेष्टी
प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्रवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकमाप्तम्, तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्त-
त्वात् । घावाष्टथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनबर्हिरतिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितम्,
छूनकोषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । तत्राऽऽग्रयणे र्यात्किञ्चिद्बर्हिर्मात्रं कर्तव्यम्, ऐन्द्राग्रवै-
श्वदेवयोरेकत्वेन माथम्येन च तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वात् । इति भाषे—

ब्रूमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे घावाष्टथिव्ये प्रमाणप्रोक्तः प्रसूनत्वनियमो लुप्येत ।
प्रसूनस्वीकारे चैन्द्राग्रवैश्वदेवयोर्न किञ्चिलुप्येत । तस्मात्—अलोपाय कांस्यभोजि-

१ क. घ. ज. घ. अ. “सा स्य त” । च. “सा स्य उपरिष्ठ” । २ क. “काम्ययोः प” । ज. घ.
अ. “काम्येष्टी प” । ३ क. “शकृतेन्यत्वा” । ४ घ. ज. घ. अ. “ध्वपातित्वा” । ५ ज. घ. काम्यस्य ।
६ ज. “सूनं वा” । ७ घ. च. ज. घ. अ. “थिवीया यागा आप” । ८ ज. घ. प्रयमेन । ९ क. घ.
अ. “मातम” ।

न्यायेन प्रसूनमेव कर्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति, गुरोस्तु व्रतास्ति,
उयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुमृत्वा वमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते ।
तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

(पञ्चदशे-द्यावापृथिवीयादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वाधिकरणे सूत्राणि ३५-३७)

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ न वाऽवि-
रोधात् ॥ ३६ ॥ अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

द्यावापृथिव्यस्तस्त्री स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्निमः ॥

प्रेषन्यायात्प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ॥

तन्त्रित्वनिपतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥ २१ ॥

यथा मैत्रावरुणमैषमन्नविकारः पशुसंवन्धी सम्पशोस्तन्त्रित्वमापादयति । तथा प्रसू-
नत्वं द्यावापृथिव्यसंवन्धितत्वाद्द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयति । इति भाष्ये—

हूमः—उक्तमैषमन्नविकारः मत्स्यलश्रुतः । इदं प्रसूनत्वमविदिष्टत्वात् तन्त्रिवाया-
पादयितुं क्षमम् । न च—मावल्याभावे कथं तदाश्रयेणम्—इति वाच्यम्, ऐन्द्रामा-
दिना सह विरोधाभावाच्चात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मात्—एकस्य तन्त्रित्वनियमाभावे-
नाऽऽग्नेयादिवत्सर्वेऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अविकरणानि	१५	८७५
सूत्राणि	३७	२५५९

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे-अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १-२)

विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा
तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥ अविरोधो
वा. उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥

तृतीयपादे प्रथमाविकरणमारचयति—

त्वग्वाससोरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा ॥

समुच्चयो वा नामातिदेशसाम्याद्विकल्प्यते ॥ १ ॥

मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वास एव बहुत्वतः ॥

पौरुषत्वेन व्यवस्थायां मुमयोः स्यात्समुच्चयः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित्प्रथममहः । तस्मिन्प्रकृतिमूलादेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थं
वत्सत्वक्प्राप्नोति, नाम्ना तथाऽविदेशात् । “अवभृथाद्भुतेत्य वत्सत्वक् परिधत्ते” इति
प्रकृतौ विधानात् । ततो ज्योतिर्नामकोऽभिरुपः पठहः । तत्र प्रकृतेर्ज्योतिष्टोमाद-
हतं वासो नाम्नाऽविदिश्यते । ततोऽभिजिदष्टममहः । तत्राऽपि चोदकाद्वासः प्राप्नोति ।
तत्र द्वयोर्नामाविदेशयोः सम्बलत्वादष्टमहःसु त्वग्, वासो वा, इच्छया विकल्प्यते ।
इत्याद्यः पक्षः ॥

विकल्पस्याष्टोपत्वान्नियमः—इति द्वितीयः पक्षः । तत्रापि—विश्वजितः प्राथ-
म्येन प्रचलतया त्वगेव—इत्यपरः पक्षः । इतरेषामद्वा बहुत्वेन प्रचलतया वास
एव—इत्यपरः पक्षः ।

कौपीनत्वे वासो योग्यम् । त्वक्प्रावरणे योग्या । तस्मात्सर्वानुग्राहकेण समुच्चये-
नात्र प्रसङ्गोऽपोद्यते । इति रीद्धान्तः ॥

(द्वितीये—{ अनुनिर्वाप्यपुरोडाशानां पुरो- } सूत्राणि ३-८)
डाशस्यैव तन्त्रित्वाधिकरणे

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात्
॥ ३ ॥ आगन्तुकत्वाद्वा स्वयर्मा स्याच्छ्रु-

तिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥
स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥ स्विष्टकृच्छ्रवणान्नेति
चेत् ॥ ६ ॥ विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥ अवि-
कारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वाधर्म्यमनुनिर्वाप्येष्वस्ति नो वा, बहुत्वतः ॥

अस्ति मेवं तन्मध्ये विहितत्वात्प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते—“अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवभुवां हवीणि निर्वपयि”
इति । तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन पुरोडाशादलुप्तत्वाच्चित्रित्वम् । ततः स्वधर्मो एव
हेऽनुष्ठेयाः । न तु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिः । इति चेत् ।

मेवम् । प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन शास्त्रस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण
वारयितुमशक्यत्वात्स्वाधर्म्यं नास्ति ॥

(तृतीये-भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

एककर्मणि शिष्टत्वादगुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ऋजुत्वादय आचारै विकल्प्यन्ते न वाऽग्निमः ॥

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ऋजुमाधारयति, संवत्तमाधारयति, ऊर्ध्वमाधार-
यति” इति । तेषामृजुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वादिकल्पः । इति चेत् ।

मेवम् । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्सहानुष्ठानममवाच विकल्पो न ॥

(चतुर्थे-प्रयोजनेक्ये गुणानां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि १०-१५)

एकार्थास्तु विकल्पेरन्समुच्चये द्वावृत्तिः

स्यात्प्रधानस्य ॥ १० ॥ अन्यस्येतार्थ-

वत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥ नाश्रुतित्वात्

॥ १२ ॥ सति चाभ्यासशालत्वात् ॥ १३ ॥

विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥

कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

समुच्चयो यवव्रीह्योर्विकल्पो वाऽत्र पूर्ववत् ॥

आद्यो मेवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्यात् । शृङ्गा-
धारधर्मवत् । इति चेत् ।

मेवम् । अदृष्टस्य कल्पयिषुमशक्यत्वात् । तर्हि—अस्तु दृष्टभेदः—इति चेत् ।
एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्यस्यादर्शनात् । न च—पेषणादीं दृष्टदुष-
योर्वै समुच्चयः शङ्कनीयः, एतत्परस्परसापेक्षत्वामावात् । अत एव “व्रीहिभिर्प-
जेत्” इत्यत्र यवनिरपेक्षाणां व्रीहीणां यामसावनत्वं विधीयते । एवं “यवैर्यजेत्”
इत्यत्रापि । तस्मात्—विकल्पः ॥

(पञ्चमे—वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसं-
योगः, तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वैश्वानरे पधिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ॥

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ॥ ६ ॥

विहितयोर्दशपूर्णमासयोः कदाचिदेननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेदमावास्या वा पौर्णमासी वाऽविषात्य” इति, “अग्नये पधिकृते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो दशपूर्णमासयज्ञो सन्नमावास्या वा पौर्णमासी वाऽविषा-
येत्” इति च । अत्र पूर्ववदृष्टप्रयोजनामात्राददृष्टार्थमुभयं समुचित्यानुष्ठेयम् । इति
चेत् ।

मेवम् । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्वाहित्यवद्विकल्पः ।

एवम्—अग्नयजुःसामेवाहित्यस्याननुष्ठानात्, निषिद्धस्याऽऽचरणाद्वा यज्ञवै-
गुण्यम्, तस्य वैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“भूः

१ स. 'त'. आषा १ २ स. एवं । ३ ज. स. पेषणादयो । ४ अ. 'व तत्समु' । ५ ज. स.
म. 'रे पायि' । ६ स. 'दनु' । ७ स. 'पाय' ६ । ८ क. स. अ. 'योर्वा' । ९ स. य. स. म.
'मवेदेषु वि' ।

स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्री जुहुयात्, स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्, भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्” इति । वान्येतानि विकल्प्यन्ते मत्स्येकं वैगुण्यसमाधानसम्भवात् ॥

(पष्ठे-नैमित्तिकं प्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

समुच्चयस्त्रदोषनिर्घातार्थेषु ॥ १७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

मिन्नस्वन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैदमदोपे विहितत्वतः ॥ ७ ॥

पशुपात्रभेदनद्विविधेन्यस्कन्दनादिनिमित्तेषु श्रूयते—“भिन्ने जुहोति” इत्यादि ।
एव वैगुण्यसमाधानार्थत्वात्पूर्ववद्विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमित्तमुपजीव्य विहितवदात् । अतो
मैमित्तिकानामनेकेषां प्रयोगवचनपरिग्रहीतवेन समुच्चयः ॥

(सप्तमे-कर्मवालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगाधिकरणे सुवे १८-१९)

मन्त्राणां कर्मसंयोगात्स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ विद्यां प्रति विधानाद्वा
सर्वकालं प्रयोगः स्यात्कर्मार्थत्वात्प्रयोगस्य ॥ १९ ॥

॥ सप्तमाधिकरणमारचयति—

अनध्याये मन्त्रपाठः कृतौ नास्त्यस्ति वा, न सः ॥

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिवेद्यतः ॥ ८ ॥

“पर्वणि नाध्येयम्” इति निषिद्धत्वादनध्याये ऋतुपयोगे मन्त्रपाठो नास्ति ।
इति चेत् ।

* क. स. ज. घ. ङ. पुस्तकेषु तु केवलमवतारणिकमात्रं स्थित्वा वक्ष्यमाणविष्कम्भीय 'स्वरो मन्त्रे'—इतिकारिकाव्याख्याने एव स्थिते । तत्राचार्याधिकरणस्य कारिकाव्याख्याने केवल 'व' प्रतिकाधारेणास्मानि लिखिते ॥

१ क. 'अमेदेन ह' । ज. घ. 'अवेद' । २ घ. 'विस्क' । ३ अ. घ. 'समेवोपन्यस्य वि' ।
म. 'समेवोप' । ४ घ. 'नामेव के' । ज. घ. 'नामेरेषा' ।

न । निषेधस्य ग्रहणाध्यापनविषयत्वेन क्रतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात् । तस्मात्—
क्रतावनध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः ॥

(अष्टमे—कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

भाषास्वरोपदेशादैरवत्प्रावचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ २० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य, प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः

॥ २१ ॥ विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात्प्रावचनिकोऽथ वा ॥

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्त्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ॥ ९ ॥

तत्तच्छास्त्रीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

“छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ॥

उचनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते” इति ।

सोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः, ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । मन्त्रविनियोगस्य
लिङ्गेन सिद्धत्वात् । स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते । किंतु—पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डस-
मुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चा-
र्यन्ते—“इमामष्टध्वन्यस्मृतामृतस्येत्यध्यामिधानीमादत्ते” इति । एवमेवाभिप्रायं घोष-
यितुं कचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते । तद्यथा—“सावित्राणि जुहोति प्रमूत्यै” इति ।
यत्र लिङ्गमिदो विनियोगः, तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात्—प्रावचनिकः
स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः ॥

(नवमे—ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य भाषिकस्वरेणैवोच्चारणाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

तन्प्रायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ तदु-

त्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथ वा ॥

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मवं स्वरान्तरविवर्जनात् ॥ १० ॥

"वानस्पत्योऽसि" इत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः, "तं मोहेत—वानस्प-
त्योऽसि" इत्याम्नानात् । न चास्य मन्त्रस्य कश्चित्प्रमाणवचनिकः स्वरोऽस्ति । तस्मात्—
भाषिकः स्वरः ॥

(दशमे—मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनि-
पातः स्यात् । सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मनिषेधाद्भवेत् ॥

आद्यो 'यैवे' कृत्स्नजन्यस्मृतेरुल्लेखत्वोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

"इये त्वा"—इति मन्त्रः शास्त्राच्छेदे करणम् । "इमामशृणुन्" इति रक्षणादाने ।
इत्यादि मन्त्रे बहुधा संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यम्, उत—“अशृणुन्वानामु-
पस्य” इत्येवंविधस्य कर्ममकाराशकमश्रस्योच्चारणकाले, किंवा—यस्य कस्यचित्पदस्य
काले, आहोस्ति—मन्त्रान्ते, अथवा—तथाऽपि किञ्चित्कालं विलम्ब्य, इति । तत्र
नियामकाभावात्—यदा कदाचित् । इति भाष्ये—

भूमः—कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे
तूत्पन्नं स्मरणं विनश्यति । ततः परिक्षेपान्मन्त्रान्ते कर्म संनिषेदेत् ॥

(एकादशे—वसोर्धारायां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

संततवचनाद्वारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ कर्मसं-
तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संततः ॥

आद्यो होमेषु सांतत्याद्वादशान्तेषु तदुक्तिः ॥ १२ ॥

अग्नौ किञ्चित्कर्म विहितम्—“संततां वसोर्धारां जुहोति” इति । तत्र सांतत्यमे-

* ये पुनर्मन्त्रसमाप्ताये नार्पिताः, ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्राः, तेऽपि ब्राह्मणस्य मन्त्रस्वरूपविनि-
योगपरत्वात् स्वरपरत्वम् । अतो न ब्राह्मणस्वरेण प्रयोक्तव्याः, इति शास्त्ररीतिवातः पूर्वपक्षो हातव्यः ।

१ क. कर्मनिः । २ स. नेवे । ३ अ. छ. तत्र । ४ क. छ. च. अ. प्र. सतिपते । ५ क. अ.
आज्यहोमेषु । छ. च. आज्यहोमेषु । ६ छ. "मन्त्रादि" । अ. छ. "मन्त्रिहृत" । प्र. "मन्त्रि" ।

विच्छिन्नत्वम् । तच्च कर्ममन्त्रयोः सहोपक्रमे संत्युपपद्यते । तस्मात्—मन्त्रादीं कर्मसं-
निपातः । इति प्राप्ते—

धूमः—तस्मिन्वसोर्धाराख्ये कर्मणि “द्वादश द्वादशानि जुहोति” इति श्रुतम् ।
द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशम् । तद्यथा—“वाजश्च मे, मस-
वश्च मे, मयतिश्च मे, मसितिश्च मे, अधीतिश्च मे, क्रवुश्च मे, स्तरश्च मे, ओकश्च मे, आवश्च
मे, श्रुतिश्च मे, ज्योतिश्च मे, सुंवश्च मे” इत्येतेर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाऽऽहुतिर्होतव्या ।
एकादशोत्तराहुतयः—“प्राणश्च मे, अपानश्च मे”—इत्यादिभिर्निर्दिष्टाचन्ते ।
एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये मध्ये विलम्बामावः सांतत्यम्, न तु मन्त्रकर्मणोः
सहोपक्रमः । तस्मात्—पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः ॥

(द्वादशे-आधारेऽपि मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणे सूत्रम्—)

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्रिमः ॥

कर्मैकत्वाभाऽऽप्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ १३ ॥

“संततमाधारयति” इत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न समवति, आहुतिरेकत्वात् ।
अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वात्, मन्त्रादौ कर्मोपक्रमः । इति चेत् ।

मैवम् । क्षार्यमाणान्यबिन्दुनैरन्तर्यस्य शब्दार्थत्वसंभवात् । न च—प्रयाजान्या-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्ति—इति शङ्कनीयम्, तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य बिन्दुपातेऽपि
कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न तथा, इति वैयर्थ्यम् । तथासति ‘आधाराय यदाग्न्यं जुह्वां
पृहीतम्, तत्सर्वं क्षनैरैविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेत्’ इति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्र-
कर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्, तदानीम् ‘अनेन मन्त्रेण’ इति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकाललक्षणं
मन्त्रस्य करणत्वं क्षीयते । तस्मात्—पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

(त्रयोदशे-एककार्यमन्त्राणां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राणां संनिपातित्वादेका-

र्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

१ ज. घ. म. मन्त्रकर्मणोः । २ ज. घ. समुत्पद्यते । ३ ज. घ. ‘राष्ट्रपक’ । ४ च सुवश्च ।
५ स. घ. ज. घ. ‘ज्या । इन्द्रो’ । ६ क. घ. च ‘यु मध्ये वि’ । ७ क. घ. च. म. ‘असातत्यं ।
८ म. घ. ‘प्रकर्मसा’ । ९ ज. घ. शब्दार्थत्वात् । १० क. घ. ‘वैकल्या’ । ११ ज. घ. ‘रवन्ते’ ।

पूपाद्येकार्यमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पेना ॥

आद्यः शक्यत्वतो मेवं मन्त्रान्ते संनिपाततः ॥ १४ ॥

पुरोडाशविभागे अथो मन्त्राः श्रुताः—“पूषा वां विमजतु,” “मगो वां विमजतु,” “अर्यमा वां विमजतु” इति । तत्र समुचित्यानुष्ठौतुं शक्यत्वात्समुच्चयः । इति चेत् ।

मेवम् । प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः संनिपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात् । तस्मात्—विकल्पः । प्रीहियस्योर्निर्णोतस्यैव विकल्पस्यायं पप्रश्नः ॥

(चतुर्दशे—संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

चतुर्भिरभिहित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥ १५ ॥

अग्नौ श्रूयते—“चतुर्भिरभिमादत्ते” इति (तत्र—) पूर्वोक्तविभागमन्त्रवत्प्रतिमं प्रत्यक्षरणत्वं नास्ति, चतुःसंख्यया समूहे करणत्वमपीदेः । तस्मात्—मन्त्रान्ते कर्म-संनिपातस्याभावेनैव समुच्चयः स्यात् । न च—पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रान्ते संनिपातो न स्यात्—इति शङ्कनीयम्, वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य वक्ष्य बाधितत्वात् ॥

(पञ्चदशे—ब्राह्मणविहितमन्त्राणां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि ३१-३५)

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुप-

दिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥ याज्यावपट्कारयोश्च

समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥ विकल्पो

वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥ गुणा-

र्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥ वपट्कारे

नानार्थत्वात्समुच्चयः ॥ ३५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

प्रथममग्नौ समुच्चयो विकल्पो वा चतुष्टवत् ॥

आद्य उक्तिद्वयान्मेवं समुचित्यनुदीरणात् ॥ १६ ॥

१ क. 'स्तात् ॥ आ' । घ. 'त्यदम् ॥ आ' । २ क. घ. 'दान्द ॥ दक्षद्वारा ॥ दे' । ३ क. घ. 'तस्य वा' । ४ अ. 'तत्तत्तत्तत्तत्' । ५. 'तत्तत्तत्तत्' । ६ अ. घ. 'प्रथममग्नौ' । ७ क. घ. 'तिष्ठत्यो' । घ. घ. 'तिष्ठत्यो' ।

“उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति”, “उरु वे यज्ञपतिः प्रथताम्—इति पुरो-
डाशं प्रथयति” इति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । तस्य च मन्त्रवि-
नियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव मिद्वत्त्वाद्ब्राह्मणगतं वचनद्वयं चतुः सख्यावेत्समुच्चये पर्यवस्यति ।
इति चेत् ।

मैवम् । तस्मिन्वचनद्वये मन्त्रयोः परस्परनैरपेक्ष्यप्रतिमानेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् ।
अतो लिङ्गसिद्ध एवाधोऽनूद्यते—इति ब्रौह्मिववद्विकल्पः ॥

(पोडशे-हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि ३६-३८)

हौत्रास्तु विकल्पेरेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात्

॥ ३७ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः स्मारकत्वेक्यादाकारान्पत्त्वतोऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूतं यूपं मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“उद्दिव स्तमानान्वरित
पृण पृथिवीमुपरेण हृह” इति । उच्छ्रयीयमाणां यूपाय प्रेषितेन हौत्रा मन्त्रः पठ्यते—
“उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ध्मन्पृथिव्या अधि” इति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयणस्मार-
णमेकमेव कार्यम् । तस्मात्—विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । करणमन्त्र ‘उच्छ्रयण करोमि’ इत्येव स्मारयति । हौत्रस्तु क्रियमाणमु-
च्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्यो ‘यूपोच्छ्रयणं कर्तव्यम्’ इत्येव स्मृतिं जनयति । तत्र
स्मार्यमाणस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि ‘कर्तव्यम्’ इत्यस्य, ‘करोमि’ इत्यस्य च स्मृतिप्र-
कारस्यान्यत्वात्कार्यैक्याभावेन समुच्चयः ॥

‘द्वितीयवर्णकमारचयति—

उच्छ्रयस्व संमिद्वस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ॥

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्मृतयोऽन्तिमः ॥ १८ ॥

“उच्छ्रयस्व” इत्युगेका । “संमिद्वस्य भ्रैयमाण” —इति द्वितीया । “उर्ध्वं

१ ज. स. ‘वगनसम्’ । २ क. ‘निधाने’ । ख. ज. घ. भ. ‘तिमासन’ । ३ च. ज. घ. एपो ।
४ घ. ‘यस्मा’ । ख. ‘यमस्मा’ । ५ ज. घ. ‘करोति’ । ६ ज. घ. ‘इत्यवधिषां’ । ७ ज. घ. ‘स्येव कर्त-
व्यत्वे’ । ८ घ. ज. घ. ‘सप्तदशाधिकरणमारचयति’ । ९ घ. स. ‘सिद्ध’ । १० क. ज. घ. भ. ‘नुसूर’ ।
११ घ. स. ‘मिद्व’ । १२ घ. ‘भूयमाणः’ ।

इष्टुणः"—इति तृतीया । "ऊर्ध्वो नः पाहि" इति चतुर्थी । ता (या) एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्तव्यत्वात्स्मरणस्य कार्य-स्यैकत्वादिकल्पः । इति चेत्—

मेवम् । मयमप्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात्—समुच्चयः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८९१
सूत्राणि	३८	२५९७

(अथ चतुर्थः पादः)

(मयमे-जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १-२)

जपाश्चाकर्म्मयुक्ता स्तुत्याशीरभिधानाश्च
याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथ-
क्त्वात् ॥१॥ *समुच्चयं च दर्शयति॥२॥

चतुर्थेऽपि मयमाधिकरणमारचयति—

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः ॥

जपेकपादादिमोऽन्त्यः स्वात्मकारस्य विभेदतः ॥ १ ॥

धीतिवत्स्य बाहू नियमनात्पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते—“सारस्वतीमनूच्य वाग्य-
न्वय्या” इति । एवम्—आम्नावेष्णवी बाहूस्त्वो तदाहार्ये । अत एव सूत्रकारः—
“अथ वेकेषामामावेष्णवी सारस्वती बाहूस्त्वामुत्तमामनूच्य वाग्यन्वय्या” इति । तत्र—
अनुवचनशब्दाभिधेयस्य जपकार्यस्यैकत्वादिकल्पः । इति भाषे—

यूमः—जपस्याहोर्षत्वेनाहोर्षप्रकारभेदे सति कार्यनानाधेयसमुच्चयः । जप-
प्रवाग्भुत्याशीरभिधानमप्रेषु सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।

* जपस्थानशेषैर्वहेः स्वपाठोपलब्धत्वात्पुनरप्यत्र मन्त्रस्य प्रकाशो न दृश्यते ॥

१ घ. घ. म. उपरः । क. ज. उपरः । २ क. म. घ. ‘तुष्टेः’ । ३ म. घ. म. ‘तारस्य’
म. ‘४ म. सूत्रकारः । ५ क. घ. म. ‘धार्य’ । ६ क. घ. ‘तारस्य’ । ७ म. ‘तारस्य’ ॥

(द्वितीये—ऐन्द्रावार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पाविकरणे सूत्रे ३-४)

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादेवतोपल-
क्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इदं वोदिद्वयोः किं स्यात्साहित्यं वा विकल्पनम् ॥

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ॥ २ ॥

ऐन्द्रावार्हस्पत्ये कर्मणि—“इदं वोमास्ये हवि. प्रियमिन्द्रावृहस्पती”—इत्या-
दिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते । तयो सारस्वत्यादिवरसमुच्चयः । इति चेत् ।

मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात्—विकल्पः ॥

द्वितीय (याज्यापुरोनुवाक्ययोः समुच्चयसाधक) वर्णक्रमारचयति—

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा संमुचिता ॥

पुरेवाऽऽद्यः समारयानाद्वचनाच्च समुच्चयः ॥ ३ ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वायाज्ययोर्यथा विकल्प, तथैवैक्युपगमयो । इति चेत् ।

मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाल्लयाया उत्तरकालीनयाज्यामन्वरेणानुपपत्तेः । किंच—

“पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति” इति प्रत्यक्षेण हवि.प्रदानकार्यभेदोक्तिपुर सरं
साहित्य विधीयते । तस्मात्—समुच्चयः ॥

(तृतीये—सोमकृपसाधनानामजादीना समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि ५-७)

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्

॥ ५ ॥ समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसम-

वायात् ॥ ६ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

† यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु ‘तृतीयाधिकरणम्’ इत्यत्र पाठ उपलभ्यते । तथाऽपि सर्वेष्वेव पुस्त-
केषु वक्ष्यमाणक्रयणाधिकरणावतरणिकायामपि ‘तृतीयाधिकरणम्’ इत्यस्यैव पाठस्यापलब्ध्या प्रकृताधि-
करणसाधकश्रवणभाष्येऽप्यस्य “समाख्यया पुरोनुवाक्येति” इत्यस्य भाष्यप्रबन्धत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन
श्रवणभाष्यशास्त्रदीपिकांशोऽपि कानुसारेण वर्णसन्तरत्वमवस्थापितम् ।

* सूत्रपाठापलब्धस्याप्यस्य सूत्रतया श्रवणभाष्यशोधकवद्वै प्रकाशो नास्ति ।

१ अ स वायमय किं । २ क वाऽमास्ये । ३ क ह. अ स. अ “ज्यापुरोनु” । ४ क
स च अ स अ “ह. ॥ तृतीयाधिकरणम्” । ५ क. स च. समुच्चयः । ६ क अ पुरावाक्यासं ।
अ स पुरावाय । ७ अ स “मास्त्रशेत्त” । ८ क अ. “प्रधान” । ९ क सतुर्वाधि” ।

क्रयणेषु विकल्पः स्यात्साहित्यं वाऽग्निभो यतः ॥

कार्यैक्ययानतेर्लाभादशोक्तेयं समुच्चयः ॥ ४ ॥

“अजया ऋणाति, हिरण्येन ऋणाति, वाससा ऋणाति,” इत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्व्यन्याभ्यान्नावानि । तेषां कार्यैक्यादिकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानवेः सौलभ्यात् “दशमिः ऋणाति” इति संख्यो-
क्तेः समुच्चयः ॥

(चतुर्थे—उपपत्तनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

चतुर्षोधिकरणमारचयति—

गुदोपपत्तने किं स्याद्विकल्पोऽयं समुच्चयः ॥

आद्यः स्यादर्थकर्मत्वात् शेषप्रतिपत्तितः ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये—“गुदेनोपपत्ति” इति श्रूयते । ऐकादशनेषु षष्ठीदकमाप्तम् ।
षष्ठ—उपपत्तनस्यार्थकर्मत्वम्, ‘गुदेन’ इति षष्ठीयाश्रुत्या प्रतीयते । तस्य चार्थ-
कर्मण एकेन सिद्धत्वादेकादशानां गुदानां विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । प्रयोजकोपन्यायेन षष्ठीयाश्रुतेर्विपरिणामे सति कोपप्रतिपत्तिर्संस्कारवि-
धानात् । तस्मात्—समुच्चयः ॥

(९श्वये—आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

एका देया समुच्चये विकल्प्यं वाऽऽद्य आनतेः ॥

सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्ष्यात्संख्यान्तरादपि ॥ ६ ॥

आधाने श्रूयते—“एका देया, षड्देयाः, द्वादश देयाः” इत्यादि । यत्र सोम-
क्रयन्यायेनाऽऽनतेः सौलभ्यात्समुच्चयः । इति चेत् ।

मैवम् । संख्यानां व्रीहादिवत्परस्परनैरपेक्ष्यात्वमपि । समुच्चये श्रूयमाणभिः संख्या-
न्तरस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्—विकल्पः ॥

१ अ. घ. “दशम शेए” । ख. म. “त्वागते” । २ अ. घ. “ति पुत्रेण” । ३ अ. घ. अ. “वपन्या” ।

सूत्रकारेण दर्शिता—“नक्तमाहवनीय धारयति नित्यं गतश्रियः” इति ।
इति चेत् ॥

मेवम् । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे साहवनीयत्वे तत्र होमविधिः—“यदाहव-
नीये जुहोति” इति, सिद्धे होमाधारत्वे पश्चादाहवनीयादिकल्पना, इति परस्परश्रयत्वम् ।
अथ—आधानसंस्कारादाहवनीयत्वम् । तर्हि त्रास्य संस्काराभावात् साहवनीयत्वम् ॥

(नवमे—वैकारिकाग्रेसरधानिकसंस्काराभावाधिकरणे सूत्रे २८-२९)

तस्मिन्संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

स्थानाद्वा परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अस्त्याधानादि नो वाऽत्र सर्वशेषत्वतोऽस्ति तत् ॥

न स संस्कृतस्थानेपातान्मयनस्याप्यसम्भवात् ॥ १० ॥

अथ पूर्वोक्ते बद्धावाधानादिकमस्ति । कुतः—आधानस्य सर्वकर्मशेषत्वात् ॥
नैतद्युक्तम् । आधानादिभिः संस्कृतं नित्यमग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वे-
मान्युत्पादकसंस्कारानुपयोगात् । न च—ज्वलतो वृक्षाग्रादाहृतस्याग्निमयनेनोत्पत्तिः
सम्भवति । तस्मात्—नास्त्याधानादि ॥

(दशमे—नित्यस्योरूपस्याग्रेसरधारणाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

धृतिर्विकल्पितोरूपस्य किंवा नैवास्ति धारणम् ॥

निषेधात्करूप्यविधितश्चाऽऽद्यो न प्राप्तवारणात् ॥ ११ ॥

अभिचयने योऽयं नित्य उरूयोऽग्निः, तस्य सार्वकालिक धारणं विकल्पितम् ।
कुत—विधिनिषेधयोरुभयोः सम्भवात् । प्रतिषेधस्तदादेव श्रूयते—“न मेविसमिध्यो,
यत्प्रतिसमिध्येत्—भावव्यमस्यै जनयेत्” इति । सोऽयं प्रतिषेधः प्राप्तमन्त्रेणानु-
पपन्नः प्रापिकं विधिं कल्पयति । तस्मात्—विकल्पः । इति चेत् ।

१ क 'ति । न । परस्परश्रयत्वात् । अथ । २ च झ यदि । ३ ज झ 'होत्र तस्य । ४ ल.
घ ज ॥ घ. 'स्कारस्याभा' । ५ झ 'भास्यऽऽह' । घ. 'भाऽऽह' । ६ ज ॥ 'नयानान्म' ।
७ ज झ म 'दिहृत् । ८ क च झ प्राप्तिवा' । ९ अ. प्रतिस्मिन्पदे । १० क 'पकवि' ।

न । निषेधस्यान्यथाऽप्युपपन्नत्वात् । आहवनीयविषयं नित्यधारणं मदाभियो यद्वि-
हितम्, तद्विहितेनोक्त्येऽग्नौ प्रापितत्वात्प्रतिविध्यते । तथासति विधेरकालितत्वात्के-
दलेन प्रतिषेधेन धारणामाव एव प्रतिनियतः ॥

(एकादशे—सत्रे शुक्रस्पर्शादीनामेककर्तृत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

शुक्रस्पर्शादिकं सत्रे सर्वेषामुक्त कस्यचित् ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यस्तावतैवार्थसिद्धितः ॥ १२ ॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारमेव, “यजमानसंभितौदुम्बरी भवति” इति विहितं पशु,
उत्सत्रे सर्वेषां यजमानानां भवेत् । कुतः—यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वात् । इति चेत् ।

मेवम् । एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् । न सेवे
यजमानसंस्काराधोः, येन प्रतियजमानमावर्तेत् । तस्मात्—एक एव कुर्यात् ॥

(द्वादशे—अहीने शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्यचिद्यजमानस्य कर्तृत्वाधिकरणे—सूत्रम्—)

अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अहीने सत्रवच्छुक्रस्पृगेर्व्ये स नियम्यते ॥

न वाऽऽद्यः संभवान्मेव विशेषानवधारणात् ॥ १३ ॥

यथा सत्रे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं स्पृशति, तथा—अहीनेऽप्येक एव—
इति पूर्वम्यायेन स्थिते सति स एकः किं नियम्यते, उच्यते—यः कोऽपि, इति संशये
सति—नियमस्य सत्रे वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः । इति पूर्वः पक्षः ।

विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वात्—यः कोऽपि । इति रोद्धान्तः ॥

(त्रयोदशे—सत्रे शुक्रस्पर्शादौ ग्रहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

कश्चिद्रूपतिर्वा स्यात्सत्रे कश्चिदहीनवत् ॥

इतरेषां तदाऽऽर्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तेनाहीनन्यायेन सत्रे यः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं कुर्यात् । इति चेत् ।

मेवम् । गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदौनीमात्विज्यकार्ये विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शाद्यसं-
भवात् । विलम्बे तु—आर्त्विज्यशुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत् । तस्मात्—
अविलम्बार्थं गृहपतिरेव कुर्यात् ॥

(चतुर्दशे—सत्रेऽञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वाधिकरणे सूत्राणि ३५-३८)

सत्रे गृहपतिसंयोगाद्धौत्रवत् ॥ ३५ ॥ आम्ना-

यवचनाच्च ॥ ३६ ॥ सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्यासामान्यात् ॥ ३८ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा, समारूपया ॥

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिता मता ॥ १५ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन गृहपतित्वसमाख्याया उपपन्न-
त्वात् । इति चेत् ।

मेवम् । फलित्वमयोजका एते संस्काराः । फलित्वं च सर्वेषां यजमानानाम् ।
यत्तु—गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते—“भूयेष्टामृद्धिमृधोति” इति, तद्वाचनिकम् । न
तु संस्काराधिक्यकृतम् । समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिवै कर्मकरत्वा-
दुपपद्यते । तस्मात्—सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्याः ॥

(पञ्चदशे—{ याजमानार्त्विज्यपोरार्त्वि-
ज्यस्यैव बलवत्त्वाधिकरणे } सूत्राणि ३९-४१)

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥ हौत्रे परार्थ-

१ ज. घ. अ. सत्रेऽपि । २ क. क. 'राऽऽर्त्वि' । ३ क. ज. घ. फलिता मतः । च फलि-
नामतः । घ. अ. फलिनामता । ४ घ. च. उत्पन्न । ५ ज. घ. अ. 'नामस्ति । य' । ६ च.
ज. घ. अ. 'दिमाश्रोति' । ७ ज. घ. अ. 'व न क' ।

त्वात् ॥ ४० ॥ वचनं परम् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

याजमानां त्विज्यपोः किं बलवत्पूर्वमुत्तरम् ॥

उताऽऽद्योदकप्राप्तेरन्त्यः प्रत्यक्षतो विधेः ॥ १६ ॥

सत्रे यत्र याजमानां त्विज्यकर्षणोरेकदा प्राप्तिः, तत्र याजमानं बलवत् । चोदकेन प्राप्तत्वात् । इति चेत् ।

मेवम् । “ये यजमानास्त ऋत्विजः” इत्यां त्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात् । तस्मात्—आं त्विज्यं बलवत् ॥

(पोटको—घ्राहणस्यैवाऽऽं त्विज्याधिकाराधिकरणे सूत्राणि ४२—४७)

प्रभुत्वादां त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥

स्मृतेर्वा स्याद्घ्राहणानाम् ॥ ४३ ॥ फल-

चमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४४ ॥ सांना-

य्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात्

॥ ४५ ॥ चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥

जन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

आं त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्येव वाऽग्निमः ॥

विद्यावत्त्वान्न तद्युक्तं घ्राहणस्यैव तस्मृतेः ॥ १७ ॥

विप्रसाधियवैश्यानामपीषवेदानां विद्यावत्त्वादां त्विज्यमस्ति । इति चेत् ।

न । विप्रस्यैवाऽऽं त्विज्यस्मरणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“प्रतिषेधोऽधिको विप्रे याजनाप्यापने तथा” इति ।

एवं स्मृत्यन्तराद्युदाहरणीयानि । तस्मात्—विप्रस्यैवाऽऽं त्विज्यम् ॥

वेदानां स्थितिरुत्प्रेरो हरिहरोऽमृतसूत्रकृत्त्रैमिनि-
 स्तद्वाप्यं शबरोऽभ्यषाद्रदितवांस्त्वद्विस्तरं माधवः ।
 सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रघनमुग्धभूम्याषिपत्यस्थिति-
 र्दोषायुः सह बन्धुभिर्विजयतामाचन्द्रमावारकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमैत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमहर्षी-
 माधवविरचिते जैमिनीपन्यापमालाविस्तरे द्वादशा-
 ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	९०७
सूत्राणि	४७	२६४४

॥ समाप्तोऽयं द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ग्रन्थश्च संपूर्णः ॥

* अयं श्लोकः केनचिन्माधवमतेन माधवाचार्याशीर्वादात्मको ग्रन्थान्ते योजित इति प्रति-
 भाति । वेदानां लक्षणया श्रौतधर्माणाम् । स्थितिरुत्प्रेरकः, हरिहरो राजा पुरोऽग्रे दृश्यमानो 'राजते'
 इति शेषः । एवं राजवर्णनं कृत्वाऽस्य शास्त्रस्य सूत्रभाष्यकृतौ दर्शयति-अमृदित्यादिना । इति यथाकं-
 थचिन्माधवेयम् ।

१ क. ख. म. देवानां । २ च. 'रपुत्र ह' । ३ ख. 'व्रजनकप्रसाधि' । घ. 'व्रजनकप्रधन' ।
 ४ ज. घ. 'ति श्रीमाधवस्य जै' । ञ. 'ति श्रीमाधवस्यै त्रिकाण्ड' । ५ ख. घ. 'मैत्रिका' ।
 ६ क. म. 'इमा' ।

पूर्वमीमांसासूत्राणां वर्णानुक्रमसूचीपत्रकम् ।

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
असंशितोक्तत्वम्०	६	५८४	अङ्गविपर्यायो-	४७	६४२
अकर्म क्रतुसंयुक्तम्-	१८	१५८	अङ्गदीनश्च तद्वर्मा-	४१	३०८
अकर्म चोर्ध्वमाधानात्-	१४	३६८	अङ्गानां तु शब्दभेदात्-	५	६१९
अकर्मणि चापत्यवाधात्-	१०	३१८	अङ्गानां मुख्यकालत्वात्	१	६४१
अकर्मत्वाच्च नैव स्यात्-	४६	३१०	अङ्गानां मुख्यकालत्वा-		
अकर्म वा कृतदूषा-....	९	६६७	चयोक्त०	२३	२७२
अकर्म वा चतुर्भिः-	५	४९३	अङ्गानि तु विधानत्वात्-	८	६२९
अकर्म वा संसर्गार्थं०	१२	४९४	अङ्गानां तृपधातसंयोगो-३९	२५२	३
अकार्यत्वाच्च ततः-....	४	३९९	अङ्गे गुणत्वात्	२३	२४६
अकार्यत्वाच्च नात्रः	७	५१४	अङ्गेषु च तदभावः-....	३	६२९
अकार्यत्वाच्च शब्दानाम्-	१०	४३६	अङ्गेषु स्तुतिः-	१९	२४५
अक्रतुपुक्तानाम्-	१३	६०५	अचेतनेऽर्थव्यन्यात्	३५	२५
अक्रिया वा-....	५०	४९२	अचोदकाश्च संस्काराः	१८	८५
अगुणत्वाच्च-	६	९५	अचोदना वा गुणार्थेन	२७	१८३
अगुणे तु कर्मशब्दे-....	२४	८८	अचोदनेति चेत्	३४	६३४
अग्निधर्मः प्रतीष्टकम्-	२६	४२५	अचोदितं (च)-	३६	१६३
अग्निप्रयोगः सोमकाले-	१७	६४५	अजायिकरणार्थत्वा०	६३	६१७
अग्निवदिति चेत्	२६	६४६	अतस्तस्यारार्थत्वाच्च	४५	३३७
अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्-	२१	१००	अतद्व्युत्पत्त्याच्च नैवम्-....	१६	३६१
अग्निहोत्रे चाशोपवत्-	५०	६२६	अतोद्विकारश्च-	११	२८८
अग्नीधश्च वनिष्टः-	१७	५८७	अतोद्विकारश्च -	४७	३४७
अग्नीषोमविधानात्-....	५६	६१५	अतिथौ तत्प्रधानत्वम्-	१०	४२१
अग्नेः कर्मत्वानर्पेणात्	२८	२९२	अतुल्यत्वाच्च नैवम्-	३५	१३३
अग्नेर्वा स्यात्-	२७	४२५	अतुल्यत्वाच्च वास्ययोः-	२६	८९
अग्न्यङ्गप्रकरणे-	३५	१८६	अतुल्यत्वादसमानविधानाः-	८	२०५
अग्न्यातमाहस्य-	२३	६०२	अतुल्याः स्युः-	५५	५२४
अग्न्याधेये वा-	४४	६४९	अन्यार्थेयस्य हानम्-	४३	३०९
अग्रहणादिति-	३०	५८९	अथ विशेषनक्षत्रम्	१	३९४
अङ्गगुणविरोधे-	२५	६८१	अथातः कर्तव्यं०	१	२१८
अङ्गवत्क्रतुनाम्-	३२	१९३	अथातः श्रेयनक्षत्रम्	१	१०२
अङ्गावधिर्वा-	३१	३३४	अथानो धर्माज्ज्ञानाया	१	११

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अथान्येति संस्थानाम्-	३९	२९४	अनभ्यासे-	४५	५५७
अपेह....	३७	६३४	अनभ्यासो वा-	३५	६२४
अदक्षिणत्वाच्च	५८	५७९	अनर्थकं च-....	२६	६९
अद्रव्यं चापि-	१४	३७९	अनर्थकं त्वनित्यम्-....	३९	३७१
अद्रव्यत्वात्केवले-	२०	९९	अनर्थकश्च कर्म०	३९	३३६
अद्रव्यत्वात्तु शेषः-....	२७	१६१	अनर्थकश्च सर्वनाशे-....	१६	३३०
अद्रव्यशब्दत्वात्	३१	३७	अनर्थकश्चोपदेशः-	२२	१२८
अद्विवचनम्-....	१६	१०६	अनवानोपदेशश्च-	१९	४३७
अधर्मत्वम्-	३५	४७३	अनर्सां च दर्शनात्	१६	६७०
अधिकं च विवर्णम्-....	३९	४४८	अनाम्नातवचनम्-	१४	४६६
अधिकं वाऽन्यार्य०	१४	५३६	आनाम्नाते च-	३१	६०८
अधिकं वा प्रति०	१९	३६२	अनाम्नानात्-	२४	४६०
अधिकं वाऽर्धवच्चात्-	२७	५८९	आनाम्नातेष्वमन्नत्वम्-	३४	७२
अधिकं वा स्यात्-	२४	३६३	अनिज्या वा-	४६	५९४
अधिकं स्यादिति-	५९	५९६	अनिज्यां च-	५९	४७७
अधिकश्च गुणः-	३४	६८४	अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्	५	१०५
अधिकानां च-	३१	५५५	अनित्यत्वात्तु नैवं		
अधिकारश्च सर्वेषाम्-	२१	६२२	स्यादर्थोद्भि-	४०	३०८
अधिकारादिति-	१८	४२२	अनित्यदर्शनाच्च	२८	२०
अधिकाराद्वा-	९	४११	अनित्यसंयोगात्	६	२२
अधिकारे च मन्त्र०	२०	१२८	अनित्यसंयोगान्मन्त्रा०	३९	२६
अधिकारो वा-	२७	५४१	अनियमः स्यात्-	४	६५२
अधिकैश्च-	४	५३२	अनियमोऽन्यत्र	३	२६६
अधूप्री तु होतुः-	१२	५८६	अनियमो वा-	३६	३७२
अधिगोश्च तदर्थ०	२७	४७१	अनियमोऽविशेषात्	२३	३६३
अधिगोश्च विपर्या०	५६	६६४	अनियमोऽविशेषात्	४६	५२२
अधिगो (गुः)सर्व०	२२	४५९	अनियमोऽविशेषात्	३३	७०१
अध्वर्युर्वा तदर्थो-	२०	२०९	अनिर्देशाच्च	४७	४७५
अध्वर्युर्वा तद्व्याप०	४७	२०३	अनिरुप्तेऽभ्युदिते-	१६	३४०
अध्वर्युस्तु दर्शनात्	२३	२११	अनुग्रहाच्च जोहवस्य	४७	२३०
अनन्तरं व्रतम्-	२२	२९१	अनुग्रहाच्च पादवत्	२०	३६२
अनपापश्च-	६९	६१७	अनुत्तारार्थो-....	१५	४१६
अनपेक्षत्वात्	२१	१९	अनुत्पत्तौ तु-....	३६	२५०
अनभ्यासस्तु-	३७	६२४	अनुनिर्वाप्येषु-	३	६८६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अपि वा कृत्स्नसंयोगा- दवि०	१०	३५२	अपि वाऽऽन्नानसाम०	११	२४४
अपि वा कृत्स्नसंयोगा- देक० ...	३६	३६४	अपि वा यजतिश्रुतेः-	२५	४०६
अपि वा क्रत्वभावात्-	५	३६७	अपि वा यत्नमानाः-....	५२	५७८
अपि वा क्रमकाल०	२०	२७१	अपि वा यद्यपूर्वत्वात्-	१६	३७६
अपि वा क्रमसंयोगात्-	३१	१०७	अपि वाऽर्धस्य-	४१	३२८
अपि वाऽऽख्याविकार०	५८	५४८	अपि वा लौकिके-	२१	३६९
अपि वा गापत्री०	१४	२८९	अपि वा विदितत्वात्-	४३	६१२
अपि वाऽऽप्रेषवत्-....	२५	५८९	अपि वा वेदतुल्यत्वात्-	२३	३१४
अपि वाऽऽह्नमनिज्याः-	२	२५४	अपि वा वेदनिर्देशात्-	३३	३०७
अपि वाऽऽह्नानि-	३०	२६१	अपि वाऽऽन्पतिरेकात्-	१२	३२०
अपि वा चोदनैककाल०	५०	६६२	अपि वा शब्दपूर्वत्वात्	९	४२१
अपि वाऽऽज्यप्रधान०	५७	५४८	अपि वा शेषकर्म-	९	३६०
अपि वा तर्दाधिकारात्-	६७	५२७	अपि वा शेषभाजाम्....	३	३२९
अपि वा तर्दाधिकारा- न्मनु०	३२	३६४	अपि वा शेषभूतत्वात्-	११	४८५
अपि वाऽतद्विकारत्वात्-	२५	४०१	अपि वा शेषभूतत्वात्त०	२३	४८८
अपि वा दानमात्रम्-....	१५	५८६	अपि वा श्रुतिभूतत्वात्-	७५	५२९
अपि वा द्विरुक्तत्वात्-	४४	१८८	अपि वा श्रुतिभेदात्-	२२	१९६
अपि वा द्विसमवायो-	३३	४६२	अपि वा श्रुतिसंयोगात्-	२४	६९
अपि वा धर्माविशेषात्-	६३	५६२	अपि वा संख्यावत्त्वात्-	५५	५५९
अपि वा नामधेयम्-....	२	४०	अपि वा संमयोगे-	२४	६२३
अपि वाऽन्पानि-	३४	३५६	अपि वा सत्रकर्मणि-	५	३८१
अपि वाऽन्पाय०	५	३९१	अपि वा साद्वितीये-....	४१	१५२
अपि वाऽन्यार्थदर्शनात्	२८	३०७	अपि वा सर्व धर्मैः-....	१६	३५
अपि वा पारसंख्या-....	७	५८४	अपि वा सर्वसंख्यत्वा०	२	२८६
अपि वा पौर्णमास्याम्-	५४	६१५	अपि वाऽहर्गणेषु-	७८	५६५
अपि वाऽप्येकदेशे-....	२	३१८	अपि वा वेन्द्राभिधान०	२९	६५६
अपि वा प्रातपात्त०....	३४	६५८	अपि वा वोत्पत्तिसंयोगात्-	३०	२४०
अपि वा प्रातमन्त्र०	२६	५१७	अपूर्वं च प्रकृतौ-	३३	६८४
अपि वा प्रयोग०	३१	७०	अपूर्वतां तु-	३३	५८९
अपि वा फलवर्त०	१८	६५५	अपूर्वत्वात्तया-	११	४६५
अपि वाऽभिधान०	२	४७२	अपूर्वत्वाद्वावस्था-	१४	४२२
			अपूर्वत्वाद्भिधानम्-	५	३३८
			अपूर्वव्यपदेशाच्च	४३	४९०
			अपूर्वांस्तु तु-..	१४	५५२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अर्थवादो वा प्रक०	८	१५३	अर्थेकत्वाद्विकल्पः स्यात्	२९	४४५
अर्थवादो वा विधि०	३०	३६४	अर्थेकत्वाद्विकल्पः—	३०	४४६
अर्थविप्रतिपेधात्	३६	४२६	अर्थेकत्वे द्रव्य०	१२	११२
अर्थसमवायात्—	१०	३३०	अर्थो वा स्यात्—	१३	४२२
अर्थस्तु विधिशेषत्वात्—	२९	२५	अवकीर्णपशुश्च	२२	३६९
अर्थस्य चासमाप्तत्वात्—	३६	४१३	अवचनाच्च—	४०	३३६
अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्—	९	३७४	अवचत्वाच्च जुह्वाम्—	७	१६७
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्—	१२	३७५	अवदानाभिधारणा०	२	२९७
अर्थाच्च	४२	७४	अवभृथे च—	१९	६४५
अर्थाच्च	२	२६५	अवभृथे प्रधाने—	२८	६३३
अर्थाच्च लोके विधिः—	६१	६२७	अवभृथे वर्हिपः—	४७	५९५
अर्थाद्वा कल्पनैकदेश०	३०	५९	अवाक्यशेषाच्च	१३	३४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्म—	३२	६५८	अवाच्यत्वात्	४०	६३४
अर्थानां च—	१४	३५३	अविकारमेके	४	४५५
अर्थान्तरे विकारः—	४३	४६४	अविकारो वाऽर्थ० ...	२७	५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु—	१८	३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८	६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा—	३५	५१९	अविकारो वा बहुनाम्—	३०	४६१
अर्थापरिमाणाच्च	३६	३३५	अविज्ञेयात्	३८	२६
अर्थाभावाच्च—	१३	३५३	अविद्यमान०	३४	२५
अर्थाभावाच्च नैवं स्याद्गुण०	१७	४५७	अविधानाच्च—	३	६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्—	७३	५१२	अविधिश्चेत्—	२	६२८
अर्थाभिधानसंपोगात्—	३६	४२७	अविभागाच्च—	१७	१६९
अर्थाभिधानकर्म—	२६	२२६	अविभागाच्च कर्म०	२८	१०४
अर्थाभिधानसामर्थ्यात्—	१	१२१	अविभागाच्च नैवम्— ..	५	३७४
अर्थासंनिधेश्च—	१७	१०६	अविभागाद्विधानार्थे—	२०	५२
अर्थे त्वश्रूपमाणे—	१७	५३६	अविरुद्धं परम्	४४	२६
अर्थे त्वश्रूपमाणे—	१७	५३७	अविरुद्धोपपत्तिः—	३०	४८८
अर्थेन च विपर्यासे	७४	५१३	अविरोधो वा—	२	६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४	३०४	अविशिष्टं तु—	३२	२६१
अर्थेन त्वपकृष्येत—	१४	६८	अविशिष्टस्तु—	४०	२६
अर्थेनेति चेत्	२३	१८३	अविशेषाच्च शास्त्रस्य—	४	२२०
अर्थेऽपीति चेत्	१२	२३४	अविशेषात्स्तुति०	३०	१४९
अर्थे समवैपर्ययो—	२१	२२४	अविशेषाच्चेति चेत्	२८	५५४
अर्थेकत्वादेकम्—	४६	५		१६	६०६

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
अर्पवादो वा प्रक०	८	१५३	अर्पेकत्वाद्विकल्पः स्यात्	२९	४४५
अर्पवादो वा विधि०	३०	३६४	अर्पेकत्वाद्विकल्पः—	३०	४४६
अर्पविमतिपेधात्	३६	४२६	अर्पेकत्वे द्रव्य०	१२	११२
अर्पसमवायात्—	१०	३३०	अर्थो वा स्यात्—	१३	४२२
अर्पस्तु विधिशेषत्वात्—	२९	२५	अवकीर्णपद्यश्च	२२	३६९
अर्पस्य चासमाप्तत्वात्—	३६	४१३	अवचनाच्च—	४०	३३६
अर्पस्य त्वविभक्तत्वात्—	९	३७४	अवचत्वाच्च जुह्वाम्—	७	१६७
अर्पस्य शब्दमाव्यत्वात्—	१२	३७५	अवदानाभिधारणा०	२	२९७
अर्पाच्च	४२	७४	अवभृथे च—	१९	६४५
अर्पाच्च	२	२६५	अवभृथे प्रधाने—	२८	६३३
अर्पास्तु लोके विधिः—	६१	६२७	अवभृथे वहिषः—	४७	५९५
अर्पाद्वा कल्पनैकदेश०	३०	५९	अवाक्यशेषाच्च	१३	३४
अर्पाद्वा लिङ्गकर्म—	३२	६५८	अवाच्यत्वात्	४०	६३४
अर्पानां च—	१४	३५३	अविकारमेके	४	४५५
अर्थान्तरे विकारः—	४३	४६४	अविकारो वाऽर्थ०	२७	५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु—	१८	३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८	६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा—	३५	५१९	अविकारो वा बहुनाम्—	३०	४६१
अर्थापरिमाणाच्च	३६	३३५	अविज्ञेयात्	३८	२६
अर्थाभावात्—	१३	३५३	अविद्यमान०	३४	२५
अर्थाभावात्तु नैवं स्यादुण०	१७	४५७	अविधानात्तु—	३	६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्—	७३	५१२	अविधिश्चेत्—	२	६२८
अर्थाभिधानसंपोगात्—	३६	४२७	अविभागाच्च—	१७	१६९
अर्थाभिधानकर्म—	२६	२२६	अविभागात्तु कर्म०	२८	१०४
अर्थाभिधानसामर्थ्यात्—	१	१२१	अविभागात्तु नैवम्— ...	५	३७४
अर्थासंनिधेश्च—	१७	१०६	अविभागाद्विधानार्थे—	२०	५२
अर्थे त्वश्रूयमाणे—	१७	५३६	अविरुद्धं परम्	४४	२६
अर्थे त्वश्रूयमाणे—	१७	५३७	अतिरुद्धोपपत्तिः—	३०	४८८
अर्थेन च विपर्यासे	७४	५१३	अविरोधो वा—	२	६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४	३०४	अविशिष्टं तु—	३२	२६१
अर्थेन त्वपकृष्येत—	१४	६८	अविशिष्टस्तु—	४०	२६
अर्थेनेति चेत्	२३	१८३	अविशेषात्तु शास्त्रस्य—	४	२२०
अर्थेऽपीति चेत्	१२	२३४	अविशेषात्स्तुति०	३०	१४९
अर्थे समवैपम्यतो—	२१	२२४	अविशेषाच्चेति चेत्	२८	५५४
अर्थेकत्वादेकम्—	४६	७५	अविशेषेण यच्छास्त्रम्—	१६	६०६

श्रुति	सू०	श्रुति	सू०
अर्थवादो वा प्रक०	८ १५३	अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यात्	२९ ४४५
अर्थवादो वा विधि०	३० ३६४	अर्थकत्वाद्विकल्पः—	३० ४४६
अर्थविप्रतिषेधात्	३६ ४२६	अर्थकत्वे द्रव्य०	१२ ११२
अर्थसमवायात्—	१० ३३०	अर्थो वा स्यात्—	१३ ४२२
अर्थस्तु विधिशेषत्वात्—	२९ २९	अवकीर्णपथश्च	२२ ३६९
अर्थस्य चासमाप्तत्वात्—	३६ ४१३	अवचनाच्च—	४० ३३६
अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्—	९ ३०४	अवत्तत्वाच्च लुप्तम्—	७ १६७
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्—	१२ ३०५	अवदानाभिधारणा०	२ २९७
अर्थाच्च	४२ ७४	अवभृथे च—	१९ ६४५
अर्थाच्च	२ २६५	अवभृथे प्रधाने—	२८ ६३३
अर्थात् लोके विधिः—	६१ ६२७	अवभृथे वहिपः—	४७ ५९५
अर्थाद्वा कल्पनैकदेश०	३० ५९	अवाक्यशेषाच्च	१३ ३४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्म—	३२ ६५८	अवाच्यत्वात्	४० ६३४
अर्थानां च—	१४ ३५३	अविकारमेके	४ ४५५
अर्थान्तरे विकारः—	४३ ४६४	अविकारो वाऽर्थ० ...	२७ ५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु—	१८ ३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८ ६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा—	३५ ५१९	अविकारो वा बहूनाम्—	३० ४६१
अर्थापरिमाणञ्च	३६ ३३५	अविज्ञेयात्	३८ २६
अर्थाभावात्—	१३ ३५३	अविद्यमान०	३४ २५
अर्थाभावात्तु नैवं स्यादुण०	१७ ४५७	अविधानात्तु—	३ ६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्—	७३ ५१२	अविधिश्चेत्—	२ ६२८
अर्थाभिधानसंयोगात्—	३६ ४२७	अविभागाच्च—	१७ १६९
अर्थाभिधानकर्म—	२६ २२६	अविभागात्तु कर्म०	२८ १०४
अर्थाभिधानसामर्थ्यात्—	१ १२१	अविभागात्तु नेवम्— ..	५ ३७४
अर्थासंनिधेश्च—	१७ १०६	अविभागाद्विधानार्थे—	२० ५२
अर्थे त्वश्रूपमाणे—	१७ ५३६	अविरुद्धं परम्	४४ २६
अर्थे त्वश्रूपमाणे—	१७ ५३७	अविरुद्धोपपत्तिः— ..	३० ४८८
अर्थेन च विपर्ययोः	७४ ५१३	अविरोधो वा—	२ ६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४ ३०४	अविशिष्टं तु—	३२ २६१
अर्थेन त्वपकृष्येत—	१४ ६८	अविशिष्टस्तु—	४० २६
अर्थेनेति चेत्	२३ १८३	अविशेषात्तु शास्त्रस्य—	४ २२०
अर्थेऽपीति चेत्	१२ २३४	अविशेषात्तुति०	३० १४२
अर्थे समवैषम्यतो—	२१ २२४	अविशेषानेति चेत्	२८ ५५४
अर्थकत्वादेकम्—	४६ ७५	अविशेषेण यच्छास्त्रम्—	१६ ६०६

स्थानि	सू०	पृ०	स्थानि	सू०	पृ०
अवेष्टौ च-	९	६५३	असाधकं तु-	२	३०२
अवेष्टौ यज्ञ-	३	९३	अस्थियज्ञोऽविप्रति०	४२	५०३
अवेद्यत्वादभावः-	३७	३०७	अस्थानात्	७	१८
अव्यक्तासु तु सोमस्य	१६	३९८	अस्यां च सर्वलिङ्गानि	३७	३४४
अव्यवायाच्च	३१	२७६	अदति च कर्म०	२४	३७०
अशक्तौ ते प्रतीयेरन्-....	४९	२०३	अहरङ्गम्-	३८	५७७
अशब्दमिति चेत्	२९	३२४	अहरन्ताच्च-....	३६	५७७
अशाब्द इति चेत्-....	५	२६६	अहर्गणे च तद्वर्मा-....	१४	३६१
अशास्त्रत्वाच्च-	२७	६३३	अहर्गणे च प्रत्यहम्-....	२०	६४५
अशास्त्रत्वाच्च-	१४	५८६	अहर्गणे यस्मिन्-	५६	३५१
अशास्त्रलक्षणत्वाच्च	३९	१८७	अहर्गणे विपाणा०	१३	६४३
अशास्त्रलक्षणत्वाच्च	२१	४१३	अहानि वा-	४०	३६५
अशास्त्रलक्षणाच्च	३७	६८५	अहीनवचनाच्च-....	३०	४०८
अशास्त्रा तु-	१८	३१३	अहीनवत्पुरुषः-	२०	१५९
अशिष्टेन च-	६५	६१७	अहीने दक्षिणा०	६०	५८०
अशेषं तु म०	११	३६०	अहीनो वा-	१५	१४७
अशेषत्वात्तदन्तः-	८	३६०	अह्नां वा श्रुति०	१७	६५५
अशेषत्वाच्च नैवम्-....	५	१६७			
अश्रुतिर्वाच्च	२२	४००			
अश्रुतित्वाच्चेति चेत्	२९	४०२	आ		
अश्रुतित्वाच्चेति चेत्	२०	५५३	आकालिकेप्ता	१४	२२
अश्रुतेस्तु विकारस्य-	११	३७९	आकृतिस्तु-	३३	३७
अश्वस्य चतुर्विंशत्तस्य-	१७	४६७	आख्या चेवं तदर्थत्वात्-	१३	१४१
असंपुक्तं प्रकरणात्-	११	१४०	आख्या चेवं तदावेशात्-	४३	४५०
असंपुक्ता तु-	४२	५२१	आख्याः प्रवचनात्	३०	२०
असंपोगात्तदर्थेषु-	४२	४३१	आख्या हि देशसंपोगात्	१९	३५
असंपोगाच्च मुख्यस्य-	१६	१४७	आगन्तुकत्वाद्वा-	४	६८६
असंपोगाच्च नैवम्-	९	३१८	आगमेन वा-	१६	५५३
असंपोगाच्च वैकृतम्-	२७	२७४	आगमो वा-	१५	३२०
असंपोगाद्विधि०	४३	५२१	आग्नेयवत्-	१५	१०६
असंवन्धाच्च नोत्कर्षेत्	३२	२७६	आग्नेयस्तूकानेतुत्वात्-	२७	१०४
असंवन्धश्च कर्मणा	८	४३६	आग्नेये कृत्स्नावधिः	७४	५८२
असंस्पृष्टोऽपि-....	५९	६२७	आग्न्याधेयस्य-	३०	५१८
असति चासंस्कृतेषु-....	१८	६९८	आग्रयणाद्वा-	४७	५५७
			आधाराग्निहोत्रम्-	१३	८४

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
आचारे च-	२८	६९२	आम्रातं परिसंख्यायम्	३९	५५५
आचाराद्वृष्टमाणेषु-	३०	३१६	आम्रातस्त्वविकारात्-	१२	४६६
आच्छादने तु-	१३	५३६	आम्रातादन्यदधिकारे-	५०	४३३
आज्यं वा वर्णसामान्यात्	४१	४०३	आम्रापवचनम्-	४१	६३४
आज्यभागयोगेहणम्-	५०	५९५	आम्रापवचनाच्च-	३६	७०२
आज्यभागयोर्वा-	४८	५९५	आम्रापस्य क्रियार्थ-		
आज्यभागवद्वा-	४	५८४	त्वात्	१	२१
आज्यमपीति चेत्	२०	३००	आरम्भणीया-	१९	६७९
आज्यसंस्था प्रतिनिधिः-	५६	४७७	आरम्भविभागाच्च	२१	६७९
आज्याच्च सर्वं	१	१६७	आरम्भः शब्द०	१०	६२०
आज्ये च दर्शनात्-....	४	१६७	आराच्छिष्टमसंपुक्रम्-	३२	१८५
आतञ्जनाभ्यासस्य-....	४	३३८	आरादपीति-	३	१९०
आदाने करोति०	६	२३२	आर्थपत्यात् (च)	७	४२१
आदितो वा तस्याय-			आर्पणवादीति चेत्	३३	३७२
त्वात्-	८	५५०	आवापवचनम्-	२२	५५३
आदितो वा प्रवृत्तिः-	६	५४९	आवेश्येरन्वा-	४२	४५०
आदित्यवधौगपचम्	१५	१९	आवृत्तिस्तु व्यवये-....	३१	५७६
आदेशार्थेतरा श्रुतिः....	२७	३४२	आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्	२५	५१७
आधानं च भार्या०	१३	३३८	आश्रयिष्वविशेषेण-	१८	२२३
आधानेऽपि तथेति चेत्	३७	२१६	आश्रितत्वाच्च	११	४३६
आधाने सर्वशेषत्वात्	४	९४	आसादनपिति चेत्-	३८	६३४
आनन्तर्यमचोदना	२४	१२०			
आनन्तर्यास्तु-....	३१	३४४			
आनन्तर्यं च-....	५५	६१५	इज्यायां तद्गुणत्वात्-	३९	३५७
आनर्थक्यं च-..	४७	३१०	इज्याविकारी-	४८	१७७
आनर्थक्यात्तदङ्गेषु	१८	११५	इज्याशेषात्-	१०	५८५
आनर्थक्यादकारणम्-	२२	५२	इतः प्रतिषेधो-	२६	६३३
आनर्थक्याच्चेति-	३५	२९३	इतरस्याश्रुतित्वाच्च	१९	४१३
आनर्थक्याच्चधिकम्-	९	५३५	इतरेषु तु पित्र्याणि-....	२५	३७०
आनुपूर्व्यवताम्-	१	५४९	इतरो वा तस्य-	२८	६८२
आप्तः संख्यासमान-			इति कर्तव्यताविधेः -	१	३९०
त्वात्	८	४९३	इष्टित्वेन तु संस्तवः-....	२	३६७
आमने लिङ्गदर्शनात्....	७	५३४	इष्टित्वेन तु संस्तुते-....	७	३६७
आमिश्रोभयभाज्यत्वात्-	१९	४०६	इष्टिपूर्वत्वात्-	१	३६७

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
इष्टिरयक्ष्यमाणस्य-	९	२९८	उत्कृष्येतैकसंयुक्तः-	३७	४६२
इष्टिराजसूय०	११	६३०	उत्तरवेदिप्रतिषेधः-	२०	३८५
इष्टिरारम्भसंयोगात्-	४	४८२	उत्तरस्य वा-	१५	५१५
इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः	१९	६३१	उत्तरार्थस्तु स्वाहा०	१४	४१६
इष्टिषु दर्श०	११	३९६	उत्तरासु न-	४६	६२५
इष्ट्यन्ते वा-	३०	२९२	उत्तरास्वश्रुतित्वात्-	१९	६२१
इष्ट्यर्थमग्न्याधेयम्-	११	१८१	उत्पाने च-	३६	३४४
इष्ट्याहृत्तौ प्रयाजवत्-	३४	४२६	उत्पत्तावगमिसंबन्धः-	३७	२६१
ई			उत्पत्तिकालविक्षेपे-	३७	२५१
ईदार्पाश्च-	५२	५०५	उत्पत्तितादर्थ्यात्-	२९	६१०
उ			उत्पत्तिनामधेयत्वात्-	२२	४१३
उक्तं क्रियामिधानम्-	१	३८०	उत्पत्तिरिति चेत्	६	१७९
उक्तं समवाये-	१७	४१६	उत्पत्तिर्वा-	३९	६४८
उक्तं च सत्त्वम्-	२६	४६०	उत्पत्तिशेषवचनम्-	९	३९१
उक्तं समा०	१	४०	उत्पत्तीनां सप्तत्वाद्वा-	८	३९१
उक्तं तु वाक्य०	२२	२३	उत्पत्तेश्च-	२	२४१
उक्तं तु शब्द०	२९	२०	उत्पत्तेस्तु निवेशः-	६६	६१७
उक्तमनिमित्तत्वम्	४९	३१०	उत्पत्तौ तु-	२६	१९७
उक्तमभावदर्शनम्	४०	५५६	उत्पत्तौ नित्य०	४२	३०८
उक्तश्चानित्यसंयोगः	५०	२६	उत्पत्तौ येन-	१९	२३६
उक्तश्चार्थसंबन्धः	९	४१५	उत्पत्तौ वाऽवचनाः-	२४	२०
उक्ताविकाराश्च	१९	५५३	उत्पत्तौ विध्यभावात्-	७	३७४
उक्त्वा च यजमानत्वम्-	३७	१९९	उत्पत्त्यर्थाविभागात्	२	३७४
उक्थादिषु वा-	२९	१४९	उत्पत्त्यसंयोगात्-	१४	२३५
उक्त्याविच्छेद०	४६	५५७	उत्पत्त्याधिकारात्-	१०	१६७
उक्त्याग्निष्टोम०	४९	५५७	उत्पत्त्याधिकारो-	९	३८२
उक्त्याश्च-	४३	५५६	उत्सर्गस्य-	७१	५२७
उत्सायां काम्य०	१७	६९८	उत्सर्गाश्च-	३६	४६२
उत्कर्षः संयोगात्-	४८	६४९	उत्सर्गे तु-	१९	१९५
उत्कर्षोद्वाहणस्य-	१०	२९८	उत्सर्गोऽपि पारग्रहः	२५	६९९
उत्कर्षे सूक्तवाकस्य-	५३	६५०	उदकत्वं च-	१३	१५५
उत्कर्षो वा ग्रहणात्-	२५	१४९	उदगयनपूर्व०	२३	३७०
उत्कर्षो वा दीक्षितत्वात्-	३७	३४५	उदयनीये च-	६४	६४०
			उदवसानीयः-	३९	५०५

श्रुति

सू०

प्र०

श्रुति

सू०

प्र०

उद्गातृचमसम्- २३ १७१

उपगाश्च- ३० १९८

उपगोपु- ८ ५३५

उपदेशस्तु- ३ ३६७

उपदेशाच्च साध्नः ५२ ४३३

उपदेशो वा- १२ १२५

उपधानं च तादर्थ्यात् ५४ ४२२

उपनयनादधीत- ११ २६८

उपरवमन्त्रः- ५३ ६६३

उपरिष्ठात्सोमानाम् ४६ ६४९

उपवादश्च तद्वत् ९ ६०४

उपवीतिं लिङ्गं १० १५४

उपवेशश्च पक्षे स्यात् ४७ ३३७

उपस्तम्ब पावदुक्तम् ४३ ५९४

उपस्तरणाभिघारणयोः- ३ ४९३

उपहव्येऽप्रतिमसवः २८ १०७

उपांशुपाजमन्तरा- ४७ ६१४

उपांशुपाजे- १० ३३९

उपायो वा- ४५ १६५

उभयपानात्- ५० ५४८

उभयमदेशान्नेति चेत् ५२ ५९६

उभयसाध्न- ४९ ४५२

उभयसाध्न नैमित्तिकम्- ५९ ५६१

उभयसाध्न विश्वं २४ ५७४

उभयार्थमिति चेत् ३२ २५०

उभयोः पितृयज्ञं ८ ३६८

उभयोरविशेषात् ५७ ४५३

उभयोश्च- २९ ६८२

उभयोस्तु- ६७ ६१७

उभाभ्यां वा- २५ ३३२

उष्णिक्कुम्भोः- ६ २८७

ऋ

ऋगुणत्वात्- २६ ४१३

ऋगवा स्यात्- १९ ४६८

ऋजीपस्य- ७५ ५८२

ऋत्विक्फडम्- २५ २१२

ऋत्विग्दानम्- २२ ४९७

ए

एकं वा चोदनेकत्वात् १४ २४४

एकं वा चोदनेकत्वात् २० ४०६

एकं वा तण्डुलं १५ २८२

एकं वा संयोगं ९ १०६

एकं शब्दसामर्थ्यात्- १८ २९९

एककपालानाम्- २३ ३७८

एककपालेन्द्राग्नौ- २२ ३७७

एककर्मणि विकल्पः- २६ ४०१

एककर्मणि शिष्टत्वात् ९ ६८७

एकचित्तिर्वा- १७ २५९

एकत्रिके- ७ ५५०

एकत्वयुक्तम् १३ ११४

एकत्वाद्दे विभागः स्यात् २१ ५८८

एकत्वेऽपि गुणानपायात् ४० ४६२

एकत्वेऽपि परम्- १३ १०६

एकत्वेऽपि पराणि- २० १८६

एकदेश इति चेत् २२ १४८

एकदेशकालकर्तृत्वम्- १ ६२८

एकदेशत्वाच्च- २९ ३६

एकदेशद्रव्यश्रोतृत्वो- २८ २२७

एकद्रव्ये- ४२ ६६०

एकधर्मो वा २२ ३५

एकधेत्येकसंयोगात्- २९ ४६१

एकघोषद्वारे- १७ ४९५

एकनिष्पत्तेः २२ २२४

एकपात्रे क्रयात्- ३६ १७४

ऊ

ऊदः ५२ २६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
एकयूपं च-....	४	६४२	ऐ		
एकैर्घस्थानि पद्मे स्युः	१	५७०	ऐकशब्दात्तथा-....	२५	६२३
एकवाक्यत्वाच्च	८	४८३	ऐकशब्दादिति-....	१४	६२०
एकश्रुतित्वाच्च	१२	२२२	ऐकशब्दे-....	८	४८
एकस्तु समयवायात्-....	३८	४६२	ऐकसंख्यमेव-....	१५	४१२
एकस्तोमे वा-....	४३	२९५	ऐकादशिनेषु-....	१४	३९७
एकस्माच्चेत्-....	५२	१६६	ऐकाध्याच्च-....	२४	४३८/९
एकस्मिन्नेकसंयोगात्...	३९	१५२	ऐकाध्यादव्यवायः-....	५६	६२६
एकस्मिन्वा देवता०	४०	१३६	ऐकाध्याद्वा नियम्येत पूर्व०	२८	४०१
एकस्मिन्वाऽर्थ०	४४	१५२	ऐकाध्याद्वा नियम्येत श्रुतिः	६५	५९८
एकस्मिन्वा विप्रतिषेधा०	४६	४९१	ऐकार्थ्ये नास्ति-....	१९	३७९
एकस्मिन्समवत्तशब्दात्	३	१६७	ऐन्द्रवायवस्य-....	६२	५६२
एकस्य कर्मभेदात्-....	२३	१९६	ऐन्द्रवायवे तु-....	१८	१६२
एकस्य तु लिङ्ग०	२	९२	ऐन्द्राग्रे तु-....	३९	१३६
एकस्य तृमपत्वे-....	५	२४३	ओ		
एकस्य वा गुण०	४८	६६१	ओदनो वाऽन्न०	३६	४२०
एकस्य वा श्रुति०	१९	५३७	ओदनो वा प्रयुक्त०	४२	४२०
एकस्या वा स्तोमस्य-	११	५५१	औ		
एकस्यैवं पुनः०	२	८०	औत्तरवेदिकः-....	२५	३८६
एकास्मिन्वात्-....	४७	६३५	औत्पत्तिकस्तु-....	५	१७
एकास्मिन्वाच्च-....	६	६६६	औत्पत्तिके तु-....	६८	५१०
एकादशिनवत्-....	८३	५६७	औदुम्बराः-....	६	३५२
एका पञ्चेति-....	५९	५२५	औपभूतम्-....	४४	२३०
एकार्थत्वादविभागः-....	४६	४९१	औपयं वा-....	३७	४०३
एकार्थत्वादाविभागः-....	२१	४९६	औपधसंयोगाद्वा-....	२२	३४२
एकार्थत्वान्नेति चेत्	६९	५८१	क		
एकार्थास्तु-....	१०	६८७	कण्डूयने प्रत्यङ्गम्-....	४९	६६२
एकाद्वाद्वा तेषाम्-....	११	४११	कपालविकारो वा	३८	४९०
एके तु कर्तृसंयोगात्	६६	५२७	कपालानि च-....	३९	६५९
एके तु श्रुतभूतत्वात्	६२	५२६	कपालेऽपि-....	१२	६९८
एकेनापि समाप्येत-....	११	६२०	करिष्यद्गचनात्	५७	६६४
एकेषां च-....	५	६६६	करोतिशब्दात्	८	१८
एकैकशस्तु-....	४३	५०२	कर्तुर्वा श्रुति०	२	१०५

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः-	५	३०३	कामेष्टो च-	४४ ५०२
कर्तुस्तु धर्मेनियमात्-	७	१०५	कामो वा-	२२ २४६
कर्तुः स्यादिति-	३९	६१२	काम्यत्वाच्च	३४ २९३
कर्तृगुणे तु-	१९	११६	काम्यानि तु न-	५१ ५०५
कर्तुतो वा-	२६	१४९	काम्ये कर्मणि-	२० २४६
कर्तृदेशकालानाम्	२३	२३८	काम्येषु चेवम्-	८ ३१८
कर्तृभेदस्तथेति-	४२	६३५	कारणं स्यादिति-	२१ ५३
कर्तृविधेर्नानार्थत्वात्-	९	६२०	कारणाच्च	२ १६७
कर्तृसंस्कारो-	५३	५७९	कारणादभ्यावृत्तिः	३ २७८/३
कर्मकरो वा-	२४	३२३	कारणाद्वा-	८ २८०
कर्मकार्यात्	३१	२२७	कारणानुपूर्व्याच्च	३९ १७४
कर्मकार्यात्सर्वेषाम्-	३२	१९९	कारस्त्र्यं वा स्यात्-	२६ ४७०
कर्म च द्वयम्	९	४८४	कार्यत्वादुत्तरयोः-	४७ ५४७
कर्मजे कर्म-	२८	३८८	कालमाधान्याच्च	४१ ३४६
कर्मणः पृष्ठशब्दः-	३५	३८९	कालभेदाच्चेति-	१२ ६३०
कर्मणश्चैकशब्दात्	६	५१४	कालभेदे त्वावृत्तिः-	३४ ६३३
कर्मणस्त्वमवृत्तित्वात्-	२०	४००	कालवाक्यभेदाच्च-	१५ ६७८
कर्मणोस्तु प्रकरणे-	४१	६१२	कालविधिवो-	४४ ३३७
कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्-	२०	६२२	कालश्चेत्संनयत्-	४१ ३३६
कर्म तथेति-	११	३१२	कालश्रुतौ कालः-	३० २४६
कर्मधर्मो वा-	२२	३५	कालस्तु स्यात्-	३८ ३३५
कर्मयुक्ते च दर्शनात्	१८	२३६	कालस्पेति-	५२ ४५२
कर्म वा विधि०	३	४३६	कालान्तरेऽर्थवत्त्वम्-	१५ ६८८
कर्मस्तानो वा-	२७	६९१	कालाभ्यासेऽपि-	६ ४१०
(न) कर्मस्वीति-	३२	५५५	कालार्थत्वाद्वा-	४२ ३३६
कर्माण्यापत्तेर्भिन्नः-	४	११०	कालोत्कर्ष इति-	२१ २७१
कर्माभावादेवम्-	४३	४३१	कालो वा उत्पन्न०	३५ ३३५
कर्मभेदे तु-	४	३१८	कृतकं चाभिधानम्	१२ १०६
कर्मार्थं तु-	२८	२१२	कृतत्वाच्च कर्मणः-	४६ १६५
कर्मार्यत्वात्प्रयोगे-	८	६२०	कृतदेशाच्च पूर्वेषां-	२१ २८४
कर्मके तत्र-	६	१८	कृते वा विनियोगः-	३२ २०
कल्पान्तरं वा-	२२	३६३	कृत्स्नत्वाच्च-	३८ ६१२
कामसंयोगात्	८१	५६६	कृत्स्नविधानाद्वा-	५ ३९५
कामसंयोगे तु-	६५	५५२	कृत्स्नोपदेशादुभयत्र-	१५ १२६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
कृष्णलेखधलोपात्-....	१	४९३	ग		
क्रतुतो वा-	२७	१४९	गणचोदनायाम्-	३	४०९
क्रतुवद्वाऽनुमानेन-	२१	६२४	गणादुपचयः-	१०	४११
क्रतोश्च तद्गुणत्वात्-....	६७	५९८	गणेषु द्वादशाहस्य	१७	३९९
क्रतौ फलार्थवादम्-....	१७	२४५	गते कर्मास्थियज्ञ०	५९	५०७
क्रत्वग्रिशेषो वा-	१६	२९०	गल्पस्य च तदादिषु	१८	३९९
क्रत्वन्तरवदिति-	११	२६७	गानसंयोगाच्च	५६	४३४
क्रत्वन्तरे वा-	७१	५९८	गायत्रीपु प्राकृतीनाम्-	१२	४१२
क्रत्वन्तरेषु-	१८	६२१	गार्हपते वा-....	२१	३५४
क्रत्वन्तो वा-....	२७	२९२	गीतिषु सामाख्या	३६	७३
क्रत्वर्थं तु क्रियेत-	५०	५०४	गुणकामेष्वश्रितत्वात्-	२३	४०१
क्रत्वर्थाधामिति-	११	६५३	गुणकालविकाराच्च-....	२	६६६
क्रमकोपक्ष-	५४	६२६	गुणत्वाच्च वेदेन-	१२	२०७
क्रमको योऽर्थशब्दा०	१	२९६	गुणत्वेन तस्य-	६	२०५
क्रमश्च देशसामान्यात्	१२	१४०	गुणत्वेन देवताश्रुतिः....	३४	४०२
क्रमादुपजनोऽन्ते-	४	५४९	गुणमुख्यविशेषाच्च	३९	४९०
क्रमेण वा-	४	२६६	गुणमुख्यव्यतिक्रमे-....	९	१३७
क्रयणश्रपण०	४	४०४	गुणलोपे च-....	६३	५०८
क्रयणेषु तु-....	५	६९६	गुणवादस्तु-....	१०	२२
क्रयस्य धर्ममात्रत्वम्	१५	३०४	गुणविधिस्तु-	१७	३८४
क्रियाणामर्थशेषत्वात्-	२७	६२३	गुणविशेषादेकस्य	४७	१८८
क्रियाणामाश्रितत्वात्	११	३२०	गुणशब्दस्तथेति-	३८	४२८
क्रियार्थत्वादितरेषु-	३०	४७२	गुणश्चानर्थकः-	१८	६८
क्रिया वा देवता०	९	६७७	गुणश्चापूर्वसंयोगे	२३	८८
क्रिया वा मुखाददान०	६	४९२	गुणस्तु क्रतुसंयोगात्	१	९२
क्रिया वा स्यात्-	५५	४७६	गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	५	८१
क्रिया स्यात्-	६२	५०८	गुणस्य तु विधानत्वा०	२३	३०६
क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्	४	४९३	गुणस्य तु विधानार्थे....	१८	५२
क्रियेरन्वाऽर्थनिर्हृतेः....	४५	४५०	गुणात्संज्ञोपबन्धः-	१०	९५
क्रीतत्वाच्च भक्त्या-....	१९	३०५	गुणादप्रतिषेधः-	४७	२६
कचिद्विधानाच्च	१४	३२०	गुणादयज्ञत्वम्	४१	५५६
कचिद्विधानान्नेति-	६५	६२७	गुणाद्वा द्रव्यशब्दः-	१६	४१२
क्षामे तु सर्वदाहे	१७	३३१	गुणाद्वाऽप्यभिधानम्....	४	१२२

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
गुणानां च परार्थत्वात्	२२	११८	ग्रावस्तुतो भसो-	२७	१७२
गुणानां च परार्थत्वात्	६०	६१५	च		
गुणानां च परार्थत्वादुप०	६८	६१७			
गुणानां च परार्थत्वाद्बच०	१३	३३०	चतुर्थे चतुर्थे-	५५	५५९
गुणानां तूत्पत्ति०	४०	२६२	चतुर्धाकरणे-	४६	७०३
गुणाभावात्	७	१२३	चमसवदिति चेत्	८	१६७
गुणाभिधानात्	२६	१३०	चमसांश्चमसाध्वर्यवः-	४६	२०३
गुणाभिधानास्तस्यार्थ०	१०	१९२	चमसाध्वर्यवश्च-	२५	१९६
गुणार्थत्वात्-	३४	६९३	चमसिनां वा-	२९	१७२
गुणार्थो वा पुनःश्रुतिः	२९	१०६	चमसे चान्य०	३५	१७३
गुणाधिवाचेति चेत्	३४	३०७	चमसे चान्य०	४८	२०३
गुणार्थेन पुनःश्रुतिः	४१	२६	चमसेषु समाख्यानात्-	२२	१७०
गुणार्थेनेति चेत्	४८	३१०	चमसैश्च तुल्यकालत्वात्	५०	१७७
गुणार्थो व्यपदेशः	४३	७४	चरावपीति चेत्	३७	१५२
गुणावेदश्च सर्वत्र ...	२८	४१३	चरुर्हविर्विकारः-	३४	४९०
गुणाश्च नामसंपुक्ता-	३५	२६१	चरुश्च द्वाच्च	३८	४०३
गुणेऽपीति चेत्	२५	४८८	चरो वाऽर्थोक्तिम्-	३६	१५२
गुणोपबन्धात्	११	८३	चरो वा लिङ्गदर्शनात्	४८	४९१
गुणो वा श्रवणार्थत्वात्	४६	४७५	चातुर्वर्ण्यमविशेषात्	२५	३०७
गुणो वा स्यात्	२२	४८८	चिकीर्षया च संयोगात्	७	१९१
ग्रहपतिरिति च-	३८	७०२	चोदनां प्रति भावाच्च	७	२०५
गोत्ववच्च समन्वयः	१७	४१२	चोदनानामनाश्रयात्-	५८	५२५
गौणो वा कर्म०	२४	२११	चोदना पुनरारम्भः	५	६४
ग्रहणं वा तुल्यत्वात्	२५	६०९	चोदनापृथक्त्वे-	२३	६५५
ग्रहणं समानविधानम्-	२७	६०९	चोदनाप्रभुत्वाच्च	३	५१४
ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्-	५७	५९६	चोदनायां फलाश्रुतेः-	१०	२४४
ग्रहणाद्वाऽपनयः स्यात्	३१	१३२	चोदनायां त्वनारम्भो-	१९	२२३
ग्रहणाद्वाऽपनीतम्-	३३	१३३	चोदनार्थकात्स्न्यात्तु-	८	१७९
ग्रहणार्थं प्रयुज्येत	१३	४३६	चोदनालक्षणोऽर्थो-	२	१४
ग्रहणार्थं च-	२४	६७२	चोदना लिङ्गसंयोगे-	२	५३०।१
ग्रहाणां देवतान्पत्वे-	४९	५४७	चोदना वा कर्मोत्सर्गात्	५८	४७७
ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ	२७	४८८	चोदना वा गुणानाम्-	६	८१
ग्रहाभावे च-	२८	४८८	चोदना वा द्रव्य०	२९	३३४
ग्रहेष्टकमौषानुवाक्यम्	१५	२८९	चोदना वाऽपूर्वत्वात्	२१	१४८

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
तत्रान्यानृत्विजः	४२	५०१	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१०	३६०
तत्राभावस्य हेतुत्वात्-	२१	४१६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३०	४०२
तत्रार्थोत्कर्तृपरिमाणम्-	२१	१९६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	५	४०९
तत्रार्थोत्पत्तिवचनम्-	४२	१७५	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१८	४३७
तत्राविप्रतिपिद्धः-	५	४३६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३३	४९८
तत्राहर्गणे-	७७	५८२	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४६	६१२
तत्रैकत्वमपज्ञाद्गम्	११	२२२	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	५८	६१५
तत्रोत्पात्तिरविभक्ता	४२	२३०	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४४	६२५
तत्रोपधानं चोद्यन्ते	२५	४१६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	६९	६२७
तत्संयोगात्कर्मणो-	४०	२०१	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	५	६२९
तत्संयोगात्क्रतु०	२३	१००	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१५	६३०
तत्संस्कारश्रुतेश्च	३०	६१०	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३	६५२
तत्संस्वबाच्च	५५	१६६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२२	६५५
तत्सर्वज्ञविशेषात्	४०	१६४	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२५	६५६
तत्सर्वार्थमनादेशात्	१३	२४४	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२४	६८१
तत्सर्वार्थमविशेषात्	३५	१५२	तथा चान्यार्थदर्शनं कामु०	५७	६२६
तत्सिद्धिः	२३	५४	तथाऽऽद्यभागामिः-	१६	४८७
तथा कर्मोपदेश-	१७	६२१	तथा तद्वहणे-	३२	५८९
तथा कामोऽर्थसंयोगात्	१३	२०७	तथा द्रव्येषु-	२५	२३९
तथाऽभिप्रायवयोः	८	४१५	तथा निर्मथ्ये	१२	५१
तथाच लिङ्गम्	१७	२२३	तथाऽन्तःक्रतु०	२९	३१६
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	४४	४९८	तथा पयःप्रातिपेयः-	५१	६२६
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	६१	५२६	तथाऽपूर्वम्	२९	२७५
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	७२	५६३	तथा पूर्ववति स्यात्....	२७	४१३
तथाच लोकभूतेषु	६	२२०	तथा कलाभावात्	३	२१
तथा च सोम०	६८	५२७	तथा भक्षमेपा०	२८	३७१
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३१	२६१	तथाऽभिधारणस्य	३८	५२१
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३८	२६२	तथाऽभिधानेन	९	१९२
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४१	२६२	तथामूत्रेन-	१०	५१५
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	७	२६६	तथा पाज्यापुरोरुचोः	१९	६८
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२०	२८३	तथा गृहस्य वेदिः....	१३	१९४
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	११	३०४	तथाऽऽरम्भासमवायात्-	२८	५४१
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३८	३०७	तथाऽवज्वलनम्	५७	४९२
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१५	३४०	तथाऽवभृथः सोमात्....	१२	३८३

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
तथा व्रतम्-	२०	६७१	तदुत्पत्तेर्वा-	२४	६९०
तथा शरेष्वपि	३३	४१३	तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः-	४१	४५०
तथाऽऽशिरे	४१	६४८	तदुत्सर्गे कर्माणि-	३	२२०
तथा सोमविकारा०	२६	३०१	तदुपहृत उपह्वयस्व-....	४१	१७५
तथा स्यादध्वर०	१८	६३१	तद्वद्रव्यं वचनात्-....	४	४३६
तथा हि लिङ्गदर्शनम्	२८	३१६	तदेकदेशो वा-	३	२३२
तथाऽऽह्वानमपीति-..	५	१२३	तदेकपात्राणाम्-	४३	१७६
तथेतरस्मिन्	३५	४१३	तद्गुणास्तु-....	५	४८
तथेतरस्मिन्	५५	५२६	तद्ग्रहणा(तद्गुणा)द्वा-	५१	२०३
तथेतरस्मिन्	४२	६२५	तद्देशानां वा-....	६६	५६२
तथेतरस्मिन्	२४	६९९	तद्देशानां वा संघात०	२५	४२३
तथेह	४०	६२५	तद्विःशब्दाभेति चेत्	२०	३३१
तथेहापि स्यात्	३०	४१३	तद्वि तथेति-....	२९	६४६
तथैकार्थविकारे-	६१	५९७	तद्वत्तस्थानात्-	२५	६४६
तथोत्थानविसर्जने	१०	१२४	तद्वृत्तामां क्रिपार्थेन	२५	२०
तथोत्पत्तिः-	३२	३८८	तद्वेदात्कर्मणो-	१९	८५
तथोत्तरस्यां ततो-	२५	५४०	तद्युक्तं च	१७	६७०
तदकर्मणि च दोषः-	३	३१८	उच्यते चेति चेत्	१६	४२२
तदपेक्षं च-	२०	६५५	तद्युक्ते च (तु) प्रति०	२७	३६४
तदभावेऽभिवात्-	५५	४५२	तद्युक्ते तु फलश्रुतिः	८	१९१
तदभ्यासः समासु-	२१	४३७	तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम्	३	३३८
तदर्थत्वात्मयोगस्य	३५	३८	तद्वचनाद्विकृतौ-	१७	२७१
तदर्थमिति चेन्न-	६४	६१७	तद्वच्च देवतापाम्-	४२	६१४
तदर्थवचनाच्च-	७	२९७	तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्	४२	२०१
तदर्थशास्त्रात्	३१	२५	तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्	१६	२२२
तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्	२८	३६	तद्वच्च शेषवचनम्	१५	१६८
तदष्टसंख्यं श्रवणान्	४६	२३०	तद्वत्प्रयोजनेकत्वात्	३८	१८४
तदाख्यो वा-	२१	१२८	तद्वत्सवनान्तरे-	३०	१८४
तदादि वाऽभिसंवन्धात्	२४	२७२	तद्वर्जं तु वचन०	३	१७९
तदाऽवयवेपु-	१६	६३०	तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात्	१२	२८८
तदावृत्तिं तु-	७	४१०	तद्व्यपदेशं च	५	४६
तदुक्तदोषम्	२	४३५	तन्नमध्ये विधानाद्वा-	३	६६६
तदुक्तित्वाच्च दोष०	७	३०४	तन्नमध्ये विधानाद्वा-	१४	६७८
तदुक्ते श्रवणाज्जुहोति-	२८	२३९	तन्निसमवाये-	१	६६६

श्रूयानि	पृ०	पृ०	श्रूयानि	पृ०	पृ०
तन्नित्यं तच्चिकीर्षा-....	१७	३२०	ताभिश्च तुल्य०	१५	२५२
तन्नित्यवध	१३	४१२	ताभ्यां वा सह-	३१	६११
तन्वापत्वादशक्तेः-....	५८	६२६	तासां च कृत्स्नवचनात्	८	४६५
तन्वापत्वाददृष्टो-	२३	६९०	तासामग्निः प्रकृति०	१६	१८२
तपश्च फलसिद्धित्वात्	९	२०६	तुल्यं च-	८	२२
तस्माच्च विमयोगे-	४६	३३७	तुल्यः सर्वेषां पशु०....	१८	१८३
तस्मिंश्च फलदर्शनात्	२५	२२३	तुल्यत्वात्क्रिययोर्न	७	४७
तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः	३९	४०३	तुल्यं तु कर्तृश्रमेण	२३	३५
तस्मिन्पेपणम्....	४९	४२२	तुल्यधर्मत्वाच्च	७१	५६३
तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वात्-	४३	६६०	तुल्यवच्चाभिधाय-	३२	६११
तस्मिन्संज्ञाविशेषाः-	१६	३५९	तुल्यवत्प्रसंख्यानात्	२०	२५९
तस्मिन्संस्कारकर्म-....	२८	७८०	तुल्यश्रुतित्वाद्धेतरेः	१०	६७
तस्मिन्सौमः प्रयत्नेत-	१०	४१५	तुल्यं च कारणश्रुतिः-	३६	२६१
तस्मिन्स्तु शिष्यमाणां-	२१	३१४	तुल्यं च प्रभुता-	८	५१४
तस्मिन्नसंभवव्रज्यात्	२४	३१५	तुल्यानां तु-	५५	६२६
तस्य च क्रिया-	१५	३७२	तुल्येषु नाधिकारः-....	१९	४२२
तस्य च देवतार्थत्वात्	१९	६९९	तृचे वा-	२	५७०
तस्य च प्राप्तदर्शनात्	१४	४०५	तृचे स्यात्-....	१४	४३७
तस्य(त्र) दानम्-	५०	५२३	तृतीयसवने-....	४४	५५७
तस्य धेनुरिति-	५६	५२४	तेन च कर्मसंपागात्-....	३३	४०२
तस्य निमित्तपरीष्टिः....	३	१६	तेन च संस्तवात्	३५	५७७
तस्य रूपोपदेशाभ्याम्-	२५	१२९	तेन त्वर्थेन यज्ञस्य	३	४१९/२०
तस्य वाऽप्यानुमानिकम्-	१४	६०५	तेनोत्कृष्टस्य कालविधिः	२१	१८३
तस्याऽऽग्रपणात्-	४२	५५६	तेषां वा ह्यवदानत्वम्-	५	५८४
तस्यां तु वचनात्-....	२०	४६८	तेषां चेकावदान०	७	४९३
तस्यां तु स्यात्-	६	४८३	तेषां तु वचनात्-	४१	५०१
तस्या यावदुक्तम्-	२४	३०६	तेषामग्रत्यक्ष०	३	४७९
तस्योपदेश०	४१	२०१	तेषामर्थेन संबन्धः	७	११०
तस्योभयथा-	८२	५६६	तेषामग्र्यत्रार्थवशेन	३५	७३
तादर्थ्यात्कर्म०	१२	३०४	तेषामौत्पत्तिकत्वात्	२७	३१६
तादर्थ्याद्वा-....	२५	४६०	तेषु समवेत्तानाम्-	१०	६२९
तादर्थ्ये न गुणा०	५	३१२	तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य-....	८	३१
तानि द्वैधं गुण०	६	६६	ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्	३९	२०१
तान्नीणां वा प्रकरणात्	५०	६१४	त्रयस्तथेति चेत्	११	५७२

सूत्राणि	पृ०	श०	सूत्राणि	पृ०	श०
त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः	३९	३०८	विग्विभागश्च-	१६	१५७
त्रयीविद्याख्या च	५	१३७	दीक्षाकालस्य-	३८	३४५
त्रयोदशरात्रादिषु	२७	४०७	दीक्षाणां च-	५९	६३८
त्रिंशच्च परार्थत्वात्	३६	१३४	दीक्षादक्षिणं तु-	११	१९३
त्रिकस्तृचे-	१०	५५१	दीक्षापराधे-	३५	३४४
त्रिवत्सश्च	६०	५२६	दीक्षापरिमाणे-	२८	३४३
त्रिवृत्ति संख्यात्वेन-	२२	५७४	दीक्षामु तु-	१३	३६०
त्रिवृद्वादिति-	१७	५७३	दीक्षितस्य दानं	१२	६०५
त्र्यङ्गुर्वा शरवत्-	११	५८५	दीक्षितादीक्षितं	५७	५७९
त्र्यनीकायाम्-	७७	५६५	दीक्षोपसदां च-	२१	६५५
त्वष्टारं तूपलभयेत्	३४	१३३	दूरभूयस्त्वात्-	१२	२२
दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्	७	३६०	दृश्यते-	२३	६९
दक्षिणायुक्तवचनाच्च	२४	४२७	दृष्टः प्रयोग इति- ..	३२	४१३
दक्षिणेऽग्नौ-	३३	६३४	दृष्टः प्रयोग इति-	३५	६२५
दधिग्रहो नैमित्तिकः-	८	२५७	देवताया वा-	२	४०९
दधि वा स्यात्-	५६	५४८	देवता तु तदा-	३५	४६२
दधिसंघातसामान्यात्	२१	४०६	देवतायां च सदर्थत्वात्-	१९	३२१
दधस्तु गुणं	५५	५४८	देवतायाश्च हेतुत्वम्	२९	४८८
दध्नः स्थान्मूर्तिसामां	१५	४०५	देवतायास्त्वनिर्वचनम्-	५२	६१५
दधिविहोमो यज्ञा-	१	४१४	देवता वा-	६	४२१
दर्शनमैष्टिकानां स्यात्	१०	३९५	देशपृथक्त्वात्-	४४	६७५
दर्शनाच्चान्यपात्रस्य	७	४१५	देशवद्गुणानुत्त्वम्-	२०	४२३
दर्शनात्काललिङ्गानाम्	२६	३१५	देशमात्रं वा प्रत्यक्षम्-	१६	१९४
दर्शनादिति चेत्	४	१७९	देशमात्रं वा-	१४	१९४
दर्शनाद्विनिर्योगः स्यात्	१७	३५	देक्षस्य चेतरेषु	१३	३९६
दर्शनाद्वैकदेशे स्यात्	१८	३३१	देवतेर्वैककर्मात्	११	२८१
दर्शपूर्णमासयोः-	२९	२६१	दोषात्तु वैदिके-	३९	१६४
दर्शयति च	१६	४३७	दोषात्तु वैदिकीके-	३४	१६२
दशत्वं लिङ्गदर्शनात्	२७	१९७	दोषयोः कालभेदात्-	२८	१८४
दशपेये कृपं	५५	६३८	द्यावोस्तपेति चेत्	१८	४५७
दशमविसर्गं	३९	५७७	द्रवत्वं चाविशिष्टम्	१८	४०५
दशमेऽर्हानात्-	४०	५७७	द्रव्यं चोत्पत्ति-	११	१११
दानुस्त्वविद्यमानत्वात्-	१६	५८६	द्रव्यं वा स्यात्-	२२	१००
दाने पाकः-	३६	५२०	द्रव्यगुणसंस्कारेषु	३	११०

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
द्रव्यचोदना पशु०	१७	८५	द्वादशाहे वचनात्-	६५	५८०
द्रव्यत्वेऽपि-	११	६९८	द्वित्ववहुत्वपुक्तं वा	१७	१४७
द्रव्यदेवतम्-	८	६२९	द्विपुरोडाशायाम्-	६२	६१७
द्रव्यदेवतवत्-	२९	६३३	द्विभागः स्यात्-	२०	५८८
द्रव्यवत्त्वाच्च-	१०	३०४	द्विरात्रादीनाम्-	२६	४०६
द्रव्यविकारं तु-	१०	६९८	द्वेष्ये चाचोदनात्-	४६	५०३
द्रव्यविधिसंनिधौ-	३९	५२१	द्विधं वा तुल्यहेतुत्वात्-	५१	४३३
द्रव्यसंख्या हेतु०	११	४२२	द्वैयहकारणे तु-	२३	३००
द्रव्यसंयोगाच्च-	२९	१६१	द्वार्थत्वं च-	६	३७४
द्रव्यसंस्कारः-	३०	२१३	द्व्याधानं च द्विपक्षवत्	२२	३८६
द्रव्यसंस्कारकर्मसु-	१	२४१	द्व्याघ्रातेपूमी-	१७	२०८
द्रव्यसंस्कारविरोधे-	३८	३२७	धर्ममात्रे तु कर्म-	७९	६७
द्रव्यस्य च-	२	६४१	धर्ममात्रे त्वदर्शनात्-	२८	६२३
द्रव्याणां कर्मसंयोगे-	१	३०२	धर्मविप्रतिषेधाच्च	४०	१५२
द्रव्याणां तु क्रियार्थानाम्	८	२४३	धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१	२७
द्रव्याणि त्वविशेषण-	७	२२१	धर्मस्यार्थकृतत्वात्-	४०	४४९
द्रव्यादेशे तद्व्य-	१६	३८४	धर्माद्वा स्यात्-	५१	६१५
द्रव्यान्तरवद्वा-	४६	६६१	धर्मानुग्रहाच्च-	३६	४०३
द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्-	४४	६६०	" "	४२	४०३
द्रव्यान्तरे निवेशात्-	२०	४१३	" "	२३	४०६
द्रव्ये चाचोदितत्वात्	२५	१०६	धर्मोपदेशाच्च-	४	१३७
द्रव्येष्वारम्भगामित्वात्	२९	५४१	धारणार्थत्वात्-	१९	६७१
द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्-	१६	१६९	धारणे च परार्थत्वात्	२९	४७२
द्रव्योत्पत्तेर्विभयोः-	२७	३३३	धारासंयोगाच्च	६४	५६२
द्रव्योपदेश इति चेत्	११	६७	धुर्येष्वपीति चेत्	२४	५५३
द्रव्योपदेशाद्वा-	५	४१५	धेनुवच्च-	६५	५२७
द्रव्योविधिरिति चेत्	१०	३८२	धौवाद्वा	४८	६१४
द्रव्योस्तु हेतुसामर्थ्यम्-	४८	२३०			
द्वादशशतं वा-	१५	३६१	न		
द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात्	२९	३४४	न ऋग्व्यपदेशात्	४५	७४
द्वादशाहस्य व्यूढ०	७९	५६६	न कर्मणः परार्थत्वात्	१३	६९८
द्वादशाहस्य सत्रत्वम्-	५९	५७९	न कर्मसंयोगात्	४६	५४६
द्वादशाहिकमहर्गणम्-	१३	३९२	" "	३४	६७४
द्वादशाहे तत्प्रकृति०	१६	६५४	" "	४१	६७४

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
न ग्राह्यनियमात्-	३७	६७४	न वैदिकमर्थानिर्देशात्	३१	३८८
न भक्तित्वादेपा हि-....	३४	३४४	न वैश्वदेवो-	२६	६७२
न भक्तित्वात्	१४	३८३	न वोत्पत्ति०	१२	६४३
न भूमिः स्यात्सर्वान्-	३	३५८	न व्यर्थत्वात्-	११	३८२
न मिश्रदेवतत्वात्-	२१	३००	न शब्दपूर्वत्वात्	११	६०४
न यज्ञस्याश्रुतित्वात्	२४	४२३	न शब्दैकत्वात्	३३	२५०
न लौकिकानाम्-	६	४१५	न शास्त्रपरिमाण०	६	३०
न वा कल्पविरोधात्	२२	३५४	न शास्त्रलक्षण०	३८	६४८
न वा कृतत्वात्-	४३	६७४	न शेषसंनिधानात्	३०	२२७
न वाक्यशेषत्वात्	८	३९५	न श्रुतिप्रतिषेधात्	५०	६४९
न वाक्यशेषत्वाद्गुणा०	२३	४१६	न श्रुतिविप्रतिषेधात्	२४	१८३
न वा कत्वभिधानात्-	१५	३९२	" "	१६	३६८
न वाऽङ्गभूतत्वात्	७	४८३	न श्रुतिसमवापित्वात्	१६	६८
न वा तासां तदर्थ०	१२	१८१	न संयोग०	२३	६७१
न वा तासां तदर्थ०	१७	१८२	न संनिपातित्वात्-	५४	६६४
न वाऽनारम्भवादत्वात्	३	३५२	न समत्वात्-	१२	५७२
न वा परार्थत्वात्-	५१	५४८	न समवायात्	१२	३१२
न वा परिसंख्यानत्	३३	१९९	न समवायात्	३२	४२८
न वा पात्रत्वात्-	३४	२२८	" "	४३	६३५
न वा प्रकरणात्मत्पक्ष०	१४	५१	न सर्वस्मिन्निवेशात्	७	१३८
न वा प्रकरणात्तस्य-	११	१५५	न सर्वेषामनधिकारः (रात्)	३५	१९९
न वा प्रधानत्वात्-	७६	५६४	न स्यादेशान्तरेष्विति-	२०	३५
न वाऽर्थधर्मत्वात्-	१७	३९२	न स्वाभित्वं हि-	२०	३५४
न वाऽर्थान्तर०-	४७	४२१	नाकृतत्वात्	१०	२६७
न वाऽविरोधात्	३६	६८५	नाचोदितत्वात्	६०	४५३
न वा शब्दकृतत्वा०	९	२८०	नातत्संस्कारात्	२४	३४२
न वा शब्दप्रथक्त्वात्	२६	५८९	नादृष्टिपरा-	१७	१९
न वा संयोगप्रथक्त्वात्-	३८	३५७	नाऽऽदानस्य नित्यत्वात्	१२	३६०
न वाऽसंबन्धात्	३३	२९२	नाऽऽधिकारिकत्वात्	५६	४५२
न वा संस्कार०	५३	५४८	नानङ्गत्वात्	३०	३२४
न वा स्यात्-	५९	५४८	नानर्थकत्वात्	३७	३२७
न वा स्वाहाकारेण-....	११	४१५	नानावीलेष्वेकमुखसंलभ-	१३	२८२
न विंशतो दशेति-	१४	४१२	नानार्यत्वात्साम्ये-	८	६६७
न विधेयोदितत्वात्	६६	६२७	नाना वा कर्तृभेदात्	४८	६३६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
नानाहानि वा संघात०	४	४०९	नित्यस्तु स्यादर्शनस्य	१८	१९
नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनम्—	३३	२६१	नित्यो वा स्यादर्थवाद०	११	२५७
नान्यार्थत्वात्	४६	६७५	निमित्तविधात्वात्—	६१	५६१
नाप्रकरणत्वात्	५३	४५२	निमित्तार्थेन वादरिः—	२७	३०७
नाप्रकरणत्वादङ्गस्थ—	३८	२१६	नियतं वाऽर्थवत्त्वात्—	२७	३७०
नामधेये गुणश्रुतेः	६	४७	नियमस्तु दक्षिणाभिः—	३६	१९९
नामरूपधर्मविशेष०	८	१०६	नियमार्थः कचिद्विधिः—	१६	३२०
नाम्रस्त्वौत्पत्तिकत्वात्	३	३८०	नियमार्था गुणश्रुतिः—	४०	१८८
नार्थपृथक्त्वात्	७	२४३	नियमार्था वा श्रुतिः—	२४	२३८
नार्थपृथक्त्वात्—	१५	६२०	नियमो बहुदेवते—	४१	४६४
नार्थान्यत्वात्—	१२	५३५	नियमो वा तन्निमित्तत्वात्—	१५	३१२
नार्थभावाच्छ्रुतेः	८	३७९	नियमो वा श्रुतिविशेषात्—	५३	४३३
नार्थभावात्—	६०	५९६	नियमो वैकार्थ्यम्—	३५	३७५
नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात्	२५	५५३	नियमो बोधयभाषितत्वात्	८	४५५
नाशब्दं तत्त्वमाणत्वात्—	१४	२२२	निरवदानात्तु शेषः स्यात्	४४	१६४
नाशिष्टत्वात्—	३०	६४६	निरूपे स्यात्तत्संयोगात्	१२	३४०
नाश्रुतत्वात्	२९	५८९	निर्दिष्टस्योत—	३८	६७४
नाश्रुतित्वात्	१७	४२२	निर्देशस्य गुणार्थत्वम्	६	३३०
"	३९	६७४	निर्देशाच्छेषमसौ—	४	३३०
"	१२	६८७	निर्देशात्तु पक्षे स्यात्	२९	३०७
नासंनियमात्	१२	३४	निर्देशात्तु विकल्पे—	२८	६२४
नासंनिधानात्	१५	३७६	निर्देशात्तु विवृती—	३१	२१३
नासंभवात्	५	४६५	निर्देशात्तत्संयोग०	२९	२२७
नासंहानात्कपालवत्	२६	४८८	निर्देशाद्वा तद्वर्गः—	२८	३६४
नासमवापात्	१२	२६७	निर्देशाद्वा त्रयाणाम्—	२६	३०७
नासमवापात्प्रयो०	३१	२४२	निर्देशाद्वा वैदिकानाम्—	३	६७६
नासामर्थ्यत्	३३	३६४	निर्देशाद्वा व्यपतिष्ठेत्	४७	४५१
निकायिनां च पूर्वस्य—	१९	४००	निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत्	२	३२२
निगदो वा चतुर्थम्—	३८	७४	निर्देशाद्वावतिष्ठेत्	३४	१८६
नित्यत्वाच्चान्तिर्ये—	५	३५९	निर्देशो वाऽनाहित्ये—	९	३६८
नित्यधारणाद्वा—	३१	७००	निर्देशादप्यदिपु चैवम्—	१८	३८५
नित्यधारणे विकल्पः—	३०	७००	निर्वपणत्वन०	४५	६३१
नित्यानुवादो वा—	३९	५९२	निर्वीतमिति मनुज्यधर्मः	१	१५३
नित्यश्च उपेक्षत्वात्	९	२५७	निश्चितदर्शनाद्य	१२	११३

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्	२४	४०१	पक्षे वीत्यत्रसंयोगात्	१३	२५८
निवृत्तिर्वाऽर्धलोपात्	३७	४४८	पक्षे संख्या स्रद्धस्रवत्	३७	५७७
निशि यज्ञे प्राकृतस्य-	१४	६७८	पञ्चशरावस्तु-	२८	३३४
निष्कासस्यावभृथे-	६१	६३९	पञ्चशरदीपाः-	५२	६३७
निष्पन्नग्रहणाच्चेति चेत्	२९	४१३	पञ्चसंचरेण्यर्थ०	१७	३७६
निष्कयवादाच्च	३३	३३५	पत्नीसंयाजान्तत्वम्-	२९	४२५
निष्कयश्च तदङ्गवत्	२६	२६०	पदकर्मप्रयोजकम्-	२५	२२५
नेच्छाभिधानात्-	५४	५०५	पयोदोपात्पञ्चशरावे०	६	३३८
नेतरार्थत्वात्	२१	३७७	पयो वा कालसामान्यात्	१६	४०५
नैकत्वात्तस्य च-	८	३५२	पयो वा तत्प्रयानत्वात्-	२२	४०६
नैकदेशत्वात्	२२	१८३	परकृतिपुराकल्पं च-	२६	३६४
नैकदेशत्वात्पशुवत्	१३	६३०	परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्	३१	२०
नैकव्यपदेशात्	४८	५७८	पराक्शब्दत्वात्	१८	५५३
नैमित्तिकं तु प्रकृतौ-	१०	१८०	परार्थत्वाच्च शब्दानाम्	७	४३६
नैमित्तिकं तूत्तरात्वम्-	२३	४३८	परायेत्वाद्गुणानाम्	१६	५१
नैमित्तिकं वा-	३३	१५०	परार्थान्वेको-	३२	७०१
नैमित्तिकमतुष्यत्वात्-	३६	१८७	परार्थेन त्वर्येसामान्यम्-	४४	४५०
नैमित्तिके तु-	६९	५८१	परिक्रयश्च तादर्थ्यात्	३५	४२९
नैमित्तिके विकारत्वात्-	४	२४२	परिक्रयाच्च-	५१	५२३
नैष्कर्वृत्तेण-	२८	४९७	परिक्रयार्थं वा	२३	४९४
नोत्तरेण-	३९	६३४	परिक्रियाविभागाद्धा-	६६	५८०
नोत्पत्तिशब्दत्वात्	१९	४५७	परिकीतवचनाच्च	२६	४९७
नोत्पत्तिसंयोगात्	३५	२५०	परिमाणं चानियमे-	३१	६२४
नोत्पत्तौ हि	२४	१९६	परिधिर्द्वयत्वात्-	२६	६८२
नोपदिष्टत्वात्	५	६५३	परिसंख्या	४२	२६
नोत्पत्तिकत्वात्	५	३७२	परिसंख्यार्थं श्रवणम्-	२२	३८५
न्यायविप्रतिपेधाच्च	२५	२९१	परुषि दित्त-पूर्णघृत०	१७	१५७
न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्	४१	२१६	परेणावेदनादीक्षितः-	२९	२९२
न्याय्यानि वा-	११	६६८	परेषां र्मातपेधः-	७१	५१२
न्याय्यो वा कर्मसंयो०	४५	३१०	परेषु चाग्रशब्दः-	६७	५६३
			परो नित्यानुवादः-	३६	४७३
			पर्यभिहरणाच्च-	१२	४०५
			पर्यभिकृतानामुत्सर्गो-	५१	४७६
			पर्यभिकृतानामुत्सर्गं प्राजा-४९	६३६	

प

पक्षेणार्थकृतस्मेति चेत्
पक्षेणेति चेत्

१८ १४७
३४ १९९

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
पर्याप्त इति-....	८ २८८	पिण्डार्थत्वाच्च-....	५१	४२२
पवमानहविःपु-....	१२ ६५४	पितृपञ्चः स्वकालत्वात्-....	१९	२५९
पवमाने रयाताम्....	२१ ५३८	पितृपञ्चे तु दर्शनात्-....	१२	३६९
पशावनालम्भात्-....	२७ २२७	पितृपञ्चे संयुक्तस्य-....	१०	३६८
पशावपीति चेत्....	१९ ४८८	पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषाम्....	२२	१३१
पशुगणे तस्य-....	१० २८१	पुनराधेयमोदनवत्....	२६	३३३
पशुचोदनायाम्-....	३० ३७२	पुरस्ताद्वेन्द्रवापवस्य-....	७०	५६३
पशुः पुरोडाशविकारः-....	१० ४०५	पुरुषकल्पेन वा-....	३६	३५७
पशुगणे-....	३० ६५७	पुरुषश्च कर्माधत्वात्....	६	११०
पशुत्वं चैकशब्दात्....	४८ ४३२	पुरुषापनयात्-....	२०	४९६
पशुपुरोडाशस्य च-....	९ ४०४	पुरुषापनयो वा-....	१९	४९५
पशुसवनीयेषु-....	३० ६८३	पुरुषार्थिकसिद्धित्वात्-....	१	३११
पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यात्-....	१६ ४६६	पुरोडाशस्त्वानर्देशे-....	१९	३००
पशोरेकहविष्टम्-....	१ ५८४	पुरोडाशाम्पाम्-....	३५	६१२
पशोश्च-....	३२ ६८३	पुरोतुवाक्पाधिकारो वा-....	४४	२०२
पशौ च लिङ्गं....	१२ ३९६	पूर्वं च लिङ्गदर्शनान्....	२३	२९१
पशौ च पुरोडाशे-....	१६ ६४४	पूर्ववत्त्वाच्च-....	५३	४७६
पशौ तु चोदनेकत्वात्-....	१७ ६३०	पूर्ववन्तोऽविधानार्था-....	१७	५२
पशौ तु संगृहे-....	१२ ६७८	पूर्वास्मिंश्च मन्त्रत्वदर्शनात्....	१७	५१६
पश्वङ्गं रशना स्यात्-....	२२ २६०	पूर्वास्मिंश्चावभृथस्य....	५८	६३८
पश्वङ्गं वा तदर्थः स्यात्....	२७ २६०	पूर्वस्य चावांशष्टत्वात्....	४३	४०३
पश्चातिरेकश्च....	२७ ६५६	पूर्वस्य तुल्यकान्तत्वात्....	८	६०३
पश्चातिरेके च-....	४२ ५७७	पृथक्त्वानवेषात्....	२१	८६
पश्चाभिधानाद्वा-....	४६ ४३२	पृथक्त्वाद्वावतिष्ठेत्....	९	२४३
पश्चानन्तर्पात्....	१७ ४०५	पृथक्त्वाद्वावतिष्ठेत्-....	३४	६२४
पाकस्य च-....	३७ ५२०	पृथक्त्वे त्वाभिधानयोः-....	३४	२६१
पाणेः प्रत्यङ्गभावात्-....	१५ ३५३	पृथक्त्वे वा-....	५५	४९२
पाणेस्त्वभ्यासं....	१४ ६४३	पृथक्त्वाज्यवद्वा-....	६३	५८०
पात्नीवते तु पूर्वत्वात्....	१९ ९८	पृथक्त्वाज्ये-....	४३	५४६
पात्नीवते तु पूर्ववत्....	३२ १३२	पृथक्त्वेऽन्वय-....	२५	५७५
पात्रेषु च-....	१० ६६८	पृथक्त्वे वाऽतदर्थत्वात्....	१६	५७३
पार्वगहोमयोस्त्वमष्टांशः-....	५१ ४५२	पृथक्त्वे वा प्रकृतं....	२७	५७३
पातन्पावच तद्वत्....	३८ १६३	पृथक्त्वे रमभोजनम्-....	४	५७१
पातुङ्गं वा-....	३१ ६८३	पृथक्त्वे पुनरावृत्तेः-....	४	५७१

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
पृष्ठ्यावृत्तौ-	८५	५६७	प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनम्-	१	४५४
पौर्णमासीवदुपांशुपात्रः-	९	८३	प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्	२	१७२
पौर्णमासी वा श्रुति०	११	२९८	प्रकृतौ वा शिष्टत्वात्	३७	५५५
पौर्णमास्यामनियमः-	३०	३४४	प्रकृत्यनुपरोधाच्च	१४	५१५
पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमात्-	१७	२९९	प्रकृत्यनुपरोधाच्च	१९	५१६
पौर्वापर्यं चाभ्यासे	२७	५१७	प्रकृत्यर्थत्वात्-	४३	६४९
पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यम्-	५४	३५०	प्रकृत्या च पूर्ववत्-....	४५	६२५
पौष्णं पेपणं विकृतौ-	३४	१५०	प्रकृमात्तु नियम्येता०	१३	३१२
प्रकरणं तु पौर्णमास्याम्	३	८१	प्रकृमाद्वा नियोगेन	२२	१०६
प्रकरणविशेषाच्च	१६	४५७	प्रख्याभावाच्च योगस्य	२२	१९
प्रकरणविशेषात्तु-	९	१८९	प्रगाथे च	२७	४४०
प्रकरणविशेषादसंपुक्तम्-	१	१९०	प्रणयनं तु-	१९	३८५
प्रकरणविशेषाद्वा-	२१	१५९	प्रणीतादि तथेति-	२३	४२३
प्रकरणशब्दसामान्यात्-	१	२५४	प्रतिकर्षो वा-	६८	५६३
प्रकरणात्तु कालः स्यात्	१४	२९८	प्रतिदक्षिणं वा-	२	६५२
प्रकरणादिति चेत्	३४	२५०	प्रतिनिधिश्च तद्वत्	३७	१८७
प्रकरणाद्दोषत्प०	२९	१९७	प्रतिनिधौ चाविकारात्	२३	४६०
प्रकरणान्तरे-	२४	१०१	प्रतिपत्तिरिति चेत्	१४	१२५
प्रकरणाविभागादुभे-....	१८	१२६	प्रतिपत्तिरिति चेन्न-....	६३	६३९
प्रकरणाविभागाद्वा-....	२९	१८४	प्रतिपत्तिर्वाऽऽकर्षे०	६५	६४०
प्रकरणाविभागे च-	५	२५६	प्रतिपत्तिर्वा तद्व्यापत्वात्-	२२	२३७
प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात्	४६	३४७	प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम्	४५	६४९
प्रकरणे संभवन्न०	२४	२३	प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य-	११	२३४
प्रकृतिकर्षे च-	६९	५६३	प्रतिपत्तिस्तु-	१४	६९८
प्रकृतिकालात्तत्ते-	४९	६४९	प्रतिपत्ती तु ते-	२७	४१६
प्रकृतिदर्शनाच्च	३८	५५५	प्रतिप्रधानं वा-	४०	६५९
प्रकर्तालङ्कासंयोगात्....	१	५३०	प्रतिप्रस्यातुश्च-	२२	५८८
प्रकृतिवत्तत्प०-....	२	५१४	प्रतिपूर्वं च दर्शनात्	५	२३२
प्रकृतिविकृतयोश्च	१०	१६	प्रतिपद्धं चाविशेषेण-	२०	३२१
प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वम्-	१७	२८३	प्रतिपद्धविज्ञानाद्वा	४५	६१२
प्रकृतेरिति चेत्	१३	३८३	प्रतिपद्धे च-....	२१	२५९
प्रकृतेश्च	२१	५७४	प्रतिपिध्यविधानाद्वा-	५७	६१५
प्रकृतौ च-	३५	५५५	प्रतिषेधः प्रदेशे-	१	५९९
प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात्-	१५	२६९	प्रतिषेधः स्यादिति-....	२८	५८२

सूत्राणि	पृ०	पृ०	सूत्राणि	पृ०	पृ०
प्रतिषेधश्च-	३६	४९९	प्रयाजानां तु-	४२	५९५
प्रतिषेधस्य त्वरा०	४२	५९३	प्रयाजे च तन्वापत्वात्	१४	४८६
प्रतिषेधाच्च पूर्व०	४६	१८८	प्रयाजेऽपीति चेत्	५९	४५३
प्रतिषेधाच्चोर्ध्वम्-	४२	३४६	प्रयागे त्वार्यनिर्वृत्तेः	५२	६६३
प्रतिषेधाच्च	७२	५१२	प्रयुज्यत इति चेत्	१२	४३६
प्रतिषेधाच्च	२२	६०८	प्रयोगचोदनाभावात्	३०	३९७
प्रतिषेधादर्थेति-	१०	६०४	प्रयोगचोदनेति-	३६	६३४
प्रतिषेधार्थ०	४०	५९३	प्रयोगशास्त्रमिति-	११	३४
प्रतिषेधे त्व(प्)र्युक्तं	१९	३१३	प्रयोगस्य परम्	१४	१८
प्रतिषेधो वा-	३७	५९२	प्रयोगान्तरे वोभयानुग्रहः-	५२	३४२
प्रतिषेधोभेत्सायम्-	४३	३४७	प्रयोगे पुरुषश्रुतेः-	३	३१२
प्रतीपत इति चेत्	१३	२२२	प्रयोगोत्पत्त्युक्तत्वात्	२४	३६
प्रत्यक्षादुपसंयोगात्-	४	३८०	प्रयोजनाभिसंबन्धात्	१	६१२
प्रत्यक्षोपदेशाच्च-	३३	१७३	प्रयोजनेऽस्त्वात्	७	६५२
प्रत्यक्षं वा-	२	५८४	प्रवृत्तत्वात्प्रवृत्त्या०	४६	१७६
प्रत्यक्षं चापि दर्शयति	३०	१०७	प्रवृत्तवर्णात्-	३५	६७४
प्रत्यक्षाच्च	१६	२४५	प्रवृत्तत्वादिष्टे-	३	३९५
प्रत्यक्षात्	४८	५२२	प्रवृत्तेऽपीति चेत्	३६	३३६
प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति-	४	३१२	प्रवृत्तेर्वृत्तेऽनुत्वात्-	५४	४७६
प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्-	३	३०२	प्रवृत्ते वा प्रापणात्-	१३	३४०
प्रत्यहं सर्वसंस्कारः-	६८	५८१	प्रवृत्ते वा प्रापणात्-	२६	३४२
प्रथमं वा-	४३	६२५	प्रवृत्तौ चापि तादृश्यात्	२१	४००
प्रथमस्य वा-	२१	६३१	प्रवृत्त्या वृत्तकालानाम्	२५	२७३
प्रथमोक्तप्रयोगः-	२३	३८६	प्रवृत्त्या नुरूपकालानाम्-	८	२६७
प्रधानं चापि सादनवत्	७५	५६४	प्रवृत्त्या निषत्तर्य-	१९	२९२
प्रधानदर्शनम्-	३२	४७२	प्रशंसा-	२६	५६
प्रधानं त्वद्वैतमुक्तम्-	४	५१४	प्रशंसांशम्-	७०	६१७
प्रधानकमार्थत्वात्-	५३	६२६	प्रशंसा वा-	४१	२९४
प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्	५	४८२	प्रशंसा सोमशब्दः	६	४०४
प्रधानाप्रवर्गे-	१८	६४५	प्रसूते शास्त्राश्रयणवत्	४३	३३७
प्रधानेनाभिसंयोगात्-	४०	२५३	प्रसूताऽस्याभयानम्	२३	४७०
प्रधाने श्रुतवैयर्थ्यम्	७	३३०	प्रसूताऽस्याभयानम्	३५	४९०
प्रमुखादात्त्वस्यम्-	४२	७०३	प्रसूताऽस्याभयानम्	६३	५२६
प्रयोजनार्थात्-	११	५३५	प्रसूताऽस्याभयानम्	२१	३८५

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
प्राकृतस्य गुणश्रुतौ—	२६	५४१	फलं तु तत्प्रधानापाम्	३	२४१
प्राकृताच्च पुरस्ताच्चत्—	२२	२८४	फलं तु सह चेष्टया ...	१०	१११
प्रागपरोधात्—	२४	१६०	फलमात्रेणो निर्देशात्—	१८	२४५
प्रागाभादिकं (प्रागाधिकं)—	२५	४४०	फलवत्तां (च) दर्शयति	२१	३०५
प्राग्लोकंष्टृणायाः—	२०	२९१	फलवद्वोक्तहेतुत्वात्—	७	२५६
प्राजापत्येषु—	६	५३३	फलश्रुतेस्तु कर्म—	२५	८२
प्रातारनुवाकं च—	४५	२०२	फलसंयोगस्त्वचोदिते—	३८	२५१
प्रातस्तु पोढशिनि ...	४४	३४७	फलसंयोगात्—	६	१९०
प्रापणाच्च निमित्तस्य—	३३	२७६	फलस्य कर्मनिष्पत्तेः—	१७	२२
प्राप्तिस्तु—	१३	५५२	फलस्याऽऽरंभनिर्वृत्तेः—	३२	६२४
प्राप्तेर्वा पूर्वस्य—	४१	५९३	फलभावाच्चेति चेत्—	१२	६२०
प्रापश्चित्तं निमित्तेन ...	२१	१०६	फलार्थत्वात्कर्मणः—	४	३०३
प्रापश्चित्तमधिकारे—	४५	३४७	फलार्थत्वाच्च—	२०	३०५
प्रापश्चित्तमापदि स्पात्	३५	३५६	फलार्थत्वाद्वाऽनियमः—	१४	३१२
प्रापश्चित्तविधानाच्च ...	७	३१८	फलैकत्वात्—	२२	६३१
प्रापश्चित्तविधानाच्च ...	२९	३५६	फलोत्साहाविशेषाच्च ...	१३	३०४
प्रापश्चित्तेषु—	१६	६८८	फलोपदेशो वा—	२६	२४६
प्रापे वचनाच्च—	१२	८३	व		
प्राश्चेत वा—	३३	५७७			
प्रासङ्गिकं च—	२८	२७५	बहिष्पवमाने—	२६	५५४
प्रासाङ्गिके प्रापश्चित्तम्—	२८	४७१	बहुवचनेन—	३८	६२५
प्रासन्नवन्मैत्रावरुणाय—	१६	२३६	बहूनां तु प्रवृत्तेः ...	२२	३२२
प्रेषानुवचनम्—	४३	२०२	बहिराज्यपोरसंस्कारे—	१०	४९
प्रेषेण च पसाधिकारात्	२२	२११	बहूनामिति—	५०	५७८
प्रीक्षणाच्च ...	११	४०५	बहूर्थत्वाच्च ...	४९	६२६
प्रीक्षणीज्वर्यसंपोमात्—	११	५०	बाहुप्रशंसा वा ...	२४	४७०
फ			बु(ह)धन्वान्पवमानवत्—	३०	५४१
			बुद्धशास्त्रात् ...	३३	२५
फलं च पुरुषार्थत्वात्—	५	११०	ब्रह्मदाने—	७०	५२७
फलं चाकर्मसंनिधौ ...	२५	१०२	ब्रह्माऽपीति—	३६	६७४
फलकामो निमित्तम्—	९	३१२	ब्राह्मणार्वाहितेषु—	३१	६९३
फलचमसविधानात्—	४४	७०३	ब्राह्मणस्य तु सोमविद्या०	३१	३१७
फलचमसो नैमित्तिका	४७	१७७	ब्राह्मणानां वेतरयोः—	१८	३५४
फलदेवतपोश्च—	४	४२०	ब्राह्मणा वा नुल्यशब्द०	५३	१७८
फलोन्वृत्तिश्च—	२९	६९			

स्त्राणि

पृ०

पृ०

गूत्राणि

पृ०

पृ०

भ

भक्तिरसनिधावना०	४३	२१७
भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात्	२८	२६१
भक्त्या वाऽपक्षशेषत्वात्—	३४	३८९
भक्त्येति चेत्	३४	४१३
भक्त्येति चेत्	४१	६२५
भक्षाणां तु—	१३	४९४
भक्षार्थो वा द्रव्ये—	५६	१६६
भक्षाश्रवणात्—	५४	१६६
भागित्वाच्च नियम्येत—	७	३९१
भागित्वाद्वा—	४७	५२२
भाषास्वरूपदेशात्—	२०	६९०
भावार्थो। कर्मशब्दाः	१	६१
भूमा	२७	५७
भूपस्त्वैनोभयश्रुति	१०	१३९
भूतत्वाच्च—	३२	६७३
भेदस्तु कालभेदात्—	६८	६२७
भेदस्तु गुणसंयोगात्—	६७	५८०
भेदस्तु तद्भेदात्—	२४	६५६
भेदस्तु संवेदात्—	३१	६५८
भोजने तत्संख्यम्—	५७	५५९
भेदार्थमिति—	१४	३३०

म

मधु न दीक्षिता—	३२	५७७
मधूदके द्रवसामान्यात्—	४०	४०३
मध्यमयोर्वी—	२४	३८६
मध्यमार्पां तु—	१९	२९०
मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये	३	२५५
मनोतापां तु—	४२	५४५
मन्त्रतस्तु विरोधे—	१६	२७०
मन्त्रवर्णश्च तद्वत्	१३	४८५
मन्त्रवर्णाच्च	५४	४५२
मन्त्रविशेषनिर्देशात्—	३१	५४१

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात्	१२	२८१
मन्त्राणां कारणार्थ०	२५	६९१
मन्त्राणां कर्म०	१८	६८२
मन्त्राणां संनिपाति०	२९	६९२
मन्त्राश्च संनिपाति०	१८	६७०
मन्त्राश्चाकर्मकरणाः—	१५	२०८
मन्त्रेष्ववाक्य०	२०	६०८
मन्त्रोपदेशो०	२१	६९०
मांसं तु सर्वनीयानाम्—	४२	२१७
मांसपाकप्रतिषेधश्च—	२	६७६
मांसपाको विहित०	६	६७६
माघी वैकाष्टकाश्रुतेः	३२	३४४
मानं प्रत्युत्पादयेत्—	७८	५८३
मानसमहरन्तरम्—	३४	५७७
मासि ग्रहणं च—	२४	६०९
मासि ग्रहणमभ्यास०	२८	६०९
मिथश्चानर्थसंबन्धः	१५	५१
मिथश्चानर्थसंबन्धात्	२३	११२
मिथो विप्रतिषेधाच्च—	६	३९१
मुख्यं वा—	२३	६८१
मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानाम्—	१४	२६८
मुख्यशब्दाभिस्तत्वाच्च	२४	२२४
मुख्यसाधारणम्—	३६	६४८
मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात्	५३	१६६
मुख्याधिगमे मुख्य०	३५	३२६
मुख्यानन्तर्यमाश्रेयः—	१८	२८३
मुख्यार्थो वाऽङ्गस्या०	३५	२१५
मुख्येन वा—	६०	५६१
मुख्यो वाऽविप्रतिषेधान्	३४	७०१
मुष्टिकापालवदाना०	४	२७९
मुष्टिलोपात्तु—	६४	५०९
मेघपतित्वं स्वामिदेव०	३२	४६२
य		
य एतेनेत्याश्रयोः	३७	२९३

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
यजतिचोदनात्-	६०	५७९	यस्य वा प्रभुः-	२	३५८
यजतिचोदनाद्रव्य०	२७	२३९	यस्य वा संनिधाने-	४१	५२१
यजतिस्तु द्रव्यफले-	१४	९५	पाञ्चज्राकण्ठमविद्यमाने-	२६	३७०
यजमानसंस्कारो-	३५	६४८	याजमानास्तु तत्प्रधान०	४	२०५
यजुर्पुक्ते-	७४	५२९	याजमाने समारुधानात्	१९	२०३
यजुर्पि वा ऋषत्वात्	४०	७४	याज्यानुवाक्यासु-	३	६९६
यज्ञकर्म प्रधानम्-	१	४१८	याज्यापनयेनापनीतो-	४४	१७६
यज्ञस्य वा वत्संपोषात्	२१	४२३	याज्यावपट्कार०	३२	६९३
यज्ञाधुधानि-	३४	६४८	यावच्छ्रुतीति-	६२	५९७
यज्ञोत्पत्त्युपदेशे-	४२	६७४	यावज्जीविकोऽम्प्राप्तः	१	१०५
यज्ञेति वाऽर्थवत्त्वात्	२१	६८	यावत्स्वं वा-	४७	६२५
यत्स्थाने वा तद्गीतिः-	५५	४३४	यावदर्थं वा-	७३	५८१
यथादेवतम्-	२८	१३१	यावदुक्तम्	२४	४१३
यथानिवेशं च-	९	५५०	यावदुक्तं वा-	३०	५५४
यथामवानं वा	३	२९७	यावदुक्तं वा कर्मणः	१३	९६
यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारा०	१६	१२६	यावदुक्तमुपयोगः-	४८	५०३
यथार्थं त्वन्यापस्याचोदित०	१३	४५६	यूपवदिति-	४५	५४६
यथाश्रुतीति चेत्	२२	३३२	यूपश्चाकर्मकाल०	३	६४२
यथोक्तं वा संनिधानात्	४९	४३२	यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात्	२३	२६०
यथोक्तं वा विप्रतिपक्षे-	३३	५४२	येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे-	४	६१
यदभीज्या वा तद्विषयौ	५८	४५३	येषां वाऽपरयोर्दोमः	२४	४१६
यदि च हेतुः	३०	२५	येषामुत्पत्तौ स्वे-	३	६१
यदि तु कर्मणो-	४	६२९	येर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते	७	६६
यदि तु ब्रह्मणस्तदूनम्-	७२	५२७	येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते	८	६६
यदि तु वचनात्-	४९	५०४	योगसिद्धिर्वाऽर्थस्पो०	२८	२४७।८
यदि तु सांनार्यम्-	४२	६१२	योगाद्वा-	१३	६७८
यदि वाऽप्यभिधानवत्-	८	३७४	योनिशस्याश्च-	१७	३७९
यदि वाऽविशये-	३१	४१३	यो वा यजनीये-	३७	६४८
यद्यपि चतुरवत्ती-	७०	५९८	योप्यस्तु विरोधे-	२७	६८२
यद्युद्गाता जघन्यः-	५५	३५०			
यद्यर्वा कारणागमात्	४५	१७६	र		
यस्मिन्गुणोपदेशः	३	४२	रक्षना च लिङ्गदर्शो-	१	१८५
यस्मिन्प्रातिः पुरुषस्य	२	२१८	रसप्रतिपेधो वा-	४०	४७३
यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्-	२	३९४	रूपं वाऽशेषभूतत्वात्	२९	३८८

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
रूपात्प्रायात्	११	२२	लिङ्गदर्शनाच्च	४	३९५
रूपान्यत्वान्न	३९	३७२	लिङ्गदर्शनाच्च	१३	४१५
रूपाल्लिङ्गाच्च	३७	३७२	लिङ्गदर्शनाच्च	२०	४१६
ल			लिङ्गदर्शनाच्च	२२	४३७
लक्षणमात्रमितरत्	१४	३४०	लिङ्गदर्शनाच्च	२	४५५
लक्षणार्था गृतश्रुतिः	९	३३८	लिङ्गदर्शनाच्च	५	४५५
लक्षणार्था गृतश्रुतिः	४४	४७५	लिङ्गदर्शनाच्च	२८	४६१
लाघवातिपत्तिश्च-	६	६५२	लिङ्गदर्शनाच्च	१५	४८६
लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षा(र्विता)र्थम् ७	४५५		लिङ्गदर्शनाच्च	२१	४८८
लिङ्गं संघातधर्मः स्यात्	१६	३९२	लिङ्गदर्शनाच्च	४१	४२०
लिङ्गक्रमसमाख्यानात्	१९	१२७	लिङ्गदर्शनाच्च	४९	५२२
लिङ्गदर्शनाच्च	२३	१९	लिङ्गदर्शनाच्च	५	५३२
लिङ्गदर्शनाच्च	८	८१	लिङ्गदर्शनाच्च	२	५४९
लिङ्गदर्शनाच्च	२	९५	लिङ्गदर्शनाच्च	५१	५५७
लिङ्गदर्शनाच्च	१५	९६	लिङ्गदर्शनाच्च	७४	५६४
लिङ्गदर्शनाच्च	४२	१५२	लिङ्गदर्शनाच्च	८७	५६७
लिङ्गदर्शनाच्च	४२	१६४	लिङ्गदर्शनाच्च	२६	५७५
लिङ्गदर्शनाच्च	५१	१६५	लिङ्गदर्शनाच्च	२६	६०९
लिङ्गदर्शनाच्च	५१	१७७	लिङ्गदर्शनाच्च	३१	६३३
लिङ्गदर्शनाच्च	१३	१८१	लिङ्गदर्शनाच्च	४४	६३५
लिङ्गदर्शनाच्च	२६	१८३	लिङ्गदर्शनाच्च	२८	६४६
लिङ्गदर्शनाच्च	५	१९०	लिङ्गदर्शनाच्च	१३	६५४
लिङ्गदर्शनाच्च	२७	२१२	लिङ्गदर्शनाच्च	१०	६७७
लिङ्गदर्शनाच्च	१०	२२१	लिङ्गदर्शनाच्च	४	६९६
लिङ्गदर्शनाच्च	३२	२२७	लिङ्गदर्शनाच्च कर्म०	३	१०५
लिङ्गदर्शनाच्च	१८	२९०	लिङ्गदर्शनाच्च्यपि०	२८	४४०
लिङ्गदर्शनाच्च	४	२९७	लिङ्गमवशिष्टं संरूपापाः-	५	५४९
लिङ्गदर्शनाच्च	१८	३०५	लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वात्	२४	१०६
लिङ्गदर्शनाच्च	५२	३१०	लिङ्गविशेषनिर्देशात्	६	३०३
लिङ्गदर्शनाच्च	१७	३५४	लिङ्गविशेषनिर्देशात्	४५	४३२
लिङ्गदर्शनाच्च	१७	३६१	लिङ्गविशेषनिर्देशात्समा०	२७	१३१
लिङ्गदर्शनाच्च	१९	३७७	लिङ्गसमवायात्	२८	५८
लिङ्गदर्शनाच्च	१०	३७९	लिङ्गसमाख्यानाभ्याम्	२४	१२९
लिङ्गदर्शनाच्च	१५	३८३	लिङ्गसाधारण्णाद्विकल्पः-	२७	४०१

सूत्राणि	मृ०	पृ०	सूत्राणि	मृ०	पृ०
विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यम्....	३०	७०	विप्रतिषेधात्क्रियाप्रकरणे	२२	५१६
विधिरप्येकदेशे-	४०	३२८	विप्रतिषेधाच्चाभिः-	१८	२५९
विधिरिति चेत्	७	३९५	विप्रतिषेधात्तु-	३७	३६५
विधिरिति चेत्	२२	४१६	विप्रतिषेधे करणः-....	२१	२१०
विधिरिति चेन्न-	७०	६२७	विप्रतिषेधे तद्वचनात्-	७०	५११
विधिर्वा संयोगान्तरात्	१७	१५८	विप्रतिषेधे परम्	३९	७०२
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	१२	१५५	विप्रयोगे च दर्शनात्	१६	२०८
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वा-	१९	२३	विमक्ते वा-	५	५७१
विधिवत्प्रकरणविभागे-	६४	६२७	विमज्य तु-	७१	५८१
विधिशब्दस्य-	२३	५३९	विभवाद्वा-	६०	६२७
विधिशब्दाच्च	५३	२६	विभागं चापि-	५२	५२३
विधिश्चानर्थकः कश्चित्	२३	२३	विभागश्रुतेः प्रापश्चित्तम्-	४९	३४८
विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्	१५	१५६	विरोधश्चापि पूर्ववत्	६	१०५
विधिस्त्वपूर्वत्वात्-	३	१५३	विरोधित्वाच्च-	६६	५९८
विधेः कर्मापवर्गित्वात्-	२९	२४०	विरोधिना च-	६८	५९८
विधेः प्रकरणान्तरे-	१	४७९	विरोधिना त्वसंयोगात्	३२	१०७
विधेरतु तत्र भावात्-	२०	५१६	विरोधिनामेकश्रुतौ-....	५१	५९६
विधेस्तु विमर्कः-	१४	५७३	विरोधे च श्रुतिविशेषात्	३२	२१४
विधेस्त्वित्यर्थत्वात्-	६३	६२७	विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्	३	२८
विधेस्त्वैकश्रुतित्वात्-	१६	६२०	विरोधप्रवहनात्-	५४	५९६
विधौ च वाक्यभेदः...	२५	२३	विद्वद्धिः कमभेदात्-	१	२८६
विधौ तु वेदसंयोगात्	२९	३६४	विद्वद्धिर्वा निपमादानु०	१४	२८२
विध्यतिदेशात्-	१६	५१५	विशये च-	१०	५७२
विध्यन्तो वा-	१०	३९१	विशये प्रापदर्शनात्....	१६	९७
विध्यपरार्थे च दर्शनात्	६	३१८	विशये लौकिकः स्यात्-	३०	३८८
विध्यमेकत्वादिति-	३१	६४७	विशेषदर्शनाच्च	४	८१
विनिश्चये न मुष्टीनाम्-	१८	३४१	विशेषार्था पुनःश्रुतिः....	८	६५२
विप्रतिपत्तिर्वा-	४५	६४९	विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्	४७	४३२
विप्रतिपत्तौ तासाम्-	३२	४८९	विश्वजिति वत्सत्वे	१	६८६
विप्रतिपत्तौ वा-	१८	२७१	विश्वजिति सर्वपृष्ठे-	६	३८२
विप्रतिपत्तौ विकल्पः-	१५	४५७	विश्वजित्वमवृत्ते-	३२	३३५
विप्रतिपत्तौ हविषा-....	३२	४०२	विश्वामित्रस्य-	२६	३३५
विप्रतिपिबद्धमार्गाम्-	२२	६७९	विष्णुर्वा स्यात्-	५३	६१५
विप्रतिषेधाच्च....	२१	६७१	विहारदर्शनम्-	२०	३९२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
विहारमकृतित्वाच्च	९	५७२	व्यपदेशादपकृष्येत	२२	१५९
विहारप्रतिषेधाच्च	७	५७२	व्यपदेशादितरेषाम्	१४	२०७
विहारस्य प्रभुत्वात्-....	२७	३५६	व्यपदेशादेवतान्तरम्	१७	४८७
विहारो लौकिकानाम्-	१	६७६	व्यपवर्गं च दर्शयति	४	१०५
विहितप्रतिषेधात्	२६	१०६	व्यर्थे स्तुतिरन्यास्येति-	२८	२५
विहितप्रतिषेधो वा	३७	४७३	व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात्	२७	१२१
विहितस्तु सर्वधर्मः	८	११०	व्यवस्था वाऽर्थस्य-....	१७	११५
विहिताम्रानाञ्चेति	२०	३३७	व्यवाधानानुपज्येत	४९	७८
वीते च कारणे-	२१	२४६	व्याख्यातं तुल्यानाम्-	६७	६२७
वीते च नियमस्तदर्थम्-	२४	२४६	व्यादेशादानसंस्तुतिः	५७	१६६
वृद्धिदर्शनाच्च	३८	६५९	व्यापन्नस्याप्तु गती-	३८	३४८
वृद्धिश्च कर्तुंभूत्वाऽस्य	११	१८	व्युद्गृह्यासादनं च-....	५८	४२२
वेदसंयोगात्-	२८	१६१	व्यूहो वा लिङ्गदर्शनात्-	८०	५६६
वेदसंयोगात् प्रकरणेन	८	१३८	व्यूह्वर्भाग्यस्तत्वालेखनं	१७	३४०
वेदांशौके संनिकर्षम्	२७	२०	व्यूहवचनं च-	२४	४८८
वेदिप्रोक्षणे-	४७	६६१	व्यतधर्माच्च लेपवत्	३९	४७३
वेदिसंयोगादिति-	४५	६३५	श		
वेदोपदेशान्पूर्ववत्-	५०	२०३	शंखौ च सर्वपरिदानात्	२३	१६०
वेदो वा प्रापदर्शनात्	२	१३७	शोष्यहान्तत्वे-	३८	५९२
वैशुद्धननव्रतम्-	१६	६७८	शकलभुतेश्च	४	२३२
वैशुण्यादिष्मा०	१८	६७८	शङ्कते च निवृत्तेः-	३३	५१९
वैशुण्याच्चेति चेत्	३०	३०७	शङ्कते चानुषोषणात्	९	३९५
वैशुण्याच्चेति चेत्	२३	३४२	शब्दपृथक्त्वाच्च	२५	६९
वैरूपसामा-	१५	५७३	शब्दभेदाच्चेति चेत्	७	६१९
वैश्वदेवे विफल्पः-	१३	५१	शब्दमात्रमिति चेत्	४	३७२
वैश्वानरश्च नित्यः-	१२	२५८	शब्दवचनपलम्पते	१५	२२२
व्यतिक्रमे यथाशुनीति-	६	१३७	शब्दविमर्शितपेधाच्च	२६	२७३
व्यपदेशभेदाच्च	१७	६८	शब्दविभागाच्च-	३२	६३४
व्यपदेशश्च तद्वत्	७	८१	शब्दसामर्थ्याच्च	१९	४१६
व्यपदेशश्च तद्वत्	८	४०४	शब्दानां च सामञ्जस्यम्	२१	३७२
व्यपदेशश्च तुल्यवत्	४२	१८८	शब्दानां चासामञ्जस्यम्	१२	३७२
व्यपदेशाच्च	३९	७४	शब्दान्तरत्वात्	१२	४१५
"	५	२०५	शब्दान्तरे कथंभेदः	१	७२
"	३९	२१३	शब्दार्थान्तात् नैवं स्यात्	६	४३६

श्रुति	सू०	श्रुति	सू०	श्रुति	सू०
संस्कृते कर्म संस्काराणाम्-	२१	२९१	सत्संप्रयोगे पुरुषः	४	१७
संस्थागणेषु तदम्पातः	८	४११	स देवतार्थेस्तत्संयोगात्	१३	१२५
संस्थाश्च कर्तृवत्-	२८	१४९	स द्वयः स्यात्	३१	४८९
संस्थास्तु समानविधा०	४१	१८८	स निवन्धेव-	२७	४२७
स स्वामी स्यात्-	२३	३२३	स नैषिचिकः पशोः	४१	३७२
स आहवनीयः-	२६	६९९	स मत्यामनेत्स्थानात्	३०	३३४
स कपाले मकृत्पा	४५	४९१	स प्रायात्कर्म०	४	१५३
स कुलकल्पः स्यात्-	३५	३६४	समं तु तत्र दर्शनम्	१२	१८
सकृत् स्यात्-	२२	६२२	समं स्यादश्रुतित्वात्	५३	५२४
सकृत् त्वैकध्वं स्यात्	३१	४६१	समत्वाच्च	१८	४८७
सकृदिष्णाम्-	६२	६२७	समत्वाच्च तदुत्पत्तेः-	१२	५१५
सकृदिति चेत्	३५	६५८	समत्वाच्च-	४०	५२१
सकृद्वा फारणैकत्वात्	३०	६२४	समवाये चोदना०	२३	२४२
सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात्-	३५	४२७	समाह्वानं च तद्वत्	१८	१९४
सकृन्मानं च-	७	६४२	समाह्वानं च तद्वत्	३१	२९२
सगुणस्य-	३६	५४४	समाह्वानं च तद्वत्	१२	४८५
सतः परमदर्शनम्	१३	१८	समानः कालः	६०	६३८
सतः परमविज्ञानम्	४९	२६	समानदेवते-	४८	५४७
स तद्वर्मा स्यात्-	२६	३२३	समानवचनं तद्वत्	५६	६३८
सति च नैकदेशेन-	३७	६१२	समानपने तु मुख्यम्	४०	२२९
सति चाभ्यासः	१३	६८७	समाने पूर्ववत्त्वात्	१३	३७६
सति चौपासनस्य-	४	६७६	समाप्तं च फले वाक्यम्	७	९५
सति सव्यवचनम्	३७	२२८	समाप्तिः पूर्ववत्त्वात्	२३	१०६
सतो वा लिङ्गदर्शनम्	१४	१५५	समाप्तिरविशिष्टा-	११	९५
सतोस्त्वानिवचनम्	९	४९३	समाप्तिवचनात्	५७	४७७
सत्राणि सवैवर्ण्यानाम्-	१६	३५४	समाप्तिवच्च संप्रज्ञा	१९	१०६
सत्त्वान्तरे च	९	१८	समाप्तस्त्वैकदेशिनेषु-	६	५७२
सत्त्वे लक्षणसंयोगात्-	४	३७४	समाप्तेऽपि तथेति चेत्	४	४६५
सत्त्ववदिति-	२२	६७१	सामिध्यमानवतीम्	४	२८७
सत्रमहीनश्च-	२४	४०६	समुच्चयं च-	१५	५३६
सत्रमेकः-	४५	५७८	समुच्चयं च-	३८	६९४
सत्रालङ्कं च दर्शयति	३२	४०८	समुच्चयं च-	२	६९५
सत्रे दृढपतिः-	३५	७०२	समुच्चयं च-	७	६९६
सत्रे वीपायिचोदनात्	३१	४८८	समुच्चयस्त्वदोषः	१७	६८९

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
समुच्चयो वा क्रियमाणा०	३७	६९४	सर्वासां वा समत्वात्—	४	२५५
समुच्चयो वा प्रयोगे—....	६	६९६	सर्वे तु वंदसंयोगात्—....	२६	१७१
समुपहूय भक्षणाच्च	३	४०४	सर्वेभ्यो वा कारणाविशे०	५०	१६५
समेषु कर्म युक्तम्—	२७	९०	सर्वे वा तदर्थत्वात्	३७	७०२
समेषु वाक्यभेदः—	४७	७६	सर्वे वा सर्वसंयोगात्	२४	१७१
सर्वं वा—	७३	५२८	सर्वेषां तु विधित्वात्—	३०	१७२
सर्वत्र च प्रयोगात्	१४	३४४	सर्वेषां भावोऽर्थः—	२	६१
सर्वत्र योगपद्यात्	१२	१९	सर्वेषां वा दर्शनात्	३	४१४
सर्वत्र तु—	३	५३२	सर्वेषां चाभिप्रेतम्—....	४१	६५९
सर्वत्वं च तेषाम्—	१८	४९५	सर्वेषां वाऽविशेषात्	४०	२१६
सर्वत्वमाधिकारिकम्	१६	२२	सर्वेषां वा चोदना०	४४	२२५
सर्वष्टये—	१३	५७३	सर्वेषां वा प्रति०	२५	३५५
सर्वमतिपेधो वा—	२१	४६८	सर्वेषां वा लक्षणत्वात्	१४	११४
सर्वमहानं हविषः—	४३	१६४	सर्वेषां वा शेषत्वस्या०	२	१९०
सर्वप्रापिणाऽपि—	५२	६२६	सर्वेषां वैकलातीपम्—	२	२७८
सर्वमिति चेत्	९	२६७	सर्वेषां वैकर्म्यम्	४३	१३६
सर्वमेवं प्रधानम्—	९	५१४	सर्वेषां वैकर्म्यं स्यात्	११	१०६
सर्वविकारे तु—	११	४९४	सर्वेषां चोपदिष्टत्वात्....	२३	१२८
सर्वविकारो वा—	६९	५२७	सर्वेषामविशेषात्	१८	५३७
सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः—	१	३१८	सर्वेषामिति चेत्	४४	७४
सर्वस्य वक्तृकामत्वात्—	२९	९१	सर्वेषु वाऽभावात्	४२	१३६
सर्वस्य वैकर्म्यात्	१३	२९८	सर्वेषां समवायात्—	५	३३०
सर्वस्य वैकर्म्यात्	३७	५४४	स लौकिकः स्यात्—....	३	३९१
सर्वस्य वा क्रतुसंयोगात्	५७	५२५	स लौकिकानां स्यात्—	२	४१४
सर्वस्य वैकर्म्यात्	६२	५८०	सर्वनीपं छिद्रा०	८	६७७
सर्वस्य वैकशब्दात्	१८	३७६	स सर्वेषामविशेषात्	४	३६७
सर्वस्य(अर्थस्य) व्यपवर्गि०	५	३१८	सस्तुतशब्दो— ...	५०	५५७
सर्वस्वारस्य—....	५७	५०६	स स्वर्गः स्यात्—	१५	२४५
सर्वाणि त्वेककार्यत्वात्—	५	२७२	सहत्वे नित्यानुवादः—	१५	६५४
सर्वानिदेशस्तु—	३५	४४८	सहस्रसंबन्धस्य—	३१	३६४
सर्वापे वाऽऽधानस्य—	१५	१८१	सांतपनीया तृत्पेद०	३०	२७६
सर्वापेत्वाच्च—....	१७	३६८	सान्नाय्यं वा तत्प्रभावात्	१३	४०५
सर्वापेभ्यःकरणात्	१	१७२	सान्नाय्यसंयोगात्—	२१	३४२
सर्वासां च—	५८	५२६	सान्नाय्यामीशमीप०	२५	३८०

सूत्राणि	पृ०	शृ०	सूत्राणि	पृ०	शृ०
सांनार्येऽपि तथेति-	७	३३८	सोमान्ते च-....	१०	६४३
सांनार्येऽप्येवम्-....	४५	७०३	सोमे वचनाद्भक्षः-....	१९	१७०
साकंमस्थार्ये-....	१३	१६८	सौत्रामण्यां च ग्रहणेषु	१४	१६८
साकल्पविधानात्-....	४८	६२६	सौधन्वनास्तु हीनत्वात्	५०	३१०
साकादृशं त्वेकवाक्यम्-	२०	११६	सोभरे पुरुषश्रुतेः	२८	९१
साम्रीनां वेष्टिपूर्वत्वात्	३०	३५६	सौमिके च कृतार्थत्वात्	२०	२३७
साद्रुकालश्रुतित्वाद्वा-	१९	६५५	स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारः	१३	६८
साद्रुो वा प्रयोगः ...	३०	६३३	स्तुतिव्यपदेशम्-....	४३	५७७
सादनं चापि-....	७३	५६४	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्	२७	२८
साधारणो वा-....	९	६४३	स्तोत्रकारिणां वा-....	२५	१७१
साधारण्याश्च भुवाया-	६	१६७	स्तोमस्येक-....	३४	४४८
सा पशूनाम्-....	४५	५२१	स्तोमविवृद्धौ त्वधिकम्-	२०	५३८
सामदक्षयवत्-....	३३	६११	स्तोमविवृद्धौ वदि०	७	२८८
सा मकृतिः स्यात्-...	३९	३६५	स्तोमविवृद्धौ तु प्राकृतानाम्-	१५	५५३
सामप्रदेशे-....	३२	४४७	स्तोमस्य वा-....	२३	५७४
सामस्वधान्तरं ...	१६	५३६	स्थपतिर्निषादः-....	५१	३१०
सामानि मन्त्रमेक-....	१	४३५	स्थपतीष्टिः प्रपाजवत्-	२०	३६९
सामान्यं तच्चिकीर्षां-....	२७	३२४	स्थपतीष्टिविज्ञौकिके-	१२	३६८
सामिधेनीस्तदन्वाहुः-	१५	१९४	स्थाणौ तु देशमात्रत्वात्	१०	४८५
साम्नां चोत्पत्तिः	२३	५५३	स्थानाच्च पूर्वस्य	१९	१८३
साम्नोः कर्मवृद्धयैकदेशेन-	११	३५२	स्थानाचोत्पत्तिसंयोगात्	१३	२६८
साम्नोऽभिधानशब्देन-	१	३७९	स्थानाच्च पूर्वस्य-....	२५	१८३
सा (स्वा) म्पुत्याने-	२५	३४२	स्थानाद्वा-....	२५	७००
सारस्वते च दर्शनात्-	२८	३५६	स्मृतिरिति चेत्	१०	३७५
सारस्वते विप्रविषेधात्	२७	१०७	स्मृतेर्वा स्यात्-....	४३	७०३
सारूप्यात्-....	२५	५५	स्याच्चुद्धमविषेधात्	४५	२३०
सार्वकाम्यमङ्गुकामैः	२५	२४६	स्याच्चुद्धमत्वात्-....	२२	५५४
सार्वरूप्याच्च	१०	२५७	स्यात्प्रकृति (लिङ्गत्वात्)		
सा लिङ्गादात्विजे-....	३७	१६३	लिङ्गाद्वा-....	४४	२१७
सत्याविवृद्धौ-....	२८	६५६	स्यात्प्राणमासीवत्	३५	६३४
सुब्रह्मण्या-....	२१	६४६	स्यात्प्रयोग-....	२४	६४६
सुक्तवाके च कालविधिः	११	१२५	स्याच्चुर्विलक्षणो-....	३३	३२५
सोमपानाच्च प्रापणम्-	१८	३६८	स्यादनिर्त्यत्वात्	३१	१४२
सोमश्रेकेषां	६	२९७			

सूत्राणि	पृ०	पृ०	सूत्राणि	पृ०	पृ०
स्यादन्त्यापत्त्वात्-	२१	३३१	स्वप्नदीतरणा०	५१	६६३
स्यादर्थचोदितानाम्-	२१	५५३	स्वयोनौ वा-	४४	५४६
स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेः-	२०	३७९	स्वरसाम्यैककपाला-	२६	३८७
स्यादुत्पत्तौ-	७०	५८१	स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यात्-	९	३७९
स्याद्गुणार्थत्वात्	४१	५४५	स्वरस्येति चेत्	७	३७९
स्याद्योगाख्या हि	२१	३५	स्वरुथाप्येकदेशत्वात्	२५	२६०
स्याद्वा कालस्या०-	२०	६७९	स्वरुस्तन्नापवर्गः-	८	६४३
स्याद्वा द्रव्याभिधानात्	५४	५४८	स्वरुस्त्वैकनिष्पत्तिः-	१	२३२
स्याद्वाऽनारम्भविधानात्-	३२	४२५	स्वर्देशं प्रति वीक्षणम्-	३	५७०
स्याद्वा निर्धानदर्शनात्	१४	४९४	स्ववतोऽस्तु वचनात्-	१७	३०५
स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात्	२०	१७०	स्ववत्तामपि दर्शयति-	१६	३०४
स्याद्वा कारणाभावात्-	३४	१७३	स्वस्थानत्वाच्च	५	६८७
स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षाणाम्-	२०	२२३	स्वस्थानविवृद्धिः-	८४	५६७
स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्	२	४२३	स्वस्थानात्तु विद्वद्वेत्-	३	२८६
स्याद्वा प्राप्तनिमित्त०	५०	३४८	स्वा(स्या)चस्प मु(रूपत्वात्)		
स्याद्वा प्राप्तिनिमित्त०	१२	३३०	ख्यात्	३९	२२८
स्याद्वा प्राप्तपेकस्य	३७	४९९	स्वाध्यापवद्वचनात्	३७	२३
स्याद्वा यज्ञार्थत्वात्-	१२	३५२	स्वामिध वचनम्-	६	४६५
स्याद्वाऽऽवाहनस्य-	५२	५४८	स्वामिकर्म परिक्रयः-	१	२०४
स्याद्वा विधिस्तदर्थेन	१३	२९८	स्वामित्वादितरेषाम्-	२३	३५४
स्याद्वा व्यपदेशात्	२७	६७२	(तथा) स्वामिनः फलसप्त०	२१	३२२
स्याद्वाऽस्य संपोगवत्-	३०	१६१	स्वामिनि च दर्शनात्-	३२	४२८
स्याद्वा होत्रध्वर्यु०	१९	५८७	स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	४१	१६४
स्याद्विधार्थत्वात्-	३६	२९३	" "	२६	२१२
स्याद्विशये तन्त्र्यापत्त्वात्-	२०	५७३	स्वामिनो वैकशाब्द्यात्-	३४	४६२
स्याद्विशये तन्त्र्याप०	५४	५७२	स्वामिसप्तदशाः-	३८	२००
स्याद्भोग्योः-	५८	५०६	स्वाम्याख्याः-	५५	५७२
स्याल्लिङ्गभावात्	३०	४०२	स्वार्थत्वाद्वा-	५०	४५२
स्युर्वाऽर्थादस्त्वात्	५३	५०५	स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात्	३१	३५६
स्युर्वा होत्रकामाः	५५	५०६	स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनम्-	३	३७२
सुगमिधारणाभावात्-	६	३९५	स्विष्टकृच्छ्रवणात्-	६	६८७
सौवेण वा-	४४	५९४	स्विष्टकृदावापिकः-	३८	५४४
स्वकाले स्यात्-	१५	२९९	स्विष्टकृदेवता०	३४	५४३
स्वदाने सर्वम्-	१	३५८	स्विष्टकृद्गतप्रतिषेधः-	३५	५९१

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
स्वे च	२६	४४०	हिरण्यमाज्यधर्म—	३५	४०३
स्वेन त्वर्थेन संबन्धः	८	२२१	हेतुत्वाच्च सह०	३४	२२८
ह			हेतुदर्शनाच्च	४	२९
हरणे तु जुहोतिः—	१०	२३४	हेतुमात्रमदन्तत्वम्	४५	१५२
हरणे वा—	७९	५८३	हेतुर्वा स्यात्—	२६	२५
हविर्गणे परमुत्तरस्य—	१	४०९	होता वा मन्त्रवर्णात्	३७	१७४
हविर्धाने—	१४	६७०	होतुस्तथेति—	४०	६७४
हविर्भेदात्कर्मणो०	३	५८४	होमात्	४९	१७७
हविषो वा नियम्येत—	५	४०४	होमाभिपववभक्षणम्—	२४	३३२
हविषो वा शुण०	३४	६११	होमाभिपवाम्प्यां च	३२	१७३
हविष्कृत्सवनीयेषु—	११	६७७	होमास्तु व्यवसिष्टेरन्	३२	१६२
हविष्कृदभिगु०	५५	६६४	होत्रास्तु विकल्परन्	३६	६९४
हारिपोजने वा—	२८	१७२	होत्रे परार्थत्वात्	४०	७०२
हिरण्यगर्भः—	१३	५१५			

समाप्ता चेयं जैमिनीयसूत्रवर्णानुक्रमणिका ।

जैमिनीयन्यायमालाश्लोकाद्यचरण- वर्णानुक्रमणिका ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अर्कौतयजमानस्य	४२८	अङ्गान्यध्वरकल्पायाम्	६३१
अखण्डादीष्टका धर्माः	१८६	अङ्गेऽध्यासो न वा भुक्ता	६२४
अगन्मादेः स्वर्गदेवी	४२०	अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः	६३०
अगुणत्वादनामत्वात्	५४	अज्जोर्गसमवे कार्यम्	३७१
अग्नये होत्रमन्त्रेति	४५	अज्जनाद्या गृहपतेः	७०२
अग्निर्ग्योतिमिविषाधो	४५	अव एवार्धवादीऽपि	६०२
अग्निर्ब्राह्मणो नोऽपि	४५५	अविदेशोऽष्टमेऽध्याये	४१८
अग्निष्टोमप्रक्रियाऽथ	२९४	अविदेश्यानि तत्राऽऽद्यो	३८२
अग्निष्टोमोक्त्यसंबन्धी	५५७	अविदेश्य विनिश्चेतुः	३८०
अग्निहोत्रापारवाक्य	८४	अथवाऽध्यापनात्	१३
अग्निहोत्रं जुहोत्याद्या	४५	अथो वि प्रकृते छिन्न	८७
अग्निहोत्रं जुहोतीति	२६५	अथैष ज्योतिरित्यथ	८७
अग्निं चित्वा यजेत्सोत्रा	२५३	अदाय्यग्रहर्चादिपिप्या	२९०
अग्निं चिनुत इत्यत्र	१००	अदोपो वमनाथैव	१६४
अग्नीरभेद्येदुवाध्वर्युः	२११	अधिरासी तस्य धर्मा	५
अग्नीपोषमणयनम्	२७४	अधिकारीऽविदेशश्च	५
अग्नीपोषावग्निनैव	५४५	अनध्याये मन्त्रपाठः	६८९
अग्नीपोषाविद् द्रव्यम्	१४४	अनधेकं तदङ्गेषु	११८
अग्नीपोषीय आग्नेयात्	२७०	अनधातुश्च तस्मि वा	३५६
अग्नीपोषीयकः कोऽपि	३७२	अनामत्वाच्च वेद्यर्थात्	३८६
अग्नीपोषीयधर्मैक्यम्	१८३	अनारम्यविधानात्	१८१
अग्नीपोषीयमुल्लेखे	६४२	अनारम्यविधेः प्राप्ते	५५८
अग्नीपोषीयसवन	४५९	अनारम्यश्रुत्वेन	१६१
अग्नीपोषीयमवर्णा	१८३	अनेक्यया निरूप्या वा	२३९
अग्नीपोषीं वदुर्नेनो	६१६	अनुयाजोऽन्विता योऽसौ	५४४
अग्नौ होमाङ्गवाङ्मतेः	५१८	अनुवादीऽनधिवायम्	५८६
अङ्गप्रधानयोर्मुह्या	३७२	अनुवादेः पुनःश्रुत्या	५८९
अङ्गीरया सनाधरात्	४७७	अनुमानक्रमः सर्गः	३०२
अङ्गहोत्रो न कुट्टे	३०८	अनुवादी यजेता	५१

श्लोकानुवर्णानि	पृष्ठानि	श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि
अनेकयमुदायात्म्यम्	६५३	अभिधायं प्रयाजानाम्....	२२८
अनृतोक्तेः पुमर्थात्वात्....	१५८	अभिनासात्परा वेदिः	२७५
अनृतं न वद्वैवः	१५८	अभिपुत्य ततो हुत्वा	३३३
अन्तरेण हविर्देव	५११	अभिषेकोऽपरुष्टोऽस्मात्....	२८४
अन्तरेणाभिविद्याभ्याम्	९५	अभिषेच्यमारुचाद्	२८४
अन्तर्भावाद्दृष्टादेः	५३	अभ्यह्नौ नावनीतः किं....	५३५
अन्तर्भावे विधावुञ्ज	४०	अभ्यस्ते षडहे मुक्ति	५७५
अन्तर्वेदि मिनोत्पथं	१९४	अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र	८०
अन्त्यः प्रयाज आरात्	४८६	अभ्यामाह्न्यकर्मत्वम्	१०४
अन्वादेशस्तपसौ नो वा	३०३	अमग्नपक्षमाभित्य	१३५
अन्त्य आग्रयणात्पानी	१३३	अमुख्यमुख्ये संस्कार	३२७
अभ्यास्यत्वाद्विकल्पस्य....	६००	अमुख्ये संस्कृते मुख्य-....	३२६
अभ्यासावेऽथ भावेऽपि....	३७१	अपेक्ष्यपि सगृहस्य	८१
अभ्येनेत्यत्र संस्थाना	२९४	अयुतादि मत्पहं स्यात्....	५८०
अभ्येया मुख्यकालत्वात्	२७२	अर्जयित्वाऽपि किं सर्वम्	३५६
अभ्ये स्वरुपाशरः	१९८	अर्थोहेतुवाऽधीतेः	११
अभ्योन्याश्रयणो नाऽऽधी	५०	अर्थभेदादनामतत्वम्	५४
अन्वाधानाङ्गमारम्भो	४२७	अर्थवाद्गता चेयम्	५९
अन्वाधानं वीक्षणया	६७१	अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ	३७७
अन्वाहायैस्य धर्मोऽत्र	५२०	अर्थान्वाधदमाणम्	३३
अन्वाहायोऽत्र दातव्यो	६७३	अर्वागपि बहुत्वं तत्	३६३
अन्वाहैर्यथैकमे स्यात्....	५४५	अक्वीर्णिपशुः कुत्र	३७०
अपेक्षासत्तियोग्यत्व	४७९	अवघातादिनाऽपूर्व	६६
अपच्छेदक्रमे पूर्वः	३५०	अवघाताद्यवघातार्थम्	५११
अपूर्वसदसद्भाव	६४	अवघातार्थमग्नः किम्	६६०
अपौरुषेयाः कल्पाद्याः....	३४	अवघातेऽपि नियमो	२३९
अपः प्रणयतीत्युक्तेः	२३५	अवघाते मीहेरूपम्	४१८
अप्राप्तेरग्निमो भैवम्	१७२	अवघातः कृष्णलानाम्....	४८०
अवाधितप्रत्यभिज्ञा	१९	अवघातः सरुन्नो वा	६२३
अवाधोऽत्राऽऽदरे हेतुः	११५	अवघातक्षे तच्छेषात्	३२९
अवाधको बोधको वा	१८	अवदानादि सानाम्ये	२९७
अभिधाय जुहोतीति	११६	अवदानेऽनुसमयो	२८०
अभिधारनिषेधो च	६०३	अवघातिः पदानान्नो	२८०
अभिधारोऽस्ति नो वाऽत्र	५२१	अवान्तरप्रकरणम्	११७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अवान्तरव्यापृतिर्वा	६४	अहेबुधियमश्रं म—	७०
अवान्तरापूर्वसत्त्वात्	१११	अहाने सन्नवच्छ्रुक	७०१
अविकारो विकारो वा	४६२	अह्नां द्वादशावाश्रुत्या	६५५
अविधेयहणादीनाम्	१२९	अंशैः सामर्तं कृतं वा	४३७
अविभागो बहुत्वोक्तः	५२३	आ	
अविशेषात्मवृत्तोऽस्तु	३३५	आकाङ्क्षा यामशब्दस्य	२४०
अविशेषाद्व्ययार्थद्वया	१६२	आक्रामन्सह कुम्भीभिः	१६८
अवृद्धावुपयोगाय	५३८	अक्यातमार्गं नो मानम्	८६
अवष्टावद्वृत्तत्वम्	६५३	आख्यातोपान्तसंख्याऽत्र	३१२
अन्याहस्यै चतुर्थः स्यात्	३५४	अख्यातेनाभिसंनधात्	५७
अक्षाद्वी शेषवा साद्वी	१०९	आख्यायचौवपट्कारा	१७३
अश्वप्रतिग्रहेष्विस्तु	१६२	आख्यात्रिसेपादाख्यायाः	२०४
अश्वालम्भनशास्त्रस्य	३७	आश्रावण्यव आग्नेय	४०९
अश्वी पुरुषी वाऽऽनृत्यै	५०२	आश्रावण्यवसारस्व	६८१
अष्टकाद्विस्तृतेधेमे	२७	आग्नेयादिप्रधानस्य	६२८
अष्टाकपालमाग्नेयम्	१०२	आग्नेयी प्रपथं चाहो	६८०
अष्टावुपमृतीत्यत्र	२३१	आग्नेयेषु ग्रहेषूहो	५४७
असमाधेयवैकल्ये	३०९	आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि	५५
असमाप्यं सभाप्यं वा	३१३	आग्नेय्याग्नाध्वमित्यग्नि	१२८
असंजातविरोधोऽतः	१३८	आषारादेशं मुख्यत्वम्	२६२
असंजातविरोध्यर्थे	१६३	आपारे यन्नसाहित्यम्	६९२
अस्तुतोदुम्बरत्वात्	२४	आचान्तेनेत्यमा मा वा	३०
अस्तु प्रकरणादाद्यो	१४७	आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र	३०
अस्त्याधानादि नो वाऽत्र	७००	आज्यभागो य आग्नेयः	४८६
अस्त्याहुतिक्षरी सौम्ये	६७८	आज्यभागी पुरोडाशे	६६७
अस्त्युद्देशगवत्वेन	३०४	आज्यभागेति नान्नोप	५८२
अस्थिकर्तृमधे चिन्ता	५०४	आज्येन शेषमित्युक्ती	४७७
अस्थियागः किमग्रां स्यात्	५०३	आज्यं चोत्कृष्यते नो वा	३००
अर्हगणे चेद्वद्राष्ट	३५१	आतिरस्यादिगवे वाहि	६७५
अर्हगणे विपाणाय	६४३	आधेयदानकुंयान्या	५०८
अर्हगणेषु सौमस्य	३९९	अदित्येप्तेऽश्वत्थे	४६४
अर्हगीयप्रमित्यत्र	४१३	आदित्यो यूप इत्यत्र	५५
अर्हानसप्रयोल्लेख	५८०	आदौ परीत्यो वेदार्थः	१६
अर्हानसप्रयोद्धादि-	४८७	आदौ मयप्रत्ययोप	२२२

श्लोकावधारणानि	पृष्ठानि	श्लोकावधारणानि	पृष्ठानि
आद्य आरूपावशान्मैवम्	२०७	आर्ध्वे चोदकादुक्त्या	६५०
आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा	३८६	आर्ध्वे साम्न आगन्तोः	२८९
आद्यमक्षो वषट्कर्तुः	१७२	आवृत्तिरुपसत्सेषा	२८६
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानम्	२६७	आश्विनग्रहसार्गप्ये	२६८
आद्यस्य यूपस्वण्डस्य	२३२	आश्विनो दशमः पाको	२९६
आद्योऽङ्गत्वविधेर्मानात्	३३७	आहिते पवमानेष्टि	२९१
आद्यो दीर्घायुषः सत्वात्	३६५	आहुतीस्त्वित् इत्यत्र	८६
आद्यो नः परिसंख्यानात्	५३९	इ	
आद्योऽम्भुमन्वावित्याज्य	५९५	इन्त्यन्तेऽत्र यजन्ते वा	५२
आद्यो मानात्संख्ययैक	१७८	इग्याशेषैरशेषैर्वा	५८६
आद्यो मेव चतुर्थ्यादेः	४८६	इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः	३२९
आद्योऽस्तु वचनान्मैवम्	२०२	इति चिन्तागानयुक्ता	३८०
आद्यः पाठास्वामिकाण्डे	२०९	इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः	१६६
आद्यः सोमविभागोक्तेः	३४२	इदं वादिद्वयोः किं स्यात्	६९६
आधानदक्षिणोपेव	५१९	इध्यमानेद्ववत्योस्ता	२८७
आधानस्यानपेक्षस्य ..	२९१	इन्द्रपीतस्येतिभक्ष	१३१
आधानस्यात्र मुख्यत्वम्	१३९	इन्द्रस्याऽऽङ्घ्रिरसो	३
आधानं किं प्रकृत्यर्थम्	१८२	इन्द्रेण यस्मिन्सवने	१३१
आधानं पवमानादेः	१८१	इरागिरा विकल्पः स्यात्	४३३
आधानं विदुषो विद्या	३६९	इरापदं न गेये स्यात्	४३४
आनन्दवर्षात्मकरणात्	११५	इषुर्वैशेषिकादुक्ता	३७६
आनर्धक्यमाविहतिः	१८४	इषे त्वादिमेव एको	७६
आमनाहुतिभिर्बोध्या	५३४	इषो समानभितर	३७६
आमिक्षादेरनिपतिः	३०१	इष्टकावरदानं किं	२०५
आमिक्षा पय एवात्र	२२५	इष्टिदण्डादिभिर्दोषा	२९३
आमिक्षा वाजिनं च स्यात्	२२४	इष्टिरभ्युदये दशात्	३३८
आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्	८८	इष्टेः सोमस्य वा धर्मो	३९८
आर्याप्राप्तो योनिवशात्	४४७	इष्ट्याग्निहोत्रसोमानाम्	४१८
आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः	२०८	इष्ट्याग्निहोत्रसोमानाम्	३९५
आरण्याशनमन्त्रास्ति	६७३	इष्टा तु वाजपेयेन	२४९
आरम्भणीया सोमाङ्ग	४८२	उ	
आरम्भणीया सौर्यादीन्	६७९	उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु	१६७
आर्वो पञ्चशरावो यः	३३२	उक्तत्वाऽग्निष्टुमेतस्य	९०
आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्य	७०३	उक्त्याम्यणवः स स्यात्	५५६

श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि
श्रुतिगमक्षा निवर्तेरन्	६७४	एवं विद्वान्पौर्णमासी	८१
श्रुतिजो वमनेऽत्येष	१६४	ऐ	
श्रुतिजा वरणं सत्रे	४९९	एकादशिनगे वन्नम्	६३३
श्रुतिजोऽन्यत्र यदृभ्यः	५७९	ऐन्द्र एव समर्थत्वात्	१३१
ए		ऐन्द्रदानेऽपि गायत्र	१३७
एककालीनबह्वङ्ग	६६२	ऐन्द्रवायवशेषस्य	१७०
एकत्रैवोव संवत्स्र	१८५	ऐन्द्राग्रादीष्टभ्यः काम्या	१२७
एकधेत्याधिकारः स्यात्	४६१	ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्यात्	३९६
एकपात्रे किमध्वर्युः	१७४	ऐन्द्रावन्मात्रमाह्वानम्	१२३
एकयाऽस्तुवतेत्यादौ	५७	ऐन्या निवेशनेत्यग्निम्	१२२
एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्यात्	२९५	ऐन्योपस्थीयता वद्धिः	१४२
एकस्य गौणताम्रौच्ये	१२२	ओ	
एकस्य शक्तिराहित्ये	१४८	ओदनेनैव तत्सिद्धेः	५८९
एकस्यैवाभिषेक्यस्य	२५५	औ	
एक यत्किञ्चिदधवा	२४५	औदुम्बरीमानशुक्र	५०४
एकादश मयाजा. किम्	२८६	औदुम्बरी वेष्टनीया	२८
एकादशभित्तयेषाम्	५८५	औदुम्बरीं सृशम्यायेत्	२८
एकादिना समुच्चयम्	५१९	औदुम्बरः स्वादिरेण	५९७
एका देया समुच्चयम्	६९७	क	
एकाहानामनियमो	३०१	कण्डूयन न हस्तेन	६४४
एका पञ्चैवि कृत्वा वा	५२५	कदाचित्कृतवान्स्विष्ट	५४३
एकेनाङ्गेन सर्वैर्वी	५८५	कपालभेदेन होमो	३३०
एकेनैव कृतार्थत्वात्	४५६	कपालवत्क्रमः प्राप्तः	५५३
एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य	६५५	कपिञ्जलेषु मित्वाद्याः	६२५
एकैकस्य निमित्तत्वम्	५६१	कपोतवययोगपथे	६२१
एकैकस्यानपेक्षस्य	२४७	करणत्व क्रियापेक्षम्	७७
एकैकस्यैव विच्छेद	३४८	कर्तव्यमुच्चेः सामग्यार्थम्	१३८
एकैकस्यैव सागस्य	६५५	कर्तुमेदो न वा वन	६३५
एकोऽग्निर्यजमानेन	१३४	कर्तृयोगादशेषश्चेत्	११६
एकोऽपि वद्वद्यनुगमः	३३३	कर्माधिकारः कर्तुर्नो	३०३
एको विषयसद्वेहः	४	कर्मान्तरनिर्धिर्भवम्	६१३
एतद्व्याप्ये वार्तिके तु	३६१	कर्मान्तर वदाऽपि स्यात्	६३९
एतानि मन्त्रज्ञस्य	४९२	कर्मान्तरं स्यादभ्यासात्	८१
एतेनानिष्टेति सर्वे	२९४	कल्पे सर्वविधौ दर्शो	३४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
कल्प्यः पिकादिशब्दाद्यो	३३	किंवात्कपोऽवशिष्टस्य	६३७
कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात्	७०२	किं शुक्ला ग्रीहयः पक्षे	५९८
कस्माच्चिदविदिश्यन्ते	३९४	किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि	५७३
कामार्थत्वादयोग्यत्वम्	२४२	किं सोमचमसो व्रत	५२८
काम्यकर्मप्रयोगः किम्	६२३	किं स्याच्चमसिनामेव	१७२
काम्यनैमित्तिकाः कार्यं	२९३	किं स्यादवमृषे बर्हिः	५९५
काम्या उपाशु यष्टव्या	२१५	कुतोऽप्यवमृषोत्कर्षे	३४५
काम्ये शस्त्रस्योत् सर्वाङ्गम्	३१९	कुम्भीपु शेषासासिद्धेः	१६८
काम्येष्टिप्रत्ययदेवम्	५९७	कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत्	३४७
कारत्वर्याद्वैरूपवैराजे	५७४	कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु	३६५
कार्यभेदो न वाऽज्ञानाम्	६२०	कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे	३२९
कालस्यास्तु विधिर्भैवम्	६१३	कृष्णग्रीवद्वये वस्त्रम्	६२८
कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु	६१३	कृष्णग्रीवादिके नोह	४६४
किमग्निमोकः सर्वान्ते	६४५	कृष्णलेपु घृतस्योत्	४०३
किमग्नीवरुणौ स्तिष्ठ	५४३	कोऽपि देवत्वाग्निकेषु	६१६
किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या	१७५	कृत्वाश्रुत्या भावि कालोऽत्र	२४९
किमप्यवमृषे मुख्य	६३४	कृतवे वाऽग्निमो यानात्	२४१
किमाग्निमारुतादूर्ध्व	२५०	कृतुशेषस्त्वदा बाध्यः	३६१
किमुत्करामादन च	५१७	कृतौ सरुद्धेदहोमो	३१६
किमैकाद्विनिष्वस्य	६५८	कृत्वद्वा स्यान्नवा पिण्ड	२५९
किमृत्विग्राम सर्वेषु	१९९	कृत्वर्थदेर्नोस्ति वाऽस्ति	२१८
किं कार्यमत्र किं बाध्यम्	५०७	क्रमेण प्रापित्वा यन्त्राः	११९
किंगोवनस्यैवा केना	५४२	क्रमः समानदेशत्वम्	१४०
किं चतुर्थेऽप्यहीनस्य	५५९	क्रम्यणेषु विकल्पः स्यात्	६९७
किंचित्पविनिषेधे स्यात्	३२४	क्रयाय प्रतिपत्ये वा	४९८
किं दर्शपूर्णमासाम्याम्	२५१	क्रयः कार्यो न वा सत्रे	४९९
किं देवायनदानेषु	२८१	क्रियाद्वारमृते द्रव्यम्	६२
किं द्रव्यगुणसंस्कार	११०	क्रीणात्यरुणयेत्येतत्	११२
किं पञ्चदशरात्रस्य	४०८	क्रीत्यै धर्माय वा द्वेष्ट्ये	५०३
किं पौर्णमासीमारभ्य	६४९	कृचिदेवदिचारेण	२१८
किं माकाशो यावकौ स्त	५२७	कापि स्तोत्र श्रुति कापि	५३९
किं मेतु हेतुश्चमसः	१७०	क्षणिकस्य विनष्टस्य	६४
किं बहिष्पवमानर्वा	५५४	क्षामे यागो द्वयोः सर्वे	३३१
किं वैश्वदेविकादिक	३७८	क्षारस्याऽऽन्यस्य वा नारे	४०४

जैमिनीपन्यापमालाश्लोकानाम्-

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

स्व

च

खलेवालीतण्डुलयोः ५११	चतुरो निर्वपेन्मुष्टि २७९
खलेवाल्या जोषणं च.... ५१२	चतुर्गृहीतं होमाङ्गम् २३१
ग		चतुर्थस्य प्रयाजस्य २२९
गच्छतामिति शब्दस्य ७८	चतुर्थाष्टमवापत्ते ५५९
गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात्.... ३५१	चतुर्थ्या फलवालामात्र २४
गवादिचोदना नो माः.... ३९	चतुर्द्धिर्वा पुरोडाशे ६११
गवानयन उक्ता तु ३४४	चतुर्वा कार्य आग्नेयः १२१
गवामयन आघेऽद्भि ३८१	चतुर्धार्कविनिर्देशौ ४९७
गवामयनिके पृष्ठच्य ५७१	चतुर्भिरभिमित्यत्र ६९३
गानस्य नियमो नोक्त ४४६	चतुर्होत्राख्यमग्नेण ३६८
गवामयनिके ज्योतिः ३९२	चतुर्होत्रा पौर्णमासीम् १९२
गुणत्वं न हि संभाव्यम् ६७	चतुःशते प्रययन- ४४५
गुणनामस्वसंदेहात् ५२	चत्वारःशतं एक ४
गुणमथानभावेन १०९	चत्वारः पडहाद्वाद ४१०
गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्.... ९५	चमसादि च संमृज्यात्.... ११५
गुणोऽयं नामधेयं वा ४१	चमसाध्वर्यवो नान्य १९६
गुणो वा यजमानोऽस्तु.... ५४	चमसैश्वर्यमसाध्वर्युः २०३
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा ९६	चयने दीक्षणीयादि २८५
गुणः कर्मान्तरं वा स्यात् ८८	चयने रुक्मभृत्सादिः २८५
गुण्यसिद्धौ न दध्यादिः ८४	चरुर्भवति नैवार ९८
गुदोपयजने किं स्यात्.... ६९७	चरुः कपाले पक्तव्यः.... ४९१
गृहमेधीयके त्वाज्य ५८९	चरौ पशौ पुरोडाशे १५२
गोगाव्यादिषु साधुत्वे ३६	चातुर्मास्याद्यपर्व ५१
गोदाने विहिते स्वेच्छा ५२३	चात्वाले रुष्णशृङ्गस्य २३७
गोदोहनाद्यस्ति नो वा.... ४०१	चित्रया पशवोऽमुष्मिन् २४८
गोदोहनेन प्रणयेत् १८०	चित्रिण्यादेरुत्तमाया २९०
गोदोहनं द्वयार्थं स्यात्.... २१९	चित्रोत्पत्तौ तु नियमो.... २४८
ग्रन्थद्वारादिना ह्येते १०७	चिन्ता न कार्या कार्या वा २१८
ग्रहधर्मा अनारभ्यो १८६	चैत्री स्यात्क्रय एकाष्ट ३४४
ग्रहधर्माः सादनाद्याः १८४	चोदकस्याविशेषेण ५४६
ग्रहयोरेव नाम स्यात्.... ९९	चोदकः पवमानेष्टौ १८२
ग्रहं पराश्रमुक्थ्येभ्य २७७	चोदनागम्य आकारो १४
ग्रहा म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु ३१	चोदनामानवैवाथ १६

श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठानि
चौलादिः सर्वदापुण्या	३७०	तत्रात्विजः सत्रिणः किं....	५०१
छ		तत्राग्निशब्दो नोक्तः स्यात्	४२८
छन्दसा व्यत्ययः प्रोक्तो	५६८	तत्रान्यदङ्गं नो कार्यम्	५९१
छन्दस्थयोरुत्तरास्थ-	४३८	तत्राप्याद्यन्तयोर्यावत्....	५५५
छेदने मार्जने चैवौ	७६	तत्राऽऽस्तरणमग्नस्य	६७५
ज		तत्रैवपत्नीसयाजा	६३६
जज्ञभ्यमानमत्रोक्तिः	१५९	तत्रैव परिसंख्यात्वे	५९२
जन्मानन्तरमेवेष्टिः	२५२	तत्रैव शंखिष्ठे पूर्वे	५९३
जर्विलोक्तौ चतुर्थी किं....	६०३	तत्सर्वबाधक सर्व	५३८
जाघनी नाम भागोऽसौ	१४९	तदायुर्वाऽथ सार्धद्वि-....	३६५
जातकर्मणि निर्वृत्ते	२५२	तदेकवचनं मध्य	७८
जातकर्मानन्तरं स्यात्	२५३	तद्वाद्यत्परा दिक्षुः	३५०
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे	५९	तद्विदोक्त्यादिलिङ्गं किं	३९४
जाते यस्मिन्निष्ठमेताम्....	२५२	तद्वृत्तणे द्विदेवाः किं	१३३
जामित्वोक्तेरन्तराल	८३	तयोर्धर्माः समुज्जया	४५१
जुहुपृष्टुध्रुवात्वाभ्यम्	२३०	तस्याः सवनीयाः स्युः....	२१७
जुहुमाश्रित्य पर्णत्व	१७९	तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वे	४८३
जुह्वादयो यस्य कस्य	३५६	तस्या स्थाण्वाहुतिः कार्या	४८५
जुह्वाः पर्णमयीत्वेन	२४१	तस्येतिवाक्याद्गोद्रव्यम्	५२२
ज्योतिष्टोमप्रकरणे	१८३	तन्नेगोपस्वे मन्त्रो	६६४
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्	३७६	तत्रं चतुष्कपालानाम्	६५९
ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः	२४७	तत्रं द्वयोर्देशकत्वात्	६६६
ज्योतिष्टोमस्य वाहकत्वात्	५६०	तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यात्	१२०
ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युः	३४३	ताननूचेष्टकाधानम्	५७
ज्योतिष्टोमो यजुःसाम....	१२९	तान्वृणीतेति बहुवा	१९७
ज्योतिष्मती भवेन्नो वा	४७१	तायां घटवत्त्वस्य	५३६
त		तिसृन्वृक्षदिव साम	४३७
तच्छब्दादेकवाक्यत्वे	१४३	तिस्र एव हि साद्वे स्युः	१४७
तत्किमाद्यश्वोदितत्वात्....	५०९	तुयनिष्कासयोरन	३८४
तत्किं माने हतौ वाऽऽद्यः	५८३	तेन ह्यत्रमिति प्रोक्तो	२५
तत्तत्रं हेयमुत् नो	६५९	तेभ्योऽन्यः शमिवाऽनन्यो	१९८
तत्र द्रव्यं पुरोडाशः	३८४	तेलादिनाऽपि मुख्यत्वात्	५९
तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र....	३८१	तृचाघासु वृचे वाऽऽचे	५५०
तत्र यः फोऽपि देवः स्यात्	६१५	तृचे स्यादाचै वैरस्याम्	५५१

श्लोकाद्वचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्वचरणानि	पृष्ठानि
तृतीयया क्रयार्थं गौः....	२२५	दर्शादिः सर्वकामेभ्यः....	२४६
तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र....	५०९	दर्शोदाहृता सोमयागः....	२९८
त्यक्त्वा तत्र तदावृत्ता....	४७	दर्शाद्यर्थं प्रकरणात्....	१५५
अयस्त्रिंशारम्भणे किं....	५७५	दर्शापोद्धरणे वाचे....	४७३
अत्रिंशं न पूरणायोक्त....	५५५	दर्शापूर्वेवदस्त्यत्र....	११
अिरनूक्तिर्न चो धर्मः....	४२६	दर्शकर्मैक्यनियमो....	३१२
अिरनूक्तिसो विधातव्यो....	१२३	दर्शे प्रत्याग्राय एतत्....	३३४
अिवर्णधेदविद्वद्भिः....	३०७	दशपेये चाभिपेच....	६३८
अिवत्सेनपंभो बाध्यः....	५२६	दशयज्ञायुधानीवि....	२२१
अिवृत्स्वहःस्वादिस्य....	४०९	दानं केसरिणा नो वा....	३५९
अिवृत्तमिष्टुदित्येवत्....	५७४	दिश मर्ताचीं मनुजा....	१५७
अेशोकेति जगत्पौ द्वे....	४३९	दीक्षयित्वा गृहपतिम्....	२६५
अैस्वर्यादि समुच्चयम्....	४४६	दीक्षा उपसदः सुत्याः....	६५५
अ्यनीकायमिन्द्रवाय....	५६५	दीक्षा जागरणं प्राय....	६७०
खवाससोरष्टरात्रे....	६८६	दीक्षानुवृत्तौ कर्तव्यः....	३४६
द		दीक्षा पूर्वणि वा सुत्या....	६८१
दक्षिणा क्रतुमुक्त्यर्थम्....	३६०	दीक्षिवो न ददावीति....	६०५
दक्षिणादिपरिक्रीतिः....	२०४	दृष्टलेभिकमूलत्वं....	२९
दक्षिणा द्वादशशतम्....	५२२	दृष्टे तुषविमके तु....	६६
दक्षिणोक्तिः क्रवौ दृष्टा....	५२९	देया न वा महामूभिः....	३५८
दण्डदीक्षा दक्षिणा तु....	१९३	देयैका षट्शत वाऽप....	३६३
दण्डकालित्वास्त्रे....	५६७	देवता यज्ञयो वा स्युः....	४५३
ददाति यजवीत्यादौ....	७९	देवण्ये समस्तस्य....	१६६
दधिहोमेऽन्यकमेवम्....	८९	देवता विफलत्वेन....	१५२
दक्षा त्विन्द्रियकामस्य....	२४३	देवता संगतस्यैव....	८६
दमोऽत्र पयसो वाऽऽघो....	४०५	देवत्यागस्तथोपाशा....	३३९
दक्षिणामेति भत्रोऽङ्ग....	१४०	देवस्य त्वेति वाक्यस्य....	७५
दधिहोमे सोमधर्मा....	४१६	देवः प्रयोजकोऽपूर्वम्....	४२१
दधिहोमो गुणो नाम....	४१४	देवाग्निमत्रोक्षणादा....	३२१
दर्शधर्माविदेशेन....	६८०	देवांश्च याभिर्जनते....	७०
दर्शपूर्णमासयोक्त....	१०४	देवोपसदनं बहिः....	१२२
दर्शपूर्णमासयोदेवा....	१२६	देवो बली हविर्वैन्द्रे....	४०२
दर्शोर्दिवो तस्य कालो....	६१७	देशपानाद्विजोऽन्यस्मिन्....	६४७
दर्शोर्दिलक्षिते काले....	२५१	देशादियोगस्याप्राप्तेः....	१०३

शेकाचरणानि	पृष्ठानि	शेकाचरणानि	पृष्ठानि
दैवात्सावनी सायम्	२७६	द्विसप्तके द्वयोर्वर्म	४५२
दैवादुदवसानीयो	३४६	द्व्यहकालाः किमेन्द्राग्रा	३००
दैव्या इत्यस्ति मेव्या नो	४३२	घ	
दैवतिभ्या पृथक्कार्यम्	३०५	घन्येव कर्तव्योऽपि	३०८
चावाग्रधेव्यस्तग्री स्यात्	६८५	घर्मस्य ज्ञापक मानम्	१६
द्रव्यद्वारा क्रये योगात्	११२	घर्माणा प्रकृतिस्थानाम्	२१३
द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्च	३३४	घर्मांसेवकः शूद्रो	३५९
द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः	११२	घर्मां द्वादशलक्षण्या	५
द्रव्यादिवाच्योऽपूर्व	६२	घातुभेदेन भिन्नत्व	७९
द्रव्यार्जनं स्यात्कृतवर्धम्	२१९	घातव्यव्यतिरेकेण	६२
द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति	३२०	घातव्यः कर्णं वस्त्रम्	६२
द्रव्योक्त्यादकारेण	३३३	वारपायुपरिष्ठादि	१५६
द्रव्योद्देशोऽप्यप्यस्य	४०६	घातोद्धाने साऽस्ति नो वा	४७२
द्रव्योद्देशसमाप्ति वा	३५३	धनने वपने चाग्री	५५२
द्रव्योर्विधौ वाक्यभेदः	४२	धृतिर्वैकल्पिकरूपस्य	७००
द्रव्योः समो बहुमीदिः	१३७	धेनुवत्सर्वमात्रज्ञाने	५१०
द्रव्यं प्रयोजकं छिन्ने	२३३	न	
द्रव्यगर्भबहुमीदिः	५७१	न कार्यं नियतं वेपथम्	२०१
द्रादशादस्य गव्यस्य	३९९	न कालो जीवनं तेन	१०५
द्रादशादस्य सप्तत्वात्	२६५	न क्रावद्धं प्रयाजादि	१४०
द्रादशादे किमेकादि	३४४	न क्रीतकवृष्टमृगाया	१९६
द्रादशाहे द्वितीयस्य	५५२	नक्षत्रेष्वप्युपरोमादिः	५३०
द्रादशाहे तृतीयस्य	६५५	नक्षत्रेष्वप्युपरोमाः स्युः	२८३
द्रारलोपोऽस्य विस्तारः	८	न क्षतुमिश्रित्येष	४६७
द्रिजः स्फुटित्वो वा	३१०	न जलोदरहेतुत्वम्	१६२
द्रितीयादिप्रथमे मोक्षम्	२६४	नक्षत्रयोगाजिपेष. स्यात्	२६३
द्रितीयां सक्तुवदुद्धत्वा	६७	नक्षत्रं दृष्ट्वाभीनां हि	५३५
द्रितीये कर्मणा भेदे	१०८	न दुष्टा परिहृत्याऽपि	९८
द्रिदेवकेऽपि किं पिप्यात्	१५२	न धातुद्वयैवाद्यादि	२९२
द्रिदेवकेऽपि किं पिप्यात्	१३३	न धातुवैदिकः स्याद्वा	३९६
द्रिपशोभसुरापूर्णे	४६१	न धान्यमग्नौस्थ	१३६
द्रिभाग एकभागे वा	५८८	न धुनिगे विरक्षा वा	२२३
द्रिभाजो द्वादशाह	५५२	न ध्योतकशा न्यस्य	२२९
द्रिभाजोऽष्टाहा षोडश	५५८	न धृष्ट्यानापयने	१५०

श्लोकायचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकायचरणानि	पृष्ठानि
न मा स्मार्वाष्टकाङ्गत्वात्	२८	नास्येवद्वाहणेत्यत्र	७१
न मुख्ये सोम एकोऽस्ति	११९	नास्य स्युः फलसंस्काराः	३२३
न यूपवर्माः परिधौ	४५०	नाहःसंधस्वतोऽहःसु	३६५
न राज्ययोगाद्राजत्वम्	९३	निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वात्	४८७
नक्तसामयजुषां लक्ष्म	७३	निगमे पावकाभ्योः किम्	५४१
नर्तुनित्याहिदेः कालो	२९९	नित्यनैमित्तिकत्वे वा	२५७
नवनीतं श्येन आन्यम्	२१६	नित्या पृष्ठी चित्तिर्नो वा	२५९
न विकारा विकारा वा	३८७	नित्ये कृत्तार्थाः संस्काराः	१८७
न विधेयो विधेयो वा	२६४	नित्ये सर्वाहसंहारः	३१८
न विवक्षा वाक्यभेदात्	५६७	नित्योक्त्याग्री काम्यवह्निः	६९९
न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ	६००	नित्यो नैमित्तिको वा स्यात्	२५८
न संबन्धे मलवत्	१६०	निन्देयं न निषेधाय	५२८
न स्युः स्युर्वाऽन्न नीधारा	४४९	निमित्तत्वद्योतिनोऽन्न	२५७
नाऽऽख्याते पुरुषानुक्तिः	१५८	नियोगैकावतः शास्त्र	७९
नाऽऽग्नेयत्वं यथोक्त्यम्	१२१	नियोजनेऽप्ययोग्यश्चे	३२८
नाविदेशोऽविदेशो वा	६०९	निरपेक्षोत्तरज्ञानम्	३९०
नाविरात्रे पर्युदासो	६०२	निर्मन्थ्येनेष्टकापाके	३८५
नानाबीजेषु तन्मन्त्राः	६६०	निर्वापादिषु तन्मन्त्राः	६६१
नानाबीजेषु नानावत्	२८२	निर्वापे तु किमेकैक	२७९
नानाबीजेषु योगेषु	६४४	निर्वृत्ते चयनादौ तु	२५३
नानुवाद्गो पुरोवादे	८५	निर्वीतं तु मनुष्याणाम्	१५४
नानुपद्गोऽनुपद्गो वा	७७	निशि यज्ञे दशैवग्रम्	६७८
नानुज्ञापूर्वको भक्षः	१७५	निषेधस्य विषेशाच्च	६०३
नान्यथा तेन ते कार्ये	२२८	निषेधस्यार्थवत्त्वाच्च	५९३
नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात्	५८३	निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽवः	४६७
नापक्वोऽपक्वो वा	५६४	निष्कासावभृथे विष-	६३९
नापूर्वस्य निमित्तत्व	४१९	निष्कासेन बुधैश्चाव	३८३
नामत्वे कुर्यादित्यात्	५१	नीवारादिद्व्यभेदात्	३२०
नाराक्षसायद्गवायाम्	३५३	नीवारादिमातिनिषेः	१८७
नाऽऽर्षेयं न च होवारम्	६००	नेक्षोद्यन्तमादित्यम्	२२०
नावपावोऽवपावो वा	५१३	नेयत्वाऽस्त्यस्ति वा तेषाम्	१९७
नाश्राति द्यौर्मित्येव	२०६	नेतासु वरणं होतुः	६७४
नासाधिते हि धात्वर्थे	४५	नैव वाचनिकं बाध्यम्	१७३
नास्त्यस्ति वा कृष्णलेपु	४९३	नैवान्यत्वेऽनादीनाम्	३०३

श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि
नैवास्ति विश्वजिघासे	२४४	पशुः कस्तो हविः किंवा	५८४
नोक्तवृष्ट्यन्नकामानाम्	९१	पशूनुद्दिश्य संख्याया	५३३
नोक्ष ऊक्षोऽधवा धान्य-	४२९	पशून्सप्तदश भाना	८६
न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य	१७७	पशोरेवेति नियमो	६८३
न्यूनेऽप्युक्तशतार्त्तिक स्यात्	३६२	पशौ नियुक्ते स्तदिर-	३२७
प		पश्वर्धपरिधौ स्वीय	६८२
पक्षी वपाऽधवोरुको	४६९	पश्वर्धानुष्ठितैर्नास्ति	६६६
पस्नय उपगायन्ती	५३५	पश्वर्धाः स्युरनूयाज्ञाः	२७५
पत्नीमिव द्विपरन्यादा	४५८	पश्वैक्यात्मरुतौ सोऽस्तु	२८१
पत्नीवन्वस्त्रयस्त्रिंशत्	१३४	पाकोऽस्ति नो वा वस्ते स्यात्	५२०
पत्नीसनहर्नं कार्यम्	६७२	पाठाक्रमः कल्पनीयः	२९६
पत्नीसंयाजसंस्था किम्	४२५	पात्रस्यावृथ्ये सोम	२३७
पदान्वयात् नञ्विध्यो	३१४	पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोः	४५६
पदार्थानां क्रमो नैव	२६४	पाहिं होतेव नः पूर्वम्	१७४
पयोदमोऽभ्युदये	४७४	पुराऽग्निगारुवस्यास्य	२५०
पयोव्रधं ब्राह्मणस्य	२४३	पुरैवस्मात्सोमभाग	६०१
परमत्पापनापेत्वात्	७४	पुरोडाशकपालेति	२२६
परस्मैपदवोऽध्वर्यु	२०७	पुरोडाशवया ग्रीहेः	३२८
परिक्रियात्पुराऽध्वर्यु	२०४	पुरोडाशस्य शकल	२१४
परिमहाय देवानाम्	६७३	पुरोडाशस्य सान्नाय	४०५
परिसंख्या पूर्वपक्षो	५५९	पुरोडाशाभिवसात्त्व	२७५
परिसंख्योव संकोचः	५८९	पुरोडाशैक्ययुक्तायाम्	६१८
परुषि चिह्नमितिमुक्त्या	१५७	पुरोनुवाक्यया चान्या	६९६
परमस्यशवेदोऽत्र	२९	पुरोपाशोक्त स्वस्य	५६३
पर्यग्निकरणे त्याग	६३६	पुंसोरेकस्य वाऽऽधानम्	३०६
पर्यग्निरुतः पात्नीव	९८	पुंनामोक्तेः बौरुपेयाः	३४
पर्यायेणापि देवोक्तिः	५३९	पूर्विकस्यापचारे स्यात् ...	३२५
पर्युदासो निषेधो वा	३१४	पूर्विकाभिपवोऽवुल्यः	१८८
पर्युहणाचक्ष्णादि	५१३	पूर्वद्वत्वाविनाशोऽपि	३३४
पवमानेदिद्विषाम्	६५४	पूर्वन्यायस्य सिद्धान्त	१०
पशवो न हि सोमस्य	६५०	पूर्वन्यायेनाविदेशो	३८१
पशवोऽन्ये गवाभेम्यो	५६	पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि	५३२
पशुकाले पुरोडाश-	६४५	पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्व-	५२८
पशुरालभ्य इत्यत्र	२२	प्राघेकार्यग्न्यायाम्	६९३

श्लोकादयश्चरणाणि	पृष्ठानि	श्लोकादयश्चरणाणि	पृष्ठानि
पृथग्वचनमन्वस्य	४६८	प्रत्यक्षादिभिरप्येष	१७
पृथुतामुत्क्राशस्य	५१७	प्रत्यक्षानुमिबन्धुरयोः	२९
पृष्ठेकपस्तुतोः स्तोत्र	३८९	प्रत्यक्षोक्त्यविदेशस्य	७
पेषणं नूतनं मन्थे	५१३	प्रत्यक्षिकार्योपपन्नानि	६२७
पेषणं यवन वापः	४९१	प्रत्यभिज्ञातमालभ्य	९८
पौरुषेयं न वा वेद	२१	प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य	५८९
पौरुडाशिकमित्यत्र	१४५	प्रत्येकं समुदाये वा	२८७
प्रलम्बं शंसतीत्यादौ	६९	प्रथमत्वद्वितीयत्व	४०९
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्	३३८	प्रथमस्यो समुच्चये	६९३
प्रकृतापूर्वसंयन्धात्	१८६	प्रथमा मध्यमाऽन्येति	२८६
प्रकृतावर्षेचाहुस्यात्	३७८	प्रदानस्यापक्वोऽस्ति	५६४
प्रकृतिर्विकृतिर्वा स्यात्	६८४	प्रदान पूर्वमाग्नेये	२९७
प्रकृतेर्दिकृतोनां च	६१०	प्रदेयवर्माः स्युर्नो वा	४७३
प्रकृते कार्यकृद्धमी	२१३	प्रधानस्य प्रयोक्तृत्व	६
प्रकृते पाञ्चदशस्य	३५७	प्रधानानुष्ठितो यद्वत्	३१९
प्रकृते विकृते वा स्यात्	५६०	प्रपिष्टमागः पूषेति	१५१
प्रकृते विकृते वा स्यात्	१७९	प्रमाणवः प्रसक्तस्य	१४६
प्रकृते विद्यमानोऽग्नि	१३५	प्रमाणमुपजीव्यत्वात्	६१
प्रकृत्यथोऽप्य सर्वाथो	२०१	प्रमाणाद्यधिकारान्तेः	३७४
प्रक्रियायो मवेन्मैवम्	१४४	प्रयाजादेः फलेऽपेक्षा	१४०
प्रचाराय हविःसादनाय	६६८	प्रयाजानुयाजसिद्धयै	२८३
प्रजापतिरुपाशुत्वात्	६१६	प्रयाजानुयाजहेतुः	२३०
प्रणम्य परमात्मानम्	३	प्रयाजाभिक्रमणयोः	११६
प्रणीताभिस्तु सयौति	२३५	प्रयाजेषु क्रमो नास्ति	२६६
प्रणीतावाग्यमे पत्नी	४२४	प्रयाजेष्वपक्वोऽनु	२७२
प्रतिबन्धे पृथक्कार्ये	६४१	प्रयाजैकादशत्वादि	५१५
प्रतिग्रहे तु बह्वन्धे	२७९	प्रयागे प्रत्यहं मन्त्रो	६६३
प्रतिनिधयपचारे तु	३२५	प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वं	१९५
प्रतिनिधयुद्यमे मुख्य	३२६	प्रयोजकः सिष्टकृत्स्नम्	२२७
प्रतिप्रयोगमारम्भ	४२७	प्रयोगे पश्चिमे नास्ति	३४९
प्रतिप्रस्थातुरजास्ति	५८८	प्रयोजयेदुवाचीतिः	२२९
प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वे	२७३	प्रवृणक्त्युपसद्भ्यः प्राक्	१५०
प्रतिप्राप्त्येति न चोद्	५८१	प्रससेत्सामिरथः स्यात्	४७०
प्रतिप्रसन्नेनाविधि	५७०	प्रसङ्गस्त्वन्ननिर्णीतिः	९

श्लोकचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकचरणानि	पृष्ठानि
प्रसूनत्वं नोपदिष्ट	६८५	फ	
प्रस्तरं शाखया युक्तम्	३३७	फलहनेनैव तर्कितम्	९६
प्रस्तरं शाखया सार्धम्	२३४	फलं च नियमः कर्ता	४००
प्रस्तरं सूक्तवाकेन	१२५	फलं विवेकं नो वाऽऽद्यो	२१९
प्रहृतेरखिलः सूक्त	१२६	फलान्वयचमसे नासी	१७७
प्रहृतेरिष्टदेवार्थ	१२५	फलान्वरायपापस्य	२०६
प्राकृतत्वादुभावूत	४५६	फलान्तरं किं वृष्ट्यादि	९१
प्राकृतानामेकदेशे	५४९	फलान्वयित्वात्सर्वेषाम्	६१
प्राकृतोऽभ्योऽन्यनिर्वाणे	३४१	कलोल्लेखदातृसमानैषा	४१
प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वात्	३४१	व	
प्राकृते प्रपमो बोधो	२८३	बहिर्वाग्रयणे किञ्चित्	६८४
प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो	३४१	बहिर्वाग्रयणपुरोडाश	४९
प्राक्बो पश्चिमो वङ्गिः	६६९	बहिर्वादी निमित्तस्य	५०
प्राङ्मुखत्वादिनियमः	३१४	बहिःश्रुत्येकतामानात्	२४०
प्राचीनवंशवाक्योक्तेः	१५७	बहिर्वैद्यर्थमित्येवत्	१९४
प्राचीनोपांशुतापूर्वे	४२३	बर्तायस्या विविश्रुत्या	३०२
प्राचीमाहरतीत्यत्र	२३२	बहुत्वोपेतपञ्चभिः	८६
प्राच्यादिपदयुक्तायाः	३५	बाधाबाधविचारेण	६१९
प्राजापत्यप्रचारः किम्	६५०	बाधो न युक्तो युक्तो वा	१४६
प्राजापत्यवसानं किम्	६३२	बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि	५३७
प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेः	६५८	बार्हस्पत्यादयः किं स्युः	५३२
प्राजापत्यैः पशूनां किम्	५३३	बिमलशयिण्या वाक्य	१७७
प्राथम्यमग्नीषोमीयम्	२६८	बृहद्रथेतरैर्धर्मैः	४५१
प्राथम्यात्तद्गुणानुत्तेः	११४	बृहद्रथेतरैर्कीय	५४६
प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे	१५२	बृहद्रथेतरैर्के किं	५६०
प्राप्ता साधनवा भवम्	२३७	बृहद्ययः स्वादिरश्च	५९६
प्राप्ते कर्मणि नैकेन	३३४	ब्रह्मत्वाय स्वासिधे	३५५
प्राप्तं निर्वृतं मत्पेषु	१५४	ब्राह्मणेनापि वदन्नात्	२६
प्रायणीचस्य निष्कासे	६४०	ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य	९६०
प्रायणीयाविष्ययोः किं	५९२	भ	
प्रोक्षणीरासादयेति	७४	भक्षे हीत्वनुवाकोऽयम्	१२९
प्रोक्षणीः संस्क्रुविर्जाविः	५०	भक्षो नास्त्यास्ति वा तेषु	४९४
प्रोक्षण्यासादनं कुर्यात्	२११	भर्तृ वन्नी सहत्येवत्	२१३
प्रोक्षावणामिवैक	१७१	भवेत्सप्तदशारम्भिः	११५

श्लोकचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकचरणानि	पृष्ठानि
मावि रागाद्वत्तमाप्तेः	३३६	मापाद्याः प्रतिनिध्यर्हाः	३२१
मिषवे कर्मणां भेदात्	१६९	मापान्ये पचतेत्येवम्	३६४
मिन्नजाविषु कुम्प्यादेः	६६९	मासं जुहोत्यग्निहोत्र	३८१
मिन्नप्रयाजादिकल्पा	३५२	मासं जुहोत्यग्निहोत्रम्	१०१
मिन्नप्रयोगमाप्तत्वात्	२७६	मिश्रणे पयआदीनाम्	४७५
मिन्नस्कन्नादिहोमादेः	६८९	मुख्यत्वेन त्वगेव स्यात्	६८६
मिन्नहोमो यत्र वृत्र	३४७	मुख्यर्षात्कल्प्यहेतुत्वात्	१९१
भूतं भावि च दये स्यात्	३६०	मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे	२१६
भूनास्ति धेनुर्बावेव	५२५	मुख्याद्भूतैव वेधादेः	१९०
भूतौ च नियमादेव	४९७	मुख्याद्भूतयुगं पैवम्	१९३
य		मुख्याद्भूत्यापि वेधादेः	१९०
मत्स्वर्गौवादिभ्यो	८९	मुख्या न वा दीक्षणीया	२६२
मध्वमक्षयं मक्ष्यते वा	५७७	मुख्यानामेव काम्यत्वात्	२१५
मध्वाशनस्वपूतत्वं	४४२	मुख्यार्षां सौमिकी वेदिः	१९१
मनोदामन्नं जुहोऽस्ति	५४५	मुख्यावभृथज्ञादो यः	३८३
मनोभैचः सामिधेन्यः	५८२	मुख्याद्यष्टाङ्गं हन्त्यै	४१९
मन्त्रश्च ब्राह्मण चेति	७१	मैत्रावरुणके दण्ड	२३६
मन्त्रा उरु प्रपस्वेति	२६	मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र	५८७
मन्त्राणां कर्मणां स्वात्	१४०	मृते सन्निधि नान्यः स्यात्	३२२
मन्त्रादौ किं वसोर्धारा	६९१	मृतेः प्राणायुराक्षीनो	५०७
मन्त्रार्पणन्वयात्तत्र	१२४	मृन्मये प्रणयेत्कामो	२४२
मन्त्रेण देवसंस्कारः	२२४	य	
मन्त्रोऽपि नेह मत्स्यः	४८	य इष्ट्या पशुनेत्यादी	६८१
मन्त्रौ त्रिधेयी काली वा	१२४	यश्चित्रया यजेतेति	४२
मन्त्रादिकमपूर्वाय	४२०	यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न	७०
मन्त्रेणैव वेसुमन्त्रेण	१३०	यजतेरपि नाम स्यात्	४१५
ममात्र इषि कल्पात्र	२१०	यजत्यालमतीयेता	८५
मानसं किमहमिन्न	५७७	यजमानगवा मस्या	६७३
मानर्शनं क्रियासौहम्यम्	६६	यजमानस्य नानात्वम्	२४८
मानोपदेशान्नेयस्य	१६	यजमानः प्रस्वरोऽत्र	५४
मा मूदन्यत्वनियमः	६४८	यजमानेन कर्तव्यम्	१९५
मा मूदिन्नं प्रकरणम्	१०२	यजमानेन यष्टव्यम्	१७६
मा मा संताप्तमित्येवम्	२१२	यजमानो नोहितव्य	४३०
मादत्याः सार्धमष्टाभिः	६३४	यज्युर्मुक्तीऽज्युर्मुगागम्	५२९

श्लोकचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकचरणानि	पृष्ठानि
यजुर्वेदस्यमाधानम्	१३९	यावनापरिहारस्य	१६०
यजुष्यभिगते द्रव्य	१३९	या वे अग्रे खेत्तव्याहारो	७६
यजेत् वाजपेयेन	४७	यायाकाम्यमुवाऽऽवृत्तिः	३१६
यजेत्समे पौर्णमास्याम्	१०३	या पञ्चदशरात्रस्य	६८०
यत्किंचिन्नियमाभावात्	५२२	यावन्नीवेति सावत्यम्	३१५
यन्नान्या इति ब्राह्मण्या	३१	यावन्नीवं जुहोतीति	१०५
यथा वैश्येन इत्युक्ता	४६	यावत्तः प्रतिपद्येत्वात्	१९३
यददाम्यं गृहीत्वेति	९९	युक्तमौपचयमणाम्	२६९
यदा कदाचिन्मन्त्रात्वे	६९१	युक्तिं मानवर्वा विदन्	२
यदामेष इति प्रोक्तम्	४९	युक्तोपयुक्तसंस्कारा	२३६
यदामेयोऽष्टाक्षपाठः	४८	युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो	१९१
यदाविष्पात्रहिरित्त	२४०	युगपत्सत्सकले वा	४९६
यदैकस्यासदा मुख्य	१६६	युवं हीति द्वयोः कर्तव्यः	१४८
यद्भेदनिष्पन्नकामस्य	८९	यूपच्छेदापकर्षः किम्	२७४
यदाक्षायणयज्ञेन	९५	यूपद्वारा पशोरङ्गम्	११५
यद्वादशकपालेष्टेः	५३	यूपसप्तं वैदिके वा	४५६
यद्वा प्रतिपाद्यते	३	यूपाञ्जनादिदेवैकः	२८१
यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः	१५	यूपावृत्तिः खलेवाभ्याम्	४८५
यद्वा बलित्वं सानिध्यात्	११७	यूपायागधनस्थाणु	४८५
यन्मैत्रावरुणः प्रेक्ष्य	२०२	यूपैकादशिनो यूपा	६३३
यवादिशब्दाः किं व्यर्थाः	३१	येनेत्सेत्कर्मणा तद्य	१६२
यवाद्यर्थातिर्णयेन	३२	योगे समाख्यया दण्डि	१७१
यवाः प्रतिनिधेयाः किं	३२४	यो दर्शपूर्णमासाभ्याम्	३८३
यस्तूपनयने होत्रो	३६९	यो यापुलविवादादी	३२
यागक्रिया सूत्ररूपा	६६	यो विद्वन् स इत्युक्त्या	१५७
यागत्वानिश्चये होत्रो	९८	यो होवाऽप्युपैप स्यात्	२१०
यागान्योः फलवच्चेन	२९०	यावाजये रीते च	४४१
यागानां राजसूयत्वात्	२५४	र	
यागे दक्षिणजोऽष्टात्रय	१६५	रज्जुर्दिव्याया पञ्चर्था	२६०
याचूञ्जाम्वावभावे स्तो	२७०	रथोदित्यर्थं द्वयः	५३२
याजमानादिभ्यस्योः किर	७०३	रथेन्द्रनिर्दिष्टो	५३१
यादिकर्त्ता समाख्यानाम्	७०	रथेन्द्रादिनिर्दिष्टा	१६९
यान्याधिरिष्यतः प्राप्ता	६१६	रथेन्द्रादिमपुक्त	९२
याजानुशासनादेन	२६९	रथेन्द्रे कर्त्तव्या	४४०

श्लोकावतरणानि	पृष्ठानि	श्लोकावतरणानि	पृष्ठानि
भाति रागाद्वज्रदवाधेः	३३६	मापाद्याः प्रतिनिध्यर्हा	३२१
मिघते कर्मणो भेदात्	१६९	मापान्मे पचतेत्येवम्	३६४
मित्रजातिषु कुम्भ्यादेः	६५९	मासं जुहोत्यग्निहोत्र	३८१
मित्रप्रयाजादिकल्पा	३५२	मासं जुहोत्यग्निहोत्रम्	१०१
मित्रप्रयोगपात्रत्वात्	२७६	मिश्रणे पयभादीनाम्	४७५
मित्रस्क्त्रादिहोमादेः	६८९	मुख्यत्वेन त्वगेव स्यात्	६८६
मित्रहोमो यत्र यत्र	३४७	मुख्यपांस्कल्यहेतुत्वात्	१९१
भूतं भावि च देयं स्यात्	३६०	मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे	२१६
भूनास्ति धेनुर्बावेव	५२५	मुख्याङ्गत्वेव वेद्यादेः	१९०
भूतौ च नियमादेव	४९७	मुख्याङ्गद्वयं मैवम्	१९३
म		मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः	१९०
मत्स्यधेनौवादिभ्यो	८९	मुख्या न वा दीक्षणीया	२६२
मध्वमक्षं भक्ष्यते वा	५७७	मुख्यानामेव काम्यत्वात्	२१५
मध्वाशनस्तपूतत्वात्	४४२	मुख्यार्थो सौमिकी वेदिः	१९१
मनोवामन्न उक्षोऽस्ति	५४५	मुख्यावभृथशब्दो यः	३८३
मनोर्भक्षः सामिधेन्यः	५८२	मुसलाघुक्षणं हन्तै	४१९
मन्त्रश्च द्राघ्येण चेति	७१	मैत्रावरुणके दण्ड	२३६
मन्त्रा उरु मथस्तेवि	२६	मैत्रावरुणनासोऽथ	५८७
मन्त्राणो कर्मणो ज्ञात्वा	१४०	मृते सन्निधि नान्यः स्यात्	३२२
मन्त्रादौ किं वसोर्धोरा	६९१	मृतेः प्रागायुराक्षीर्णो	५०७
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र	१२४	मृन्मये प्रणयेत्कामो	२४२
मन्त्रेण देवसंस्कारः	२२४	य	
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षः	४८	य इष्ट्या पशुनेत्यादां	६८१
मन्त्रो विधेयौ कालौ वा	१२४	यश्चिन्तया यजेतेति	४२
मन्त्रादिकमपूर्वोप	४२०	यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न	७०
मन्त्रेण वेसुमद्रेवि	१३०	यजतेरपि नाम स्यात्	४१५
ममाम इति कस्याञ्च	२१०	यजत्यालमवतीत्येता	८५
मानसे किमहमिन्न	५७७	यजमानगता मस्या	६७३
मानर्हानं क्रियासौहर्म्यम्	६६	यजमानस्य नानात्वम्	१४८
मानोपदेशान्मेवस्य	१६	यजमानः प्रस्त्रोऽत्र	५४
मा भूदन्त्यत्वनियमः	६४८	यजमानेन कर्तव्यम्	१९५
मा भूदित्सं प्रकरणम्	१०२	यजमानेन यष्टव्यम्	१७६
मा मा संताप्तमित्येवम्	२१२	यजमानो नोहितव्य	४३०
मारुताः सार्वमेषाभिः	६३४	यज्युर्गोऽज्युमागम्	५२९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
यजुर्वेदस्थायानाम्	१३९	यावनापरिहास्य	१६०
यजुष्यधिगते द्रव्य	१३९	या वे अग्रे रज्ज्वध्याहारो	७६
यजेत वाजपेयेन	४७	यायाकाम्यमुठाऽऽवृत्तिः	३१६
यजेत्समे यौगंध्यायाम्	१०३	या पञ्चदशरात्रस्य	६८०
यत्किञ्चिन्नियमाभावात्	५२२	यावन्बीवेति सावत्यम्	३१५
यमान्या इति शास्त्रस्या	३१	यावन्बीवं जुहोतीति	१०५
यथा वैश्येन हयपुक्ता	४६	यावदः प्रतियह्नीयात्	१६३
यददाम्य एहीत्वेति	९९	युक्तयौषधमार्गान्	२६९
यदा कदाचिन्मन्त्रात्वे	६९१	युक्तिं मानवर्षा विदन्	२
यदाग्रेय इति प्रोक्तम्	४९	युक्तोपयुक्तसंस्कारा	२३६
यदाम्रेयोऽष्टाकपालः	४८	युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो	१९१
यदादिश्याबहिरेवत्	२४०	युगपत्संस्कारे वा	४९६
यदैकस्मात्तदा मुख्य	१६६	युवं हीति द्वयोः कर्त्रोः	१४८
यद्भेन्दिश्याकामस्य	८९	युपच्छेदापकर्षः क्रिय	२७४
यदासायणपक्षेन	९५	यूपद्वारा पयोरङ्गम्	११५
यदादक्षकपालेष्टेः	५३	यूपसर्पे वैदिके वा	४५६
यद्गन्धं प्रतिपाद्यते	३	युपाअनादिरेविकः	२८१
यदा जिज्ञास्यवेदार्थः	१५	युपाहुतिः खलेवाह्याम्	४८५
यदा वलित्वं सानिध्यात्	११७	युपीवात्रश्चनस्याणु	४८५
यन्मैत्रावरुणः प्रेज्य	२०२	युपेकादक्षिणी युषा	६३३
यवादिशब्दाः किं व्यर्थः	३१	येनेस्तेस्त्वर्षणा वय	१६२
यवाचर्षाभिर्गोयेन	३२	योगे समाह्वया दष्टि	१७१
यवाः प्रतिनिधेयाः किं	३२४	यो दर्शपूर्णमासाभ्याम्	३८३
यत्सूपनयने होमे	३६९	यो धातुलविवाहादौ	३२
यामक्रिया सूक्ष्मरूपा	६६	यो विदग्धः स इत्युक्त्या	१५७
यामत्त्वानिश्चये शेषो	९८	यो होठाऽप्युपेय स्थान	२१०
यामान्योः फलवत्त्वेन	२९०	यौवाजये रीतिं च	४४१
यामानां राजसूयस्याह	२५४		
यामे दृविस्तेजोऽस्त्वम्	१६५	रज्जुर्द्वितीया पञ्चर्षा	२६०
वाचाक्रयावभावे रजो	३७०	रथोपेत्य द्वयः	५३२
यानमानार्तिभ्ययोः क्रिय	७०३	रथमुन्निवदोती	५३१
यानिवातां सप्ताह्यानाम्	७०	रथरादिभिर्भिजा	१६९
याम्यात्रेविष्यतः धामा	६१६	रथरादिगयुक्त	९२
याम्यान्नाह्याशवेन	२६९	रथरे वरुणाया	४४०

श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि
राधतरं जगच्छब्दात्	५६०	वत्सालम्भो यजिः सशो	९७
रधतरं साम सोमे	९२	वत्सेदेशे सत्तस्य	३३६
राजसूयकथंभावा	१४५	वत्सं चोपमृजेत्तद्व	२०९
राजसूये कचित्कर्तुः	१७८	वनिष्टुराणि वदत्स्यात्	५८७
राजसूयेऽनुमत्यादि	२५४	वपनाद्युपकारः किम्	१९१
राजसूये प्रक्रमस्थ	६५२	वषायायेव किंवाऽन्ये	५९९
राजसूयेऽभिषेच्याख्य	१४५	वर्णकत्वात्पदैकत्वम्	३८
राजसूयं प्रकृत्येष्टिः	९३	वर्तमानैकविषयम्	१७
कटिर्वांगो योगकटिः	५१	वसन्ते विप्र आदध्यात्	९४
कठ्या द्रव्यस्य नामैव	१००	वाक्यभेदाद्विशिष्टानाम्	६३७
रूपान्तरत्वादासन्नम्	४७९	वाक्यभेदो यागशुक्ल	५९८
रेवत्यादिर्गुणः कर्म	९०	वाक्यस्योद्धननादेः स्यात्	११२
ल		वाक्यात्स्यादङ्गता मेवम्	१९४
ललामादिगणे दैत्यात्	३९८	वाक्येक्यमुपसंहारात्	५३
लिङ्गबोधकवद्भाषो	६०७	वागीशाद्याः सुमनसः	२
लिङ्गद्वयेऽङ्गभूतः	११७	वाचयेत्तामिन् ज्ञाज्ञौ	२०९
लिङ्गादिभागो भेदं नो	१३०	वाजपेये किमेकैक	२७८
लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्याम्	१२७	वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयात्	२०८
लिप्तन्ते सर्व एवेति	१७२	वादोक्तहेत्वपेक्षत्वात्	२३
लुप्यये पवमानेष्टो	५०८	वापव्य श्वेतमित्यत्र	५११
लोकवत्संनिपत्याऽऽरात्	३९५	वायव्यः श्वेत आलम्ब्यो	९६
लोके पदपदार्थौ च	३८	वायुर्वा इत्येवमादे	२२
लोकं पृणात् ऊर्ध्वं स्यात्	२९१	वार्ध्वेऽर्ध्वेऽन्यमाणाङ्	८१
लौकिकस्योत्त सर्वस्य	४१४	वार्ध्वेऽर्ध्वौ पूर्णमासे स्तः	११९
लौकिकाकारमात्रत्वे	१८२	वासस्थस्ति न वा शक्नो	५२०
लौकिकाकारदीनरस्य	१४	वासोऽनसी वानवक्ष-	३८८
लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च	९५	वासोवत्सं समुच्चय	५१९
लौकिके गणयागस्य	४२	विकर्षणोत्तरे कार्ये	४२५
लौकिको वाक्यगो वाऽर्थः	३२	विकल्पितो बाध्यवे वा	६०६
व		विकल्पो द्विनिमित्तत्वात्	५६१
वह्मीचतानुक्तिदोषात्	४६८	विकल्पः श्रुतिविज्ञाभ्याम्	१४२
वचनात्पशुसाहित्यम्	२७८	विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु	२८३
वचनाद्विश्रजित्येवे	५७५	विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्	५५६
वत्सरप्रतिमा द्वादश	३६५	विकृतौ साधदर्थं स्यात्	१८०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
विचारविषयो धर्मो	१४	विहारभेदे निर्वाप	६७१
विद्वच्छ्रुतिपसिद्ध्याऽन्नम्	४९०	विहितः प्रस्तरे यागः	२३४
विद्वद्वाक्यविधौ विध्या	८१	वेदत्रयोक्तधर्माणाम्	१४१
विषयोऽभिपवाद्याः स्युः	१८७	वेदवाक्यममानं स्यात्	२०
विधानवदनुष्ठानम्	६२७	वेदाकाङ्क्षा पूरणीया	७६
विधित्वेऽपि नियम्यः स्यात्	६०८	वेदप्रोक्षणमन्त्रः किम्	६६२
विधिर्वरण एकादौ	३०९	वेदिः सयंकुवेत्यादौ	४७९
विधिवाक्ये पदैः सदैः	६१	वेदेऽपि लोकवज्रैवा	२०
विधिः साक्षान्मिधर्मे	९	वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात्	६४१
विधेयाध्यापनं सिध्येत्	१३	वैकङ्कटादिक पात्रम्	११८
विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रम्	६०४	वैदिकत्वात्क्रतुस्मृत्या	१६१
विध्यन्व पेटिकः सोमे	३९५	वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्	२७
विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र	३९१	वैदिको लौकिको वाऽग्नि	३८८
विध्यर्थवादशब्दानाम्	२२	वैद्यर्थेन त्रिदोषत्वात्	५६५
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ	२२	वैश्वदेवब्राह्मणस्या	३७७
विध्यर्थवादः स्मृतयो	५	वैश्वदेवस्य वज्रे यः	४८०
विध्यादिरूपो यः	१९	वैश्वदेवावाहनस्य	४८१
विध्युद्देशो मन्त्रवाचि	१३८	वैश्वानरे षण्णवे	६८८
विध्युपादानयोरैक्यात्	१०३	वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वम्	२५२
विनियोगे वाक्यभेदो	१२३	वेणवे त्रिकपाले वै	३८४
विप्रस्य सन्नं सर्वस्य	३५५	वैसर्जनाख्यहोमीय	२९
विप्रस्य सोमपूर्वत्वम्	२९८	वृधन्वसादिगुणको	५४१
विमादिरेव रथकृत्	३१०	वृष्टिकामः सद्यो नीचैः	५०५
विमादेरनुवादः स्यात्	९३	वृष्टिकामी सद्यो नीचैः ...	२०७
विमायावगुरेमेति	१६०	वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानाम्	९१
विभागकरणाभावात्	१७५	व्यक्तिर्ब्रह्मादिशब्दापेः	३९
विभागे सति साकाङ्क्ष	७५	व्यत्यस्त्वौ वातुभौ पक्षौ	६४६
विरोधितक्षणायत्र	६८२	व्यवस्थापकराहित्यात्	६०
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ	५१५	व्यापनमप्यु किं तत्स्यात्	३४८
विक्षेपस्यानपेक्षत्वात्	२०३	व्यापारैक्याच्चोदकस्य	५८९
विश्वजित्यष्टरात्रादौ	३६१	व्यूढे मन्त्रादिमन्त्राणाम्	५६८
विश्वजित्सर्वपृष्ठः किम्	३८२	व्यूढोऽपि प्रकृतिः क्रिया	५६६
विष्णुर्यद्वाऽग्निमुत्सृज्य	६१६	व्रतोर्यस्या पर्युद्रामत्वे	२२०
विष्णुयान्योक्तिवो युक्तो	६१७	व्रतोपायनभेज्वास्ति ...	६७१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
ब्रीहिप्रतिनिधावूहो	४६०	इयावाश्वो ब्रह्मपगमस्य	५२७
ब्रीह्यादयः प्रयोक्तारो	४२२	इयेन उद्गातृवेदोक्तो	२०३
श		इयेनेनामिचरेन्मत्तो	४६
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्यः	३९	इयेनेनेति गुणः काम्यः	४६
शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा	१४२	अपणं विहितं गार्हपत्ये	६६९
शतदातं पूर्वयागे	३५१	अप्यः प्रशुपुरोडाशः	६६८
शतवोक्त्यादौ स्तोत्रवृद्धिः	४११	अपणं तुपवापक्ष	२२६
शतवोक्त्ये न्योविदो यद्वा	४११	श्रुतमेककपालस्य	३३७
शब्दस्य कर्मवाचिस्त्वाप	१९२	श्रुवा म्रौत्साग्यसान्ध्य	१११
शब्दार्थत्वाद्द्वयोस्त्रय	१२२	श्रुवाश्रुते श्रुतं वैकम्	२४६
शर्करा उपधत्तेऽङ्गाः	५९	श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादि	६९
शरावैः सप्तदशभिः	५०९	श्रुतिस्मृतिसदाचार	३
शोच्यद्वान्ताववाक्याच्च	५९२	श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य	६
शाक्यायने पुरोडाशाः	२१७	श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं	३८४
शाक्योक्ताहिंसनं धर्मः	३०	श्रयमाणा दक्षिणेयम्	५००
शाखाछेदादयो दोहे	१८४	श्वेतालम्बोऽनुवादो वा	२३९
शाखाभेदात्कर्मभेदो	१०७	श्वेतं वापुष्टर्गपाचाम्	९६
शाखां छिन्नोपवेपं च	२३३	प	
शालामुखीयवह्नी किम्	६६९	पट्सु कस्याप्युवाङ्मयेय	४०२
शस्त्रेऽप्याये तथा पादे	४	पङ्क्तिर्दक्षिणवीत्यग्नि	५१७
शस्त्रे पूर्वोत्तरीभावः	९	पञ्चागानां कलं स्वर्गः	६१९
शुक्रस्पर्शादिकं सत्रे	७०१	पार्द्विशविर्द्विऋषो	४६६
शुन्वध्वमिति मन्त्रोऽङ्गम्	१४५	पार्द्विशवेरुवाभ्यासः	४६६
शुन्वध्वमिति सान्नाय्यम्	१४०	पष्टोऽस्तु यो मास एव	३६५
शूद्रोऽपि यथा नो वा स्यात्	३०७	स	
शूर्पसावनवा श्रीती	२५	सत्ताकिं मत्वाहं वाऽस्य	५८१
शूतदमोः प्रणीवानाम्	४५१	सत्सत्त्वविद्युवाऽऽवृत्तिः	३१६
शेषकयैष्वपूर्णाश्वेत्	३२८	सत्सत्त्वहत्वयोरेक	४९५
शेषत्वमुपकारित्वम्	११०	सक्रमणां पदार्थानाम्	२७१
शेषत्वमुपरिग्रह्ये	२२४	सद्यमेकः करोत्याहो	५७८
शेषभक्षः विमन्येयाम्	३३०	सजङ्गं स्यान्न वा पृष्ठ	५००
शेषशेषित्वसिद्धौ किम्	२१८	सत्राय दोषितानां च	३४२
शेषात्तिष्ठष्टदेकस्मात्	१६५	सत्रायाऽऽगुरत्वे योऽयम्	३३५
श्यावाश्वाधोपवेऽनुष्टु	४४३	सत्रे फलांशः प्रत्येकम्	३११

श्लोकाचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाचरणानि	पृष्ठानि
सर्वं वर्णत्रयस्योक्तं	३५४	सर्वोपवावषातः किम्	६२४
सदस्ये यजमाने वा	२००	सवनायेन्द्रपीतोक्तिः	१३७
सदाचारोऽप्रमा मा वा	३१	सवनीयपुरोडाशाः	६८३
स न्यायः पशुकामेष्टी	४७५	सवनीयपुरोडाशो	३५१
सप्त पक्षाः पुरोडाशाः	६१२	सवनीयादिके दास्यो	३९७
सप्तयामसमूहस्य	६८०	सवनीयादिकं वज्र	६५६
स मेद आर्षिकत्वं तु	५४२	सवनीये पिष्टलेप	२७५
सप्तम्रकमम्र वा	१३६	सवनीये पुरोडाशो	६७७
सप्तभिव्याहवे धमे	१८	सवनीये पुरोडाशो	६७७
सप्तारुयाध्यापकत्वेन	२१	सवनेषु तृतीये वा	५५७
सप्तारुयानात्काण्डयोगः	१२७	सवित्रश्वाष्टदनीयम्	४२८
सप्तार्यमसप्तार्यं वा	३१३	सविभागः समो नो वा	५२४
सप्तमिथो यजवीत्यादा	८०	म सर्वाद्विन्द्रवाय—	५६४
सप्तमुच्यो जायनीनाम्	६९८	स स्वाम्यप्युब कर्वेव	३२३
सप्तमुच्यो यवन्नीलोः	६८८	महत्त्वमात्रं त्वष्टुः स्यात्	१३३
सप्तमुच्यो वा विपये	३८२	सह पत्नीवत्ता त्वष्टा	१३३
सप्तमुच्यो विकल्पो वा	३४९	सहस्रवत्सरं सप्तम्	३६५
सप्तमुच्यः प्रमाणभ्याम्	५३३	महितास्तेन वे वाऽऽद्य	१७१
सप्तमुच्येव कौत्सादि	५३७	साकमेवेष्टयस्त्रिस्तो	२७१
सप्तमुच्ये वा विकल्प्या वा	४४५	सा किमस्त्यनुमत्यादी	४८३
सप्तमुच्ये शरमयम्	५३१	साङ्गमुख्यानुरोधेन	२७२
समे यजेत देशादे	२३८	साष्टश्यमुव साकल्पम्	४७१
समे वा विपमे वेदि	२३८	साद्यस्के सौमिक-पूर्व—	४००
सर्वत्वमन्यमागीयम्	४९५	साधारणयज्ञेः कर्म	४७
सर्वथाऽपि सहस्रे द्वे	४	साधारण्येन शब्दोक्तेः	१२८
सर्वस्वदाने पित्रादौ	३५८	साधूनेव प्रयुज्यते	३६
सर्वस्वतारो मृतेरुच्यते	५०७	साङ्गद्विन्नादीनसंज्ञा	१४७
सर्वे फलमुतेकं स्यात्	२४४	साष्टदश्यं तु वैश्यस्य	१८०
सर्वे ब्रह्मण इत्यत्र	४९५	सामर्चं प्रति मुख्यं स्यात्	४३६
सर्वादी स्वस्थ वा स्थाने	५६३	सामानाधिकरणस्य	१४९
सर्वार्थमुव दशार्थम्	१५५	सामान्यमननुष्ठेयम्	५९
सर्वार्थो वैदिकार्थो वा	६७६	सामान्येनाभिदेशो यो	३९४
सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा	३७५	सामिधेन्येकविंशत्या	२८७
सर्वान्ते प्रतिमास वा	५७६	सामिधेनीविप्रदो किं	५५५

श्लोकवचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकवचरणानि	पृष्ठानि
सामिधेनीसामद्वयम्	३५७	सोमेज्वमग्नौ यज्ञो वा	१७०
सामिधेनीसामद्वयम्	६०७	सोमोऽभ्युज्जीय देवेभ्यो	१३२
सामिधेनीः समदक्ष	१८०	सौत्रामण्या ग्रहे स्विष्ट....	१६८
सामिधेन्यश्चोदकाद्या	६०७	सौमर्षीणादिके वज्र	६५२
सोमैस्त्वा वृत्ते वा स्यात्	५७०	सौमिकं ग्राहृतं वा स्यात्	३८५
सामोक्तिवृद्धाद्युक्ती	४३५	सौम्यचर्वादिहोमः किम्	६६८
सामोऽत्र फलकर्मभ्यो	९०	सौम्याध्वरस्य मघ स्युः	१९९
सायुज्यकामो यजतो	३५३	सौर्यादिनिगमे कोऽपि	५४०
सारस्वतान्ये पूर्वत्वम्	२७१	सौर्यादौ पार्श्वौ होमौ	४५३
सारस्वतीमनुच्येति	६९५	सौर्ये चरी न घर्माः स्युः	३९०
सार्वभृत्पतिक्षिप्तेन	३२१	सौर्ये चरी चरुः स्पाली	४९०
सावनेष्वैष्टिकानां किम्	२७३	संकीर्णां संययोर्होमौ	४५३
सानाट्येन, स कालः स्यात्	३३६	संख्यागुणस्य प्रत्येकम्	५२२
सिद्धस्य यजनाधिक्यत्वात्	२१५	संख्यावा अपि ये केचित् ..	१९९
सिद्धेऽपि पुनर्जन्मादौ	१५	संख्यानौचित्यवो धान्ये	५२२
सुत्याकालगवाक्षेषु	२१६	संख्यायाश्च पशौ युक्तेः	४६६
सुत्याकालीनमाह्वानम्	६४७	संख्यौचित्येन पशवो	५२२
सुत्यागमनमात्रस्य	६५७	सवभेदे वज्रमङ्गम्	६३०
सुरावाजिमयो, सोम	४०४	सवदेनाद्रिवद्वाक्यात् ..	१५१
सूक्तवाकाशन स्यात्	५०५	सवृषेदीर्घसोमे	१४९
सृष्टिवत्प्राणमृच्छत्र	५८	संदेहनिर्णयो पूर्व	५४७
सृष्टिरुपादधावीति	५७	सदंशान्निश्चिवेऽङ्गत्वे	४८९
सृष्टि, सानाट्येनो वा स्यात्	३४२	सनादे हरणे मग्नौ	६७५
सोऽग्निराहवनीयो नो	६९९	समूयैकैकशो वाऽत्र	५०२
सोमप्रक्रयण्यानयने	२२५	संमार्ष्टि ग्रहमित्येको	११४
सोमवामिषरत्नैर्लोके	१६४	संमार्ष्टिं सुच इत्यत्र	६७
सोमविक्रय्येक एषु	१९८	संयान्तयन्ति जायन्त्या	१४९
सोमशब्दप्रकरणे	९२	संसवादौ द्वयोरैकम्	५७५
सोमस्याग्र इति प्रोक्ता	१३५	संस्कारा वपनाद्याः	२०५
सोमार्धाविमजं काम्यम्	३१७	संस्कारास्त्वज्ज्वालाद्याः किम्	६४२
सोमामावे भवेत्पूवि ..	३२५	संस्कारिर्योग्यता प्राप्य	२०५
सोमेनेति विधेः सर्वे	१३५	संस्कारः स्यादुपशये	३८९
सोमे प्रसक्तिरद्वेष्टा	६००	संस्कृते पक्वमानेष्ट्या	१८२
सोमे वेद्या रुचायाम्	६६७	संस्कृतावनिषिक्तत्वात्	३३१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
संस्कृत्याऽऽधारमाधार....	४५	स्वर्तकशब्दे वीक्षणो च	५७०
संस्थाप्य पौर्णमासी ताम्	२५०	स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा	५६३
स्तरणादौ वण्डुलान्ते	२८२	स्वाध्यायमनुनिर्वाप्य	६८७
स्तुत्यमावाङ्गुणस्तेषु	५६	स्वाध्यायोऽध्येयः	११
स्तोमस्य लक्षणं नास्ति	४४९	स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिः	३२२
स्तोभा नोत प्रदिश्यन्ते	४४८	स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा	४६३
स्तोत्रं भवत्येकविंशम्	५५८	स्वास्यान्निवृत्ताद्युक्तेः	३६५
स्तोमवृद्धिः किमभ्यासात्	५५३	स्वाहेत्युक्तिर्द्विविधे	६०८
स्तोमवृद्धौ किमागन्तौ	२८८	स्विष्टकृत्स्नगुणस्वाग्नेः	५४४
स्तोमस्ययोर्वृद्धचवृद्धयोः	५३८	स्विष्टकृत्स्नगुणो लोप्यो	५४४
स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा नो	३०४	स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण	२२३
स्त्रीपुंसदेवकी सार	२६८	स्त्रीयं ब्रह्मं परित्यज्य	२४०
स्पपत्वीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ	३६९	ह	
स्थान्यां चरुस्वयोर्यथावात्	४९१	हरवियोगवाचो नो	२३४
स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यम्	४०१	हरितोक्तिः पौण्डरीके	४५५
स्पर्शः परस्वदात्म्यो	४७६	हरिचन्द्रश्च जलः स्यात्	४३१
स्पष्टलिङ्गादयास्पष्टात्	७	हर्षहेतुचतुर्विधेन	१५
स्मृतिक्रमादनुष्ठानम्	२७०	हविरात्युक्तिमात्रेण	३३२
स्मृतिमूलो हि सर्वत्र	३२	हविर्धानेऽभिपूत्याय	१७३
स्मृत्यर्थत्वे स्तौति	६९	हविर्धाने स्थितौ नृणां	१९४
स्यादेकादशिने दैक्षात्	३९७	हविर्धानोर्ध्वकाले किम्	६७०
स्यादसन्वादिमन्त्राणाम्	२६६	हविषो यागस्येवत्वात्	२२७
स्युरेकादशिनाः किम्	५७३	हविष्कृदादिमन्त्राणाम्	६६४
स्यान् व इति पूर्वार्थम्	१४३	हविष्कृदेहीत्यामन्त्राय	१२३
स्ववेणाय स्वपितिना	५९	हस्तौ द्वाववनेनिके	१२०
सौवाधारे पुनः श्रुत्या	५९४	ह्रियच्छब्दद्वयाद्वादः	१५६
स्वतःप्राप्तार्थयोधस्य	१३	हिरण्यगर्भे आपारे	५१६
स्वप्नादिमन्त्र आद्यत्यों	६६३	हिरण्यमालितायास्तु	२०७
स्वरुभिन्नोऽप्येवः स्यात्	६४३	हिरण्यं वर्णवद्भार्यम्	१६१
स्वरुयूपे पशौ वाऽङ्गम्	२६१	हेतुमते विरज्जः किम्	१७३
स्वरं कुरु इत्यत्र	२३२	हृदादिः शब्दादिभ्यः	२२७
स्वरूपहेतुनस्तोत्र	१०९	होतुर्नियम्यतेऽप्युमी	५८६
सरो मन्त्रे भाविकः किम्	६९०	होतुर्नियमावर्ततो विन	१७६
सर्गाय वा प्रविष्टार्थे	२४५	होतृकामो मन्त्रो वा	५०६

श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि
होवैकी युगपत्कर्म	२१०	होमाभिपवक्ताऽत्र	३३३
होम आहवर्नाये स्यात्	२६२	होलाकादेर्व्यवस्था स्यात्	३५
होमद्रव्यममुत्पत्तये	२६५	होत्रत्वादिसमाख्यानम्	१४१

समाप्ता चेयं जैमिनीयन्यायमालाश्लोकावचरणवर्णनिक्रमिका ।